

Міністерство внутрішніх справ України  
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК  
Дніпропетровського державного  
університету внутрішніх справ

*Збірник наукових праць*

2013

№ 1 (65)

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Дніпропетровського державного університету  
внутрішніх справ (протокол № 7 від 28 березня 2013 р.)*

Дніпропетровськ  
2013

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 130 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59 • Передплатний індекс – 37554

**Збірник включено до переліку  
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися  
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів  
доктора і кандидата наук (юридичні науки)  
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

*Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, вміщено інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.*

*Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.*

**Редакційна колегія:**

д-р юрид. наук, проф. **С.М. Алфьоров** (голова); д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р філос. наук, проф. **В.В. Кузьменко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук, доц. **Т.П. Мінка**; д-р юрид. наук, проф. **Л.Р. Наливайко**; д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук, проф. **Є.Д. Скулиш**; д-р юрид. наук, проф. **В.М. Тертишник**; д-р юрид. наук, проф. **К.О. Чаплинський**; канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, доц. **О.М. Обушенко** (відп. секретар); канд. юрид. наук, проф. **І.Р. Шинкаренко**; канд. юрид. наук, доц. **О.В. Кириченко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**.

## ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ, ІСТОРИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

**О.В. Грищук**

доктор юридичних наук, доцент  
(Львівський національний університет  
імені Івана Франка)

УДК 340.12

### ОНТОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЛЮДИНИ І ПРАВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР

Досліджено проблему взаємозв'язку людини і права. Доведено, що буття людини визначає природу людини та сутність права, окреслюючи при цьому його межі, а, отже, визначає межі прав конкретної людини.

*Ключові слова:* людина, право, буття людини.

**Постановка проблеми.** Взаємозв'язок людини і права є складною багатоаспектною проблемою, що охоплює питання теорії та філософії прав людини, правового статусу, правової поведінки та правової соціалізації людини, правосвідомості, антропологічного підходу до дослідження права, аксіологічного (ціннісного) підходу до дослідження людини в праві, правової психології, що досліджуються у рамках філософії права (соціології права, правової антропології, аксіології, онтології та гносеології), теорії права та держави та інших наук. Між правом і людиною існують відносини своєрідного «ізоморфізму – структурно-змістовної подібності, що дозволяє говорити про те, що право за низкою своїх позицій є антропоморфним, а цивілізована людина – це не лише людина соціальна, але й людина юридична» [1, с. 81]. Право є тим дзеркалом людської природи, в якому відображається сутність людини, єдність її біологічної, соціальної та духовної природи.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** У філософії права під терміном «людина» розуміють істоту, котра «здатна активно діяти, пристосовуватися до обставин чи змінювати їх відповідно до своїх потреб, котра вміє створювати предмети, яких немає в природі, формувати навколо себе особливе штучне середовище (цивілізацію) і руйнувати її, щоб знову відновити і вдосконалити» [1, с. 1024]. Наслідком бурхливої діяльності людини стають зміни не лише в оточуючому світі, але й значні зміни в ній самій. Соціокультурний досвід, який нагромаджується з розвитком цивілізації, збагачує внутрішній світ людини, ро-

бить його складним, багатовимірним, знаходить нові грані, властивості, здібності, що відкривають люду шляхи подальшого розвитку.

Людина, на думку Г.В. Гребенькова, як соціальний суб'єкт культуротворчої практики, де право постає як одна із соціальних основ буття, є «тотальним і абсолютним джерелом права» [5, с. 6], а, отже, й відповіді на фундаментальні питання правової теорії варто шукати в комплексі тих проблем, які є традиційно філософськими і становлять предмет такого філософського знання як філософія людини чи філософська антропологія.

В основі філософської антропології лежить віра дослідника у власну цінність, а також у цінність усіх людей як представників єдиного біологічного виду. Цим зумовлюється відбір науковцем досліджуваних фактів та інтерпретація результатів наукових пошуків. Тому «людина в очах вченого, який використовує даний підхід, стає принципом, що визначає характер дослідження, та водночас метою останнього. До того ж її правам і свободам (як невід'ємним атрибутам особи) створюються можливості для утвердження у властивості ціннісного орієнтира суспільного розвитку» [7, с. 122–125].

На думку засновника німецької школи філософської антропології М. Шелера, завдання цієї науки полягає у тому, щоб виробляти на основі окремих наукових визначень єдину систематичну теорію людини [13, с. 16]. Б. Григор'ян вважає філософську антропологію спробою визначити основи і сфери "власне людського" буття, індивідуальності людини, її суб'єктивно-творчих можливостей; зробити людину "мірою всіх речей", з неї та через неї пояснити як її власну природу, так і смисл та значення навколишнього світу; виділити спеціальним предметом філософського пізнання окремого індивіда (його "типізовану модель") у найрізноманітніших вимірах, що характеризують природу людини у специфічних якостях [6, с. 7].

Право об'єктивно покликане сприяти задоволенню людських потреб. Вирішення цього завдання здійснюється шляхом забезпечення безперешкодної реалізації в конкретних історичних умовах прав людини – виразу особистісної цінності права. Проте зрозуміти смисл категорії "права" неможливо без з'ясування сутності їх носія [7, с. 122–125]. К. Вальверде вважає, що від розуміння людини залежить розуміння сім'ї, суспільства, економіки, політики, права, всіх гуманітарних наук, а, отже, філософська антропологія, як наука про людину, має велике значення. Однак «людина, насправді, настільки складна і загадкова істота, що нелегко дати їй повний опис, який би задовольнив усіх» [4, с. 10]. Тому існує багато концепцій, котрі намагаються розкрити сутність (природу) людини. Серед них можна виділити суб'єктивістські (екзистенціалізм, персоналізм, прагматизм та ін.), об'єктивістські (фізикалізм, неопозитивізм, біхевіоризм тощо), інтегральні (феноменологія, психоаналіз, німецька філософсько-антропологічна школа та ін.).

**Метою** даної статті є дослідження природи людини та її взаємозв'язку з правом.

**Виклад основного матеріалу.** Філософська антропологія є тією частиною філософії, в якій вивчаються людина як особливий вид суцього,

осмислюються проблеми людської природи і людського буття, аналізуються модуси людського існування, виявляється потенціал антропологічної картини світу. Оскільки у праві втілюються суттєві сили людини, то в ньому можуть бути виділені моменти, без яких людина не може існувати. На думку С.І. Максимова, «в цьому є суть антропологічної позиції стосовно права – уявити останнє як таке, без чого людина не може бути людиною, з однієї сторони, і виявити у структурі людського буття такі моменти, котрі в зовнішньому виразі дають правові відносини (право) – з іншої сторони» [11, с.192]. Підхід до права з позицій вчення про природу (сутність) людини дозволяє подолати однобокості класичних концепцій природного права.

Деяка невідповідність у поглядах автора прослідковується, коли стверджується, що «не слід абсолютизувати пошук єдиної й істинної природи людини. Такої просто не існує» [11, с. 201]. Ми пропонуємо застосувати ідею множинності людської природи, що не пов'язана з будь-якою ідеологією і знаходиться в рамках здорового плюралізму. Вказана концепція знайшла своє відображення у філософській науковій літературі.

Зокрема, М.К. Мамардашвілі висловлює думку, що «людина – це перш за все постійне зусилля стати людиною, це не природний стан, а стан, що твориться безперервно» [12, с. 311]. У такому образі людина знаходить своє виправдання і образ права як безперервне становлення в результаті застосування і підтримання людських зусиль. У свою чергу, право створює умови для реалізації потенціалу людини, людських можливостей, хоча і не гарантуючи цю реалізацію без власних зусиль людини.

Д. Лакс вважає, що твердження про природу людини, тобто про стійкі людські характеристики, базується на фактах вибору, який містить одночасно у собі об'єктивні і суб'єктивні елементи. Об'єктивні елементи завжди зовнішньо визначені та кількісно обмежені. Прикладом може слугувати набір засобів, за допомогою яких можна визначити наскільки людиною, доброю, розуміючою і т.д. є людина. В той час суб'єктивні елементи являють собою ціннісні переваги, котрі, однак, і є вирішальними у прийнятті рішення. «Оголошення певних цінностей істиною дає більш надійну опору, ніж просто намір їх відстоювати. Стверджуючи, що певні соціальні культури, політичні порядки чи способи поведінки є прямим наслідком людської природи, ми надаємо їм більшої ваги, ніж якщо просто говоримо, що надаємо їм перевагу» [9, с. 109].

На думку Г.В. Гребенькова, саме природа людини є необхідною умовою права. Вчений виділяє такі особливості природи людини:

1. Людина здатна мати не лише окремі сприйняття і увлечення, не лише вловлювати емпіричні закономірності, але й встановлювати так звані теоретичні закони (абстрактне мислення).

2. Людині властива свідомість, тобто вторинне відображення власних знань і психологічних феноменів взагалі.

3. Людина має самосвідомість.

4. Для людини є характерною фундаментальна редукція інстинктивної поведінки, що уможливорює розвиток соціальних структур, незалежно від біологічної еволюції. Крім того, для людини характерний специфічний

спосіб життя, який полягає в переході від біологічної адаптації до активного пристосування предметів і умов середовища до власних потреб [5, с. 13–15].

Дещо інший підхід застосовує В. Брюгер, котрий пропонує інтегрувати філософські погляди, а також історію та сучасний діапазон вимог щодо прав людини в образі людини. Вчений створив формулу образу людини, яка охоплює увесь спектр існуючих прав людини й водночас залишається відкритою для нових прав. Запропонована формула складається з п'яти елементів (самовизначення, значущість, відповідальність, захист життя та спосіб життя) і вказує на те, що права людини мають на меті забезпечення «самовизначального, значущого та відповідального способу життя» [3, с. 146] кожній людині. Сформульована таким чином формула образу людини є корисною і ємкою, втім також має і деякі вади. Хоча формулювання образу людини містить як універсальні, так і специфічні аспекти, позиція автора може бути піддана критиці за неспроможність задіяти найбільш потужні духовні стимули у межах різних культур: релігію і світогляд (тобто глибоко вкорінені уявлення про світ та світобудову).

Цікавим видається погляд на сутність і природу людини крізь призму антропосоціогенезу та історико-філософського аналізу, що запропонований І.І. Кальним. Вчений виділяє такі основні ознаки, що характеризують сутність (природу) людини:

1. Людина як цілісність, що відкрита світу, включає в себе природні (біологічні), духовні, соціальні, родові (загальнолюдські) та космічні елементи.

Людина є істотою соціальною, оскільки включена в певну систему суспільних відносин. Разом з тим людина є істотою природною, оскільки виходячи з природи, вона зберігає з нею зв'язок як на рівні суспільства, так і на рівні індивіда. Наділена розумом, людина заявляє про себе як істота духовна, що здатна пізнавати таємниці буття та співвідносити знання про себе і знання про світ. Родове начало людини зумовлене загальнолюдським генофондом та інформаційною пам'яттю минулих поколінь. Космічне начало людини представлено такими циклами і ритмами, якими слідує Земля, Галактика, Всесвіт і людина як така. Всі п'ять начал у своїй єдності складають неповторну унікальність феномена людини, в якому переплітаються внутрішні задатки та зовнішні фактори, що формують її сутнісні сили: волю, почуття, інтелект.

2. Онтологічною основою буття людини є її сутнісні сили, її здатність до цілеспрямованої діяльності.

3. Головною характеристикою людини є її людський зміст. Це сором і сумління, співчуття та солідарність, благоговіння перед природою, прийняття життя як вищої цінності.

4. Людина належить одночасно до двох світів: феноменального та інтелігібельного. Вона постійно долає свою феноменальність, створюючи свій власний образ і свій зміст на шляху діалогу і вирішення протиріч між душею і тілом.

5. У пошуках себе за межами своєї природи людина використовує гру

та творчість. Вона проектує бажаний образ і йде на ризик вибору, перекреслюючи всі інші можливі варіанти.

6. Людина живе у певній культурній парадигмі, котра визначає її певну спрямованість і викликає певні асоціації.

7. Людина живе у стані принципової незавершеності. В неї є минуле, теперішнє і майбутнє. Виступаючи об'єктом можливого, людина постійно демонструє свій стан незадоволеності [8, с. 145].

Таким чином, феномен людини належить до особливої реальності, явища якої принципово відрізняються від явищ природи – саме тому людину називають пограничною істотою. Однак при всій багатоманітності проявів людської природи, єдиною залишається сутність людини, її неповторний унікальний внутрішній світ. Все ж буття людини і її поведінка зумовлені цими внутрішніми факторами, але, крім того, на нього впливають і зовнішні фактори, які є змінними протягом історичного розвитку людства.

Розуміння людини крізь призму гуманізму як світогляду, що проголошує цінність людини, її право на щастя, розвиток і прояв своїх позитивних здібностей, на вільну і відповідальну участь у житті світу і суспільства, набуває все більшої актуальності. Гуманізм звернений до людини як такої, він йде до глибини людської істоти, до таких даних людині від народження якостей, які наявні у всіх людей і які об'єднують їх в єдину світову спільноту. Це дозволяє йому бути загальнолюдським фактором цивілізації, основою духовної єдності, взаєморозуміння і співпраці всіх людей. Висловлюється думка, що основним поняттям гуманізму, як цілісної системи поглядів на особу, її положення в суспільстві і праві, є саме ідея гідності. Гуманізм розглядається перш за все як вчення про гідність і цінність людської особистості, про її місце і роль в суспільстві і державі [14, с. 7].

Представники московської гуманістичної школи І.М. Борзенко, В.А. Кувакін, А.А. Кудішина вважають, що не можна знайти аксіому людини, а реальність людини потрібно шукати у людському бутті, яке є джерелом, початком, вихідним пунктом будь-яких доказів і висновків. Кожна людина має найбільш повне і реальне розуміння про себе саму, і у нормальному стані їй немає жодної необхідності переконувати себе у власному ж існуванні. «Самоочевидність людини, її самоусвідомлення – це первинна реальність людини, яка дозволяє їй пізнавати як світ, так і прояви себе в світі. Людина – це відкрита і універсальна істота, що постійно переступає межі своїх визначень і можливостей, істота динамічна, у постійному розвитку, творча, завжди оновлювана і тому всупереч всьому усвідомленому і визначеному в ній завжди є невідоме і несподіване, навіть для самої себе» [2, с. 236].

Таке твердження узгоджується з висновками психологів, які вважають, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є аспектом прагнення людини до життєвого смислу, а центральним напрямком розвитку особистості є відкриття такого смислу. При цьому визначальним є знайдення гармонії, що проявляється в повноцінному розгортанні основних ліній розвитку людини, які не повинні йти паралельно, а перетинаються, доповнюють одна одну. Саме така реалізація основних ліній розвитку людини може призвести до дійсно гармонійної

форми [10, с. 2].

Надзвичайна складність феномена «людина», на думку вчених, не вимагає ні відмови від пізнання нею самої себе, ні заборони спроб дати собі вичерпне визначення. Пропонується сформулювати дефініцію людини виявляючи основні властивості, характеристики людини, осмислюючи її як систему «тіло – свідомість – самосвідомість», розглядаючи структуру її внутрішнього світу і зміст цього світу. На думку авторів, доцільним є виділити специфічні людські властивості, на підставі чого виявити, що пов'язує людину з живою і неживою природою, а що відрізняє від неї, осмислити місце людини у світі.

Спектр людських властивостей пропонується умовно розділити на три сектори. Перший містить позитивні, гуманні властивості, другий – нейтральні, третій – негативні, антигуманні. До позитивних характеристик дослідники відносять (не застосовуючи ієрархічності): повагу до інших (оскільки походить не від страху), здатність любити, доброту, правдивість, чесність, щирість, сумлінність, шанобливість до життя, чуйність, співчуття, співпереживання, вірність, надійність, доброзичливість, вдячність, обов'язковість, справедливість, гідність, терпимість, порядність.

До другої групи відносять свободу, розум, пізнавальні властивості, особисті захоплення, волю, самодисципліну, тверезість духу, розсудливість, обачність, скептичність (критичність), цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, завзятість, сміливість, відкритість, цікавість. Нейтральними є також і всі нормальні фізичні, біологічні, фізіологічні та інтелектуальні здібності і властивості людини, як, наприклад, здатність прямо ходити, сміятися чи логічно мислити. Нейтральність цих якостей, на думку авторів, означає лише те, що вони можуть бути використані як для зла, так і для блага людей. Всі ці характеристики є людськими цінностями, що так чи інакше пов'язані з гуманністю і можуть допомогти людині творити добро, бути гідною та людиною істотою.

У групу негативних (антигуманних) властивостей входять ті характеристики людини, які притаманні їй в силу суперництва з собі подібними. Це ненависть, ворожість, злопам'ятність, мстивість, агресивність, насильство, жорстокість, знущання, недоброзичливість, віроломність, лицемірство, облесливість, неправдивість, вихваляння, заздрощі, ревнощі, підозрілість, злодійкуватість, егоїзм, безвідповідальність, похмурість, сум, байдужість, інфантилізм, поступливість. Загальною особливістю цих властивостей людини є їх руйнівна природа. Вони заподіюють шкоду як тим, на кого вони спрямовані, так і носіям цих властивостей. Сама наявність їх у людині робить її потенційно антигуманною.

На думку авторів, реальній людині не може бути властива ні святість, ні абсолютна антигуманність. Однак в силу своєї природи людина покликана створювати ідеали істини, добра, краси. Крім того, їй притаманна свобода і відповідальність вибору між людським і нелюдським, що само по собі робить життя цікавим і захоплюючим. Реалістичність і тверезість самооцінок, мужність розрізняти негативне в собі, вміння не закривати очі на темні сторони внутрішнього світу допомагають людині удосконалювати



себе і запобігати перешкодам на шляху до істини, добра, справедливості та краси [2, с. 238].

Запропонований вченими підхід є цікавим, а проаналізовані позитивні, негативні і нейтральні властивості людини, беззаперечно, можуть у своїй сукупності та динаміці розкрити особливості внутрішнього світу людини та її природи. Проте, як видається, зосередившись на властивостях людини, дослідники не дають відповіді на питання про їх природу. Не знаходимо також відповіді, в силу яких зовнішніх чи внутрішніх факторів ці властивості, що є притаманними людині, стають домінуючими в її свідомості чи, навпаки, не знаходять свого відображення. Тобто складається враження, що має місце спроба пояснити одне невідоме (природа людини) через інше невідоме (властивості людини). Хоча автори цілком слушно зауважують, що відповідь на питання про природу людини слід шукати в людському бутті, проте не намагаються дати характеристики цього буття, обмежившись лише явищами, які є похідними від нього (властивостями людини).

З цього приводу К. Вальверде зауважує, що людина певною мірою не може бути об'єктивована тому що, на відміну від будь-якого іншого природного існування, її буття не визначається і не може бути визначене взаємодією чи сумою оптичних елементів. Буття людини, головним чином, складається в динамічній реалізації її існування. Тому людське життя можна вважати безперервним потоком становлення. Все в природі існує не усвідомлюючи цього, і лише людина здатна зробити себе об'єктом спостереження і дослідження. «Самоусвідомлення людини і той факт, що з цього самоусвідомлення народжується питання: хто я? – вже передбачає деяке призначення і деяке «вчене незнання», без яких така самосвідомість і самозапитування були б неможливими. Кожна людина знаходить себе ніби в мороці свого буття і хоче прояснити цей морок, зрозуміти себе – не лише як окрему людину, але як людину взагалі, людину серед людей» [4, с. 32].

Окреслити універсальну природу (сутність) людини, яка б відображала глибинну реальність людини як індивідуальності і як представника роду, вбачається можливим через пізнання людського буття. Оскільки людина є єдиною істотою, котра здатна повертатися до раніше вчинених нею діянь (емоційних, інтелектуальних чи вольових), вона може бути об'єктом власного пізнання і дослідження. На думку Карла Ранера, поняття «бути» і «пізнавати» онтологічно пов'язані між собою, оскільки «пізнання є суб'єктивністю самого буття. Буття собою – це одвічно об'єднуюча єдність буття і пізнання у їх здійсненій єдності в істоті, яка пізнає... Пізнання розуміється як суб'єктивність буття собою, як буття буття самим собою. Буття собою одвічно є об'єднуючою єдністю буття і пізнання: воно є онтологічним» [4, с. 35]. Тому саме через пізнання буття людини, його форм та характеристик можна пізнати природу людини та її глибинну сутність.

Саме буття людини визначає людську природу, розкриває її сутність, а тому природні права людини є об'єктивно визначеними природою людини, ступенем розвитку суспільства та конкретно-історичними умовами його існування. Природне право є зумовленим буттям людини, оскільки буття, за М. Хайдеггером, «незмінне і всюди стосується нас, людей, але чого

ми, власне, навіть не помічаємо... Цим іменем називається те, що ми розуміємо, коли говоримо: «є», і: «було», і: «буде». Все, що досягає нас і чого ми хочемо досягти, проходить через висловлене чи невисловлене «є». Від цього нам нікуди і ніколи не подітися» [16, с. 225]. Тому Буття як ідея існування, з якого виводиться сутність людини, а, отже, сутність природного права, постійно присутнє в людині, маючи над нею владу. Буття розкриває сутність людини, надає цій сутності індивідуального забарвлення, дозволяє створювати нове суще, шукати у собі (для себе) нові можливості, здійснювати цілеспрямовану діяльність і обґрунтовувати свої вчинки.

Тут доцільно згадати Ж.-П. Сартра, який розглядав людину як «буття, завдяки якому виникає ніщо», оскільки лише від самої людини залежить якою буде вона і яким буде світ, у якому їй доведеться жити. Тому людина приречена на свободу, вільна через відсутність природи, котра б визначала для неї спосіб поведінки та життєдіяльності. Таким чином, те, що ми називаємо свободою, не відрізняється від буття «людської реальності». Про людину не можна сказати, що вона спочатку є, а потім – стає вільною; між буттям людини і її «свободо-буттям» немає різниці.

На думку філософа, сутність людського буття у співіснуванні «Я» та «Іншого», для чого він виділяв «буття-в-собі», «буття-для-себе» та «буття-для-іншого». «Буття-в-собі» є передособистісним станом людини, з якого вона входить у самосвідомість, аналізує власну природу, умови свого існування, наявні можливості, права, спрямовані для досягнення життєвих цілей – «буття-для-себе». Вищий прояв існування людини – в «бутті-для-іншого», котре дозволяє через конфлікт із собою та ближнім з'ясувати сенс життя та власну природу, оскільки «інший володіє таємницею: таємницею того, чим я є. Він дає мені буття і тим самим володіє мною, я одержимий ним» [15, с. 229].

**Висновки.** Саме буття визначає природу людини та сутність права, окреслюючи при цьому його межі, і, таким чином, визначає межі права конкретної людини. При цьому застосовується принцип «бути у самому собі іншим – це первинний зміст ставлення до іншого». Тобто межею права однієї людини стає право іншої людини, а обов'язок людини співвідносити свої дії з діями інших людей є необхідністю її нормального існування та життєдіяльності.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. – СПб., 2006.
2. Борзенко И.М., Кувакин В.А., Кудишина А.А. Человечность человека: Основы современного гуманизма: учебное пособие для вузов. – Изд. 2-е, испр. и доп. / под ред. А.Г. Круглова и В.А. Кувакина. – М., 2005.
3. Брюгер В. Образ людини у концепції прав людини // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1.
4. Вальверде Карлос. Философская антропология – М., 2000.
5. Гребеньков Г.В. Вчення про природу людини як підґрунтя сучасної правової антропології // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. праць. – Донецьк, 2005. – № 1.
6. Григорьян Б.Т. Философская антропология: исторический очерк. – М., 1982.
7. Гудима Д.А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1.

8. Кальной И.И. Философия права: ученик. – СПб., 2006.
9. Лакс Д. О плюрализме человеческой природы // Вопросы философии. – 1992. – № 10.
10. Максименко С.Д. Онтогенез особистості // Практична психологія та соціальна робота. – № 10 (91). – 2006.
11. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002.
12. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М., 1990.
13. Марков Б.В. Философская антропология: очерки истории и теории. – СПб., 1997.
14. Попков В.Д. Гуманизм советского права. – М., 1972.
15. Сартр Ж.П. Первичное отношение человека к другому: любовь, язык, мазохизм. // Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: Проблема людини та її меж: навчальний посібник. – К., 2000.
16. Хайдеггер М. Тезис Канта о бытии // Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: Проблема людини та її меж: навчальний посібник. – К., 2000.

**Гришук О. В. Онтологические особенности взаимосвязи человека и права: философско-правовое измерение.** Исследована проблема взаимосвязи человека и права. Доказано, что бытие человека определяет природу человека и сущность права, очерчивая при этом его пределы, а, следовательно, определяет пределы прав конкретного человека.

**Ключевые слова:** человек, право, бытие человека.

**Gryshchuk O. V. Ontological features of relationship of the man and law: philosophical and legal aspects.** Right objectively intends to address human needs. The solution to this problem is done by ensuring the smooth implementation of the specific historical conditions of human rights – an expression of personal values of right. The approach to the law from the standpoint of theory of human nature (essence) can overcome the one-sidedness of classical concepts of natural law.

The author suggests to use the multiplicity of human nature, which is not associated with any ideology and is within a healthy pluralism. The basic concept of humanity, as a whole system of views on the identity, position in society and law, is the idea of dignity. There is the suggestion to formulate a definition of man showing major properties, characteristics of person, to understand him/her as a system of "body – consciousness – selfconsciousness", considering the structure of the inner world and the meaning of this world. The range of human characteristics is suggested to be divided into three sectors. The first contains a positive, humane characteristics, the second – a neutral, the third – negative, inhumane.

Analyzed human properties in their entirety and dynamics can reveal features of the inner world of the man and his/her nature. However, focusing on human properties, researchers do not give answers to questions about their nature. There are no answers, due to external or internal factors of these properties which are inherent in the person becoming dominant in his/her mind or, conversely, do not find their reflection. That is an attempt to explain one unknown thing (human nature) through another unknown (human properties). To draft universal nature (essence) of man that would reflect the deep human reality as individuals and as a representative of the genus, is considered to be possible through the cognition of the human existence. Since man is the only creature who is able to return to his/her previously committed acts (emotional, intellectual or volitional), he/she can be the object of his/her own knowledge and research. Through the cognition of human existence, its form and characteristics one can understand human nature and its profound essence. Human essence defines human nature, reveals its essence, but because natural rights are objectively defined by human nature, the degree of development of society and the specific historical conditions of his existence.

**Keywords:** human, law, human existence.

Надійшла до редакції 29.01.2013

**В.В. Кузьменко**доктор філософських наук, професор  
(Днепропетровский государственный  
университет внутренних дел)

УДК 340.12

**ОНТОЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС ФЕНОМЕНОВ ПРАВА  
ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА  
В «ФИЛОСОФИИ ПРАВА» Г. В. Ф. ГЕГЕЛЯ**

Кузьменко В. В. Онтологічний статус феноменів права громадянського суспільства та держави у «філософії права» Г. В. Ф. Гегеля. Розкрито, що в «Філософії права» Г. В. Ф. Гегеля онтологічно статус феномена права «виявляється» як специфічний порядок суспільних відносин. Онтологічний статус цивільного суспільства визначається крізь призму метафізичного буття, в якому «заклопотаність власним існуванням» виражається одночасно у формі загального і локально-індивідуального. Онтологічний статус держави, по Г. В. Ф. Гегелю, – це статус «об'єктивного духу».

**Ключові слова:** онтологічний статус феномена права, онтологічний статус цивільного суспільства, онтологічний статус держави.

**Постановка проблеми.** Актуальність теми состоить в тому, що феномени права громадянського общества и государства в истории философской мысли, начиная с античности, каждый раз предстают в своей новой социокультурной конкретности. Необходимо постоянное взаимодействие философской и юридической рефлексии названных категорий. Лишь совместная философская и юридическая рефлексия даёт возможность найти ответ на вопрос: существует ли единый онтологический статус права, гражданского общества и государства?

Отметим тот факт, что самостоятельная юридическая рефлексия указанных категорий не обладает достаточным теоретико-методологическим потенциалом, поэтому не способна вывести правовые ценности за пределы локального временного промежутка. Философская рефлексия с её гносеологическими построениями и методологическим аппаратом способна к поиску онтологических оснований права гражданского общества, государства. Но самостоятельная философская рефлексия указанных понятий также не является самодостаточной, она, апеллируя к понятию «право», не апеллирует к понятию «закон» – конкретному выражению правовых норм.

Поскольку в истории философской мысли понятие «право» всегда рассматривается в контексте понятий «духовность» и «абсолютная идея права», то в поиске онтологического статуса права, гражданского общества и государства необходимо обращение к философским понятиям «абсолютная идея», «дух» (разделенный на субъективный, объективный, абсолютный дух). Отметим, что в гегелевской философии представлена единая трактовка этих понятий при определении свободной воли, а через неё права, как всеобщей категории, далее, закона, как конкретного выражения правовых норм, гражданского общества, затем государства. В философской системе Г. В. Ф. Гегеля философия права – составляющая философии

духа. Объективное абсолютное мышление есть движущая сила всего сущего, оно выступает как абсолютная идея, которая непрерывно развивается. Саморазвитие мира есть история абсолютного духа.

Автор подчёркивает, что в гегелевской «Философии права» продолжается разработка той области философского знания, которая со времен И. Канта в немецкой классической философии именовалась «практической философией». Г. В. Ф. Гегель исходит из того, что в кантовской философии существует новое отношение к делению «практической философии», принятому со времен Аристотеля. «Практическая философия» Аристотеля делилась на этику, экономику и политику. В эпоху И. Канта и Г. В. Ф. Гегеля экономика и политика, трактуемые под философским углом зрения, приобрели форму «философии права», философии гражданского общества и государства. У И. Канта «практическая философия» делилась на философию права как учение о праве и на этику как учение о добродетели. Г. В. Ф. Гегель понимает право как объективное определение человеческой воли. Это телеологический принцип «практической философии» во всем объеме аристотелевских традиций. Но поскольку человеческая воля может быть индивидуальной, групповой, всеобщей, и поскольку воля образует, согласно Г. В. Ф. Гегелю, основоположение «философии права», то, восходя к определению Ж.-Ж. Руссо, «практическая философия» становится и философской этикой, и учением о праве одновременно. Г. В. Ф. Гегелем детально разработана система индивидуальных и общественных добродетелей. В его труде «Философия права» речь идет также о философском осмыслении экономических проблем, о философской концепции конституционного государства. В фундаментальном труде немецкого мыслителя удивительная плотность до сих пор актуальных проблем. «Философия права» Г. В. Ф. Гегеля является систематизацией европейской философско-правовой мысли всего предшествующего периода, начиная от античности, от учения Платона.

**Цель** статьи – выявление онтологического статуса феноменов права, гражданского общества, государства в «Философии права» Г. В. Ф. Гегеля.

**Объект** исследования – ступени восхождения духа в философии духа Г. В. Ф. Гегеля при объяснении им феноменов права гражданского общества и государства в «Философии права».

**Предмет** исследования – онтологический статус феноменов права гражданского общества и государства в «Философии права» Г. В. Ф. Гегеля.

**Методы** исследования – анализ, синтез, системный метод, герменевтический метод, феноменологический метод, компаративистский метод, которые позволяют интерпретировать ступени восхождения духа в философии Г. В. Ф. Гегеля с целью выявления онтологического статуса феноменов права гражданского общества и государства в его труде «Философия права».

**Изложение основного материала.** Отметим, что творчество Г. В. Ф. Гегеля достаточно исследовано, в том числе и его философско-правовая концепция. Назовём лишь некоторых авторов, обобщая их мысли, при этом укажем на тот факт, что представленная библиография может быть значительно расширена. Ряд исследователей творчества Г. В. Ф. Гегеля, в

их числе А. А. Александров [1; 2; 3; 4], О. С. Анисимов [5], Е. П. Борзова [6], М. Ф. Быкова [7], пишут о том, что у Г. В. Ф. Гегеля культура и её составляющая – право, выступает как реализация разума, но это уже реализация мирового разума или мирового духа. Этот мировой дух развертывает свою сущность, реализуя себя в судьбе целых народов, воплощаясь в науке, технике, религии, искусстве, формах общественного устройства и государственной жизни. Этот дух преследует свои всеобщие цели, которые нельзя объяснить как сумму замыслов отдельных людей или как индивидуальную цель сильной исторической личности.

Г. Н. Волков [8], В. Н. Володин [9], А. В. Гулыга [14], И. А. Ильин [15], А. М. Каримский [16] утверждают, что в гегелевской концепции общество и государство соотносятся как рассудок и разум: общество – это «внешнее государство», «государство нужды и рассудка», а подлинное государство – разумно. Поэтому в философско-логическом плане общество расценивается как составляющая государства, как то, что «снимается» в государстве.

М. А. Кисель [17], В. И. Коротких [18], К. Левит [19], Д. Лукач [20], Г. Маркузе [21], Н. А. Маслов [22], Т. В. Мотренко [23], Н. В. Мотрошилова [24] утверждают, что первое измерение, которое придается у Г. В. Ф. Гегеля и разуму, и духу, и мышлению, и идее – измерение субстанциональное. Это значит, что духовное понимается как первичное, как субстанция, причем субстанция, восходящая к божественной, как то, из чего всё рождается, во что всё разрешается, как порождающее начало. Субстанционально и понимание идеи, разума, мышления. Поход к различным ипостасям духовного у Г. В. Ф. Гегеля един.

В. С. Нерсисянц [25], Б. Г. Нуржанов [26], Ю. В. Перов [27], А. А. Пионтковский [28], И. А. Полетики [29], К. Поппер [30], Е. В. Спекторский [31], О. Ю. Сумин [32] пишут о том, что свою концепцию философии права Г. В. Ф. Гегель разрабатывает и трактует именно как философскую науку о праве, отличную от юриспруденции, которая, занимаясь позитивным правом (законодательством), имеет дело, по его характеристике, лишь с противоречиями. Задача философии права, по Г. В. Ф. Гегелю, состоит в постижении мыслей, лежащих в основании права, а подлинная мысль о праве есть его понятие, диалектика которого и раскрывается в «Философии права».

Автор утверждает, что, различая право и закон, Г. В. Ф. Гегель в то же время стремится в своей конструкции исключить их противопоставление. Как крупное недоразумение расценивает он превращение различия между естественным или философским правом и позитивным правом в противоположность и противоречие между ними. Г. В. Ф. Гегель признает, что содержание права может быть искажено в процессе законодательства, поэтому не все данное в форме закона есть право. Но в гегелевской философии права речь идет не о противопоставлении права и закона, а лишь о внутреннем различии определений одного и того же понятия права на разных ступенях его конкретизации.

Выделим тот важный факт, что никто из указанных нами авторов не

рассматривал онтологический статус феноменов права гражданского общества и государства в «Философии права» Г. В. Ф. Гегеля. Соответственно, это является темой нашего исследования.

Политические проблемы ставились Г. В. Ф. Гегелем на протяжении всей его плодотворной теоретической деятельности. Ему принадлежит одно из значительных произведений в истории политической и социальной мысли – «Философия права» (1820 г.). Но лишь второй раздел заключительной части трактата посвящен анализу гражданского общества, третий – государству. «Философия права», представляющая собой, согласно гегелевской концепции, философскую науку о праве, является «частью философии», а именно той частью, которая принадлежит философии объективного духа.

В «Философии права», как составной части гегелевской философской системы, развитие объективного духа раскрывается через диалектическое движение понятия права, от его абстрактных форм к формам конкретным. Понятие права развивается от абстрактного права к моральности, а затем к нравственности (семье, гражданскому обществу и государству).

В общей гегелевской схеме развития духа объективный дух – это этап в самопознании, и именно поэтому общество, государство, право и всё относящееся к сфере объективного духа в «Философии права» исследуется и трактуется с позиции абсолютного духа (т. е. с философской точки зрения).

В утверждении о том, что со ступени объективного духа начинается проблематика философии права, Г. В. Ф. Гегель ссылается на анализ всего предшествующего развития духа. «В себе и для себя свободная воля так, как она есть в своем абстрактном понятии, есть в определенности непосредственности. Согласно последней, она есть своя негативная по отношению к реальности, лишь абстрактно соотносящаяся с собой действительность – в себе единичная воля субъекта. В соответствии с моментом особенности воли она обладает более пространственным содержанием определенных целей и в качестве исключаяющей единичности имеет вместе с тем это содержание как внешний, непосредственно преднайденный мир» [10, с. 96]. «Философия права» в качестве части философской системы Г. В. Ф. Гегеля имеет исходную точку – учение о ступенях восхождения духа, которая есть результат и истина того, что ей предшествует и что составляет её доказательство. Поэтому понятие права по своему становлению трактуется вне науки права.

Идея права – свобода, по замыслу и исполнению Г. В. Ф. Гегеля, разворачивается в мир права, сфера объективного духа предстаёт как идеальная правовая действительность – объективация форм права и свободы.

Понятия права и свободы, как исходные моменты и содержание объективного духа, подготовлены в ходе развития субъективного духа – в этом смысл гегелевской отсылки к предшествующим разделам своей философской системы.

Целостное освещение различных ступеней духа дано Г. В. Ф. Гегелем в «Философии духа». Субстанция духа есть, по Г. В. Ф. Гегелю, свобода. Субъективный дух свободен лишь в отношении к себе, в отношении же к некоему другому он несвободен. Это, по Г. В. Ф. Гегелю, означает, что

суб'єктивний дух свободен в себе, но не для себя. Когда же дух свободен не только в себе, но и для себя – это объективный дух. В объективном духе свобода впервые приобретает форму объективной реальности, форму личного бытия. Дух выходит из формы своей субъективности, познает и приобретает внешнюю реальность своей свободы.

Особо подчеркнём, что Г. В. Ф. Гегель характеризует «Философию права» как итог многолетних неустанных исследований, представленных в различных его работах, таких как «Лекции по истории философии», «Феноменология духа», «Философия истории», «Философия религии» и других.

Говоря о ступенях восхождения духа, когда дух преодолевает «индивидуальное сознание» (суб'єктивний дух), достигает степени «общественного сознания» (об'єктивний дух) и затем существует в форме коллективного духа, двигаясь в направлении «мораль – правовое состояние – нравственность», Г. В. Ф. Гегель пишет: «Нашей точкой зрения является знание этой идеи как... абсолютный дух, противопоставляющий себе ... конечный дух, принципом которого служит познание абсолютного духа, дабы последний возник и для него». Лишь в научной форме дух поистине «знает о себе как об абсолютном духе, и единственно только это знание, дух, есть его истинное существование» [11, с. 571]. Противоположность абсолютного духа – его природная непосредственность, которую предстоит снять, затем постичь её истину посредством отрицания отрицания. Уместно напомнить замечание Г. В. Ф. Гегеля, что «... истина не есть готовый предмет, но сам субъект должен сделаться истинным, отказываясь от своего частного содержания ради субстанциальной истины и усваивая эту истину» [13, с. 388]. Это аспект воли, а не одного только знания. В этой противоположности и заключена та проблема, решением которой в теоретической форме выступила сначала «Феноменология духа», а затем и «Энциклопедия философских наук».

«Феноменология духа» была задумана, по словам Г. В. Ф. Гегеля, как «рассудочная форма науки» – «для всех одинаково проложенный путь». Она должна была служить теоретической «лестницей», помогающей, как пишет Г. В. Ф. Гегель, «достигнуть при помощи рассудка разумного знания» [15, с. 7]. «Феноменология» есть «наука опыта, совершаемого сознанием человека» [15, с. 19]. Но опыт индивидуального выхождения из субъективности остался в зависимости от случайных определений антропологии.

Таким образом, возникает вопрос о научном способе практического снятия («перерождения») природной субъективности. Возможна ли религиозная аскеза в самой науке? Может ли наука включить в себя способ религиозного культа? Говоря словами Г. В. Ф. Гегеля: «Общей задачей науки является осуществление также и в мышлении того примирения, которое составляет предмет веры. В себе оно уже произошло, ибо знание считает себя способным осуществить в своих пределах это познание примирения» [11, с. 277]. В чем же заключается таинство «примирения, которое составляет предмет веры»? Это не теоретический вопрос, потому что в форме представления еще нет действительной противоположности субъекта и объекта. В богословии мы имеем представление об объективном, оно есть



в нашем знании. Но это бытие есть только для нас. Напротив, началом культа является отрицание бытия, кульминация негативного. Требуется наличие драматической противоположности субъекта по отношению к абсолютному объекту (Богу). Страстная потребность свободы – вера в спасение – удовлетворяется лишь в мистерии духовного возвышения, когда субъект посредством своей внутренней деятельности снимает свою противоположность с Богом. Культ есть опыт исчезновения противоположности в конкретном единстве, в котором преодолевается изоляция единичного «я» – этого абстрактного тождества рассудочной самости. Такое опосредствование есть аспект воли, а не одной только внешней рефлексии. Потому что культ содержит в себе определенность объективного духа – опосредствование через «нравственное послушание и служение», которое преобразует и возвышает личность до сознания разума, достоверности истины.

В основании гегелевской философии лежит убеждение, что абсолютная идея, существующая «в себе» (до времени и вне пространства) в качестве божественного мышления, или логики, «отчуждает» себя в природу, в «бытие для другого» и затем в духе, высшей формой которого является абсолютный дух. Абсолютная идея возвращается к своей божественной основе, становится «бытием в себе и для себя». Последовательность (логика-природа-дух), хотя и не исключала другого способа изложения (в «Феноменологии духа»: дух-логика-природа), тем не менее имеет онтологический характер. Смысл её заключался в переходе божественного мышления от вечности к времени, к истории, которую Г. В. Ф. Гегель рассматривает в качестве формы становления и самопознания духа. Таким образом, под феноменологией духа Г. В. Ф. Гегель понимает изображение сознания в его поступательном движении от первого непосредственного противоположения между ним и предметом до абсолютного знания.

Подчёркнем, что Г. В. Ф. Гегелем в трудах «Феноменология духа», «Философия духа» и «Философия права» представлена единая концепция соотношения права, морали и нравственности

Проблемы права в «Феноменологии духа» раскрываются на уровне «объективного духа», когда дух преодолевает «индивидуальное сознание» (субъективный дух), достигает степени «общественного сознания» (объективный дух) и затем существует уже в форме коллективного духа, в рамках которого общество подходит к пониманию законов своего развития. Категориальная структура, в которой изложена «Феноменология духа», это концепция права: «мораль – правовое состояние – нравственность».

Согласно Г. В. Ф. Гегелю, категория «мораль» тождественна категории «дух», который является таким уровнем развития разума, где достоверность того, что он – вся реальность, возведена в истину, и разум осознает себя самого как свой мир, а мир – как самого себя.

Эквивалентом нравственного сознания является «нравственное общество». Царство морали складывается и распадается на множество индивидов, которые равны между собой. «Правовое состояние» предусматривает признание прав каждого. Правовое общество порождает стихию действительных сил личностей. Укрощение стихийных сил связано с нравствен-

ностью, основанной на свободе воли и осознания. Нравственность требует гармонии между моралью и природой, моралью и чувственной склонностью и, наконец, примирение всех моральных противоречий в субъекте, который осознал свою ограниченность, оценил моральные желания других субъектов и тем самым достиг чистоты своего самосознания. Концепция и категориальные структуры в «Философии духа» и «Философии права» тождественны. Но «Философия права» является более широким и более системным изложением тех же понятий и идей.

Право, в трактовке Г. В. Ф. Гегеля, является наглядным бытием свободы. Согласно трем основным ступеням восхождения духа понятие «свобода» в «Философии права» делится на три части: «абстрактное право», «мораль», «нравственность».

В сфере абстрактного права воля – непосредственна и абстрактна. Человек выступает здесь как абстрактное и свободное «я». Такая единичная воля является личностью.

Абстрактное право – это осознание правоспособности, чистая возможность всех последующих, более конкретных определений права и свободы.

Проходя три стадии – «собственность», «договор», «ложь», свобода и право конкретизируются, а объективный дух вступает в сферу морали.

Говоря о конструировании социальной реальности Г. В. Ф. Гегелем, отметим, что в «Философии права» феномен права, с точки зрения его онтологического статуса, «проявляется» в обществе как специфический порядок общественных отношений, участники которых имеют определенную социальную свободу действовать тем или иным образом, закрепленную в обязанностях других. Мера этой свободы устанавливается соционормативно (в виде субъективных прав и обязанностей) и определяется социально признанными и обязательными для всех правилами должного поведения членов общества.

Вся сфера объективного духа у Г. В. Ф. Гегеля – реализация идеи права или свободы. Мораль, нравственность, государство – это всё, по мнению немецкого философа, особое право или действительное бытие разных стадий свободы. Значительное внимание в политико-правовом учении Г. В. Ф. Гегеля уделено проблемам соотношения государства и личности.

Г. В. Ф. Гегель раскрывает, что личность, во-первых, формируется в семье, во-вторых, она продукт развития гражданского общества, в-третьих, обязана государству всем своим существованием и развитием. Приняв исходным пунктом своих рассуждений о праве кантовскую идею о моральной автономии личности, Г. В. Ф. Гегель, выстраивая цепочки рассуждений, пришел к выводу о верховенстве государства над личностью, как общего и целого над отдельным субъектом.

Г. В. Ф. Гегель был убежден, что истинная сущность индивида – его свобода. Она заключается в стремлении индивида к своей истинной природе. Право, учитывая это, становится практическим воплощением свободы в её общем виде. Немецкий философ пишет о том, что доступность истины о праве, нравственности и государстве определяется тем, что она (истина) стара, дана в публичных законах, публичной морали, религии, она

общеизвестна. Однако указанная данность еще не означает того, что эта истина познана.

Анализ гражданского общества начинается с установления двух фундаментальных принципов: во-первых, «конкретная личность служит для себя целью как особенная» [10, с. 227], или, другими словами, индивид руководствуется только частными особенными интересами; во-вторых, лишь необходимостью устанавливаются отношения особенного лица с другими особенными лицами, которые всецело опосредствованы «формой всеобщности» [10, с. 227–228]. Образуются связи, при которых каждый зависит от каждого и одновременно от общества и наоборот.

Для Г. В. Ф. Гегеля гражданское общество является моментом государства, как того, что «снимается» в государстве. Государство первично, из него развивается гражданское общество. Последнее создано лишь в современном мире. Дифференцированное общество – выделение автономных сфер общественной жизни, человека и гражданина есть результат современных ему буржуазных революций, открывших Новое время в истории человечества.

Гражданское общество, согласно Г. В. Ф. Гегелю, содержит в себе три составляющих, во-первых, систему потребностей, во-вторых, правосудие, в-третьих, полицию и корпорацию. Под «системой потребностей» подразумевается экономическая структура общества.

Гражданское общество характеризуется самостоятельным существованием собственности, торговли, и промышленности. Это опосредованная трудом система потребностей, покоящаяся на господстве частной собственности. При этом экономика движется по своим внутренним законам, разрешая возникающие противоречия, снимая собственные «помехи». Экономически рассчитанный процесс порождает «необходимость». Обнаружение необходимости – задача политической экономии, науки, которая «отыскивает законы», действующие в массе случайностей.

По нашему убеждению, Г. В. Ф. Гегеля следует отнести к числу мыслителей, которые признали наличие закономерностей в экономической жизни. Внутреннее самодвижение потребностей, рыночные отношения могут приобрести и слепой стихийный характер, требуя укротителя в лице правительственной власти. Г. В. Ф. Гегель пытается заключить экономические отношения в строгие юридически правовые рамки, стремясь обеспечить деятельность и функционирование экономических институтов защитой со стороны закона.

Интересы экономических институтов (корпораций, общин, объединений промышленников) общества должны быть подчинены высшим интересам государства. «В корпоративном духе, – пишет Г. В. Ф. Гегель, – содержится непосредственное укоренение особенного во всеобщем» [10, с. 330]. Поэтому в силу важности этого «укоренения такие» составляющие политического государства как полиция и судопроизводство рассматриваются в разделе о гражданском обществе.

В системе потребностей или экономической структуре гражданского общества Г. В. Ф. Гегель выделяет важнейшее звено – человека, который

доказывает свою всеобщность созданием многообразия потребностей и средств (и тем отличается от животного), а затем расчленением и разделением конкретной потребности на отдельные части, становящиеся частными потребностями. В гражданском обществе, по мысли Г. В. Ф. Гегеля, предметом является человек (в праве – лицо, с моральной точки зрения – субъект, в семье – член семьи) или гражданин вообще – буржуа. Таким образом, категория человек отражает частный интерес с производственными, потребительскими аспектами, она носит экономический характер. Человек, в качестве буржуа, представляет экономическую сферу общества, персонафицирует её. Человек как буржуа отличается от гражданина – члена политического государства.

Г. В. Ф. Гегель отмечает: «Граждане суть частные лица, члены общественного союза, целью которого является особенное, и в той мере, в какой подобный общественный союз ограничен такой целью, гражданин есть bourgeois; citoyen в качестве политического члена государства как государства политического» [10, с. 435]. Такое разделение индивида на человека и гражданина явилось отражением расчленения общества на различные составляющие: экономическую, политическую, религиозную и другие. Гражданин как citoyen является выразителем государственной, политической сферы общества или всеобщего интереса, всеобщности. Причем всеобщность выступает у Г. В. Ф. Гегеля основанием и необходимой формой.

Важно отметить, если в гражданском обществе особенность и всеобщность распались, но они остались взаимосвязанными и взаимно обусловленными. Различие и единство пронизывает каждое гегелевское положение.

Подчёркнем, что у Г. В. Ф. Гегеля онтологический статус гражданского общества определяется сквозь призму метафизического бытия, в котором «озабоченность собственным существованием» выражается одновременно в форме всеобщего и локально-индивидуального. При этом онтологический статус гражданского общества включает как разнообразные концепты, так и онтологические матрицы, детализирующие их структуру.

Для Г. В. Ф. Гегеля действительность – единство всеобщности и особенности. «Подлинная действительность» – есть необходимость. «То, что действительно, необходимо внутри себя». Необходимость состоит в том, что целое разделено на понятийные различия, и это разделенное представляет собой прочную и сохраняющуюся определенность, которая не мертво прочна, а постепенно порождает себя в распаде» [10, с. 305]. Исходя из методологического подхода единства и борьбы противоположностей, Г. В. Ф. Гегель исследует и феномен государства. Гегелевская идея государства включает в себя ряд аспектов, во-первых, государство рассматривается как идея свободы, во-вторых, как конкретное и высшее право, в-третьих, как правовое образование, в-четвёртых, как конституционная монархия, в-пятых, как «политическое государство».

Г. В. Ф. Гегель рассматривал наиболее значительные идеи, высказанные о государстве времен античности и средневековья, эпохи Реформации и Просвещения. Для немецкого философа, с точки зрения развития научного понятия государства, оно включает в себя две составляющих, во-первых,

бесконечное различие, во-вторых, формы всеобщности. Указанные составляющие государства – результат раздвоения гражданского общества. Именно здесь «сфера гражданского общества переходит в государство» [10, с. 278]. Но в историческом процессе государство – основание семьи и гражданского общества, «в действительности государство есть вообще первое, внутри которого семья развивается в гражданское общество» [10, с. 278].

В гегелевской концепции государство как «действительность нравственной идеи» и «действительность субстанциональной воли» есть взаимопроникающее единство всеобщности и единичности. Где сохраняются различие, нетождественность, раздвоение в конечном философском единстве – там наблюдается движение. В отсутствии такого движения Г. В. Ф. Гегель видит причину гибели античного государства. Для него прекрасный мир античности переходит в мир воспоминаний, прошлого. Гражданское общество и государство Нового времени является более совершенным построением, которого не знали древние, в том числе и Платон. Г. В. Ф. Гегель в своей работе «Йенская реальная философия» разъясняет, в чем состоит принцип совершенства Нового времени.

Г. В. Ф. Гегель в вопросе о частной собственности свою концепцию государства противопоставил платоновской. У античного мыслителя господствует всеобщее начало, оно является всем, в государстве Платона не может существовать частная собственность. То же самое касается исключения Платоном семьи из государства. Воспитывает детей не семья, родители, а государство.

Таким образом, Г. В. Ф. Гегель раскрыл критерий, который позволяет разделить эпоху античности, средневековья и Нового времени. Это индивидуальность, чья ценность заключается в единичности. Г. В. Ф. Гегель называет это «принципом самостоятельной особенности», «принципом самостоятельной в себе бесконечной личности единичного». Сущность нового государства, по Г. В. Ф. Гегелю, состоит в том, что оно предоставляет полную свободу особенности: индивидам, семьям, гражданскому обществу в их «субъективной» деятельности.

Подчеркнем, что в гегелевской концепции правовых отношений, гражданское общество и государство соотносятся как рассудок и разум: гражданское общество – это «внешнее государства», «государство нужды и рассудка», а подлинное государство – разумно.

Онтологический статус государства, по Г. В. Ф. Гегелю, – это статус «объективного духа». Отдельная личность черпает в государстве истинные понятия о нравственности, личность лишь в государстве осуществляет свою подлинную свободу. В государстве, по мнению Г. В. Ф. Гегеля, достигается единство объективной свободы – всеобщей воли и субъективной свободы отдельной личности. Личность в своих действиях руководствуется законами, нравственными основоположениями, имеющими всеобщее значение.

В качестве **вывода** отметим, что в «Философии права» онтологически статус феномена права «проявляется» в обществе как специфический порядок общественных отношений, участники которых имеют определенную социальную свободу действовать тем или иным образом, закрепленную в

обязанностях других. Онтологический статус гражданского общества определяется сквозь призму метафизического бытия, в котором «озабоченность собственным существованием» выражается одновременно в форме всеобщего и локально-индивидуального. Онтологический статус государства, по Г. В. Ф. Гегелю, – это статус «объективного духа».

#### **Библиографические ссылки**

1. Александров А. А. Ключевые проблемы антропологии Гегеля / А. А. Александров. – Екатеринбург, 2004.
2. Александров А. А. Проблемы сознания и мышления в гегелевской философии / А. А. Александров. – Екатеринбург, 2002.
3. Александров А. А. Религия и абсолютное знание в философии Гегеля / А. А. Александров. – Екатеринбург, 2004.
4. Александров А. А. Экзистенциалы человеческого бытия в гегелевской философии / А. А. Александров. – Екатеринбург, 2003.
5. Анисимов О. С. Гегель: мышление и развитие (Путь к культуре мышления) / О. С. Анисимов. – М., 2000.
6. Борзова Е. П. Проблемы всеобщего в философии Гегеля / Е. П. Борзова. – СПб., 1992.
7. Быкова М. Ф. Мистерия логики и тайна субъективности / М. Ф. Быкова. – М., 1996.
8. Волков Г. Н. Сова Минервы. / Г. Н. Волков. – Каунас, 1984.
9. Володин В. Н. От «рассудка» к «разуму»: Кант, Гегель, Фейербах / В. Н. Володин, К. Н. Любутин, И. С. Нарский. – Екатеринбург, 1991.
10. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М., 1990.
11. Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. / Г. В. Ф. Гегель. Сочинения. – Т. IX, кн. 3. – М., 1932.
12. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа. / Г. В. Ф. Гегель. Собр. соч. в 14-ти т. – Т. 4. – М., 1959.
13. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель. Сочинения. – Т. VIII. – М., 1935.
14. Гулыга А. В. Гегель / А. В. Гулыга. – М., 1994.
15. Ильин И. А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека: в 2 т. / И. А. Ильин. – СПб., 1994.
16. Каримский А. М. Философия истории Гегеля / А. М. Каримский. – М., 1988.
17. Киссель М. А. Гегель и современный мир / М. А. Киссель. – Л., 1982.
18. Коротких В. И. Очерк исследования структуры системы философии Гегеля / В. И. Коротких. – М., 1999.
19. Левит К. От Гегеля к Ницше: Революционный перелом в мышлении XIX в. / К. Левит. – СПб., 2002.
20. Лукач Д. Молодой Гегель и проблемы капиталистического общества / Д. Лукач. – М., 1987.
21. Маркузе Г. Разум и революция: Гегель и становление социалистической теории / Г. Маркузе. – СПб., 2000.
22. Маслов Н. А. Детерминистский «механизм» экономических отношений в социальной философии Гегеля / Н. А. Маслов. – Йошкар-Ола, 1998.
23. Мотренко Т. В. Гегелевские идеи в мировоззренческо-религиозной парадигме российской философии IX – начала XX веков / Т. В. Мотренко. – К., 2005.
24. Мотрошилова Н. В. Путь Гегеля к «Науке логики» / Н. В. Мотрошилова. – М., 1984.
25. Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля / В. С. Нерсесянц. – М., 1998.
26. Нуржанов Б. Г. Диалектика Гегеля. Бытие и свобода / Б. Г. Нуржанов. – Алма-Ата, 1992.
27. Перов Ю. В. Очерки истории классического немецкого идеализма / Ю. В. Перов, К. А. Сергеев, Я. А. Слинин. – СПб., 2000.
28. Пионтковский А. А. Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория / А. А. Пионтковский. – М., 1993.
29. Полетика И. А. Критика философской системы Конта и дополнение этой сис-

темы мыслями Гегеля и некоторых новейших философов / И. А. Полетика. – СПб., 1873.

30. Поппер К. Открытое Общество и его враги. / К. Поппер. – М., 1992.

31. Спекторский Е. В. Место Гегеля в истории философии / Е. В. Спекторский. – Белград, 1932.

32. Сумин О. Ю. Гегель как судьба России / О. Ю. Сумин. – София, 1997.

Раскрыто, что в «Философии права» Г. В. Ф. Гегеля онтологически статус феномена права «проявляется» в обществе как специфический порядок общественных отношений. Онтологический статус гражданского общества определяется сквозь призму метафизического бытия, в котором «озабоченность собственным существованием» выражается одновременно в форме всеобщего и локально-индивидуального. Онтологический статус государства, по Г. В. Ф. Гегелю, – это статус «объективного духа».

**Ключевые слова:** онтологический статус феномена право, онтологический статус феномена гражданского общества, онтологический статус феномена государства.

**Kuzmenko V. V. Life of phenomena of the right of a civil society and states in «Philosophies of the right» by Hegel.** The author reveals that the «Philosophy of law» by Hegel ontological status of the phenomenon of law is manifested in society as a specific procedure for public relations. The ontological status of civil society is determined through the prism of metaphysical being, in which «the concerns of its existence» is expressed both in the form of universal and locally-individual. The ontological status of the state, according to Hegel, this is the status of «objective spirit».

In «Philosophy of law» continues to develop the field of philosophical knowledge, which Kant in German classical philosophy was named «practical philosophy». Hegel comes from the fact that in the philosophy of Kant there is a new attitude to the division of «practical philosophy», adopted by Aristotle. «Practical philosophy» of Aristotle divided into ethics, Economics and politics. In the era of Kant and Hegel's economy and politics, treated under the philosophical point of view, came in the form of «philosophy of law», philosophy of civil society and the state. In Kant's practical philosophy» was divided into the philosophy of law as a teaching on law and ethics as the teaching about righteousness. Hegel understand the law as an objective definition of the human will. This teleological principle of «practical philosophy» in the whole volume of аристотелевских traditions. Because the human will can be an individual, group, universal, and as the will of the forms, according to Hegel, a Foundation of «philosophy of law», «practical philosophy» becomes philosophical ethics, and the teachings of the law at the same time. Hegel in detail designed system of individual and social virtues. In his work «Philosophy of law» it is also about the philosophical comprehension of the economic problems of the philosophical concept of constitutional state. A fundamental work of the German thinker many still urgent problems. «Philosophy of law» Hegel is a systematization of the European philosophical and legal thought of the entire preceding period, starting from the ancient world, from the teachings of Platon.

Distinguishing between right and law, Hegel tends to exclude their opposition. As a misunderstanding he regards the distinction between natural and positive law. Hegel acknowledges that the content of the law may be distorted in the process of legislation, so not all of this in the form of law is a right. In «Philosophy of law» Hegel, the question is not about the opposition of the law and the internal differences of definitions of one and the same notion of law at different stages of its specification.

In Hegel's Philosophy of law development objective spirit revealed through the dialectical movement of the concept of right, from the abstract forms to specific forms. The concept of law develops from an abstract right to morality, and then to morality (family, civil society and the state).

In Hegel's philosophy objective spirit □this stage of self-knowledge, therefore, the society, the state, law and everything pertaining to the sphere of objective spirit in «Philosophy of law» are examined and interpreted with a position of absolute spirit.

**Keywords:** life of a phenomenon the right, life of a phenomenon of a civil society, life of a phenomenon of the state.

Поступила в редакцию 25.02.2013

**Л.Р. Наливайко**

доктор юридичних наук, професор

**А.Є. Колоколов**

слухач магістратури

*(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)*

УДК 341.241

## **СУЧАСНИЙ СТАН ІНСТИТУТУ ЗАСТЕРЕЖЕНЬ ДО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ**

Проаналізовано проблемні питання теорії та практики застережень до міжнародних договорів, досліджено регулювання інституту застережень міжнародними конвенціями. Розглянуто результат роботи Комісії міжнародного права ООН з кодифікації застережень та регламентація вирішення найбільш гострих проблем, які існують у цьому інституті.

***Ключові слова:** міжнародне право, міжнародний договір, застереження до міжнародного договору, кодифікація інституту застережень.*

**Постановка проблеми.** Міжнародні договори укладаються державами та міжнародними міжурядовими організаціями, інтереси яких не завжди співпадають, і виробити єдині правила, які повністю задовольняють інтереси всіх учасників, вкрай важко. Тому в процесі укладання міжнародних угод формуються застереження. Питання про застереження до міжнародних договорів є одним із найскладніших та суперечливих питань міжнародного права.

Впродовж тривалого часу залишалися сумніви щодо юридичного режиму застережень, які підтверджувалися мінливою практикою держав та міжнародних організацій. Головним чином, джерелами проблем були або двозначність положень щодо застережень Віденських конвенцій: Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. (далі – Конвенція 1969 р.), Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. (далі – Конвенція 1978 р.) та Віденська конвенція про право міжнародних договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. (далі – Конвенція 1986 р.), або у відсутності регулювання ними тих чи інших аспектів юридичного режиму застережень. Результатом зазначеної ситуації стала робота Комісії міжнародного права ООН з кодифікації інституту застережень до міжнародних договорів, результат якої розглядається в цій статті.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Дослідженням проблем інституту застережень до міжнародних договорів займалися Д. Анцилотті, К.А. Бекашев, В.Г. Буткевич, Я. Броунлі, О.В. Задорожній, Р.А. Каламаркян, В.В. Колесник, І.І. Лукашук, В.В. Мицик, В.Л. Толстих, Г.І. Тункін, М.О. Ушаков та ін. Але разом з тим в інституті застережень до міжнародних договорів залишалася значна кількість нерегульованих Віденськими конвенціями питань, зокрема неясними бу-



ли такі моменти: характер неприпустимого застереження і його наслідки; зміст критерію сумісності застереження з об'єктом і метою договору, правові наслідки прийняття застереження. Також серед питань, що залишилися поза Віденським режимом, можна назвати: відмінність застережень від заяв про тлумачення; можливості застосування норм, що стосуються застережень, до міжнародних договорів з прав людини; застереження до двосторонніх договорів; питання про норми, що застосовуються до застережень до установчих актів міжнародних організацій та інші проблеми. На сьогоднішній день вирішення зазначених питань регламентує кодифікований акт інституту застережень, прийнятий Комісією міжнародного права ООН, аналіз якого наведено в цій статті.

Таким чином, **метою** статті є дослідження найбільш актуальних теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з поняттям та сутністю застережень до міжнародних договорів, їх правовим режимом та юридичними наслідками, і висвітлення та аналіз їх рішень, запропонованих у Керівництві щодо практики стосовно застережень до міжнародних договорів, прийнятому Комісією міжнародного права ООН. З моменту прийняття КМП поточного варіанта кодифікованого акта щодо застережень вперше проведено аналіз вирішення найбільш гострих проблем цього інституту, які регламентує Керівництво.

Право робити застереження було закріплено у Конвенції 1969 р. за ініціативою СРСР [5, с. 114]. У Віденських конвенціях розділ про застереження знаходиться в Частині II (ст. 19–23 Конвенції 1969 р. та Конвенції 1978 р.), присвяченій процедурі укладення договорів, та Частині III (ст. 20 Конвенції 1986 р.), присвяченій новим незалежним державам. Виходячи зі змісту вказаних положень, можна зробити висновок, що можливість робити застереження є суверенним правом суб'єктів міжнародного права.

Загальне правило полягає в тому, що суб'єкти міжнародного права можуть робити застереження при вираженні згоди на обов'язковість договору. Застереження може бути виражене на будь-якому етапі укладення договору, але юридичного значення воно набуває тоді, коли міститься в акті, який виражає остаточну згоду на обов'язковість договору [6, с. 332]. Тобто ставиться обов'язкова вимога письмового закріплення та вираження застереження [1].

Недоліком Віденських конвенцій є недостатня регламентація та нечіткість норм щодо режиму застережень, які закріплюють лише загальні положення та деякі обмеження щодо них. Наслідком цього недоліку є його використання державами та міжнародними організаціями для захисту своїх інтересів, що нерідко призводить до порушення ними своїх міжнародних зобов'язань та конфліктів між суб'єктами міжнародного права. Як вже зазначалося, окремі питання, які Віденським режимом не регулюються, або регулюються недостатньо, повинна вирішити кодифікація інституту застереження, яка здійснена Комісією міжнародного права. КМП, яка протягом 1995–2011 р. розробляла Проект керівних положень про застереження до міжнародних договорів, прийняла 11.08.2011 р. остаточний, на сьогоднішній день, варіант Керівництва по практиці щодо застережень до міжнародних договорів (далі – Керівництво).

Першим нововведенням Керівництва є доповнення в положенні 1.1 визначення застереження, наданого у Конвенції 1969 р. з урахуванням положень Конвенції 1978 р. та Конвенції 1986 р. [2, с. 21]. Також це положення роз'яснює сутність застереження, яка полягає в тому, що застереження направлене лише на зміну юридичної дії окремих положень договору, або дію договору в цілому щодо конкретних аспектів його застосування до учасника [2, с. 21]. Тобто застереження не повинно змінювати самі положення договору.

Право робити застереження обмежено низкою умов. По-перше, правом учасників заборонити будь-які застереження до цього договору [6, с. 332]. Якщо застереження в цілому або певні застереження забороняються договором, то вони не можуть мати місця [1]. Багатосторонні договори, що забороняють будь-які застереження, зустрічаються у практиці досить часто. В якості прикладу можна вказати Женевську конвенцію про авторське право 1952 р. (ст. 20). Мова, в основному, йде про спеціальні сфери правового регулювання [6, с. 332]. Застереження, яке допускається договором, не потребує згоди інших договірних сторін [1].

У тих випадках, коли договір не містить положень про застереження, воно може бути недійсним у разі несумісності з об'єктом і метою договору [1].

Недотримання цих умов тягне за собою матеріальну недійсність застереження (поняття, яким оперує Керівництво для характеристики його неприпустимості) [2, с. 38], наслідком якої є його нікчемність.

Одним з найбільших недоліків Віденських конвенцій є відсутність регламентації режиму неприпустимих застережень, що часто використовують суб'єкти міжнародного права для захисту своїх інтересів. Розділ 3 Керівництва урегулює це питання, яким регламентована система та процедура оцінювання застережень на предмет матеріальної дійсності. Згідно з положенням 3.2 Керівництва, оцінювати матеріальну недійсність застереження можуть: самі договірні сторони, органи по вирішенню спорів, наглядові договірні органи [2, с. 40]. Сторони, які сформулювали застереження до договору, який передбачає створення наглядового договірного органу, повинні враховувати оцінку цього органу матеріальної дійсності застереження, згідно з положенням 3.2.3 Керівництва [2, с. 40]. Тобто, як бачимо, оцінка матеріальної дійсності застереження наглядового договірного органу не є обов'язковою та остаточною, але вона повинна належним чином враховуватися. Що ж до оцінки матеріальної дійсності застереження органу по вирішенню спорів – згідно з положенням 3.2.5 Керівництва, вона є юридично обов'язковою для сторін [2, с. 41]. Також Керівництво регламентує наслідки матеріальної недійсності застережень. Згідно з положенням 4.5.1 Керівництва, матеріально недійсне застереження є нікчемним, тобто не має юридичної сили та юридичних наслідків [2, с. 46]. Оскільки матеріально недійсне застереження не має наслідків, згідно з положенням 3.3.2 Керівництва, воно не тягне за собою міжнародної відповідальності сторони, яка його сформулювала [2, с. 41]. Згідно з положенням 4.5.3 Керівництва, автор недійсного застереження залишається учасником договору, якщо він виражає намір бути зв'язаним договором без його урахування [2, с. 47].

Вищенаведені положення є позитивним моментом в інституті застережень, оскільки раніше кожен учасник договору самостійно оцінював їх допустимість і приймав рішення про наслідки неприпустимого застереження. Фактично, у випадках, коли сам договір не містив спеціальних положень, альтернативи цій системі не існувало. Таким чином, в умовах відсутності колегіальної системи вирішення питання про відповідність або ж обов'язкову силу рішення третьої сторони, оцінка застереження відбувалася на двосторонньому рівні і мала суб'єктивний характер.

Керівництвом також передбачено питання сумісності застереження з об'єктом і метою договору. Положення 3.1.5 Керівництва регламентує, що застереження несумісне з об'єктом і метою договору, якщо воно зачіпає суттєво важливий елемент договору, необхідний для його загальної структури, таким чином, що підриває сенс існування договору [2, с. 38]. Також положення 3.1.5.1 Керівництва вказує на спосіб встановлення об'єкта і мети договору, які повинні визначатися добросовісно з урахуванням термінів договору в їх контексті, зокрема назви договору та преамбули до нього. Також можливе звернення до підготовчих матеріалів і обставин укладення договору та, коли це доречно, подальшої практики [2, с. 39]. Вбачаємо, що таке роз'яснення критерію сумісності є доречним та достатньо включає в себе поняття об'єкта і мети договору. Воно значно звужує сферу можливості трактування суті застереження суб'єктами міжнародного права та зменшує ймовірність прийняття застережень, які суперечать суті договору.

Розділ 4 Керівництва більш детально регламентує правові наслідки застережень. Основна суть полягає у тому, що застереження не змінює положень договору, щодо яких воно зроблено, і не звільняє сторони від виконання зобов'язань, які з них витікають. Не будучи частиною договору, застереження можуть змінювати лише юридичну дію його положень, а не самі положення.

Положення 4.1 Керівництва регламентує, що застереження діє стосовно автора та договірної сторони, за умови, що воно є матеріально дійсним та договірною стороною його прийняла [2, с. 42]. Згідно з положеннями 4.2.4 Керівництва, в тій мірі, в якій застереження виключає юридичну дію окремих положень договору, його автор не має ні прав, ні обов'язків згідно з цими положеннями стосовно інших учасників, щодо яких воно діє [2, с. 43]. Але й інші учасники також не мають ні прав, ні обов'язків стосовно автора застереження [2, с. 43]. Аналогічними є наслідки в тому випадку, якщо застереження не виключає, а змінює дію окремих положень договору [2, с. 43]. Як приклад можна навести застереження України щодо ст. 11 Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 р. про обов'язковість письмової форми договору, якщо однією із сторін договору є українська юридична особа чи фізична особа підприємця (Конвенція такої вимоги не ставить).

Як бачимо, Керівництво, як і Віденські конвенції, закріплює принцип взаємності. Але положення 4.2.5 Керівництва також передбачає випадки, коли принцип взаємності може бути відсутнім. Такими випадками є відсутність взаємності обов'язків згідно з положеннями договору, щодо яких

зроблено застереження, в силу характеру самих обов'язків або об'єкта і мети договору та коли в силу змісту застереження неможливе взаємне їх дотримання [2, с. 44]. В цих випадках застереження стосується лише обов'язків автора застереження і не зачіпає обов'язки інших договірних сторін [2, с. 44]. Щодо інших учасників договору, то застереження не змінює юридичну дію положень в їх взаєминах між собою [1].

Як ми можемо бачити, Керівництво більш детально роз'яснює наслідки застережень, ніж Віденські конвенції, що може зменшити ступінь мінливості практики в їх використанні суб'єктами міжнародного права.

Застереження необхідно відрізнити від заяв, за допомогою яких держави висловлюють власне розуміння тих чи інших положень договору [7, с. 166]. Керівництво роз'яснює цю різницю, що є достатньо актуальним, оскільки часто суб'єкти міжнародного права роблять застереження під виглядом заяви про тлумачення, щоб обійти заборону на них [4, с. 206]. Положення 1.3 Керівництва вказує, що характер односторонньої заяви в якості застереження чи заяви про тлумачення визначається юридичними наслідками, на досягнення яких вона направлена [2, с. 22]. Положення 1.3.1 Керівництва регламентує метод встановлення різниці між застереженням та заявою про тлумачення, який полягає в добросовісному тлумаченні заяви у відповідності зі звичайним визначенням, яке потрібно давати її термінам, з метою визначити, виходячи з них, наміри автора заяви в контексті договору, якого вона стосується [2, с. 22]. Якщо одностороння заява, яка виглядає як заява про тлумачення, але по суті є застереженням, її матеріальна дійсність підлягає оцінці в порядку процедури, передбаченої для застережень [2, с. 42].

Позитивним моментом цього роз'яснення є вказівка на необхідність врахування та перевірки мети, якої має намір досягнути сторона, формулюючи односторонню заяву, що виключає можливість суб'єктів робити заяви з метою обійти заборони на застереження.

Поза увагою Віденських конвенцій також залишилося питання застережень щодо договорів, об'єктом яких є права людини. Керівництво роз'яснює це питання в положенні 3.1.5.4, яке стосується прав, відступати від яких неприпустимо за будь-яких обставин. Суть положення полягає у тому, що сторони самостійно визнають права, які є об'єктом договору, такими, що не допускають відступу від права. Таке визнання враховується при оцінці сумісності застереження з правами та обов'язками, які випливають з договору [2, с. 39]. Це положення стосується і договорів, об'єктом яких є права людини, що зазначається у коментарі до нього [3, с. 436]. В коментарі також вказано, що застереження не можуть обмежувати права людини, а лише деякі аспекти їх дії в особливих випадках [3, с. 439]. Тобто Керівництво допускає застереження до договорів про права людини, якщо вони є сумісними з об'єктом і метою договору, і права, які є об'єктом положень, яких вони стосуються, не є такими, що не допускають відступу при будь-яких обставинах. Такий дозвіл продиктований необхідністю, адже в деяких ситуаціях, задля збереження безпеки населення, дійсно потрібно обмежити деякі аспекти дії прав людини (наприклад, у режимі

збройного конфлікту).

Щодо односторонніх заяв до двосторонніх договорів, то положення 1.6.1 Керівництва вказує, що одностороння заява, яка сформульована стороною в будь-якій формі та під будь-яким найменуванням, метою якої є зміна положень договору, не є застереженням у сенсі Керівництва [2, с. 24]. В коментарі до зазначеного положення роз'яснюється, що ця ситуація зумовлена метою та наслідками застереження до двостороннього договору [3, с. 131]. В ситуації з багатостороннім договором застереження спрямоване на зміну дії положень договору, а самі положення є незмінними і залишаються в силі, навіть якщо мають місце заперечення проти застереження, це не перешкоджає набранню договором юридичної сили. У разі укладення двостороннього договору застереження, спрямоване на зміну юридичної дії положень, тягне за собою зміну самих положень, а в разі його неприйняття договір не вступає в силу [3, с. 131]. Тобто застереження до двостороннього договору виступає як пропозиція поправки до нього [3, с. 131].

Вказане положення не стосується заяв про тлумачення до двосторонніх договорів, до яких, згідно з положенням 1.6.2 Керівництва, застосовується такий самий режим, як до заяв про тлумачення до багатосторонніх договорів [2, с. 24].

Ще одне питання, на яке Керівництво дає відповідь – можливість застережень до договорів, які є установчими актами міжнародних організацій. Згідно з положеннями 2.8.8–2.8.12 Керівництва, застереження до установчого акта міжнародної організації приймається її компетентним органом, якщо самим актом не передбачено інше [2, с. 35]. Такими органами є ті, які приймають рішення про: прийом до міжнародної організації, внесення поправок до установчого акта, тлумачення цього акта [2, с. 35]. Прийняття держави, яка зробила застереження, до міжнародної організації означає і прийняття самого застереження, причому індивідуальна згода інших держав-членів не потрібна [2, с. 36]. Позиція щодо матеріальної дійсності застереження до установчого акта інших учасників міжнародної організації не має юридичних наслідків [2, с. 36]. У тому разі, коли акт ще не вступив у силу і жодна з договірних сторін, яка його підписала, не висловить заперечення проти застереження протягом одного року з моменту отримання повідомлення про нього, то воно вважається прийнятим одностайно, і таке прийняття є остаточним [2, с. 36].

Також положення 4.4.3 Керівництва регламентує, що застереження не може змінювати дію положень договору всупереч нормам *jus cogens* і не зачіпає обов'язкового характеру цих норм [2, с. 46]. Незважаючи на те, що ця норма є сама собою зрозумілою, через недостатню регламентацію інституту застережень, суб'єкти міжнародного права часто на практиці робили застереження, які суперечать нормам *jus cogens*, особливо поширені були такі, які дозволяли учасникам договору порушувати принцип *acta sunt servanda* [1] та принцип суверенної рівності. Тому закріплення цього положення продиктоване практикою.

Ще одним позитивним моментом Керівництва є передбачення положеннями 1.7.1 та 1.7.2 альтернативних варіантів як застереженням, так і за-

явам про тлумачення, якими може скористатись держава чи міжнародна організація у разі неможливості їх зробити [2, с. 24].

**Висновки.** На основі вищевикладеного можна констатувати, що кодифікація інституту застережень є прогресивним кроком у розвитку права міжнародних договорів. Оскільки застереження є невід'ємною частиною цього права, а також суверенним правом держав та міжнародних організацій, їх правове регулювання потребує чіткої регламентації.

Гнучкість Віденського режиму не виправдала себе на практиці, оскільки суб'єкти міжнародного права використовували її на свою користь, що підірвало основи міжнародного співробітництва та нерідко порушувало принцип суверенної рівності, який є однією з його основ.

Тому чітка регламентація інституту застережень повинна усунути двозначність положень Віденських конвенцій та зменшити ступінь мінливості та суперечливості практики держав і міжнародних організацій щодо їх використання, яка часто суперечить основам та принципам міжнародного співробітництва.

Вважаємо, що Керівництво по практиці щодо застережень до міжнародних договорів, прийняте Комісією міжнародного права, враховує певною мірою практику держав та міжнародних організацій щодо цього інституту та достатньо чітко регламентує шляхи вирішення проблем, пов'язаних з сутністю застережень до міжнародних договорів, їх правовим режимом та юридичними наслідками.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Венская конвенция о праве международных договоров. Заключена в г. Вена 23.05.1969 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conventions/law\\_treaties.shtml](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml)
2. Текст Руководства по практике в отношении оговорок к международным договорам [Электронный ресурс] : Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, шестьдесят шестая сессия, Дополнение № 10 (A/66/10) / Генеральная Ассамблея ООН // Нью-Йорк. – 2011. – С. 20–54. – Режим доступа: [http://untreaty.un.org/ilc/reports/2011/All%20languages/A\\_66\\_10\\_R.pdf](http://untreaty.un.org/ilc/reports/2011/All%20languages/A_66_10_R.pdf)
3. Текст Руководства по практике, включающий введение, руководящие положения и комментарии к ним, приложение о диалоге по оговоркам и библиографию [Электронный ресурс] : Официальные отчеты Генеральной Ассамблеи, шестьдесят шестая сессия, Дополнение № 10 (A/66/10/Add.1) / Генеральная Ассамблея ООН // Нью-Йорк. – 2011. – С. 722. – Режим доступа: <http://papersmart.un.org/ga/sixth/sites/papersmart.un.org.ga.sixth/files/66-10-add1-r.pdf>
4. Каламкарян Р.А., Мигачев Ю.И. Международное право : учебник. — М., 2004.
5. Лукашук И.И. Международное право: особенная часть: учебник для студентов юрид. ф-тов и вузов. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М., 2008.
6. Лукашук И.И. Современное право международных договоров: в 2 т. / И. И. Лукашук. – М., 2004. – Т.1 : Заключение международных договоров. – 2004.
7. Толстых В. Л. Курс международного права : учебник / В. Л. Толстых. — М., 2009.

**Наливайко Л.Р., Колоколов А.Е. Современное состояние института оговорок к международным договорам.** Проанализированы проблемные вопросы теории и практики оговорок к международным договорам, исследовано регулирование института оговорок международными конвенциями. Рассмотрен результат работы Комиссии международного права ООН по кодификации оговорок и регламентация решения наиболее острых проблем, которые существуют в этом институте.

**Ключевые слова:** международное право, международный договор, оговорки к международному договору, кодификация института оговорок.

**Nalyvayko L.R., Kolokolov A.Ye. Current state of the institute of reservations to international treaties.** During the conclusion of international treaties the reservations are being formed. The issue of reservations to treaties is one of the most difficult and contentious issues of international law.

The right to make a reservation was enshrined in the Convention of 1969 at the initiative of the USSR. As part of the Vienna Convention on reservations located in Part II, devoted to the process of contracting, and Part III, devoted to the newly independent states.

The possibility for making reservations is the sovereign right of international law subjects.

The disadvantage is the lack of the Vienna Conventions regulation and lack of clarity about the rules regime reservations only fix the terms and some restrictions on them. The result of this shortcoming is its use by states and international organizations to protect their interests, which often leads to violation of their international obligations and conflicts between international law subjects.

Ignored the Vienna Conventions also remains the issue of reservations concerning contracts, which are subject to human rights.

Some issues that are not regulated by the Vienna regime, regulated or not, must decide the codification of the institute of reservations made by the International Law Commission .

The Guide to practice on reservations to treaties adopted by the International Law Commission takes into account some extent the practice of states and international organizations in this and quite clearly regulates problem solutions related with the essence of reservations to treaties, their legal procedures and legal consequences

The flexibility of the Vienna regime did not prove in practice since the subjects of international law used it to their advantage, which undermined the foundations of international cooperation and often violate the principle of sovereign equality, which is one of its bases.

Codification of the institute of reservations is a progressive step in the development of the international treaties law. Since reservations is an integral part of this law, and the sovereign right of states and international organizations and their legal regulation must be strict.

**Keywords:** *international law, international treaties, reservations to treaties, the codification of the institute of reservations.*

*Надійшла до редакції 14.01.2013*

**В.О. Боняк**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.6

## **ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ АСАМБЛЕЇ)**

Проаналізовано матеріали Комісії Конституційної асамблеї з питань правоохоронної діяльності щодо уточнення статусу органів охорони правопорядку; визначено їх склад; запропоновано напрямки удосконалення правового статусу цих органів.

**Ключові слова:** *Конституційна асамблея, Конституція України, правоохоронні органи, органи охорони правопорядку.*

**Постановка проблеми.** Подальший розвиток нашої держави як демократичної і правової вимагає підвищення ефективності діяльності як всієї системи правоохоронних органів, так і її провідної складової – органів охорони правопорядку, на які покладено важливі завдання щодо охорони законних інтересів, прав та свобод людини і громадянина, забезпечення громадської безпеки та протидії правопорушенням.

Національна система правоохоронних органів практично постійно функціонує в умовах реформування, наслідком якого стали: удосконалення їх організаційно-штатної структури, більша відкритість для населення, подальший розвиток співпраці з суб'єктами громадянського суспільства, зменшення їх мілітаризованості тощо. Однак конституційно-правова і кримінально-процесуальна реформи, активізація процесів євроінтеграції, удосконалення вітчизняного законодавства у галузі забезпечення прав людини вимагають узгодженої державної політики та комплексних змін всієї системи цих органів. Главою держави неодноразово акцентувалася увага на потребі приближення правових основ діяльності правоохоронних органів до європейських стандартів, що вимагає розробки концепції їх реформування [1; 2].

У зв'язку з необхідністю таких змін, відповідно до указу Президента України від 17 травня 2012 р. № 328/2012, у складі Конституційної асамблеї створено Комісію з питань правоохоронної діяльності [3]. Її основним завданням є напрацювання пропозицій щодо Концепції внесення змін до Конституції України з питань правоохоронної діяльності у державі. З огляду на це, у контексті оптимізації як теоретико-методологічних, так і правових основ організації і функціонування правоохоронних органів, особливо актуальним у діяльності Конституційної асамблеї є питання визначення статусу органів охорони правопорядку.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Дана проблематика неодноразово була в центрі уваги науковців: С. Алфьорова, О. Бандурки, В. Долежана, В. Греченка, С. Ківалова, М. Козюбри, В. Тація, Ю. Шемшученка, О. Ярмиша та інших, котрі висловлювали власні міркування щодо статусу правоохоронних органів та органів охорони правопорядку зокрема. Однак сучасні прагнення нашої держави щодо суттєвого удосконалення правового статусу всіх складових системи правоохоронних органів вимагають подальшої уваги науковців до означеної проблематики.

**Мета** дослідження – за матеріалами діяльності Конституційної асамблеї визначити статус органів охорони правопорядку України.

Для цього необхідно виконати такі завдання: а) проаналізувати матеріали Конституційної асамблеї як дорадчого органу при Президентові України в частині уточнення статусу правоохоронних органів, насамперед органів охорони правопорядку; б) надати власне бачення щодо їх складу; в) означити напрямки удосконалення правового статусу органів охорони правопорядку у світлі майбутніх змін до Конституції України, розробки Концепції їх реформування. Встановлення чіткого розмежування сфер правового регулювання правоохоронних органів дозволить більш виразно ви-



значити сфери їх діяльності, усунути дублювання повноважень та здійснення функцій, що їм не притаманні.

**Виклад основного матеріалу.** Конституція України – Основний Закон держави і суспільства (ч. 3 ст. 17) містить єдину вказівку на правоохоронні органи. В ній закріплено, що забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладено на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом [4]. Ці конституційні положення свідчать про те, що:

1) правоохоронні органи – це органи держави;

2) порядок їх організації і функціонування визначається законом. Так, згідно з пунктами 9, 12, 14, 17 ст. 92 Конституції України виключно Законами України визначаються: засади зовнішніх відносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи; організації і діяльності органів виконавчої влади, основ державної служби, організації державної статистики та інформатики; судоустрою, судочинства, статусу суддів, засад судової експертизи, організації і діяльності прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основ організації та діяльності адвокатури; основ національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку.

Для забезпечення ефективного реформування правоохоронних органів, визначення їх статусу, насамперед, необхідно з'ясувати сутність терміна "правоохоронні органи". Слід безперечно погодитися з позицією вітчизняних учених, що дане поняття є одним із найбільш невизначених в українському правознавстві, внутрішньо суперечливим та надмірним за обсягом. Сьогодні у державі, крім Конституції України, більше 30 законів містять вказівку на ті чи інші правоохоронні органи, визначають їх функції, компетенцію тощо. Однак жоден з них не дає чіткої відповіді на питання про зміст поняття «правоохоронний орган», їх систему. Така ситуація не тільки заважає визначенню їх правового статусу, але й не дає можливості у повному обсязі виконувати головний конституційний обов'язок держави, закріплений у ст. 3 Основного Закону – утверджувати і забезпечувати права і свободи людини.

Результатом широкого тлумачення правоохоронної функції є те, що до правоохоронних органів відносять різні за статусом та функціональним призначенням органи. Наприклад, включення судових органів до системи правоохоронних як на доктринальному, так і на законодавчому рівні заважає повною мірою визначити роль та місце судової влади у правовій системі. Вітчизняні вчені М. Козюбра [5], В. Тацій [6] неодноразово наголошували на помилковості та хибності такого підходу. На користь відокремлення судів від системи правоохоронних органів свідчить таке:

1) у назві Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», котрий містить найбільш об'ємний перелік правоохоронних органів, ці поняття розмежовані;

2) положення Законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про оперативно-розшукову діяльність» також свідчать на користь розмежуван-

ня понять «суд» та «правоохоронні органи»;

3) сьогодні в Україні питання судової реформи винесено в окремий блок, яким займається спеціально створена комісія Конституційної асамблеї з питань правосуддя [3];

4) практика Європейського суду з прав людини свідчить про те, що суди не охвачуються поняттям правоохоронного органу.

Щодо правоохоронних органів, то найбільш повний їх перелік надано в Законі України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів". Ним регламентовано, що: а) це органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, митні органи, органи охорони державного кордону, органи Державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи Державного фінансового контролю, рибоохорони, Державної лісової охорони; б) інші органи які, здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [7]. В цілому ж положення вищезазначеного Закону України не дають вичерпної відповіді на питання про повний перелік правоохоронних органів. Поряд із вказівкою на конкретні державні органи, законодавець разом з тим розширяє їх кількість за рахунок і інших, що здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Аналіз чинних законів, які тією чи іншою мірою визначають статус правоохоронних органів, дозволяє звести їх до таких груп:

1. Містять загальну вказівку на такі органи («Про розвідувальні *органи України*», «Про державну таємницю») та визначають їх функції («Про основи національної безпеки України», «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави»).

2. Прямо визначають окремі державні органи як правоохоронні (Закони України: «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про Службу безпеки України», «Про Державну Прикордонну службу», «Про Військову службу *правопорядку* у Збройних Силах *України*», «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб», «Про природно-заповідний фонд України»).

3. Містять вказівку на деякі з правоохоронних органів (Закони України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», «Про оперативно-розшукову діяльність»).

4. Встановлюють правовий статус окремих правоохоронних органів, хоча прямо такими їх не визначають (Закони України: «Про міліцію», «Про прокуратуру», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», а також Кримінально-виконавчий кодекс України, Податковий кодекс України, Митний кодекс України).

Все це свідчить про те, що вичерпний перелік правоохоронних органів у законодавстві України відсутній. Неоднозначно на законодавчому рівні визначено і функціональне призначення таких органів. Так, до системи правоохоронних органів відносять різні за статусом і функціональним призначенням органи, а саме всі ті, які тією чи іншою мірою наділені правоохоронними функціями. Слід погодитися з позицією Комісії Конституцій-

ної асамблеї з питань правоохоронної діяльності, що виконання правоохоронних функцій не може бути критерієм виділення правоохоронних органів; такі функції притаманні майже всім державним органам, насамперед, органам виконавчої влади. Таке становище, що склалося на законодавчому рівні, не сприяє подальшому ефективному реформуванню правоохоронних органів.

В цілому аналіз наявної законодавчої бази свідчить про те, що поняття «правоохоронні органи» є узагальнюючим: у широкому розумінні воно включає в себе практично всі державні органи, переважно органи виконавчої влади, які тим чи іншим чином займаються правоохоронною діяльністю.

У зв'язку з існуючою законодавчою невизначеністю системи правоохоронних органів України, Комісія Конституційної асамблеї з питань правоохоронної діяльності пропонує здійснити поділ таких органів залежно від їх конкретних функцій та призначення у механізмі охорони права, що і є критерієм для виокремлення певних класифікаційних груп, а саме пропонується вирізняти:

1. Органи охорони правопорядку, для яких: а) правоохоронна функція є основною і вони здійснюють повноваження щодо захисту прав і свобод людини, а також охорони правопорядку; б) у зв'язку з вищезазначеним ці органи мають право легального застосування примусу; в) у своєму складі мають озброєні формування. До них пропонується віднести: органи внутрішніх справ, Службу безпеки України, органи військової служби правопорядку, органи митної служби, податкової служби України, пенітенціарну службу, прикордонну службу, управління державної охорони.

2. Контрольні (юрисдикційні) органи виконавчої влади – ті органи виконавчої влади, які наділені контрольними повноваженнями і здійснюють адміністративну юрисдикцію (органи державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, лісової охорони та інші, для яких правоохоронна функція не є основною, а виступає у якості допоміжної, оскільки їх основні повноваження спрямовані на здійснення контролю за додержанням законодавства у певній сфері державного управління).

3. Органи охорони Конституції України і державного контролю (Конституційний Суд України, прокуратура, Рахункова палата, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини) [6, с. 235].

Провідною складовою системи правоохоронних органів України є органи охорони правопорядку. Така їх назва широко застосовується:

- на міжнародному рівні (Резолюція 690 (1979) про прийняття *Декларації про поліцію* (прийнята Парламентською Асамблеєю Ради Європи 8 травня 1979 року); Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 17 грудня 1979 року (Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН та інші);

- у конституційному праві зарубіжних країн (поняття «правопорядок» використано у Конституціях Республіки Білорусь, Молдови, Італії, Польщі, Словацької Республіки, Словенії, Румунії, Хорватії, Швейцарії тощо);

- у законодавстві України: ряд нормативно-правових актів містить чітку вказівку на те, що діяльність окремих правоохоронних органів спря-

мована на охорону, зміцнення, утвердження правопорядку (Кримінальний процесуальний кодекс України, Митний кодекс, Закони України: «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», «Про основи національної безпеки України», «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» та інші).

Здебільшого погоджуючись з позицією Комісії з питань правоохоронної діяльності щодо ознак органів охорони правопорядку, вважаємо, що вони потребують деяких уточнень та доповнень, а саме: а) правоохоронна функція для таких органів є основною *та повсякденною*, вони здійснюють повноваження щодо захисту прав і свобод людини, а також охорони правопорядку; б) у зв'язку з вищезазначеним ці органи мають право легального застосування примусу; в) у своєму складі *можуть мати озброєні формування*; г) *позапартійність і незалежність від впливу політичних партій, громадських організацій, рухів*; д) *співробітникам, які проходять службу в органах охорони правопорядку, присвоюються спеціальні звання і класні чини (офіційність присвоєння статусу)*; є) *можливість здійснення парламентського та громадського контролю, прокурорського нагляду за дотриманням законів іншими органами охорони правопорядку, насамперед, у сфері застосування ними кримінального процесуального і кримінально-виконавчого законодавства*.

Більшість із цих ознак мають базовий характер і з урахуванням останніх законодавчих змін дають підстави для віднесення до органів охорони правопорядку таких органів виконавчої влади, як: органи внутрішніх справ і прикордонна служба, Служба безпеки України, органи військової служби правопорядку, пенітенціарна служба, управління державної охорони, структурні підрозділи Міністерства доходів і зборів України, що утворене в результаті реорганізації Державної податкової служби України та Державної митної служби України.

Водночас такий перелік вважаємо неповним та таким, що потребує уточнення і, насамперед, щодо такого державного органу, як прокуратура. Питання щодо уточнення статусу прокуратури є ключовим у діяльності Конституційної асамблеї як дорадчого органу при Президентові України, особливо з урахуванням потреб посилення її законоохоронного потенціалу в умовах розбудови держави як демократичної та правової.

Аналіз положень Конституції України та Закону України «Про прокуратуру», інших законодавчих актів дає підстави для віднесення прокуратури до органів охорони правопорядку. Прокуратура серед державних органів займає особливе місце: а) за своїми функціями є єдиним правоохоронним органом, статус якого закріплений як конституційно (розділ VII Основного Закону), так і законодавчо (Закон України «Про прокуратуру»); б) не належить ні до законодавчої, ні до інших гілок влади (наприклад, у Розділі IV Конституції України надано вичерпний перелік інституцій, які від імені Верховної Ради України здійснюють контроль: Рахункова палата – за використанням коштів Державного бюджету України, а Уповноважений Верховної Ради України з прав людини – за дотриманням конституційних

прав і свобод людини і громадянина. Не належить прокуратура і до органів виконавчої влади – відповідно до пункту 9 Перехідних положень Конституції України вона здійснює контроль за її органами); в) це є орган охорони правопорядку і одночасно орган, що здійснює функції державного нагляду (нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (стаття 5 Закону України «Про прокуратуру»); г) прокуратура координує діяльність правоохоронних органів з питань протидії злочинності та корупції (стаття 10 Закону України «Про прокуратуру»). Виходячи із зазначених вище особливостей, прокуратуру слід визначити як стрижневий системоутворюючий елемент у системі органів охорони правопорядку.

Водночас вважаємо, що із тексту Основного Закону слід вилучити її функції, котрі визначаються Законом України «Про прокуратуру». Слід погодитися з позицією В. Долежана про те, що у Конституції України (Розділ VII) необхідно дати визначення та окреслити завдання прокуратури. На думку науковця, першочергово даний розділ має містити положення про те, що:

- прокуратура України є єдиною і централізованою системою державних органів, на які покладено охорону правопорядку у межах, визначених Конституцією та законами України;

- діяльність прокуратури спрямована на утвердження принципу верховенства права, зміцнення законності і забезпечення правопорядку;

- прокуратура захищає від неправомірних посягань конституційні права та свободи людини, державну незалежність, суспільний і державний лад, політичну і економічну систему країни [8, с. 18]. Це є цілком слушним та виправданим з огляду на те, як це здійснено на конституційному рівні щодо інших органів державної влади.

**Висновки.** 1. Отже, ситуація, що склалася на рівні закону із визначенням понятійного апарату системи правоохоронних органів та їх функціонального призначення, не сприяє їх ефективній та узгодженій діяльності; за таких обставин термінологічної колізії поняття "правоохоронні органи" дійсно має право на існування тільки як науково-узагальнююче.

2. Пропонується вирішити питання про конституційний статус органів охорони правопорядку шляхом внесення змін до Розділу I Конституції України, а саме ч. 3 ст. 17 викласти у такій редакції: «Утвердження законності, захист життя, здоров'я, прав і свобод людини, власності, природного середовища, державного кордону, інтересів суспільства і держави від неправомірних посягань покладаються на органи охорони правопорядку, організація і порядок діяльності яких визначаються законом».

Виходячи із того, що органи охорони правопорядку при реалізації своїх функцій наділені повноваженнями з обмеження прав і свобод людини, що мають здійснюватися тільки виключно з підстав та у порядку, визначених законодавчо, а також з урахуванням принципу пропорційності, статус

таких органів має бути визначено окремим законом, наприклад, "Про органи охорони правопорядку України" або ж шляхом внесення змін до існуючих законів з метою чіткого визначення їх переліку та функцій.

3. Прокуратура України є складовою системи органів охорони правопорядку. Вона відіграє стрижневу, ситемоутворюючу роль. Статус органів прокуратури є особливим і повинен визначатися як конституційно, так і законодавчо. Специфічність прокуратури полягає у тому, що вона: а) не належить до жодної з гілок влади; б) це і орган правопорядку, і одночасно орган, що здійснює функції державного нагляду за додержанням законів іншими органами охорони правопорядку, насамперед, у сфері застосування ними кримінального процесуального і кримінально-виконавчого законодавства; в) координує діяльність правоохоронних органів з питань протидії злочинності та корупції (ст. 10 Закону України «Про прокуратуру»).

Також Розділ VII Конституції України має містити положення про те, що:

- прокуратура України становить єдину систему на чолі з Генеральним прокурором України, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за згодою Верховної Ради України (тобто вирішення питання як призначення, так і звільнення Генерального прокурора має бути віднесено до компетенції не одного, а двох вищих органів державної влади). Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

- строк повноважень Генерального прокурора України – п'ять років;

- при здійсненні своїх повноважень прокурори є незалежними від інших державних органів, посадових осіб і підкоряються тільки закону.

Статтю 123 Основного Закону пропонується викласти у такій редакції: «Функції прокуратури України, організація і порядок діяльності її органів визначаються законом».

4. Щодо позапартійності співробітників органів охорони правопорядку, то ч. 3 ст. 37 Конституції України необхідно викласти у такій редакції: «Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах прокуратури, виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях».

#### **Бібліографічні посилання**

1. Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи : указ Президента України від 12 січня 2011 року № 24/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/24/2011>.

2. Виступ Президента на координаційній нараді керівників правоохоронних органів на тему «Забезпечення протидії злочинності та корупції в державі в умовах реформування кримінального процесуального законодавства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/ru/news/26057.html>.

3. Про Конституційну асамблею : указ Президента України від 17.05.2012 № 328/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14752.html>.

4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

5. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра // Конституційна Асамблея: політико-правові аспекти діяльності. Бюлетень інформаційно-аналітичних матеріалів. – 2012. – № 8. – С. 40–77.

6. Тацій В. Визначення поняття та системи правоохоронних органів у концепції змін до Конституції України (концептуальні підходи) / В. Тацій // Право України. – № 11–12. – С. 233–240.

7. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ // ВВР України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

8. Долежан В. Проблеми визначення статусу прокуратури у діяльності Конституційної Асамблеї / В. Долежан // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 3. – С. 16–21.

**Боняк В. А. Об определении статуса органов щхраны правопорядка (по материалам Конституционной Ассамблеи).** Проанализированы материалы Комиссии Конституционной ассамблеи по вопросам правоохранительной деятельности относительно уточнения статуса органов охраны правопорядка; определен их состав; предложены направления усовершенствования правового статуса этих органов.

**Ключевые слова:** Конституционная ассамблея, Конституция Украины, правоохранительные органы, органы охраны правопорядка.

**Bonyak V. O. Determining the status of law-and-order maintenance agencies (Based On The Constitutional Assembly).** Further development of our country as a democracy and a legal one requires improving the efficiency of the whole system of law enforcement. It is proved that under the law of Ukraine there is no comprehensive list of law enforcement agencies and are not defined by their functionality. It's specified that the term "law enforcement" is a summary and in a broad sense it includes almost all government agencies.

Materials of the Constitutional Assembly Commission on law enforcement activities are analyzed and the necessity to clarify the status of law and order maintenance bodies is proved. Law and order maintenance bodies are described as a leading component of the system of the law enforcement of Ukraine. Analysis of the current legislation, which to some extent determines the status of law enforcement, gave an opportunity to identify several groups of such laws. There is a further development of the position that the circumstances of conflict terminology, the term " law enforcement " should be used only as a scientific generalization. Based on the analysis of current legislation the authir singled out basic features of law enforcement bodies and gave their list.

It was established that the system of law enforcement bodies build up executive agencies: the police and Border Guard Service, Security Service of Ukraine, bodies of Military Police, Prison Service, Department of Civil Protection and structural units of the Ministry of Ukraine of income and taxes that formed as a result of the reorganization of the State Tax service of Ukraine and the State customs Service of Ukraine. On the basis of the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On Prosecutor's Office" and other legislative acts prosecutors also charged to law enforcement agencies. Prosecutor's Office is defined as a system-rod element in the system of law enforcement, its specific features are determined.

To address the question of the status of enforcement the author proposed amendments to Sections I, II , VII of the Constitution of Ukraine , as well as the necessity of the legal definition of the status of such bodies.

**Keywords:** The Constitutional Assembly, The Constitution of Ukraine, law-enforcement agencies, law-and-order maintenance agencies.

Надійшла до редакції 25.03.2013

**С.С. Вітвіцький**кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9

**ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО КОНТРОЛЮ В УКРАЇНІ:  
ПОНЯТТЯ, СУТНІСТЬ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Проаналізовано роль і значення інституту громадського контролю в Україні як вагомого чинника вирішення суспільних суперечностей, засобу підвищення ефективності діяльності державних органів в інтересах розвитку громадянського суспільства. Здійснено аналіз співвідношення терміна «громадський контроль» із суміжними поняттями, обґрунтовано його роль у державному управлінні. Визначено тенденції розвитку інституту громадського контролю в Україні.

*Ключові слова:* громадський контроль, громадянське суспільство, держава, державна влада, державний контроль, принцип верховенства права.

**Постановка проблеми.** Нові соціально-економічні й політико-правові реалії сучасної України викликали трансформацію ролі та значення громадського контролю за діяльністю державних органів. Масштабні реформи у сфері державного управління, проведені в нашій країні протягом останніх років, спрямовані на підвищення ефективності діяльності державних органів в інтересах розвитку громадянського суспільства та зміцнення держави, забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян. Одночасно відбувається становлення інститутів громадянського суспільства, покликаних здійснювати контроль за функціонуванням державних органів.

Стратегічний курс на модернізацію країни, реформи влади, боротьба з корупцією визначили основну тенденцію розвитку громадського контролю, зумовили необхідність його наукового осмислення та основи практичної реалізації.

Ця тенденція визначена логікою розвитку громадянського суспільства та виявляється у формуванні принципово нових відносин держави й суспільства, у розвитку інститутів громадянського суспільства, здатних активно взаємодіяти з органами держави. Визначення сутності та особливостей громадського контролю, його меж у сучасних умовах потребують спеціального наукового дослідження. Проблема контролю через свою багатоаспектність протягом багатьох років постійно привертала увагу вчених і фахівців різних галузей знань – філософів, економістів, соціологів, управлінців, істориків, юристів.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Сучасна динаміка державно-правового розвитку, нові соціально-економічні реалії України та активізація громадянського суспільства зумовлюють появу нових дослідницьких напрямів та методологічних підходів. В таких умовах особливої актуальності набувають питання трансформації ролі та значення інституту громадського контролю, який був і є вагомим чинником вирішення суспільних суперечностей, засобом підвищення ефе-



ктивності діяльності державних органів в інтересах розвитку громадянського суспільства та зміцнення держави, забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян.

Стратегічний курс на модернізацію країни, правові реформи визначили основну тенденцію розвитку громадського контролю, зумовили необхідність її наукового осмислення та практичної реалізації. У цьому контексті слід зазначити важливість науково-теоретичних положень про роль контролю як соціального явища, викладених і обґрунтованих у працях В. Авер'янова, О. Андрійко, В. Андрушко, Д. Бахраха, В. Воронкової, І. Голосніченка, П. Гнатенка, В. Горшеньова, О. Данільяна, О. Дзьобаня, Р. Додонова, О. Донченко, М. Кельмана, О. Корха, С. Кримського, В. Крисаченка, Н. Крохмаль, Б. Лазарева, В. Ляха, М. Михальченка, В. Пазенка, І. Пахомова, О. Соболь, В. Тарана, М. Цюрупи, Ц. Ямпольської та ін. Різним аспектам функціонування громадського контролю присвячено також публікації В. Афанасьєва, А. Балкова, С. Денисюка, С. Кушніра, О. Забралової, В. Пиліна, І. Попової, С. Студенікіної та ін.

**Виклад основного матеріалу.** Термін «громадський контроль» все частіше та активніше використовується у сфері державного управління. Але, незважаючи на достатньо часте використання, єдине визначення цього поняття відсутнє як у спеціальній літературі, так і в нормативних актах різної спрямованості.

Більше того, якщо звернутись до юридичної літератури чи правозастосовної практики, то одразу стає зрозумілим, що сама по собі проблематика громадського контролю виходить далеко за межі адміністративного права як галузі і є також предметом вивчення конституційного, земельного, екологічного та інших галузей права.

При цьому єдине розуміння цієї категорії у різних юристів відсутнє, що, у свою чергу, призводить до проблем як у правотворчості, так і в правозастосовних процесах.

Перед розглядом змісту поняття громадського контролю необхідно відокремити його від феноменів, які за своїми властивостями є схожими, але не є громадським контролем в повному змістовному розумінні поняття. У науковій літературі окрім терміна «суспільний контроль» вживають категорії «соціальний контроль», а також «громадський контроль».

Досить часто громадський контроль ототожнюють із суспільним контролем. Ця позиція ґрунтується на таких обставинах. У сучасному соціумі все більше стверджується концепція громадського розвитку спільноти. Сам термін «громадський» вказує на єдність з походженням понять «громадянин». В ідеалі громадянське суспільство – «це суспільство, в якому держава та суспільство утворюють дві чітко поділені між собою сфери, причому держава має виключно інструментальний характер, контролюючи індивідуальні інтереси в разі виникнення потреби, з урахуванням того, що вона сама знаходиться під контролем».

Україна перебуває на початковому етапі становлення громадянського суспільства. Це виявляється в нерозвиненості його інститутів: приватної власності та ринкової економіки, суспільних об'єднань і політичних партій,

недержавної сфери освіти й засобів масової інформації і т.ін. Конституція проголосила пріоритет громадянських прав і свобод, але насправді їх реалізація стикається з великими труднощами. У перспективі інститути громадянського суспільства, будучи неурядовими структурами, повинні впливати на забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян, у протидії корупції, у підтримці законності в діяльності державних органів.

Саме з розвитком інститутів громадянського суспільства, покликаних збалансувати владу держави, на нашу думку, вдосконалюється природа контролю за діяльністю державних органів. Тільки економічно та політично вільні громадяни та їх об'єднання здатні забезпечити ефективний, незалежний, реальний контроль у сфері державного управління. Тому буде виправданим розглядати громадський контроль крізь призму контрольної діяльності інститутів громадянського суспільства та окремих громадян.

У науковій літературі термін «громадський контроль» використовується для визначення сукупності засобів і прийомів, за допомогою яких суспільство гарантує, що поведінка його громадян, окремих суб'єктів управління, соціальних груп здійснюватиметься відповідно до встановлених норм і цінностей.

На наш погляд, у сучасних умовах зміст соціального контролю повинен відображати новий характер взаємовідносин, що виникає в суспільстві. Це означає, що кожна особистість, кожен суб'єкт діяльності, який бере на себе певні обов'язки, у свою чергу, вправі вимагати від інших їх виконання у власних цілях. Контроль держави (державний контроль) займає важливе місце в забезпеченні стабільності суспільства, є одним з основних механізмів регулювання відносин між суспільством і особистістю, суспільством і державою, державою та соціальними інститутами. Разом із тим все суспільство, його громадські інститути та всі громадяни за допомогою свого контролю (громадського контролю) перевіряють дії окремих суб'єктів управління, насамперед держави, відповідно до соціальних нормативів, ціннісних стандартів, правових встановлень.

Із зазначених вище позицій ми й підійдемо до визначення поняття «громадський контроль». Можна виділити два підходи до дослідження цього поняття: семантичний, тобто охоплення сутнісних рис явища, що визначає їх як громадський контроль за діяльністю державних органів на конкретному історичному етапі, і функціональний, де громадський контроль визначається як вид діяльності недержавних інститутів та окремих громадян.

Теоретичне обґрунтування необхідності громадського контролю в державному управлінні висловлювалось ще в трактатах відомих філософів. Про важливість контролю народу за посадовими особами та керівниками держави згадує у своїх роботах Аристотель, який вважав його однією з умов політичної стабільності й процвітання держави [1].

Ш.-Л. Монтеस्क'є у своїх працях зазначав, що держава – це союз громадян і держави як сукупності посадових осіб, підкреслюючи, що суспільство не може існувати без уряду, а наявність законів дає можливість підданим здійснювати контроль за діями уряду [2]. У «Філософії права» Гегель

визначає: «Забезпечення держави й тих, хто перебуває під її управлінням, від зловживання владою відомствами і чиновниками складається, з одного боку, безпосередньо в їх ієрархії та відповідальності, з іншого боку – у правах громад, корпорацій, за допомогою чого привнесено суб'єктивного свавілля в довірену чиновникам владу ставиться перешкода, і недостатній в окремих випадках контроль зверху доповнюється контролем знизу» [3].

У науці радянського періоду дослідження громадського контролю найчастіше мало яскраво виражений ідеологізований характер, зміст цього явища визначався через поняття «соціалістичний контроль», «партійний контроль», «народний контроль» тощо.

Однією з перших всебічний аналіз суспільного контролю за діяльністю апарата державного управління здійснила О.В. Шоріна [4]. На її думку, поняття громадського контролю охоплює контроль, здійснюваний громадськими організаціями, трудовими колективами, окремими громадянами. Авторка докладно вивчила природу, роль і місце громадського контролю в системі соціального контролю за діяльністю органів державного управління, дослідила форми й методи його здійснення, правильно визначила основну тенденцію розвитку цього соціального інституту – посилення та розширення громадського контролю. Разом із тим ідеологічний догматизм вплинув на висновок автора про співвідношення державного й громадського контролю. У перспективі, на думку О.В. Шоріної, повинен бути здійснений перехід «від поєднання державного контролю з громадським до заміни першого другим, оскільки згодом громадський контроль має стати складовою частиною самоврядування комуністичним суспільством» [4].

Формування громадянського суспільства та побудова правової держави в Україні, безумовно, актуалізують питання здійснення громадського контролю у всіх сферах державного життя. На необхідність створення ефективного громадського контролю у сфері державного управління, підвищення його ролі в протидії корупції та іншим негативним явищам у діяльності публічної влади неодноразово звертало увагу керівництво країни.

В умовах адміністративної реформи зміст громадського контролю повинен відображати новий характер взаємовідносин, що складаються між державою та суспільством.

Громадський контроль за діяльністю державних органів забезпечує дії у сфері державного управління комплексу соціальних норм, інститутів та інших соціальних цінностей – загальнолюдських, історичних, національних, етичних і т.д. Ця аксіологічна основа є первинною щодо контролю, який виник від неї, виконує забезпечувальну, стабілізуючу функцію та не може виходити за межі, визначені суспільством.

Право посідає особливе місце в системі соціальних норм і цінностей, що регулюють відносини, які виникають у процесі здійснення контролю за діяльністю державних органів. Правова природа громадського контролю виявляється в тому, що при його здійсненні використовуються норми права для вирішення конкретних юридичних ситуацій. Юридичні норми є загальними моделями належної поведінки всіх учасників суспільних відносин, у той час як інші соціальні норми (моральні, релігійні, політичні, зви-

часів) завжди мають локальний характер, замикаючись в конкретно визначеному суспільстві, а право регулює поведінку будь-якої особи, що бере участь у суспільних відносинах.

Правова природа контрольної діяльності у сфері державного контролю визначається насамперед самою державою та її правовою системою. У сучасній політико-правовій доктрині превалює уявлення про демократичну правову державу, в якій забезпечується верховенство закону, послідовно проводиться в життя принцип поділу влади, а також визначаються й гарантуються права та свободи кожної людини. Усі ці демократичні цінності отримали нормативне закріплення в Конституції України та прийнятих у період її розвитку законах, тим самим створюючи правову основу й визначаючи легітимність контрольної діяльності в досліджуваній сфері. Це означає не тільки визнання за Конституцією та іншими законодавчими актами вищої юридичної сили, їх здатність встановлювати первинні норми правового регулювання в суспільстві, які, у свою чергу, стають соціальними стандартами, але й безумовне підпорядкування всіх членів суспільства й держави в цілому чинному закону та визначеним у ньому еталонам. Законодавчі норми у сфері державного управління чітко визначають, як необхідно себе поводити в тій або іншій нормативно окресленій ситуації, яка поведінка є правомірною, що дозволено, що необхідно чи заборонено робити у визначених врегульованих правом суспільних відносинах.

Правова природа громадського контролю виявляє себе в тому, що він у сфері державного управління, як правило, є комплексною діяльністю, пов'язаною з реалізацією правових норм [5]. Ця діяльність визначається законом і підзаконними актами, тому що тут особливо необхідна точна визначеність прав та обов'язків суб'єктів контрольних відносин, внесення в них елементів чіткості, конкретності та стабільності.

Резюмуючи сказане, необхідно зазначити єдність соціальних і правових засад громадського контролю за діяльністю державних органів, які знаходять своє відбиття в соціальному змісті та відповідній йому правовій формі. Ці два найважливіших чинники сьогодні визначають розвиток контрольної діяльності. Тому в умовах адміністративної реформи важливо збалансувати їх взаємовплив.

Сучасна теорія громадського контролю виходить із того, що суб'єктом його організації можуть виступати держава та саме суспільство. При цьому домінування самоорганізаційного початку є першою умовою самого існування таких відносин.

Однак у створенні ефективних політичних інститутів не можна покладатися тільки на процеси самоорганізації. Їм властива асиметрія, що складається залежно від переважаючих потреб у суспільстві. Ця асиметрія приводить до різниці в темпах динаміки різних сфер соціального життя, наприклад, превалювання економічної сфери й одночасного відставання політичної.

Саме така ситуація спостерігається зараз у нашій країні. Українське суспільство мало цікавиться участю в управлінні державою, фактично дистанціювалося від нього. Наших співгромадян у першу чергу хвилюють питання росту цін, інфляції, погрози безробіття, наркоманії тощо, і мало ви-

кликає інтерес, наприклад, відсутність національної ідеології, програми розвитку країни. До того ж в Україні існує неадекватне розуміння програми реформування як комплексної системи рішення політичних проблем, тому й не вироблені реальні стратегії їх рішення. Їх місце в системі державного управління оцінюється набагато нижче цінності рішень з оперативного управління. Іншими словами, багато громадян зараз цілком задовольняються поточним вирішенням проблем, що виникають у сфері функціонування виконавчої влади, глибоко не замислюючись про наслідки таких рішень та про майбутнє країни в цілому.

Інститут громадського контролю залишається для наших громадян далеким, штучно насаджуваним і зовсім марним. Вони не звикли відстоювати свої інтереси за допомогою публічних механізмів – політичних і правових. Найбільш прийнятним для них є спосіб забезпечення власних потреб, побудований на неформальних відносинах із владою.

Подібна ситуація з усією очевидністю показує, що сьогодні становлення інституту громадського контролю в Україні неможливо без участі держави. Крім того, визначений контроль за діяльністю державних органів, посадових осіб і державних службовців має здійснюватися засобами масової інформації та суспільними об'єднаннями, а також окремими громадянами.

Вимагає уточнення і зміст самого терміна «громадський контроль». Сформоване в радянський час його розуміння як контролю, здійснюваного громадськими організаціями, трудовими колективами й безпосередньо громадянами не зовсім вірно відображає нинішні суспільно-політичні й соціально-правові реалії. В умовах становлення й розвитку інститутів громадянського суспільства точніше говорити про це поняття в контексті контролю з боку інститутів громадянського суспільства.

**Висновки.** Таким чином, громадський контроль – це системна діяльність уповноважених інститутів громадянського суспільства й окремих громадян щодо встановлення відповідності функціонування державних органів нормативно-правовим стандартам і коригування виявлених відхилень за допомогою звернень до уповноважених державних органів або до громадської думки.

Специфічні риси громадського контролю, його відмінність від державного досліджувалися в ряді робіт вчених-юристів. У загальному вигляді їх можна звести до таких положень: громадський контроль не має владного характеру; громадський контроль не є обов'язковим; суб'єктами громадського контролю не можуть бути органи державної влади й органи місцевого самоврядування; громадський контроль здійснюється від імені громадян [6-8].

Органи громадського контролю не наділені владними повноваженнями. Вони діють, як правило, опосередковано – або через відповідні державні органи, або апелюючи до громадської думки.

Тим самим можна зробити висновок про те, що суб'єкти громадського контролю рівною мірою можуть використовувати правові і соціальні контрольні механізми. У першому випадку суб'єкти громадського контролю при виявленні порушень з боку державних органів і посадових осіб засто-

совують правові механізми, реалізуючи конституційне право на звернення до різних органів державної влади з метою вжиття відповідних заходів. В іншому – при виявленні недоліків у діяльності службовців контрольний вплив здійснюється через інститут громадської думки. Використовуючи цей соціальний інститут, заснований на моральних та етичних нормах, суб'єкти громадського контролю віддають широкому розголосу факти порушень, формують негативне ставлення населення до них та осіб, що їх скоїли. Тоді в багатьох випадках осуд суспільства може бути значно відчутнішим за заходи державного примусу. Крім того, донесення до суспільства фактів зловживання владою, порушень принципу верховенства в системі державного управління не тільки викликає негативний резонанс у суспільстві, але й є приводом для втручання в ситуацію офіційних осіб.

У зв'язку з цим важливо визначити органічний взаємозв'язок між різними видами державного та громадського контролю, що виключає підміну одного виду іншим, забезпечуючи їх взаємодію в досягненні єдиних цілей контрольної діяльності. Особливе значення ця взаємодія має для виявлення конфліктів між державною владою, її апаратом і громадянами. Держава у своїй контрольній діяльності найчастіше використовує інформацію, що надходить від суб'єктів громадського контролю, а громадський контроль нерідко реалізує свою функцію через звернення у відповідні державні органи.

Разом із тим роль держави в процесах становлення інституту громадського контролю повинна бути не більш ніж допоміжною. Важливо врахувати, що саме держава є об'єктом громадського контролю, і це може привнести істотну частку суб'єктивізму в розбудову даного інституту. Держава, втручаючись у процес спонтанного виникнення громадських самоорганізаційних утворень, виділяючи для них матеріальну базу та створюючи регулятивні механізми, незмінно бере ці структури під контроль, руйнуючи їх самоорганізаційну основу. Але ж зміст таких утворень не тільки у тому потенціалі критичності стосовно влади, які вони мають в силу самої своєї природи, але й у тій можливій підтримці влади, яку вони можуть зробити в чинність усе тієї ж своєї неформальної згуртованості та наявності неформальних механізмів впливу на людей.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Аристотель. Сочинения / Аристотель. – Т. 4. – М., 1983.
2. История политических и правовых учений: краткий учебный курс / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2000.
3. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М., 1990. – С. 279–323.
4. Шорина Е. В. Контроль за деятельностью органов государственного управления в СССР / Е. В. Шорина. – М., 1981. – С. 23–29.
5. Рогатіна Л. П. Громадський контроль над державою: сутність, механізми реалізації та перспективи розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Л. П. Рогатіна. – Одеса, 2011.
6. Барабаш Ю. Сутність громадського контролю в Україні / Ю. Барабаш, К. Павшук // Правничий часопис Донецького університету. – 2010. – № 1 (23). – С. 168–175.
7. Наливайко Т. В. Про роль громадського контролю у забезпеченні національної безпеки України / Т. В. Наливайко, О. Г. Колб // Правова держава. – 2009. – № 11. – С. 208–213.
8. Латишева В. В. Громадський контроль за діяльністю органів публічної влади:

суб'єкт, об'єкт, принципи та функції / В. В. Латишева // Новітні тенденції розвитку демократичного врядування : світовий та український досвід : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 30 трав. 2008 р.) : у 3 т. / за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна. – К., 2008. – Т. 2. – С. 316–318.

**Витвицкий С.С. Институт гражданского контроля в Украине: понятие, сущность, тенденции развития.** Анализируются роль и значение института общественного контроля в Украине как весомого фактора решения общественных противоречий, средства повышения эффективности деятельности государственных органов в интересах развития гражданского общества. Осуществляется анализ соотношения термина «общественный контроль» со смежными понятиями, обосновывается его роль в государственном управлении. Определяются тенденции развития института общественного контроля в Украине.

**Ключевые слова:** государственная власть, государственный контроль, государство, гражданское общество, общественный контроль, принцип верховенства права.

**Vitvitsky S.S. Institute of civilian control in Ukraine: concept, nature and trends.**

With the development of civil society designed to balance the state power, the nature of control over the activities of public bodies is improving. Only economically and politically free citizens and their associations are able to provide an effective, independent real control in public administration.

Social control is considered through the prism of the control activities of civil society and individual citizens.

Social control - a systematic activities authorized civil society and individual citizens to establish whether the operation state of regulatory standards and correction of deviations using appeals to government bodies or public opinion.

Social control has no powerful character, social control is not mandatory, subject of public control can not be public authorities and local governments, public control is exercised on behalf of the community and citizens.

Public oversight bodies do not have the powers. They act indirectly - or through appropriate government agencies, or by appealing to public opinion.

The subjects of social control can use equally legal and social control mechanisms . In the first case, the subject of public control in the detection of violations by government agencies and officials use legal mechanisms implementing the constitutional right of access to different public authorities with a view to taking appropriate action. Otherwise - in identifying shortcomings in the work of officials controlling influence through the institute of public opinion. Using this social institution based on moral and ethical norms, social control subjects give wide publicity violations, forming a negative attitude towards them and those who committed them.

The government in its control activities often uses the information coming from the subjects of public control and public control bodies often exercise their function by contacting the relevant government authorities.

The government's role in the process of establishing the institute of public control must be no more than an auxiliary. It is an object of state control, and it can bring significant proportion of subjectivity in the development of this institution. Government interfering in the process of spontaneous emergence of social formations, separating them and creating a financial base regulatory mechanisms invariably takes control of these structures, destroying their self-organization basis. The content of such entities is not only that potential criticism regarding power that they have because of their very nature, but also in that possible support power that they can provide due to their informal cohesion and the availability of informal mechanisms of influence on people.

**Keywords:** state control, social control, civil society, government, the state, the rule of law.

Надійшла до редакції 25.03.2013

**Ю.В. Градова**  
кандидат юридичних наук  
(Одеський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.7

## **КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВОГО МОНІТОРИНГУ В УКРАЇНІ**

Досліджено конституційно-правове регулювання моніторингової діяльності. Розглянуто нормативні правові акти, що передбачають здійснення моніторингу, в тому числі і правового.

*Ключові слова:* моніторинг, правовий моніторинг, законодавство.

**Постановка проблеми.** Одним із сучасних інструментів забезпечення якості прийнятих нормативно-правових актів є правовий моніторинг. Вперше термін „моніторинг” був „офіційно оформлений” у 1972 р., коли у Стокгольмі проходила конференція з охорони навколишнього середовища під егідою ООН, де й виникла необхідність домовитися про визначення його поняття. Тоді було вирішено під моніторингом навколишнього середовища розуміти комплексну систему спостережень, оцінки і прогнозу змін стану навколишнього середовища під впливом антропогенних факторів. У вітчизняній юридичній науці ця категорія з'явилася порівняно недавно. І перші згадки пов'язані також із моніторингом навколишнього середовища, що ж стосується моніторингу ефективності законодавства, то на теренах незалежної України він розпочав досліджуватися нещодавно співробітниками Інституту законодавства Верховної Ради України, зокрема О.В. Богачовою, О.В. Зайчуком, О.Л. Копиленком, Н.Р. Нижник та ін.

Дослідження правового моніторингу у вітчизняній юриспруденції є актуальним, незважаючи на те, що наукових праць з даної тематики практично немає, проте в нормативних правових актах моніторингова діяльність в тій чи іншій сфері зустрічається досить часто. Тому в нашій статті ми вважаємо за необхідне розглянути конституційно-правове регулювання правового моніторингу в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Запровадження терміна „моніторинг” у вітчизняній юридичній лексикон було пов'язане з необхідністю формування організаційно-правового механізму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи і стосувалося постійного спостереження за станом довкілля та його впливом на стан здоров'я населення. Уперше у вітчизняному законодавстві термін „моніторинг” з'явився наприкінці 1989 р. – у постанові Ради Міністрів Української РСР „Про Комплексну програму профілактики захворювань і формування здорового способу життя населення Української РСР на період до 2000 року” [27], де йшлося про моніторинг навколишнього середовища та генетичний моніторинг. Ще через півроку – у квітні 1990 р. – він, і в тому ж контексті, був вжитий у постанові Кабінету Міністрів України „Про порядок і періодичність обнародування відомо-



стей про екологічну, в тому числі радіаційну, обстановку та стан захворюваності населення” [28].

У подальшому сфера застосування даного терміна неухильно розширювалася разом з появою нових видів моніторингу. Так, у вітчизняному законодавстві з’явилися терміни „радіаційно-екологічний моніторинг”, „медико-генетичний моніторинг”, „медико-демографічний моніторинг” [3], „моніторинг земель” [4], „моніторинг з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” [2], „моніторинг у галузі охорони атмосферного повітря” [6], „радіочастотний моніторинг” [7], „моніторинг застосування і дотримання національного законодавства і міжнародних договорів у сфері авторського права і суміжних прав” [1], „моніторинг стану виконання органами виконавчої влади покладених на них завдань із забезпечення соціального захисту інвалідів” [25], „моніторинг стану виконання органами виконавчої влади покладених на них завдань з правової освіти населення” [22], „моніторинг розвитку процесу та механізму планування сім’ї” [21], „моніторинг з проблем поточного та перспективного законотворення” [16], „медичний моніторинг за алкогольною ситуацією в державі” [37], „моніторинг за проведенням адміністративної реформи” [38], „моніторинг актів законодавства” [26], „моніторинг заходів, передбачених Програмою інтеграції України до Європейського Союзу” [40], „моніторинг ефективності навчання державних службовців” [36], „моніторинг міжнародної технічної допомоги” [24], „моніторинг діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо надання інформації” [34], „моніторинг процесу організації розвитку науки” [31], „моніторинг ефективності чинного законодавства України” [9], „моніторинг практики застосування законодавства з питань захисту суспільної моралі” [5] тощо.

Конституційна реформа започаткувала процес входження України до нового етапу суспільно-політичного розвитку, який вимагає від органів державної влади реформування суспільних відносин, вдосконалення правових засад формування та застосування державних соціальних стандартів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією та законами України основних соціальних гарантій, які б відповідали вимогам часу. З метою забезпечення системного підходу до формування політики у всіх сферах життєдіяльності необхідне вдосконалення законодавчого забезпечення функціонування органів державної влади, зокрема в питаннях стратегічного планування економічного та соціального розвитку. Нагальним завданням є вдосконалення інструментів моніторингу, довгострокового та середньострокового прогнозування, планування та інших засобів програмно-цільового підходу до визначення економічної політики держави.

Не дарма, виходячи з ключових завдань формування економічної політики, спрямованих на забезпечення національних інтересів держави, та враховуючи особливості конституційної реформи, учасники парламентських слухань „Законодавче забезпечення сучасної економічної політики в умовах конституційної реформи”, проведених у червні 2005 р., рекомендували Верховній Раді України „вдосконалити процедуру розробки законопроектів з економічної тематики та структуру статистичної звітності щодо

виконання законодавчих актів, налагодити моніторинг впливу законодавства на соціально-економічні процеси в державі” [30].

Впровадження нових законів, інших нормативно-правових актів неодмінно пов’язане з необхідністю аналізу вже прийнятих і виробленням стратегії та механізмів оптимального їх застосування. Без урахування такої процедури важко довести та аргументувати доцільність тих чи інших змін у законодавстві, а тим більше розраховувати у подальшому на його ефективність.

Необхідність підвищення ефективності законодавства і зміцнення законності зумовлює розробку та удосконалення інституту правового моніторингу. З даного питання у деяких зарубіжних країнах вироблено чітку стратегію та приділено достатню увагу з боку владних структур і наукових кіл. В Україні у цьому напрямку зроблено лише перші кроки [8, с. 32].

Зокрема, Верховна Рада України неодноразово намагалася використовувати правовий моніторинг в якості інструменту вирішення гострих громадсько-політичних проблем. Так, у лютому 2003 р. було утворено Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України з моніторингу виконання Рекомендацій парламентських слухань „Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО” та Плану дій Україна – НАТО [18]. У листопаді того ж року Верховна Рада України утворила на основі пропорційного представництва Тимчасову спеціальну комісію з моніторингу щодо дотримання конституційних прав громадян на участь у зборах, мітингах, походах, демонстраціях та виконання Закону України „Про статус народного депутата України” [14]. У вересні 2004 р. постановою Верховної Ради України було створено Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України з питань моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України [17], основними завданнями якої було визначено: 1) здійснення моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України та узагальнення його результатів; 2) узагальнення пропозицій органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо практики реалізації законодавства про вибори Президента України; 3) внесення на розгляд Верховної Ради України пропозицій щодо вдосконалення законодавства про вибори Президента України, а також надання Верховній Раді України інформації (звітів) стосовно перебігу виборчої кампанії; 4) внесення органам державної влади та органам місцевого самоврядування пропозицій щодо реалізації законодавства про вибори Президента України. Слід зазначити, що в обох випадках моніторингова діяльність новостворених тимчасових комісій була досить вдалою і сприяла досягненню бажаного результату в конституційно-правовий спосіб.

На сьогодні правовий моніторинг став неодмінним атрибутом діяльності Кабінету Міністрів України, свідченням чого є те, скільки уваги приділено даному інституту в чинному Регламенті Кабінету Міністрів України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 9 листопада 2011 р. № 1156). Так, згідно з параграфом 56 названого Регламенту, „для вирішення питань суспільно-економічного життя, які потребують визначення концептуальних засад реалізації державної політики, пріоритетів

та стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку, послідовності дій, вибору оптимальних шляхів і способів розв'язання проблеми, проведення реформ, розробляються політичні пропозиції щодо реалізації державної політики, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів за спеціальною формою" [29]. При цьому політична пропозиція вноситься на розгляд Кабінету Міністрів разом з концепцією реалізації державної політики у відповідній сфері. До політичної пропозиції обов'язково додаються перелік критеріїв, за якими оцінюється ефективність результатів її реалізації, та порядок проведення моніторингу реалізації, а також комунікативний план, у якому зазначаються заходи щодо висвітлення у засобах масової інформації відповідного рішення Кабінету Міністрів. Політична пропозиція, подана з порушенням названих вимог, підлягає поверненню.

Крім того, відповідно до вимог параграфу 79 Регламенту Кабінету Міністрів України Секретаріат Кабінету Міністрів здійснює моніторинг виконання органами виконавчої влади актів Кабінету Міністрів, планів організації підготовки проектів актів, необхідних для забезпечення реалізації законів України та організації виконання указів Президента України, а також доручень Президента України та прем'єр-міністра в частині дотримання строків, визначених для їх виконання. Про результати такого моніторингу Секретаріат Кабінету Міністрів систематично інформує прем'єр-міністра.

Нарешті, згідно з параграфом 113 Регламенту Кабінету Міністрів України, з метою представлення позиції Кабінету Міністрів під час розгляду законопроектів, внесених до Верховної Ради народними депутатами України, центральні органи виконавчої влади проводять моніторинг законопроектів з питань, що належать до їх компетенції, та аналізують такі проекти на відповідність засадам державної політики. У свою чергу, Секретаріат Кабінету Міністрів проводить постійний моніторинг та аналіз результатів розгляду судами справ, стороною або третьою особою в яких є Кабінет Міністрів, вивчає причини та умови, що стали підставою для звернення до суду з позовом, про що інформує прем'єр-міністра (параграф 145 Регламенту).

У свою чергу, в лютому і липні 2004 р. розпорядженнями Кабінету Міністрів України було затверджено переліки найважливіших актів законодавства та завдань, моніторинг виконання яких мав проводитися центральними та місцевими органами виконавчої влади відповідно у першому і другому півріччі 2004 р. [32; 33]. На керівників центральних органів виконавчої влади було покладено обов'язок інформувати Кабінет Міністрів України про результати моніторингу в порядку та з дотриманням вимог, передбачених Тимчасовим регламентом Кабінету Міністрів України. Проте ця практика подальшого розвитку не отримала. У той самий час Верховна Рада України своєю постановою доручила Кабінету Міністрів України, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування „розробити та впровадити моделі оперативного моніторингу по виявленню соціально дезадаптованих та маргінальних груп населення" [15]. Однак такі моделі відсутні й досі.

Постановою Кабінету Міністрів України від 13 травня 2004 р. № 630

„Про стан виконавської дисципліни в органах виконавчої влади та заходи щодо її зміцнення” Міністерству економіки та з питань європейської інтеграції було доручено підготувати пропозиції щодо запровадження у практику діяльності органів виконавчої влади проведення моніторингу виконання актів законодавства [23]. Як перший крок до запровадження такого моніторингу названою урядовою постановою керівникам центральних та місцевих органів виконавчої влади доручалося забезпечити в установленому порядку підключення до спеціальної інформаційно-телекомунікаційної системи (СІТС) і впровадження єдиної системи обліку доручень та контролю за їх виконанням. На жаль, і в цьому випадку до конкретних результатів справа не дійшла.

Указом Президента України „Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 31 липня 2004 р. № 854/2004 Кабінету Міністрів доручено передбачати в установленому порядку щороку під час розроблення проекту Державного бюджету України та місцевих бюджетів кошти на фінансування заходів, пов’язаних із залученням громадян та їх об’єднань до формування та реалізації державної політики, проведенням з метою вивчення громадської думки відповідних соціологічних і наукових досліджень, моніторингу засобів масової інформації [35]. Проте в умовах політичної та економічної кризи, що охопили Україну в той час, реалізувати цю прогресивну за своєю сутністю ідею не вдалося.

Указом Президента України „Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції” від 18 листопада 2005 р. № 1615/2005 Кабінету Міністрів України було доручено затвердити протягом двох місяців методичку та порядок організації проведення громадського моніторингу стану поширення корупційних діянь у політичній, економічній і соціальній сферах на загальнодержавному та місцевому рівнях, передбачивши щорічне оприлюднення його даних [39].

Моніторинг є важливим інструментом демократії, формою долучення громадськості до формування та реалізації державної політики. Так, згідно з п. 22 Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996, вивчення громадської думки здійснюється у тому числі й шляхом проведення моніторингу коментарів, відгуків, інтерв’ю, інших матеріалів у друкованих та електронних засобах масової інформації для визначення позиції різних соціальних груп населення та заінтересованих сторін [19].

Протягом 2005–2007 рр. в Україні діяв Порядок проведення моніторингу результатів діяльності Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2005 р. № 263 [11]. Для проведення такого моніторингу застосовувалися показники соціально-економічного розвитку України в цілому, в розрізі галузей національної економіки та сфер діяльності, а також регіонів. Моніторинг проводився на підставі даних міністерств,

інших центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських держадміністрацій.

Йому на зміну прийшов Порядок проведення комплексної оцінки соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 2007 р. № 833 [12]. Для проведення оцінки почали використовуватися показники соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, що визначалися за спеціальними формулами, та в разі потреби останні статистичні дані, а також відомості центральних органів виконавчої влади і навіть НАК „Нафтогаз України”. Оцінка проводилася на підставі результатів рейтингової оцінки окремих сфер соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя і за усіма сферами соціально-економічного розвитку регіонів.

На сьогодні проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій здійснюється за Порядком, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 2011 р. № 650 [13]. Оцінка проводиться за десятьма напрямками: економічний розвиток; інвестиційна, наукова та інноваційна діяльність; державні фінанси; підтримка бізнесу; споживчий ринок; населення та ринок праці; житлово-комунальне господарство; освіта та охорона здоров'я; рівень злочинності; екологія. Оцінка проводиться щокварталу на підставі наявних даних офіційної статистики, інформації, поданої міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, НАК "Нафтогаз України", Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями за спеціальною методикою.

Згідно з Програмою забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей на період до 2005 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1559, Міністерство праці та соціальних відносин України повинно було постійно проводити моніторинг становища громадян України – трудових мігрантів [20].

Згідно з Положенням про Державний департамент з питань адаптації законодавства одними з основних завдань цього урядового органу державного управління є організація моніторингу імплементації актів законодавства України, проекти яких розроблені відповідно до *acquis communautaire*, а також моніторинг у межах своїх повноважень роботи центральних органів виконавчої влади з виконання зобов'язань, взятих на себе Україною перед Європейським Союзом, Радою Європи, іншими міжнародними організаціями, щодо забезпечення стабільності та ефективності функціонування інститутів, які гарантують демократію, верховенство права, додержання прав людини [10].

**Висновки.** Це далеко не весь перелік вітчизняних нормативних правових актів, у яких так чи інакше піднімається питання щодо моніторинго-

вої діяльності в тій чи іншій сфері. За останні роки моніторинг вийшов за рамки екологічної чи фінансової спрямованості та перейшов у правову сферу, у зв'язку з чим все більшого розвитку набуває діяльність, пов'язана з моніторингом ефективності законодавства. Це дає нам підстави стверджувати про необхідність розробки та прийняття закону, який би врегулював цю діяльність на загальнодержавному рівні.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-ХІІ // ВВР України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків”: Закон України від 15 квітня 2008 р. № 274-VI // ВВР України. – 2008. – № 25. – Ст. 240.
3. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”: Закон України від 19 грудня 1991 р. № 2001-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 13. – Ст. 178.
4. Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР: Закон України від 13 березня 1992 р. № 2196-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 25. – Ст. 354.
5. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20 листопада 2003 р. № 1296-IV // ВВР України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.
6. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 р. № 2707-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 50. – Ст. 678.
7. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 р. № 3759-ХІІ // ВВР України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.
8. Моніторинг ефективності законодавства : мета, критерії, реальність / за заг. ред. В. О. Зайчука. – К., 2009.
9. Положення про Інститут законодавства Верховної Ради України, затв. розпорядженням Голови Верховної Ради України від 4 серпня 2003 р. № 770 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/770/03-%D1%80%D0%B3>
10. Положення про Державний департамент з питань адаптації законодавства, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2004 р. № 1742 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 52. – Т. 1. – Ст. 3447.
11. Порядок проведення моніторингу результатів діяльності Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 6 квітня 2005 р. № 263 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 14. – Ст. 719.
12. Порядок проведення комплексної оцінки соціально-економічного розвитку Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва та Севастополя, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 2007 р. № 833 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 46. – Ст. 1872.
13. Порядок проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 2011 р. № 650 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 46. – Ст. 1885.
14. Про забезпечення додержання конституційних прав громадян на участь у зборах, мітингах, походах, демонстраціях та виконання Закону України „Про статус народного депутата України”: постанова Верховної Ради України від 18 листопада 2003 р. № 1241-IV // ВВР України. – 2004. – № 10. – Ст. 128.
15. Про Рекомендації парламентських слухань „Про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання”: постанова Верховної Ради України від 3 лютого 2004 р. № 1428-IV // ВВР України. – 2004. – № 16. – Ст. 246.
16. Про Статут редакції журналу Верховної Ради України „Віче”: постанова Верховної Ради України від 6 березня 1996 р. № 82/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/82/96-%D0%B2%D1%80>

17. Про Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України з питань моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України: постанова Верховної Ради України від 7 вересня 2004 р. № 1982-IV // ВВР України. – 2004. – № 51. – Ст. 558.
18. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з моніторингу виконання Рекомендацій парламентських слухань „Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО” та Плану дій Україна – НАТО”: постанова Верховної Ради України від 6 лютого 2003 р. № 479-IV // ВВР України. – 2003. – № 17. – Ст. 141.
19. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 84. – Ст. 945.
20. Про затвердження Програми забезпечення прав та інтересів громадян, які виїжджають за кордон для працевлаштування, та усиновлених іноземцями дітей на період до 2005 року: постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1559 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 46. – Ст. 3045.
21. Про Національну програму планування сім’ї: постанова Кабінету Міністрів України від 13 вересня 1995 р. № 736 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/736-95-%D0%BF>
22. Про Програму правової освіти населення України: постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/366-95-%D0%BF>
23. Про стан виконавської дисципліни в органах виконавчої влади та заходи щодо її зміцнення: постанова Кабінету Міністрів України від 13 травня 2004 р. № 630 // Урядовий кур’єр. – 2004. – № 91.
24. Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги: постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 153 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 8. – Ст. 340.
25. Про створення при Кабінеті Міністрів України Ради у справах інвалідів: постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 1994 р. № 837 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 22.
26. Про утворення Інституту нормотворчої діяльності при Кабінеті Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 1999 р. № 502 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 14.
27. Про Комплексну програму профілактики захворювань і формування здорового способу життя населення Української РСР на період до 2000 року: постанова Ради Міністрів Української РСР від 7 грудня 1989 р. № 305 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/305-89-%D0%BF>
28. Про порядок і періодичність обнародування відомостей про екологічну, в тому числі радіаційну, обстановку та стан захворюваності населення: постанова Ради Міністрів Української РСР від 28 квітня 1990 р. № 100 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/100-90-%D0%BF>
29. Регламент Кабінету Міністрів України, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950 (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 9 листопада 2011 р. № 1156) // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2180.
30. Законодавче забезпечення сучасної економічної політики в умовах конституційної реформи: рекомендації парламентських слухань, схвалені Постановою Верховної Ради України від 21 червня 2005 р. № 2681-IV // ВВР України. – 2005. – № 27. – Ст. 368.
31. Про затвердження Концепції реформування наукової та науково-технічної діяльності в системі правоохоронних органів: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 р. № 649-р // Офіційний вісник України. – 2002. – № 47. – Ст. 2170.
32. Про проведення моніторингу виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади найважливіших актів законодавства та завдань у першому півріччі 2004 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2004 р. № 65-р // Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – Ст. 335.
33. Про проведення моніторингу виконання центральними та місцевими органами виконавчої влади найважливіших актів законодавства та завдань у другому півріччі 2004 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 липня 2004 р. № 416-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/416-2004->

%D1%80/print 1329977619988886

34. Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: указ Президента України від 1 серпня 2002 р. № 683/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 31. – Ст. 1463.

35. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854/2004 // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 146.

36. Про Комплексну програму підготовки державних службовців: указ Президента України від 9 листопада 2000 р. № 1212/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 46. – Ст. 1982.

37. Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки: указ Президента України від 17 вересня 1996 р. № 837/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/837/96>

38. Про першочергові заходи з проведення в Україні адміністративної реформи: указ Президента України від 20 листопада 1998 р. № 1284/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1284/98>

39. Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції: указ Президента України від 18 листопада 2005 р. № 1615/2005 // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 222.

40. Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу: указ Президента України від 14 вересня 2000 р. № 1072/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 39. – Ст. 1648.

**Градова Ю. В. Конституційно-правове регулювання правового моніторингу в Україні.** Исследовано конституційно-правове регулювання моніторингу. Рассмотрены нормативные правовые акты, предусматривающие осуществление мониторинга, в том числе и правового.

*Ключевые слова:* моніторинг, правовий моніторинг, законодавство.

**Gradova Yu. V. Constitutional and legal regulation of legal monitoring in Ukraine.** This article analyzes the orderliness of monitoring in Ukrainian legislation. The term "monitoring" was used in the decree of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, which discussed the monitoring of environmental and genetic monitoring.

It is noted that the scope of the term has steadily expanded with the advent of new types of monitoring. Thus, the national legislation were the terms " radiation environmental monitoring ", " medical and genetic monitoring", "land monitoring", "monitoring for equal rights and opportunities for women and men", "radio frequency monitoring", "monitoring application and compliance with national laws and international treaties on copyright and related rights", "geological environment monitoring", "monitoring of the problems of current and future law-making ", "monitoring legislation" and so on.

The author notes that the need to improve the efficiency of law and the rule of law makes the development and improvement of the institute of legal monitoring. In particular, the Parliament of Ukraine , the Cabinet of Ministers of Ukraine, President of Ukraine have repeatedly used the legal monitoring of their normative acts. In addition, monitoring is an important tool of democracy, a form of public additions to the formation and implementation of public policy. Thus, the study of public opinion carried out including by monitoring comments, reviews, interviews, and other materials in print and electronic media to determine the positions of various social groups and stakeholders.

*Keywords:* monitoring, legal monitoring, legislation.

*Надійшла до редакції 26.11.2012*



**В.А. Завгородній**  
кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.7

## **ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ (на прикладі деяких країн Європейського Союзу)**

Висвітлено окремі питання щодо особливостей реалізації рішень Європейського Суду з прав людини в деяких країнах Європейського Союзу, а саме: Федеративній Республіці Німеччині, Франції та Чеській Республіці.

***Ключові слова:** суб'єкти виконання рішень ЄСПЛ, реалізація заходів загального та індивідуального характеру, контроль за виконанням рішень ЄСПЛ у зарубіжних країнах.*

**Постановка проблеми.** Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) – це міжнародна європейська судова інстанція, що здійснює свою діяльність з метою забезпечення верховенства права, захисту прав і свобод людини шляхом розгляду індивідуальних чи колективних скарг від громадян держав-учасниць Конвенції про захист прав та основоположних свобод (далі – Конвенція) і встановлення справедливих компенсацій, рішення якої мають прецедентний характер. Всі остаточні постанови Європейського Суду мають обов'язкову силу для держав-відповідачів, які згідно зі ст. 46 Конвенції зобов'язуються виконувати їх. Також слід зазначити, що рішення ЄСПЛ мають обов'язковий для виконання характер не лише для учасників конкретного процесу, а й для всіх держав, які ратифікували Конвенцію.

Разом з цим слід зазначити, що механізм реалізації рішень ЄСПЛ є дещо відмінним та характеризується певними особливостями в кожній з держав-учасниць Конвенції.

Україною на законодавчому рівні визначено власний механізм виконання рішень Євросуду, однак прагнення нашої країни до європейської інтеграції зумовлює вивчення та аналіз зарубіжного досвіду з цього питання, а особливо країн, що входять до Європейського Союзу. На наш погляд, цікавим та актуальним є досвід країн щодо яких органи Ради Європи визнають задовільним стан виконання рішень ЄСПЛ.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Останнім часом у вітчизняній правовій науці досить значна увага приділяється питанням впливу рішень ЄСПЛ на практику Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції України, дії прецеденту ЄСПЛ в Україні як джерела права, а також іншим концептуальним питанням імплементації та застосування практики ЄСПЛ, яким присвячено праці М.М. Антонович, В.Г. Буткевича, В.Є. Мармазова, Л.А. Луць, О.О. Мережка, І.С. Піляєва, П.М. Рабіновича, М.В. Савчина, І.С. Чижа, С.В. Шевчука та інших [1–5].

Суттєвий внесок у розвиток міжнародно-правової науки з питань дії

Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та практики ЄСПЛ у рамках правових систем держав-членів Ради Європи зробили російські вчені: С.А. Глотов, Л.М. Ентин, С.Ю. Кашкін, В.А. Карташкін, Ю.М. Колосов, П.А. Лаптев, І.І. Лукашук, Р.А. Мюллерсон, А.С. Піголкін, О.І. Тіунов, Б.Н. Топорнін, В.А. Туманов та ін. Зарубіжні вчені Е. Бредлі, Д. Гомьєн, М. Дженіс, Дж. Донеллі, Л. Зваак, Р. Кей, М. де Сальвіа, Д. Харріс та їх праці мають високий авторитет серед спеціалістів у галузі європейського права з прав людини, аналізують норми Конвенції та практику ЄСПЛ у контексті західної правової традиції.

Однак, незважаючи на значний внесок названих вчених у розвиток правової науки, питання щодо реалізації рішень ЄСПЛ у зарубіжних країнах залишаються висвітленими не повною мірою, що зумовлює актуальність цієї статті.

**Метою** даної статті є дослідження порядку виконання рішень ЄСПЛ у деяких країнах Європейського Союзу та визначення його особливостей.

**Виклад основного матеріалу.** Місце Конвенції в національних правових системах держав визначається по-різному, відповідно порядок виконання рішень ЄСПЛ характеризується певними особливостями в різних країнах.

У Чеській Республіці порядок виконання рішень ЄСПЛ склався в рамках суспільного і політичного консенсусу щодо високої цінності прав і свобод людини і необхідності інтеграції в європейські структури для успішного розвитку країни. Цей підхід був нормативно закріплений в Конституції країни, що не тільки встановлює верховенство міжнародного права, але і зобов'язує всі державні органи брати участь у виконанні міжнародних зобов'язань держави [6, с. 141–145].

Порядок виконання рішень ЄСПЛ формалізований. Він визначений нормативно-правовими актами, що врегульовують діяльність офісу Уповноваженого представника країни в ЄСПЛ, а також законами і актами, які визначають компетенцію різних органів влади.

Інституційно процес виконання рішень ЄСПЛ забезпечується такими органами. Функцію інформування органів влади про рішення ЄСПЛ виконує Представник держави в ЄСПЛ при співпраці з Міністерством юстиції [7], що забезпечує роботу його офісу. Представник зобов'язаний повідомляти не тільки про рішення по скаргах стосовно Чехії, але і надавати інформацію про розвиток і застосування практики ЄСПЛ в цілому. Функція виплати компенсації покладена на Міністерство фінансів. Компенсація виплачується із резервних фондів.

Виконання заходів індивідуального характеру зумовлюється специфікою побудови судової системи Чеської Республіки, в якій значну роль відіграє Конституційний Суд. Він уповноважений розглядати питання не тільки про конституційність законів, але і скарги на порушення прав і свобод людини, що зумовлені рішеннями і діями органів влади. З цієї причини Конституційний Суд є інстанцією, яку необхідно пройти перед зверненням до ЄСПЛ [8].

Рішення Конституційного Суду є остаточними у внутрішній судовій

системі. При цьому законодавством Чехії не передбачено можливості їх перегляду по цивільних і адміністративних справах, що утруднює виконання рішень ЄСПЛ по деяких категоріях справ. Однак у законодавстві передбачено процедуру перегляду вироків по кримінальних справах, щодо яких є рішення ЄСПЛ. Функцію відміни вироку і направлення справи на новий розгляд покладено також на Конституційний Суд. А сам перегляд справи здійснюється нижчим судом відповідно до загальних правил судочинства.

Виконання заходів загального характеру в Чехії реалізується різними органами влади. Представник держави в ЄСПЛ відповідає за розробку рекомендацій про необхідні заходи загального характеру. Як правило, представник залучає до розробки рекомендацій різні органи влади і громадські організації (профспілки, асоціації юристів тощо).

Координацію діяльності органів влади щодо виконання рішень ЄСПЛ здійснює Міністерство юстиції. Крім того, в державі створено механізм, направлений на приведення законів та правозастосовної практики в країні у відповідність зі стандартами ЄСПЛ. По-перше, це завдання виконує Конституційний Суд, який проводить моніторинг практики ЄСПЛ і роз'яснює її зміст нижчестоящим судам у вигляді рекомендацій. По-друге, гармонізація національного законодавства зі стандартами ЄСПЛ забезпечується участю Представника держави в ЄСПЛ у процесі законотворення. Парламент зобов'язаний отримувати висновки на кожен законопроект у Міністерства юстиції, структурним підрозділом якого є офіс Представника.

Контроль за виконанням рішень ЄСПЛ здійснює Конституційний Суд. В силу того, що Конституція зобов'язує органи влади виконувати міжнародні зобов'язання держави, Конституційний Суд має повноваження розглядати справи про виконання міжнародних договорів. Ці повноваження поширюються і на рішення ЄСПЛ, оскільки чеська правова доктрина розглядає їх як невід'ємну частину Конвенції [9, с. 234].

У Франції порядок виконання рішень ЄСПЛ слабо формалізований, за винятком процедури перегляду вироків у зв'язку з прийняттям рішень ЄСПЛ. Спеціалізованих інститутів, які повинні займатися виконанням рішень ЄСПЛ, також немає. Однак, незважаючи на це, у Франції склалася практика виконання рішень ЄСПЛ, і це перш за все зумовлено високим статусом судових актів у національній системі країни. Судові рішення розглядаються як найважливіше джерело права, оскільки в них надається інтерпретація законів. Аналогічним чином рішення ЄСПЛ розглядаються як джерела стандартів Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод.

Практика виконання рішень ЄСПЛ у Франції зумовлена низкою факторів, серед яких: високий статус виконавчої влади, нерозвиненість системи конституційного правосуддя при наявності розвинутої системи цивільних, кримінальних і адміністративних судів. Крім того, певний вплив на підхід щодо виконання рішень ЄСПЛ має конституційний принцип верховенства міжнародного права.

У виконанні рішень ЄСПЛ беруть участь різні органи влади. Функцію

інформування органів про рішення ЄСПЛ виконує Міністерство юстиції. Виконання рішень у частині індивідуальних заходів врегульовано лише стосовно перегляду вироків по кримінальних справах, щодо яких було винесено рішення ЄСПЛ. У цьому випадку процедура перегляду може бути ініційована або самим засудженим (його представником чи спадкоємцем), або органом влади (Міністром юстиції чи Генеральним прокурором при Касаційному суді). Перегляд справи здійснюється комісією із 5 суддів Касаційного суду.

Франція прагне виконувати рішення ЄСПЛ не шляхом зміни законів, а шляхом удосконалення правозастосовної практики по конкретних категоріях справ, а також через використання принципів і стандартів, що визначені в Конвенції та рішеннях ЄСПЛ (наприклад, принцип пропорційності обмеження прав і свобод людини, принцип якості закону та інші). В результаті, основну роль щодо виконання рішень ЄСПЛ у частині заходів загального характеру відіграють судові органи держави, органи прокуратури та інші суб'єкти правозастосування. Координацію діяльності цих органів здійснює Міністерство юстиції. Щодо функції контролю за виконанням рішень ЄСПЛ, то у Франції вона інституційно не забезпечена [10, с. 85].

Порядок виконання рішень ЄСПЛ, що склався в Німеччині, зумовлений специфікою державно-правового устрою цієї країни. По-перше, Німеччина є федерацією, що передбачає розподіл компетенції і відповідальності між органами влади земель і федеративними органами. По-друге, це парламентська республіка, в якій представницький орган влади має виключні повноваження щодо контролю за діяльністю виконавчих органів. По-третє, у правовій системі Німеччини велику роль відведено Конституційному Суду, який має право перевіряти конституційність не тільки законів, але і підзаконних актів і правозастосовної практики судових і виконавчих органів всіх рівнів. По-четверте, у правовій системі держави Конвенція і рішення ЄСПЛ мають статус федеральних законів.

Німеччина вважає за необхідне виконувати не тільки рішення ЄСПЛ, що винесені стосовно неї, а також вважає за необхідне інтегрувати у свою правову систему рішення по інших країнах. У Німеччині процедури виконання рішень ЄСПЛ у цілому формалізовані законодавчими і підзаконними актами, що визначають компетенцію і порядок роботи різних органів влади, однак спеціального закону, в якому б були зведені всі норми, які стосуються виконання рішень ЄСПЛ, у Німеччині немає. Найбільш детально врегульовано питання виплати компенсацій. Також є норми, що визначають порядок перегляду вироків і адміністративних рішень, якщо по справі було винесено рішення ЄСПЛ. Порядок перегляду судових рішень по цивільних та інших категоріях справ на даний час не врегульовані.

Інституційно виконання рішень ЄСПЛ забезпечується таким чином. Завдання щодо інформування органів влади та суспільства про рішення ЄСПЛ виконує Уповноважений з прав людини при Міністерстві юстиції, який одночасно представляє Німеччину перед Європейським Судом з прав людини. Він також відповідає за публікацію рішень ЄСПЛ німецькою мовою.

Виплату компенсацій, що визначена ЄСПЛ, здійснює федеральне мі-

ністерство фінансів. Якщо при порушенні Конвенції були повністю або частково винні органи земель, федеральне міністерство фінансів може повністю або частково вилучити потрачені на виплату компенсації кошти з бюджетів земель.

Реалізація заходів індивідуального характеру, що зумовлені рішенням ЄСПЛ, покладається на той орган влади, дії якого призвели до порушення прав і свобод заявника. За бажанням заявника вказаний орган влади переглядає свої рішення по даній справі (можуть бути переглянуті адміністративні або судові рішення). Якщо заявник не погоджується з результатами перегляду і вважає, що вони не призвели до повного захисту його прав і свобод, він має право звернутися зі скаргою в Конституційний Суд.

Завдання щодо реалізації заходів загального характеру розподіляються між різними органами влади, координацію діяльності яких у сфері виконання рішень ЄСПЛ здійснює Уповноважений з прав людини при Міністерстві юстиції.

Значне навантаження щодо реалізації заходів загального характеру виконують судові органи, до обов'язків яких входить тлумачення і застосування національних законів зважаючи на рішення ЄСПЛ, якщо це не призводить до зниження рівня забезпечення прав і свобод громадян у порівнянні з національною Конституцією [11]. Виходячи з такої позиції Федерального Конституційного Суду Німеччини, в порядку винятку можливе недотримання прав, що визначені міжнародними договорами, за умови, що це є єдиним можливим способом уникнути порушень основних конституційних принципів [12, с. 112]. У зв'язку з цим юрисдикція ЄСПЛ слугує допоміжним засобом тлумачення змісту і об'єму основних прав і фундаментальних правових принципів Основного закону.

Таким чином, Конституційний Суд ФРН визначив положення Основного закону за юридичною силою вище, ніж положення Конвенції, що передбачає здійснення національного конституційного контролю положень Конвенції і практики її тлумачення Європейським Судом. Яскравим прикладом, що підтверджує таку позицію Федерального Конституційного Суду Німеччини, є резонансна справа «Гергюлю проти Німеччини» [13, с. 40].

Виконавчі органи влади, в тому числі уряд, відповідають за розробку законопроектів і адміністративних заходів, які необхідні для виконання рішень ЄСПЛ у частині реалізації заходів загального характеру. Законодавчий орган бере участь у процесі в тому випадку, якщо при виконанні рішень ЄСПЛ необхідне прийняття закону.

Контроль за виконанням рішень ЄСПЛ здійснюють різні органи. Так, представницький орган (Бундестаг) через парламентські запити і слухання контролює реалізацію заходів загального характеру органами виконавчої влади. Бундестаг має практику роботи із запитами з приводу виконання конкретних рішень ЄСПЛ і розвитку системи виконання рішень ЄСПЛ у цілому. Також контроль за виплатою компенсацій і реалізацією заходів загального характеру здійснює Уповноважений з прав людини при Міністерстві юстиції.

Конституційний Суд контролює виконання індивідуальних заходів: за

запитом заявника він може відмінити рішення нижчого суду або органу, який переглядав справу заявника після рішення ЄСПЛ. Крім цього, Конституційний Суд контролює реалізацію заходів загального характеру, оскільки він наділений повноваженнями щодо вирішення колізій між міжнародними нормами і національними законами, а також має право перевіряти правозастосовну практику, в тому числі на її відповідність конституційному принципу «дружелюбності міжнародному праву» [14].

**Висновки.** В підсумку слід зазначити, що, порівнюючи порядок виконання рішень ЄСПЛ в країнах ЄС та в Україні, можна побачити певні подібні риси, хоча кожна з розглянутих країн характеризується своїм особливим підходом. Однозначним є залучення до процедури виконання рішень Міністерства юстиції, а також фінансових органів для виплати компенсацій.

Однак слід вказати на особливості, що притаманні для розглянутих країн Європейського Союзу: а) визначна роль щодо контролю за виконанням рішень ЄСПЛ Конституційного Суду; б) відсутність можливості перегляду рішень національних судів по адміністративних чи господарських справах; в) наявність контрольних функцій за виконанням рішень ЄСПЛ у законодавчого органу держави; г) участь у реалізації рішень ЄСПЛ уповноваженого з прав людини, генерального прокурора.

На наш погляд залучення цих суб'єктів до виконання рішень ЄСПЛ в Україні також сприяло б ефективності їх реалізації.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика / М. М. Антонович. – К., 2007.
2. Мармазов В. Є. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції : навч. посіб. / В. Є. Мармазов, І. С. Піляєв. – К., 2000.
3. Рабінович П. Рішення Європейського Суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування / П. М. Рабінович // Практика Європейського Суду з прав людини: рішення, коментарі. – 1999. – № 1. – С. 358–365.
4. Савчин М. Вплив Європейського Суду з прав людини на стан додержання прав і основоположних свобод людини в Україні / М. Савчин // Юрид. газета. – 2006. – № 23 (83). – 21 грудня. – Режим доступу : <http://www.yur-gazeta.com/article/800>.
5. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Вид. 2-ге, випр., доп. – К., 2007.
6. Конституция Чехии (Чешской Республики) от 16 декабря 1992 г. // Конституции государств Европы: в 3 т. – М., 2001.
7. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції Чеської Республіки. – Режим доступу: <http://portal.justice.cz/Justice2/Uvod/uvod.aspx>.
8. Судебная система в Чехии (текст доклада заместителя председателя Совета Судей в ЧР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euro-advocate.com/2011-06-28-08-18-49.html>.
9. Балик С. Опыт Конституционного суда Чешской Республики по приведению в исполнение решений Европейского Суда по правам человека // Имплементация решений Европейского Суда по правам человека в практике конституционных судов стран Европы: сб. докладов. – М., 2006. – С. 232–237.
10. Коротеєв К. Исполнение решений Европейского Суда по правам человека во Франции // Сравнительное конституционное обозрение. – 2009. – № 1 (68). – С. 83–97.
11. Мазур Т. В. Значение решений Европейского Суда по правам человека для судебной системы ФРГ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sibac.info/index.php/2009-07-01-10-21-16/3562-2012-08-14-06-03-36>.
12. Топорнин Б.Н. Европейские сообщества: право и институты. – М., 1992.

13. Любве-Вольф Г. Европейский суд по правам человека и национальные суды: дело Гергюлю // Сравнительное конституционное обозрение. – 2006. – № 1(54). – С. 39–42.

14. Официальный сайт Федерального конституционного суда Германии [Электронный ресурс] — Режим доступа: URL: [www.bundesverfassungsgericht.de](http://www.bundesverfassungsgericht.de).

**Завгородний В. А. Зарубежный опыт выполнения решений Европейского Суда по правам человека (на примере некоторых стран Европейского Союза).** Освещены отдельные вопросы, касающиеся особенностей реализации решений Европейского Суда по правам человека в некоторых странах Европейского Союза, а именно: Федеративной Республике Германии, Франции и Чешской Республике.

*Ключевые слова:* субъекты исполнения решений ЕСПЧ, реализация мероприятий общего и индивидуального характера, контроль за исполнением решений ЕСПЧ в зарубежных странах.

**Zavgorodniy V. A. Foreign experience of implementation of decisions of the European Court of human rights (for example of some EU countries).** The article is devoted to specific issues concerning judgments implementation of the European Court of Human Rights in some EU countries, namely the Federal Republic of Germany, France and the Czech Republic.

The study found that the order of judgments implementation of the European Court of Human Rights (hereinafter – the European Court ) in the Czech Republic is formalized as defined by regulatory acts. Implementation of individual measures is conditioned by the specifics of construction of the judicial system of the Czech Republic, where the significant role is played by the Constitutional Court. Its decisions are final in the domestic judicial system because the Czech legislation does not provide the possibility of revision in civil and administrative cases. The legislation stipulates the procedure for review of sentence in criminal cases for which there is a decision of the European Court. Function of nullity and refer the case for a new trial is also put on the Constitutional Court , and the trial is carried lower court. The execution of general measures in the Czech Republic is implemented by different authorities. Coordinating the activities of the authorities to implement the decisions of the European Court of is carried out by the Ministry of Justice.

In France, the order of execution of judgments of the European Court is weakly formalized, with the exception of the revision procedure of sentences in connection with decisions of the Court. There aren't any specialized institutions that must deal with the enforcement of decisions , either. However, despite this, the judgments are considered as the most important source of law, as they provided an interpretation of laws. Judgments of the European Court are also considered as a source of standards of the European Convention on Human Rights. France is committed to abide by the Court , not by changing laws but by improving law enforcement in specific instances, and using the principles and standards set out in the Convention and the Court's judgment. The main role to the outcome in terms of general measures is played by judicial authorities, prosecutors and other law enforcement agents. Coordination of their activities is carried out by the Ministry of Justice.

The execution of judgments of the European Court in Germany due to the specifics of state and legal system of the country. Germany considers necessary to carry out not only the judgment of the Court made in relation to it , and the decision in relation to other countries. In Germany, the implementation procedure of the European Court are generally formalized by legal regulations, but there is no special law, which would have reduced all the rules on the enforcement. The issues that most detailed are compensation and review of sentence order and administrative decisions. Procedure for review of judgments in civil cases and other categories is not currently regulated. The implementation of individual measures that are caused by the decision of the Court, is put on that authority, whose actions led to the violation of the rights and freedoms of the applicant. The task of implementing general measures are distributed between various authorities whose activities are coordinated in the implementation of judgments of the European Court by the Commissioner of the Ministry of Justice.

As a result, the author determined peculiarities inherent to the considered countries of the European Union : a) the leading role of the Constitutional Court to control the execution of judgments of the European Court; b ) the lack of viewing domestic judicial decisions by

administrative or economic affairs; c) the presence in the legislature of the state control the execution of the functions , d) participation of the Ombudsman and the Attorney General in the implementation of the European Court judgments.

**Keywords:** *subjects of implementation of judgements of ECHR, realization of measures of general and individual character, control after implementation of judgements of ECHR in foreign countries.*

*Надійшла до редакції 21.01.2013*

**Ю.В. Кириченко**

кандидат юридичних наук

*(Запорізький національний технічний університет)*

УДК 342.7

## **КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ**

Розглянуто конституційну практику нормативного регулювання права на захист в Україні та державах континентальної Європи. Проаналізовано юридичний зміст права на захист, закріпленого у ст. 55 Конституції України та в аналогічних нормах конституцій європейських країн. Обґрунтовано необхідність викладення цієї статті у новій редакції.

**Ключові слова:** *конституція, захист, судовий захист, право на захист, право на оскарження.*

**Постановка проблеми.** Світова практика конституціоналізму свідчить про те, що переважна більшість європейських країн, проголошуючи себе демократичними, соціальними, правовими державами, декларують насамперед прихильність гуманітарному виміру в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина. Не є винятком у цьому аспекті і Україна, яка вперше на конституційному рівні визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Враховуючи, що основним об'єктом конституційного регулювання є захист прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності, є всі підстави стверджувати, що це право посідає значне місце у структурі конституційно-правового статусу людини і є одним із основних, невідчужуваних прав, що знайшло своє відображення у ст. 55 Конституції України [1]. Крім зазначеної статті, досліджуване право закріплено ще у ч. 3 ст. 8 та ч. 4 ст. 32.

В основі юридичного захисту прав людини і громадянина лежить принцип рівності всіх перед законом і в тому числі людини і держави як суб'єктів конституційного права. При цьому, як слушно зазначив В.М. Шаповал, “контрагенти розглядаються як сторони, що перебувають у принципово рівному становищі” [2, с. 36]. Але незважаючи на це, у правовідносинах держави і людини держава виступає як пріоритетний і вихідний суб'єкт. Тому об'єктивно виникає потреба конституційного визначення прав людини стосовно держави і заходів щодо захисту цих прав від неправомірних дій або бездіяльності державних органів влади. У зв'язку з цим законодавець і передбачив у ст. 55 Основного Закону України певні захисні права



людини і громадянина, що є новацією в конституційному праві.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Різні аспекти окресленої проблематики були предметом дослідження багатьох науковців, зокрема, М.В. Вітрука, Л.Д. Воеводіна, О.А. Лукашевої, М.І. Матузова, Е.Є. Речушевського, В.В. Речицького, П.М. Рабіновича, Ю.М. Тодики та інших. Але слід зазначити, що наукова розробка цієї теми далеко не вичерпана.

**Метою** цієї статті є порівняльно-правовий аналіз норм конституцій України і держав континентальної Європи, в яких закріплено право на захист прав і свобод людини і громадянина, та внесення пропозиції щодо вдосконалення ст. 55 Конституції України.

Актуальність досліджуваного питання зумовлюється основним завданням будь-якої демократичної держави створити ефективну систему захисту прав і свобод людини, побудовану на принципах законності та рівності всіх перед законом. Тому саме держава (відповідно до ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.) зобов'язана забезпечити кожну людину, якщо її права порушені, ефективними засобами правового захисту.

**Виклад основного матеріалу.** Право людини на захист своїх прав закріплено у переважній більшості конституцій європейських держав: Азербайджану (ст.ст. 26, 60), Албанії (ч. 2 ст. 42), Андорри (ч. 1, 2 ст. 10), Білорусі (ч. 1 ст. 60, ст. 61), Болгарії (ст. 56), Вірменії (ст. 18), Греції (ч. 1 ст. 20), Грузії (ч. 1, 3 ст. 42), Естонії (ч. 1 ст. 15), Іспанії (ч. 1 ст. 24, ч. 2 ст. 53), Італії (ч. 1 ст. 24), Латвії (ч. 1 ст. 92), Ліхтенштейну (ст. 43), Литви (ч. 2 ст. 6, ч. 1 ст. 30), Люксембургу (ст. 13), Македонії (ч. 1 ст. 50), Молдови (ст. 20, ч. 1, 2 ст. 26), Нідерландів (ст. 17), Німеччини (ч. 4 ст. 6, ч. 4 ст. 19), Польщі (ч. 1 ст. 77, ст.ст. 78, 79, 80), Росії (ст.ст. 45, 46), Румунії (ст. 21, ч. 1 ст. 24), Сан-Марино (ч. 1, 2 ст. 15), Сербії (ст. 22), Словаччини (ч. 1, 2 ст. 46), Словенії (ч. 4 ст. 15, ч. 1 ст. 23, ст. 25), Туреччини (ч. 1 ст. 40), Угорщини (п. 1, 5 § 57), Хорватії (ч. 1 ст. 18), Фінляндії (п. 1 § 21), Чехії (ч. 1, 2 ст. 36 Хартії основних прав і свобод), Чорногорії (ст.ст. 19, 20). Зазначені статті розташовані у розділах (главах) конституцій цих країн, де мова йдеться про права та свободи людини і громадянина, а у Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. навіть виокремлені в окремий підрозділ, який має назву “Засоби охорони свобод і прав” [3]. В інших державах континентальної Європи (Австрії, Бельгії, Боснії і Герцеговини, Данії, Монако, Норвегії, Франції, Швейцарії, Швеції) розглядуване право на конституційному рівні не регулюється, а діє через систему галузевого законодавства.

Відповідно до ч. 1 ст. 55 Основного Закону України, держава гарантує кожному захист прав і свобод у судовому порядку і не може відмовити у здійсненні правосуддя, якщо громадянин вважає, що його права і свободи порушені або створюються перешкоди для їх реалізації. При цьому відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно з ч. 2 ст. 64 не може бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

У ч. 2 ст. 55 Конституції України визначено перелік дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, які можуть бути оскаржені в суді. А в деяких країнах це право навіть гарантовано. Наприклад, у ч. 3 ст. 120 Конституції Республіки Словенія від 25 червня 1991 р. зазначено, що “гарантується судовий захист прав і законних інтересів громадян і організацій від рішень і дій адміністративних органів та носіїв публічно-владних повноважень” [4].

Право кожного на судовий захист закріплено в конституціях Азербайджану (ч. 1 ст. 60), Албанії (ч. 2 ст. 42), Андорри (ч. 1, 2 ст. 10), Білорусі (ч. 1 ст. 60), Вірменії (ч. 1 ст. 18), Грузії (ч. 1 ст. 42), Естонії (ч. 1 ст. 15), Іспанії (ч. 1 ст. 24), Італії (ч. 1 ст. 24), Латвії (ч. 1 ст. 92), Литви (ч. 1 ст. 30), Люксембургу (ст. 13), Македонії (ч. 1 ст. 50), Молдова (ст. 20), Нідерландів (ст. 17), Росії (ч. 1 ст. 46), Румунії (ч. 1 ст. 21), Сербії (ч. 1 ст. 22), Словаччини (ч. 1 ст. 46), Словенії (ч. 4 ст. 15), Фінляндії (п. 1 § 21), Чехії (ч. 1, 2 ст. 36 Хартії основних прав і свобод). Наприклад, у ч. 1 ст. 24 Конституції Королівства Іспанія від 27 грудня 1978 р. закріплено, що “кожен має право на ефективний захист судді і суду при здійсненні своїх законних прав і інтересів, і у ніякому разі не допускається відмова у такому захисті” [5], в Конституціях Андорри (ч. 1 ст. 10) та Румунії (ч. 1 ст. 21) встановлено, що “будь-яка особа може звернутися до суду за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів” [6, 7], у Конституції Литви (ч. 1 ст. 30) записано, що “особа, конституційні права або свободи якої порушуються, має право звернутися до суду” [8], а за Конституцією Італії (ч. 1 ст. 24) – “усі можуть у судовому порядку діяти для захисту своїх прав і законних інтересів” [9].

Отже, порівняльно-правовий аналіз змісту текстів конституцій 32 європейських держав, у яких закріплені норми щодо права людини на захист своїх прав і свобод, дає підстави стверджувати про неоднозначність поглядів законодавців цих країн щодо критеріїв закріплення цього права.

Також не існує єдиного підходу до закріплення в нормах про захист прав і свобод конституцій зарубіжних країн кола суб’єктів конституційно-правових відносин. Наприклад, у ч. 2 ст. 55 Конституції України визначено таких суб’єктів: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи. Такий підхід застосований і в основних законах Ліхтенштейну, Росії, Словаччини, Чехії. У той час у Польщі, Угорщині та Хорватії суб’єктами конституційних відносин визначено суди, органи публічної влади та інші органи; в Азербайджані, крім державних органів, такими суб’єктами є політичні партії, професійні спілки, інші громадські об’єднання; у Македонії – державні управління та інші установи. При цьому слід зазначити, що у більшості розглянутих конституцій взагалі не закріплено будь-яких суб’єктів конституційних правовідносин. Тобто в цих країнах особі надається право на захист своїх прав і свобод незалежно від того, хто їх порушив.

Щодо застосування у тексті Конституції України терміна “службова особа”, зміст якого тлумачиться вченими неоднозначно, то це питання вимагає додаткового наукового обґрунтування. Враховуючи те, що чітке визначення кола суб’єктів конституційно-правових відносин є найважливі-

шим завданням законодавця, а також те, що юридична техніка вимагає все більш уніфікованого підходу, пропонуємо термін “службова особа” взагалі виключити з ч. 2 ст. 55 Конституції України. До речі, застосовувати у спеціальній статті тільки термін “посадова особа” пропонувалося і авторами проектів Конституції України від 26 жовтня 1993 р., від 24 лютого 1996 р. та Народної Конституції В.А. Ющенка [10, 11, 12].

Під час аналізу ч. 2 ст. 55 чинної Конституції закономірно виникає питання: а як бути людині, якщо її права і свободи порушуються іншою людиною (фізичною особою) чи юридичною особою? На жаль, це питання конституційна норма оминає і тому, на наш погляд, конструкція ч. 2 ст. 55 не зовсім є логічною, оскільки права і свободи людини повинні підлягати захисту в будь-якому випадку і незалежно від того, хто їх порушив. Такої думки дотримуються М. Аркелян і Н. Узун, які вважають, що “цілком природним є запровадження такого порядку, коли особа мала б можливість вдатися до судового захисту в усіх випадках виникнення конфліктних ситуацій між нею й іншими фізичними та юридичними особами” [13, с. 20] У французькій правовій доктрині та практиці захист прав і свобод розуміється як захист від посягань, по-перше, законодавця і, по-друге, органів влади, юридичних і фізичних осіб [14, с. 61]. Підтвердженням цієї тези може слугувати і ч. 1 ст. 117 Конституції Республіки Болгарії від 12 липня 1991 р., в якій встановлено, що “судова влада захищає права та законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави” [15].

Враховуючи зазначене, пропонуємо у ч. 2 ст. 55 Конституції України поряд з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами передбачити також фізичних і юридичних осіб.

Положення ч. 3 ст. 55 Конституції України передбачає, крім судового захисту, право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до позасудових суб’єктів, які, не дублюючи насамперед функції суду, уповноважені захищати права і свободи людини і громадянина.

З аналізу зазначеного положення випливає те, що в ньому закріплено лише один суб’єкт захисту прав і свобод людини і громадянина – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, до якого може звертатися кожна людина у разі порушення її прав і свобод. При цьому виникає два питання: 1) чи потрібно в нормі Основного Закону України закріплювати одного суб’єкта захисту прав? 2) як же тоді бути з іншими суб’єктами захисту прав і свобод людини і громадянина? До яких, крім Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Конституція та закони України відносять Президента України, Кабінет Міністрів України, органи прокуратури, органи внутрішніх справ, місцеві державні адміністрації тощо. Так, відповідно до ч. 2 ст. 102 Конституції України, “Президент України є гарантом додержання... прав і свобод людини і громадянина”, а Кабінет Міністрів України, згідно з п. 2 ст. 116, – “вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина” [1]. У конституціях деяких європейських країн прямо вказані суб’єкти захисту прав і свобод людини і громадянина. Наприклад, у ч. 1 ст. 71 Конституції Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. зазначено, що “дотримуватись і захищати права і

свободи людини і громадянина, які закріплені в конституції, є обов'язком органів законодавчої, виконавчої та судової влади" [16], а в Австрії, Албанії, Іспанії, Македонії, Німеччині, Польщі, Росії, Сербії, Словаччині, Словенії, Хорватії, Чехії, Чорногорії – цими повноваженнями наділені органи конституційної юрисдикції. Зокрема, ч. 4 ст. 125 Конституції Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. закріпила, що Конституційний Суд розглядає скарги на порушення конституційних прав і свобод громадян [17], а п. б ст. 161 Конституції Королівства Іспанії від 27 грудня 1978 р. проголошує, що Конституційний Суд має повноваження для "прийняття рішення про захист прав і свобод" [5]. У той час в Україні здійснення захисту прав і свобод людини і громадянина Конституційним Судом прямо не передбачено. У ч. 1 ст. 124 Конституції Республіки Молдова від 29 липня 1994 р. встановлено, що "прокуратура представляє загальні інтереси суспільства та захищає... права і свободи громадян..." [18], а у ч. 1 ст. 272 Конституції Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р. – "до функції поліції належать... забезпечення... прав громадян" [19].

Тобто, виходячи із логіки змісту положення ч. 3 ст. 55, кожна людина в Україні може звертатися тільки до одного суб'єкта захисту прав і свобод – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а до інших у неї не має прав. Тому, на наш погляд, закріплювати одного із багатьох позасудових суб'єктів захисту прав і свобод людини і громадянина в конституційній нормі є зайвим. Підтвердженням цього є і те, що лише 3 європейські держави (Вірменія, Польща, Португалія), крім України, закріпили на конституційному рівні право на звернення до омбудсмана. Так, у ч. 3 ст. 18 Конституції Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. зазначено, що "кожен має право для захисту своїх прав і свобод отримувати сприяння Захисника прав людини на підставах та в порядку, що встановлені законом" [20]. У ст. 80 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. вказано, що "кожен має право, відповідно до визначених у законі принципів, на звернення до Захисника Громадянських прав з проханням про надання допомоги в охороні своїх свобод і прав, порушених органами публічної влади" [3]. А у ч. 1 ст. 23 Конституції Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р. визначено, що "громадяни мають право подавати скаргу Охоронцю справедливості на дію чи бездіяльність представників влади..." [19]. З урахуванням викладеного вважаємо доцільним вилучити положення ч. 3 ст. 55 з тексту Конституції України.

З огляду на сучасну теорію та практику юридичного гарантування прав і свобод людини і громадянина, в науковій літературі, поряд з національними нормативними і організаційно-правовими гарантіями, виділяють і міжнародні гарантії. Досліджуючи положення ч. 4 ст. 55 Конституції України, можна дійти висновку, що в ній визначено два рівня захисту: національний (внутрішньодержавний) та міжнародний. Це означає, що основними гарантами прав людини є національне законодавство і сама держава, на території якої проживає дана особа. Про це, зокрема, свідчать і встановлені процедури міжнародного правового захисту: особа, перед тим як звернутися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних

органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, повинна використати всі національні (внутрішньодержавні) засоби правового захисту своїх прав і свобод. Вважається, що особа використала всі національні (внутрішньодержавні) можливості захисту, якщо її права не були відновлені і після розгляду скарги апеляційним судом. Такі ж рівні захисту прав людини передбачено і в основних законах Білорусі, Вірменії, Росії, Сербії. Так, у ст. 61 Конституції Республіки Білорусь від 17 жовтня 2004 р. зазначено, що “кожен має право відповідно до міжнародно-правових актів, ратифікованих Республікою Білорусь, звертатися до міжнародних організацій з метою захисту своїх прав і свобод, якщо вичерпані всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту” [21], у ч. 4 ст. 18 Конституції Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. закріплено, що “кожен відповідно до міжнародних договорів Республіки Вірменія має право звертатися з проханням про захист своїх прав і свобод до міжнародних органів із захисту прав і свобод людини” [20], у ч. 3 ст. 46 Конституції Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. записано, що “кожен має право відповідно до міжнародних договорів Російської Федерації звертатися до міждержавних органів за захистом прав і свобод людини, якщо вичерпані всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту” [17], а у ч. 2 ст. 22 Конституції Республіки Сербія від 30 вересня 2006 р. зазначено, що “громадяни мають право звертатися до міжнародних організацій для захисту своїх прав і свобод, гарантованих Конституцією” [22].

У суспільстві традиційно склалося, що порушені права і свободи людини і громадянина має захищати держава в особі її компетентних органів (суд, прокуратура тощо). Але не менш суттєве значення для забезпечення ефективного правового захисту своїх прав і свобод має закріплене у ч. 5 ст. 55 Конституції України право кожного будь-якими не забороненими законом засобами (коло яких не обмежено) особисто захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Це пояснюється у першу чергу тим, що в розвиненому громадянському суспільстві кожна людина повинна мати максимум таких можливостей, за яких, на думку С.П. Параніці, громадяни повинні “використовувати різні способи обстоювання своїх прав, у тому числі за допомогою зброї”. І далі він робить висновок, що “чим активніше людина здійснюватиме діяльність із самостійного захисту своїх прав, свобод і законних інтересів, тим менше буде бажаних порушувати ці права” [23, с. 70–71].

Автори науково-практичного коментаря Конституції України до засобів захисту прав відносять: 1) ті, які визначені в Конституції України (статті 29, 32, 34, 36, 39–42, 44, 55, 59, 60, 62, 63); 2) ті, які визначені чинним законодавством; 3) ті, які впливають з міжнародних стандартів поведінки особи по захисту своїх прав на основі міжнародних договорів, належним чином ратифікованих Верховною Радою України [24, с. 417].

Положення про захист прав і свобод людини і громадянина незабороненими законом способами зафіксовані і в конституціях Азербайджану, Вірменії, Молдови, Росії. Наприклад, у ч. 1 ст. 26 Конституції Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. зазначено, що “кожен має

право захищати не забороненими законом способами і засобами свої права і свободи” [16], у ч. 2 ст. 18 Конституції Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. – “кожен має право на захист своїх прав і свобод всіма засобами, не забороненими законом” [20], у ч. 2 ст. 45 Конституції Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. зазначено, що “кожен має право захищати свої права і свободи всіма способами, не забороненими законом” [17].

**Висновки.** Отже, узагальнюючи результати порівняльно-правового аналізу норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплено право на захист, пропонуємо ст. 55 Конституції України викласти у такій редакції:

“Кожному гарантується право на захист своїх прав і свобод у судових і інших державних органах.

Кожен має право захищати свої права і свободи будь-якими не забороненими законом засобами.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності фізичних чи юридичних осіб, органів державної влади чи органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи організацій, членом або учасником яких є Україна”.

А також пропонуємо друге речення ч. 3 ст. 8 – “Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується” – вилучити з тексту чинної Конституції у зв’язку з тим, що воно дублює положення ст. 55.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Шаповал В.М. Конституційні системи зарубіжних країн : навч. посіб. / В.М. Шаповал. – К., 1992.
3. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>
4. Конституція Республіки Словенія від 25 червня 1991 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives/191>.
5. Конституція Королівства Іспанія від 27 грудня 1978 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vivovoco.rls.ru>
6. Конституція Князівства Андорра від 14 березня 1993 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/aconst2.htm>
7. Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives/184>.
8. Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru.htm>.
9. Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
10. Конституція України. Офіційний проект у редакції від 26 жовтня 1993 р. / Українське право. – № 1. – 1994. – С. 62–75.
11. Конституція України. Проект у редакції від 24 лютого 1996 р., схвалений Конституційною комісією 11 березня 1996 р. / Українське право. – № 1. – 1996. – С. 89–100.
12. Народна Конституція. Проект Конституції Президента України Віктора Ющенка. – 2009. – 100 с.

13. Аракелян М. Забезпечення конституційного права людини на захист прав і свобод судом / М. Аракелян, Н. Узун // *Право України*. – 2006. – № 1. – С. 19–21.
14. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебн. для студ. юрид. вузов и фак. : в 4-х т. – Т. 3 / отв. ред. Б.А. Страшун. – М., 1997.
15. Конституція Республіки Болгарія від 12 липня 1991 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitutions.php>
16. Конституція Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tjintel.narod.ru/CISLegislation>.
17. Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitutions.php>.
18. Конституція Республіки Македонія від 17 листопада 1991 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.world.constitutions/archives>.
19. Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/archives>.
20. Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
21. Конституція Республіки Білорусь від 17 жовтня 2004 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rescc.af/constitutions>.
22. Конституція Республіки Сербія від 30 вересня 2006 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.parlament.gov.rs/content>.
23. Параниця С. Реалізація права людини на самозахист за допомогою зброї в Україні / С. Параниця // *Підприємництво, господарство і право*. – 2012. – № 3. – С. 70–73.
24. Конституція України. Науково-практичний коментар / ред. кол.: В.Я. Тацій (голова ред. кол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х., 2011.

**Кириченко Ю. В. Конституционное закрепление права на защиту в Украине и европейских государствах: сравнительно-правовой анализ.** В статье рассмотрена конституционная практика нормативного регулирования права на защиту в Украине и государствах континентальной Европы. Проанализировано юридическое содержание права на защиту, закрепленного в ст. 55 Конституции Украины и в аналогичных нормах конституций европейских стран. Обоснована необходимость изложения этой статьи в новой редакции.

**Ключевые слова:** конституция, защита, судебная защита, право на защиту, право на обжалование.

**Kirichenko Yu.V. Constitutional fixing of right to protection in Ukraine and in European states: comparative legal analysis.** The human right to protection of the rights enshrined in most constitutions of European countries, including those in Article 55 of the Constitution of Ukraine.

But comparative legal analysis of the provisions of the rules of the Constitution of Ukraine and the 32 European countries where fixed rules on human rights to protect their rights and freedoms, gives reason to believe the ambiguity of these views of the legislature of the criteria fixing this right, as well as the establishment of a subrange the objects of constitutional and legal relations. In most countries the person entitled to the protection of the rights and freedoms regardless of who broke them.

In this regard the author proposed in Part 2 of Article 55 of the Constitution of Ukraine, along with state agencies, local governments and their officials also protect individuals and businesses.

From the analysis of the provisions of Part 3 of Article 55 of the Constitution of Ukraine it follows that there is only one entity assigned rights and freedoms of man and citizen – Ukraine Parliamentary Commissioner for Human Rights.

But, to author's opinion, to fix one of the many extra-judicial actors rights and freedoms of man and citizen in a constitutional norm is redundant. This is confirmed by the fact that only three European countries (Armenia, Poland, Portugal), except for Ukraine, enshrined at the constitutional level, the right to appeal to the ombudsman. Therefore, in view of the above, the author considers appropriate to exclude from the provisions of Part 3 of Article 55

of the Constitution of Ukraine.

In Part 4 of Article 55 of the Constitution of Ukraine two levels of protection: national (domestic) and international. This means that the main guarantors of human rights is the national law of the state itself, in which the person is living. It is believed that the person used all national (domestic) capabilities protection if his/her rights were restored after the complaint the Court of Appeal. The same level of protection of human rights provided for in the basic laws of Belarus, Armenia, Russia and Serbia.

Essential to ensure effective legal protection is enshrined in Part 5 of Article 55 of the Constitution of Ukraine the right of everyone by any means not prohibited by law (about which unlimited) personally defend their rights and freedoms from violations and illegal encroachments. This provision is recorded in the Constitution of Azerbaijan, Armenia, Moldova and Russia.

Thus, Article 55 of the Constitution of Ukraine provide as follows: "Everyone has the right to protect their rights in court and other state agencies. Everyone has the right to defend their rights and freedoms by any means not prohibited by law. Everyone has the right to appeal against decisions, actions or omissions of persons or bodies, government or local governments and their officials. Everyone has the right, after exhausting all domestic legal remedies to seek protection of their rights and freedoms to the relevant international judicial institutions or organizations, member or by Ukraine".

As well as the second sentence of Article 8 of Part 3 - "Going to court to protect the constitutional rights and freedoms of man and citizen directly under the Constitution of Ukraine guarantees" - to remove from the text of the current Constitution in view of the fact that it duplicates the provisions of Article 55.

**Keywords:** constitution, defence, judicial defence, right of defence, right on an appeal.

*Надійшла до редакції 24.02.2013*

**О.М. Куракін**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 340.13

## **ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН: СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ**

Визначено сучасний стан наукової розробки одного з найвагоміших інститутів загальної теорії права – механізму правового регулювання суспільних відносин. Подано короткий аналіз досліджень з визначеної проблематики як вітчизняних, так й іноземних авторів, актуалізовано необхідність подальших наукових пошуків у теоретико-правовій площині, в тому числі для галузевих юридичних наук при розгляді питань правових механізмів і правовідносин, що складаються у відповідних сферах правового регулювання.

**Ключові слова:** *нормативне регулювання, наукові дослідження, загальна теорія права, уніфікована модель, методологія пізнання.*

**Постановка проблеми.** Поглиблення процесів демократизації в сучасному національному державотворенні викликане програмними цілями розвитку України, що закріплені в її Основному Законі, та об'єктивними законами розвитку цивілізованого європейського суспільства. Вони, серед іншого, визначають необхідність дослідження змісту та сутності нормати-



вного регулювання суспільних відносин взагалі та такої ключової категорії теорії права, як механізм правового регулювання, зокрема, включаючи ефективність його впливу на соціальні взаємозв'язки.

Визнаючи важливість та соціальну цінність права, як центрального елемента та засобу правового регулювання, видається доцільним поглиблене комплексне дослідження проблем сутності та ефективності його механізму. Особливої актуальності відповідні проблеми набувають з огляду на базовий принцип правового регулювання – верховенство права, практична реалізація якого значною мірою може бути ускладнена без попереднього докорінного теоретичного дослідження відповідних питань.

Отже, на нашу думку, наукові розробки основних засад функціонування механізму правового регулювання набувають статусу не рядових наукових досліджень сучасної вітчизняної юридичної науки, а й стають однією з її нагальних потреб, адже ефективність будь-якої сфери практичної юридичної діяльності визначається наявністю теоретичних розробок фундаментальних наукових проблем, що не лише забезпечують окремі аналітичні висновки, а й визначають можливості та шляхи розвитку державно-правових явищ та відповідних юридичних понять і категорій у перспективі.

Незаперечним, на думку автора, є також той факт, що основою здійснення різноманітних типів юридичної діяльності є її правове регулювання, від ефективності якого залежить як повсякденна діяльність певних суб'єктів, так і її якісний рівень. Виходячи з цього, стає зрозумілим прагнення юридичної науки та практики досягти високого рівня ефективності у всіх сферах людської діяльності загалом та юридичної зокрема.

Підкреслюючи теоретичне та практичне значення предмета дискусії, слід також зазначити, що його актуальність визначається науковим поглядом на механізм правового регулювання як важливий інститут теорії права з точки зору його сутності, змісту, структури, природи, функцій та цілей. Практичний інтерес має визначення особливостей його функціонування на сучасному етапі розвитку українського суспільства і виявлення, в разі необхідності, шляхів підвищення його ефективності.

Наукові дослідження різних аспектів механізму правового регулювання, безумовно, набувають актуальності як для юридичної науки, так і для практичної юриспруденції з огляду на те, що сучасний етап функціонування нашої держави характеризується її стрімким правовим розвитком, особливо у правотворчій сфері. Але хоча в «технології виготовлення» нормативно-правових актів і є певна позитивна динаміка, то стосовно змісту правового регулювання, його механізму, технологій, спроможності відповідати на запити сучасних правових реалій таке констатувати складно.

Аналіз сучасних наукових досліджень правового регулювання свідчить, що тривалий час вчені обмежуються констатацією загальновідомих положень, на зразок тих, що предметом правового регулювання є суспільні відносини, а його елементами виступають правові норми, правосвідомість і таке інше.

Хоча до актуальних питань цієї сфери можна також віднести, наприклад, проблему розмежування понять «правове регулювання» і «правовий

вплив», у якій дотепер існують різні точки зору, що, у свою чергу, не сприяє з'ясуванню багатьох важливих питань правового регулювання.

Крім цього, цінність майбутніх наукових досліджень правового регулювання полягає в необхідності внести ясність у вчення про його предмет. Не відмовляючись від загальноприйнятого визначення, слід спробувати конкретизувати як саме поняття правового регулювання, так і його предмета, в тому числі спираючись на сучасні вітчизняні та зарубіжні наукові дослідження.

Наукове зацікавлення правовим регулюванням зумовить пошук його ефективних методів, аналіз їх особливостей та, можливо, формування нових, таких як, наприклад, метод раціоналізації, що набуває сьогодні усе більш виразних форм.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Отже, огляд наукових джерел показав, що предметно-методологічні проблеми правового регулювання цікавили багатьох вчених, а саме: питанням теорії правового регулювання присвячені праці М.Г. Александрова, С.С. Алексеєва, А.М. Витченко, В.М. Горшеньова, Н.І. Дівеєвої, В.Б. Ісакова, Є.В. Кузнецова, А.В. Полякова, В.М. Протасова, М.В. Путало, В.Д. Сорокіна, І.Л. Честнова, М.Г. Шарце, Г.Г. Шмельової, Л.С. Явича; розуміння понять «дія права», «правовий вплив» та «ефективність правових норм», а також «право реалізація» детально висвітлювалися у дослідженнях В.А. Глазиріна, В.І. Гоймана, Ю.І. Гревцова, Л.М. Завадської, В.М. Кудрявцева, В.В. Перфильова, Ю.О. Сулова, Ю.А. Тихомирова; вивченню питань правотворчого процесу присвячені праці Р.Ф. Васильєва, А.В. Ільїна, Т.В. Кашаніної, Д.А. Керімова, А.С. Піголкіна, С.В. Полєніної, Ю.А. Тихомирова, І.І. Шувалова, А. Нашиц та інших.

**Виклад основного матеріалу.** Слід зазначити, що, незважаючи на чималу кількість наукової літератури, однією з методологічних проблем у пізнанні «правового регулювання» залишається його майже ототоженне з «законодавчим регулюванням» розуміння.

Можна констатувати, що в сучасних вітчизняних дослідженнях, присвячених предмету і методології правового регулювання, дане поняття продовжує розглядатися як регулювання суспільних відносин за допомогою виключно норм права, закріплених у нормативних правових актах держави.

На думку автора, такий стан пояснюється використанням в якості предмета дослідження лише відповідної діяльності державних органів і неврахуванням факту наявності нормативних приписів, що виникають спонтанно у процесі взаємодії людей.

У цьому аспекті, слід визнати, що тенденція вивчення «права в соціальній реальності, а не в розпорядженнях законів» стала квінтесенцією всіх правових шкіл і теорій соціологічного напрямку на рубежі ХІХ–ХХ століть. Наприклад М. Вебер, Е. Ерліх писали, що не тільки і не стільки писане законодавство, скільки внутрішня мотивація людей і правила їх поведінки формують правопорядок у суспільстві [15].

У наукових працях Ж.-Л. Бержеля, А. Нашиц і багатьох інших значна увага приділялася достатньо повному розкриттю природних чинників фо-

рмування права, його «стихійному» (спонтанному) походженню. Наприклад, Ж.-Л. Бержель розглядав такі правила поведінки як «об'єктивне, неорганізоване джерело права, що спирається на усвідомлювану або неусвідомлювану традицію соціальної групи, а не на вольовий акт якого-небудь органу влади» [2].

У свою чергу, А. Нашиц, в аспекті вивчення чинників формування права, акцентувала увагу на межах втручання правових норм у різні сфери суспільних відносин, досліджуючи «сфери права» і «сферу правового регулювання», в яких впорядкування суспільних відносин здійснюється «не засобами правового регулювання» [12].

Аналіз співвідношення і пошук відповідності між нормами законодавства і соціальними нормами, що фактично складаються, маючи об'єктивно зумовлений характер, забезпечують нормальну реалізацію суспільних відносин, є об'єктом пильної уваги в сучасній вітчизняній соціології права [5].

У вітчизняній теорії права останнім часом також стали з'являтися роботи, в яких обґрунтовується, що «право нерозривно пов'язано з існуванням людського суспільства, і умови виникнення права є умовами соціальними». [13], а «держава не породжує право, не є його безпосереднім джерелом, а лише своєю силою гарантує і захищає права і свободи, виступаючи найважливішим чинником реальності дії права». Про це ще писав К. Маркс, стверджуючи, що держава в особі законодавця не творить прав і свобод особи, оскільки законодавча влада не створює закону, вона лише відкриває і формулює його [8].

Проте норми права, які формуються в самому суспільстві без втручання держави, не розглядаються в теорії права як невід'ємна складова процесу правового регулювання.

Останнім часом навіть у галузевих юридичних науках стали з'являтися дослідження, що містять обґрунтовані сумніви учених стосовно того, що виключно держава здійснює правове регулювання суспільних відносин. Так, наприклад, досліджуючи проблеми правового регулювання трудових відносин, Н.І. Дівеєва наполягає на тому, що «пов'язувати правове регулювання (у тому числі індивідуальне) лише з державою невірно» [4].

На думку С.С. Алексєєва, право, як особливий «нормативно-ціннісний регулятор», має свій власний потенціал, що дозволяє йому «відірватися» від держави, не втрачаючи при цьому ознак «обов'язковості» [1].

Роботи з теорії права не містять комплексного аналізу правового регулювання, в них не досліджується проблема реалізації норм права, що спонтанно формуються, як складова частина процесу правового регулювання, а лише констатується той факт, що законодавець «відкриває» право, а не створює його.

Ф.А. фон Хайек одним з перших почав досліджувати регулятори суспільної поведінки, що формуються спонтанно, як складову процесу нормативного регулювання, протиставляючи їх результатам законотворчої та нормотворчої діяльності держави, яким присвячено працю італійського вченого Б. Леоні «Свобода і закон» [6].

Окрему увагу слід приділити науковим працям, в яких автори намагаються дослідити проблематику учасників правового регулювання, його суб'єктів.

Наприклад, прибічники «вільного права» пропонували визнати повноваження судді стосовно створення нових правових норм, якщо в законі відповідна норма відсутня [7].

Сьогодні у сучасній теорії права правилам поведінки, що з'являються внаслідок вирішення суддею юридичної справи (за відсутності таких у законодавстві), присвячено достатню кількість наукових статей [3] та праць фахівців у цій сфері, серед яких: М.Н. Марченко [10], В.Г. Ярославцева [14].

У сучасній закордонній науковій літературі також серйозно обговорюються питання формування нових правових норм судовими органами. Рене Барентс, С. Дж. Міллер, С. Хільсон, Д. Майерс та інші активно вивчають проблеми участі суду у правовому регулюванні суспільних відносин. Причому можливість судів виступати суб'єктом правотворчої діяльності визнають не тільки представники англосаксонської, але й романо-германської правової сім'ї [9].

Слід зазначити, що хоча судову правотворчість і розглядають як один із шляхів усунення прогалин у законодавстві, а відповідні функції суду – як субсидіарне правове регулювання [11], але в жодному з досліджень суд не розглядається як самостійний суб'єкт правового регулювання.

Треба вказати на той факт, що дані дослідження не є науковими працями з теорії права й не зачіпають у повному обсязі предметно-методологічних підвалин правового регулювання, а запропоновані думки та висновки стосуються виключно проблем формування суспільних інститутів та виявлення недоліків сучасних політичних систем, але не пов'язані з повноцінним комплексним аналізом нормативного регулювання суспільних відносин.

Крім зазначеного вище, аналіз проблем механізму нормативної регуляції залишиться, на глибоке переконання автора, неповним без дослідження духовно-етичних, політичних та економічних складових суспільного життя, що відображені в людській правосвідомості, впливають на розвиток права та удосконалення правового регулювання.

Виходячи з того, що правосвідомість є суб'єктивним феноменом правової дійсності, що об'єктивується в поведінці учасників правовідносин, характер і динаміка цієї поведінки визначається не тільки якісним показником нормативного матеріалу та його реалізації, але й особливостями соціально-правового статусу осіб та взаємними правовими зв'язками між ними.

Численні спроби впровадження в національну соціально-правову дійсність закордонних стандартів та моделей досить часто не були успішними. Пояснюється це тим, що, серед іншого, іноземний досвід не мав відповідного критичного осмислення, не враховував рівень економічного, політичного та соціального розвитку суспільства, ігнорувалися національні ментальні особливості нашої держави тощо.

Зокрема, у вітчизняній правовій науці багато разів обговорювалося

питання про необхідність формування національної правової ідеології, що базувалася б на загальнонаціональній ідеї, була б покликана усвідомити правовий спадок попередників та запропонувати перспективи правового розвитку.

Правосвідомість, як феномен правового буття, займає значне місце в механізмі правового регулювання, виконуючи дуже важливу функцію. С.С. Алексєєв вважає, що «правосвідомість створює атмосферу, де діє право та весь механізм правового регулювання, від його рівня залежить ефективність права, його дієвість і результативність» [1].

Правосвідомість також покликана відповідним чином впливати на правотворчу та правозастосовну діяльність держави. Але необхідною умовою для цього є послідовний, системний розвиток та забезпечення належного рівня правосвідомості, поваги та визнання прав і свобод людини, формування відчуття відповідальності перед суспільством та державою тощо.

Механізм правового регулювання суспільних відносин як інтегративне поняття та явище вимагає більш поглибленого вивчення, виходячи з його складності та значення для соціального буття права. Дія такого механізму визначається не тільки об'єктивними, суто юридичними, але й суб'єктивними факторами.

Правосвідомість відіграє роль ідеологічного та соціально-психологічного фактора функціонування всього нормативно-регулятивного механізму, активний вплив на який здійснюється ним шляхом тісного взаємозв'язку правосвідомості зі всіма елементами правового регулювання.

У наукових працях вітчизняних та іноземних вчених, що пов'язані і визначенням місця та ролі правої свідомості в механізмі правового регулювання, увага, здебільшого, акцентується на змісті елементів правосвідомості, оскільки вони достатньо активно проявляють себе в функціонуванні цього механізму.

Складність та багатоаспектність аналізу механізму правового регулювання, пов'язана з необхідністю визнання, вивчення та встановлення взаємозв'язків правосвідомості з його елементами, дослідження правової поведінки особи та чинників, що на неї впливають.

Такий підхід до формування ефективної моделі нормативної регуляції суспільних відносин спрямований, серед іншого, на вирішення однієї з найважливіших завдань науки теорії держави і права в даний час – вдосконалення законодавства з метою досягнення відповідності правових норм, суспільним відносинам, що постійно змінюються, а також підвищення ефективності дії вже існуючих норм права, тобто механізмів реалізації права.

Враховуючи невирішеність багатьох із вказаних вище теоретичних завдань в інституційно-правовій і ідеологічній трансформації України в державу і суспільство нового типу та відсутність відповідних наукових розробок у цій сфері, наведені аргументи підкреслюють визначену новизну та практичну цінність подальших досліджень механізму правового регулювання.

Особливе місце в комплексі проблемних питань, що вимагають наукової розробки посідає одна з найважчих, складніших і в той же час най-

більш актуальніших, теоретично і практично значимих і цікавих як в загальній теорії права, так і в цілому у всій юриспруденції проблематика ролі правовідносин у механізмі правового регулювання.

Це видається цілком доречним, адже значення механізму правового регулювання як фундаментальної, методологічної категорії виражається в тому, що саме вона охоплює різні правові явища: норми права, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації прав і обов'язків і таке інше, що дозволяє проілюструвати їх у функціональних взаємозв'язках і взаємодії.

Дослідженню окремих елементів механізму правового регулювання присвячено чимало наукових досліджень, зокрема праці Н.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, М.І. Байтіна, В.К. Бабаєва, А.Г. Братко, А.І. Бобилєва, А.Б. Венгерова, В.І. Гоймана, В.М. Горшенєва, В.Б. Ісакова, Т.В. Кашаніної, С.О. Комарова, В.В. Лазарева, О.Е. Лейста, О.В. Малько, М.І. Матузова, В.С. Основіна, А.С. Піголкіна, Т.М. Радько, В.Д. Сорокіна, Л.І. Спиридонова, В.М. Сирих, Л.Б. Тіунової, А.Ф. Черданцева, А.Ф. Шебанова, В.В. Шейндліна, К.В. Шундікова, Л.С. Явича та інших.

Окремі різновиди правовідносин, як елементи механізму правового регулювання, стали предметом наукових пошуків М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, Ю.І. Гревцова, П.Ф. Єлісейкіна, Т.М. Іларіонової, С.Ф. Кечекьяна, Є.О. Крашеніннікова, О.В. Малько, Є.Я. Мотовіловкера, О.О. Опалевої, Г.О. Петрової, О.О. Піонтковського, В.М. Протасова, Т.М. Радько, Л.К. Стальгевича, Ю.Г. Ткаченко, Р.О. Халфіної, Я.М. Шевченка, М.В. Шиндяпіної та інших.

Особливо актуальним у даний час стають також дослідження аспектів охоронної дії правових засобів у системі механізму правового регулювання, який в науці іменується механізмом правової охорони. Охоронні правовідносини є одним з найістотніших структурних елементів механізму правової охорони, чим і викликаний інтерес до нього з боку науковців.

Таким чином, у сучасній теорії права відсутнє комплексне предметно-методологічне дослідження процесу нормативної регуляції, яке б передбачало аналіз здійснення правового регулювання в усій його багатогранності, враховувало б як його теоретико-правові аспекти, так й інші фактори його функціонування, що також мають великий вплив на його ефективність.

Окрім вказаного, з огляду на недостатню наукову розробленість та велику практичну значимість, необхідність подальшого теоретичного осмислення викликають філософські та юридичні питання генезису правового регулювання, проблеми співвідношення правового регулювання та інших форм соціальної регуляції, поняття, структура та функції механізму правового регулювання в сучасній державі, особливості предмета правового регулювання, критерії типології механізму правового регулювання, елементи праворегулятивної матерії, місце і роль суб'єктів правового регулювання в його механізмі і т.д.

Однак всі наявні галузеві дослідження правознавців, у яких застосовується юридична конструкція «механізм правового регулювання», не претендували на здобуття нових теоретичних знань. Їх головна мета полягала у

використанні методологічного потенціалу вказаного явища для комплексного, всебічного аналізу тієї чи іншої обраної сфери правового буття (страхових, сімейних, кримінально-процесуальних тощо), де механізм правового регулювання вже склався та функціонує в режимі законності.

**Висновки.** Отже, одним із чинників, що зумовлюють вибір механізму правового регулювання в якості предмета подальших наукових пошуків, є стан наукового дослідження зазначених аспектів цього важливого інституту правової дійсності. Так, безперечно, з даної тематики існують вагомі роботи. Питанням механізму правового регулювання, різним його елементам, у тому числі суб'єктивним правам і юридичним обов'язкам, у науці завжди приділялася і приділяється достатня увага. Цих питань так або інакше торкаються в роботах практично всі теоретики права, а також представники галузевих дисциплін.

Проте ґрунтовних сучасних досліджень з даної проблематики в даний час немає, якщо не брати до уваги відому роботу С.С. Алексєєва. Останні публікації – це або відповідні розділи в підручниках, або нечисленні статті в журналах і збірках.

Є роботи, присвячені різним аспектам правового регулювання взагалі (форми, методи, принципи і т. д.), а не механізму цього регулювання як особливому поняттю, але більшість з них має вузьке галузеве спрямування і вирішують проблемні питання виключно в окремих сферах правової регуляції. Натомість роботи, що спрямовані на уніфікацію розрізнених знань в єдину теоретико-правову модель, сьогодні відсутні. Наприклад, значно більше пишуть і говорять про права і обов'язки людини, громадянина, особи, але, як правило, в широкому соціальному і суспільно-політичному плані, а не як елементи механізму правового регулювання, тобто абстрактно, не додаючи їм властивостей суб'єктивних прав.

Причина полягає в тому, що, як вже наголошувалося, сама тема має узагальнюючий, інтегральний характер, замикає на себе багато інших проблем і тому займає особливе місце в курсі загальної теорії держави і права і всій юридичній науці.

Підкреслюючи теоретичне та практичне значення, слід також зазначити, що актуальність розробки нормативної регуляції визначається науковим поглядом на механізм правового регулювання як важливий інститут теорії права з точки зору його сутності, змісту, структури, природи, функцій та цілей. Практичний інтерес має визначення особливостей його функціонування на сучасному етапі розвитку українського суспільства і виявлення, в разі необхідності, шляхів підвищення його ефективності.

Не можна не зазначити, що дане дослідження необхідне і для галузевих юридичних наук при розгляді питань галузевих правових механізмів і правовідносин, що складаються у відповідній сфері правового регулювання.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Алексєєв С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе. – М., 1966.
2. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / под общ. ред. В.И. Даниленко. М., 2000.
3. Бошно С. В. Прецедент, закон и доктрина (опыт социолого-юридического

исследования) // Государство и право. – 2007. – № 4. – С.72–78; Анишина В. И. Решения российских судов в системе праворегулирования: некоторые проблемы теории и практики // Государство и право. – 2007. – № 7. – С. 57–63; Иванов А. А. Качество законов и деятельность арбитражных судов // Журнал российского права. – 2005. – № 4. – С. 3–9; Лившиц Р. З., Жуйков В. М., Иванов С. А. Судебная практика как источник права // Социальные и гуманитарные науки. Серия 4. Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 20–24; Марченко М. Н. Об особенностях судебного правотворчества в России // Источники права: Проблемы создания, систематизации и реализации : межвуз. сб. ст. / под ред. В. Я. Мазюкина, В. В. Сорокина. – Барнаул, 2007.

4. Дивеева Н. И. Теоретические проблемы индивидуального правового регулирования трудовых отношений : дис. ... доктора юрид. наук. – СПб., 2008.

5. Лапаева В. В. Социология права / под ред. В. С. Нерсисянца. – М., 2004.

6. Леони Б. Свобода и закон / пер. с англ. В. Кошкина ; под ред. А. Куряева. – М., 2008.

7. Луковская Д. И. Социологическое направление во французской теории права / отв. ред. В. А. Туманов. – Л., 1972.

8. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. / под общ. ред. А. И. Малыша, Н. Ю. Колпинского. – М., 1984–1988. – Т. 1.

9. Марченко М. Н. Особенности судебного прецедента в системе романо-германского права // Государство и право. – 2006. – № 8. – С. 22–28.

10. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судебское право. – М., 2007.

11. Медная Ю. В. Правоположения судебной практики как средство «поднормативного» правового регулирования общественных отношений // Правовая политика и правовая жизнь. – 2008. – № 1 (30).

12. Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника / под ред. Д. А. Керимова, А. В. Мицкевича. – М., 1974.

13. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций. – СПб., 2001.

14. Ярославцев В. Г. Нравственное правосудие и судебское правотворчество. – М., 2007.

15. Weber M. Economy and Society. – Berkley : University of California Press, 1978.

**Куракин А. Н. Теоретико-правовые проблемы нормативной регуляции общественных отношений: состояние научной разработки.** Определено современное состояние научной разработанности одного из основных институтов общей теории права – механизма правового регулирования общественных отношений. Дан краткий анализ исследований указанной проблематики как отечественных, так и зарубежных авторов, актуализирована необходимость дальнейших научных поисков в теоретико-правовой плоскости, в том числе для отраслевых юридических наук при рассмотрении вопросов механизмов и правоотношений, которые складываются в соответствующих сферах правового регулирования.

**Ключевые слова:** *нормативное регулирование, научные исследования, общая теория права, унифицированная модель, методология исследования.*

**Kurakin O. M. Theoretical and legal problems of normative regulation of social relations: the state of scientific research.** Recognizing the importance and social value of law as a central element and means of regulation, the author considers it appropriate to further study the complex nature of the problems and the effectiveness of its mechanism. Of particular relevance acquire relevant issues with regard to the basic principle of regulation - the rule of law. Its practical implementation largely be difficult without first fundamental theoretical research related issues.

Scientific development of the basic principles of the functioning of the regulation does not acquire the status of ordinary research of modern domestic jurisprudence. They are one of its immediate needs, because the effectiveness of any sphere of practical legal experience is defined by the presence of theoretical development of fundamental scientific problems that not only provide some analyzes and determine the opportunities and the development of state-legal phenomena and the relevant legal concepts and categories in the future.

However, fundamental research on contemporary subject matter concerned almost absent, if not to take into account the work of the famous S. Alexeyev. Recent publications -



either the relevant sections in the textbook, or a few articles in magazines and collections.

Emphasizing the theoretical and practical value of scientific research of normative regulation, the author notes that its relevance comes from scientific views on the mechanism of regulation as an important institute legal theory in terms of its nature, content, structure, nature, functions and purposes. Of practical interest is determining the characteristics of its operation at the present stage of development of Ukrainian society and identify, if necessary, by increasing its efficiency.

*Keywords:* legal regulation, research, general theory of law, the unified model, methodology of knowledge

Надійшла до редакції 04.02.2013

**О.В. Лаба**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Східноєвропейський національний  
університет імені Лесі Українки)

УДК.378.264

## ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ КРИТЕРІЇВ КЛАСИФІКАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Визначено основні критерії класифікації юридичної діяльності. Досліджено багатоаспектний характер юридичної діяльності як одного з головних систематизуючих чинників, які консолідують різні правові явища в єдине ціле, та як такої, що сприяє самоорганізації правової системи суспільства.

*Ключові слова:* критерії, класифікація, юридична діяльність, право, норма права, правові принципи, правові дії.

**Постановка проблеми.** Характеризуючи юридичну діяльність, необхідно мати на увазі, що вона відбувається в досить специфічному соціальному середовищі, впливає лише на ті об'єкти, що знаходяться під захистом права як певна система соціальних цінностей. Юридична діяльність є явищем правового походження. Тому поряд із визначенням взаємозв'язків з іншими соціальними явищами необхідно особливу увагу приділити зв'язку з явищами правової системи (правові відносини, законність, система законодавства).

**Виклад основного матеріалу.** Соціальне походження та соціальна зумовленість юридичної роботи дають можливість говорити про її об'єктивну необхідність та практичне значення, завдяки чому суспільством задовольняється цілий ряд специфічних потреб та інтересів, які безпосередньо ґрунтуються на праві. Цікаво, що саме право як явище за ознаками свого походження, розвитку, існування та реалізації також має об'єктивний характер і з такою ж самою об'єктивністю, з якою воно існує в системі соціальних зв'язків, передбачає професійну діяльність правознавців, які стоять на захисті права, його норм і створюють всі можливі умови для їх ефективної реалізації. Таким чином, складається відокремлена сфера діяльності суспільства, що зумовлена фактором об'єктивного існування засобів регламентації суспільного життя, в тому числі і правового. Цю ситуацію слід розг-

лядати як потребу суспільства, життєво важливий інтерес, на реалізацію якого воно спрямовує свій юридичний потенціал [1, с. 24].

Виходячи із вищезазначеного і використовуючи рівень філософського осмислення проблеми, юридичну діяльність слід розглянути як різновид соціальної діяльності, яка є більш узагальнюючим поняттям, ніж юридична. Соціальна діяльність визначається як спосіб організації та існування соціального організму, в процесі чого шляхом перетворення та споживання оточуючого світу відбувається задоволення життєвих потреб та інтересів соціальних суб'єктів.

Слід враховувати, що життєві потреби та інтереси суспільства досить різноманітні, виходячи із його багаторівневої структурної організації та неоднорідності складу, а це, у свою чергу, передбачає відповідну кількість різноманітних засобів та дій, які б задовольняли соціальний інтерес.

Тому, поряд з юридичною діяльністю, існують виробнича, духовна, культурно-виховна, політична, організаційно-управлінська, дослідницька та інші види соціальної діяльності.

Наявність права в суспільстві передбачає наявність юридичної діяльності, яка і забезпечує функціонування права, тобто його дію. У випадку відсутності правових норм, права в цілому, юридична робота втрачає свій зміст та свій основний інструментарій [1, с. 26].

Юридична діяльність здійснюється юристами — фахівцями на професійній основі. Це означає, що у сфері юридичної діяльності працюють спеціалісти-професіонали, які володіють спеціалізованими правовими знаннями, відповідними навичками роботи, виконують кваліфіковано юридично-значущі дії, що визначають зміст їхньої роботи.

Складність життєвих ситуацій, які вирішуються юристами, висока вимогливість правової процедури, особливість формально-абстрактного мислення та термінології юридичного спілкування передбачають, що юридичну роботу повинні здійснювати лише спеціально підготовлені фахівці. Якщо проаналізувати законодавство України, що регулює діяльність органів прокуратури, суду, адвокатури та деяких інших органів та установ, які здійснюють юридичну діяльність, то однією із вимог до кандидатів на посаду є наявність вищої юридичної освіти. А щодо діяльності адвоката, наприклад, то висувається вимога скласти кваліфікаційний іспит, який приймає компетентна комісія. В органах суду також існують відповідні кваліфікаційні комісії, які періодично перевіряють рівень професіоналізму своїх співробітників. Для зайняття особливо відповідальних посад в юридичних установах висуваються додаткові вимоги до претендентів, які передбачають наявність особливого рівня професіоналізму та значного досвіду юридичної практики [2, с. 117].

Юридична діяльність спрямована на організацію діяльності інших суб'єктів права. Відомо, що право стосовно всіх його суб'єктів здійснює формально однаковий вплив, що зумовлюється формальною рівністю суб'єктів права перед силою правових приписів. Однак, незважаючи на це, виділяється спеціальна група суб'єктів, які, крім виконання своїх статусних обов'язків, повинні визначати правове положення інших осіб, слідкувати за якістю

здійснення ними правових норм, допомагати їм у реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, створювати належні умови для забезпечення високого рівня ефективності реалізації правових норм [3, с. 121].

Метою юридичної діяльності є впорядкування та узгодження суспільних відносин. Право, як відомо, встановлює певні межі можливостей людини, за які не можна виходити, тому що порушується межа свободи іншої особи, відбувається втручання у сферу прав іншого суб'єкта. Завдання, які вирішуються в ході юридичної діяльності, в основному, полягають у тому, щоб встановлювати межі можливої поведінки суб'єкта, наповнювати його можливості змістом, захищати сферу можливого від протиправного втручання інших суб'єктів та зобов'язувати винних до відновлення порушеної межі. Якщо за якихось умов цей механізм не спрацьовує, то між учасниками правових відносин виникають певні неузгодженості, суперечності, що не дозволяють задовольнити свій життєвий інтерес, використовувати соціальні блага. Це призводить до суперечності відносин, конфліктності ситуацій, що далеко не на користь окремим особам та суспільству в цілому. Історія нашого суспільства знає достатньо прикладів, коли невизначеність, нерегульованість ситуацій потрясли суспільство катаклізмами, призводили до трагічних наслідків, що свідчить про значну роль регулятивної функції юридичної роботи у суспільному житті.

У ході здійснення юридичної діяльності використовуються як правові, так і неправові засоби. Зрозуміло, що у сфері права неможливо обійтися без таких засобів, які так чи інакше пов'язані з правом і виконують роль основного інструментарія у реалізації повноважень юристів-фахівців. Такими засобами вважаються норми права, правові відносини, права та обов'язки, юридично значущі документи та вчинки, індивідуально-правові вказівки, розпорядження, правова свідомість, акти реалізації права тощо. Всі вони походять від права, є явищами права. Однак функціонувати їм доводиться у різних сферах життя суспільства та у взаємодії із неправовими явищами. Останні виконують роль супутніх або допоміжних засобів, що використовуються у практичній діяльності юристів та сприяють підвищенню ефективності їх роботи. Тому, характеризуючи юридичну діяльність, слід говорити про поєднання правових і неправових засобів здійснення своїх повноважень. Наприклад, поряд із складанням протоколу про адміністративне правопорушення або винесення постанови про визнання підозрюваним особою, яка є учасником даного процесу, роз'яснюються права та обов'язки, ступінь вини, наявність протиправних дій та можливі негативні наслідки. Таким чином, одночасно із фіксацією юридично значущих дій або рішень використовується інформування суб'єкта, що є неправовим засобом і не має для суб'єкта правових наслідків. Також можуть бути використані організаційні або виховні засоби, які у поєднанні з правовими дозволяють досягнути певної мети. Наприклад, поряд із посиленням роботи патрульно-постової служби міліції використовуються такі засоби: інформування населення про стан правопорядку в районі та надання рекомендацій на випадок протиправних посягань на майно громадян. А з метою попередження правопорушень в умовах виробництва можуть вживатися не

тільки заходи посилення контролю за трудовою дисципліною, але й роз'яснення необхідності збереження майна, можливості негативних наслідків, що являє собою елемент виховної роботи.

Правова регламентація юридичної діяльності полягає в такому:

- право само по собі – дуже впливовий засіб, що пояснюється його державно-владним походженням, тому застосування права до інших осіб є однією із форм прояву влади;

- правові дії юристів тягнуть за собою певні наслідки для інших суб'єктів, іноді дуже серйозні, тому діяльність юристів досить чітко регламентується нормами права, хоча можна говорити й про регулятивну роль інших соціальних норм (норми моралі, корпоративні норми);

- існування цілісної системи законів, що регламентують діяльність суду, прокуратури, адвокатури, міліції, нотаріату, а також наявність системи процесуальних законів і норм свідчать про відповідну регламентованість здійснення правової процедури. Норми процесуального права вказують на те, як звернутися до установи, які відомості про особу або подію фіксуються та в якій формі, який орган здійснює попереднє вирішення справи, в який термін можна оскаржити рішення тощо.

Але така чітка регламентація юридичної процедури вимагає знання та дотримання її не тільки юристами-фахівцями, але й всіма іншими особами, чії справи є предметом правового вирішення.

Юридична діяльність здійснюється у формі практичної, наукової та освітньої діяльності. З іншого боку – це три окремі сфери правової роботи, які існують та розвиваються за своїми специфічними закономірностями, виконують свою соціальну роль. Між ними існує тісна взаємодія, що пояснюється єдиним походженням цих форм діяльності, їх існування на цій підставі слід розглядати комплексно, виходячи із специфіки функціонального призначення кожної окремо взятої форми. Так, якщо конкретні життєві ситуації вирішуються шляхом здійснення практичної роботи (форма практичної діяльності), в ході якої реалізуються права та обов'язки інших суб'єктів, вирішуються спірні ситуації, втілюється справедливність у реальне життя тощо, то підготовка фахівців-практиків для юридичної роботи можлива лише за умов здійснення освітньої форми юридичної діяльності. В системі освіти майбутні фахівці отримують спеціалізовані знання, набувають вмінь, навичок правової роботи, формують свою правову свідомість, формально-логічне мислення. У свою чергу, функціонування системи юридичної освіти неможливе без узагальнення юридичної практики, виявлення закономірностей, методів та форм її здійснення, без вироблення правових концепцій соціального розвитку, без формування окремих юридичних термінів, тобто без наукового дослідження правової дійсності, яке разом із всією системою засобів та умов виробництва нових знань складає окрему форму та напрям юридичної діяльності [4, с. 38].

Визначення видів юридичної діяльності залежить певною мірою від того, який критерій взяти за основу класифікації. Нами вже було визначено три види юридичної діяльності за основними формами її здійснення – практична, наукова, освітня, що дуже важливо для її загальної характерис-

тики. Однак є й інші критерії, використання яких дає змогу охарактеризувати юридичну діяльність в іншій площині, або іншому аспекті, крізь призму науково-дослідницького інтересу. Так, наприклад, виділяють – за змістом: консультування, тлумачення, виступи в юридичних установах, ведення юридичної справи тощо; за професійною спеціалізацією або за суб'єктами здійснення: адвокатська, слідча, прокурорська, судова, нотаріальна; за соціальними сферами: юридична діяльність у сфері економіки, політики, в духовній сфері; за кількістю уповноважених осіб, що здійснюють розгляд юридичної справи: індивідуальна (одноособова), колегіальна (колективна); за змістом інтелектуальної роботи: пізнавально-пошукова, організаційна, реконструктивна, реєстраційна, комунікативна [5, с. 79].

Найбільшого практичного значення має проведення класифікації видів юридичної діяльності за спеціальностями, які історично склалися в межах юридичної професії та значною мірою відбивають зміст окремих професійних напрямів юридичної роботи.

**Висновки.** Отже, юридична діяльність має багатоаспектний характер, тому що здійснюється у різноманітних сферах людської діяльності, впливає на економічні, політичні, культурні, ідеологічні, організаційно-управлінські відносини. Юридична діяльність є одним з головних систематизуючих чинників, які консолідують різні правові явища в єдине ціле, сприяє самоорганізації правової системи суспільства. В ній відбувається опосередкований обмін між видами юридичної діяльності, між юридичною діяльністю і правомірною поведінкою громадян. Цей обмін становить основний зміст усіх динамічних процесів, джерело розвитку, відновлення та функціонування правової системи суспільства.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Гусарев В. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія / В. Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К., 1999.
2. Хрестоматия по юридической деонтологии. Сборник нормативных актов об основных стандартах профессиональной деятельности юристов/ О.Ф. Скакун. – Х., 2002.
3. Пашук Т. Концепція юридичних засобів: до загальнотеоретичної характеристики // Юридична Україна. – 2004. – № 8. – С. 10–15.
4. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права. – Х., 2002.
5. Бандурка О. М. Юридична деонтологія. – Х., 2002.

**Лаба О.В. Теоретико-правовая характеристика основных критериев классификации юридической деятельности.** Определены основные критерии классификации юридической деятельности. Исследован многоаспектный характер юридической деятельности как одного из главных систематизирующих факторов, которые консолидируют разные правовые явления в единое целое, и как таковой, что способствует самоорганизации правовой системы общества.

*Ключевые слова:* критерии, классификация, юридическая деятельность, право, норма права, правовые принципы, правовые действия.

**Labo O.V. Theoretical and legal description of major classification criteria for legal activities.** Legal activities take place in very specific social environment, affect only those objects that are protected by law as a system of social values.

Legal activities should be considered as a form of social activity, which is more general meaning than legal one. The aim of the activity is legal regulation and coordination of public relations. Law imposes certain limits of human possibilities, for which you can not proceed

because the limit is violated freedom of another person, there is interference in the right of another entity. Tasks performed in the course of legal activities, is that, to set limits on the possible behavior of the subject, his ability to fill the content defend the scope of possible unlawful interference with other subjects and compel those responsible for the restoration of the broken limits.

In the course of legal activities both legal and non-legal means are used. Legal regulation of legal activities is as follows : the right itself - a very powerful tool, because of its state-power descent, so the use of rights to others is one of the forms of government, the legal action lawyers entail certain consequences for other subjects objects, because the legal profession is clearly governed by the rule of law and other social norms (morality , corporate standards ), the existence of an integrated system of laws governing the work of the court, prosecutor's office, the bar, the police, the notary, and the presence of laws and procedural rules testify of an appropriate regimentation of the implementation of process of law.

Legal activity is multidimensional in nature, as is done in various spheres of human activity has an impact on the economic, political, cultural, ideological, organizational and managerial relationships. Legal services is a major factor by organizing that consolidate various legal phenomena as a whole, promotes self-organization of the legal system of the society.

**Keywords:** *criteria, classification, legal work, law, rule of law, legal principles legal action.*

*Надійшла до редакції 15.02.2013*

**Л.А. Лазаренко**

кандидат юридичних наук  
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.736

## **ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДАМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ЗВЕРНЕННЯ**

Сформульовано поняття і зміст забезпечення судами конституційного права громадян України на звернення, дано характеристику елементів змісту, запропоновано висновки і рекомендації.

**Ключові слова:** *суди, забезпечення, створення умов, охорона, захист, поновлення конституційного права громадян України на звернення.*

**Постановка проблеми.** Проблема компетенції, функцій, форм і методів діяльності судів України по забезпеченню конституційного права громадян України на звернення має теоретичне і практичне значення. Вирішення цієї проблеми дасть змогу громадянам реалізувати своє конституційне право на звернення у повному обсязі і в порядку, визначеному законом.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Конституційне право громадян на звернення досліджувалося такими українськими вченими: В. Букачем, А. Колодієм, Л. Лазаренко, Л. Липачовою, О. Негодченком, А. Олійником, В. Погорілком, В. Таранухою, Ю. Тодикою, В. Федоренко та ін. Конкретно проблему забезпечення судами України конституційного права громадян України на звернення ніхто не досліджував.

**Метою** дослідження є з'ясування компетенції, функцій, форм і методів діяльності судів України при забезпеченні конституційного права громадян України на звернення.

Відповідно до мети завданнями даної роботи є: а) аналіз існуючих досліджень щодо забезпечення конституційного права громадян України на звернення; б) формулювання визначення і ознак забезпечення судами України конституційного права громадян України на звернення; в) характеристика компетенції, функцій, форм і методів діяльності судів України по забезпеченню названого конституційного права; г) пропозиція висновків і рекомендацій щодо удосконалення діяльності судів України по забезпеченню конституційного права громадян України на звернення.

**Виклад основного матеріалу.** Важливою гілкою влади щодо забезпечення конституційного права громадян України на звернення є органи судової влади. Так, Ю. Грошевий та І. Марочкін призначенням судової влади вважають розв'язання правових конфліктів та здійснення судового контролю [1, с. 6]. В. Бринцев визначає судову владу як законну діяльність усіх ланок судової системи по забезпеченню конституційного, господарського, кримінального, адміністративного, цивільного правосуддя [2, с. 25–26]. Л. Липачова визначає право громадян України на звернення до Європейського Суду з прав людини, як скаргу на неправомірні дії органів і посадових осіб Української держави, коли вичерпані усі правові засоби захисту прав на національному рівні [3, с. 20]. С. Шевчук вважає право на звернення до Європейського Суду за захистом своїх прав природно-правовим [4, с. 6].

На нашу думку, забезпечення судами конституційного права на звернення громадян України – це діяльність судових органів, їх посадових і службових осіб по створенню для громадянина сприятливих умов щодо можливостей викласти письмово пропозицію чи зауваження, заяву чи клопотання, а також скаргу або особисто в усній формі звернутися до судових органів, та здійсненню зобов'язаними суб'єктами охорони і захисту таких можливостей від ймовірного правопорушення, використанню ними засобів щодо відновлення порушеного права та відшкодування збитків, завданих правопорушенням.

Відповідно до статті 124 Конституції України, правосуддя в Україні здійснює Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо конституційних подань та конституційних звернень стосовно конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента України, актів КМ України, правових актів ВР АРК. Він також розглядає справи щодо: а) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість; б) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених Конституцією України (статті 111); в) висновку про порушення Верховною радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України; г) висновку щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї

Конституції України; д) офіційного тлумачення Конституції та законів України. До повноважень Конституційного Суду України не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції. Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах є: а) невідповідність Конституції України; б) порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; в) перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

Отже, виходячи з повноважень та меж предмета відання Конституційного Суду України слід зробити висновок про те, що до нього можна звертатися з конституційним поданням і конституційним зверненням.

Конституційне звернення – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи. У конституційному зверненні зазначаються: а) прізвище, ім'я, по батькові громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса, за якою особа проживає, або повна назва та місцезнаходження юридичної особи; б) відомості про представника особи за законом або уповноваженого за дорученням; в) статті (окремі положення) Конституції України або Закону України, тлумачення яких має бути дано Конституційним Судом України; г) обґрунтування необхідності в офіційному тлумаченні положень Конституції України або законів України; д) дані щодо інших документів і матеріалів, на які посилаються суб'єкти права на конституційне звернення (копії цих документів і матеріалів додаються); е) перелік документів і матеріалів, що додаються. Конституційне звернення, документи та інші матеріали до нього подаються у трьох примірниках. Суб'єктами права на конституційне звернення з питань дачі висновків Конституційним Судом України у випадку офіційного тлумачення Конституції та законів України є громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Порядок прийняття, розгляду конституційних звернень та прийняття по них висновків закріплюється Регламентом Конституційного Суду України (далі – Регламент). До розгляду в Конституційному Суді України приймаються конституційні звернення від фізичних і юридичних осіб. Конституційні звернення мають відповідати вимогам Закону України "Про Конституційний Суд України". Конституційні звернення, в разі їх невідповідності законним вимогам або якщо вони подані суб'єктами, не зазначеними у законі, чи які подані з питань, що не належать до повноважень Конституційного Суду України, ним не розглядаються. До Конституційного Суду України конституційні звернення направляються як поштова кореспонденція або здаються безпосередньо до Секретаріату Конституційного Суду України (далі – Секретаріат) і реєструються в день надходження службою документального забезпечення Секретаріату. Зареєстровані конституційні



звернення перевіряються структурними підрозділами Секретаріату на їх відповідність вимогам, передбаченим законом і регламентом. За результатами перевірки пропозиції щодо конституційних подань і конституційних звернень, викладені у письмовій формі, направляються керівникові Секретаріату. У разі невідповідності конституційних звернень встановленим вимогам чи коли вони явно не підлягають розгляду Конституційним Судом України, керівник Секретаріату направляє про це письмове повідомлення суб'єктам конституційних звернень. Якщо у конституційному зверненні порушені питання вже були предметом розгляду Конституційного Суду України і по них приймалося рішення, давався висновок або приймалася процесуальна ухвала про відмову у відкритті конституційного провадження у справі, суб'єкту права на таке звернення направляється повідомлення про це за підписом керівника Секретаріату, до якого додаються копія рішення, висновку або процесуальної ухвали Конституційного Суду України. Коли ж суб'єктом конституційного звернення оспорується направлене йому керівником Секретаріату повідомлення про невідповідність звернення встановленим вимогам, його лист про це з раніше одержаним Секретаріатом та зверненням передається судді Конституційного Суду України для перевірки обґрунтованості рішення, прийнятого керівником Секретаріату. Наступні завідомо необґрунтовані звернення до Конституційного Суду України розцінюються як зловживання правом. У такому разі на засіданні Конституційного Суду України виноситься мотивована ухвала. Конституційні звернення, які можуть бути прийняті до розгляду Конституційним Судом України, керівником Секретаріату подаються Голові Конституційного Суду України, який після ознайомлення з ними направляє їх до відповідних підрозділів Колегії суддів Конституційного Суду України. При цьому Голова Конституційного Суду України може запропонувати кандидатуру судді-доповідача у справі. Кандидатура судді-доповідача у справі із числа кандидатур, запропонованих суддями Колегії суддів чи Головою Конституційного Суду України, схвалюється на засіданні Колегії суддів Конституційного Суду України і подається на затвердження на засідання Конституційного Суду України. Розподіл конституційних звернень між суддями, суддями-доповідачами проводиться рівномірно, з урахуванням їх спеціалізації. Керівник Секретаріату Конституційного Суду України направляє раз на місяць кожному судді Конституційного Суду України письмову інформацію про конституційні звернення, по яких призначено суддів-доповідачів. На нашу думку, усі конституційні звернення мають бути розглянуті Головою Конституційного Суду України і відповіді суб'єктам конституційних звернень повинні відправлятися за його підписом, про що бажано внести відповідні зміни до закону і Регламенту Конституційного Суду України [1]. Справа за конституційним зверненням фізичної особи щодо тлумачення норм Конституції і законів України розглядається на пленарному засіданні Конституційного Суду України і за результатами її розгляду дається висновок. Засідання повноважне розглядати справу, коли на ньому присутні не менше дванадцяти суддів і за висновок має проголосувати не менше десяти суддів. Після прийняття висновку він підписується

суддями впродовж семи днів і на наступний день оприлюднюється. Висновок набирає чинності на наступний день після оприлюднення і оскарженню не підлягає.

Важливими суб'єктами забезпечення конституційного права людини і громадянина на звернення є суди загальної юрисдикції. Українським судам довіряють не більш як 2–3% громадян. Причиною такого стану є корупція. Серед населення країни частка тих, хто повністю підтримує роботу судів, знизилася більш ніж утричі: з 9,4%, зафіксованих у травні 2010 року, до 2,9% за підсумками квітня 2012. Україна займає п'яте місце в Європі за кількістю звернень до Європейського Суду з прав людини, що також свідчить про вкрай низький рівень довіри громадян до вітчизняних судів. Але незважаючи на такий низький рівень довіри судам, іншого національного механізму захистити громадянину свої права в Україні не існує.

Систему судів складають місцеві, апеляційні, вищі суди і Верховний Суд України. Законодавчо в Україні кожному гарантовано право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади та їх посадових і службових осіб. Порядок такого оскарження закріплено в Конституції України [6] та законах України серед яких: а) Господарський процесуальний кодекс України [7]; б) Кодекс адміністративного судочинства України [8]; в) Кодекс України про адміністративні правопорушення [9]; г) Кримінальний процесуальний кодекс України [10]; д) Цивільний процесуальний кодекс України [11], та у відповідних положеннях. Відповідно до "Положення про розгляд звернень громадян, запитів народних депутатів, посадових осіб органів державного управління, листів юридичних осіб та особистий прийом у Вищому адміністративному суді України (ВАСУ)", звернення, запити, листи до ВАСУ можуть бути надіслані поштою або подані до управління документального забезпечення суду громадянином особисто, через уповноважених осіб, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства. Скарга в інтересах неповнолітніх та недієздатних осіб подається їх законними представниками. Звернення, запити, листи можуть бути прийняті на особистому прийомі. У роботі зі зверненнями, запитами, листами ВАСУ забезпечує кваліфікований, неупереджений, об'єктивний і своєчасний розгляд з метою оперативного вирішення порушених у них питань, задоволення законних вимог, реального поновлення порушених конституційних прав та запобігання надалі таким порушенням [12]. Аналіз стану роботи Житомирського апеляційного адміністративного суду зі зверненнями громадян у I півріччі 2012 року свідчить про те, що до суду у першому півріччі 2012 року надійшло 71 звернення громадян, з них: 65 заяв (клопотань), 5 скарг, 1 пропозиція. У порівнянні з аналогічним періодом минулого року потік звернень зменшився на 43% (164), що зумовлено своєчасним одержанням громадянами інформації про хід апеляційного перегляду справ, пов'язаних із соціальними виплатами, що стало можливим після реєстрації у системі "Діловодство спеціалізованого суду" усіх справ, що надійшли до апеляційного адміністративного суду. На всі звернення були надані відповіді та роз'яснення. Так, за результатами розгляду 45 звернень вирішено позитивно, по 2 зверненнях відмовле-

но у задоволенні, за 16 зверненнями дано роз'яснення, 1 звернення переслане за належністю відповідно до статті 7 Закон України " Про звернення громадян". Обґрунтованими визнано 45 звернень, що становить 63%. Такий значний відсоток обґрунтованих звернень пояснюється тривалістю апеляційного перегляду справ, пов'язаних із соціальними виплатами, що зумовлено відсутністю як кадрового ресурсу, так і технічних можливостей для своєчасного розгляду справ, яких у провадженні суду перебуває понад 30 тис. Головою суду впродовж звітнього періоду проведено 41 особистий прийом громадян. Предметом звернень були питання щодо: а) прискорення апеляційного перегляду судового рішення – 15; б) оскарження дій органів ДВС щодо невиконання судових рішень – 7; в) виправлення опіски в судовому рішенні – 3; г) видачі копій процесуальних документів – 5; д) незгоди із судовим рішенням – 3; е) несвоєчасного повернення справи після апеляційного перегляду – 3; є) інших питань – 5. В цілому причинами звернень громадян були: а) відсутність протягом тривалого часу інформації про результати апеляційного перегляду справ після надходження справ до апеляційного адміністративного суду; б) несвоєчасний розгляд усіх справ, що надійшли до суду; в) невиконання органами державної виконавчої служби судових рішень у справах про соціальні виплати; г) несвоєчасне повернення справ після їх апеляційного розгляду (звернення Герасимчука В.А. від 08.06.2012 р.); д) неналежна організація роботи секретаря судового засідання із сторонами судового процесу та ін. З метою реагування на недоліки і усунення їх причин статистично-аналітичним відділом двічі на рік: за перше та друге півріччя здійснюється узагальнення та аналіз звернень, про що складається аналітична довідка, яка розміщується на веб-сайті суду та доповідається голові суду, який особисто відповідає за стан діловодства зі зверненнями громадян. Враховуючи, що основними причинами звернень громадян у I півріччі 2012 року були відсутність інформації про результати апеляційного розгляду справ та порушення строків апеляційного перегляду, апеляційним адміністративним судом для зменшення кількості звернень у подальшому вжито організаційні та практичні заходи, зокрема, на кінець звітнього періоду майже у 1,5 раза збільшено кількість розглянутих скарг; забезпечено доступ громадян до інформації про діяльність суду (графіки прийому громадян, графіки розгляду справ, зразки процесуальних документів) через офіційний та власний веб-сайти суду. Ведуться роботи щодо наповнення власного веб-сайту суду та впровадження рубрики "запитання – відповідь" для інтерактивного спілкування з громадянами з питань роботи суду [13].

Отже, місцеві, апеляційні і вищі суди здійснюють відповідно до закону роботу щодо удосконалення розгляду та вирішення звернень громадян. Існують причини неналежного виконання суддями своїх обов'язків, що породжують звернення громадян. До таких причин належать: а) відсутність протягом тривалого часу інформації про результати апеляційного перегляду справ після надходження справ до апеляційного адміністративного суду; б) несвоєчасний розгляд усіх справ, що надійшли до суду; в) невиконання органами державної виконавчої служби судових рішень у справах

про соціальні виплати; г) несвоєчасне повернення справ після їх апеляційного розгляду; д) неналежна організація роботи секретаря судового засідання із сторонами судового процесу та ін. На голів судів та вищестоячі суди покладаються обов'язки усунення таких причин.

**Висновки.** 1. Забезпечення судами конституційного права на звернення громадян України – це діяльність судових органів, їх посадових і службових осіб по створенню для громадянина сприятливих умов щодо можливостей викласти письмово пропозицію чи зауваження, заяву чи клопотання, а також скаргу, або особисто в усній формі звернутися до судових органів, та здійсненню зобов'язаними суб'єктами охорони і захисту таких можливостей від ймовірного правопорушення, використанню ними засобів щодо відновлення порушеного права та відшкодування збитків, завданих правопорушенням. Таке забезпечення права громадянина України на звернення здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

2. Конституційне звернення – це письмове клопотання фізичної особи до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення норм Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина.

3. Порядок прийняття, реєстрації, розгляду і дачі висновку Конституційним Судом України за конституційним зверненням фізичної особи щодо тлумачення норм Конституції та законів України закріплюється діючим законодавством. Усі конституційні звернення мають бути розглянуті Головою Конституційного Суду України і відповіді суб'єктам конституційних звернень повинні відправлятися за його підписом. Такі зміни, на нашу думку, слід внести до Закону і Регламенту Конституційного Суду України.

4. Робота зі зверненнями громадян у місцевих судах загальної юрисдикції потребує постійного контролю з боку голів місцевих судів, апіляційних і вищих судів.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Грошевий Ю.М. Органи судової влади в Україні / Ю.М. Грошевий, І.Є. Марочкін. – К., 1997.
2. Брынцев В.Д. Судебная власть. (Правосудие): Пути реформирования в Украине. – Х., 1998.
3. Липачова Л.М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини : монографія. – Дніпропетровськ, 2005.
4. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. – Вид. 2-ге, випр., доп. – К., 2007.
5. Регламент Конституційного Суду України: затверджений рішенням Конституційного Суду України 5 березня 1997 р.
6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
7. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 р. (остання редакція від 15.10.2008 р.) // ВВР України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
8. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. (остання редакція від 22.04.2008 р.) // ВВР України. – 2005. – № 38. – Ст. 2362.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р. (поточна редакція від 16.11.2008 р.) // ВВР України. – 1984. – Додаток до №

51. – Ст. 1122.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Голос України. – 2012. – № 90–91 (5340–5341). – С. 9–56.

11. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. // ВВР України. – 2004. – № 40–41, 42. – Ст. 492.

12. Положення про розгляд звернень громадян, запитів народних депутатів, посадових осіб органів державного управління, листів юридичних осіб та особистий прийом у Вищому адміністративному суді України: затверджено Постановою президії Вищого адміністративного суду України від 30 січня 2009 р. – 2009. – № 4.

13. Аналіз стану роботи апеляційного адміністративного суду зі зверненнями громадян у I півріччі 2012 р. // Статистично-аналітичний відділ. – Житомир, 2012.

**Лазаренко Л. А. Обеспечение судами конституционного права граждан Украины на обращение.** Сформулировано понятие и содержание обеспечения конституционного права граждан Украины на обращение, охарактеризованы элементы содержания, предложены выводы и рекомендации.

*Ключевые слова:* суды, обеспечение, создание условий, охрана, защита, возобновление конституционного права граждан Украины на обращение.

**Lazarenko L. A. Ensuring by courts of Ukrainian citizens' constitutional right to appeal.** The author formulated the concept and content of ensuring by courts of Ukrainian citizens' constitutional right to appeal, described the elements of content and proposed conclusions and recommendations.

The author's goal is to resolve of such issues as the role, competence, function and form and methods of the courts of Ukraine to ensure Ukrainian citizens' constitutional right to appeal. It's proved that the problems posed a theoretical and practical value, and solving this problem will enable citizens to exercise their constitutional right to appeal in its entirety and in the manner prescribed by law. Accordingly, the purpose of the study is to ascertain the competence, functions, forms and methods of operation of courts of Ukraine to ensure Ukrainian citizens' constitutional right to appeal. The objectives of this work are: a) the analysis of existing research to ensure Ukrainian citizens' constitutional right to appeal, and b) the formulation of the definition and characteristics of ensuring by courts of Ukraine of Ukrainian citizens' constitutional right to appeal, c) the description of competencies, functions, forms and methods of operation of courts Ukraine to ensure thsi constitutional right, d) offer of conclusions and recommendations for improving the operation of courts of Ukraine to ensure Ukrainian citizens' constitutional right to appeal.

Specifically, the problem of courts of Ukraine to ensure Ukrainian citizens' constitutional right to appeal is researched by no one. Although some Ukrainian scholars researched the constitutional right to appeal.

Proof that an important branch to ensure Ukrainian citizens' constitutional rights to appeal is the judicial power does not require, as it follows from the very concept of judicial activities. And actually ensuring by courts of the constitutional right to appeal by citizens of Ukraine is revealed in this article.

*Keywords:* courts, to ensure the creation of conditions, protection, restoration of Ukrainian citizens' constitutional right to appeal.

*Надійшла до редакції 30.10.2012*

**О.О. Орлова**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

## **ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО МИСЛЕННЯ ПРАЦІВНИКА МІЛІЦІЇ**

Розглянуто зміст поняття «правове мислення працівника міліції» та з'ясовано його особливості.

*Ключові слова:* правове мислення, правова свідомість, правова культура, працівник міліції, правове мислення працівника міліції.

**Постановка проблеми.** Нагальною потребою сьогодення є підвищення рівня професійної правосвідомості і правової культури працівників міліції.

Інтелектуальні процеси, що відбуваються у свідомості правознавців, перш за все направлені на генерування знань про явища правової дійсності, тобто являють собою мислення.

Нове сучасне мислення потрібне в усіх сферах суспільного життя: в економіці, політиці, освіті тощо. Правова сфера не є винятком. В ній, можливо, виразніше від інших сфер простежується інерція старих схем мислення, стереотипів, ідей та принципів, а тому необхідність відмови від них і заміни цього мислення іншим, сучасним, є дуже актуальним.

Підхід до нових проблем і реалій зі старими способами мислення, старими схемами, ідеями, поняттями, розумінням дуже часто зумовлює ситуацію не тільки невирішення цих проблем, а навпаки – їх ускладнення і примноження. Кожна нова епоха викликає радикальні зміни не лише в різних сферах життєдіяльності, а й у мисленні, його змісті, способах тощо. Це стосується також правового життя і правового мислення [1].

Актуалізують цю проблему процеси глобалізації, масштабність правоохоронної діяльності, зокрема, використання позитивного правового досвіду зарубіжних країн, усвідомлення необхідності створення єдиного стандарту підготовки правоохоронця та поширення власних надбань у цій галузі.

**Мета** статті полягає у розкритті змісту поняття «правове мислення працівника міліції» та з'ясуванні його особливостей.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** На жаль, у вітчизняному правознавстві до проблеми правового мислення інтересу донині практично не виявлено, за винятком декількох філософсько-правових досліджень [2; 3; 4], в контексті яких аналізовано окремі аспекти проблеми сучасного правового мислення.

Значно більше уваги даній проблемі приділяють зарубіжні правознавці, зокрема філософи права [5; 6; 7; 8].

Вітчизняним правознавцям важливо мати сучасне, нове для них, правове мислення, бо саме воно і є засобом подолання нинішньої кризи в юрис-

пруденції. Чимало оригінальних, дуже актуальних нині поглядів на юридичне мислення знаходимо у творчій спадщині представників соціологічної юриспруденції, зокрема Є. Ерліха, фундатора вчення про “живе право” [1].

Окремі питання правового мислення у юриспруденції розглянуто у працях С.С. Алексеєва, П.П. Баранова, В.Д. Грапчева, І.П. Зеленко, П.М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, С.М. Скуріхіна та інших.

Проблемам правового мислення присвячені праці російського вченого А.І. Овчиннікова, котрий зазначає, що особливий інтерес викликає більш глибокий наукознавчий аналіз правового мислення [5; 6; 9].

Серед українських науковців слід назвати праці І.Я. Андрюшко [10; 11], в аспекті філософії права – М.Г. Патеї-Братасюк [1; 4; 12].

**Виклад основного матеріалу.** На думку І.П. Зеленко, одним із складових елементів правової культури працівника міліції слід вважати розвиток професійного правового мислення, що формується на основі систематичного підтримання професійної правової форми, правоохоронної свідомості шляхом атестації, підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації [13].

С.М. Скрухін зазначає, що серед структурних елементів правової культури особи можна назвати: правосвідомість і правове мислення; правову поведінку; результати правової поведінки і правового мислення [14].

Правове мислення – логічне пізнання явищ правової сфери, засноване на правових знаннях і досвіді з метою вирішення правових проблем. Правове мислення є процесом пізнання, що здійснюється за правилами логіки, що відокремлює його від емпіричного, чуттєвого, ірраціонального пізнання юридичних явищ. Правове мислення засновується на правових знаннях і правовому досвіді [15, с. 752].

Правове мислення є специфічним видом людського професійного мислення та відрізняється від інших видів професійного мислення тим, що знаходиться у правовому полі [10, с. 16].

Як і будь-яка пересічна людина, працівник міліції наділений мисленням.

У процесі правової діяльності працівника міліції розвивається професійна інтуїція, професійне мислення як єдність практичного і теоретичного розуму, що дозволяє більш раціонально, системно й доцільно вирішувати завдання та проблеми, які стоять перед ним.

Професійне мислення юриста – вища аналітична здатність особистості опосередковано та узагальнено за допомогою понять, суджень, умовиводів, що фіксуються словами, відобразити істотні закономірні зв'язки дійсності, вирішувати соціально-правові протиріччя [16, с. 208].

Професіоналізм – це вищий рівень психофізіологічних, психічних та особистих змін, що відбуваються у процесі тривалого виконання людиною службових обов'язків, що забезпечують якісно новий, більш ефективний рівень складних професійних завдань в особливих умовах [17, с. 347].

Це система інформаційно-правової наповненості працівника міліції, що складається завдяки настановам професійного призначення та дозволяє узагальнено орієнтуватися в конкретних професійно-правових ситуаціях дійсності.

Вміння юридично мислити означає цілеспрямовано оперувати поняттями в умовах юридично значимого практичного завдання, що виникло.

Мислення працівника міліції – це практичне мислення, що на кожному етапі пов'язане з певними практичними проявами.

Так, оглядаючи місце пригоди, працівник міліції знаходить відбитки події, що відбулася. Встановлюючи суттєві взаємозв'язки між подіями, працівник міліції шляхом логічного мислення реконструює цілісну картину можливого перебігу дій. Ця реконструкція відбувається опосередкованим шляхом – через розуміння зв'язків між зовнішніми проявами та сутністю того, що відбулося насправді [16, с. 208].

Таке логічне відображення можливе на основі узагальнення. Однак цього недостатньо. Потрібна інформація, яка здобувається у процесі вивчення матеріалу справи та особистості підозрюваного.

Мислення пов'язує минулий досвід та знання з новою інформацією, сприяє її аналізу, відбору необхідного, мисленому рішенню завдань.

Правове мислення працівника міліції пов'язане з виконанням суспільних та державних завдань за допомогою юридичних засобів і способів, дій та операцій, винесення рішень та актів їх реалізації, надання конкретним суспільним відносинам та ситуаціям правової форми [16, с. 211].

Нормативна-правова основа, яку застосовують у своїй діяльності працівники міліції у професійній діяльності, постійно зазнає змін, оскільки змінюються існуючі суспільні відносини, з'являються нові суспільні зв'язки, еволюціонує саме право, що зумовлює необхідність таких якостей професійного правового мислення, як ініціативність, новаторство, що виходять за межі формально-логічного мислення.

Таке протиріччя висвітлюється і у професійній мові, оскільки мова, якою ми користуємося у сфері права, об'єктивно повинна бути: точно визначеною; слова, що використовуються у такій мові повинні бути однозначними, тобто виключати подвійне тлумачення [18, с. 35].

Лише правове мислення дозволить виявити якісно нові суспільні відносини, які поки що не врегульовані правом, однак, по суті, потребують такої правової регламентації, оскільки охоплюють найбільш важливі соціальні зв'язки.

О. Ф. Скакун серед якостей професійно-правового мислення юриста виокремлює такі: визначеність, оперативність, динамічність, логічність, критичність, об'єктивність, глибина та широта, гнучкість [19, с. 754].

Безперечно, такий перелік особливостей правового мислення не є вичерпним.

Дамо характеристику основним з них.

*Самостійність правового мислення* – характеризується вмінням працівника міліції ставити нові завдання й розв'язувати їх, знаходити нові, власні шляхи і способи розв'язання пізнавальних та інших проблем.

Самостійність мислення тісно пов'язана з критичністю мислення.

*Критичність правового мислення працівника міліції* – виявляється в здатності не підпадати під вплив чужих думок, вміння піддати критичному аналізу ситуацію та отримані юридичні факти.



Критичність і самостійність мислення великою мірою залежать від життєвого досвіду людини, багатства та глибини її знань.

*Гнучкість правового мислення* – здатність працівника міліції побачити явище під новим кутом зору, швидко змінювати свої дії при зміні життєвої ситуації, звільняючись від закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів розв’язання аналогічних завдань. Гнучкість мислення виявляється в готовності швидко переключатися з одного способу розв’язування завдань на інший, змінювати тактику і стратегію їх розв’язування, знаходити нові нестандартні способи дій за умов, що змінилися, у здатності долати існуючі стереотипи.

*Глибина правового мислення* – виявляється в умінні проникати в сутність складних питань, розкривати причини явищ, приховані за нашаруванням неістотних проявів, бачити проблему там, де її не помічають інші, передбачати можливі наслідки подій і процесів.

*Широта правового мислення* – виявляється у здатності охопити широке коло питань, у творчому мисленні в різних галузях знання та практики. Широта мислення є показником ерудованості особистості, її інтелектуальної різнобічності.

*Послідовність мислення* – виявляється в умінні дотримуватися логічної наступності при висловлюванні суджень, їх обґрунтуванні.

*Швидкість мислення* – здатність швидко розібратися у складній ситуації, швидко обдумати правильне рішення і прийняти його.

*Оперативність* – готовність працівника міліції до спостереження за ходом ситуації, швидкого реагування на нові обставини справи.

*Динамічність* – орієнтація в ситуації, вміння охопити усю ситуацію, відокремити головне від другорядного.

*Логічність* – послідовність мисленнєвого процесу, вміння робити узагальнення в ході аналізу юридичних фактів.

*Об’єктивність* – спрямованість на отримання неупередженої інформації про ситуацію.

Оперуючи правовим мисленням, суб’єкт правозастосування повинен з’ясувати первинний зміст закону, тобто волі законодавця, що була втілена у ньому завдяки правотворчій діяльності.

Справедливим у цьому розумінні є судження А. Овчиннікова про те, що «чим ближче правове мислення законодавця до реальних потреб суспільного життя, чим менший розрив між «правом у житті» та позитивним правом, тим ближче смисл права, покладений інтерпретатором-правозастосовувачем у замисел законодавця» [6].

Юридична освіта є безпосереднім джерелом правового мислення працівника міліції. Саме тому, на нашу думку, необхідним і актуальним є поєднання фундаментальної університетської освіти і спеціальної професійної підготовки майбутніх працівників міліції, що дасть можливість підвищити рівень їх правової культури, оволодіти системою правових настанов і ціннісних орієнтацій. Результатом такої роботи має стати правова соціалізація діяльності міліції.

**Бібліографічні посилання**

1. Братасюк М.Г. Значення поглядів Є. Ерліха на особливості юридичного мислення в контексті правової культури постмодерну // Проблеми філософії права. – 2005. – Т. III. – № 1–2. – С. 152–156.
2. Козловський А.А. Право як пізнання. – Чернівці, 1999.
3. Малишев Б.В. Правовий прецедент: стиль юридичного мислення // Проблеми філософії права. – 2004. – Т. 2.
4. Братасюк В.М. Право як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.М. Братасюк. – К., 2005.
5. Овчинников А.И. Правовое мышление в герменевтической парадигме. – Ростов н/Д., 2002.
6. Овчинников А.И. Правовое мышление и теоретико-методологический анализ. – Ростов н/Д., 2003.
7. Фуллер Л. Мораль права. – К., 1998.
8. Циппеліус Р. Філософія права. – К., 2000.
9. Овчинников А.И. Правовое мышление: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.И. Овчинников. – Ростов-на-Дону, 2004.
10. Андрюшко І.Я. Принципи правового мислення // [Електронний ресурс] Режим доступу : [http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/App/2012\\_45/Andrushko.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/App/2012_45/Andrushko.pdf).
11. Андрюшко І. Я. Правове мислення у контексті герменевтики права / І.Я. Андрюшко // Держава і право: Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – 2012. – № 1. – Вип. 55. – С. 100–105.
12. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч.посіб. / М. Патей-Братасюк. – К., 2010.
13. Зеленко І. П. Правова культура працівників органів внутрішніх справ (загально-теоретичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І.П. Зеленко. – Х., 2006.
14. Скуріхін С.М. Правова культура офіцерського складу збройних сил України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.М. Скуріхін. – Одеса, 2011.
15. Міжнародна поліцейська енциклопедія : у 10 т. / відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко. – К., 2003. – Т.1.
16. Скакун О.Ф. Юридическая деонтология: учебник. – 2-е изд., изм. и доп. – Х., 2006.
17. Игнатъев В.Г. Государственная служба / В.Г. Игнатъев. – Ростов н/Д., 2004.
18. Грапчев В.Д. Стиль правового мышления и формальная логика / В.Д. Грапчев // Философия права. – 2008. – № 2 (27). – С. 34–38.
19. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О.Ф. Скакун. – Х., 2005.

**Орлова Е.А. Особенности правового мышления работника милиции.** Рассмотрено содержание понятия «правовое мышление сотрудника милиции» и выяснены его особенности.

**Ключевые слова:** правовое мышление, правовое сознание, правовая культура, сотрудник милиции, правовое мышление работника милиции.

**Orlova O. O. Peculiarities of police officer's legal thinking.** The article deals with the concept of "police officer's legal thinking" and researched its features. Ability to think legally means specifically concerned about in terms of legally significant practical problem that arose. Police officer's thinking – is a practical thinking that at each stage subject to certain practical manifestations.

For domestic lawyers it's important to have a modern, new to them, legal thinking, because that it is a means to overcome the current crisis in legal profession. Police officer's legal thinking has some distinctive features. It is the ability of law enforcement officers to understand the important aspects of the legal and police work, allowing them to navigate the legal situation according to their legal status and competence.

Legal education is the direct source of police officer's legal thinking. Therefore, in author's opinion, a necessary and important thing is the combination of basic university education and special training of future police officers that will enable them to increase the

level of legal culture, to possess of system of legal attitudes and values. Police officer's legal thinking involves both setting high regulatory culture that is reflected, on the one hand, the solid normative judgments, accuracy, formalizovanosti findings, and on the other - in adherence to dogma law, holiness of spirit and the letter of the law. One of the essential features of a professional lawyer' thinking is its creative nature combined with a constant search. Professional and legal police officer's thinking has the following features as autonomy, critical legal thinking, flexibility, depth, width, consistency, speed, agility, objectivity.

Undoubtedly, this list of features of police officer's legal thinking is not exhaustive.

*Keywords:* legal thinking, law conscience, law culture, militia, police officer's legal thinking.

Надійшла до редакції 21.03.2013

**В.М. Пальченкова**

кандидат історичних наук, доцент  
(Класичний приватний університет)

УДК 340.13/.14

## СПІВВІДНОШЕННЯ ФОРМАЛЬНОГО ТА НЕФОРМАЛЬНОГО (ГРОМАДСЬКОГО) КОНТРОЛЮ З ТОЧКИ ЗОРУ ТЕОРІЇ ПРАВА

Досліджується проблема співвідношення загального та особливого у розумінні формального та неформального (громадського) контролю як різновидів соціального контролю, що надає можливість зрозуміти ті закономірності, що покладені в основу функціонування такого складного явища, як соціальний контроль, ліквідувати відчуження між цілісним його розумінням.

*Ключові слова:* держава, неформальний контроль, соціальний контроль, суспільство, теорія права, формальний (общественный) контроль.

**Постановка проблеми.** В юридичній літературі соціальний контроль розглядається в широкому та вузькому сенсах. У широкому сенсі, під ним розуміють суспільну систему, що склалася історично, котра впливає на суб'єкт – соціальну групу, колектив, особу, і спрямована на організацію його діяльності в межах прийнятих у суспільстві правил, норм і соціальних цінностей, що виражають суспільні інтереси [1, с. 124]. Однак означене розуміння, хоча й широке за змістом, проте воно не розкриває всіх аспектів цього поняття. У змісті соціального контролю виділяють управлінський, соціологічний та психологічний, правовий аспекти [2, с. 13]. Соціальний контроль представляє систему суспільних і державних механізмів, шляхом яких підтримується рівновага, стабільність і суспільний порядок. Соціальний контроль підрозділяється на державний (формальний) і громадський (неформальний). Диференціація соціального контролю на формальний і неформальний демонструє закономірність, котра залишає за сферою права лише формальний контроль, а неформальні засоби соціального контролю претендують на, щонайбільше, те, щоби бути предметом правового унормування. Це збіднює можливість суспільства впливати на відносини, котрі

вже стали предметом правового унормування: державна служба, система юстиції, пенітенціарна система тощо.

**Метою** статті є необхідність виявлення співвідношення соціального формального та неформального (громадського) контролю в юридичному розумінні, враховуючи системний зміст цього явища в цілому. Для цього необхідно визначити не лише формальну, але й змістовну різницю між загальним та особливим у формах соціального контролю. За гіпотезою, можна знайти лише номінальну різницю між ними. Перевірити слушність цієї гіпотези складає основне завдання дослідження.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Означене питання слабо досліджене в літературі з теорії права. У останній переважають дослідження загального порядку, зокрема, дослідження О.І. Рябка та Є.О. Цишковського. У різний час питанням про поняття соціального контролю в юридичному розумінні займалися І.Е. Агабалієва, О.Ф. Андрійко, Г.М. Грошев, К.Є. Ігошев, В.Г. Румянцева та інші. Втім, у публікація означених авторів не вдалося уникнути невизначеності, котра характерна формальному розумінню соціального контролю в праві й одночасного використання інших соціальних норм як засобів здійснення соціального контролю через право. Існуюча класифікація видів соціального контролю включає такі критерії, котрі або дублюють один одного, або суперечать самому змісту соціального контролю, як у праві, так і взагалі. Що ж стосується співвідношення форм соціального контролю контролю, то наявні дослідження взагалі не торкаються цього питання. Все це вказує на необхідність дослідження проблеми на рівні загальнотеоретичного узагальнення.

**Виклад основного матеріалу.** На перший погляд співвідношення формального та неформального соціального контролю здійснюється за відносно безхмарним сценарієм. Себто формальний не може існувати без впливу або сприйняття неформальним, а останній підстраховується формальним і також зазнає його впливу. Але є й менш помірковане сприйняття цього процесу. Зокрема, С. Пезович більше вбачає в них конкуренцію, зіткнення. На його думку, формальні інституції стримують неформальні, але терплять невдачу в спробах змінити їх; формальні правила прямо конфліктують із неформальними; формальні правила або ігнорують або нейтрально сприймають неформальні; формальні правила «співпрацюють» із неформальними лише тоді, коли держава легітимізує їх, що часто відбувається спонтанно; у тому випадку, коли формальні правила конфліктують із неформальними, що превалюють, то це дуже збільшує витрати на стимулювання дотримання, виконання або застосування формальних правил, а це, кінець-кінцем, впливає на добробут суспільства [3, р. 170-171]. Справді, ідея гармонії між формальним і неформальним соціальним контролем є утопією, а спроба надати перевагу якомусь означатиме штучні очікування, котрі не справдяться, оскільки ефективність формального контролю залежить від ступеня узгодженості з неформальним, а низька ефективність формального контролю означає суттєву його різницю з нормативним змістом неформального.

На думку О.Г. Данильяна, сутність нового підходу до соціального контролю мусить полягати в зміні ступеня впливу держави та інститутів громадянського суспільства на всі соціальні процеси. Оптимальною, на погляд дослідника, можна вважати таку конструкцію соціального контролю, коли взаємодія між державою та інститутами громадянського суспільства відбувається за синергетичним станом, що дозволить максимально ефективно використовувати всі ресурси суспільства [4, с. 227]. Проте, з нашої точки зору, поєднання формального й неформального контролю, очевидно, слід бачити в закономірності поєднання організації і самоорганізації. Державний (формальний) соціальний контроль здійснюється на засадах організації. Наприклад, Л.А. Корунчак із цього приводу зазначає, що якщо для держави першочергове значення має фактор дисциплінарного впорядкування соціальних структур, то для окремої особистості важливо мати можливості, які дозволяють їй реалізовувати свою потребу в свободі, тому оптимальний рівень збалансування правової системи має базуватись на розумному співвідношенні процесів організації та самоорганізації. Різноманітність такого співвідношення при створенні джерел права надає можливість, з одного боку, державі – забезпечувати належний рівень правопорядку в країні, а з іншого боку, особистості – вільно розвиватися, проявляти себе в суспільстві, поєднуючи свободу кожного зі свободою всіх [5].

У сучасному світі дуже важко знайти суто нормативні суспільства. Більш реалістично знайти нормативні суспільства, у яких неформальний соціальний контроль домінує у визначенні основних життєвих орієнтирів. Типово для країн, що розвиваються або транзитивної економіки, таких як Україна та РФ, усе ще перебувають у процесі інституційного оформлення або реформ. У таких країнах формальні інститути зазнають стагнації розвитку, а формальні правила, що існують або використовуються як запасних шлях, або вихолощуються неформальними правилами, прихованими правилами або персональними зв'язками, що все сильніше поширюються. Але це характерне не лише таким типам держав. А. Грейф, застосувавши теорію ігор та історичний метод показав, що магрибські торговці в середні віки використовували заокеанських агентів для торгівлі на великі відстані за відсутності юридичних контрактів і основували свої відносини лише на силі репутації. Сила угоди, основаної на репутації спиралася на колективні покарання, котрі виявлялися у втраті довіри до порушника й неможливості або ускладненості ведення ним в подальшому ефективною торговою діяльністю. Цей тип колективних санкцій сприяв неформальному об'єднанню – «бізнесові мережі членів, які належали до однієї етичної чи релігійної системи» [6, р. 59]. Це приклад того, що історично неформальний соціальний контроль превалює над формальним, що останній багато в чому залежить від попереднього.

Між формальними та неформальними нормами трапляються конфлікти. Це закладено в їхній природі, а тому означене явище цілком закономірне. Самим неефективним рішенням є те, коли формальні правила непопулярні й витратні в їхньому застосуванні. Коли чиновники або керівники організацій сприймають формальні правила як додаток до своєї інтересів,

інші особи можуть сприймати неформальні правила як засіб для того, щоб «розсунути прутьї залізної клітки» формальних організаційних правил. Неправильно оцінювати таку реакцію як девіантну поведінку, оскільки брак легітимності має породжувати відповідну реакцію з боку населення або кола осіб, на яких розраховані формальні правила.

Від чого залежить конфліктність чи узгодженість форм соціального контролю? Це питання ще тільки має отримати достойного дослідження, сподіваємося, ґрунтованого на значному емпіричному матеріалі. Нині ж можна зауважити про те, що вже відомо. Поєднання формального й неформального соціального контролю на рівні конфлікту, пов'язане, як правило, з державним управлінням або організацією, коли силовий сценарій правил нав'язується на невзаємних засадах, тобто коли одні учасники суспільних відносин отримують все чи більше, а інші нічого чи менше, при цьому їхні внески в отримання кінцевого результату нерівні або несхожі. Узгодженість, зазвичай, існує на рівні соціальної самоорганізації, коли державне управління лише нормативно оформлює правила, що склалися, при цьому не тягне звично «ковдру на себе», а намагається виважити паритет інтересів на тих засадах, на яких ці правила склалися на рівні самоорганізації. Такий формат державного творення норм, на жаль, можливо досягнути рідко, оскільки не слід забувати, що інтереси особи, суспільства та держави часто конфліктують. Звідси необхідно розуміти, що ідея гармонізації засобів формального та неформального соціального контролю – це процес, а не ідеальний результат, до якого варто прагнути. С.О. Терепещий та К.А. Бондар, аналізуючи досвід функціонування розвинутих демократій, підкреслити, що саме концентрація державної влади, тобто порушення рівноваги в системі «держава-суспільство», а не владні відносини самі по собі, є передумовою маніпулювання демократичними цінностями, що у свою чергу веде до невиправданого втручання держави в гуманітарні та соціально-економічні відносини, а також спричиняє домінування чиновницького апарату над інституціями суспільства. Запобіжником державного авторитаризму є громадський контроль [7, с. 204].

Позбувшись утопізму в цьому питанні не слід удаватися до іншої крайності – фрустрації, тобто розуміння ситуації як неминучого домінування державного управління над недержавною сферою соціального контролю. Вони як стрижні однієї системи приречені на взаємодію, і коли одна підсистема суттєво ігнорує іншою виникає криза, у наслідок якої руйнуються або змінюються обидві. Відтак, державний та громадський контроль приречені на взаємодію, а в іншому випадку було би неможливим існування суспільства або держави як відносно самостійних суб'єктів суспільних відносин.

Наступна думка щодо співвідношення формального та неформального соціального контролю, яку можна згенерувати із загального бачення проблеми. У більшості суспільств приблизно на 70-95%% (різні оцінки) соціальний контроль здійснюється за рахунок самоконтролю. І чим вище в членів суспільства розвинутий самоконтроль, тим менше цьому суспільству потрібно вдаватися до зовнішнього контролю, і, навпаки, чим слабший са-

моконтроль, тим більш жорстким має бути зовнішній контроль. Іноді виникає парадоксальна ситуація, диктатура встановлювалася немовби задля блага громадян, з метою навести порядок, але звиклі підкорятися примусовому контролю громадяни не розвивають внутрішній контроль, вони деградуєть як соціальні істоти, – зникає здатність брати на себе відповідальність і поводитись згідно з раціональними нормами. Але цей самоконтроль не виникає на нормативно пустому місці. Удавану пустоту займають неформальні соціальні норми. Вони і є основним будівельним матеріалом для формальних норм. Самоконтроль тримається на принципі взаємності, коли люди намагаються не шкодити іншим задля власної безпеки, не лише побоюючись формального інституційного примусу, але й помсти з боку скривдженого та не аби якого резонансу з боку найближчого соціального оточення, котре є основним неформальним нормативним середовищем.

У цьому контексті питання треба наново переглянути проблему відмежування права від інших соціальних норм. Не абияку корисну роль у цьому може відіграти теорія соціального контролю. Якщо проаналізувати всі критерії відмежування права від інших соціальних норм, то їх слід було би скоротити із семи до одного [8 с. 47-48]. Єдиним важливим критерієм відмежування права від інших соціальних норм є їхній інституційний характер, що пов'язаний із державою. Звідси і їхня формальна визначеність у державних актах, забезпеченість державним примусом і владний характер. Відповідно, соціальні норми також мають всі ці риси, але їхній примусовий та владний характер виходить не з державної влади, а влади, котру мають соціальні інститути громадянського суспільства над індивідом. Примусова сила неформальних соціальних норм також виходить із відповідних соціальних інститутів, сім'ї, сусідства, професійного колективу, церкви, синагоги тощо.

Залишається лише визначити моделі, за якими взаємно функціонують формальний і неформальний соціальний контроль. Моделювання типів громадянського контролю за діяльністю держави одне з дискусійних питань. Його антиподом буде питання державного контролю над суспільством. Втім, ми не будемо розглядати останнє, оскільки тематика нашого дослідження має зосереджуватися на попередньому аспекті взаємодії офіційного та неофіційного соціального контролю. Існує опозиційний тим взаємодії між державою та громадськими інститутами. Він передбачає такий формат відносин, коли громадські інституції не приймають участі в складі громадських рад, дорадчих та консультативних органів, а будують свої відносини як антипод чинній державній політиці в певній сфері. Для цього вони звертаються до державних органів із запитамі, скаргамі, пропозиціями тощо, представляють інтереси громадян в судах, у яких розглядаються позови або скарги на діяльність (бездіяльність) чиновників, ініціювати перевірки державних органів і установ. Але все вони здійснюють не на владній основі. Хоча законом і передбачається обов'язкова реакція з боку держави на таку діяльність громадян та громадських організацій, однак, немає гарантій, що це буде здійснене так, як цього вимагають або бачать останні. Другий тип взаємодії формального та неформального соціального контро-

лю виражається не в опозиційному виді. Хоча це досить умовно, оскільки навіть будучи в якості спостережної, громадської, дорадчої структури вони мають виконувати відому опозиційну функцію. У цьому типі взаємодії громадські інституції або представники входять до складу громадської, спостережної рад, дорадчого або консультативного органу.

З цієї класифікаційної групи виростає паралельна група, котра виявляється в тому, що тип взаємодії проявляється в спільному прийнятті рішень разом із державним органом. Тут неформальний соціальний контроль проявляється лише в тому, що громадська частка органу контролює чиновницьку, але це тільки за умови, що вона не зростеться з останньою, виконуючи свою роль номінально. І все ж, у цілому такий спосіб взаємодії візуально розчиняє неформальний контроль у формальних засобах соціального контролю, втім, функція його може залишатися, хоча й перевірити її складно. Інший тип не передбачає прийняття участі в спільному винесенні рішень. Навпаки, громадські інституції намагаються протидіяти незаконним, відповідно до їхнього тлумачення, несправедливим, занадто витратним, непродуктивним, на їх думку, рішенням. Він схожий на опозиційний тип, але вказаний виходить із нього. Його зміст проявляється в критиці державної діяльності як одного з видів неформального соціального контролю. Однак акцент тут зроблений не на векторі діяльності контролюючого суб'єкта, а на процедурі й стратегії такої діяльності. Фактичною різницею цього типу від попереднього полягає в тому, що громадськість не розділяє в прийнятому рішенні відповідальності з державним органом. Втім, навіть не опозиційний тип передбачає можливість того, коли громадськість, котра приймає участь в роботі державного органу не розділяє відповідальність із державним органом, оскільки останній ігнорує їх зауваження, однак, вони не розділяють відповідальність із державним органом лише тоді, коли вони повідомляють суспільство через засоби масової інформації, зібрання або в інший спосіб, що всі намагання вплинути на чиновників не увінчалися успіхом. Такий розголос буде проявом неформального соціального контролю над державним органом.

Зрозуміло, що не можна оминати увагою такі види поєднання формального та неформального соціального контролю як процедури примирення, котрі використовуються в концепції відновного правосуддя. Власне кажучи, історична традиція вказує нам на те, що це не лише концепція та новітня практика в західних демократіях. Цій формі здійснення порозуміння в громаді або міжплемінних контактах налічує тисячі років. Підхоплена у середовищі правознавців концепція відновного правосуддя все частіше веде до того, що всі автори обов'язково знаходять у історії свої правових систем приклади відновного правосуддя [9, с. 14-15].

**Висновок.** Співвідношення формального та неформального соціального контролю дає можливість зрозуміти ті закономірності, які покладені в основу функціонування цього складного явища. Історично вони співіснували в протиборстві, оскільки формальний контроль постійно завойовував силовими методами нішу неформального соціального контролю. Надання переваги формальному соціальному контролю породить штучність ситуа-



ції, у якій формальний контроль не зможе бути ефективним і не занадто витратним, оскільки ефективність формального контролю залежить від ступеня узгодженості з неформальним, а низька ефективність формального контролю означає суттєву його різницю з нормативним змістом неформального.

Склалося так, що правознавці більш цікавляться формальним соціальним контролем, не надаючи належної уваги неформальним нормам і відносинам. Але останні можуть бути корисними для виявлення закономірностей ефективності права, з'ясуванні питань правосвідомості тощо. Не слід забувати про наявність кореляції між соціальними мережами та соціальним контролем, відповідно до якої більш щільні зв'язки в соціальних мережах зумовлюють домінування неформального соціального контролю над формальним. Неформальні соціальні мережі допомагають членам соціальних груп колективними діями вирішувати спільні проблеми та забезпечувати публічне благо, вони також надають сили неформальним правилам соціальної поведінки. Важливо зауважити, що в правознавстві історично склалося так, що єдиним важливим критерієм відмежування права від інших соціальних норм є їхній інституційний характер, що пов'язаний із державою. Звідси і їхня формальна визначеність у державних актах, забезпеченість державним примусом і владний характер. Очевидно, що соціальні норми мають всі ті риси, що й право, але їхній примусовий та владний характер виходить не з державної влади, а влади, котру мають соціальні інститути громадянського суспільства над індивідом. Примусова сила неформальних соціальних норм також виходить із відповідних соціальних інститутів, сім'ї, сусідства, професійного колективу, церкви тощо.

Залишається вельми перспективним для дослідження питання моделей співвідношення формального та неформального соціального контролю. Ті типи моделей, котрі ми виділили може бути розширено за рахунок більш ретельного вивчення практики взаємодії формальних та неформальних засобів соціального контролю.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Игошев К.Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения: [учебное пособие] / К.Е. Игошев. – Горький: Изд-во ГВШ МВД СССР, 1974. – 168 с.
2. Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд юрид. наук: спец. 12.00.01 / Евгений Александрович Цишковский; Нижегородская академия МВД России. – Нижний Новгород, 2003. – 33 с.
3. Pejovich, S. The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions in Social Stability and Economic Development / S. Pejovich // Journal of Markets & Morality. – 1999. – Vol. 2. – Num. 2. – P. 164-181.
4. Данильян О.Г. Деякі проблеми соціального контролю у сфері правового виховання в перехідному суспільстві / О.Г. Данильян // Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого. – 2011. – № 10. – С. 225-227.
5. Корунчак Л.А. Самоорганізація в процесах створення джерел права: різноманітність прояву / Л.А. Корунчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://intkonf.org/korunchak-la-samoorganizatsiya-v-protseah-stvorenniya-dzherel-prava-riznomanitnist-proyavu/>
6. Greif A. Institutions and the Path to the Modern Economy / Avner Greif. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 526 p.

7. Терепищій С.О., Боднар К.А. Механізми громадського контролю за реалізацією освітньої політики України / С.О. Терепищій, К.А. Боднар // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 49 (7). – С. 201-215.

8. Мохонько А.В. Місце норм права в системі соціальних норм / А.В. Мохонько // Держава і право: Збірник наук. праць. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 48. – С. 44-49.

9. Костицький М.В. Відновне правосуддя в контексті правової політики в Україні / М.В. Костицький: матеріали міжнародної конференції [«Формування української моделі відновного правосуддя»], (Київ, 10-11 лютого 2005 р.). – К.: «Український центр порозуміння», 2005. – С. 12-16.

**Пальченкова В.Н. Соотношение формального и неформального (общественного) контроля с точки зрения теории права.** Исследуется проблема соотношения общего и особенного в понимании формального и неформального (общественного) контроля как разновидностей социального контроля. Это дает возможность понять те закономерности, которые положены в основу функционирования такого сложного явления как социальный контроль, ликвидировать отчуждение в целостном его понимании.

**Ключевые слова:** государство, неформальный контроль, общество, социальный контроль, теория права, формальный (общественный) контроль.

---

**Palchenkova V.M. Correlation of formal and informal (social) control in terms of legal theory.** The author found the correlation of formal and informal social (public) control in legal sense based on a systematic content of this phenomenon as a whole. Not only formal but also substantive difference between general and specific forms of social control is determined.

The correlation of formal and informal social control allows to understand the regularity that are the basis for the functioning of this complex phenomenon. Historically they coexisted in the confrontation as formal control ever won by force the niche of informal social control. Providing the benefits of formal social control will generate artificial situation in which formal control can not be effective and not too costly, since the effectiveness of formal control depends on the degree of compliance with informal and formal control of the low efficiency means significant difference with its informal normative content.

Lawyers more interested in formal social control, without giving due attention to the informal norms and relations. But the latter can be useful for identifying patterns of efficiency law, clarifying the issues of sense of justice and so on.

Social norms have all the features as the law, but their coercive and overbearing character does not come from government, and government who have the social institutions of civil society over the individual. Forced power of informal social norms are also obtained from the corresponding social institutions of family, neighborhood, professional staff, churches and more.

In jurisprudence historically the only important criterion for distinguishing law from other social norms is their institutional nature, which is associated with the state. Hence their formal certainty in government regulations, availability of state coercion and imperious character.

**Keywords:** the state, informal control, society, social control, theory of right, formal (public) control.

*Надійшла до редакції 25.03.2013*

**Ж.М. Пустовіт**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.5

## **ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ФУНКЦІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР – ПОПЕРЕДНИЦІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

Визначено історичні передумови, які відіграли значну роль у становленні і розвитку функцій Верховної Ради УРСР. Також визначено, що для кожного періоду розвитку української державності був характерним процес формування і функціонування органів представницької влади.

*Ключові слова:* Верховна Рада Української РСР, функції Верховної Ради УРСР.

**Постановка проблеми.** Актуальність даного дослідження зумовлена, по-перше, тим, що процес становлення і розвитку функцій Верховної Ради Української РСР пройшов складний шлях – від функціонування віча в ранньофеодальний період до створення Верховної Ради Української РСР та конституційного визначення її єдиним законодавчим органом Радянської України; по-друге, вивчення генезису становлення і розвитку функцій Верховної Ради Української РСР є вельми важливим для становлення та розвитку функцій сучасної Верховної Ради України, яка у своїй діяльності керується досягненнями вітчизняної і світової наукової думки та практики функціонування парламентських установ.

**Метою** даного дослідження є аналіз історичних передумов становлення і розвитку функцій вперше утвореної на теренах Української РСР - Верховної Ради Української РСР.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Дана проблематика вивчалася в наукових працях С. Головатого, В. Копейчикова, О. Копиленка, Л. Кривенко, О. Мироненка, В. Погорілка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, Л. Юзькова та інших відомих вчених.

**Виклад основного матеріалу.** Аналізу функцій Верховної Ради Української РСР об'єктивно має передувати аналіз основних історичних передумов, що відіграли значну роль у становленні і розвитку її функцій. Досягнення вітчизняної і світової наукової думки та практики функціонування парламентських установ, які існували до зародження інституту Верховної Ради, відіграли певну роль у становленні функцій і Верховної Ради УРСР, і Верховної Ради України та зберігають свою актуальність і в умовах сьогодення.

Для кожного етапу розвитку української держави є властивим процес формування представницьких установ, які в різні періоди еволюційного розвитку виконували визначені законодавством функції і повноваження, аналіз яких допоможе визначити етапи становлення і розвитку функцій сучасного українського парламенту.

Так, зародженню інституту Верховної Ради Української РСР пере-

дували певні історичні періоди становлення і розвитку української державності з притаманним функціонуванням представницьких органів влади, що виконували в певних межах, формах і способі законодавчу, представницьку, установчу, контрольну, бюджетно-фінансову та інші парламентські функції.

Так, на нашу думку, є надто необхідним проаналізувати особливості еволюції вітчизняної політичної традиції щодо становлення і розвитку функцій вітчизняних представницьких установ, починаючи з діяльності віча і до створення інституту Верховної Ради Української РСР, оскільки даний період є важливим у процесі становлення функцій і повноважень як Верховної Ради УРСР, так і Верховної Ради України.

Так, особливості становлення і розвитку функцій Верховної Ради України сягають ще в далеку давнину. Цей процес розпочався ще в Давній Русі, в IX–XIII столітті. Саме цей історичний період знаменний започаткуванням певного розмежування повноважень між князем, віче та боярською думою, що зумовлено значенням Київської Русі для тогочасної Європи.

Принципу розподілу влад у сучасному розумінні Київська Русь не знала. Віче за традицією формально було наділено всією повнотою влади; князь очолював одночасно і виконавчу, і законодавчу, і судову «гілку влади»; аристократична боярська дума здійснювала істотний вплив на князя і його виконавчий апарат [1, с. 91, 94–95].

В.І. Сергеевич розглядав віче як «форму безпосередньої участі народу в суспільних справах, а не через представників». Він писав, що «князь і віче стояли один біля одного як дві самостійні влади, для спільних дій яких потрібна була сумісна згода» [2, с. 57, 106].

Російський історик В.О. Ключевський вказував на необхідність князеві враховувати думку віче, як рівного з рівним, і укласти з ним політичний договір на князювання [3, с. 201].

Відомий історик права М.Ф. Владимирський-Буданов вважав, що віче є зборами повноправних громадян. На його думку, XI–XIII ст. є епохою повного виокремлення цієї форми влади в самостійну [4, с. 51–61].

Віче виникли з племінних зборів у слов'ян. Про них вперше згадується в літописах у Новгороді – 1016, Києві – 1068, Володимирі-Волинському – 1097, Звенигороді – 1147, Переяславі – 1175. У II пол. XI–XII ст., внаслідок послаблення князівської влади і розпаду Київської держави, роль віче у суспільному житті набуває особливого значення [5].

Т.Л. Вілкун зазначає, що тривалий час проблему складу віче розв'язували виходячи переважно з уявлень про класову природу віча або на підставі найпоширеніших найменувань вічників («кияне», «новгородці», «вси людье» тощо) [6, с. 4].

Віче скликалися нерегулярно, за ініціативою населення або представників влади. Віче оголошувало війну і укладало мир, обирало і усувало князя та головних осіб (посадників, тисяцьких, соцьких), вело переговори з чужоземними купцями, чинило вічовий суд і приймало закони. Віче, як орган державної влади, занепадають із втратою українськими землями незалежності [7].

Михайло Грушевський в одній зі своїх праць «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя» писав, що для того, щоб збагнути сутність і призначення віча як владного елемента в державній структурі Русі, треба звернути увагу ще й на, по-перше, правоздатність громади обирати князя; по-друге, її здатність ставити «володіння столом» у залежність від виконання її вимог; по-третє, участь віча в обговоренні та вирішенні різних державних питань [8, с. 304–305].

Державний устрій Русі слід визнати народовладним у формі віча. Народовладна культура давніх русів виявляється практично в усьому: у звичаєвому праві й традиціях, суспільній поведінці, громадській думці, в оформленні стосунків між містом і селом, громадою та військово-охоронними структурами [9].

Народні збори – віче – виконували важливу державну функцію. Основними напрямками діяльності віча були питання державного правління, законодавство, суд. Але з часом коло повноважень зменшилося і віче виконувало управлінську функцію; установчу, яка полягала в обранні і знятті з посад представників адміністрації, обранні в окремих випадках князів тощо; вирішувало питання війни і миру, тобто виконувало зовнішньополітичну функцію.

Отже, віче – це орган влади, що розвивався паралельно з княжою владою і як самостійний орган влади був складовою державного механізму та вирішував важливі питання життєдіяльності держави. В цей історичний період часу не виділяли інститут функцій віче в тому вигляді, в якому його розглядає сучасна наука конституційного права. Аналізуючи окремі повноваження віче, ми можемо стверджувати, що основними напрямками його діяльності були, насамперед, законотворення, так як віче приймало закони. Прослідковуються окремі ознаки установчої функції, оскільки віче обирало князів, обирало на посади і знімало з посад представників адміністрації. Про зародження бюджетно-фінансової функції свідчить те, що віче розпоряджалося земельними і фінансовими ресурсами землі чи волості. Віче вирішувало питання війни і миру тощо, що свідчить про зародження зовнішньополітичної функції.

Незважаючи на досить значний обсяг повноважень віча, на нашу думку, відсутні підстави говорити про віче як про ранньофеодальний парламент, оскільки віче були властиві лише окремі ознаки, що притаманні представницькій установі в сучасному розумінні. Насамперед, віче являло собою орган управління державними справами, що представляв інтереси окремих станів, а не інститут народовладдя, так як право представництва в ньому належало феодальній верхівці.

Наступним етапом в еволюційному процесі щодо становлення функцій українського парламенту стала литовсько-польська доба, яка припадає на XIV–XV ст. Вже починаючи з XV століття на території України шляхта збиралася з метою вирішення важливих державних питань та проводила сейми, які мали певну ієрархію і розподіялися переважно на земські та загальнонаціональні. Сейм був представницьким органом парламентського типу Корони польської і Речі Посполитої.

Такий представницький орган як Сейм виник у процесі еволюції королівської ради, вічових з'їздів окремих польських земель (воєводств) та малопольських і великопольських провінційних з'їздів, що виконували законодавчі функції; перетворення з'їздів на сейми, тобто на станово-представницькі загальні зібрання (лат. *conventio, parlamentum*), відбулося тоді, коли участь у них, крім урядовців-сановників, стали брати шляхтичі, а також представники міст і церкви [10].

Так, основними повноваженнями Сейму були такі: видання законодавчих актів, введення податків, скликання посполитого рушення, нобілітація, вироблення загального курсу зовнішньої політики, затвердження мирних договорів, контроль над діяльністю короля і вищих посадових осіб держави. Відповідно, основними функціями Сейму були такі: законодавча; установча; контрольна; бюджетно-фінансова та зовнішньополітична. Певно, що структурно вищезгадані функції були занадто «вузькими», на відміну від сучасного розуміння структурних елементів кожної окремої функції представницького органу. Також даний період характеризувався тим, що елементи функцій сеймів розвивалися іноземними державами, але збиралися вони на українській території.

У XVI–XVIII столітті на підставі досвіду діяльності таких пропарламентських інституцій як віче і сейми сформувалася традиція зібрання так званих козацьких рад, які на Запорозькій Січі вважалися найвищими органами влади та мали виборний і подекуди представницький характер. Як відомо, козацька рада була законодавчим, адміністративним і судовим органом влади. Козацька доба знаменує собою зародження парламентаризму з наявними козацькими радами, що виконували ряд властивих лише їм функцій.

До компетенції загальної військової ради козацьке право відносило вибори гетьмана і генеральної старшини та усунення їх від влади, хоча фактично загальна військова рада тільки обирала гетьмана і генеральну старшину та жодного разу не скористалася правом позбавити їх займаних посад та здійснити над ними суд. Важливими функціями загальної військової ради були також ратифікація міждержавних угод, санкціонування законів, ухвалення рішень із питань війни і миру та судочинство. Козаки мали право обговорювати справи, винесені на розгляд ради, висувати власні пропозиції. Будь-яке питання рада ухвалювала простою більшістю голосів. Голосування мало відкритий і персональний характер, відбувалося за допомоги вигуків, а в разі схвального рішення – і підкиданням шапок. Підрахунок голосів не проводився, старшина і самі голосуючі на слух чи візуально визначали наслідки голосування [11, с. 194–196].

Закріплення таких значних повноважень за козацькими радами свідчить про зародження законодавчої, установчої та зовнішньополітичної функції.

Упродовж другої половини XVII ст. загальна військова рада поступово втрачала своє політичне значення. Гетьман і генеральна старшина фактично перетворили раду на формальний засіб легітимного приходу до влади.

Наступний період розбудови української держави характеризується діяльністю Центральної Ради України та добою Директорії УНР.

Так, віче, сейми та козацькі ради мали лише окремі ознаки представ-

ницьких установ, на відміну від Центральної Ради Української Народної Республіки, яка була створена 17 березня 1917 року і має всі підстави вважатися попередником Верховної Ради України.

Центральна Рада України спочатку формувалася не шляхом загальних виборів, а на основі делегування до її складу представників різних демократичних громадських організацій [12, с. 225].

Виходячи з цього ні Українська Центральна Рада, ні інші установи представницького характеру періоду визвольних змагань не були "класичними" парламентами, адже відповідне політичне представництво не мало традиційного для парламентів засобу вираження через прямі вибори. Звичайно відповідні вибори мали непрямий і так званий корпоративний (куріальний) характер. Тому згадані установи можна вважати установами територіально-корпоративного політичного представництва [13, с. 5].

Дана точка зору є надзвичайно слушною, але разом з тим саме період функціонування Центральної Ради України є визначальним у становленні і розвитку функцій сучасного парламенту України. Центральна Рада, можливо, і не була наділена всіма можливими ознаками парламенту, її функції були не такі багатовекторні, які має сучасний парламент, але аналізуючи історично важливі документи доби Центральної Ради України, ми сміливо можемо назвати цей період основним у процесі становлення функцій як Верховної Ради Української РСР, так і Верховної Ради України.

Саме Центральна Рада України зробила значний внесок у розбудову української державності через видання всесвітньо відомих Універсалів Центральної Ради. В I-му Універсалі Центральної Ради України зазначено, що «виборні люди з усієї Землі Української вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономії України» [14, с. 95].

Найвагомішим став IV Універсал, ухвалений 22 січня 1918 року року, який проголосив одним із важливих завдань створення Конституції України. На останньому засіданні Центральної Ради було ухвалено проект Конституції Української Народної Республіки — «Статут про державний устрій, права і вольності УНР».

Конституція УНР складалася із восьми розділів, серед яких пріоритетне місце посідає Розділ III «Органи влади Української Народної Республіки» та Розділ IV «Всенародні збори Української Народної Республіки».

В Розділі III Конституції УНР зазначено, що вся влада в Українській Народній Республіці походить від народу. Верховним органом Української Народної Республіки є Всенародні збори, які здійснюють вищу законодавчу владу і формують вищі органи виконавчої і судової влади [14, с. 107].

Всенародні збори Української Народної Республіки проголошувалися органом законодавчої влади, і, відповідно, наділялися виключним правом прийняття законів, внесення в них змін, внесення змін до Конституції УНР, затвердження постанов, що торкаються компетенції Національного Союзу тощо. Виключними правами Всенародних зборів Української Народної Республіки щодо прийняття законів були такі: питання податків, позик, встановлення одиниці міри, ваги і монети тощо.

Представницька функція полягала в тому, що суверенне право в Українській Народній Республіці належало народові України, тобто всім громадянам, що проживали на території Української Народної Республіки.

В межах установчої функції, Всенародні Збори Української Народної Республіки формували органи виконавчої і судової влади – Раду Народних Міністрів УНР та Генеральний Суд УНР; формували власні парламентські структури: Голову Всенародних зборів Української Народної Республіки, заступників «товаришів», одного заступника; Раду старшин зборів; фракції в кількості не менше 15 народних представників тощо.

Про бюджетно-фінансову діяльність мова йшла лише в Розділі VII, що визначав організацію діяльності Національного Союзу. Насамперед, йдеться про те, що Національний Союз установлює свій щорічний бюджет і має право оподаткування своїх членів на підставі правил, встановлених для загальнодержавного оподаткування; робити позики і приймати фінансові заходи для забезпечення роботи Національного Союзу.

Період діяльності Центральної Ради України був хоч і не тривалий, але визначальний у становленні української державності. Визначальним у діяльності Центральної Ради України стало прийняття Конституції УНР, в якій Україна проголошувалася незалежною, демократичною і парламентською державою, а також проголошувала принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, Все це відповідало світовим стандартам демократії і відіграло свою роль в організації діяльності сучасної Верховної Ради України.

Ще одним попередником Верховної Ради України можна вважати з'їзд хліборобів-землевласників, який відбувся 29 квітня 1918 року в Києві і проголосив гетьманом України Павла Скоропадського. Цього ж дня було оголошено «Закони про тимчасовий державний устрій України», що мали слугувати за Конституцію держави до скликання Сейму. Але, як відомо, Сейм так і не було скликано. За Конституцією, яка мала тимчасовий характер, влада в Україні належала Гетьману, який був головою Української держави, керівником виконавчої і законодавчої влади, верховним головнокомандуючим Збройними силами. Він мав право схвалювати або відхиляти законопроекти, призначати і звільняти отамана Ради Міністрів, разом з усім кабінетом, контролювати зовнішню та податкову політику держави, вводити воєнний, осадний або надзвичайний стан та надавати амністію засудженим [15].

Доба Гетьманату характеризується новою моделлю влади – сильною владою глави держави, що пояснюється тогочасною нестабільною політичною ситуацією в середині країни. Пріоритетну роль у системі державного управління відігравав гетьман, який посідав найвище місце в державі стосовно інших державних установ. Повноваження гетьмана поширювалися на сферу законодавчої, виконавчої та судової влади. Таким чином, уся повнота функцій представницької влади належала гетьману.

У листопаді 1918 року влада в Україні зосередилася в руках Директорії, яка складалася з п'яти членів і очолювалася В. Вінниченком. За час існування Директорії було прийнято ряд знаменних для конституційного



розвитку України документів, а саме: Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці, Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки. Особливо слід зазначити, що за доби Директорії Урядовою комісією було зроблено унікальний за своїм змістом проект Конституції УНР під назвою "Основний державний закон Української Народної Республіки".

Аналізуючи даний документ з точки зору аналізу підходів щодо змістовного і структурного наповнення функцій представницької установи варто зазначити, що законодавчим органом мав бути однопалатний орган – Державна Рада, а до моменту її скликання законодавча влада мала належати Державному сойму. Аналізуючи артикули даної конституції, ми можемо зробити висновок, що функціями представницької установи були законодавча (насамперед, прийняття законів), представницька (члени Союму є представниками загалу громадян української держави тощо), установча (обрання Голови, заступників Голови, формування комісій тощо), контрольна (міністр фінансів здійснює нагляд за Державним Банком і відповідає перед Державним Союмом за його діяльність, схвалює звіт Державного контролера, має право контролювати діяльність уряду через інтерпеляцію, наслідком якої може стати недовіра уряду або окремому міністру, може бути утворено комісії для з'ясування тих чи інших питань тощо), бюджетно-фінансова (визначає податки і публічні оплати, ухвалює державний бюджет тощо) та зовнішньополітична.

У підсумку необхідно констатувати, що ХХ століття є періодом розбудови Української держави, в якому надто яскравою є діяльність Центральної Ради України та доба Директорії УНР. І в цьому контексті не можна залишити поза увагою вироблені в згаданий період підходи до меж, форм і способів функціонування представницьких установ.

У 1919 році Директорія потерпіла крах і в Україні розпочався новий етап розвитку конституційного процесу, що відіграв важливе значення у становленні і розвитку функцій сучасного українського парламенту. Цей період в історичній науковій літературі прийнято називати «радянський», оскільки в радянській юридичній науці конституцією було прийнято вважати основний закон держави, що виражає, як і будь-який закон, соціально-політичну природу держави і волю пануючого класу. При цьому, радянські правознавці виділяли особливу юридичну категорію – «Радянська Конституція» – як принципово нову для конституційного права [16, с. 55].

У цей час було створено перший радянський уряд і, відповідно, було прийнято Радянську Конституцію України ВУЦВК у березні 1919 року. В 1922 році було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік, а вже в 1924 році було прийнято Конституцію СРСР, що стало причиною внесення змін у раніше прийняту Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року, а, відповідно, в травні 1929 року було прийнято новий текст Конституції УСРР.

В Конституції 1919 та 1929 років визначалося, що органом верховної державної влади і найвищим представницьким органом в Україні був Усеукраїнський з'їзд Рад (ст. 10 Конституції 1919 р., ст. 22 Конституції 1929 р.).

У грудні 1936 році, в епоху сталінізму, було прийнято нову Конституцію СРСР, а вже в січні 1937 року було прийнято Конституцію Української Радянської Соціалістичної Республіки, в якій Верховна Рада Української РСР визначалася як найвищий орган державної влади УРСР та єдиний орган законодавчої влади УРСР.

Отже, основними історичними віхами, що передували зародженню Верховної Ради УРСР, а в подальшому і сучасної Верховної Ради України, стала діяльність віча, козацьких рад, сеймів, Центральної Ради України, Директорії УНР тощо, що певним чином вплинуло на формування першого Українського радянського парламенту – Верховної Ради УРСР. Але, на жаль, не всі здобутки даного періоду щодо організації і діяльності парламенту та його ролі в системі органів державної влади в подальшому було відтворено в Конституціях радянського періоду. Більшою мірою досягнення у сфері функціонування парламентських установ, що здійснювали свою діяльність до утворення Верховної Ради УРСР було враховано при прийнятті Конституції України 1996 року, яка врахувала досягнення вітчизняної науки і практики в зазначеній сфері.

**Висновки.** У результаті проведеного дослідження варто визначити, що для кожного періоду розвитку української державності був характерним процес формування і функціонування органів представницької влади.

Перший період – це ранньофеодальний період нашої державності з характерним функціонуванням народних зборів -віче; другий період державного будівництва – це литовсько-польська доба, що знаменується діяльністю сеймів; третій період відомий заснуванням Запорозької Січі, в якій функціонували козацькі ради; третій період – це період розбудови Української держави (період діяльності Центральної Ради України та доба Директорії УНР); четвертий період державності, характеризується тим, що Україна ввійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (у цей період вперше було створено Верховну Раду УРСР, конституційно-правовий статус якої було визначено Конституцією УРСР 1937 року).

#### ***Бібліографічні посилання***

1. Одинцова Г. С. Теорія та історія державного управління: навч. посіб. / Г. С. Одинцова, В.Б. Дзюнзюк, Н.М. Мельтюхова – К., 2008.
2. Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. Исторические очерки. / В. И. Сергеевич – М., 1867.
3. Ключевский В.О. Сочинения в 9-ти т. – Т. I. Курс русской истории. – Ч. I / под ред. В.Л. Янина. – М., 1987.
4. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – 7-е изд. – Киев; Петроград, 1915.
5. Довідник з історії України / за ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1993. // <http://history.franko.lviv.ua/Iv.htm>
6. Вілкун Т.Л. Віче в Давній Русі у другій половині XI–XIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01/ Вілкун Т.Л. –К., 2001.
7. Довідник з історії України / за ред. І. Підкови та Р. Шуста.– К., 1993. – Т.1. // <http://history.franko.lviv.ua/Iv.htm>
8. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991.
9. Сворак С. Формування та трансформація вічового устрою Руської держави. – Режим доступу : // <http://www.viche.info/journal/1067/>

10. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (гол.). – К., 2003. – Режим доступу: // [http://www.history.org.ua/?termin=Valnyj\\_sejm](http://www.history.org.ua/?termin=Valnyj_sejm)
12. Музиченко П.П. Історія держави і права України : навч. посіб. – 6-те вид., перероб. і доп. – К., 2007.
13. Журавльова Г.С. Конституційні засади становлення та розвитку парламентаризму в Україні : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.02/ Г.С.Журавльова. – Х., 1999.
14. Історія української Конституції/ упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К., 1997.
15. Закони про тимчасовий державний устрій. – Режим доступу : // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>
16. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. – К., 2006.

**Пустовит Ж. Н. Исторические предпосылки становления и развития функций Верховного Совета УССР - предшественницы Верховной Рады Украины.** Исследованы исторические предпосылки, которые сыграли значительную роль в становлении и развитии функций Верховного Совета УССР. Также определено, что для каждого периода развития украинской государственности был характерным процесс формирования и функционирования органов представительской власти.

**Ключевые слова:** *Верховный Совет Украинской ССР, функции Верховного Совета УССР.*

---

**Pustovit Zh. M. Historical background of formation and function of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR – the predecessor of The Verkhovna Rada of Ukraine.** The article outlines the historical background and stages of formation and functioning of representative institutions that played a significant role in the establishment and functions of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR.

It is proved that the birth of the Institute of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR certain historical periods prior to the formation and development of Ukrainian statehood inherent operation of representative bodies that perform to a certain extent, form and way of legislative, representative, constituent, control, fiscal and other functions. The author found that the major historical milestones leading up to the birth of the Supreme Soviet, and subsequently the Verkhovna Rada of Ukraine, was the work of the Chambers, Cossack tips Sejm, the Central Rada of Ukraine, UPR Directory so that definitely influenced the formation of the first Ukrainian Soviet parliament – the Supreme Soviet, which is the predecessor of the Verkhovna Rada of Ukraine.

It's determined that for each phase of development of the Ukrainian state is peculiar process of formation of representative institutions, which in different periods of evolutionary development performed by the legislation functions and powers, whose analysis helped to identify the stages of formation and development of the functions of the modern Ukrainian parliament. First period – a period in our early feudal state with a typical operation of the national assembly – viche, the second period of nation building – is the Lithuanian-Polish days that marked the activities of the Seimas, the third period is known establishment Sich, which functioned Cossack Council, the third period - the period development of Ukrainian state (the period of the Central Rada of Ukraine and the period of the UPR Directory), the fourth time the state is characterized by the fact that Ukraine joined the Union of Soviet Socialist Republics (the period was initially set up of USSR Supreme Soviet, the constitutional and legal status which was defined by the Constitution of the Ukrainian SSR 1937).

**Keywords:** *the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR, functions of the Supreme Soviet of the USSR.*

*Надійшла до редакції 03.12.2012*

**А. О. Рибалкін**кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

**СУТНІСТЬ, ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ  
СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ**

Проаналізовано актуальні проблеми юридичних та соціальних конфліктів. Визначено сутність, юридичну природу та класифікацію соціальних конфліктів. Обґрунтовано, що юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту.

*Ключові слова:* конфлікт, конфліктна ситуація, конфліктна динаміка, соціальний конфлікт, юридичний конфлікт.

**Постановка проблеми.** Політична криза в Україні, що виникла в суспільстві з початком нового тисячоліття, сьогодні пронизує всі його структури й сприяє виникненню та розвитку безлічі соціальних протиріч і зіткнень, які вимагають негайного раціонального врегулювання.

Сучасні конфліктологічні концепції намагаються охопити широке коло питань. Це – визначення самого поняття конфлікту, розкриття природи конфлікту як особливого суспільного явища, причин і умов виникнення конфлікту і конфліктних ситуацій, можливостей їх прогнозування і вирішення [1, с. 14]. Крім того, до аналізу залучаються структура конфлікту як певної системи, його суб'єктний склад, а також визначення його ролі та функцій і вирішення питань щодо класифікації конфліктів.

Полярність інтересів та прагнень учасників конфліктів, їх різне ставлення до цінностей і норм суспільного життя, де останні виникають, зумовлює те, що конфлікти можуть мати різний характер.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Протягом десятиліть тема соціальних конфліктів у радянському суспільстві для дослідження була закритою. Ще у 1986 р. можна було стверджувати, що «соціалізму за самою його природою є чужими соціальні конфлікти» [2].

Згодом тематика конфлікту виявила себе у дослідженнях явища бюрократизму. Розвиток подій наприкінці 80-х рр. в СРСР спричинив появу перших конфліктологічних досліджень «західного типу», коли глибокі політичні й соціальні проблеми стали основою для розвитку конфліктології на теренах СНД, яка розвивається як на загальнотеоретичному рівні (А. Анцупов, А. Шипілов, Є. Бабосов), так і на рівні галузевих досліджень: військова конфліктологія (С. Богданов), політична конфліктологія (В. Авксент'єв, Ю. Запрудський, Д. Фурман, Є. Степанов), юридична конфліктологія (Ю. Барабаш, В. Кудрявцев, Л. Герасіна, М. Панов), психологія конфлікту (Н. Гришина, Г. Ложкін) та ін. На шляху розвитку конфліктологічної концепції важливо враховувати накопичений досвід [3, с. 9].

**Виклад основного матеріалу.** Під час проведення великої кількості соціологічних, політологічних та конфліктологічних досліджень соціаль-

ного конфлікту, багатьох міжнародних науково-практичних конференцій та симпозіумів, присвячених конфліктологічній проблематиці, в політичній науці формується думка, відповідно до якої певні теоретичні засади, здатні реконструювати природу й механізми виникнення соціальних конфліктів в Україні, неможливо шукати в західній конфліктологічній традиції, яка побудована на вивченні генезису й ескалації соціальних зіткнень в іншому соціально-політичному просторі.

Багатоаспектність розгляду явища конфлікту, коли від спеціальних отримуються загальні висновки і серед загальних тенденцій виокремлюються спеціальні особливості, дозволяє підходити до дослідження системно. Насправді, системні дослідження «виникають там, де немає зрілої, повної теорії, що стосується досліджуваної ситуації, та й саме завдання виокремлення досліджуваної ситуації не видається тривіальним; де цілі дослідження є надто загальними, розпливчастими, недостатньо конкретними і де не тільки не зрозуміло, як краще зробити те, що ми збираємося зробити, а й взагалі невідомо, як це зробити» [4, с. 7–8]. Таке визначення доречне щодо ситуації вивчення конфліктів.

Проблема конфліктної динаміки є однією з найважливіших у конфліктології. Науку тут цікавить не тільки послідовність стадій та фаз конфліктної взаємодії, а й насиченість їх соціально зумовленими подіями, форми та характер рішень і дій, які здійснюють конфліктуючі суб'єкти.

Процес регулювання конфлікту здійснюється за допомогою різноманітних технологій: інформаційної, комунікативної, соціально-психологічної, організаційної. Володіння ними правоохоронцями, безперечно, сприяє формуванню їх відповідного іміджу.

Соціальний конфлікт у широкому розумінні є об'єктом вивчення багатьма науками (по суті, соціальними науками): соціологією, політологією, історією, юриспруденцією тощо. І всі види конфліктів (політичний, юридичний, економічний) є лише підвидами соціального конфлікту в широкому розумінні цього поняття.

Відповідно до сфери виникнення і протікання конфліктів, соціальні конфлікти можна класифікувати на політичні, економічні та юридичні.

Політичний конфлікт як форма політичних відносин, як правило, характеризується відкритим зіставленням політичних інтересів і зіткненням протидіючих соціально-політичних сил, дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади, домінування, впливу, авторитету [5, с. 259]. До числа політичних можна віднести будь-які конфлікти за участю політичних акторів або з політичним звучанням [6, с. 75].

Політичні конфлікти виникають у ситуаціях, коли існують різні інтереси, протистояння і боротьба соціальних, етнічних, професійних та інших інтересів груп, прошарків та спільностей людей у процесі набуття, розподілу влади або боротьби за цю владу і оволодіння владними ресурсами [3, с. 24].

Щодо економічних конфліктів, вони виникають з приводу відносин власності і розподілу матеріальних ресурсів. Самі економічні відносини можуть стати об'єктом політичного конфлікту, коли, наприклад, обирають-

ся напрямки пріоритетної економічної політики.

Юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту, в основі якого лежить протилежність поглядів, інтересів, потреб двох або декількох суб'єктів, що призводить до їхнього протиборства. Сучасний соціально-економічний і політичний стан в Україні зумовлює збільшення потенційної можливості виникнення найрізноманітніших конфліктів. Становлення юридичної конфліктології викликане необхідністю цивілізованого проведення в життя конституційного принципу, що закріплює ідеологічну розмаїтість.

Природа юридичного конфлікту виявляється, по-перше, у можливості співвіднесення його з державними інститутами і правом, а відтак, у розгляді конфлікту не в абстрактному соціальному просторі, а в реальному зв'язку з діючими державно-правовими структурами та інструментами. По-друге, щоб конфлікт набув юридичного значення, в його проблемі мають прослідковуватися наявні правовідносини або ті чи інші юридичні аспекти, притаманні сторонам конфлікту, або їх взаємодії в цілому. Будь-яка система, в тому числі і правова, постійно відчуває на собі деструктивний вплив, який є результатом її внутрішньої суперечливості.

Юридичний конфлікт, в його «чистому» вигляді, є протиположністю суб'єктів права з приводу застосування, порушення або тлумачення правових норм. Звідси, привід та об'єкт юридичного конфлікту, його суб'єктивна складова, учасники, мотивація їх поведінки тощо повинні мати правові ознаки, а сам конфлікт, як правило, викликає юридичні наслідки.

Юридична конфліктологія розглядає юридичний конфлікт у вузькому і широкому розумінні слова, в чистому і змішаному, перехідному і юридизованому вигляді.

Так, у вузькому розумінні такий конфлікт пов'язаний з правовими відносинами сторін – це протиборство суб'єктів права із суперечливими правовими інтересами, які виникають у зв'язку зі створенням, реалізацією, застосуванням, зміною, порушенням або тлумаченням права.

У широкому значенні (змішані або перехідні форми) – це будь-який соціальний конфлікт, що містить хоча б один елемент, який має юридичну характеристику (суб'єкти, об'єкт, мотивацію). Якщо за своїм характером конфлікт має суто юридичну природу, то в цьому випадку його завершення юридичними засобами не є обов'язковим. Його і так можна віднести до юридичних, навіть якщо він розв'язується неформальними процедурами – переговорами, посередництвом. Найбільша складність виявляється у віднесенні конфліктів з одним юридичним елементом до числа юридичних, тому обов'язковою умовою визнання конфлікту юридичним слід, мабуть, вважати наявність факту або можливості припинення чи розв'язання протиборства за допомогою юридичних процедур.

Юридична наука володіє чималим поняттєвим інструментарієм щодо аналізу і розв'язання конфліктних ситуацій у правовій галузі: поняття правопорушення, делікту, злочинності, відповідальності, юридичного спору, процесуального “змагання” тощо, врешті, юридичної колізії.

Конфлікт може бути стимулятором, рушійною силою суспільних і

державних змін, сприяти більш швидким їх темпам, здійснювати перетворення у змінах динамічної функції конфлікту.

Юридичний конфлікт може або порушувати справедливе співвідношення позицій, або відтворювати (повністю чи частково) його, може виражати справедливі претензії на новий правовий порядок, тобто бути позитивним явищем і мати позитивні функції. Юридичний конфлікт віддзеркалює правову дійсність. Він може відтворювати деформації правової дійсності, вказувати на дефекти правової системи, недосконалість законодавства та судової практики.

**Висновки.** Отже, виокремлення певних видів конфлікту має своєю метою не створення окремих конфліктологічних концепцій, що не пов'язані одна з одною, а має на меті системне вивчення природи і закономірностей конфлікту в його специфічних проявах.

Раціональне врегулювання конфліктів у кожному сучасному суспільстві (в тому числі й в українському) має місце тільки за тих обставин, коли суб'єкти (від державних установ до соціально-політичних організацій) готові і здатні адекватно реагувати на кризові явища, здійснювати на практиці експертизу соціально-політичних протиріч, що їх викликали, та послідовно реалізовувати механізм їхнього розв'язання.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Краснов Б. И. Конфликты в обществе / Б. И. Краснов // Социально-политический журнал. — 1992. — № 6. — С. 14–17.
2. Нечипоренко Л. А. Марксизм-ленинизм о социальных конфликтах и критика буржуазных интерпретаций : автореф. дис... д-ра филос. наук / Л. А. Нечипоренко. — М., 1986.
3. Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні : монографія / А. Єзеров. — Одеса, 2008.
4. Гвишиани Д. М. Диалектико-материалистические основания системных исследований / Д. М. Гвишиани // Диалектика и системный анализ / под ред. Д. М. Гвишиани. — М., 1986.
5. Політологія / за ред. І. С. Дзубо, К. М. Левіковського. — К., 1998.
6. Петров Н. Политические конфликты в регионах / Н. Петров // Эволюция взаимоотношений центра и регионов России. — М., 1997. — С. 75–78.

**Рыбалкин А.А. Сущность, юридическая природа и классификация социальных конфликтов.** Проанализированы актуальные проблемы юридических и социальных конфликтов. Определена сущность, юридическая природа и классификация социальных конфликтов. Обосновано, что юридический конфликт является разновидностью социального конфликта.

**Ключевые слова:** конфликт, конфликтная ситуация, конфликтная динамика, социальный конфликт, юридический конфликт.

**Rybalkin A.O. The essence of the legal nature and classification of social conflicts.** According to the field of origin and occurrence of conflicts, social conflicts are classified into political, economic and legal ones.

The legal conflict is a kind of social conflict, which is based on the opposite views, interests, needs of two or more subjects, leading to their confrontation. The current socio-economic and political situation in Ukraine leads to an increase in the potential for the emergence of a variety of conflicts. The establishment of legal conflictology due to the need of the civilized implementation of the constitutional principle of ideological diversity.

Legal nature of the conflict appears, at first, the ability to correlate it with the state institutions and the law, and therefore, in consideration of the conflict is not an abstract social

space and real connection with existing state legal structures and instruments. Second, the conflict had legal significance, it traced the problem with existing relationship or certain legal aspects inherent to the parties, or their cooperation in general. Any system, including legal constantly feels the destructive impact that the result of its internal contradictions.

Legal conflict in its "pure" form, confrontation is a legal person with regard to the application, interpretation or violation of law. Hence, the drive and the object of legal conflict, its subjective component, participants motivated their behavior and so should have the right features and the conflict leads to legal consequences.

In a narrow sense this conflict has the legal relationship of the parties - a confrontation with controversial subjects right legal interest that arise in connection with the creation, implementation, use, modification, breach or interpretation of the law.

In a broad sense (mixed or transitional forms ) - is any social conflict that contains at least one element that has the legal characteristics (subject, object, motivation ).

Conflict can be a stimulant, the driving force of social change and state, accelerate them to carry out the transformation of dynamic changes in the function of the conflict.

Legal conflicts may violate fair value items, or reproduce (in whole or in part) it can express just claim to a new legal order, that is, be a good thing and have positive functions.

Singling out certain types of conflict of aims of the conflict does not create individual concepts that are not related to each other, and aims at systematic study of the nature and patterns of conflict in its specific manifestations.

**Keywords:** *conflict, conflict situation, conflict dynamics, social conflict, the legal conflict.*

*Надійшла до редакції 15.03.2012*

**Ю.В. Сайфуліна**

кандидат юридичних наук, доцент  
(*Чернівецький факультет Національного університету «Одеська юридична академія»*)

УДК 340.15

## **ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПРАВА ТА ЙОГО МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Статтю присвячено розкриттю методологічних аспектів визначення сутності права як системи норм або відносин, санкціонованих або встановлених державою, що охороняються від порушень за допомогою заходів державного примусу.

**Ключові слова:** *право, сутність права, філософське знання про право, методологічний плюралізм розуміння права, цінність права, внутрішня мораль права, право як форма здійснення свободи.*

**Постановка проблеми.** Розвиток загальної теорії права розпочався з XIX століття: збільшилась кількість наукових концепцій, кожна з яких по-своєму розуміє право та відображає його сутність, склались різні поняття і визначення права, кожне з яких має своїх прихильників, а також було запропоновано поєднати ці поняття-визначення, оскільки всі вони містять зерна істини. Інтегративний підхід до визначення права властивий деяким зарубіжним теоретикам права. Схильність до інтегративного підходу в сучасній вітчизняній літературі виявляється двояко: одні автори, говорячи про право, перелічують декілька його визначень, характеризуючи кожне з



них з більшою чи меншою симпатією чи антипатією (можна припустити, очевидно, що це прояв плюралізму суджень про право, остаточне судження про яке надається читачеві); інші взагалі не звертаються до права, обмежуючись переліком його різноманітних визначень.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Питання розвитку правових систем та їх взаємодій усучасних умовах світових процесів розглядали як зарубіжні (С. Алексєєв, М. Марченко, О. Молчанова, Р. Ромашов, Ю. Тихомиров та ін.), так і вітчизняні (Х. Бехруз, О. Зайчук, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, О. Тихомиров, О. Харитонova, Є. Харитонов та ін.) науковці.

**Мета** даної статті – осмислення сутності права як феномена, адже право є ціннісним у тому сенсі, що воно прямо чи опосередковано сприяє самоздійсненню та самотворенню людини в історії.

**Виклад основного матеріалу.** Основним поняттям філософії права є «право», а відповідь на запитання «що таке право?» має для неї фундаментальне значення. Питання про сутність права – одне з основних і найбільш важливих, адже сутність права багатоаспектна. На сьогодні єдиної вичерпної відповіді на це водночас просте і складне питання немає, а її пошуки є актуальними і дотепер [4, с. 127].

Для того щоб зрозуміти сутність права, недостатньо знати зміст законодавства різних країн і народів, тобто емпіричну дійсність. Недостатньо цю емпіричну дійсність вивчати за порівняльно-правовим методом методології юридичної науки. Для юриста-практика «сутність права» взагалі не має значення як такого; процес його діяльності зводиться до пошуку юридичних фактів і доказів, що стосуються певної справи, правової оцінки обставин правовідносин, визначення, хто на що має право і до чого зобов'язаний [1, с. 61].

Сутність права не можна досягнути навіть загальною теорією права, яка дає фундаментальні знання для решти галузей права і являє собою фундамент для всіх правових наук. Сутність права можна досягнути лише філософією, а це вже поза рамками правознавства [5, с. 87].

Мислителі стародавнього світу намагалися проаналізувати і пояснити такі важливі питання, як поняття, сутність, соціальне призначення права. Протиріччя у підходах до розуміння сутності права, його призначення, ролі у житті суспільства і окремої людини зберігаються до цього часу. Проте такі протиріччя можна пояснити, адже право – значуща цінність для сучасного суспільства, для кожної людини; його вплив на життя держави, суспільства в цілому, кожного громадянина є досить глибоким і складним, так як воно не може мати простого, однобічного пояснення [11, с. 3].

Останніми роками значення права у міжнародних і внутрішніх справах держав постійно зростає, не кажучи вже про його значення для забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Дана проблема є вихідною, центральною у вченні про право, її глибоке вивчення багато у чому визначає подальше дослідження інших питань теорії права. Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Ульпіан вважали, що право корениться у самій природі речей, у вічному, незмінному порядку світобудови або ж виступає як

результат добровільної угоди людей, як людське встановлення. В основі права лежить вічний, непорушний божественний порядок [5, с. 89].

Поняття «сутність» означає сукупність найбільш глибоких, стійких якостей предмета (у даному випадку – права), що визначають його походження, характер і напрями розвитку. Предметом наукових дискусій з приводу сутності права були саме питання причини виникнення права, його ролі в суспільстві та якісних ознак права. Для Т. Гоббса, Дж. Локка, Вольтера право – це інструмент справедливості і свободи, засіб захисту людини від влади, надбання людської культури і розуму, для інших це просто класовий регулятор [8, с. 231].

У період коли України входила до складу СРСР, питання сутності права окрім своєї наукової значущості мало велике політичне значення, оскільки право розвивалося й існувало в умовах ідеології. Саме така ідеологізація стає основною причиною однобічного вивчення сутності права, оскільки було неможливо відійти від класового підходу щодо сутності права, особливо якщо це стосувалося характеристики права західних країн.

Під сутністю права розуміють ті внутрішні і необхідні, загальні та основні, головні і стійкі риси, ознаки та якості правових явищ, єдність і взаємообумовленість яких визначають якісну специфіку та закономірності розвитку права як самостійної субстанції. Риси, якості і ознаки, що складають сутність права, іманентні. Пізнати сутність – означає зрозуміти правові явища, зрозуміти, чому вони саме такі. Ця методологічна вимога полягає в тому, що явища сутності повинні бути проаналізовані в суспільних відносинах у дії, як реальне буття права [2, с. 66].

Розглядаючи питання сутності права, більшість науковців зосереджують свою увагу на одному найважливішому моменті – державній волі (волі пануючого класу). Класовий зміст права допускає конкретизацію за частинами класу, за періодами розвитку суспільства, за галузями й інститутами, не перестаючи бути оціночною характеристикою права. Категорія ж сутності повинна містити такі якісні риси, без яких взагалі нема того предмета. Однак сучасний підхід до пізнання сутності права передбачає врахування не тільки державної волі як такої, а й інших якостей та явищ, синтезованих сутністю: норм, функцій тощо. Сутність права взагалі не може бути розкрита однією категорією, її можна пізнати і виразити лише за допомогою системи категорій, що відтворюють дійсну природу та історію права. Одним з недоліків у пізнанні вітчизняного права як раз і була відсутність відповідності у підході до з'ясування категорій «сутність права» і «явище права» [9, с. 112].

На підставі узагальнень різних поглядів на визначення права, які репрезентують різні напрями вияву його природи, заслуговують на увагу такі дефініції:

- 1) право – це принцип формальної рівності людей у суспільних відносинах [3, с. 109];
- 2) право – це загальна і необхідна форма свободи у суспільних відносинах людей [8, с. 232];
- 3) право – це загальна справедливість [11, с. 3].

Щодо першої дефініції зазначимо, що поняття «рівність» репрезентує певну абстракцію, тобто є наслідком свідомого абстрагування від відмінностей, властивих об'єктам, які порівнюються. Порівнювання передбачає зосередження на відмінностях як порівнювальних об'єктах. Критерієм правового порівнювання людей є свобода індивіда у суспільних відносинах, що визнається й утверджується у формі його правоздатності та правосуб'єктності. У цьому полягає специфіка правової рівності та права загалом.

Правова рівність – рівність вільних і незалежних суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою. Там, де існує поділ людей на вільних і невільних, невільні є не суб'єктами, а об'єктами права і на них принцип правової рівності не поширюється. Отже, правова рівність – це рівність вільних і рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. Право діє і промовляє мовою і засобами саме такої рівності, завдяки цьому виступає загальною і необхідною формою буття, вияву та реалізації свободи у процесі спільної життєдіяльності людей. Правова рівність, як і будь-яка інша рівність, абстрагована від реальних, фактичних відмінностей тих, кого вона порівнює, а тому вона має формальний характер.

Право як форма відносин за принципом рівності не усуває (і не може усунути) початкових відмінностей між людьми, а лише їх формалізує, упорядковує за єдиним критерієм, трансформує невизначені фактичні відмінності у формально визначених правах вільних, незалежних, рівних індивідів [4, с. 128]. У цьому полягають специфіка, сенс, межі та цінності правової форми опосередкування, регуляції й упорядкування суспільних відносин. Формально право – лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути своє, індивідуально визначене право на даний об'єкт. За формальної рівності й рівної правоздатності різних людей їх реально набуті права неодмінно (у зв'язку з відмінностями між людьми, їх реальними можливостями, умовами та обставинами життя тощо) будуть нерівними: життєві (фактичні) відмінності, піддані виміру й оцінці права з його загальним масштабом і рівною мірою, дають у результаті відмінності щодо набутих, особисто належних конкретному суб'єкту прав. Відмінності осіб щодо набутих прав є необхідним результатом дотримання, а не порушення принципу їх формальної правової рівності, рівної правоздатності.

Право – це лише рівний для різних людей формалізований шлях до набуття прав на різні речі, предмети, блага, а не їх роздавання порівно кожному. Незважаючи на те, що на різних етапах історичного розвитку права змінюються обсяг і зміст, місце і роль принципу правової рівності у суспільному житті, він має універсальне значення для всіх історичних типів і форм права й виражає специфіку та прикметну особливість правового способу регулювання суспільних відносин вільних людей. Скрізь, де діє принцип формальної рівності, наявне правове начало і правовий спосіб регуляції. Де діє право, там функціонує принцип правової рівності. Де відсутній принцип рівності, там відсутнє право як таке. Тобто існує внутрішній взаємозв'язок правової рівності та загальності правової форми, яка не є випадковістю, чимось зовнішнім стосовно права. Така формальність внутріш-

ньо необхідна, закономірна для будь-якого права. Вона єдино можливий спосіб вираження суті відносин, що охоплюються й регулюються правом, міри свободи індивідів за єдиним масштабом і рівною мірою [8, с. 233].

Дозволи і заборони, які породжують право, формують нормативну структуру свободи в суспільному бутті людей, межі досягнутої свободи між свободою і несвободою на відповідному етапі суспільного розвитку.

Свобода є складним явищем як для розуміння, так і для практичного втілення у формах, нормах, інститутах, відносинах суспільного життя. У своєму прагненні від несвободи до свободи чи до вищого рівня свободи люди не мають ні вродженого досвіду свободи, ні чіткого розуміння якості стану (свободи). Ш. Монтеск'є у праці «Дух законів» (1748) зазначив, що слово «свобода» має надзвичайно велику кількість значень. Одні називають свободою легку можливість скинути того, хто має тиранічну владу, інші – право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті – право мати зброю і чинити насилля; четверті – привілей бути керованими особою їх національності тощо [10, с. 47].

На перший погляд складається враження про свободу як своєрідний шматок глини, з якого можна зліпити будь-яку фігуру, образ за велінням душі чи уяви. Насправді свобода приходить у світ і утверджується в ньому в дещо незримому, але чітко означеному одязі права, у формі правопорядку, відповідальності, дозволів і заборон, правопорушень. Саме такою є реальна буттєвість свободи. Адже люди є вільними настільки, наскільки є рівними, і рівними – наскільки вільні. Неправова (безправна) свобода, свобода без всезагального масштабу та єдиної міри, тобто «свобода» без рівності – це ідеологія елітарних привілеїв. А так звана «рівність» без свободи – ідеологія рабів, пригнічених мас із їхніми вимогами ілюзорної «фактичної рівності». Тому існує альтернатива: свобода у правовій формі – або свавілля, тиранія, насилля, де немає місця принципу права. Третього не дано.

Свобода та її значення у людському бутті нерозривно пов'язані з місцем і роллю права у суспільному житті. Неухильно прогресуюче вивільнення людей від різних форм залежності, гніту чи тиску – це водночас і прогрес у правових (державно-правових) формах вияву, існування та захисту цієї прогресуючої свободи [7, с. 342]. У такому контексті всесвітню історію можна розглядати як поступальний рух до дедалі більшої свободи зростаючої кількості людей, які набувають статусу формально рівних суб'єктів права.

Історичний розвиток свободи і права у людських відносинах є прогресом рівності людей як формально (юридично) вільних осіб. Тільки через механізм права (формально-правової рівності) невольна на перших порах маса людей поступово у процесі історичного розвитку стає вільною. Правова рівність робить свободу можливою і дійсною у всезагальній нормативно-правовій формі, у вигляді певного правопорядку, про що свідчить світовий досвід розвитку свободи, права, рівності в людських стосунках. Щоправда, у тлумаченні сутності права (коли його розглядають як будь-які забаганки владних структур, законодавство, що може мати довільний, антиправовий характер) право і свобода, право і рівність можуть протистав-

ляться. Такі протиставлення, що здебільшого мають певні соціально-політичні інтереси, далекі від наукових, оскільки змісту понять, що протиставляються, надають довільних значень [3, с. 110].

Якщо йдеться про свободу, а не про привілеї, свавілля, то вона просто неможлива без принципу і норм рівності, без загального правила, єдиного масштабу і рівної міри свободи, тобто без права. Свобода не лише не протистоїть правовій рівності, вона можлива лише за такої рівності, втілена в ній. Свобода і рівність невіддільні, вони передбачають одна одну. Адже визначальною фігурою свободи у її людському вимірі є вільна особа як необхідна основа правоздатності й правосуб'єктності. А свободу індивідів можна виразити тільки через загальний принцип і норми рівності цих індивідів у певній сфері й формі їх взаємовідносин. Право – загальний масштаб і рівна міра саме і передусім свободи людей. Вільні індивіди – це носії суті і змісту права. Там, де заперечується вільна особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, правових індивідуальних, колективних, інституційних суб'єктів права, правових законів і правових відносин як у суспільстві, так і в конкретних сферах суспільно-політичного життя.

Розуміння права як рівності (загального масштабу і рівної міри свободи людей) охоплює собою і справедливість як його внутрішню властивість і якість. Справедливість належить до поняття права. Право завжди справедливе і є носієм справедливості, втілює і виражає загальнозначущу правильність, яка означає загальну правомірність (суть, начала права, сенс правового принципу загальної рівності й свободи) [11, с. 3].

У просторі загальності й загальної значимості принципу правової рівності і права як регулятора суспільних відносин вільних суб'єктів тільки правова справедливість є критерієм правомірності чи неправомірності всіх інших посягань на роль і місце справедливості. Віддаючи належне кожному, вона робить це єдиним можливим, загальним і рівним для всіх правовим чином, відкидаючи привілеї та утверджуючи свободу.

Категорія «сутність права» виступає як фундаментальне поняття теорії права. А система понятійних рядів теорії права показує, яким чином сутність права виявляється історично. Кожне окреме правове явище може демонструвати не всю сутність права, а її окремий момент, сторону, рису [1, с. 48].

Рамки сутності не є раз і назавжди сталими, вони не статичні, а динамічні і змінюються, розвиваючись під впливом різних причин, рушійних сил. Відповідно, не є незмінними і рамки сутності права, які, розвиваючись, породжують нові зв'язки, відносини, охоплюючи все ширші явища. Завдання теоретичного дослідження сутності права полягає у проникненні в ці нові зв'язки і явища, в усвідомленні нових відносин. Цим самим виявляється багатство сутності права, що в першу чергу доводиться фактами позитивного соціального значення, а також новими явищами у самому праві, а також зазнає певних змін під впливом розвитку тих чи інших соціальних факторів. Названий процес збагачення, розвитку сутності права безперервний, невичерпний. Пізнання головного у сутності права – досяг-

нення поглибленого вивчення зв'язків і процесів права. Це проникнення в його стійкий і закономірний зв'язок, у його внутрішній механізм [4, с. 132].

Отже, можна зробити **висновок**, що сутність права як соціального явища не тільки не вичерпується емпіричними формами його прояву, а навіть не вкладається в теоретико-правові схеми правових наук. Для належного її розуміння потрібно залучати методологічні і світоглядні засоби філософії права. Сучасне бачення сутності права потребує виходу за колись загальноприйняті уявлення про суто політичні, зокрема класові, його детермінанти. Потрібно вивчати також норми, функції, соціально-психологічні закономірності функціонування права в соціумі. Також з дослідження випливає висновок про взаємозв'язок права зі свободою, важливе значення формально-правової регуляції для функціонування суспільства. Право постає як мірило рівного й справедливого розподілу, але не самих благ, а можливостей їх досягнення, тобто воно створює рівні умови для реалізації індивіда в суспільному механізмі. Важливо зазначити, що поняття сутності права не є інваріантним і з перебігом часу набуває нових ознак, що не робить його відносним, а навпаки, суттєво доповнює його зміст.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Дія права: інтегративний аспект : монограф. / кол. авторів ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К., 2010. – С. 61.
2. Категории материалистической диалектики / под ред. М. М. Розенталя и Г. М. Штракса. — М., 1997. – С. 66–67.
3. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К., 2006.
4. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский ; сост., примеч., указ. В. В. Сапова. – СПб., 1998.
5. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст ; под ред. В. А. Томсинова. – М., 2008.
6. Розенталь М. М. Принципы диалектической логики / М. М. Розенталь. – М., 1998.
7. Селиванов В. М. Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти / В. М. Селиванов. – К., 2002.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави та права. Енциклопедичний курс : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х., 2006.
9. Чиркин В. Е. Государствоведение : учебник / В. Е. Чиркин. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2000.
10. Чиркин В. Е. Основы сравнительного государственноведения / В. Е. Чиркин. – М., 1997.
11. Явич Л. С. Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л. С. Явич. – Л., 1985.

**Сайфулина Ю.В. К вопросу об определении сущности права и его методологические аспекты.** Стаття посвящена раскрытию методологических аспектов определения сущности права как системы норм или отношений, санкционированных или установленных государством, которые охраняются от нарушений с помощью мер государственного принуждения.

**Ключевые слова:** право, сущность права, философское знание о праве, методологический плюрализм понимание права, ценность права, внутренняя мораль права, право как форма осуществления свободы.

**Sayfulina Yu.V. Determining the nature of law and its methodological aspects.** This paper focuses on methodological aspects of the disclosure of determining the nature of law as a system of rules or relationships, authorized or established by the State, which are protected from infringement by means of State compulsion.

With the development of the general theory of law increased the number of scientific concepts, since each of them in its own right to understand and reflect its essence. Right there's value in the sense that it directly or indirectly contributes to self-realization and self-creation of man in history.

In essence they understand the law and necessary internal, general and basic, major and stable traits, characteristics and quality of legal phenomena, unity and interdependence which define the quality characteristics and patterns of development rights as an independent agent. Features, qualities and attributes that make up the essence of law, immanent. To know the essence - it means to understand legal phenomena, to understand what they exactly are. This methodological requirement is that the essence of the phenomenon to be analyzed in public relations in action, as a real being right.

The essence of the law can not be disclosed to one category, it can be known and expressed only through a system of categories that reflect the true nature and history of the law. One of the drawbacks in the knowledge of national law and it was just the lack of coherence in the approach to clarify the categories of "the essence of law" and "the right thing".

Permissions and prohibitions that create the right form the normative framework of freedom in the social life of people.

The modern vision of the essence of law needs to go beyond the once popular idea of a purely political, in particular, a class of its determinants. The right measure is presented as equal and fair distribution, but not very good, and the possibilities to achieve them, that is, it creates a level playing field for the realization of the individual in the social mechanism. It is important to note that the concept of the essence of law is not invariant over time and acquires new features that does not make it a relative, but rather significantly complements its content.

**Keywords:** *law, essence of law, philosophical knowledge of law, methodological pluralism of law understanding, value of law, inner morality of law, law as the form of freedom realization.*

*Надійшла до редакції 27.03.2012*

**І.А. Сердюк**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 340.1

## **ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ТА ФОРМИ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ**

Розкрито зміст та визначено співвідношення понять «функції держави» та «форми здійснення функцій держави».

**Ключові слова:** *функції держави, форми здійснення функцій держави.*

**Постановка проблеми.** Важливим завданням загальнотеоретичної юридичної науки є уточнення її категоріального апарату. Однією з його складових є понятійний ряд, представлений такими категоріями як «цілі держави», «завдання держави», «функції держави» та «форми здійснення функцій держави». Попри наявність численних праць, в яких розкривають-

ся зміст та здійснюється класифікація зазначених вище загальнотеоретичних категорій, проблема з'ясування співвідношення понять «функції держави» та «форми здійснення функцій держави» не знайшла в юридичній літературі свого однозначного вирішення. Більше того, поставлена проблема актуалізується ще й тим, що в сучасній загальнотеоретичній науці простежується тенденція до фактичного ототожнення змісту цих понять, підтвердженням чому слугують відповідні дефініції, які стануть предметом подальшого наукового аналізу.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Вагомий внесок у дослідження категорій «цілі держави», «завдання держави», «функції держави» та «форми здійснення функцій держави» зробили вітчизняні та зарубіжні вчені: І.В. Бенедик, А.Б. Венгеров, А.М. Колодій, Л.О. Морозова, Л.Р. Наливайко, П.В. Онопенко, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, В.Д. Ткаченко, М.В. Черноголовкін та ін.

**Мета** цієї статті полягає у з'ясуванні співвідношення понять «функції держави» та «форми здійснення функцій держави».

**Виклад основного матеріалу.** Досягнення поставленої дослідницької мети зумовило необхідність використання діалектичного, логіко-семантичного та порівняльного методів пізнання. Методологічну функцію при проведенні цього дослідження виконали також такі наукові категорії як «функція» та «форма», зміст яких буде розкрито нижче.

Сутність будь-якої держави виражається в її цілях, завданнях і функціях. Варто зазначити, що в науковій і навчальній літературі вчені, котрі висвітлюють питання функцій держави, зазвичай, або ж взагалі уникають загальнотеоретичної характеристики категорій «цілі держави» та «завдання держави», або ж обмежуються вказівкою на їх зв'язок із функціями держави.

Інколи науковці роблять спроби розмежування загальнотеоретичних категорій, що складають предмет нашого розгляду, однак, на нашу думку, такі спроби є недостатньо аргументованими. Підтвердженням цьому слугує така їх інтерпретація.

Мета держави (а, по суті, ціль держави) – це загальний, головний, стратегічний напрям її діяльності. На відміну від функцій держави, які є напрямками та видами діяльності в окремих сферах, мета є єдиним загальнодержавним напрямом діяльності на конкретному етапі розвитку суспільства і держави [5, с. 230].

Завдання держави – це більш вузькі за змістом, обмежені дією в часі (тимчасові) напрями діяльності держави, які вирішуються в межах здійснення окремих функцій держави, є їх основою і відповідають порівняно нетривалим етапам у розвитку держави. А функції – це переважно постійні напрями її діяльності [5, с. 231].

Аналіз наведених вище інтерпретацій понять «мета держави» та «завдання держави» дозволяє зробити такі висновки:

по-перше, зміст категорій, що складають предмет нашого розгляду, за задумом автора, фактично ототожнюється, адже ключовим терміном, через який визначаються і цілі держави, і завдання держави, і функції держави, є



«напрями діяльності», з чим, на нашу думку, погодитися не можна, адже в такому разі принаймні дві з трьох категорій втрачають своє самостійне значення, що не відповідає реальній дійсності;

по-друге, виявлені автором відмінності понять, що розглядаються нами, не є переконливими. На підтвердження цієї тези варто зауважити, що цілі держави не можуть бути обмежені єдиним, нехай і загальнодержавним, напрямом діяльності, свідченням чого є їх класифікація, що буде наведена нижче. Що ж стосується завдань держави, то вони у порівнянні з функціями держави не завжди є більш вузькими за змістом, а їх розв'язання може здійснюватися в межах не однієї, а цілої низки функцій держави. Більше того, хронологічні межі здійснення завдань і функцій держави також можуть збігатися у часі, що свідчить про їхній можливий як відносно постійний, так і відносно тимчасовий характер. Підтвердженням цього слугує завдання держави по боротьбі зі злочинністю, яке не можна розв'язати в межах однієї правоохоронної функції, або ж завдання держави, пов'язане з подоланням бідності в Україні, що не втрачає своєї актуальності понад двадцять останніх років.

Предметом дискусії може бути і теза про те, що цілі й завдання держави відрізняються від її функцій тим, що за своїм походженням вони мають здебільшого суб'єктивний характер, тобто визначаються в результаті свідомої діяльності суспільства, а функції держави виникають об'єктивно, хоча розвиваються й вдосконалюються також у результаті свідомого впливу на них [5, с. 230]. Вважаємо, що у цьому питанні ближчими до істини є ті науковці, які схиляються до думки, що за своєю природою функції держави мають об'єктивно-суб'єктивний характер. Об'єктивність, як вважають В.Д. Ткаченко та О.В. Пушняк, означає їх зумовленість закономірностями взаємодії суспільства і держави, а суб'єктивність вказує на те, що вони реалізуються завдяки свідомості і волі людей, задіяних у механізмі держави [1, с. 91]. Це повною мірою стосується і цілей держави і завдань держави.

З огляду на вищевикладене, сучасна парадигма дослідження понять «цілі держави», «завдання держави» та «функції держави», на нашу думку, повинна ґрунтуватися на таких теоретичних положеннях, що мають методологічне значення:

1) визначальною категорією вищевикладеного понятійного ряду є цілі держави, що підпорядковують собі завдання та функції держави й зумовлюють визначення та існування останніх, а також форм і методів їх здійснення;

2) завдання держави, у свою чергу, зумовлюють існування функцій держави, визначають їх зміст і впливають на форми та методи їх здійснення;

3) функції держави є способом розв'язання завдань держави та досягнення її цілей;

4) і цілі держави, і завдання держави, і її функції, як правило, мають досить перспективний, стабільний і постійний характер.

Зважаючи на визначену парадигму, запропонуємо власний підхід до розуміння згаданих вище загальнотеоретичних категорій.

Цілі держави – це кінцеві результати діяльності, які ставить перед собою та прагне досягти держава.

Категорія «цілі держави» характеризується такими ознаками:

- 1) вони зумовлюють визначення та існування завдань і функцій держави, а також форм і методів їх здійснення;
- 2) вони завжди підпорядковують собі завдання та функції держави;
- 3) з точки зору хронологічних меж здійснення мають досить перспективний характер;
- 4) їх досягнення може супроводжуватися зміною різних аспектів сутності держави.

Цілі держави можна класифікувати за такими критеріями:

- за сферою діяльності: політичні, економічні, соціальні, гуманітарні, екологічні;

- за часом досягнення: найближчі, проміжні, перспективні.

Досягнення поставлених цілей з необхідністю вимагає практичного розв'язання цілої низки завдань, на що держава спрямовує свої економічні, ідеологічні та політичні ресурси (бюджет тощо).

Завдання держави – це ті життєво важливі питання, що є конкретизованим виразом її цілей і до вирішення яких прагне держава.

Поняття «завдання держави» характеризують такі ознаки:

- 1) їх загальний, комплексний характер, який диктує необхідність проведення сукупності заходів у всіх сферах суспільного життя або в одній з них;
- 2) вони зумовлені цілями держави;
- 3) мають досить перспективний, стабільний і постійний характер;
- 4) завжди підпорядковують собі функції держави. Залежність функцій держави від її завдань виявляється у такому: по-перше, завдання держави зумовлюють саме існування функцій держави; по-друге, визначають їх зміст; по-третє, впливають на форми та методи здійснення функцій держави.

Класифікація завдань держави повторює класифікацію її цілей за таким критерієм, як сфера діяльності. Не позбавлена сенсу диференціація завдань держави, опрацьована М.В. Черноголовкіним. Учений пропонував розрізняти *головні, конкретні, основні та загальні завдання держави*. Як приклад, завдання створення матеріально-технічної бази, на думку М.В. Черноголовкіна, є головним завданням держави, а розвиток окремої галузі економіки – конкретним завданням. Як суттєвий недолік такої класифікації завдань держави слід вважати відсутність чіткого критерію для її здійснення.

Завдання держави опосередковуються її функціями. Термін «функція» латинського походження і означає виконання, обов'язок, коло діяльності [13, с. 498].

У науковій і навчальній юридичній літературі зазначається той факт, що цей термін був залучений до наукового обігу німецьким філософом, математиком і мовознавцем Готфрідом Лейбніцем. У математиці під функцією розуміють змінну, що розглядається по відношенню до однієї або більше змінної, через яку вона може бути виражена або від значення якої залежить її власне значення [10, с. 117]. Іншими словами, поняття функції

виражає залежність, за якої кожному значенню змінної величини ставиться у відповідність деяка визначена величина.

Історичний досвід, за влучним виразом А.Б. Венгерова, дає теорії держави і права підстави стверджувати: з еволюцією держави змінюється і діяльнісний її бік, ця діяльність наповнюється новим змістом, виникають нові структури держави, інші засоби та способи, що забезпечують функції держави.

Та й саме поняття функції вже використовується в науковій літературі не стільки для того, щоб показати її залежності, наприклад від класової сутності держави, скільки звичайно для характеристики, опису діяльності держави. Крім того, це поняття почало використовуватися і для врахування зв'язку функцій держави з багатьма етнокультурними, ідеологічними, духовними та іншими факторами впливу [11, с. 172].

На підтвердження цієї тенденції наведемо деякі погляди науковців щодо сучасної інтерпретації загальнотеоретичної категорії «функції держави».

Найбільш поширеним серед них є розуміння функцій держави як основних або головних напрямів діяльності держави, в яких знаходять свій вираз її сутність, соціальне призначення, завдання і цілі [3, с. 83; 8, с. 46], або як об'єктивно зумовлених її потребами і сутністю державної влади однорідних, стійких напрямків її діяльності по задоволенню цих потреб [7, с. 14].

Однак далеко не всі науковці поділяють таку точку зору. Так, зокрема, функція держави, вважає А.Б. Венгеров, – це предмет і зміст діяльності держави на певному напрямку, що розглядаються у комплексі, а також засоби та способи, що її забезпечують [11, с. 169]. Аналіз наведеної дефініції дає підстави для висновку про те, що автор, всупереч доволі усталеному в науці підходу, методологічно некоректно збагатив зміст цієї загальнотеоретичної категорії засобами та способами, що забезпечують зміст діяльності держави. Такий висновок ґрунтується на розумінні поняття «методи здійснення функцій держави» як сукупності прийомів і способів, які використовуються (або застосовуються) державними органами (їх службовими і посадовими особами) для здійснення функцій держави і, як наслідок, необхідності розмежування зазначених загальнотеоретичних категорій.

Як особливий механізм державного впливу на суспільні процеси та відносини, що визначає головні напрямки та зміст його діяльності по управлінню суспільством, інтерпретує категорію «функції держави» Л.О. Морозова [4, с. 96]. Аналіз наведеного визначення з необхідністю вимагає відповіді на питання: що ж являє собою цей «особливий механізм» державного впливу? Зважаючи на той факт, що головні напрямки та зміст діяльності по управлінню суспільством визначаються Парламентом, Главою держави та Урядом (тобто різними ланками державного апарату, що здійснюють управлінську функцію), цілком очевидним є той факт, що поняття «функції держави» автор фактично ототожнює з категорією «державний апарат».

У такий самий спосіб Л.О. Морозова визначає і правові форми реалізації функцій держави, розуміючи під ними весь механізм правового регулювання, що має держава [4, с. 112]. Такий підхід до розуміння поняття

«правові форми реалізації функцій держави», зважаючи на структуру механізму правового регулювання суспільних відносин, вступає у протиріччя із висловленою автором, причому методологічно коректною тезою про те, що форми реалізації функцій держави показують, якого зовнішнього виразу набуває діяльність держави, як вона оформлена [4, с. 112].

У вступній частині цієї наукової статті нами вже зазначалося, що в сучасній загальнотеоретичній юридичній науці виявляється тенденція до фактичного ототожнення змісту понять «функції держави» та «форми здійснення функцій держави». На підтвердження цієї тези наведемо такі дефініції.

Функції Української держави, вважає Л.Р. Наливайко, – це об'єктивно необхідні, взаємопов'язані напрями та види її діяльності, спрямовані на реалізацію завдань, досягнення відповідної мети в конкретних формах за допомогою спеціальних методів, які виражають сутність, соціальне призначення держави, роль і місце її в суспільстві на конкретному етапі розвитку [5, с. 234].

Функції держави, на думку О.Ф. Скакун, – це головні напрями і види діяльності держави, зумовлені її завданнями і цілями, і такі, що характеризують її сутність [9, с. 47].

З огляду на аналіз цих дефініцій із необхідністю виникає питання: чи методологічно коректно розкривати зміст категорії «функції держави» не лише через напрями, але й через види діяльності держави, і чи не втрачає при цьому свого самостійного пізнавального значення поняття «форми здійснення функцій держави»? Отримання правильної відповіді на поставлене питання потребує з'ясування змістовного навантаження останньої зі згаданих нами загальнотеоретичних категорій.

В юридичній літературі, стверджує Т.І. Байтін, під формами здійснення функцій держави розуміють: по-перше, діяльність основних ланок механізму держави, специфічні види державної діяльності, на відміну від недержавних організацій; по-друге, однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави, за допомогою якої реалізуються її функції [6, с. 209].

Відповідно до першого критерію основними формами здійснення функцій держави є: 1) законодавча; 2) управлінська (виконавча); 3) судова; 4) контрольна-наглядова. Наукове і практичне значення цієї класифікації, на думку вченого, полягає в тому, що вона сприяє вивченню та вдосконаленню розподілу праці між окремими ланками механізму держави по виконанню її функцій, тісно співвідноситься з принципом поділу влади [6, с. 209].

Поряд із наведеною, в науці отримала розповсюдження класифікація, що має не меншу теоретико-практичну значущість, критерієм якої є однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави по здійсненню її функцій. Вона слугує з'ясуванню того, як механізм держави здійснює її функції, яким чином держава використовує право для виконання своїх завдань і функцій. З огляду на цю класифікацію, у роботі всіх ланок механізму держави розрізняють діяльність правову та суто фактичну (або організаційну) [6, с. 209–210].

Отже, в сучасній юридичній літературі доволі усталеним є погляд на форми здійснення функцій держави як *однорідні за своїми зовнішніми*

ознаками види діяльності державних органів по здійсненню її функцій.

Наведена інтерпретація аналізованого нами поняття хоча й узгоджується із філософським підходом до розуміння категорії «форма», однак у той же час є логічно хибною, адже в науці «логіка» відсутня диференціація ознак поняття на зовнішні чи внутрішні. Загальноновизнаним є їхній поділ на суттєві та несуттєві, загальні та одиничні.

Тому при формулюванні визначення будь-якої загальнотеоретичної категорії, не є винятком із цього правила і поняття «форма здійснення функцій держави», необхідно вказувати саме суттєві ознаки, що можуть відображати як зміст, так і форму явища.

Зважаючи на аналіз дефініцій зазначених загальнотеоретичних категорій, які поєднує юридична діяльність державних органів, та з метою досягнення поставленої нами дослідницької мети, що полягає у з'ясуванні співвідношення понять «функції держави» та «форми здійснення функцій держави», залучимо до подальшого наукового пошуку такі парні категорії діалектики як «зміст» і «форма».

Будь-який предмет, явище або процес має свій зміст і належну йому форму. Немає змісту без форми, так само як і немає форми без змісту. Водночас кожний предмет, явище або процес має специфічний зміст і відповідну йому форму [2, с. 173].

У філософії під *формою* розуміють спосіб існування й вираження змісту, тобто певним чином упорядкованої сукупності елементів та процесів, що утворюють предмет. Поняття форма використовується також у значенні внутрішньої організації змісту, і в цьому розумінні проблематика форми отримує подальший розвиток у категорії «структура».

Будь-яке цілісне утворення з необхідністю має як свою зовнішню, так і внутрішню форму. *Зовнішня форма* – це вираження зовні цілісного утворення, що є чимось самостійним відносно змісту. *Внутрішня форма* – це структура, спосіб організації, певна упорядкованість частин цього цілого, що є складовою його змісту [2, с. 188–189].

Оскільки юридична діяльність, як вірно стверджує І.В. Бенедик, – це система юридично значущих, законодавчо регламентованих дій та операцій, спрямована на задоволення публічних і приватних інтересів [1, с. 391], саме ця, певним чином упорядкована та цілеспрямована система і складає зміст юридичної діяльності державних органів (тобто функцій держави).

Схожу думку з цього питання виказав В.М. Корельський, який зокрема зауважив: «Зміст функцій держави показує, що робить держава, які управлінські дії в даній сфері вона вчиняє, чим конкретно займаються її відповідні органи» [12, с. 144].

Державні органи вчиняють юридично значущі дії та операції, що складають зміст юридичної діяльності у правових та організаційних формах, серед яких пріоритетне місце посідають правові форми, адже саме вони пов'язані з прийняттям правових актів, а отже – впорядкуванням суспільних відносин.

**Висновки.** З огляду на факт об'єктивного існування як самостійних явищ державно-правової дійсності функцій держави та форм здійснення

функцій держави, а також однойменних категорій та зважаючи на їх відповідне змістовне навантаження, методологічно коректними, а отже такими, що унеможливають ототожнення цих понять, а також вказують на взаємозв'язок з іншими категоріями досліджуваного нами понятійного ряду, є такі їх інтерпретації:

*Ф у н к ц і ї д е р ж а в и – це основні напрямки діяльності держави, в яких виражаються її сутність та соціальне призначення, цілі і завдання по управлінню суспільством у притаманних їй формах і притаманними їй методами;*

*Ф о р м и з д і й с н е н н я ф у н к ц і ї д е р ж а в и – це однорідні за своїми суттєвими рисами та властивостями види діяльності державних органів по здійсненню її функцій.*

Враховуючи наведені вище дефініції, а також той факт, що і функції держави і форми здійснення функцій держави пов'язані з одним явищем – юридичною діяльністю державних органів, вважаємо логічно обґрунтованою тезу про те, що досліджувані нами поняття співвідносяться як філософські категорії «зміст» та «форма». Правильність такого висновку зумовлена характером діалектичного зв'язку змісту юридичної діяльності як системи юридично значущих, законодавчо регламентованих дій та операцій, спрямованої на задоволення публічних і приватних інтересів (тобто функцій держави) та способів її зовнішнього вираження (тобто форм здійснення функцій держави).

#### **Бібліографічні посилання**

1. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х., 2009.
2. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – 2-е изд. – М., 2001.
3. Копейчиков В.В., С.Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с. – Бібліогр.: С. – 358-364.
4. Морозова Л.А. Теория государства и права: учебник. – М., 2002.
5. Наливайко Р.Л. Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л.Р. Наливайко. – Х., 2009.
6. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т. / отв. ред. М.Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М., 1998.
7. Онопенко П.В. Правоохоронні функції держави Україна. – К., 2003.
8. Рабінович П.М. Основы загалної теорії права та держави: навч. посібник. – Вид. 5-те, зі змінами. – К., 2001.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. – Х., 2001.
10. Тарасенко В.Г. Постулаты права. – М., 2009.
11. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов/ А.Б. Венгеров. – 4-е изд., стер. – М., 2007.
12. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Первалова – М., 1997.
13. Философский энциклопедический словарь. – М., 2000.

**Сердюк И. А. Функции государства и формы осуществления функций государства: соотношение понятий.** Раскрыто содержание и определено соотношение понятий «функции государства» и «формы осуществления функций государства».

**Ключевые слова:** функции государства, формы осуществления функций государства.

**Serdyuk I. A. Functions of the state and forms of the functions of the state: the ratio concepts.** The purpose of this research paper is to clarify the relationship between the concepts "state functions" and "forms of the functions of the state". To achieve the research objectives necessitated a methodological analysis of the definitions of general categories such as "state goals", "state tasks", "state functions" and "forms of the functions of the state".

The fact is that the objective existence as an independent phenomenon of state-legal reality of state functions and forms of the functions of the state and of similar categories and given their appropriate content, methodologically correct, in author's opinion, and therefore deemed to prevent the identification of concepts and indicate the relationship to other categories investigated conceptual row, are those of their interpretation:

functions of the state – are the main activities of the state in which it expressed the essence and social purpose, goals and objectives for social control inherent in the forms and methods of its inherent;

forms of the functions of the state – are uniform in its essential features and properties of the activities of public authorities to implement its functions. Given the above definition, the fact that the functions of the state, and the forms of state functions related to one thing - the legal activities of the state bodies, it is considered the logical thesis that examined the concept of correlated as philosophical category of "meaning" and "form". The correctness of this conclusion is due to the nature of the dialectical relation content of legal practice as a system of legally significant, legally regulated activities and operations aimed at meeting the public and private interests (ie, functions of the state) and methods of its external expression (ie forms of the functions of the state).

**Keywords:** *functions of a state, forms of implementation of functions of a state.*

*Надійшла до редакції 01.02.2013*

**О. В. Талдикін**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 340

## **НЕТОКРАТІЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СПРОБА КЛАСИФІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ВЛАДИ**

«Национальное государство есть фундаментальная часть капиталистической парадигмы и поэтому не пользуется доверием в информационном обществе, в котором общение строится вокруг племенной общности и субкультур, основанных на совершенно других принципах».

*А. Бард, Я. Зодерквист*

Розглянуто феномен нетократії в контексті теорії влади. Представлено характеристику її основних елементів. Здійснено класифікацію нетократії відповідно до найважливіших ознак родів влади за В. В. Ільїним. Визначено особливості прояву нетократії в інформаційному суспільстві.

**Ключові слова:** *нетократія, національна держава, глобалізація, інформація, Інтернет, мережа, суспільство.*

**Постановка проблеми.** Неспроможність урядів сучасних держав виступати суб'єктами соціальних інновацій, швидко та ефективно задовольняти значущі потреби інформаційного суспільства спонукає останнє до пошуку альтернативних підходів і шляхів вирішення власних проблем. Завдяки *основним факторам впливу* глобалізації на трансформацію державно-правових інститутів суспільства суттєво змінилася роль національної держави в сучасному світі [1, с.138]. Політик, як і раніше, тримає ручку, якою пише указ чи закон, але його рукою водить хтось інший. Реальна влада все більше йде у тінь, до різноманітних груп впливу, часто міжнародних чи просто іноземних. Офіційний уряд лише консолідує, оформлює та впроваджує в життя назрілу і сформовану в цих колах політику. І чим більше інтернаціоналізовані, втягнуті у глобальну політику ці кола, тим менш самостійні у своїх діях національні уряди. Тим більше підпорядковані їх вчинки і рішення інтересам глобальних або локальних корпорацій, інститутів, неурядових організацій [2]. На думку Г. Малинецького: «Відповідальність, рівень і механізми самоорганізації людей і світового співтовариства, розуміння змісту кризи, яку вони переживають, набагато попереду від тих військових, управлінських можливостей, які мають у своєму розпорядженні нинішні еліти. Можливості руйнувати поки значно перевищують алгоритми збереження творення і розвитку» [3, с.1].

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Вивчення проблем, які пов'язані з існуванням суспільства і держави в умовах глобалізації, в її різних аспектах користується підвищеною увагою з боку представників соціології та політології. У різні часи проблеми влади, мережевого інформаційного суспільства досліджували А. Бард, Я. Зодерквист, Ж. Бодрійяр, С. Ентоні, Е. Гильбо, А. Зуєв, Т. Л. Поляков, А. Некрасова, В. Кундеус, І. Козирєв, В. Ільїн, Дж. Най, К. Петров, М. Фуко. Їх праці залишають для теоретико-правових досліджень багато актуальних питань. Разом з тим, попри слабкий ступінь розробленості впливу глобалізованих мережевих структур на національну державу і суспільство, варто назвати роботи Ю. Оборотова, А. Блінова, А. Моисєєва, О. Олійника, О. Сосніна, Л. Шиманського, С. Гнатюка, Т. Ісакової, Г. Малинецького.

**Метою** цієї статті є спроба автора розглянути нетократію в контексті теорії влади, розкрити характеристику її основних елементів, визначити особливості нетократії в інформаційному суспільстві.

**Виклад основного матеріалу.** Прийнято вважати, що в останню третину ХХ століття завдяки накопиченню знань, розробці нових технологій та широкому їх розповсюдженню почалося формування інформаційного суспільства, яке змінило суспільство індустріальне [4, с. 1].

*Інформаційне суспільство* – концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку цивілізації, де головними продуктами виробництва є інформація і знання. Характерними рисами інформаційного суспільства є:

- збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства;
- зростання частки інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у валовому внутрішньому продукті;



- створення глобального інформаційного простору, який забезпечує:
  - а) ефективну інформаційну взаємодію людей;
  - б) доступ до світових інформаційних ресурсів;
  - в) задоволення потреб в інформаційних продуктах та послугах [5].

Безумовно, що неабияке значення в інформаційному суспільстві отримує такий вид влади, як інформаційна. Влада існує там, де є спільна діяльність, як необхідний атрибут суспільних відносин, сутність якого полягає у трансформації матеріальних та духовних інтересів і ресурсів у сумісні дії. Влада в інформаційну епоху переходить від тих, хто віддає накази, до тих, хто формує свідомість людей, закладає в неї певні стереотипи, образи, моделі поведінки [2]. Треба тільки враховувати, що *інформаційна влада* почала своє існування з того часу, коли людина взагалі набула можливості фіксувати та передавати інформацію. Це може бути влада різних суб'єктів (державних або недержавних) внаслідок отримання ексклюзивної інформації, наприклад через її збір, розвідку, шпигунство, через засоби масової інформації тощо. Традиційні засоби інформації: преса, радіо, телебачення, можуть бути рупором правлячої еліти, її ідеології, репрезентувати її інтереси. Але в інформаційному суспільстві будь-яке рішення і справа правлячої еліти дуже швидко стають відомими усім зацікавленим суспільним групам, особливо якщо вони йдуть усупереч з їх інтересами і поглядами. Суспільна думка в інформаційну епоху перетворюється в реальну політичну силу, яку не може ігнорувати жодна політична партія чи уряд. Разом з тим, в силу своєї консервативної специфіки, технологічної обмеженості, джерел фінансування, ЗМІ вели й ведуть «односторонню гру». Вони доводять до споживача інформацію або дезінформацію, не маючи при цьому суттєвої залежності від нього. Однак у наш час, коли швидкими темпами розвивається такий електронний засіб передання інформації, як мережа Інтернет, комунікація набуває принципово нового рівня розвитку. Інтернет створює глобальну технологічну платформу для реалізації власних соціальних проектів у суспільстві і з'являється новий вид влади – влада мережі, або *нетократія*.

Нетократія (англ. Netocracy) — це нова форма управління суспільством, у рамках якої основною цінністю є не матеріальні предмети (гроші, нерухомість і т. д.), а інформація. Повноцінний доступ до достовірної інформації і маніпуляції з нею забезпечують владу над рештою учасників того чи іншого соціуму (суспільства, країни, держави) [6].

Якщо розуміти владу з позицій постструктуралістичної концепції М. Фуко, як складний механізм тотального соціального спілкування, який виступає свого роду синергетичним способом людської самоорганізації та принципом колективної саморегуляції, що регулює відносини між тими, хто управляє і тими ким управляють [7], то нетократія цілком відповідає такому визначенню.

Одним із елементів будь-якої влади є *суб'єкт*, який виступає її носієм. Сьогодні існує багато суперечностей визначення нової еліти – нетократів – як суб'єкта влади мережі. Інколи навіть висловлюється думка про *безсуб'єктність нетократії*. Така теза з'явилася тому, що суб'єкт нетократії

діє зовні невидимо – віртуально, як *егрегор* і ідеї (програми), та без прояву себе – зовні безсуб'єктно. Найбільш конкретним з визначень суб'єкта можна назвати «володар мереж» [8, с.1]. Суб'єкти нетократії, як куратори мереж, визначають зміст владних відносин не через накази, підпорядкування, покарання, а через латентне нормування поведінки як сукупності правил у відповідності із загальним інтересом.

Будь-яка влада повинна мати двосторонню взаємодію суб'єкта та об'єкта. Де немає об'єкта, там немає влади. *Об'єктом* нетократії виступають усі користувачі Інтернет мережі, *консьюмтаріат* (від англ. consumer proletariat – пролетаріат споживачів)). Особливість влади мережі також полягає в тому, що суб'єкти і об'єкти такої влади не пов'язані між собою структурно, а об'єднані схожими цінностями, поглядами та інтересами. При цьому відносини об'єкта до суб'єкта будуються на добровільних умовах. *Мотивація об'єкта* ґрунтується на особистій зацікавленості та внутрішній переконаності. Ефективність сили такої мотивації досягається тим, що при ідентифікації має місце ілюзія ототожнення суб'єкта та об'єкта. Об'єкт сприймає справу суб'єкта як власну завдяки ще одній важливій особливості – *інтерактивності* суб'єкта.

Заслужують на увагу для дослідження особливостей влади мережі запропоновані В. В. Ільїним у роботі «Влада» найважливіші ознаки систематизації *родів* влади [9, с. 3–25].

Так, за ознакою *лімітованості* владу мережі можна віднести: до *обмеженої*. На обмеженість нетократії вказує її недержавний характер. Враховуючи *поліцентричність*, тобто відсутність єдиного загальнодержавного центру прийняття рішень, нетократію можна характеризувати як один з *наддержавних різновидів влади*. Вказуючи на наддержавний характер, автор не ставить метою довести, що її суб'єкти належать до якогось глобального світового уряду, а сама нетократія є складовою *концептуальній владі*, існування якої, наприклад, відстоював К.П. Петров [10]. Наддержавність нетократії полягає у тому, що межі співіснування суб'єкта і об'єкта цієї влади визначаються не державними кордонами, а технічними можливостями мережі, власними інтересами, здатністю розуміти та засвоювати той чи інший мовний контент.

Потрібно також враховувати, що, на відміну від, наприклад, влади державної, нетократія знаходить свій прояв лише у *формі м'якої сили* (від англ. Soft power). Термін «м'яка сила» в науковий обіг вперше ввів Джозеф Най у роботі 1990 року «Bound to Lead: The Changing Nature of American Power» [11]. М'яка сила – здатність досягати бажаних результатів на основі добровільної участі, симпатії та привабливості, на відміну від *жорсткої сили*, що передбачає примус, це засіб перекодування свідомості шляхом інформаційного та символічного впливу на об'єкт (індивід, група), на матрицю його переконань, на сукупність соціокультурних і психоісторичних архетипів. Особливо необхідно зазначити, що в останні роки активно використовуються нові технології *соціальної інженерії* (мережеві спільноти, смарт-форми і т.п.), які застосовуються західними мережевими структурами та вирішують три важливі завдання:

- 1) зміна історичної пам'яті та формування нових ідеалів;
- 2) оперативний контроль над діяльністю груп та осіб;
- 3) створення механізму формування та маніпуляції поведінкою в конкретних ситуаціях [12].

За ознакою *елітарності* нетократія є *персоніфікованою*. Особисті якості представників нової еліти, що формується – *нетократів*, мають неабияке значення. Це можливість привертати увагу, отримувати та контролювати ексклюзивну інформацію, маніпулювати суспільною думкою в мережі, взагалі створювати та утримувати таку мережу. «Вступ у цей клуб обраних не можна купити за гроші, як нувориші використовували свої прибутки для отримання соціального статусу. Однак членство можна отримати за умов, якщо ти сам маєш необхідні знання, контакти чи ексклюзивну інформацію та можеш запропонувати їх в якості внеску» [7].

За ознакою *парціальності* нетократія не є *ліцензованою*. Поліцентричність та мережева структура виключають саму ідею проведення власних цензів, запровадження нагляду (цензури) за владною діяльністю. Дискримінація та функціонування численних цензів (майнового, освітнього, морального, класового, станового, осілості та ін.) видаються просто неможливими в таких умовах.

За ознакою *корпоративності* нетократію можна віднести до *кастової*. Нова еліта, яка поступово формується нетократами, є своєрідною *котерією* (від франц. *coterie* — гурток, група) – згуртованим замкненим угрупованням, що лобює власні корисні цілі, не відображає та й не може відображати умонастроїв і громадянської волі всього населення.

За ознакою *моральності* владу мережі можна віднести до *pornoкратії*. Цікаво, що соціальні мережі «перемогли» порнографію – тепер вони замість порносайтів є найбільш розповсюдженим та численним дозвіллям в Інтернеті. Так, якщо б «Facebook» був країною, то за чисельністю займав третє місце у світі після Китаю та Індії [13; 14]. На порнократичність вказує той факт, що сама мережева влада, маніпулюючи інформацією, використовує святі для більшості речі в аморальних та корисних цілях. Причому вищезгадана форма цієї влади – *М'яка сила*, також позбавлена гідності, тому що якраз і передбачає маніпулятивні засоби реалізації власних цілей та інтересів.

За ознакою *правозаконності* нетократія є *неправовою*. Правові заборони в мережі не діють. Намагання через рішення суду ліквідувати інформацію з одного сайту призводить до «ефекту Стрейзанд» (англ. *effect Streisand* – термін ввів блогер Майк Маскнік у 2005 році) – Інтернет-феномена, коли інформація ліквідується, але вона з'являється на багатьох інших сайтах [15]. Взагалі розповсюдження в мережі інформації має *характер епідемії*, і якщо інформація потрапила до мережі, то її ліквідувати можна тільки з самою мережею.

За ознакою *конструктивної згоди* владу мережі необхідно віднести до *консенсуальної*. Взагалі абсолютна концесуальна влада, на нашу думку, є ілюзією. Однак, оскільки такий рід влади передбачає управління суспільством на основі згоди усіх зацікавлених осіб – суспільної думки, а суб'єкт влади мережі якраз враховує думки суспільства, здатний їх формувати та

маніпулює ними, то на консесуальність такої влади вказує особиста зацікавленість та внутрішня переконаність об'єкта влади. Консесуальність нетократії підтверджує вищезгадана форма цієї влади – *М'яка сила*, що передбачає здатність досягати бажаних результатів на основі добровільної участі, симпатії та привабливості.

За ознакою *змінюваності* нетократія, внаслідок обмеженого характеру владних функцій, є *ротованою*.

За ознакою *сконцентрованості* влади, враховуючи *поліцентричність*, тобто відсутність єдиного загальнодержавного центру прийняття рішень, нетократію можна віднести до *диференційованої*.

За ознакою *насильства* – до *нелегітимної*, тобто такої, що не має, внаслідок наддержавного характеру, ніяких конституційних повноважень, виникає через непрямий вплив та не претендує на монополію легітимного примусу в межах власної юрисдикції.

За ознакою *контролю* владу мережі необхідно віднести до *нетоталітарної*, такої, що діє через латентне нормування поведінки об'єкта.

Схожість суб'єкта, об'єкта, форм влади ріднить нетократію з інформаційною владою. Остання також знаходить свій прояв у формі м'якої сили, що створює умови для помилкового ототожнення цих видів. На наш погляд, не треба ототожнювати владу мережі з нею взагалі та інформаційною підсистемою, як складовою будь-якої з гілок державної влади зокрема. *Віртуалізація* окремих інститутів державної влади, поява в мережі Інтернет сайтів державних органів, сторінок провідних державних діячів у суспільних мережах ще не свідчить про те, що правляча еліта – *нетократи*. Така віртуалізація лише вказує на спроби старої правлячої еліти використати у власних інтересах мережу, забезпечити з її допомогою імітацію власної легітимності, легальності або відкритості до діалогу.

Нетократія суттєво відрізняється від інформаційної влади тим, що мережа, на відміну від простої *трансляції*, характерної для таких засобів масової інформації, як радіо чи телебачення, запропонувала принципово новий підхід – *мобільну інтерактивність*, як здатність користувачів мережі швидко, активно та різноманітно реагувати на її інформацію та дії. Наслідки впливу інтерактивності мережі на суспільство не варто перебільшувати. На нашу думку, їх значення полягає у тому, що народ отримав ще одну нову ілюзію можливості реалізувати себе як суб'єкт влади, що для нього має неабияке значення в той час, коли держава не спроможна визначити і контролювати діяльність недержавних суб'єктів, забезпечувати правопорядок і безпеку на своїй території, коли парламентаризм, представницьке народовладдя перетворюється у *депутатократію*, а засоби прямої демократії або свідомо ігноруються правлячою елітою, або обмежуються, або використовуються у власних цілях.

**Висновки.** В епоху інформаційного суспільства, комунікація набуває принципово нового рівня розвитку, вона створює глобальну технологічну платформу для реалізації соціальних проектів у суспільстві і з'являється нова влада – влада мережі, або *нетократія*.

Якщо розуміти владу як можливість та здатність нав'язувати свою волю,

впливати на діяльність та поведінку людей, навіть через їх спротив, враховуючи при цьому, що її сутність не залежить від того, на чому ґрунтується така можливість, то нетократія цілком відповідає такому визначенню.

*Суб'єкти нетократії*, як куратори мереж, визначають зміст владних відносин не через накази, підпорядкування, покарання, а через латентне нормування поведінки як сукупності правил у відповідності із загальним інтересом.

*Об'єктом* нетократії виступають усі користувачі Інтернет-мережі, *консьюмтаріат* (від англ. consumer proletariat – пролетаріат споживачів)». *Мотивація об'єкта* ґрунтується на особистій зацікавленості та внутрішній переконаності. Ефективність сили такої мотивації досягається тим, що при ідентифікації відбувається ілюзія ототожнення суб'єкта та об'єкта. Об'єкт сприймає справу суб'єкта як власну завдяки ще одній важливій особливості *інтерактивності* суб'єкта.

Виходячи із систематизації родів влади за В. В. Ільїним, влада мережі:

- за ознакою *лімітованості* є обмеженою;
- за ознакою *елітарності* є персоніфікованою;
- за ознакою *парціальності* є неліцензованою;
- за ознакою *корпоративності* є кастовою;
- за ознакою *моральності* є порнократією;
- за ознакою *правозаконності* є неправовою;
- за ознакою *конструктивної згоди* є консенсуальною;
- за ознакою *змінюваності* є ротованою;
- за ознакою *сконцентрованості влади* є диференційованою;
- за ознакою *насильства* є нелегітимною;
- за ознакою *контролю* є нетоталітарною.

Нетократія суттєво відрізняється від інформаційної влади тим, що мережа, на відміну від простої *трансляції*, характерної для таких засобів масової інформації, як радіо чи телебачення, запропонувала принципово новий підхід – *мобільну інтерактивність*, як здатність користувачів мережі швидко, активно та різноманітно реагувати на її інформацію та дії.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Талдикін О. В. Нетократія як черговий фактор кризи інституту національної держави: передумови виникнення / Науковий вісник ДДУВС. – 2012. – № 1. – С. 36–149.
2. Поляков Л. В. Обществознание. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prosv.ru/umk/obshestvoznanie/8.html>.
3. Малинецкий Г. Новая реальность и будущее глазами синергетики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bigyalta.com.ua/node/3184>.
4. Некрасова А. Т., Кундеус В. В. Информационная революция, как средство социальных трансформаций. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.masters.donntu.edu.ua/2012/fimm/nekrasova/library/article1.htm>.
5. Информационное общество. Глоссарий. Ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl\\_sch2.cgi?RI\(uwsg.outtul!uh\\$lxuiu](http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RI(uwsg.outtul!uh$lxuiu).
6. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / пер. с франц. – М., 1996.
7. Бард А., Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / пер. со швед. — СПб., 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.babr.ru/index.php?book=2655>.
8. Козырев И.А. Нетократия как явление и вызов. [Електронний ресурс]. – Режим

доступу : <http://www.clubvi.ru/news/2011/11/02/schoolk/>

9. Ильин В. В. Власть. // Вестник МГУ. – Серия 12. Социально-политические исследования. – 1992. – № 3. – С. 3–25.

10. Петров К. П. Тайна концептуальной власти. – Новосибирск, 2000.

11. Nye J. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. – New York, 1990.

12. Пономарева Е. В поисках альтернативы. Заметки по итогам научного собрания «Соборность и демократия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zavtra.ru/content/view/v-poiskah-alternativyi/>

13. Социальные сети – интересные цифры и факты [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://statistic.su/blog/social\\_network/2011-02-09-148](http://statistic.su/blog/social_network/2011-02-09-148)

14. Факты о Facebook. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://forum.aforex.ru/profiles/blogs/facebook-1>

15. Толковый словарь маркетинговых терминов / под ред. С. Кочанова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mrкетинг.ru/dict/dict.php?ss=268&tp=N>

**Талдыкин А. В. Нетократия в информационном обществе: попытка классификации в контексте теории власти.** Рассмотрен феномен нетократии в контексте теории власти. Представлена характеристика ее основных элементов. Осуществлена классификация нетократии в соответствии с важнейшими признаками родов власти по В. В. Ильину. Определены особенности проявления нетократии в информационном обществе.

**Ключевые слова:** нетократия, национальное государство, глобализация, информация, Интернет, сеть, общество.

**Taldykin O. V. Netocracy in the information society: an attempt of classification in the context of the theory of power.** The article examines the phenomenon of netocracy in the context of the theory of government. The description of its basic elements is made. Classification of netocracy according to the most important features for power genera after Ilyin V. is made. Peculiarities of manifestation of netocracy in the information society are determined.

Through the main impacts of globalization on the transformation of the state and legal institutions of society greatly changed the role of the nation state in the modern world .

It is proved that in the era of the information society, communication becomes a fundamentally new level of development. Communication creates a global technology platform for social projects in the community and there is a new government. This is the power of the network, or netocracy .

Netocracy differs significantly from the information authority. Network as opposed to simple transmission characteristic of such media as radio or television, has proposed a new approach - mobile interactivity as the ability to quickly network users, and actively respond to its diverse information and action.

Virtualization of individual institutions of state power , the emergence of the Internet sites of state organs, pages leading statesmen in social networks is not yet evidence of, the fact that the ruling elite - netocracy. This virtualization will only indicate the old ruling elite attempts to use the network for their own benefit, to provide a simulation with the help of its own legitimacy, legality and openness to dialogue.

If you understand the power of both the opportunity and the ability to impose its will influence the activities and behavior, even through their resistance, bearing in mind that its essence does not depend upon which is based this possibility, the netocracy is consistent with this definition.

Netocracy subjects as curators networks determine the meaning of power relations not because of orders, obedience, punishment, and after normalization latent behavior as a set of rules in accordance with the general interest.

Netocracy object serve all users of the Internet network consumerproletariat. Motivation object based on personal interest and inner conviction. The effectiveness of such a force motivation is achieved by the identification illusion occurs identification of subject and object. Facility treats the subject matter as their own, thanks to another important subject of interactivity features .

**Keywords:** netocracy, national state, globalization, information, internet, network, society.

*Надійшла до редакції 26.02.2013*

**О.В. Філонов**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 321.28(477) "18/19" (045)

## **ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІВ, ЩО ЗДІЙСНЮВАЛИ БОРОТЬБУ З ТЕРОРИЗМОМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Розглянуто питання організації кадрового забезпечення, підготовки, навчання та тестування професійних якостей співробітників поліції та жандармерії Російської імперії як установ, що вели боротьбу з тероризмом, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

*Ключові слова:* поліція, жандармерія, екстремізм, тероризм, боротьба.

**Постановка проблеми.** У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття кадрова справа була важливою ланкою організаційно-правової діяльності, яка стосувалася поліції та жандармерії Російської імперії. Вона була спрямована на комплектування зазначених органів персоналом, який відповідав би потребам часу та вимогам протидії антидержавницькій активності, вчиненню терористичних актів. Це передбачало створення певної системи підбору кандидатів, їх професійної підготовки, навчання у процесі виконання службових завдань. Таким чином, здійснення протидії тероризму у Російській імперії вимагало створення якісної кадрової роботи у поліції та жандармерії.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Вивченню діяльності поліції, жандармерії та спеціальних служб Російської імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., спрямованої на боротьбу з тероризмом, присвячена порівняно велика кількість наукових фахових публікацій, публікацій мемуарного та автобіографічного характеру. Серед них роботи таких науковців: З.І. Перегудова, О.Н. Ярмиш, Л.П. Менщиков, В.М. Морозов, С.І. Посохов, Р.С. Мулукаєв, М.І. Сизиков, І.А. Ісаєв, працівників правоохоронних органів Російської імперії О.І. Спиридовича, Л. Тимофєєва, В.Ф. Джунковського, О.В. Герасімова та ін. На нашу думку, дослідження в цій сфері ґрунтуються на історичному зв'язку основних заходів з виявлення, попередження і припинення терористичних актів у Російській імперії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. з безпосередньою генезою цих явищ у конкретних історичних умовах існування держави.

**Мета** статті – охарактеризувати заходи, за допомогою яких у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. здійснювалося кадрове забезпечення поліції та жандармерії. Завданнями є проаналізувати критерії відбору персоналу, методи його підготовки та тестування професійних якостей, переваги та недоліки у зазначених сферах діяльності.

Для досягнення зазначеної мети застосовувалися метод історичного аналізу, статистичний метод, метод порівняння.

**Виклад основного матеріалу.** Певні передумови для створення сис-

теми кадрової роботи в поліції Російської імперії сформувалися із заснуванням у 1802 р. Міністерства внутрішніх справ, яке об'єднало керівництво поліцією в державному масштабі.

Імператорськими указами від 1803 і 1808 рр. до порядку комплектування поліції було внесено важливі новели. Цими нормативними актами дозволялося призначати кандидатів на посади поліцмейстерів і городничих «по єдиній пошані здібностей», а не на основі привласнених їм класних чинів. По суті, з того часу можна вести мову про відбір кадрів у поліцію як з урахуванням їх бажання працювати в цій сфері, так і наявності для цього необхідних якостей.

Водночас на стабілізацію кадрів поліції, їх зміцнення і підвищення авторитету було спрямовано низку іменних царських указів. До них належали указ від 26 березня 1813 р. про дозвіл, що вийшов у відставку військовим і поступив на службу в поліцію, одержувати не тільки посадові оклади, але і пенсії, «які вони заслужили кров'ю»; указ від 5 травня 1816 р. про заміщення посад в поліції пораненими офіцерами; від 17 лютого 1819 р. про збереження таким офіцерам військових чинів тощо.

Як показала практика, масове направлення в поліцію відставних офіцерів і нижніх військових чинів не розв'язав проблему кадрів. Однією з основних причин такого стану речей була мізерність фінансів, які виділялися на утримання поліції та забезпечення її діяльності, що не дозволяло залучити до її лав достатнє число осіб, які б відповідали певним діловим та моральним вимогам.

Скасування кріпацтва, розвиток промисловості і зростання міст стали факторами, що спричинили реформи всього поліцейського апарату Російської імперії. Так, масштабну реформу поліції було проведено в 60-х – 80-х рр. XIX ст. В її результаті 1880 р. Міністерство внутрішніх справ об'єднало під своїм керівництвом загальну і політичну поліцію. Ця реорганізація певною мірою відповідала потребам держави в централізованій і дієздатній поліції, створювала передумови для формування засад єдиної кадрової політики, висування єдиних вимог до кадрів поліції, нормативно-правового закріплення порядку проходження служби поліцейським персоналом.

Законодавчо закріплений порядок комплектування поліції відповідав становій структурі суспільства, який зберігався протягом досліджуваного періоду.

За походженням право поступати на службу в поліцію мали: потомствени дворяни, а також сини осіб, яким було пожалуване особисте громадянство (так звані обер-офіцерські діти) і сини потомствених почесних громадян; діти чоловічої статі державних службовців, священників, купців, працівників освіти, осіб вільного фаху за умови одержання батьками особистого почесного громадянства.

До кандидатів на певну поліцейську посаду пред'являлася низка вимог правового, морального характеру, а також таких, що стосувалися стану здоров'я. Отже, кандидат був повинен мати російське підданство; вік не молодше 25 років. Щодо фізичного стану висувалися такі вимоги: бути кріпкої статури, мати гарний зір і слух, дотримуватися тверезого способу



життя. Крім того, необхідно було мати свідоцтво про проходження у минулому військової або державної служби. Існували певні обмеження з точки зору віросповідання: до служби у поліції не приймалися особи, які сповідали іудаїзм, існували також обмеження для католиків, які походили з Царства Польського, західних і південно-західних губерній Росії. Заборонялося приймати на службу осіб, які самі або члени їх родин займалися комерційною діяльністю, а також особи, підозрювані у підприємстві, яке заборонялося законом. Категорично заборонялося приймати на службу у поліції осіб, які вважалися порочними, перебували під слідством або судом, у минулому відбули кримінальне покарання, звільнених зі служби за рішенням суду. Застосовувалися критерії, які враховували соціальне та матеріальне становище: не розглядалися заяви осіб, які втратили станова приналежність за вироком суду, неспроможних боржників, нижніх військових чинів, які мали дисциплінарні стягнення. Кандидати подавали ряд документів: метрику про народження та хрещення або випуску з метричної книги, запасно-відпускний квиток, свідоцтво про освіту, паспорт, а від осіб, що належали до козачих станів – спеціальне звільнене на вступ до поліції свідоцтво від старшого отамана. Кожний кандидат піддавався випробуванню (іспитувався), і якщо витримував його, приймав присягу.

У період реформ 60-х – 80-х рр. XIX ст. у Російській імперії була створена та застосовувалася на практиці детально регламентована система присвоєння службовцям поліції класних чинів, звань, їхнього стимулювання за допомогою премій та винагород, вживання заходів дисциплінарного покарання тощо. В той же час Міністерство внутрішніх справ, губернатори часто відводили від відповідальності підвідомчих їм начальників міських і сільських поліцій або обмежувалися мінімальними покараннями, тоді як нижні чини строго каралися, а нерідко навіть звільнялися з посади на підставі неперевірених скарг і доносів або навіть за підозрою.

Для зарахування до Корпусу жандармів кандидат мав відповідати підвищеним, порівняно з кандидатами до служби у загальній поліції, вимогам. Це було, на наш погляд, зумовлено особливими завданнями, які уряд покладав на підрозділи політичної поліції. Головні принципи комплектування Корпусу жандармів визначалися спеціальним положенням, затвердженим у 1867 р., «Правилами прийому до Корпусу жандармів осіб, які поступають знов» від 17 травня 1871 р., «Правилами» від 23 липня 1903 р., «Положенням про прийом офіцерів у Окремий корпус жандармів», затвердженим шефом жандармів М.О. Маклаковим 24 грудня 1913 р., тощо.

Так, офіцерами жандармерії могли стати тільки такі особи, які отримали середню або вищу освіту та перебували на воєнній службі терміном не менше 5 років. Не допускалися до переведення у Корпус жандармів офіцери, які мали борги або сплачували штрафи за вироком суду. Кандидати у жандарми попередньо склали при штабі Корпусу іспити, які передбачали перевірку ділових та моральних якостей [1, с. 46–47].

Існувала досить поширена практика комплектування штатів жандармерії кадровими службовцями збройних сил. Військові офіцери, які виявляли бажання переведення у Корпус жандармів, повинні були мати вік не

менше 24 і не більше 33 років, чин – не вище капітана чи ротмістра армії (мінімальний строк служби у стройових військах знижувався до 3-х років). Подібно до поліції, для зарахування на службу до Корпусу жандармів існував релігійний ценз. За існуючими правилами до жандармерії приймалися тільки особи православного віросповідання [2, с. 63].

Програми випробувань для офіцерів, які бажали перевестися у Корпус жандармів, передбачали перевірку знань кандидата з правознавства. Перелік питань, знання з яких підлягали перевірці, мав досить значний обсяг, до якого входила інформація найважливіших галузей російського та тогочасного міжнародного права, історії, географії, економіки, літератури [3].

На кожного офіцера-кандидата до штабу Корпусу заводилося своєрідне досьє, до якого заносилися відомості про моральні якості і здібності, завзяття у службі, репутацію у начальства і серед товаришів, про борги, знання місцевих та іноземних мов. Але часто документи склалися суто формально та не давали уявлення про моральні якості та службові характеристики певної особи [4].

Осіб, які витримали випробування, зараховували у кандидатський список, після чого, за умови відкриття вакансій, вони мали пройти п'ятимісячні курси при штабі Корпусу. Програма зазначених курсів передбачала вивчення організації та структури Корпусу жандармів, прав та обов'язків працівників Корпусу жандармів, історії революційного руху; кримінального права та керівних документів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Після успішного складання випускних іспитів офіцер переводився наказом імператора у Корпус жандармів і направлявся на вакантну посаду ад'ютанта жандармського управління [2, с. 98].

Отже, протягом досліджуваного періоду в Російській імперії склалася система професійної підготовки кадрів, що дозволяла готувати достатньо кваліфікованих співробітників поліції середньої ланки. При цьому основний упор робився на офіцерські кадри і на запасних (відставних) нижніх чинів армії і флоту.

Під час проходження служби передбачалося вдосконалення підготовки кадрів. З цією метою проводилися два рази на тиждень заняття з околочними наглядачами, з городовими та поліцейськими служителями. Проте, у випадках, якщо на вакантну посаду ніхто не претендував, поліцейське керівництво або губернатор здійснювали призначення за власним розсудом. Отже, якщо службовці не проходили первинної підготовки, з метою їх ознайомлення з чинними законоположеннями, порядком ведення діловодства, правилами взаємодії відносин різних адміністративних установ та посадових осіб, до кожного повітового поліцейського управління прикомандировувалося по одному вартовому на період, достатній для досягнення навчання таких службовців [5, с. 219–221].

Зміст занять полягав у роз'ясненні певних параграфів інструкцій, розпоряджень, обов'язкових постанов МВС, інших нормативних документів. При цьому головна увага приділялася тлумаченню норм «Статуту кримінального судочинства», правил порядку провадження дізнань та складання протоколів з різного роду порушень, інструкціям прокурора судової палати

чинам поліції, «Статуту про попередження та припинення злочинів», «Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями» тощо. За умови поєднання успішної служби та засвоєння матеріалу занять було можливо кар'єрне просування поліцейських чинів [6, с. 159].

Водночас єдиний підхід до первинної підготовки був відсутнім, термін навчання у різних школах підготовки поліцейських кадрів розрізнявся, фінансування на утримання шкіл поліцейського резерву виділялося не повною мірою. Все це призводило до певного контрасту підготовки поліцейських кадрів різного рівня. У віддалених місцевостях, і особливо в поліціях повітів, рівень професійної підготовки впродовж всього досліджуваного періоду залишався досить низьким.

Зауважимо, що до служби в органах поліції могли прийматися й особи, які мали вищу або середню юридичну освіту, одержану на юридичних факультетах університетів, у ліцеях та цивільних училищах.

Комісія по перетворенню поліції в Імперії в листопаді 1910 р. одночасно зі встановленням освітнього цензу для осіб, що поступали на поліцейську службу, запропонувала організувати поліцейські школи і курси в 50 губерніях, відкривши на їх утримання щорічний кредит у розмірі 5 тис. крб. Планувалося, що при цих школах і курсах надалі проводитимуться відповідні випробування кандидатів. Проте ці пропозиції не були прийняті.

Якісний склад міської і повітової поліції не повною мірою відповідав вимогам, що існували на той час. Так, рівень писемності і професійної підготовки в цілому залишався дуже низьким. Школи і курси поліції, які існували на той час, не змогли повною мірою заповнити кваліфікованими кадрами вакансії у поліції. Відсутність централізованого керівництва підготовкою і навчанням кадрів зводила нанівець той позитивний досвід, який був накопичений на місцях. Отже, зазначені проблеми створювали умови для значної плинності кадрів загальної поліції [7].

**Висновки.** Основними напрямками розвитку апарату загальної поліції Російської імперії були послідовне розширення штатів уже існуючих поліцейських органів і створення нових ланок поліцейського механізму.

У другій половині XIX – на початку XX ст. урядом були вжиті певні заходи щодо удосконалення структури апарату загальної поліції, збільшення його штатної чисельності, поліпшення матеріального забезпечення поліцейських чинів, але ці всі заходи були недостатніми і не усували притаманних поліції принципових недоліків. Покладення на поліцейські органи невластивих їм функцій, що призводило до втручання поліції у всі сфери громадянського життя, внаслідок чого уява про поліцію в суспільній свідомості асоціювалася лише з примусовою діяльністю держави по забезпеченню безпеки суспільства і держави, негативним чином впливало на ефективність діяльності поліцейського апарату і не давало можливості поліції та жандармерії повною мірою протидіяти актам екстремізму та тероризму.

Однак у подальшому дослідження кадрової складової діяльності органів МВС Російської імперії можуть бути спрямовані на з'ясування впливу кадрової роботи на результативність попередження та припинення терористичної діяльності поліцією та жандармерією Російської імперії.

**Бібліографічні посилання**

1. Белявский Н.Н. Полицейское право : конспект лекций. – Юрьев, 1904.
2. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. – Х., 2001.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК). – Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). – Оп. 2. – Спр. 425. – Арк. 1-7.
4. ЦДАК. – Ф. 1335 (Волинське губернське жандармське управління). – Оп. 2. – Спр. 74, ч. 2. – Арк. 160 зв.
5. Сборник новых законов и циркуляров. Справочная книга для чинов полиции и полицейских управлений / сост. Букуновский А.Н. – Х., 1912.
6. Подробные правила поступления (лиц всех сословий), программы испытаний, инструкции и другие сведения для самоподготовки на все городские и уездные должности / сост. Н.Т. Волков. – СПб., 1912.
7. ЦДАК. – Ф. 442 (канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора). – Оп. 855. – Спр. 530. – Арк. 138.

**Филонов А.В. Проблемы кадрового обеспечения органов, осуществлявших борьбу с терроризмом в Российской империи во второй половине XIX – вначале XX в.** Рассмотрены вопросы организации кадрового обеспечения, подготовки, обучения и тестирования профессиональных качеств сотрудников полиции и жандармерии Российской империи как учреждений, ведших борьбу с терроризмом, во второй половине XIX – начале XX в.

**Ключевые слова:** *полиция, жандармерия, экстремизм, терроризм, борьба.*

**Filonov O.V. Problems of staffing agencies that fought against terrorism in the Russian Empire in the second half of XIX - early XX century.** There is the description of means by which in the second half of XIX - early XX century the staffing of the police and gendarmerie was made. The author analyzed personnel selection criteria, methods of training and testing of professional skills, advantages and shortcomings in these areas.

Legally fixed order of recruitment of police corresponded the caste structure of society, which persisted throughout the analyzed period. The Russian Empire had a system of vocational training, which allowed to prepare enough qualified police middle managers. The main emphasis was put on the officer corps and the reserve (retired) of the lower ranks of the army and navy. Prior to service in the police could be taken as those who had higher or law degree obtained at the faculties of universities, high schools and civilian colleges.

The service was supposed to improve training. However, there was no common approach to initial training, the period of study in different schools differed police training personnel, funding for the maintenance of school police reserve is not fully allocated. All this led to a certain contrast training police personnel at various levels. In remote areas, especially in the police districts, the level of training throughout the analyzed period remained quite low.

The main areas of general staff of the police of the Russian Empire were consistent expansion of existing state police agencies and the creation of new units of police mechanism. In the second half of XIX - early XX century Government has taken several measures to improve the structure of general staff of the police, to increase its staff number, improve financial security police ranks, but these measures were not sufficient and does not eliminate the fundamental flaws inherent to the police . Requiring police authorities of non-core functions , which led to police intervention in all spheres of public life, so that the imagination of the police in the public consciousness associated only with compulsory activities of the state to ensure the safety of society and the state, adversely affect the effectiveness of the police apparatus and not made it impossible to police and gendarmerie fully counteracts extremism and terrorism.

**Keywords:** *the police, the gendarmerie, extremism, terrorism, struggle.*

*Надійшла до редакції 15.02.2013*

**І.В. Каглянчук**  
здобувач  
(Львівський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 347.97/.99

## **НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ**

Розкрито зміст нормативно-правових та індивідуальних підзаконних актів різної юридичної сили, що виходять від різних суб'єктів правовідносин і у своїй сукупності становлять нормативно-правове забезпечення функціонування судової влади та судової системи.

***Ключові слова:** судова система, судова влада, функціонування судової системи, нормативно-правовий акт, підзаконний акт, публічно-правовий рівень регулювання, структура системи законодавства, правова концепція.*

**Постановка проблеми.** У системі поділу державної влади однією з її гілок, відповідно до ст. 6 Конституції України, є судова влада, призначення якої полягає у захисті прав і свобод людини і громадянина, конституційного ладу України, забезпеченні відповідності актів Верховної Ради України, Президента України, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, дотримання законності в застосуванні нормативно-правових актів. Призначення, функції, принципи, особливі риси судової влади зумовлюють прийняття конкретних норм і правил, що забезпечують її незалежність, визначають засади належної організації роботи суду, створення умов для оперативного і якісного вирішення суддями справ, які належать до їх компетенції, тощо. Особливість правових відносин у сфері судового управління полягає в тому, що у них беруть участь органи всіх трьох гілок влади: судової, виконавчої та законодавчої.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Різні аспекти нормативно-правового забезпечення функціонування судової системи досліджували: В.Д. Бринцев, Ю.М. Грошевий, В.М. Жушков, А.Ф. Ізваріна, М.І. Клеандров, І.Б. Коліушко, А.М. Колодій, Н.О. Колоколов, Р.О. Куйбіда, І.Є. Марочкін, М.М. Марченко, М.І. Мельник, С.Ю. Обрусна, І.Л. Петрухін, С.В. Прилуцький, В.А. Ржевський, А.О. Селіванов, Н.В. Сібільова, В.С. Стефанюк, В.І. Шишкін, Н.М. Чепурнова та ін.

**Мета** даної статті полягає у дослідженні існуючих підходів щодо класифікації нормативно-правових актів, що регулюють функціонування судової влади та судової системи, проведенні їх аналізу.

**Виклад основного матеріалу.** Традиційно правові акти, що стосуються організації та діяльності судових органів, поділяють на три групи:

- правові акти загального характеру;
- правові акти, які стосуються судової влади, суддів і правосуддя;
- правові акти щодо організаційного забезпечення діяльності судів [1, с. 7].

До першої групи відносять Конституцію України (розділи I, VIII, XII)

та ряд міжнародних правових актів і угод, безпосередньо пов'язаних із дотриманням прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, організацією і діяльністю судових органів (Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя (1983), Загальна декларація прав людини (1948) тощо.

Другу групу становлять чинний Закон України „Про судоустрій і статус суддів”, ряд законів, що визначають статус окремих судів, зокрема, Закон України „Про Конституційний Суд України”, а також ряд міжнародних документів (Основні принципи незалежності суддів, схвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 13 грудня 1985 року, та ін.).

Третю групу складають підзаконні нормативно-правові акти, серед яких укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, що передбачають порядок організаційного забезпечення діяльності судів, систему та повноваження органів державної влади, які забезпечують функціонування судової системи.

Н.С. Юзікова нормативно-правові акти класифікує за такими двома критеріями: юридичним, що, у свою чергу, поділяється за двома ознаками: юридичною силою та суб'єктом прийняття, та змістовим [2, с. 12].

За юридичною силою в ієрархії нормативно-правових актів перше місце відведено Конституції України, друге у вказаній системі займають міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, далі визначають закони України, рішення Конституційного Суду України, постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, правові акти Верховної ради Автономної Республіки Крим, відомчі та міжвідомчі накази, положення, інструкції тощо. За змістом нормативно-правові акти визначають як акти: загального характеру, про суд, правосуддя і судоустрій, про соціальний і правовий захист працівників судових органів, про органи і установи, діяльність яких безпосередньо пов'язана з діяльністю судових органів.

Окремі автори, підтримуючи вказану класифікацію, крім того, закони поділяють на комплексні та поточні. До комплексних відносять ті, що встановлюють повноваження, структуру, принципи організації та діяльності судових органів: „Про судоустрій і статус суддів України”, „Про Конституційний Суд України” тощо. Поточні закони вносять зміни й доповнення в комплексні і в подальшому стають їх складовими. Крім того, значна увага звертається на керівні постанови Пленуму Верховного Суду України, де роз'яснюються питання належного застосування законодавства, у тому числі щодо регламентації організації та діяльності судових органів [3, с. 11].

Ряд науковців вважають, що класифікацію нормативно-правових актів можна здійснити за юридичним визначенням поняття судової діяльності, взявши за її основу предмет і ознаки. За їх змістом можлива класифікація, що ґрунтується на тричленній систематизації нормативно-правових актів, а саме: законодавство про засади діяльності суду; законодавство про завдання, окремі напрями та організацію діяльності суду; законодавство про гарантії здійснення судової діяльності, правового й соціального захисту її

суб'єктів [4, с. 37].

Як стверджують окремі дослідники, законодавство, яке регулює і забезпечує діяльність судової влади та судової системи, можна класифікувати за двома рівнями регулювання – публічно-правовим та індивідуально-правовим [5, с. 27].

На публічно-правовому рівні діяльність держави охоплює охорону та захист державних інтересів, правових цінностей і прав широкого кола громадян, їхніх конституційних прав, законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Отже, на публічно-правовому рівні закріплено найважливіші засади правосуддя й системи правового захисту, функції та обсяг повноважень державних інституцій, а також конституційне походження компетенції уповноважених органів під час здійснення судової діяльності. До нормативно-правових актів публічно-правового рівня відносять: Конституцію України, закони України, міжнародні правові акти.

На індивідуально-правовому рівні права й свободи громадянина є об'єктом правового захисту, який кореспондується з обов'язком судів, правоохоронних і правозахисних органів надавати такий захист і не обмежувати проголошені права й свободи. Суб'єкт цих прав – громадянин – завжди виконує індивідуальні правові ролі (службовець, найманий працівник, підприємець, заявник, потерпілий тощо). В кожному конкретному випадку виконання індивідуальної правової ролі законодавець формулює, конкретизує відповідні такій ролі права й обов'язки. Належне виконання таких правових ролей (прав і обов'язків) є невід'ємною частиною правопорядку. При реалізації певної правової ролі можуть виникати конфліктні стосунки. Неналежне її виконання тягне за собою відповідальність, для забезпечення якої передбачено систему доволі суворих санкцій. Так, наприклад, якщо законодавство визначає статус суддів, то можна говорити, що суддя – суб'єкт права, що виконує надану йому державою роль (має певний статус, здійснює діяльність за певними принципами, володіє певними правами і обов'язками, має визначені повноваження тощо). Хоча вказана класифікація є дещо умовною, оскільки важко інколи визначити межу між публічно-правовим та індивідуально-правовим рівнями і ряд нормативно-правових актів можна віднести і до першої, і до другої групи.

У теорії права поняття нормативно-правового акта пов'язане із поняттям законодавства, що вживається у двох значеннях: широкому і вузькому. Широке трактування включає в поняття законодавства: акти законодавчих органів і підзаконні акти (акти органів управління тощо), вузьке – акти законодавчих органів: закони і постанови парламенту про введення цих законів у дію. Перевага віддана вузькому трактуванню, згідно з яким законодавство держави – це система всіх упорядкованих певним чином законів, а також міжнародних договорів, ратифікованих парламентом.

Структуру системи законодавства класифікують за такими критеріями:

- предметом правового регулювання (галузеві);
- юридичною чинністю актів (субординаційна);
- особливостями форми державного устрою (державно-організаційна).

Галузева (горизонтальна) – відображає предмет правового регулюван-

ня. Субординаційна, або ієрархічна (вертикальна) – відображає юридичну чинність актів. Державно-організаційна (вертикальна) – відображає особливості форми державного устрою [6, с. 137].

Законодавство, що забезпечує функціонування судової влади і судової системи, має комплексний характер, оскільки воно містить норми ряду галузей права: конституційного, адміністративного (у сфері організації судової системи), цивільного, кримінального, процесуального права (у сфері забезпечення здійснення правосуддя) тощо. Тобто для класифікації нормативно-правових актів у сфері судової влади досить часто використовують субординаційний підхід, що відображає їх юридичну чинність, та визначають закони, укази, постанови уряду, нормативні акти місцевих органів влади тощо. Вказаний підхід характерний і для класифікації нормативно-правових актів інших галузей права. Так, у конституційному праві визначають Конституцію України, міжнародні договори України, закони України, акти Верховної Ради України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Верховної Ради АРК і Ради міністрів АРК, акти місцевих органів влади та місцевого самоврядування [7, с. 6]. Подібні підходи вироблено і в адміністративному праві, систему джерел якого сформовано в ієрархічній послідовності, починаючи від Конституції України і закінчуючи актами місцевих органів влади. Таку ж позицію займає і С. Стеценко, який вказує на необхідність обґрунтування їх класифікації, наголошує на ряді особливостей джерел адміністративного права: різноманітність, перевага підзаконних нормативних актів, поєднання матеріальних та процесуальних норм, часте внесення змін, та визначає їх як міжнародні та внутрішньодержавні. Серед міжнародних актів виділяє міжнародні угоди (договори) України та міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України. Внутрішньодержавні – це Конституція України, кодифіковані та звичайні закони, підзаконні нормативно-правові акти та адміністративні договори. Підзаконні нормативно-правові акти, у свою чергу, поділено на постанови Верховної Ради, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, акти Верховної Ради та Ради міністрів Автономної Республіки Крим, акти центральних та місцевих органів виконавчої влади, рішення органів місцевого самоврядування, накази керівників державних підприємств, установ та організацій [8, с. 12, 40].

Управління судовою системою, з точки зору правового впливу, забезпечується переважно нормами саме адміністративного права, які закріплюють і впорядковують значну кількість внутрішньоорганізаційних відносин у діяльності судів, що, як зазначає М. Запорожець, й складає основний зміст управління позапроцесуальною діяльністю органів судової влади України [9, с. 4]. Виходячи з цього, нормативно-правові акти можна класифікувати за функціонально-цільовим та структурно-організаційним критеріями. Під функціонально-цільовим слід розуміти юридично закріплені мету, завдання та функції цих органів тощо. Структурно-організаційний критерій передбачає нормативне регулювання порядку утворення, реорганізації, ліквідації судів, організаційне самовизначення та процедуру діяльності тощо.



Систематизуючи нормативно-правові акти, що регламентують організацію роботи суду, І. Марочкін класифікує їх також за субординаційною ознакою: Конституція України, рішення і висновки Конституційного Суду, міжнародно-правові акти, закони України, укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, акти Державної судової адміністрації, акти органів судової влади, які поділяються на накази і розпорядження голів судів (місцевих, апеляційних, вищих спеціалізованих, Верховного) та акти органів суддівського самоврядування [10, с. 32].

На нашу думку, вказана ознака може бути визначальною для класифікації нормативно-правових актів, що регулюють функціонування судової влади і судової системи. Крім того, окремої уваги заслуговують політико-правові документи, що регламентують діяльність судової влади та судової системи. Виходячи із цього, класифікація нормативно-правових актів може мати такий вигляд: політико-правові та нормативно-правові, серед яких можна виділити Конституцію України, міжнародно-правові акти, закони України, що поділяються на комплексні і поточні, та підзаконні нормативно-правові акти.

Для початку побудови нової структури судової влади важливе значення мало прийняття ряду політико-правових документів, у першу чергу, Декларації про державний суверенітет України та Акта проголошення незалежності України, з якими ряд дослідників пов'язують початок відліку судової реформи. Як наголошує М. Сірий, проголошення державної незалежності поставило на порядок денний завдання створення національної юстиції, судової влади, незалежного суду тощо [11, с. 217]. Так, у розділі III Декларації про державний суверенітет України було проголошено принцип поділу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову [12]. В Акті від 24 серпня 1991 року проголошено створення суверенної Української держави, що передбачало побудову незалежної державної влади, у тому числі й судової [13]. Прийняття Декларації та Акта потребувало розробки програмних документів, які б сприяли втіленню проголошених ідей в життя. Таким документом стала Концепція судово-правової реформи, прийнята Верховною Радою України 28 квітня 1992 року [14].

Саме поняття „концепція” має досить широке тлумачення. У найзагальнішому вигляді – це система доказів певного положення, поглядів на те чи інше явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ. У більш вузькому тлумаченні – задум, що визначає стратегію дій при здійсненні реформ, проектів, планів, програм [15].

Правову концепцію визначають як провідну ідею, точку зору на те чи інше правове явище, як важливий засіб розвитку як юридичної науки, так і науково обґрунтованого державно-правового будівництва. Правові концепції розробляються окремими правознавцями або колективами юристів – учених і практиків. Схвалені у встановленому порядку, беруться за основу відповідних організаційних заходів, законодавчих актів, рішень тощо.

У Концепції судово-правової реформи було обґрунтовано умови і фактори, що впливали на необхідність реформування. Виходячи з цього, сформульовано мету, принципи реформування, визначено напрями реформу-

вання судової системи, а також органів прокуратури, адвокатури, юстиції та етапи проведення реформи. В обґрунтуванні необхідних змін чітко вказувалось, що судово-правова реформа повинна привести судову систему, а також всі галузі права у відповідність із соціально-економічними та політичними змінами, що відбулись у суспільстві. На основі цього сформульовано її мету: формування незалежної судової влади шляхом перебудови судової системи, створення нового законодавства, вдосконалення форм судочинства. У ході проведення реформи було визнано за необхідне гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади; реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою; створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади; поступово здійснити спеціалізацію судів; максимально наблизити суди до населення; чітко визначити компетенцію різних ланок судової системи; гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом. Концепція визначала проведення реформи в три етапи:

- законодавче забезпечення реформування;
- утворення нових ланок судів;
- узагальнення результатів двох перших етапів, удосконалення законодавства та подальша спеціалізація судів [14].

Концепція, як програмний документ, безумовно, відіграла важливу роль у ході реформування судової системи, але, як вказують ряд дослідників, зокрема В. Стефанюк, реальні заходи відрізнялись від передбачуваних [16, с. 18]. Це стосується й третього етапу реформування, що передбачав вивчення та узагальнення ефективності судово-правової реформи; внесення змін і доповнень у чинне законодавство щодо вдосконалення діяльності судової влади; прийняття законодавчих актів про подальше удосконалення законодавства з питань організації та діяльності судів; реалізацію наукових програм з удосконалення судово-правової реформи. Вказані заходи досить важливі для успішного проведення реформи, а їх недооцінка, як показала подальша практика, призводить до небажаних результатів. Досить часто рішення, що приймалися органами влади, мали політичний характер та відзначалися непослідовністю. Так, через два роки після прийняття Концепції Президент України видає розпорядження № 182/94-пр від 10 грудня 1994 року „Про утворення Комісії з розробки Концепції судово-правової реформи в Україні”, яким затверджує склад комісії та зобов'язує її подати до 28 лютого 1995 року проект Концепції судово-правової реформи в Україні [17].

Недосконалість в організації та функціонуванні державної влади в Україні, прийняття у 1996 році Конституції України, положення якої передбачали істотні зміни в організації державної влади та місцевого самоврядування, потреба у зближенні з європейськими міждержавними правовими системами спричинили необхідність у проведенні державно-правової реформи. Загальна концепція державно-правової реформи в Україні була спрямована на здійснення комплексних перетворень державно-правових інститутів одночасно в чотирьох основних напрямках: парламентської ре-

форми, адміністративної реформи (реформи виконавчої влади), судово-правової реформи та реформи місцевого самоврядування (муніципальної реформи).

**Висновки.** Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що до класифікації правових актів, які стосуються функціонування судової влади і судової системи, прийнятними є ряд критеріїв:

– юридичний, що, у свою чергу, поділяється за двома ознаками: юридичною силою та суб'єктом прийняття;

– змістовий, що ґрунтується на тричленній систематизації нормативно-правових актів, а саме: законодавство про засади діяльності суду; законодавство про завдання, окремі напрями та організацію діяльності суду, законодавство про гарантії здійснення судової діяльності, правового та соціального захисту її суб'єктів;

– за рівнями регулювання – публічно-правовим та індивідуально-правовим;

– за функціонально-цільовим (під яким розуміються юридично закріплені мета, завдання та функції цих органів тощо) та структурно-організаційним (нормативне регулювання порядку утворення, реорганізації, ліквідації судів, організаційного самовизначення та процедури діяльності) тощо.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Басай В. Д. Судові та правоохоронні органи України : підручник : у 2-х кн. / В.Д. Басай. – Івано-Франківськ, 2004. – Кн. 1. Судоустрій України.
2. Юзікова Н.С. Судові та правоохоронні органи України : навчальний посібник / Н.С. Юзікова. – К., 2006.
3. Судові та правоохоронні органи України : навчальний посібник / А.П. Гель, Г.С. Семаков, С.П. Кондракова. – К., 2004.
4. Судові та правоохоронні органи України : академічний курс. / В. Т. Нор, Н. П. Анікіна, Н. П. Бобечко. – К., 2010.
5. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : навчальний посібник / В. С. Ковальський, В. Т. Білоус, С. Е. Демський та ін.; відп. ред. Я. Кондратьєв. – К., 2002.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун. – Х., 2001.
7. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.В. Колісник. – Х., 2008.
8. Стеценко С.Г. Адміністративне право України : навчальний посібник / С. Г. Стеценко. – К., 2007.
9. Запорожець М. Д. Адміністративно-правове забезпечення діяльності місцевих загальних судів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / М.Д. Запорожець. – Х., 2004.
10. Організація роботи суду в Україні : навчальний посібник / І. Є. Марочкін, П. М. Каркач, О. М. Овчаренко та ін. – Х., 2009.
11. Державотворення й правотворення в Україні: досвід, проблеми й перспективи : монографія / за ред. Ю. С.Шемшученка. – К. – С. 217.
12. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12)
13. Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 № 1427-ХІІ / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=14212](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=14212)
14. Концепція судово-правової реформи : постанова Верховної Ради України від 28.04.1992 р. №2296-12 / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2296-12](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2296-12)

15. Український тлумачний словник чужомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml](http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml)

16. Стефанюк В.С. Судова система та судова реформа в Україні / В.С. Стефанюк. – К., 2001.

17. Про утворення Комісії з розробки Концепції судово-правової реформи в Україні : розпорядження Президента України № 182/94-пр від 10 грудня 1994 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [uazakon.com/documents/date.../pg\\_irc2wv.htm](http://uazakon.com/documents/date.../pg_irc2wv.htm).

**Каглянчук И.В.** Раскрыто содержание нормативно-правовых и индивидуальных подзаконных актов разной юридической силы, которые исходят от разных субъектов правоотношений и в своей совокупности составляют нормативно-правовое обеспечение функционирования судебной власти и судебной системы.

**Ключевые слова:** *судебная система, судебная власть, функционирование судебной системы, нормативно-правовой акт, подзаконный акт, публично-правовой уровень регулирования, структура системы законодательства, правовая концепция.*

**Kahlyanchuk I.V. Regulatory legal support of the functioning of the judicial system.** Purpose, functions, principles, distinguishing features of the judiciary lead to the adoption of specific rules and regulations to ensure its independence, the principles determining the proper organization of the court, enabling efficient and quality solution judges cases within their jurisdiction, and so on. Feature of legal relations in the field of judicial administration is that they are involved bodies all three branches of government: judicial, executive and legislative.

The existing approaches for the classification of legal acts regulating the functioning of the judiciary and the judicial system are studied.

There is a number of criteria suited for the classification of legal acts concerning the functioning of the judiciary and the judicial system: 1) legal that is shared by two criteria: legal force and subject to acceptance, 2) contents based on three-term systematize normative acts: principles of the law court, law assignment, some areas of the organization and operation of the court, the law on guarantees of judicial activity, legal and social protection of its subjects, and 3) levels of regulation - public legal and individual legal, 4) for functional and target (which are understood vested goal, objectives and functions of these bodies, etc.) and structural and organizational (standard regulating the establishment, reorganization and liquidation of courts, self-organizing and operating procedures).

**Keywords:** *judicial system, judicial authority, functioning of judicial system, normative legal act, by-law, public legal level of regulation, structure of legislation system, legal conception.*

Надійшла до редакції 27.03.2013

**М.О. Третяченко**  
аспірант

(Запорізький національний університет)

УДК 342.1

## **ФЕДЕРАТИВНА ФОРМА ПОЛІТИКО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В ЄВРОПІ: ЗАГАЛЬНЕ ТА ОСОБЛИВЕ**

Здійснено аналіз засад федеративного устрою державної влади в країнах Європи, проаналізовано підходи, що мають сприяти вдосконаленню територіально-політичного устрою країн, та їх вплив на інтеграційні процеси.

**Ключові слова:** *публічна влада, територія, федерація, державний устрій, організація.*

**Постановка проблеми.** Упродовж всього періоду незалежності в Україні ведуться наукові дискусії щодо оптимальної системи територіально-політичної організації влади в нашій державі. З огляду на це, особливий інтерес у вітчизняних науковців викликають форми територіальної організації влади в країнах Європи, досвід територіально-владного будівництва яких має важливе значення для України в її пошуках ефективних методів реформування системи організації влади. Певний потенціал для цього ми можемо знайти у федеративній формі територіально-політичної організації публічної влади низки європейських країн.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Стан наукової розробки проблеми політико-територіальної організації публічної влади взагалі та федеративної зокрема свідчить, що федеративну форму організації державної влади в Європі досліджували науковці-правники, як правило, з позицій узагальнення знань про федеративний устрій держав, висвітлення загальних і спеціальних ознак федерацій. В узагальненому вигляді вона знайшла відображення в навчальній літературі та в деяких присвячених цій проблематиці спеціальних дослідженнях. Серед них кілька захищених на пострадянському просторі дисертацій (Л. Насырова [10], В. Новик [11], А. Прохоров [14], А. Прокоп'єв [13], О. Фризен [15]) та низка спеціальних статей (В. Чиркін [16], Я. Верменич [7], Л. Гамбург [8], Є. Губрієнко [9]). Але ці опубліковані результати свідчать про те, що федеративна форма політико-територіального устрою в Європі досліджувалася науковцями, як правило, в конкретизованому плані, що вказує на наявну потребу в узагальнених дослідженнях цієї проблеми.

З огляду на вищезазначене, **метою** цієї статті є визначення загальних рис та особливостей федеративної форми територіально-політичного устрою в країнах Європи та її ролі у вирішенні проблем територіальної організації публічної влади в інших країнах, зокрема в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Для досягнення поставленої мети необхідно насамперед скласти загальне уявлення про федеративну форму політико-територіального устрою. Їй зокрема притаманні такі ознаки: територія федерації складається із її окремих суб'єктів; у федеративній державі вища законодавча, виконавча влада належить саме федеральним державним органам; компетенція між федерацією та її суб'єктами розподіляється федеральною конституцією; у більшості федеральних систем існує єдине громадянство та громадянство федеральних одиниць; зовнішньополітичну діяльність у федераціях здійснюють федеральні державні органи, які офіційно представляють всю федерацію на міжнародній арені. Також важливою ознакою федеративної форми устрою державної влади вважається двопалатний парламент. Одна палата розглядається як орган федерального представництва, депутати до неї обираються з усієї країни. Друга палата покликана представляти інтереси суб'єктів федерації.

З огляду на це, можна стверджувати, що федерація – це сталий союз державних утворень, самостійних у межах розподілених між ними і центром функцій, який має власну конституцію, законодавчі, виконавчі та су-

дові органи. Можна сказати, що федерація виконує дві головні функції. Це функція децентралізації влади за допомогою її поділу по вертикалі, що робить федералізм більш демократичним способом територіальної організації державної влади. Також федерація інтегрує територіальні спільноти, тобто збирає воедино різні території, надаючи їм статусу цілісного державного утворення.

Щодо класифікації федерацій, то є декілька критеріїв поділу. За політико-правовим статусом суб'єктів при утворенні федерацій вони поділяються на союзні й автономні. Союзні федерації передбачають об'єднання до того самостійних суверенних держав у федеративну (союзню) державу на засадах рівноправності та збалансованості політико-правових статусів усіх суб'єктів. Автономні федерації формуються шляхом входження раніше окремих держав до складу держави – ініціатора утворення федерації з отриманням ними статусу політичних автономій і встановленням суттєвих політико-правових переваг на користь статусу суб'єкта, що їх об'єднує [8, с. 29–37].

За співвідношенням компетенції федерального уряду і суб'єктів федерації вони умовно розподілені на централізовані, в яких федеральний центр має значно більше повноважень, і децентралізовані, в яких суб'єкти федерації наділені широким колом повноважень. За принципами та способами формування суб'єктів федерації їх поділяють на територіальні, національні та національно-територіальні (змішані) федерації. Суб'єкти територіальних федерацій утворюються за соціально-економічними, політичними та культурно-історичними чинниками. У національних федераціях суб'єкти визначаються за принципом національного суверенітету – права націй і народів на самовизначення – на рівні політичної автономії за ознакою проживання у певному регіоні місцевої титульної національної спільноти. Національно-територіальні (змішані) федерації поєднують обидва принципи й відповідні ознаки, включаючи як територіальних, так і національних суб'єктів. За обсягом компетенції суб'єктів та їх представництва у федеральних органах виділяються симетричні федерації, суб'єкти яких мають приблизно рівний політико-правовий статус, й асиметричні федерації з нерівністю відповідних статусів [8, с. 29–37].

Якщо на «фоні» цих загальних ознак федеративної форми політико-територіального устрою розглянути форми політико-територіального устрою Європи, то слід зазначити, що за кількісною ознакою федерація не знайшла тут поширення. Хоча з 46 країн цього регіону тільки п'ять (Австрія, Бельгія, Росія, ФРН та Швейцарія) конституювали у себе федеративну форму політико-територіального устрою, вони за територією (17 млн. 511 тис. кв. км), населенням (251 млн. жителів) та політичною і соціально-економічною вагою займають одне з провідних місць не тільки в Європі, а й усьому світі.

Аналіз юридичних (конституційних) моделей федеративної форми політико-територіального устрою європейських держав свідчить про те, що їм характерні такі загальні риси.

По-перше, територія всіх європейських федерацій складається із від-

повідних суб'єктів, що володіють певною політичною та юридичною самостійністю. В Австрії це землі (9 земель); в Бельгії – це з три мовних спільноти, три регіони, чотири мовні зони і десять провінцій; у ФРГ – 16 федеральних земель; у Швейцарії – 26 кантонів; в Росії з 2008 року нараховується 83 суб'єкта федерації (республіка, край, область, місто федерального значення, автономна область, автономний округ). Зокрема статус республіки визначається Конституцією Російської Федерації і конституцією республіки. Статус краю, області, міста федерального значення, автономної області, автономного округу визначається Конституцією Російської Федерації і статутом краю, області, міста федерального значення, автономної області, автономного округу, що приймається законодавчим (представницьким) органом відповідного суб'єкта Російської Федерації [2, с. 19].

По-друге, в усіх європейських федераціях діє двопалатний парламент, найпоширенішою назвою котрого є Федеральні Збори (Австрія, Росія, Швейцарія). В Австрії Федеральні Збори складаються з Національної ради та Федеральної ради, в Росії – з Державної Думи та Ради Федерації, в Швейцарії – з Національної ради і Ради кантонів. У Бельгії законодавчу діяльність здійснює двопалатний парламент, який включає в себе Палату представників і Сенат. У пострадянській конституційно-правовій науці вважається, що парламент ФРН також складається з двох палат: Бундестагу та Бундесрату, але німецька конституційно-правова доктрина цьому заперечує.

По-третє, в усіх федеральних країнах Європи вища законодавча та виконавча влада належать федеральному центру. Вища законодавча і виконавча влада в Росії належать саме федеральному центру. Відповідно до статті 4 Основного Закону РФ, суверенітет Російської Федерації поширюється на всю її територію, а Конституція Російської Федерації і федеральні закони мають верховенство на всій території країни. Державну владу в суб'єктах Російської Федерації здійснюють утворювані ними органи державної влади. В Німеччині федеральним органам влади належить вища законодавча і виконавча влада, їх повноваження описані в 3 і 8 розділах німецької Конституції. Також федеральне право має пріоритет перед правом земель. Землі можуть займатися законотворчою діяльністю в тій мірі, в якій Основним Законом законодавчі повноваження не закріплені за Федерацією. Розмежування компетенції центральної влади і земель визначається згідно з положеннями Конституції про виняткову і конкуруючу законодавчі компетенції [3, с. 600].

По-четверте, зовнішньополітичну діяльність також в усіх федераціях Європи здійснює центральна влада. Зокрема, відповідно до статті 11 Конституції РФ, зовнішньополітичну діяльність у федераціях здійснюють федеральні державні органи. Вони офіційно представляють всю федерацію на міжнародній арені. Такий же порядок закріплює і основний Закон ФРН. Згідно з його ст. 32, підтримання відносин з іноземними державами перебуває у віданні Федерації. Але перед укладенням договору, який торкається інтересів певної землі, ця земля «має бути своєчасно заслухана». У рамках своєї законодавчої компетенції землі можуть за згодою Федерального

уряду укладати договори з іноземними державами.

По-п'яте, у федеративних країнах Європи діє єдине громадянство, деякі особливості у цьому плані спостерігаються в Швейцарії. У статті 37 Конституції цієї країни сказано, що «швейцарською громадянкою або швейцарським громадянином є та чи той, хто володіє правом громадянства громади і правом громадянства кантону».

Маючи у своїх федеративних формах політико-територіального устрою такі загальні риси, європейські федерації водночас відрізняються певними особливостями.

Для Бельгії такою особливістю є те, що вона складається із спільнот і регіонів. В якості суб'єктів федерації виступають три співтовариства: Французьке, Фламандське і німецькомовне співтовариства. Окрім цього, до складу федерації входять і три регіони: Валлонський, Фламандський та Брюссельський. Спільноти мають власні законодавчі органи. Існують Рада Французького співтовариства і Рада Фламандського співтовариства, склад і порядок діяльності яких визначається законом, прийнятим більшістю. В Бельгії Існує Рада німецькомовної спільноти. Хоча відповідно до статті 36 Конституції, федеральна законодавча влада здійснюється спільно Королем, Палатою представників і Сенатом і Королю належить виконавча влада в межах, визначених Конституцією [1, с. 346], кожен із суб'єктів володіє своїми власними законодавчими та виконавчими органами. Стаття 121 Конституції Бельгії закріплює існування урядів Французького та Фламандського співтовариств, склад і порядок діяльності яких визначаються законом, прийнятим більшістю. Існує також і уряд французької і німецькомовної спільнот [1, с. 361]. Бельгія відрізняється особливо складною системою державного управління, в якій деталізовані і враховані вимоги всіх соціальних і етнічних груп. Ще однією особливістю бельгійської федеральної системи є відсутність ієрархії норм. У результаті того, що закони співтовариств і регіонів мають ту саму юридичну силу, що й федеральні закони [12].

В Австрії немає чіткого розмежування компетенції влади між федеральним центром та землями. Аналіз Конституції Австрії свідчить, що федерація наділена значними повноваженнями. Центральна влада контролює не тільки міжнародні відносини, грошову систему та армію, але і цивільне, трудове, кримінальне законодавство, управління поліцією, питання торгівлі, оподаткування тощо. До відання федерації належить законодавство і виконавча діяльність з таких питань:

1) Федеральна Конституція, зокрема, вибори до Національної ради і проведення народних голосувань у відповідності з Федеральною Конституцією; юрисдикція з конституційних питань;

2) зовнішні зносини, включаючи політичне і господарське представництво за кордоном, зокрема, укладення всіх державних договорів; встановлення меж; товарообіг і торгівля худобою з зарубіжними країнами; митна справа [5, с. 28]. Землі ж мають власний законодавчий орган – Ландтаг. Зовнішні відносини, включаючи політичне і господарське представництво за кордоном, зокрема, укладення всіх державних договорів, також знаходяться у віданні федерації.



Особливістю федеративної Швейцарії є те, що історично вона утворилася на основі традиційної конфедерації старих кантонів Швейцарії. Вища законодавча та виконавча влада в цій країні традиційно закріплена за союзною владою, проте законодавчо сфера компетенції між центральною владою та кантонами майже не регулюється. Тільки у Швейцарії кантони мають більшу самостійність, що регулюється традиціями, а не законодавством. У Швейцарії є пріоритет і дотримання союзного права. Союзне право має пріоритет перед кантональним правом і Союз стежить за дотриманням кантонами союзного права [4, с. 544]. Також Союз враховує кантональні особливості, однією з яких є власне громадянство, що діє в кантонах, та конституція. Оскільки у Швейцарії не юридично, а фактично, між органами влади на всіх рівнях, розвиваються множинні неофіційні відносини, політична влада фактично належить не федеральним, а саме кантональним партіям. Хоча кантональні уряди дотримуються федеральних законів та виконують їх згідно з волею федерального законодавчого органу, характер цього виконання, варто зазначити, може значно відрізнятись залежно від культури, мови і традицій.

Німецький федералізм пов'язує між собою зовнішню єдність і внутрішнє розмаїття, аналогічно тому, як, наприклад, це має місце в США або Швейцарії. Збереження регіонального різноманіття – традиційна задача федералізму. Сучасний німецький федералізм має глибоке коріння. У цьому полягає істотна специфіка ФРН. Система «кооперативного» федералізму будується на принципах однаковості життєвих умов, фінансового вирівнювання, взаємної вірності земель і Союзу, а також земель одна одній [6].

Ще однією особливістю федеративної форми політико-територіального устрою ФРН є специфічна побудова її «двопалатного» парламенту. В Німеччині законодавчі функції виконують два вищих державних органи: Бундестаг та Бундесрат. За нашою, пострадянською конституційно-правовою доктриною, як вже зазначалося, це єдиний парламент, який складається з нижньої палати – Бундестагу, та верхньої – Бундесрату. Німецька конституційно-правова доктрина вважає інакше: дійсним парламентом є Бундестаг – законодавчий орган Федерації, депутати якого обираються на основі загальних, рівних, прямих, вільних виборів таємним голосуванням строком на 4 роки. Бундесрат – це федеральний орган, за допомогою якого німецькі землі беруть участь у здійсненні законодавчої і виконавчої влади, а також у справах ЄС. Бундесрат – не виборний орган, в нього входять члени Урядів земель, кожна з якої, залежно від кількості населення землі, має своїх представників: до 2 млн. громадян – 3 голоси, якщо населення землі перевищує 2 млн. громадян, то земля має 4 голоси; 6 млн. – 5 голосів; більше 7 млн. – 6 голосів.

Особливість федералізму в Росії визначається певною соціальною та культурною специфікою, історичним досвідом взаємовідносин центру та регіонів. Для федералізму в Росії характерне поєднання національно-державного та адміністративно-територіального принципів побудови системи державної влади. Рівень самостійності суб'єктів РФ фактично визначається не їх конституційним статусом, а колом повноважень та предметів

відання. За допомогою механізму розподілу повноважень встановлюється ступінь, а також форма децентралізації, які враховують специфіку того чи іншого регіону. Тобто риса російського федералізму – взаємне делегування повноважень.

**Висновки.** Таким чином, підсумовуючи вищенаведене, ми дійшли висновку, що виходячи з досвіду як окремих держав Європи, так і з процесів «конфедералізації» Європейського Союзу, федеративна форма політико-територіального устрою має в цій частині світу значні перспективи. Її «європейська модель» характеризується такими загальними рисами: територія складається із окремих суб'єктів: республік, земель, кантонів; вища законодавча, виконавча та судова влада належить саме федеральним державним органам; зовнішньополітичну діяльність у федераціях здійснюють федеральні державні органи, вони офіційно представляють всю федерацію на міжнародній арені; двопалатний парламент. Водночас вона має і певні свої особливості, головною серед яких є конституції суб'єктів федерації, що є діють у Росії та Швейцарії. Важливою особливістю є соціокультурні та історичні умови розвитку територіально-політичної організації влади в кожній окремій країні.

Оскільки зарубіжний досвід територіальної організації публічної влади взагалі та федеративної її форми зокрема може буде корисний для України, різні його аспекти можуть стати предметом подальших наукових розвідок. Перспективною і такою, що потребує наукової розробки, на нашу думку, є проблема загального та особливого в європейському унітаризмі.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Конституция Бельгии от 17 февраля 1994 г. (консолидированный текст) // Конституции государств Европы : в 3 т. – М., 2001. – Т.1.
2. Конституция Российской Федерации (консолидированный текст) // Конституции государств Европы : в 3 т. – М., 2001. – Т.3.
3. Основной закон Федеративной Республики Германия (консолидированный текст) // Конституции государств Европы : в 3 т. – М., 2001. – Т.1.
4. Союзная конституция Швейцарской Конфедерации от 18 апреля 1999 года // Конституции государств Европы : в 3 т. – М., 2001. – Т.3.
5. Федеральный конституционный закон Австрии (консолидированный текст) // Конституции государств Европы : в 3 т. – М., 2001. – Т.1.
6. Авчухова А. А. Сучасний досвід та тенденції німецького федералізму в умовах євроінтеграції : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. – М., 2006. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/sovremennyyi-opyt-i-tendentsii-nemetskogo-federalizma-v-usloviyakh-evrointegratsii>
7. Верменич Я.В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні // Український історичний журнал. – 2005. – №4 – С.135–144.
8. Гамбург Л.С. Класифікація, типологія та моделювання у дослідженні федеративних держав. / Л.С. Гамбург // Держава та регіони. – Запоріжжя, 2012. – № 4. – С. 29–37.
9. Губриенко Е.М. Политико-правовая характеристика современных государств // Вісник Запорізького нац. ун-ту – 2009. – № 2. – С. 34–40.
10. Насырова Л.Ф. Особенности государственного устройства и правового статуса субъектов федерации в Бельгии : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Л.Ф. Насырова. – М., 2005.
11. Новик В.П. Адміністративно-територіальний устрій: організаційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / В.П. Новик. – К., 2008.
12. Ормонбеков Ж. Бельгийская модель федерализма: особенности и перспективы / Ж. Ормонбеков // Казанский федералист. – 2004. – № 1(9). – Режим доступу :

<http://www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n9/10/>

13. Прокопьев А.Е. Федерализм: анализ правовых теорий и опыта : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Е. Прокопьев. – М., 2003.

14. Прохоров А.В. Федерализм как форма территориальной организации власти в правовом государстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А.В. Прохоров – М., 2008.

15. Фризен О.А. Территориальная организация публичной власти в Российской Федерации : конституционно-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О.А. Фризен. – Ростов-на-Дону, 2006.

16. Чиркин В.Е. О сущности федерации: традиции и реалии// Государство и право. – 2003. – № 7. – С.5–9.

**Третьяченко М.А. Федеративная форма политико-территориальной организации публичной власти в Европе: общее и особенное.** Рассмотрены основы федеративной организации государственной власти в странах Европы, проанализированы подходы, которые должны способствовать усовершенствованию территориально-политического устройства государств, их влияние на интеграционные процессы.

*Ключевые слова:* публичная власть, территория, федерация, государственное устройство, организация.

---

**Tretyachenko M.O. Federal form of political and territorial organization of public authorities in Europe: general and special.** The experience of the power and territorial building of Europe is important for Ukraine in its search for effective methods of reforming the system of government.

The author defined general features and characteristics of federal form of territorial and political order in Europe and its role in solving problems of territorial organization of public authorities in other countries, including Ukraine.

Federation – is a stable union of public entities, independent within distributed between and function center, which has its own constitution, legislative, executive and judicial bodies. Federation performs two main functions: 1) decentralization of power by dividing it vertically, making federalism a more democratic way of territorial government, and 2) the integration of local communities, giving them the status of a holistic public formation.

With the political and legal status of the subjects in the formation of federations they are divided into autonomous and union.

Analysis of the legal (constitutional) federal model form of political-territorial organization of European countries indicates that they are characterized by the following common features: 1) in all federations consisting of relevant entities that have certain political and legal autonomy, and 2) the presence of a bicameral parliament and 3) the supreme legislative and executive power is vested in the federal center, 4) foreign policy is made by the central government, 5) single citizenship. Among the special features of federations main emphasis in the presence of the constitution of the Federation.

Federal form of political-territorial system is in this part of the world great prospects.

As the international experience of the territorial organization of public authorities in general and a federal form it may be particularly useful for Ukraine, various aspects may be the subject of further scientific research.

*Keywords:* public power, territory, federation, government, organization.

Надійшла до редакції 23.01.2013

**С.В. Черноп'ятов**

викладач

*(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)*

УДК 34.03

## **ПОЗИТИВНА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК НАУКОВА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ**

Подано критичний аналіз найбільш поширених у сучасній вітчизняній науці концепцій (підходів) щодо визначення сутності позитивної юридичної відповідальності. Розглянуто питання щодо визначення родового поняття юридичної відповідальності.

**Ключові слова:** *юридична відповідальність, позитивна юридична відповідальність, негативна юридична відповідальність, примус, заохочення, обов'язок, правомірна поведінка, правосвідомість.*

**Постановка проблеми.** Категорія позитивної (перспективної, проспективної, активної) юридичної відповідальності доволі часто привертає до себе увагу дослідників юридичної відповідальності. Як правило, розгляд позитивної відповідальності відбувається в напрямку її протиставлення, порівняння із традиційною – негативною, ретроспективною – юридичною відповідальністю; намаганнями об'єднати позитивну і негативну юридичну відповідальність у родове загальне поняття юридичної відповідальності.

Юридична наука наразі не виробила більш-менш єдиного підходу щодо того, що ж саме необхідно розуміти під позитивною юридичною відповідальністю. Справедливим буде зазначити, що і щодо негативної юридичної відповідальності немає єдиної думки (її визначають і як реалізацію санкції, і як саму санкцію, і як примусове виконання обов'язку, і як державний осуд). Тим не менше серед усіх концепцій негативної юридичної відповідальності можна виокремити ту, що нині набула поширення і визнання, а саме – концепції: 1) негативної юридичної відповідальності – обов'язку особи, яка вчинила правопорушення, зазнати негативного впливу примусових заходів юридичної відповідальності (санкцій) особистого, майнового чи організаційного характеру; 2) негативної юридичної відповідальності – правовідносин, основу змісту яких становить обов'язок особи, яка вчинила правопорушення, зазнати негативного впливу примусових заходів юридичної відповідальності (санкцій) особистого, майнового чи організаційного характеру.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Юридична відповідальність, у тому числі її позитивний аспект, була предметом уваги багатьох вчених, зокрема С.С. Алексєєва, Б.Т. Базилєва, Н.А. Берлач, Л.В. Белої, С.М. Братуся, А.Й. Іванського, О.С. Іоффе, О.О. Красавчикова, О.Е. Лейста, Д.А. Липинського, М.С. Малєїна, Л.Р. Наливайко, П.О. Недбайла, І.С. Самощенко, В.Г. Смирнова, В.О. Тархова, М.Х. Фарукшина, Р.Л. Хачатурова та багатьох інших.

**Метою** цієї статті є критичний аналіз основних сучасних концепцій

позитивної юридичної відповідальності та супутніх їм підходів до інтегративного визначення поняття «юридична відповідальність», виявлення їх вад; обґрунтування на основі дослідження висновку про методологічний характер категорії «позитивна юридична відповідальність».

**Виклад основного матеріалу.** Позитивну відповідальність розуміють, зокрема, як:

1. «Активний аспект» відповідальності, в якому вона виступає як усвідомлення особою свого місця в суспільстві, своєї ролі в суспільному прогресі, особистої участі у справах держави; своєрідний моральний й політичний регулятор поведінки [1, с. 41; 2, с. 128]; усвідомлення свого обов'язку перед суспільством і державою, усвідомлення характеру і виду зв'язків, у яких живе і діє людина [3, с. 80]; почуття морального та суспільного обов'язку [4, с. 78]; впевненість у необхідності суворого дотримання законів, недопущення вчинення правопорушень.

Тут позитивна відповідальність постає передусім як елемент (право)свідомості особи. Слід зазначити, що позитивна відповідальність у розумінні акту свідомості не може бути об'єднана в єдине родове поняття із негативною юридичною відповідальністю в традиційному її розумінні (обов'язок та/або правовідносини). Ще О.Е. Лейст, погоджуючись із низкою інших вчених, зазначав, що «...осознание правового долга и добросовестное к нему отношение (чувство ответственности) является категорией не права, а правосознания, этики, правовой культуры» [5, с. 215].

2. Обов'язок особи діяти відповідно до вимог правових норм, тобто реальна правомірна поведінка особи права [6, с. 9–31; 7, с. 50]; обов'язок виконувати розпорядження права, адресовані суб'єкту в плані всіх його юридичних зв'язків з іншими суб'єктами права [8, с. 250]; дія суб'єктів у межах визначеного правового статусу [9, с. 80]. Відмінність такого визначення позитивної відповідальності від наведеного вище визначення негативною відповідальності полягає в тому, що негативна відповідальність розкривається через конкретно визначений обов'язок правопорушника («зазнати негативного впливу...»), що є елементом змісту охоронних правовідносин, а позитивна відповідальність – взагалі через категорію неконкретизованого обов'язку, у тому числі обов'язку – елемента змісту регулятивних правовідносин.

Таке розуміння позитивної юридичної відповідальності, на нашу думку, є недоцільним, оскільки дублює поняття «правомірна поведінка», «суб'єктивний юридичний обов'язок»; фактично вказує на такі суттєві ознаки права, як загальнообов'язковість, нормативність, при цьому не розкриваючи певного нового явища. Тим не менше, застосовуючи таку концепцію позитивної відповідальності, нібито досить вдало можна поєднати «два аспекти» юридичної відповідальності: «юридична відповідальність – це юридичний обов'язок дотримання і виконання передбачених нормою права вимог, що реалізується у правомірній поведінці суб'єктів, яка схвалюється або заохочується державою, а у випадку її порушення – обов'язок правопорушника зазнати осуду, обмеження прав матеріального, правового чи особистого характеру» [10, с. 82]. Таке узагальнююче визначення, з одного боку,

вдало показує зв'язок, співвідношення позитивної і негативної відповідальності, а з іншого – не відображає якогось окремого наукового поняття, оскільки не містить спільних ознак позитивної і негативної відповідальності, а лише конструюється шляхом послідовного визначення кожної з них.

Крім того, в такому розумінні позитивна юридична відповідальність – дійсно зайва, тавтологічна «сутність», що зводиться фактично до обов'язку виконувати обов'язки.

3. Сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою [11, с. 184]. Таке розуміння знову ж таки ототожнює позитивну юридичну відповідальність і правомірну поведінку.

Позитивна юридична відповідальність у розумінні правомірної поведінки також навряд чи може бути об'єднана в єдине родове поняття із негативною юридичною відповідальністю в традиційному її розумінні (обов'язок та/або правовідносини). Адже родовим поняттям правомірної поведінки є правова поведінка (юридично значуща поведінка), яка об'єднує правомірну поведінку та неправомірну поведінку. Серед видів останньої виділяють: 1) правопорушення – підставу негативної юридичної відповідальності; 2) зловживання правом; 3) об'єктивно протиправну поведінку) [12, с. 354].

4. Заохочення належної (корисної) правової поведінки [13, с. 42], позитивні (бажані) наслідки якої, як правило, перевищують загальні вимоги правових приписів [14, с. 514–515; 15, с. 430]. Зокрема, говорять про позитивну юридичну відповідальність у сфері публічної служби, у сфері кримінально-виконавчого, трудового права, позитивну фінансову відповідальність, позитивну господарську відповідальність тощо [16, с. 66–67].

Концепція «позитивна юридична відповідальність – заохочення» є доволі перспективною у плані можливості вироблення комплексного поняття «юридична відповідальність» на основі спільності рис позитивної та негативної відповідальності. Так, Н.А. Берлач виділяє спільні риси «позитивної відповідальності – заохочення» та негативної відповідальності:

- 1) встановлюється державою в забороняючих / заохочувальних правових нормах;
- 2) виступає засобом державного переконання і правового стимулювання;
- 3) застосовується спеціально уповноваженими суб'єктами (державними органами, керівником організації і т.д.);
- 4) пов'язана з позбавленням/наданням особі певних прав, можливостей та інших соціальних благ;
- 5) виражається в певних негативних/позитивних наслідках майнового (штраф / грошова премія), організаційного (заборона займати певні посади / підвищення в посаді) і особистого (оголошення догани / оголошення подяки) характеру;
- 6) виступає формою реалізації каральної / заохочувальної норми права в конкретному випадку і до конкретної особи, але не ототожнюється з нею;
- 7) покладається в особливій процесуальній формі (здійснюється з до-

триманням ряду процедур як встановлення самого факту правопорушення/заслуги, так і реалізації покарання / заохочення);

8) настає лише за вчинення правопорушення / заслуги [17, с. 79–80].

5. Різновид примусу попереджувального характеру: «у разі позитивної юридичної відповідальності ... застосовується комплекс правових заходів щодо упередження ... делікту» [13, с. 43]. Тут варто звернути увагу, що і загальна теорія права, і галузеві юридичні науки на даний час виробили більш-менш стабільну теорію правового примусу та його заходів. Одним із видів правового примусу (заходів правового примусу) є юридична відповідальність (заходи відповідальності – санкції), іншими – заходи захисту, запобіжні заходи тощо. Доцільність виокремлення із системи заходів примусу одного чи кількох їх різновидів та об'єднання їх у нову категорію «позитивної юридичної відповідальності», на нашу думку, є сумнівною.

6. Потенційна юридична відповідальність, тобто відповідальність особи за свою майбутню поведінку [18, с. 10], «відповідальний стан зобов'язаного суб'єкта» [19, с. 7], правовою підставою настання якого деякі автори вважають юридичний факт набуття статусу деліктоздатності [13, с. 46].

7. Покладений на особу законом або договором тягар виконання зобов'язання (обов'язку, повноважень тощо) або зазнання негативних наслідків тих чи інших обставин. Досить несуперечливу реалізацію цієї концепції стосовно публічно-правової сфери пропонує О.Е. Лейст, який виділяв три види позитивної відповідальності: конститутивну (відповідальність публічних органів, утворень перед суб'єктами, які їх утворили), функціональну (відповідальність передусім публічних органів та інших утворень за виконання тих чи інших визначених завдань, функцій), персональну (по суті – конститутивна та функціональна відповідальність конкретних посадових осіб)<sup>1</sup>.

8. Юридична відповідальність як правовий інститут, тобто юридична відповідальність в об'єктивному (позитивно-правовому) розумінні – система норм права, які регулюють охоронні відносини, в межах яких реалізується юридична відповідальність. Інакше кажучи – позитивна юридична відповідальність як потенційна можливість настання ретроспективної юридичної відповідальності. Прихильником такого розуміння був, зокрема, В.О. Тархов [20, с. 4–5].

Лише три останні розуміння юридичної відповідальності можуть розраховувати на визнання того, що вони відображають самостійні юридичні явища і не дублюють існуючі наукові категорії. Крім того, на перший погляд, відсутні суттєві перепони для спроб об'єднати позитивну відповідальність у зазначених двох розуміннях із поняттям негативної юридичної відповідальності у родове поняття: позитивна юридична відповідальність (по-

<sup>1</sup> Концепція позитивної юридичної відповідальності О.Е. Лейста заслуговує на окреме дослідження, яке виходить за межі предмета цієї роботи. В ній ми прагнули розглянути передусім сучасний стан розвитку теорії позитивної юридичної відповідальності. Концепція ж О.Е. Лейста наразі популярністю не користується, хоча в ній можна віднайти вирішення багатьох проблем, з якими стикається сучасна теорія позитивної юридичної відповідальності.

тенційна юридична відповідальність, юридична відповідальність як правовий інститут) відображатимуть статичний, об'єктивний аспект юридичної відповідальності, а негативна (обов'язок і/або правовідносини) – динамічний, суб'єктивний.

Переважна більшість прибічників існування позитивної юридичної відповідальності як самостійного цілісного правового явища, визначаючи сутність цього явища, схиляються до його комплексності. Розуміння позитивної юридичної відповідальності як збірного поняття, зокрема, демонструють: О.В. Скрипнюк, який у межах однієї праці називає такою відповідальністю і вжиття заходів заохочення правомірної поведінки, і вжиття заходів попередження правопорушень [13, с. 42–43]; Н.А. Берлач, яка, погоджуючись із думкою М.Н. Марченко про те, що суттю позитивної юридичної відповідальності виступає дотримання юридичних обов'язків та непорушення заборон, додає до наведеної позиції те, що обов'язковою характеристикою відповідальності повинна виступати реакція, відгук з боку держави на дії позитивного характеру [17, с. 80] (тобто заохочення). О.Є. Бавико також тлумачить позитивну юридичну відповідальність як правовий обов'язок суб'єкта діяти у суворій відповідності до вимог законодавства; а мірою позитивної відповідальності автор називає заохочення [21, с. 18].

І, звичайно, прихильники позитивної юридичної відповідальності в більшості своїй стверджують, що позитивна і негативна юридична відповідальність – дві сторони одного, по суті, явища, тобто юридичної відповідальності як такої. Однак при цьому далеко не всі спмагаються дати визначення поняття «юридична відповідальність», яке поєднувало б її позитивний та негативний аспекти.

Розглянемо один із найбільш вдалих прикладів інтегрованого визначення юридичної відповідальності, яке пропонує Н.А. Берлач (дослідниця дотримується концепції «позитивна відповідальність – заохочення»): «...юридична відповідальність виступає комплексним правовим інститутом, який спрямований на забезпечення стабільності суспільного устрою, забезпечення правопорядку і який для ефективного виконання поставлених завдань знаходить свій прояв у формі негативної (ретроспективної) та позитивної (перспективної) відповідальності. Обидва названі правові інститути реалізують реакцію держави на вчинення особою суспільно шкідливого чи суспільно корисного діяння» [17, с. 80].

З приводу цього визначення слід зробити такі застереження. Як відомо, реакція держави на суспільно шкідливі діяння може полягати не лише у негативній юридичній відповідальності, але й у застосуванні інших заходів правового примусу, не тотожних заходам відповідальності, – запобіжних заходів, заходів захисту, припинення, заходів процесуального примусу тощо. Запропоноване визначення фактично ототожнює примус та негативну відповідальність, що не відповідає сучасному стану розвитку теорії правового примусу. Категорія заохочення має об'єднуватися у родові поняття не з негативною юридичною відповідальністю, а з правовим примусом. Примус і заохочення являють собою два основні види правового впливу на свідомість та поведінку осіб, і при цьому негативна юридична відповідаль-



ність є лише одним із різновидів правового примусу.

Інтерес для нашого дослідження становить й інтегроване визначення юридичної відповідальності, подане О.Є. Бавико: «Загальне визначення юридичної відповідальності ... має містити такі характеристики: це об'єктивний, формально визначений, гарантований і забезпечений державним примусом, переконанням або заохоченням юридичний обов'язок суб'єктів суспільних відносин з дотримання приписів правових норм. Він реалізується у правомірній поведінці, наслідком якої є схвалення або заохочення, а у випадку здійснення правопорушення – обов'язковим є осуд правопорушника та обмеження майнового або особистого немайнового характеру, що реалізуються у правових відносинах відповідальності, які мають охоронний характер» [21, с. 14]. Тут автор ототожнює відповідальність із юридичним обов'язком щодо дотримання приписів правових норм, а відтак – із всіма і кожним юридичним обов'язком. Як ми уже зазначали вище, такий підхід видається неправильним, оскільки категорія юридичної відповідальності просто дублює категорію юридичного обов'язку, є тавтологічною. Далі автор зазначає, що відповідальність реалізується або у «правомірній поведінці», або у «правовідносинах відповідальності, які мають охоронний характер». Така теза має один вартий уваги методологічний недолік. Вище ми вказували, що О.Є. Бавико в тій же роботі мірою позитивної відповідальності називає заохочення; а із наведеного ним визначення відповідальності очевидно, що мірою негативної відповідальності він вважає заходи відповідальності (санкції). Виникає логічне запитання: чому автор формою реалізації негативної відповідальності називає охоронні відносини юридичної відповідальності (в межах яких застосовуються санкції цієї відповідальності), а формою реалізації позитивної відповідальності – правомірну поведінку, а не (що було б логічніше) правовідносини з приводу заохочення (в межах яких застосовуються заохочувальні заходи)?

**Висновок.** Позитивну юридичну відповідальність слід вважати, скоріше, не цілісною науковою категорією, що відображає певне конкретне явище правової дійсності, а як узагальнюючу методологічну категорію, покликану перш за все відмежувати негативну юридичну відповідальність від суміжних правових явищ, очистити теорію негативної юридичної відповідальності від невластивих цьому правовому явищу ознак, «винісши їх за дужки» і об'єднавши у цій дещо штучній категорії «позитивна відповідальність».

Отже, позитивна юридична відповідальність на сучасному етапі розвитку юридичної науки – це методологічна конструкція, а негативна юридична відповідальність – наукове поняття, що відображає об'єктивне явище правової дійсності. Відповідно, не може йти мова про спроби об'єднання цих двох понять в якесь одне, більш загальне, родове наукове поняття.

До складових елементів цієї збірної методологічної категорії можна віднести:

1) характеристику правосвідомості, яка полягає в сумлінному ставленні особи до виконання покладених на неї юридичних обов'язків, до до-

тримання прав та законних інтересів інших осіб;

2) сумлінну правомірну поведінку, мотивовану почуттям обов'язку, впевненістю у необхідності точного і неухильного дотримання;

3) заохочення;

4) потенційну юридичну відповідальність (відповідальний стан зобов'язаного суб'єкта);

5) юридичну відповідальність як правовий інститут;

б) покладений на особу законом або договором тягар виконання зобов'язання (обов'язку, повноважень тощо) або зазнання негативних наслідків тих чи інших обставин;

7) відповідальність без вини (відповідальність на підставі ризику).

Аналіз складу позитивної юридичної відповідальності як методологічної категорії дозволяє звернути увагу на актуальні та малодосліджені правові явища, які мають суміжний із юридичною відповідальністю характер. Насамперед це стосується потенційної юридичної відповідальності (відповідального стану зобов'язаного суб'єкта) та суміжної категорії покладення на особу законом або договором тягара виконання зобов'язання (обов'язку, повноважень тощо) або зазнання негативних наслідків тих чи інших обставин. Саме ці правові явища ще не набули категоріально-понятійної визначеності в юридичній науці. Їх подальша наукова розробка, можливо, призведе до того, що одне із цих правових явищ стане новим несуперечливим змістом наукової категорії «позитивна юридична відповідальність».

#### **Бібліографічні посилання**

1. Грек Т.Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види // Адвокат. – 2010. – № 10. – С. 41–45.
2. Юридична енциклопедія: в 6 т. – К., 1998. – Т. 1.
3. Смирнов В. Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание // Правоведение. – 1963. – № 4. – С. 78–89.
4. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права: предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования – Л., 1965.
5. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М., 1981.
6. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). – Красноярск, 1985.
7. Недбайло П. Е Система юридических гарантий применения советских правовых норм // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 44–53.
8. Назаров Б.Л. Социалистическое право в системе социальных связей Развитие взглядов на основные внутренние и внешние связи социалистического права. – М., 1976.
9. Книш В.В. Основні методологічні підходи до наукового дослідження конституційно-правової відповідальності суб'єктів владних відносин // Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез Міжнарод. наук. конф. «Восьмі осінні юридичні читання». – Ч. 2. – Хмельницький, 2009. – С. 80–81.
10. Осадча О.Г. Процесуальна відповідальність у системі юридичної відповідальності // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 29. – С. 80–85.
11. Копейчиков В.В. Правознавство: навч. посіб. / В.І. Бобир, С.Е. Демський, А. М.Колодій та ін. – К., 1999.
12. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х., 2009.
13. Скрипнюк О.В. Конституція України та розвиток теорії та практики конституційно-правової відповідальності // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. –

№ 6. – С. 41–48.

14. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України. Академічний курс : підруч.: у 2-х т. – Т. 1 / за ред. В.Ф. Погорілка. – К., 2006.

15. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. / О.Ф. Скакун; пер. з рос. – Х., 2001.

16. Большой юридический словарь / под ред. А.В. Малько. – М., 2011.

17. Берлач Н.А. Перспективи розвитку позитивної юридичної відповідальності в демократичному суспільстві // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 77–81.

18. Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности / Д.А. Липинский ; отв. ред. Р.Л. Хачатуров. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2004.

19. Наливайко Л.Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – К., 2000.

20. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов, 1973.

21. Бавико О. Є. Позитивна складова фінансової відповідальності // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 13–18.

**Чернопятов С.В. Позитивная юридическая ответственность как методологическая и научная категория.** Представлен критический анализ наиболее распространенных в современной отечественной науке концепций (подходов) относительно определения сущности позитивной юридической ответственности. Рассмотрен вопрос родового понятия юридической ответственности.

*Ключевые слова:* юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, негативная юридическая ответственность, принуждение, поощрение, обязанность, правомерное поведение, правосознание.

**Chernopyatov S.V. Positive legal liability as methodological and scientific category.** On the basis of study of the achievements of the general theory of law and legal sciences industry presents a critical analysis of the most common in modern domestic science concepts (approaches) to determine the nature of positive legal liability. The problem of determining the generic concept of legal liability is considered.

The main current concepts of positive legal liability and related integrative approaches to the definition of "legal liability" are examined, their weaknesses are revealed. The main disadvantage of the majority of private concepts of positive legal liability determined that they are under a positive legal responsibility to understand certain elements of the legal reality that are institutionalized in legal science beyond the positive theory of legal liability.

Based on this conclusion is justified by the fact that the category of "positive legal responsibility" is complex, has an umbrella methodological nature and is designed, above all, to distinguish negative legal liability related to legal phenomena. Category "positive legal responsibility" does not represent a separate legal phenomenon. At the same time, negative legal responsibility - a scientific concept that reflects the objective fact of legal validity. The composition of positive legal liability as a complex methodological categories: characteristics of justice, conscientious good behavior, encourage responsible state obliged entity, a legal institution, the burden of the obligation, "no-fault".

The author grounded inability of combining the concepts of "positive legal responsibility" and "negative legal responsibility" in the generic scientific concepts. The prospects for future studies of complex methodological category "positive legal responsibility" as well as its individual elements are defined.

*Keywords:* legal liability, positive legal liability, negative legal liability, legal coercion, legal encouragement, legal duty, good behaviour, sense of justice.

Надійшла до редакції 09.12.2012

**І.Я. Швед**

заступник декана факультету  
(Львівський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК [351.743+351.746.3] (470+571) "1734/1916"

## **РОЗВИТОК ОХОРОННИХ СТРУКТУР НА ТЕРИТОРІЇ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД**

Відображено історичні етапи, порядок створення, становлення й розвитку приватної та відомчої поліції на території царської Росії у дореволюційний період. Зазначено також правові підстави функціонування цих охоронних структур, способи їх фінансування.

*Ключові слова:* приватна поліція, відомча поліція, царська Росія, Міністерство внутрішніх справ, правоохоронна діяльність.

**Постановка проблеми.** На сучасному етапі розвитку суспільних відносин, під час проведення зумовленої нормативно-правовими актами, що приймалися останнім часом, адміністративної реформи, особлива увага приділяється діяльності органів виконавчої влади, ефективності їх функціонування. За цих обставин не можна обійти увагою правоохоронні органи, які в системі державного управління займають визначне місце. Ледь не основну роль у їх функціонуванні відіграє Міністерство внутрішніх справ, у структурі якого протягом тривалого часу діють, ефективно виконуючи покладені на них, у тому числі із забезпечення правопорядку, завдання підрозділи Державної служби охорони (далі – ДСО). Необхідність вивчення історичного аспекту їх становлення та розвитку зумовлюється триваючою дискусією щодо місця і ролі цієї служби у структурі органів внутрішніх справ.

**Мета.** Маючи за мету підтвердити доцільність подальшого функціонування ДСО, вважаємо за необхідне вивчити порядок створення на теренах царської Росії, до складу якої територіально входила теперішня Україна, структур, які можна вважати прообразом підрозділів Державної служби охорони.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Питання організації та діяльності підрозділів позавідомчої охорони на території теперішньої Російській Федерації відображено в наукових працях В.А. Абрамова, С.Г. Анікеєва, А.М. Волкова, М.П. Волошина, М.М. Карташова, І.А. Клімова, М.В. Кравченка, М.Є. Лишанкова, С.С. Миронова, В.В. Нікіфорова, О.М. Онищенко, Ф.С. Разаренкова, В.Д. Резвих, Л.І. Сидорова, В.В. Чернікова, Г.Є. Шепітька. Історичні аспекти становлення та розвитку підрозділів Державної служби охорони в Україні висвітлені в дослідженнях таких науковців, як О.М. Бандурка, В.В. Галунько, М.М. Мазепа, П.В. Синицький, О.П. Угровецький, В.І. Шаповал.

**Виклад основного матеріалу.** Державна служба охорони – це один із структурних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України. Свого теперішнього офіційного правового статусу служба набула 10 серпня 1993 р. з часу підписання постанови Кабінету Міністрів України № 615 «Про захо-

ди щодо вдосконалення охорони об'єктів державної та іншої форм власності» [1]. Цим нормативним документом затверджено Положення про Державну службу охорони при Міністерстві внутрішніх справ України та визначено, що Державна служба охорони створена для здійснення заходів охорони нерухомих об'єктів та іншого майна, в тому числі вантажів, а також грошових знаків, цінних паперів та інших цінностей, що перевозяться, інкасації і перевезень цінностей Національного банку України, забезпечення особистої безпеки громадян на договірних засадах. У той же час слід зазначити, що створенню в Україні цієї служби передували еволюційні процеси, які беруть свої витоки ще з XVIII століття. Власне тоді, як свідчать історичні документи, які будуть названі дещо пізніше, на території Російської імперії були створені підрозділи державної охорони. Це був перший крок до зародження охоронної діяльності в нашій країні. При цьому доречно вказати, що цей процес відбувся значно раніше, ніж в інших державах (Франції, США, Японії, Німеччині і у ряді інших країн). Наприклад, історичні документи свідчать, що структура поліції царської Росії кінця XIX – початку XX століття, виходячи із джерела фінансування, функцій, що на неї покладалися, поділялася на державну, позавідомчу, відомчу і приватну.

Більш детальний аналіз показує, що заснована у першій чверті XVIII ст., Російська державна поліція виконувала як правоохоронні функції, так і загально-адміністративні повноваження, наприклад, до її обов'язків входили: розшук селян; боротьба із жебрацтвом; ведення паспортної справи; контроль за безпекою руху на вулицях; боротьба із спекуляцією; проведення дізнання по кримінальних справах тощо [2]. Із зростанням кількості населення в царській Росії органам загального управління і місцевим державним установам ставилося в обов'язок здійснення деяких поліцейських функцій. Вони перебували в безпосередньому підпорядкуванні поліцейських контор з поліцейських справ і діяли на підставі указів останніх, за що й отримували від них заробітну плату [3].

На початку XVIII ст. у 1734 році в Єкатеринбурзі для забезпечення охорони підприємств гірничозаводської промисловості було створено відомчу поліцію, проте у подальшому, в 1789 році, її об'єднали з міською поліцією. Вивчення історичних етапів розвитку поліції царської Росії свідчить про відсутність послідовності в організації поліцейського управління на місцях. Структура поліції неодноразово піддавалася реформуванню. Зокрема, 25 грудня 1862 року імператор затвердив «Временные правила обустройства полиции в городах и уездах губерний» [4]. За основу цього нового законодавчого акта взяті раніше діючі нормативні документи. Даним документом законодавець спробував привести діяльність поліції до вимог часу, передбачивши територіальне об'єднання органів внутрішніх справ, звуження до оптимально необхідних їх функцій, покращення рівня професіоналізму, збільшення чисельності працівників, поліпшення матеріального становища тощо. Водночас, як свідчать праці науковців, у правоохоронній діяльності тогочасного Міністерства внутрішніх справ продовжували мати місце окремі недоліки. Зокрема, в частині, що стосується тематики цього дослідження, недостатньо чітко було прописано питання вза-

ємовідносин державних поліцейських закладів із відомчими та приватними поліцейськими структурами [5].

Гірничо-поліцейська охорона з підпорядкуванням губернатору, як прообраз позавідомчої охорони радянських часів, знову була утворена 8 травня 1890 р. на золотих і платинових копальнях Уралу і утримувалася за рахунок скарбниці золотопромисловців [6].

Діяльність цієї служби охорони здійснювалося згідно з вимогами інструкцій, що окремо для кожної губернії затверджувалися Міністерством внутрішніх справ [7].

Перші відомості про створення в царській Росії відомчої поліції датуються 2 червня 1872 р. Саме тоді Кабінетом Міністрів було створено підрозділ охорони на заводі «Новосибірського товариства кам'яновугільного, рейкового та залізничного виробництва» у складі 15 поліцейських і поліцейського наглядача. На їх утримання товариство перераховувало в казну держави 3 тис. 480 руб. 01.02.1899 г. прийнято закон «Об усилении состава полиции в районах промышленных заведений». Цим документом уже повсюдно запроваджувалася фабрично-заводська поліція [8, с. 65]. На законодавчому ж рівні утворення приватної поліції стало регламентуватися лише на початку ХХ ст., коли набув чинності Закон Російської імперії від 12 травня 1900 року «О предоставлении министру внутренних дел права разрешать ходатайство общественных учреждений и частных обществ и лиц об учреждении должностей пеших и конных полицейских стражников во всех губерниях европейской и азиатской России» [9]. Цим законом були зняті всі територіальні обмеження на розвиток приватної поліції на території царської Росії і встановлене коло суб'єктів, з ініціативи й на кошти яких створювалася приватна поліція. При цьому необхідно зазначити, що до кінця ХІХ століття поліція була нечисленна, її розміщення не відповідало кількості населення. Поліція розглядалася як установа тільки міська, хоча саме на периферії, у сільській місцевості, збільшувалася соціальна напруга. У зв'язку з цим зростало число клопотань приватних осіб до уряду про введення поліцейських посад на територіях за власні кошти [10, с. 14].

6 грудня 1905 році у зв'язку з революційними заворушеннями, що, в тому числі, відбувалися в сільській місцевості, Радою Міністрів було прийняте рішення про наділення губернаторів повноваженнями по наданню дозволів на задоволення клопотань землевласників щодо введення відповідних поліцейських посад для забезпечення охорони приватних володінь. І такі посади в значній кількості були введені.

У 1906 г. були прийняті "Правила об образовании обществами и частными лицами должностей полицейских чиновников и команд полицейской стражи", які доуточнювали чинний порядок створення та фінансування приватної охорони [8, с. 67].

У подальшому складна політична та соціально-економічна обстановка, що склалася на території держави, зумовила суттєве зростання потреби у забезпеченні схоронності майна. Як наслідок, станом на 1916 рік загальна чисельність приватної міліції в Росії складала уже 5,8 тис. чол. Відомча поліція ж нараховувала близько 9,5 тисяч працівників, що становило приб-

лизно 7,4 відсотка від загальної кількості поліції [11, с. 12].

У післяреволюційний період було вчинено спробу створення приватних розшукових бюро, діяльність яких могла б суттєво сприяти правоохоронним органам Радянської держави. З цією метою було навіть розроблено відповідний проект Декрету, який, проте, не був прийнятий, оскільки такий вид діяльності не міг існувати в умовах тоталітарного режиму.

**Висновки.** Отже, викладене дозволяє стверджувати, що у царській Росії разом з державною існувала відомча та приватна охорона, яка від державної поліції відрізнялася, принаймні, двома особливостями:

1) відомча поліція утримувалася за рахунок недержавних джерел фінансування, забезпечувалася юридичними особами (наприклад, промисловими акціонерними компаніями);

2) відомча поліція, яка засновувалася Міністром внутрішніх справ на підставі клопотань установ (юридичних осіб), насамперед забезпечувала захист їхніх майнових інтересів.

Таким чином можна стверджувати, що інститут надання охоронних послуг у сфері підприємництва має свою тривалу історію розвитку, але переважно на теренах Російської імперії [12, с. 7]. При цьому історичні етапи становлення приватної та відомчої поліції на території цієї держави засвідчують, що в дореволюційний період ці види правоохоронної діяльності набували поступового розвитку. Викликалося це необхідністю забезпечення збереження різноманітного майна в умовах ускладнення політичної та соціально-економічної обстановки в країні. За цих умов державна поліція не була спроможна належним чином виконувати в повному об'ємі правоохоронні функції, що і спонукало власників майна утримувати відповідну охорону за свої кошти. Таке становище тривало до початку революції 1917 року, за результатами якої на території колишньої царської Росії встановилася радянська влада, яка за своєю сутністю не допускала можливості існування приватної охоронної діяльності. Становлення приватних охоронних формувань відбулося уже в 90-х роках ХХ століття після розпаду СРСР, однак це вже тема окремого дослідження.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Про Положення про Державну службу охорони при Міністерстві внутрішніх справ України: постанова Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1993 р. // ЗПУ України. – 1994. – № 2.

2. История полиции России. Краткий исторический очерк и основные документы: учеб. пособие. / В.М. Курицын, В.В. Альхменко, В.П. Корянови и др., В.М. Курицын (ред.) – М., 1999.

3. Сизиков М. И. Полиция Российской империи в середине 18-го столетия. // Государство и право. – 1993. – № 11.

4. ПЗС. Собр. 2-е. Т. XXXVII. – СПб., 1865. – № 39087.

5. Андриевский И.Е. Полицейское право. – СПб., 1874. – Т. I.

6. Полное собрание законодательства Российской империи: Собр. 3. – Т. 20. – Отд 2. – № 18547.

7. Инструкция горно-полицейским урядникам и стражам Иркутской губернии. Утверждена МВД 6 июля 1902 г. // Собрание узаконенений и распоряжений правительства. – 1902. – Ст. 10.

8. Гессен В.М. Лекции по полицейскому праву. – СПб., 1907–1908. – Ст. 65, 67.

9. Полное собрание законодательства Русской Империи. 3. – Т. 20. – Отд. 1. – № 18599.

10. Галунько В.В. Адміністративно-правові основи організації та діяльності Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. – К., 2003.

11. Краснокутский С. В. Юридическая природа негосударственной правоохранительной деятельности в Украине (теоретико-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Х., 2004.

12. Шаповал В.І. Організаційно-правові основи діяльності Державної служби охорони при МВС України щодо попередження та припинення правопорушень: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. – К., 2005.

**Швед И.Я. Развитие охранных структур на территории царской России в до-революционный период.** Отображены исторические этапы, порядок образования, становления и развития частной и вневедомственной полиции на территории царской России в дореволюционный период. Освещены также правовые основания функционирования этих охранных структур, способы их финансирования.

**Ключевые слова:** *частная полиция, ведомственная полиция, царская Россия, Министерство внутренних дел, правоохранительная деятельность.*

---

**Shved I.Ya. The development of security structures in the Tsarist Russia in the pre-revolutionary period.** The need to study the historical aspects of the formation and development departments of State Security Service is conditioned by the ongoing debate about the place and role of the service in the structure of the police.

The author studied the order of creation on the territory of tsarist composed of clusters present included Ukraine, structures that can be considered as prototype units of the State Guard Service.

Studying of the historical stages of tsarist police indicates a lack of consistency in the organization of the police department on the ground. Structure of police repeatedly subjected to reform.

In Tsarist Russia with existing departmental public and private guard, which differ from state police by two features : 1) departmental police kept by private sources of funding provided by legal entities (eg. industrial joint-stock companies ), 2) departmental police that established by the Interior Minister on the basis of petitions institutions (legal entities), first ensure the protection of their property interests.

Institute for providing guard services in the field of entrepreneurship has a long history of development, but mainly in the Russian Empire. Thus the historical stages of development of private and police department in that state show that in pre-revolutionary period, these types of law enforcement gained gradual evolution. This was due to the need to safeguard the assets of various complications in terms of political and socio-economic situation in the country in the early twentieth century. Under these conditions, the state police has not been able to properly perform the full functions of law enforcement that prompted property owners to maintain adequate protection for their funds. This situation lasted until the beginning of the 1917 revolution, which resulted in the former Tsarist established Soviet power, which by their nature do not allow the possible existence of private security activity.

**Keywords:** *private police, departmental police, tsarist Russia, Ministry of Internal Affairs, law enforcement activities.*

*Надійшла до редакції 10.02.2013*



## ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО І ТРУДОВОГО ПРАВА

**А.О. Бабенко**

юрист

*(Апеляційний суд Дніпропетровської області)*

**В.Г. Грибан**

доктор біологічних наук, професор

*(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)*

УДК 331.468 : 349.2

### СУДОВА ПРАКТИКА З РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ПРАЦІВНИКОВІ УШКОДЖЕННЯМ ЙОГО ЗДОРОВ'Я, ПОВ'ЯЗАНИМ ІЗ ВИКОНАННЯМ ТРУДОВИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Розглянуто судову практику з розгляду справ про відшкодування шкоди, заподіяної працівникові ушкодженням його здоров'я внаслідок страхового випадку. Зроблено відповідний висновок, який має як теоретичне, так і практичне значення.

*Ключові слова:* *судова практика, промисловий травматизм, проблема, працездатність, виробничі умови, виробничі чинники, нещасні випадки, аварії, вугільна промисловість, закон, Фонд, суд, потерпілий, одноразова допомога, стягнення.*

**Постановка проблеми та аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Промисловий травматизм є однією з найважливіших проблем сучасності для більшості країн світу. В наш час актуальність даного питання постійно зростає, при цьому звертається увага на підвищення показників травматизму, наслідком яких є тимчасова чи повна втрата працездатності, а іноді це призводить, на жаль, до летальних випадків. У виробничих умовах на робітників впливає багато різноманітних чинників, що створюють небезпечні ситуації, внаслідок яких відбуваються нещасні випадки та аварії. До небезпечних галузей промисловості відносять металургійну, машинобудівну, хімічну тощо. Однак найнебезпечнішою в Україні і в світі залишається вугільна промисловість. Ефективність роботи підприємств значною мірою залежить від рівня безпеки праці на кожному робочому місці. Однак і сьогодні з екранів телебачення, з періодичної преси ми дізнаємося про нещасні випадки, жертвами яких є робітники різних галузей виробництва: будівельної, гірничої, хімічної та інших. Тому зараз, як і в досліджуваній період, проблема промислового травматизму залишається актуальною, а історичний досвід може стати у нагоді

для проведення певних змін у промисловому комплексі. Умови незалежності сприяли появі в українській історичній науці нових об'єктивних підходів у дослідженні історії України, відкриттю нових цікавих сторінок. Проблематика вивчення різних аспектів виробничого травматизму розглядається у 20–30-х рр. ХХ ст. в узагальнюючих працях, присвячених промисловості. Серед дослідників треба назвати А. Стугарьова і Я. Полесіна, С.В. Кульчицького, А.А. Гордона, О.В. Броваря [1].

**Мета** даної статті – висвітлення питання розгляду судами справ, про відшкодування шкоди, завданої внаслідок отримання виробничої травми чи професійного захворювання.

**Виклад основного матеріалу.** Визначимося з категоріальними поняттями та надамо коротку характеристику тим явищам, які будуть розглядатися нами далі.

Виробнича травма – це раптове механічне (забої, переломи, рани тощо), фізичне (рухомі вузли машин, механізмів, інструмент, оброблюваний матеріал, ненормальні метеорологічні умови, недостатня освітленість робочої зони, шум та вібрація тощо), хімічне (хімічні опіки, загальнотоксичні гострі отруєння тощо), біологічне (мікроорганізми, бактерії, віруси, рослини та тваринні макроорганізми), психофізіологічне (фізичне та нервово-перевантаження організму людини), комбіноване та інше пошкодження людини у виробничих умовах. За ступенем важкості наслідків нещасні випадки поділяють на легкі (втрата працездатності на 1 день), важкі (втрата працездатності більше як на 1 день) і смертельні. Висновок про важкість травм дають лікарі медичних установ згідно з відповідними нормативними документами. Залежно від кількості потерпілих, нещасні випадки поділяються на поодинокі і групові. До останніх належать нещасні випадки, які сталися одночасно з двома і більше потерпілими. Незалежно від важкості отриманих травм, такі нещасні випадки кваліфікують як важкі [2; 3].

Професійні захворювання і отруєння (далі – профзахворювання) – це захворювання, котрі викликані впливом виробничих факторів і трудового процесу, а також захворювання, щодо яких встановлено причинний зв'язок із впливом певного виробничого фактора чи процесу, та непрофесійні фактори, що викликають аналогічні зміни в організмі (бронхіт, алергійні захворювання, катаракта, втрата зору і слуху, силікоз та інші). Віднесення захворювання до професійного проводиться відповідно до списку професійних захворювань, затвердженого МОЗ України [2–4].

Крім професійних, на виробництві виділяють групу, яку називають умовно виробничими захворюваннями. До них відносять хвороби, які не відрізняються від звичайних хвороб. Наприклад, у працівників, котрі виконують фізичну роботу в незадовільних умовах, часто виникають такі захворювання: радикуліт, варикозне розширення судин, виразка шлунка та інші. Якщо праця вимагає великого нервово-психічного напруження, то частіше виникають різні неврози і хвороби серцево-судинної системи [7]. Треба зауважити на тому, що дана проблематика в Україні набирає все більших обертів, так як окремі підприємства дістають ліцензії на будівельну діяльність і починають працювати без дозволу органів Держгірпромнагля-

ду, тобто без документа, який підтверджує, що всі питання безпеки працюючих вирішено. На таких підприємствах, як правило, грубо порушуються вимоги Закону України «Про охорону праці», реально відсутня служба охорони праці, не розробляються посадові інструкції, працюючі не забезпечуються нормативними документами про охорону праці. В більшості організацій будівельної галузі перестала діяти система управління охороною праці, у статутах крупних компаній не відображено конкретних обов'язків щодо охорони праці, не передбачено централізоване навчання і перевірка знань шляхом атестації і переатестації посадових осіб та інженерно-технічних працівників. Підприємства галузі не забезпечуються інженерно-технічними засобами охорони праці, будівельно-монтажні та інші види робіт проводяться з порушенням правил і норм охорони праці. На виробництві травми (нещасні випадки), головним чином, відбуваються внаслідок непередбаченої дії на робітника небезпечного виробничого фактора при виконанні ним своїх трудових обов'язків.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. В українських судах знаходиться дуже значна кількість справ, які пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок отримання травм на виробництві, і вже майже склалася певна судова практика щодо розгляду таких справ, яку і пропонуємо далі розглянути.

Вирішуючи питання про прийняття до провадження заяв про відшкодування шкоди, заподіяної працівникові ушкодженням його здоров'я, пов'язаним із виконанням трудових обов'язків, суди повинні враховувати, що спори між потерпілим працівником та роботодавцем (незалежно від форм власності та виду діяльності) щодо права на відшкодування зазначеної шкоди підлягають судовому розгляду в порядку, встановленому для вирішення трудових спорів (гл. XV КЗпП). Суд повинен обговорити також питання про залучення до участі у справі відповідного органу Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України (далі – Фонд) як третьої особи на стороні відповідача, яка не заявляє самостійних вимог.

Із заявою про розгляд такого спору потерпілий або інша заінтересована особа можуть звернутися на свій розсуд до суду як безпосередньо, так і після попереднього розгляду спору комісією по трудових спорах (КТС). При цьому необхідно враховувати роз'яснення Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. про те, що суд не вправі відмовити особі у прийнятті позовної заяви чи скарги лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку" (п. 8 постанови від 1 листопада 1996 р. № 9 "Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя").

Спори щодо розміру шкоди та права на її відшкодування у вигляді страхових виплат на підставі Закону № 1105-XIV між особами (які підлягають страхуванню від нещасного випадку, членами сім'ї чи утриманцями таких осіб, особами, які добровільно застрахувалися від зазначених випадків) та страховиком розглядаються судами в позовному провадженні за загальними правилами.

На підставі Закону № 1105-XIV у вигляді страхових виплат відшкодовується шкода особам, які застраховані від нещасного випадку відповідно до цього Закону, та особам, право яких на отримання відшкодування шкоди, заподіяної їм унаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання, пов'язаних із виконанням ними трудових обов'язків, було встановлено раніше згідно з відповідним законодавством СРСР, Української РСР або України. У разі смерті зазначених потерпілих право на страхові виплати належить членам їхніх сімей та утриманцям.

Особам, які постраждали на виробництві до 1 квітня 2001 р., Фонд сплачує страхові виплати та надає соціальні послуги з того часу, коли відповідні підприємства передали йому в установленому порядку документи, що підтверджують право цих працівників (членів їхніх сімей) на такі виплати й послуги, або коли таке право встановлено в судовому порядку [5; 6].

Уся заборгованість із відшкодування зазначеної матеріальної та моральної шкоди виплачується потерпілим на виробництві та членам їхніх сімей (утриманцям) роботодавцями, а в разі їх ліквідації без створення правонаступника – Фондом. Спори, що виникають із приводу заборгованості, повинні вирішуватися на підставі законодавства, яке було чинним на момент виникнення в потерпілого права на відшкодування шкоди.

Дія Закону № 1105-XIV не поширюється на працівників, які виконували роботу не відповідно до трудового договору, а на інших юридичних підставах і не є суб'єктами страхування від нещасного випадку, а також на осіб, зазначених у ст. 11 цього Закону, які не сплачували страхових внесків із добровільного страхування від нещасного випадку. Питання про відповідальність за ушкодження їхнього здоров'я має вирішуватися на підставі відповідних норм цивільного законодавства [1–4].

Зміни в регулюванні порядку відшкодування шкоди, заподіяної працівникові ушкодженням його здоров'я при виконанні трудових обов'язків, не можуть бути підставою для відмови у прийнятті заяви або закриття провадження у справі з тих мотивів, що згідно із Законом № 1105-XIV відшкодування шкоди має провадитися не роботодавцем, про що заявляються вимоги, а Фондом.

Відповідальність за моральну шкоду за вимогами, заявленими щодо втрати працездатності, встановленої після 1 січня 2006 р., несе особа, з якою потерпілий перебував у трудових відносинах, на підставі ст. 1167 ЦК. Слід зауважити, що правовідносини щодо відшкодування шкоди, заподіяної у зв'язку з виконанням потерпілим трудових обов'язків, не є трудовими, оскільки у такому випадку шкоду, спричинену здоров'ю громадянина, не можна вважати предметом трудового договору. Не регулюються нормами трудового законодавства й правовідносини між членами сім'ї (утриманцями) потерпілого та підприємством, установою, організацією, де він виконував свої трудові обов'язки. А тому відшкодування шкоди, заподіяної життю чи здоров'ю особи під час виконання нею трудової функції, повинно, на нашу думку, здійснюватися на підставі норм цивільного, а не трудового законодавства. Нормами цивільного законодавства слід також керуватися при вирішенні питання щодо позовної давності. Розглядаючи

справи про стягнення страхових виплат, слід виходити із того, що обов'язок Фонду з їх виплати не залежить від наявності вини страховика у спричиненні шкоди, а настає при встановленні страхового випадку, яким є факт нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання, що спричинили застрахованому професійно зумовлену фізичну чи психічну травму за обставин, зазначених у ст. 14 Закону № 1105-XIV, з настанням яких виникає право застрахованої особи на отримання матеріального забезпечення та/або соціальних послуг. Порухення правил охорони праці застрахованим, яке спричинило нещасний випадок або професійне захворювання, не звільняє Фонд від виконання зобов'язань перед потерпілим. Згідно з вимогами ст. 34 Закону № 1105-XIV, розмір щомісячної страхової виплати встановлюється відповідно до ступеня втрати професійної працездатності та середньомісячного заробітку, що потерпілий мав до ушкодження здоров'я. Сума такої виплати не повинна перевищувати середньомісячного заробітку потерпілого до ушкодження здоров'я.

Встановлення ступеня втрати професійної працездатності (у відсотках), групи інвалідності потерпілого, причини і часу її виникнення, а також визначення потреби в додаткових видах допомоги провадиться в усіх випадках МСЕК.

Якщо потерпілому одночасно із щомісячною страховою виплатою призначено пенсію по інвалідності у зв'язку з одним і тим самим нещасним випадком, то їх сума не повинна перевищувати середньомісячного заробітку, який потерпілий мав до ушкодження здоров'я, що, на нашу думку, не є обґрунтованим, так як потерпілий, не маючи ушкодження здоров'я, міг підвищувати свій професіональний рівень, працездатність і мати більші доходи. Тому слід внести зміни до цієї статті і зазначити, що рівень виплат залежить від рівня заробітної плати в галузі.

Визначені раніше сума щомісячної страхової виплати та пенсія по інвалідності зменшенню не підлягають, відповідно до ч. 10 ст. 34 Закону № 1105-XIV, втрачений потерпілим у зв'язку з ушкодженням здоров'я заробіток (відповідна його частина) визначається із середньомісячного заробітку, обчисленого згідно із затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2001 р. № 1266 Порядком обчислення середньої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення) для розрахунку виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням (із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2006 р., від 18 липня 2007 р., від 8 грудня 2009 р.).

У тих випадках, коли потерпілий на одному підприємстві (в установі, організації) мав кілька виробничих травм із втратою працездатності, розмір відшкодування визначається за загальним відсотком втрати професійної працездатності. Середньомісячний заробіток при цьому за бажанням потерпілого визначається за відповідні періоди (за вибором потерпілого), що передували втраті працездатності від будь-якої з травм.

Якщо потерпілий одержав травми на різних підприємствах, то розмір відшкодування визначається для кожного підприємства окремо, виходячи з відсотка втрати професійної працездатності, встановленого МСЕК для ко-

жного випадку, і середньомісячного заробітку.

У разі ушкодження здоров'я в період виробничого навчання (практики) сума страхової виплати визначається за діючою на підприємстві ставкою (окладом) тієї професії (спеціальності), якій навчався потерпілий, але не нижче від найменшого розряду тарифної ставки відповідної професії. У такому ж порядку на підставі ч. 15 ст. 34 Закону № 1105-XIV має визначатися розмір відшкодування (сума страхової виплати) при заподіянні ушкодження здоров'я учням та студентам навчальних закладів, клінічним ординаторам, докторантам, залученим до будь-яких робіт під час, перед або після занять для набуття професійних навичок. Якщо в період навчання (практики) потерпілий одержував заробіток, за його згодою сума страхової виплати визначається із середньомісячного заробітку за цей період. За бажанням потерпілого ця сума може бути визначена із середньомісячного заробітку до початку виробничого навчання (практики).

Вирішуючи спори про стягнення одноразової допомоги у зв'язку з ушкодженням здоров'я, слід мати на увазі, що умови, порядок та розміри її виплати регулюються Законом № 1105-XIV.

Потерпілий має право на таку допомогу при стійкій втраті працездатності незалежно від встановлення йому певної групи інвалідності. Ця допомога визначається із розрахунку його середньої заробітної плати (доходу) за кожен відсоток втрати професійної працездатності, але не вище чотирикратного розміру граничної суми заробітної плати (доходу), з якої справляються внески до Фонду.

Якщо з вини Фонду одноразова допомога потерпілому або особам, які мають право на її одержання, не була своєчасно визначена або виплачена, то її розмір підлягає коригуванню у зв'язку зі зростанням цін на споживчі товари та послуги в установленому законодавством порядку. У тих випадках, коли комісією з розслідування нещасного випадку встановлено, що ушкодження здоров'я мало місце не лише з вини роботодавця, а й унаслідок порушення потерпілим нормативних актів про охорону праці, розмір одноразової допомоги як страхової виплати за рішенням цієї комісії зменшується, але не більше ніж на 50 відсотків. В інших випадках одноразову допомогу може бути зменшено в цих же межах у порядку, визначеному колективним договором. Залежно від встановлених обставин розмір одноразової допомоги може бути зменшено із зазначених підстав судом. У разі виникнення спору суд вирішує це питання з урахуванням встановлених обставин, але при зменшенні з цих підстав розміру одноразової допомоги не може вийти за зазначені межі.

Рішенням Бучацького районного суду Тернопільської області від 24 вересня 2008 р., залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду цієї ж області від 2 грудня 2008 р., задоволено позов відділення виконавчої дирекції Фонду у м. Львові до громадянина Б. про відшкодування шкоди. Задовольняючи позов, суд виходив із того, що відділення виконавчої дирекції Фонду в м. Львові сплатило К. страхові виплати у зв'язку з ушкодженням його здоров'я за період із серпня 2006 р. по липень 2007 р. на загальну суму 19383 грн 58 коп., в тому числі й одноразову допомогу, однак винним у за-

вданні шкоди К. визнано Б., який з огляду на положення ст. 1191 ЦК зобов'язаний повернути відділенню Фонду сплачені К. кошти в повному обсязі, оскільки інший розмір відшкодування законом не встановлений. Скасовуючи зазначені судові рішення, колегія суддів Верховного Суду України в ухвалі від 20 травня 2009 р. зазначила таке. Згідно з ч. 1 ст. 1191 ЦК особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом [6, 7].

Цією нормою передбачено право регресу особи в разі, якщо вона відшкодувала потерпілому шкоду, заподіяну іншою особою в рамках деліктних правовідносин між нею та потерпілим. Разом з тим правовідносини, пов'язані зі страхуванням різних видів, регулюються нормами гл. 67 ЦК. Відповідно до ст. 993 ЦК до страховика, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, у межах фактичних витрат переходить право вимоги, яке страхувальник або інша особа, що одержала страхове відшкодування, має до особи, відповідальної за завдані збитки.

У преамбулі до Закону № 1105-XIV передбачено, що страхування від нещасного випадку є самостійним видом загальнообов'язкового державного соціального страхування, за допомогою якого здійснюється соціальний захист, охорона життя та здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності. Згідно із частинами 4 та 5 ст. 6 Закону № 1105-XIV, суб'єктом страхування є страховик — Фонд. Об'єктом страхування від нещасного випадку є життя застрахованого, його здоров'я та працездатність. Таким чином, страхування від нещасного випадку є обов'язковим особистим страхуванням. Оскільки сфера дії Закону № 1105-XIV поширюється виключно на застрахованих осіб, страхувальників та страховика, то цим Законом, а також іншими нормативно-правовими актами не врегульовано правовий механізм відносин Фонду як страховика з іншими особами — відповідальними за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю застрахованої особи, тому до таких правовідносин застосовуються загальні положення ЦК щодо страхування. З урахуванням наведеного та з огляду на положення статей 993, 999 ЦК Фонд як страховик за обов'язковим особистим страхуванням не має права вимоги до особи, відповідальної за заподіяння шкоди потерпілому. Відповідно до статей 57, 58 ЦПК, предметом доказування при розгляді справ про відшкодування шкоди, заподіяної ушкодженням здоров'я працівника, мають бути такі обставини: факт нещасного випадку під час виконання трудових обов'язків; ступінь втрати професійної працездатності та її зв'язок з нещасним випадком; розмір середньомісячного заробітку потерпілого до ушкодження здоров'я; розмір пенсії по інвалідності, якщо її призначено потерпілому; потреба у додаткових витратах на медичну та соціальну допомогу. Встановлюючи зазначені факти, слід також враховувати вимоги ст. 59 ЦПК про те, що обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування [6]. Зокрема, факт нещасного випадку може підтверджуватися актом за формою Н-1, ступінь втрати професійної працездатності, потреба у додаткових витратах на медичну та соціальну допо-

могу — висновком МСЕК, розмір середньомісячного заробітку та пенсії — відповідними довідками [6].

**Висновки.** Підсумовуючи викладене, необхідно зауважити, що справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд та вирішення судами справ про відшкодування шкоди, заподіяної ушкодженням здоров'я працівника, безумовно, сприятиме захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Гандзюк М.П., Желібо Є.П., Халімовський М.О. Основи охорони праці. — К., 2005.
2. Грибан В.Г., Негодченко О.В. Охорона праці : навч. посібник. — К., 2011.
3. Зеркалов Д. В. Охорона праці в галузі: Загальні вимоги : навч. посібник. — К., 2011.
4. [www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Nvudpsu/2012\\_1/Melnik\\_P\\_V.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvudpsu/2012_1/Melnik_P_V.pdf).
5. [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Ltkp/2011\\_66/ist/ist17.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2011_66/ist/ist17.pdf)
6. [www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/vvsu/2011\\_11/11-2011/112011\\_5.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/vvsu/2011_11/11-2011/112011_5.pdf)
7. <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.

**Бабенко А.А., Грибан В.Г. Практика рассмотрения судами дел о возмещении вреда, причиненного работнику повреждением его здоровья, связанным с выполнением трудовых обязанностей.** Рассмотрена судебная практика по рассмотрению дел о возмещении ущерба, причиненного работнику ухудшением его здоровья в результате страхового случая. Сделан соответствующий вывод, имеющий как теоретическое, так и практическое значение.

*Ключевые слова:* судебная практика, промышленный травматизм, проблема, трудоспособность, производственные условия, производственные факторы, несчастные случаи, аварии, угольная промышленность, закон, Фонд, суд, потерпевший, одна-разовая помощь, взыскание.

**Babenko A.O., Gryban V.G. Litigation proceedings practice for damages caused by the employee's health damage associated with the performance of labor duties.** Industrial injuries are one of the most important issues of our time for most countries. This problem is third followed by environmental and military. The effectiveness of the business is largely dependent on the level of safety in every workplace and social protection for victims in the workplace.

The article highlights the issues of Litigation proceedings for damages caused as a result of receiving an occupational injury or occupational disease.

Justice in Ukraine is administered exclusively by the courts. Disputes over the extent of damage and the right to a refund in the form of claims on the basis of Law N 1105-XIV declared between individuals and the insurer considered by the courts in the limitation proceedings under the general rules.

Liability in damages for claims regarding the alleged disability installed after January 1, 2006, is a person with whom the victim was in employment on the basis of Art. 1167 of the Civil Code of Ukraine. Damages caused to a person's life or health in the performance of its work function should, in authors' view, be based on the norms of civil, rather than labor law.

Fair, impartial and timely consideration and resolution of cases of damages caused by the injury the employee will contribute to protecting the individuals' and legal entities' rights and interests.

*Keywords:* litigation, industrial accidents, problem, work, working conditions, production factors, accidents, accidents, coal industry, the law, the Fund, the court, the victim, lump sum, collection

*Надійшла до редакції 08.02.2013*



**О.М. Заєць**

кандидат юридичних наук  
(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

**Д.Г. Кригіна**

студентка  
(Національний університет «Юридична академія  
України імені Ярослава Мудрого»)

УДК 349.22

## **СТРАХОВИЙ СТАЖ: ПОНЯТТЯ ТА УМОВИ ОБЧИСЛЕННЯ**

Здійснено комплексний аналіз правової природи страхового стажу в трудових правовідносинах у галузі соціального забезпечення. Також надано визначення поняття «страховий стаж» та порядок обчислення страхового стажу в умовах реформування пенсійної системи. Визначено основні тенденції впливу пенсійного реформування на місце та роль страхового стажу у трудових правовідносинах у праві соціального забезпечення.

***Ключові слова:** страховий стаж, трудовий стаж, пенсійна реформа, мінімальний страховий внесок, коефіцієнт страхового стажу.*

**Постановка проблеми.** Основу нової пенсійної системи, що запроваджується в Україні, становлять страховий стаж і трудовий внесок працівників. Страховий стаж працівників є складовою багатьох інститутів трудового права і права соціального забезпечення. Законодавство істотно підвищило роль і значення страхового стажу у сфері соціального забезпечення. Страховий стаж має різне значення стосовно різних галузей права і навіть окремих інститутів однієї галузі. Саме тому усебічний аналіз та дослідження цієї правової категорії є актуальним питанням під час економіко-правової реформи пенсійного страхування.

Відповідно до Конституції України, держава гарантує всім непрацездатним громадянам право на соціальний захист, що включає право на матеріальне забезпечення за рахунок суспільних фондів у разі їх повної, часткової або тимчасової непрацездатності, втрати годувальника з незалежних від них причин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Право на соціальний захист мають, як правило, особи, які були зайняті суспільно корисною працею. Для визначення права громадян на соціальний захист, розміру їхнього матеріального забезпечення велике значення має інститут страхового стажу.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Фінансово-економічні засади соціальної проблематики у цілому та пенсійного страхування зокрема висвітлені в наукових працях таких українських учених у галузі трудового права та права соціального забезпечення: І.С. Александров, М.Й. Бару, Я.І. Безугла, Н.Б. Болотіна, О.Т. Барабаш, В.С. Венедіктов, С.В. Вишневецька, Л.П. Гаращенко, О.М. Дуюнова, І.В. Зуб, М.І. Іншин, Н.П. Коробенко, С.М. Прилипко, В.І. Прокопенко,

О.І. Процевський, Б.І. Сташків, Б.С. Стичинський, М.Ф. Теплицька, О.В. Тищенко, Є.Ф. Томін, С.Ю. Трубич, Н.М. Хуторян, С.М. Черноус, В.М. Шваліковська, В.Є. Швець, О.М. Ярошенко та ін.

**Метою** статті є визначення правової природи страхового стажу, виявлення проблемних питань, які існують у зв'язку з його обчисленням.

**Виклад основного матеріалу.** На сьогодні відповідальність за формування майбутніх пенсій несе не тільки держава та роботодавець, але і сам робітник. Більшість людей уже сьогодні знають, що пенсію необхідно заробити, а для цього можна не тільки працювати, а й щомісячно сплачувати внески до Пенсійного фонду. В Україні активно триває пенсійна реформа – відбувається перехід від пенсійного забезпечення до пенсійного страхування. Раніше значення мав трудовий стаж, тепер особлива увага приділяється наявності страхового стажу. При нарахуванні пенсії саме його враховуватимуть пропорційно сплаченим страховим внескам на державне пенсійне страхування.

Страховий стаж у найбільш загальній формі визначається як період трудової діяльності працівника. Для більш повного визначення пропонується вказувати додатково на оплачуваній і обов'язково застрахованій характер трудової діяльності. Поняття страхового стажу вперше введено в Україні Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 року № 1058-IV. Згідно з пунктом 1 статті 24 цього Закону, до страхового стажу зараховуються періоди (строки), протягом яких особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та за які щомісяця сплачено страхові внески в сумі, не меншій, ніж мінімальний страховий внесок [3].

Розглядаючи зміст страхового стажу, слід зазначити, що тривалість страхового стажу вимірюється, як правило, у роках, місяцях та днях. Але у всіх випадках враховуються тільки ті місяці, коли працівник займався суспільно корисною діяльністю та сплачував страхові внески. До стажу роботи включається, як правило, час оплачуваної трудової діяльності; час виконання роботи (або іншої суспільно корисної діяльності) без оплати до стажу не включається (винятки встановлені в деяких випадках), наприклад, служба в армії, догляд за дитиною до 3 років. До стажу включається час оплачуваної діяльності, яка здійснюється у різних правових формах (у формі найманого працівника підприємства як члена колективного сільськогосподарського підприємства, кооперативу або орендного колективу, селянського (фермерського) господарства, у формі військової служби та ін).

У певних випадках, передбачених законом, до страхового стажу працівника включається час, коли він не працював, але за ним зберігалось місце роботи (посада). Наприклад, час хвороби, виконання державних і суспільних обов'язків з відривом від виробництва, знаходження в черговій та додатковій відпустці.

Страховий стаж роботи обчислюється районними управліннями Пенсійного фонду відповідно до вимог Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [3] від 9 липня 2003 року за даними, що зафіксовані в системі персоніфікованого обліку, а за періоди до вве-

дення системи персоніфікованого обліку – на основі документів і в порядку, визначеному Законом України “Про пенсійне забезпечення” від 5 листопада 1991 року.

Право на окремі види пенсійного забезпечення, їхній розмір залежать не тільки від факту суспільно корисної діяльності, але, як правило, від тривалості страхового стажу. Наприклад, для виникнення права на пенсію за віком встановлюються вимоги віку й мінімального стажу роботи: особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років та наявності страхового стажу не менше 15 років [3].

Мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом. У разі виплати застрахованій особі довічної пенсії, передбаченої цим Законом, мінімальний розмір пенсії за віком у солідарній системі зменшується на розмір зазначеної пенсії.

Встановлення законодавцем норми страхового стажу, як юридичного факту в соціальному забезпеченні, спрямоване на те, щоб працездатна людина своєю працею протягом певного часу створювала суспільний національний продукт. Значення страхового стажу, як юридичного факту в соціальному забезпеченні, багатогранне: він разом з іншими певними юридичними фактами породжує низку пенсійних правовідносин, впливає на розмір пенсії суб'єкта цих правовідносин (за віком, по інвалідності, у разі втрати годувальника), від нього залежить загальний розмір пенсії за віком.

Страховий стаж належить до категорії трудового стажу, який потребує спеціального оформлення, тобто наявність трудового стажу повинна бути певним чином підтверджена. Встановлення стажу – особлива процедура, що полягає в обчисленні стажу за певними передбаченими в законодавстві правилами [3].

Страховий стаж, як вид трудового стажу, вперше визначається в українській пенсійній системі в Концепції соціального забезпечення населення України, схваленої постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 року [2]. Це самостійний вид трудового стажу, що вперше одержав своє законодавче визнання у ст. 9 «Основ законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 року [1].

Основною метою виділення страхового стажу в самостійний вид трудового стажу є вдосконалення механізму визначення розмірів пенсій залежно від фактичної тривалості сплати страхових внесків і внесків працівників протягом всієї трудової діяльності. Встановлення трудового стажу дозволило індивідуалізувати (персоніфікувати) облік відомостей про застрахованих осіб. Усі відомості індивідуального характеру заносяться в особові рахунки застрахованих працівників. Застрахованій особі видається страхове посвідчення, яке обов'язково пред'являється за місцем роботи.

Але страховий стаж не скасовує інші види трудового стажу. Наприклад, обчислення загального стажу й включення до нього різних видів суспільно корисної діяльності регламентується Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” від 9 липня 2003 року [3].

Страховий стаж обчислюється на момент призначення пенсії. Якщо пенсіонер продовжує працювати, проводиться перерахунок пенсії.

Від тривалості загального трудового стажу залежить не тільки право на трудову пенсію, але й її розмір. Стаж роботи впливає на розмір пенсії при неповному стажі роботи, тому що пенсія в цьому випадку призначається в розмірі, пропорційному стажу.

При призначенні трудової пенсії враховуються два види спеціального стажу для пільгового пенсійного забезпечення. Підставою для їхнього виділення служать відповідно особливі умови праці й зміст роботи, тобто ті галузі економіки, де проходила трудова діяльність.

Необхідно зазначити, що до стажу, що дає право на пільгове пенсійне забезпечення, включається час виконання робіт безпосередньо на виробництвах, цехах, ділянках, відділеннях за професією і посадою, передбаченими списками № 1 і № 2, якщо працівники зайняті на цих роботах повний робочий день. Робота за сумісництвом не зараховується до стажу, що дає право на пільгове пенсійне забезпечення.

Як доказ трудового стажу, необхідного для призначення пенсії, приймаються різні документи. Основним документом, що підтверджує трудову діяльність працівника (її тривалість характер і т.д.), є трудова книжка. Трудові книжки ведуться на всіх працівників підприємств, установ і організацій. Відповідальність за організацію ведення, зберігання й видачу трудових книжок покладена на власника підприємства або уповноважений ним орган.

Усі записи в трудовій книжці про прийом на роботу, переведення на іншу постійну роботу або звільнення вносяться роботодавцем на підставі документів і з посиланням на них (накази, розпорядження).

Якщо працівник до прийому на роботу на підприємство (установу, організацію) уже працював раніше, але на нього не була заведена трудова книжка, то при заповненні її вноситься запис про стаж роботи на підставі належно оформлених документів і з посиланням на них, на якому підприємстві (в установі або організації), у які періоди часу й на яких посадах працював власник трудової книжки.

Запис у трудовій книжці про стаж роботи є доказом у тому випадку, якщо він зроблений на підставі документів. При втраті трудової книжки її власникові видається нова трудова книжка з написом «Дублікат» у правому верхньому куті першої сторінки. Дублікат трудової книжки заповнюється за загальними правилами. У розділі «Відомості про роботу» на підставі раніше виданих наказів і розпоряджень вносяться записи про роботу на підприємстві, що видає дублікат, а запис про загальний стаж роботи до приходу на дане підприємство (в установу, організацію) проводиться по тих же правилах, що й запис у трудовій книжці.

Вносити виправлення в записи про строки й характер виконуваної роботи або займаної посади, про причини звільнення й інші відомості про роботу може лише те підприємство (установа, організація), яким було зроблено неправильний запис. Виправлення повинні повністю відповідати оригіналу наказу або розпорядження. У випадку втрати наказу або розпо-

рядження, або невідповідності їх фактично виконуваній роботі, виправлення відомостей про роботу проводиться на підставі інших документів, що підтверджують виконання роботи, не зазначеної у трудовій книжці. Усі виправлення засвідчуються у встановленому порядку. Показання свідків не можуть служити підставою для виправлення внесених раніше записів. Крім трудової книжки, доказом трудового стажу можуть служити інші документи, видані за місцем роботи, служби, а також архівними установами. Порядок підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсії при відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній затверджений постановою Кабінету Міністрів України.

Документами, що підтверджують трудовий стаж (при відсутності трудової книжки), можуть бути: довідки, виписки з наказів, особові рахунки й відомості на видачу заробітної плати, архівні довідки, посвідчення, характеристики, письмові трудові договори й угоди з оцінками про їхнє виконання та інші документи, що містять відомості про періоди роботи.

Днем сплати страхових внесків вважається: у разі перерахування сум страхових внесків у безготівковій формі з банківського рахунка страхувальника на банківський рахунок органу Пенсійного фонду – день списання установою банку, установою Державного казначейства України суми платежу з банківського (спеціального реєстраційного) рахунка страхувальника незалежно від часу її зарахування на банківський рахунок органу Пенсійного фонду; у разі сплати сум страхових внесків готівкою – день внесення страхувальником коштів у банківську установу чи відділення зв'язку для перерахування на банківські рахунки органу Пенсійного фонду.

До страхового стажу для обчислення розміру пенсії за віком, з якого обчислюється розмір пенсії по інвалідності або у зв'язку із втратою годувальника, крім наявного страхового стажу, зараховується також на загальних підставах відповідно період з дня встановлення інвалідності до досягнення застрахованою особою віку, та період з дня смерті годувальника до дати, коли годувальник досяг би віку, передбаченого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Період, протягом якого особа, яка підлягала загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню на випадок безробіття, отримувала допомогу по безробіттю (крім одноразової її виплати для організації безробітним підприємницької діяльності) та матеріальну допомогу у період професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації, включається до страхового стажу.

Час перебування на інвалідності у зв'язку з нещасним випадком на виробництві або професійним захворюванням зараховується до страхового стажу для призначення пенсії за віком, а також до страхового стажу роботи із шкідливими умовами, який дає право на призначення пенсії на пільгових умовах і у пільгових розмірах.

Страховий стаж обчислюється територіальними органами Пенсійного фонду відповідно до вимог цього Закону за даними, що містяться в системі персоніфікованого обліку, а за періоди до впровадження системи персоніфікованого обліку – на підставі документів та в порядку, визначеному законо-

давством, що діяло до набрання чинності цим Законом.

Страховий стаж обчислюється в місяцях. Неповний місяць роботи, якщо застрахована особа підлягала загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню або брала добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, зараховується до страхового стажу як повний місяць за умови, що сума сплачених за цей місяць страхових внесків є не меншою, ніж мінімальний страховий внесок. Якщо сума сплачених за відповідний місяць страхових внесків є меншою, ніж мінімальний страховий внесок, цей період зараховується до страхового стажу як повний місяць за умови здійснення в порядку, визначеному правлінням Пенсійного фонду, відповідної доплати до суми страхових внесків таким чином, щоб загальна сума сплачених коштів за відповідний місяць була не меншою, ніж мінімальний страховий внесок.

У разі якщо зазначену доплату не було здійснено, до страхового стажу зараховується період, визначений за кожний місяць сплати страхових внесків за формулою:  $ТП = Cв/V$ , де: ТП – тривалість періоду, що зараховується до страхового стажу та визначається в місяцях; Св – сума фактично сплачених страхових внесків за відповідний місяць; V – мінімальний страховий внесок за відповідний місяць [3, 7].

Періоди роботи після призначення пенсії зараховуються до страхового стажу на загальних підставах. Страховий стаж враховується в одинарному розмірі, крім випадків, передбачених цим Законом.

Коефіцієнт страхового стажу, що застосовується для обчислення розміру пенсії, визначається із заокругленням до п'яти знаків після коми за формулою:  $Kс = Cм \times Bс / 100\% \times 12$ , де: Кс – коефіцієнт страхового стажу; См – сума місяців страхового стажу; Bс – визначена відповідно до Закону величина оцінки одного року страхового стажу (у відсотках). За період участі тільки в солідарній системі величина оцінки одного року страхового стажу дорівнює 1,35 %, а за період участі в солідарній і накопичувальній системах пенсійного страхування – 1,08 % [3, 7].

Для особи, яка брала участь у солідарній і накопичувальній системах, визначається один коефіцієнт страхового стажу як сума коефіцієнта страхового стажу за період участі тільки в солідарній системі та коефіцієнта страхового стажу, визначеного за період участі в солідарній і накопичувальній системах.

Коефіцієнт страхового стажу з урахуванням періодів до набрання чинності Закону України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» не може перевищувати 0,75, а з урахуванням страхового стажу, передбаченого частиною четвертою статті 24 цього Закону, – 0,85.

Час роботи осіб, що займаються підприємницькою діяльністю, заснованою на приватній власності й винятково на їхній праці (оренді або особистому селянському (фермерському, господарстві), установлюється по довідках Пенсійного фонду України про сплату страхових зборів до фонду.

**Висновки.** Ефективно працююча система державного пенсійного страхування є одночасно і істотним джерелом підтримки соціальних стандартів в Україні, і засобом накопичення внутрішніх інвестиційних ресур-

сів, дуже необхідних для прискореного розвитку національної економіки. Інтеграція України у світове співтовариство, необхідність підвищення рівня захисту прав громадян у трудовій та соціальній сферах, особливо в умовах глибокої економічної кризи, вимагають продовження докорінного реформування трудового та соціального законодавства, приведення його у відповідність до міжнародно-правових норм та стандартів. Законодавство України повинно відповідати правовим моделям законодавства країн з ринковою економікою.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р. № 16/98 // ВВР України. – 1998. – № 23. – Ст. 121.
2. Концепція соціального забезпечення населення України : схвалена постановою Верховної Ради України від 21 груд. 1993 р. № 3758-ХІІ // ВВР України. – 1994. – № 6. – Ст. 32.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 лип. 2003 р. № 1058-ІV // ВВР України. – 2003. – № 49–51. – Ст. 376.
4. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 5 листоп. 1991 р. № 1788-ХІІ (із змінами й доп.) // ВВР України. – 1992. – № 3. – Ст. 10, 11.
5. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 р. № 1533 // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 72.
6. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням : Закон України від 18.01.2001 р. № 2240 // Урядовий кур'єр. — 2001. – № 38.
7. Про затвердження Інструкції про порядок обчислення і сплати страхувальниками та застрахованими особами внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування до Пенсійного фонду України : постанова правління Пенсійного фонду України від 19.12.2003 р. № 21-1 / Офіційний вісник України. – 2004. – № 3.
8. Надточій Б. О. Соціальне страхування у контексті історії / Б.О. Надточій // Соціальний захист. – 2003. – № 2. – С. 20–24.
9. Сташків Б. І. Теорія права соціального забезпечення : навч. посібник / Б. І. Сташків. – К., 2005.
10. Пилипенко П. Д. Право соціального забезпечення : підручник / Пилипенко П. Д. – К., 2006.

**Заец А.М., Крыгина Д.А., Страховой стаж: понятие и условия вычисления.** Дан комплексный анализ правовой природы страхового стажа в трудовых правоотношениях в области социального обеспечения. Также дано определение понятия «страховой стаж» и порядок вычисления страхового стажа в условиях реформирования пенсионной системы. Определены основные тенденции влияния пенсионного реформирования на место и роль страхового стажа в трудовых правоотношениях в праве социального обеспечения.

**Ключевые слова:** *страховой стаж, трудовой стаж, пенсионная реформа, минимальный страховой взнос, коэффициент страхового стажа.*

#### **Zayets O.M., Krygina D.G. Insurance period: concepts and terms of calculation.**

There is the complex analysis of the legal nature of insurance in labor relations in the field of social security. The author also gave the definition of "insurance period" and the method of calculating length of service in terms of reforming the pension system. The main trends of the impact of pension reforms on the place and role of insurance in labor relations in the social security law.

It was found the multifaceted importance of insurance as a legal fact in social security: it and other certain legal facts gives rise to a number of legal retirement affects the pension entity of the relationship (age, disability, survivors), close to depends on the total amount of pension age. Definitely the main purpose of the selection of insurance as a separate type of seniority: improvement mechanism for determining pensions based on length of actual payment of premiums and contributions of employees throughout the work, personalization

(personification) of accounting data on insured persons.

It's noted that the effective working system state pension insurance is both a significant source of support for social standards in Ukraine, and a store of domestic investment resources, it is very necessary for the rapid development of the national economy. Ukraine's integration into the global community, the need to enhance the protection of citizens' rights in the employment and social fields, especially in a deep economic crisis, require continuation of fundamental reform of the labor and social legislation, bringing it in line with international legal standards. Legislation of Ukraine shall meet the legal model of laws of the market economy.

**Keywords:** *pensionable service, labour experience, pension reform, minimum insurance premium, ratio of pensionable service.*

*Надійшла до редакції 25.03.2013*

**І. Ю. Копелєв**

кандидат економічних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 346.2

## **НАПРЯМИ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ**

Досліджено проблему забезпечення безпеки підприємництва в Україні організаційно-економічними методами.

**Ключові слова:** *економічна безпека, безпека підприємництва, організаційно-економічні методи, ринкова система господарювання.*

**Постановка проблеми.** Центральною фігурою підприємництва в Україні виступає підприємець – суб'єкт підприємницької діяльності. Він є специфічною структурою, що виявляє особисті інтереси через вироблення цілей функціонування підприємства; кооперування факторів виробництва; створення виробництва, пристосованого до конкретного ринкового середовища; отримання прибутку від реалізації на ринку виробленої продукції. Будь-який підприємець діє в окреслених напрямках, виконуючи повністю чи частково основні притаманні йому функції і вступаючи при цьому у відносини з іншими економічними суб'єктами, представленими на ринку.

По-перше, підприємець бере на себе ініціативу з'єднання ресурсів землі, капіталу і праці в єдиний процес виробництва товару чи послуги. Виконуючи роль свічки запалювання і каталізатора, підприємець одночасно є рушійною силою виробництва і посередником, який зводить разом інші ресурси для здійснення процесу, що обіцяє бути прибутковою справою. По-друге, підприємець бере на себе важке завдання прийняття основних рішень у процесі виробництва товарів або послуг, які й визначають курс діяльності підприємства. По-третє, підприємець — це новатор, особа, яка прагне вводити в побут на комерційній основі нові продукти, нові виробничі технології або навіть нові форми організації підприємства. Нарешті, по-четверте, підприємець —



це людина, що йде на ризик. Він ризикує не тільки своїм часом, працею, діловою репутацією, але й вкладеними коштами — своїми власними або компаньйонів-акціонерів.

Для сучасного вітчизняного підприємця поняття «безпека підприємництва» з абстрактного перетворилося на реальне із розумінням необхідності створення постійно діючої системи безпеки.

У нашому минулому всі питання і проблеми забезпечення безпеки брала на себе й розв'язувала держава. Реалії сьогодення свідчать про те, що ситуація змінилася: головна роль у забезпеченні безпеки підприємницької діяльності перейшла до підприємств; існуючі державні механізми захисту прав та законних інтересів підприємців виявилися малоефективними; більш того, підприємці сьогодні беззахисні від протиправної діяльності корумпованих представників влади. Тому підприємці мають постійно турбуватися про безпеку власного бізнесу, про удосконалення власної системи її забезпечення.

Якщо підходити до визначення економічної безпеки підприємництва системно і комплексно, то найближче до цього підходу є визначення, де під нею розуміється стабільний та стійкий стан розвитку і здатність цієї сфери господарювання протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам та реалізовувати економічні інтереси підприємців, сприяти соціально-економічному прогресу.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Про актуальність проблеми удосконалення та зміцнення системи економічної безпеки підприємництва свідчить значна кількість публікацій на цю тему. Серед монографічних видань заслуговують на увагу: монографії Ревєрчука Н.Й. «Управління економічною безпекою підприємницьких структур» [6], Козаченка Г.В., Пономарьова В.П., Ляшенка О.М. «Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення» [4], Орлова П.І., Духова В.Є. «Основи економічної безпеки фірми» [5], Шкарлета С.М. «Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект» [7]. Цікавими є практичні рекомендації російських авторів: Брягина О.В. «Безопасность Вашего бизнеса. Советы постороннего, системный подход, аналитические материалы, практические рекомендации» [1] та Казакевича О.Ю., Конєва Н.В., Максименко В.Г. и др. «Предприниматель в опасности: способы защиты. Практическое руководство для предпринимателей и бизнесменов» [3].

Разом із тим напрямам та організаційно-економічним заходам зміцнення економічної безпеки підприємництва, як сектора економіки, приділено недостатньо уваги.

**Мета** дослідження – розглянути основні напрями зміцнення економічної безпеки підприємництва як сектора національної економіки.

**Виклад основного матеріалу.** Об'єктами захисту в системі економічної безпеки підприємництва виступають: підприємці (фізична особа, його сім'я), підприємницька діяльність (виробничий процес), підприємства (персонал, матеріальні та нематеріальні активи) та економічні зв'язки між ними.

Взагалі, об'єктом може бути все, що завгодно: фізична (юридична) особа, майно, транспорт, будівля, приміщення, інформація, здоров'я, кон-

фіденційна співбесіда тощо, сукупність цих складових, а також зв'язки між ними [1, с.11].

Мета діяльності із забезпечення економічної безпеки підприємництва охоплює: гарантування захищеності життєво важливих інтересів суб'єктів підприємницької діяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз; посилення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств на внутрішньому і зовнішньому ринках; формування раціональної галузевої структури економіки.

Основними системними ризиками, які чинять загрозу існування підприємства як сфери господарювання в умовах ринкової трансформації, більшість науковців називають такі:

1) *за наслідками конфлікту інституційних інтересів:*

- формування олігархічних структур;
- монополізація економіки;
- приватно-державний корпоратизм;
- надмірна політизація економіки.

2) *за формами нелегітимного формування власності:*

- фіктивне банкрутство;
- «непрозора» приватизація;
- лобіювання доступу до державних ресурсів;
- створення фіктивних підприємств.

3) *за формами корупційних дій у системі державного управління:*

- сприяння афільованим структурам;
- кримінальне лобіювання;
- інвестування за рахунок державного бюджету;
- створення псевдопідприємств.

4) *за перешкодами легалізації економіки:*

- наявність трансакційних видатків при розриві нелегальних стосунків;
- збільшення видатків при легітимній діяльності;
- ускладнення доступу до дефіцитних державних екстерналій.

5) *за передумовами недобросовісної конкуренції:*

- незабезпеченість гарантій права власності;
- нестабільність «правил гри»;
- недосконала податкова та фінансово-кредитна політика;
- «клієнтські» відносини влади та бізнесу;
- афільованість управління;
- відсутність ринку продажу бізнесу.

б) *за негативними наслідками трансформації економіки:*

- спад виробництва;
- порушення виробничих і комерційних зв'язків;
- дефіцит оборотного капіталу;
- зниження конкурентоспроможності;
- підвищення енергомосткості;
- зниження платоспроможного попиту.

Суб'єкти забезпечення економічної безпеки підприємництва, а саме: органи державної влади (центральні, регіональні, відомчі; законодавчої, вико-навчої та судової), органи місцевого самоврядування, об'єднання

підприємств та громадян, державні та недержавні підприємства та підприємці, мають відповідні арсенали засобів протидії системним загрозам.

На макрорівні такими основними засобами є:

- нормативно-правові акти, в т.ч. міжнародні;
- засоби соціально-психологічного та інформаційно-роз'яснювального характеру;

- організаційно-інституційні заходи, розвиток (особливо регіональної та місцевої) інституційної інфраструктури забезпечення економічної безпеки підприємництва, в т.ч. оперативного фізичного захисту;

- макроекономічна політика (бюджетна, податкова, фінансово-кредитна, інноваційно-інвестиційна, політика доходів та ін. складові державної політики).

Виходячи з такого арсеналу системних загроз, можна запропонувати такі напрями зміцнення економічної безпеки підприємництва.

*На макрорівні управління* слід реалізувати такі заходи: посилення програмно-нормативного регулювання, сприяння підвищенню рівня мотивації органів місцевого самоврядування щодо здійснення заходів зі зміцнення економічної безпеки підприємництва.

*На мезорівні управління* можливі та бажані:

1. Активізація управлінських функцій органів місцевої влади у напрямі формування безпечного підприємницького середовища. За результатами соціологічного опитування щодо рівня задоволеності умовами, які створені місцевою владою Львівщини для роботи підприємців, 33,62 % відповідей виявилися негативними, а повністю задоволених – 2,62 %.

У цьому аспекті визначальними стають такі напрямки роботи:

- 1) забезпечення керованого розвитку підприємництва в регіоні;
- 2) формування інформаційних реєстрів підприємницького середовища регіону;

- 3) планування розвитку промислових територіально-галузевих виробничих систем (кластерів) та забезпечення їх конкурентоспроможності;

- 4) стимулювання розвитку систем якості управління підприємствами;

- 5) здійснення систематичного моніторингу показників оцінки рівня економічної безпеки підприємництва;

- 6) популяризація принципів економічної безпеки підприємництва у суспільстві та підприємницькому середовищі. Йдеться про принципи: законності, економічної доцільності, поєднання превентивних та реактивних (попереджувальних та дієвомиттєвих) заходів, безперервності, диференційності, координації, повної підконтрольності керівництву суб'єкта підприємницької діяльності;

- 7) запровадження вивчення курсів з економічної безпеки підприємництва на економічних та юридичних спеціальностях вищих навчальних закладів;

- 8) забезпечення громадського контролю за діяльністю державних контролюючих органів;

- 9) запровадження збору та оприлюднення статистичної інформації щодо злочинів стосовно суб'єктів підприємницької діяльності.

2. Удосконалення регуляторної політики, ліквідація проявів монополіз-

му, «клієнтських» відносин та корупції у стосунках «влада-бізнес».

3. Посилення рівня фінансової безпеки підприємництва через розвиток регіональної мережі страхових та гарантійних фондів, кредитної кооперації підприємництва.

*На мікрорівні ієрархії управління* основними напрямками забезпечення економічної безпеки підприємництва (підприємства, фірми, підприємця) є:

- 1) досягнення фінансової стійкості та незалежності;
- 2) запровадження ефективного менеджменту та маркетингу, в т.ч. спеціальної служби економічної безпеки, основними функціями якої є такі:
  - організація й здійснення разом з підрозділами фірми захисту конфіденційної інформації;
  - перевірка відомостей щодо спроб шантажу, провокацій та інших акцій стосовно персоналу з метою отримання конфіденційної інформації про діяльність фірми;
  - організація збору, накопичення, автоматизованного обліку й аналізу інформації з питань безпеки;
  - проведення перевірок у підрозділах фірми і надання їм практичної допомоги з питань безпеки їхньої діяльності;
  - розробка та впровадження Положення про комерційну таємницю;
  - перевірка правил ведення діловодства з обмеженим доступом;
  - перевірка персоналу на предмет дотримання правил забезпечення економічної, інформаційної та фізичної безпеки;
  - надання допомоги відділу кадрів по роботі з персоналом у питаннях підбору, призначень, службового переміщення й підвищення кваліфікації персоналу;
  - збір, обробка, збереження, аналіз інформації про контрагентів з метою недопущення угод з недобросовісними партнерами;
  - виконання доручень керівництва фірми, що входять до компетенції служби;
  - взаємодія з правоохоронними органами, проведення заходів щодо виявлення й попередження різноманітних фінансово-господарських правопорушень та зловживань;
  - проведення службових розслідувань за фактами розголошення конфіденційної інформації, втрати службових документів працівниками фірми та дій, що загрожують економічній безпеці фірми.

**Висновок.** З вищевикладеного випливає, що основними напрямками зміцнення економічної безпеки підприємництва в сучасних умовах формування ринкової системи господарювання є моніторинг системних ризиків, які чинять загрозу існування підприємництва як сфери господарювання, та активне використання на всіх рівнях управління адекватних засобів протидії цим загрозам, а саме: *на макрорівні управління* слід посилити програмно-нормативне регулювання та мотивацію органів місцевого самоврядування щодо здійснення заходів зі зміцнення безпеки підприємництва в регіонах; *на мезорівні управління* можливі та бажані активізація управлінських функцій органів місцевої влади у напрямі формування безпечного підприємницького середовища; *на мікрорівні ієрархії управління* – запрова-

дження ефективного менеджменту та спеціальної служби економічної безпеки підприємства.

### *Бібліографічні посилання*

1. Брягин О.В. Безопасность Вашего бизнеса. Советы постороннего, системный подход, аналитические материалы, практические рекомендации/О.В. Брагин. – К., 2006.
2. Вітлінський В.В. Аналіз, моделювання та управління економічним ризиком/В.В. Вітлінський. – К., 2001.
3. Казакевич О.Ю., Конев Н.В., Максименко В.Г. и др. Предприниматель в опасности: способы защиты. Практическое руководство для предпринимателей и бизнесменов. – М., 1992.
4. Козаченко Г.В., Пономарьов В.П., Ляшенко О.М. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія. – К., 2003.
5. Орлов П.І., Духов В.Є. Основи економічної безпеки фірми. – Х., 2004.
6. Реверчук Н.Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур: монографія. – Львів, 2004.
7. Шкарлет С.М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект: монографія. – К., 2007.

**Копелев И.Е. Направления укрепления экономической безопасности предпринимательства в условиях формирования рыночной системы хозяйствования.** Исследована проблема обеспечения безопасности предпринимательства в Украине организационно-экономическими методами.

*Ключевые слова:* экономическая безопасность, безопасность предпринимательства, организационно-экономические методы, рыночная система хозяйствования.

**Kopelyev I.Yu. Directions to strengthen the economic security of business in the emerging of market economic system.** The author systematically and comprehensively defined the concept of economic security business as a stable and steady state of this field and the ability of management to resist internal and external threats and realize the economic interests of entrepreneurs, to promote economic and social progress.

The purpose of the provision of economic security business are: guaranteeing protection of vital interests of businesses from internal and external threats, enhancing the competitiveness of domestic enterprises in domestic and foreign markets, the formation of a rational structure of economic sectors.

The major systemic risk, which have threatened the existence of entrepreneurship as a field of management in a market transformation, are defined as follows: institutional conflict of interest, the formation of illegitimate property, corrupt practices in public administration, barriers to legalization economy, unfair competition, negative effects of economic transformation.

The main areas of strengthening economic security business in modern conditions of the formation of a market economic system is to monitor systemic risks, which have threatened the existence of entrepreneurship as a field of management, and active use at all levels of adequate means to counter these threats, namely the macro-level management should be strengthened and software regulation and motivation of local governments to implement measures to strengthen security in areas of entrepreneurship in regions; at the meso-level of management it's possible and desirable to activate management functions of local authorities towards the formation of a secure business environment\$ at the micro-level management hierarchy - introduction of effective management and special service of economic security.

*Keywords:* economic security, business security, organizational economic methods, market system of economy.

*Надійшла до редакції 27.11.2012*

**О.М. Обушенко**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 349.22 : 331

## **СПІВВІДНОШЕННЯ ІНСТИТУТУ ОХОРОНИ ПРАЦІ З ІНШИМИ ІНСТИТУТАМИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Стаття присвячена дослідженню співвідношення інституту охорони праці з іншими суміжними інститутами трудового права та визначенню ролі інституту охорони праці в системі трудового права України.

*Ключові слова:* охорона праці, трудове право, інститут трудового права, взаємодія, співвідношення.

**Постановка проблеми.** За будь-якої діяльності людини існує ризик отримати травму чи набути захворювання. Людина, яка володіє професійними навичками та знаннями правил безпеки, враховує цей ризик і застосовує заходи, які його зменшують або зовсім виключають. Тому вивчення питань, що стосуються охорони праці, сприяє зменшенню виробничого ризику та збереженню життя і здоров'я багатьох людей [1, с. 18].

Охорона праці за своєю сутністю є турботою про людину у процесі використання її праці і розглядається як охорона працездатності людини, безпека здоров'я людини. З іншого боку, відносини щодо охорони праці – невід'ємна складова організації процесу праці, що створює умови для стабільної та успішної трудової діяльності громадян. Охорону праці і здоров'я громадян віднесено до пріоритетних напрямків соціальної політики України. Так, Конституція України одним з основних соціальних прав громадян визначає право кожного на належні, безпечні й здорові умови праці, встановлює, що використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їх здоров'я роботах забороняється. Право на охорону здоров'я закріплено і в Основах законодавства України про охорону здоров'я [2, с. 3].

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Основи науки про охорону праці закладалися протягом багатьох століть. У 1742 р. вийшла робота М.В. Ломоносова «Первые основания металлургии или рудных дел»; це була одна з перших праць, що згадувала проблему охорони праці людей при виконанні ними робіт. З того часу вчені детально вивчали це питання та вдосконалювали його практичне втілення. Так, питання охорони праці досліджували І.М. Сеченов, В.Л. Кірпічов, П.К. Худяков, М.А. Павлов та ін. [1, с. 11]. Серед сучасних вчених, що звертали увагу на проблеми охорони праці, можна назвати Н.Б. Болотіну, В.С. Венедиктова, М.П. Гандзюка, Є.О. Геврик, Л.П. Грузінову, В.В. Жернакова, В.Ц. Жидецького, П.О. Ізюїту, М.П. Купчика, В.І. Прокопенка, О.А. Теличко, Г.І. Чанишеву, І.І. Шамшину, О.М. Ярошенко та ін.

**Метою** даної статті є визначення поняття охорони праці як інституту трудового права, вивчення його співвідношення з іншими інститутами трудового права та на цій основі з'ясування його ролі в системі трудового права. Для цього необхідно визначити такі поняття, як «інститут права», «інститут трудового права», «охорона праці», та здійснити класифікацію інститутів трудового права.

**Виклад основного матеріалу.** Загальновідомо, що якщо система права складається з галузей, то самі галузі складаються з підгалузей, інститутів і норм права. Окремими взаємозалежними елементами галузі є інститути права. Інститут права – система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин. Інститути права – необхідна ланка в цілісній системі права. Як правило, кожна галузь права має інститути права як свій самостійний структурний підрозділ. Проте інститути права можуть складатися з правових норм різних галузей, бути міжгалузевими. Головне призначення інститутів права – у межах своєї групи однорідних суспільних відносин забезпечити суцільне, відносно закінчене регулювання [3, с. 304].

Погоджуємося з думкою В.С. Венедиктова, що особливу частину трудового права становлять правові інститути або групи норм, які регулюють певні складові трудових відносин або інші відносини, які належать до предмета трудового права [4, с. 73]. Так, інститут трудового права можна визначити як систему відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою трудових правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин.

До інститутів трудового права можна віднести: трудовий договір; працевлаштування; атестація, навчання і підвищення кваліфікації працівників; робочий час і час відпочинку; нормування й оплату праці; дисципліну праці і дисциплінарну відповідальність працівників; матеріальну відповідальність сторін трудових відносин; охорону праці; працю жінок, молоді та осіб із зниженою працездатністю; трудові спори; нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства; діяльність профспілок та інших органів виробничої демократії тощо.

Н.Б. Болотіна та Г.І. Чанишева вважають, що структура трудового права в Україні складається з трьох частин: загальні положення; індивідуальне трудове право; колективне трудове право. Індивідуальне трудове право включає такі правові інститути: трудовий договір; нормування праці; оплата праці; робочий час; час відпочинку; охорона здоров'я працівників на виробництві; дисципліна праці; оцінка результатів праці та атестація працівників; навчання і підвищення кваліфікації працівників; дисциплінарна відповідальність працівників; матеріальна відповідальність сторін трудового договору [5, с. 50]. Тобто інститут охорони праці вони відносять до індивідуального трудового права.

Не важко помітити, що правові інститути не завжди співпадають із видами трудових відносин, котрі складають предмет трудового права. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що окремі правові інститути здійснюють правову регламентацію кількох видів трудових відносин або мають міжга-

лузевий характер. Так, у рамках правового інституту трудового договору здійснюється правове регулювання відносин з правової орієнтації професійного добору кадрів, яке проводиться роботодавцем, укладання, зміни і припинення трудового договору, переведення та переміщення працівників, відсторонення працівника від роботи. Водночас деякі відносини перебувають під впливом не одного, а декількох правових інститутів. Це особливо виявляється щодо правового регулювання колективних відносин, серед яких лише відносини щодо вирішення трудових спорів охоплюються безпосередньо інститутом «вирішення трудових спорів», який, у свою чергу, поділяється на два субінститути: «індивідуальні трудові спори» і «колективні трудові спори». Інші колективні відносини тією чи іншою мірою знають впливу всіх названих інститутів колективного трудового права.

Система трудового права співвідноситься із системою трудового законодавства як зміст і форма. Слід констатувати, що сучасна система трудового права вийшла за рамки тієї структури, яка відображена в КЗпП України. Це, звичайно, не дивно, адже КЗпП України був прийнятий більше 40 років тому. Зміни, що вносилися до нього, не вплинули на структуру основного трудового закону, вона залишилася «старомодною». Значною мірою нові умови праці регламентуються більш сучасними законами та підзаконними нормативно-правовими актами, тому далеко не всі сучасні правові інститути відображені у КЗпП України. Проте не було й не має чистого збігу між системою права і системою законодавства у традиційному його розумінні, якщо навіть відкинути всі нові тенденції. Так, у системі трудового права є інститут «охорона праці», а в КЗпП України йому відповідають три глави – «Охорона праці» (глава XI), «Праця жінок» (глава XII) і «Праця молоді» (глава XIII). Не є самостійним інститутом глава VII «Оплата праці». Правовому інституту «матеріальна відповідальність сторін трудового договору» не відповідає глава КЗпП України. До глави IX входять норми про матеріальну відповідальність працівників за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації, тоді як норми про матеріальну відповідальність власника або уповноваженого ним органу за шкоду, заподіяну працівникові, перебувають у різних главах КЗпП (глава VII «Оплата праці», глава XI «Охорона праці», глава XV «Індивідуальні трудові спори»), а також вони містяться в інших нормативно-правових актах і навіть у керівних постановках Пленуму Верховного Суду України. Слід визнати, що прийняття нового Трудового кодексу – нагальна потреба нинішнього стану суспільних відносин у сфері застосування праці, і в його структурі має знайти відображення структура сучасного трудового права, котра відповідає принципам соціальної ринкової економіки [5, с. 56].

Що стосується інституту охорони праці, то законодавчо поняття охорони праці визначено як система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності [6]. Таким чином, інститут охорони праці трудового права – це система відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою трудових правових норм, які регулюють



проведення соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Інститут охорони праці у вузькому розумінні охоплює правові норми, що регулюють:

- організацію охорони праці на підприємстві;
- розробку та прийняття інструкцій з охорони праці;
- здійснення заходів щодо індивідуального захисту від виробничих травм і професійних захворювань;
- охорону праці жінок, неповнолітніх та інвалідів;
- нагляд і контроль за додержанням норм з охорони праці;
- відповідальність працівників, у тому числі роботодавців, за порушення норм з охорони праці.

Державна політика в галузі охорони праці базується на таких основних принципах: 1) пріоритет життя і здоров'я працівників, повна відповідальність роботодавця за створення належних, безпечних і здорових умов праці; 2) підвищення рівня промислової безпеки шляхом забезпечення суцільного технічного контролю за станом виробництва, технологій та продукції, а також сприяння підприємствам у створенні безпечних та нешкідливих умов праці; 3) комплексне розв'язання завдань охорони праці на основі загальнодержавної, галузевих, регіональних програм з цього питання та з урахуванням інших напрямів економічної і соціальної політики, досягнень у галузі науки і техніки та охорони довкілля; 4) соціальний захист працівників, повне відшкодування шкоди особам, які потерпіли від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань; 5) встановлення єдиних вимог з охорони праці для всіх підприємств та суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форм власності й видів діяльності та ін. [7, с. 155].

Як бачимо з вищевикладеного, інститут охорони праці є невід'ємною складовою системи трудового права, тому його потрібно розглядати системно, в поєднанні з іншими інститутами трудового права.

Так, інститут охорони праці взаємодіє з інститутом трудового договору. При укладенні трудового договору громадянин має бути поінформований роботодавцем під розписку про умови праці на підприємстві, наявність на його робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їх впливу на здоров'я та про права працівника на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору. Законодавством не встановлена окрема форма документа, до якого б вносився запис про те, що працівник поінформований роботодавцем. Такі записи можуть бути внесені до особової картки (форма П-2) або до акта атестації робочого місця.

Забороняється укладення трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком протипоказана запропонована робота за станом здоров'я. До виконання робіт підвищеної небезпеки та тих, що потребують професійного добору, допускаються особи за наявності висновку психофізіологічної експертизи.

Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, роботи машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам законодавства.

Працівник має право розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець не виконує законодавство про охорону праці, умови колективного договору з цих питань. У цьому разі працівникові виплачується вихідна допомога в розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного заробітку [7, с. 185].

Таким чином, взаємодія інститутів трудового договору та охорони праці покликана забезпечувати охорону прав громадянина при прийнятті на роботу та укладенні трудового договору. Однією з перших умов в трудовому договорі поряд із заробітною платою, часом праці та відпочинку є умови, що забезпечують охорону здоров'я працівника, враховуючи особливості його стану здоров'я та соціального статусу. Так, ст. 24 Кодексу законів про працю України встановлює заборону укладення трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком запропонована робота протипоказана за станом здоров'я [8].

Взаємодію інститутів охорони праці, трудового договору та колективного договору вбачаємо у ст. 6 Закону України «Про охорону праці». Так, працівник має право розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець не виконує законодавства про охорону праці, не додержується умов колективного договору з цих питань. У цьому разі працівникові виплачується вихідна допомога в розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного заробітку. Працівника, який за станом здоров'я відповідно до медичного висновку потребує надання легшої роботи, роботодавець повинен перевести за згодою працівника на таку роботу на термін, зазначений у медичному висновку, і в разі потреби встановити скорочений робочий день та організувати проведення навчання працівника з набуття іншої професії відповідно до законодавства [6]. Відповідно до ст. 20 Закону України «Про охорону праці» у колективному договорі (угоді) сторони передбачають забезпечення працівникам соціальних гарантій у галузі охорони праці на рівні, не нижчому за передбачений законодавством, їх обов'язки, а також комплексні заходи щодо досягнення встановлених нормативів безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, підвищення існуючого рівня охорони праці, запобігання випадкам виробничого травматизму, професійним захворюванням, аваріям і пожежам, визначають обсяги та джерела фінансування зазначених заходів. Згідно з колективним договором роботодавець може додатково, понад установлені норми, видавати працівникові певні засоби індивідуального захисту, якщо фактичні умови праці цього працівника вимагають їх застосування [7, с. 187]. Умови додержання законодавчих норм з питань охорони праці та додаткові заходи, що не передбачені законодавчо, але закріплені в колективному договорі, встановлюють додаткові гарантії для працівників та є обов'язковими для дотримання керівниками підприємств, установ та орга-

нізацій.

З інститутом охорони праці тісно взаємодіють і інші інститути трудового права. Так, наприклад, інститут робочого часу також взаємодіє з інститутом охорони праці, а саме в тій частині, що він не повинен визначатися з порушенням норм про охорону праці, тривалість робочого часу не має шкодити здоров'ю працівників. Робочий час – це час, протягом якого працівник виконує роботу, визначену угодою, підпорядковуючись внутрішньому трудовому розпорядку. Можна сказати, що робочий час – це час, протягом якого працівник працює у визначеному місці на визначених угодою сторін умовах. Робочий час встановлюється із дотриманням норм про охорону праці. Скорочена тривалість робочого часу встановлюється для окремих категорій працівників. Так, згідно зі ст. 51 КЗпП скорочена тривалість робочого часу встановлюється для неповнолітніх. Норми робочого часу диференційовані залежно від віку працівника й пов'язані з охороною здоров'я неповнолітнього. Для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють упродовж навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в законі для осіб відповідного віку.

Для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, тривалість робочого часу не перевищує 36 годин на тиждень [1, с. 351].

Інститут охорони праці взаємодіє з інститутом оплати праці: серед прав працівника на охорону праці необхідно виділити право на отримання невиключеної суми заробітної плати у зв'язку зі смертю працівника. Відповідно до ст. 1227 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. суми заробітної плати, які належали спадкодавцеві, але не були ним одержані за життя, передаються членам його сім'ї [9, с. 324].

**Висновки.** Таким чином, на основі вищевикладеного можна зробити висновок, що інститут охорони праці розглядається в сукупності з іншими інститутами трудового права як елемент системи трудового права. Усі інститути трудового права: трудовий договір, працевлаштування, робочий час і час відпочинку, нормування і оплата праці, дисципліна праці і дисциплінарна відповідальність працівників, матеріальна відповідальність сторін трудових відносин, охорона праці, праця жінок, молоді та осіб із зниженою працездатністю, трудові спори, нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства, діяльність профспілок та інших органів виробничої демократії – взаємодіють між собою. Інститут охорони праці трудового права в цьому аспекті є системою відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою трудових правових норм, які регулюють проведення соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

Безпосередній зв'язок і взаємодія інституту охорони праці відбувається із інститутом трудового договору, що спрямовано на забезпечення реа-

лізації прав громадянина на належні та безпечні умови праці при прийнятті на роботу та укладенні трудового договору.

Інститут охорони праці взаємодіє з інститутом колективного договору. У колективному договорі (угоді) сторони передбачають забезпечення працівникам соціальних гарантій у галузі охорони праці на рівні, не нижчому за передбачений законодавством, їх обов'язки, а також комплексні заходи щодо досягнення встановлених нормативів безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, підвищення існуючого рівня охорони праці, запобігання випадкам виробничого травматизму, професійним захворюванням, аваріям і пожежам, визначають обсяги та джерела фінансування зазначених заходів.

Робочий час не повинен визначатися з порушенням норм про охорону праці, тривалість робочого часу не повинна шкодити здоров'ю працівників. Скорочена тривалість робочого часу встановлюється для окремих категорій працівників.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Гандзюк М.П. Основи охорони праці : підручник / М.П. Гандзюк, Є.П. Желібо, М.О. Халімовський ; за ред. М.П. Гандзюка. – 5-е вид. – К., 2011.
2. Грузінова Л.П. Трудове право України : навч. посіб. / Л.П. Грузінова, В.Г. Короткін. – К., 2003.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун. – Х., 2001.
4. Венедиктов В.С. Трудове право України : підручник / В.С. Венедиктов – К., 2008.
5. Трудове право України : підручник / Н.Б. Болотіна, Г.І. Чанишева. – К., 2001.
6. Про охорону праці : Закон України від 14 жовтня 1992 р. // ВВР. – 1992. – № 49.
7. Трудове право : підручник / В.В. Жернаков, С.М. Прилипко, О.М. Ярошенко та ін. ; за ред. В.В. Жернакова. – Х., 2012.
8. Кодекс законів про працю України // ВВР. – 1971. – № 50.
9. Пилипенко П.Д. Трудове право України: академічний курс : підручник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін. ; за ред. П.Д. Пилипенка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2006.

**Обушенко А.Н. Соотношение института охраны труда с другими институтами трудового права Украины.** Стаття посвящена дослідженню соотношения института охраны труда с другими смежными институтами трудового права и определению роли института охраны труда в системе трудового права Украины.

**Ключевые слова:** *охрана труда, трудовое право, институт трудового права, взаимодействие, соотношение.*

**Obushenko O.M. Ratio of labor safety institute with other institutions of labor law of Ukraine.** The article is about the research of ratio of labor safety institute with other related labor law institutions and the definition of the role of labor safety institute in the system of labor law of Ukraine.

The concepts of labor law institute are examined. The author gave its definition as a system of relatively isolated from the other and interconnected labor legal norms that regulate a particular group (type) of similar public relations. He substantiated the thesis that legal institutions do not always coincide with the types of employment that are the subject of labor law as separate legal institutions engaged in the legal regulation of several types of employment or are interdisciplinary in nature, and vice versa - some relationships are influenced by not one but several legal institutions. The discrepancy of labor law institutions and the structural parts of the Labor Code of Ukraine are displayed.

The labor safety institute is defined as a relatively isolated from the other and

interconnected labor law rules that regulate socio-economic, organizational, technical, sanitary and health care measures and means aimed to preserve life, health and human earning capacity in the course of employment. It was determined that the labor safety institution of is an integral part of labor law and requires systematic review, in conjunction with other labor law institutions.

The author revealed and described the relations of the labor safety institute with other labor law institutions (employment contract, collective bargaining, working hours, compensation). Thus, the connection of the labour safety institute with the snstitute of the employment contract is revealed through a relation goal - ensuring the rights of the citizen to the proper and safe working conditions at employment and an employment contract, relation with a collective agreement - through regulatory collective impact on the contractual relationship for safety.

*Keywords: labour safety, labour law, institute of employment rights, interaction ratio.*

*Надійшла до редакції 19.03.2013*

**Л.Я. Свистун**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 347.41

## **СУБ'ЄКТИ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ**

Здійснено аналіз законодавства щодо суб'єктів зобов'язань та теоретичних досліджень, спрямованих на вдосконалення правового регулювання суб'єктів договірних та недоговірних відносин. Розкрито види та особливості суб'єктів договірних та недоговірних зобов'язань за законодавством України.

*Ключові слова: договір, суб'єкти зобов'язань, договірні та недоговірні відносини.*

**Постановка проблеми.** Виконання зобов'язання здійснюється за певними загальними правилами, що мають назву принципи виконання зобов'язань. Такими принципами, зокрема, є принцип реального виконання, принцип належного виконання, принцип взаємного співробітництва, принцип економічності тощо. Відповідно до ч. 3 ст. 509 ЦК України, зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості. У свою чергу, принцип належного виконання передбачає виконання зобов'язання належними сторонами, виконання у належному місці, виконання у належний строк та у належний спосіб.

В умовах становлення правового регулювання нових економічних відносин та розвитку цивільного законодавства України питання щодо суб'єктів (сторін) зобов'язань є дискусійними та потребують дослідження. Тому тема статті є своєчасною, доцільною та актуальною.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Значний масив проблемних питань щодо суб'єктів (сторін) зобов'язань у різні періоди розвитку юридичної науки досліджували такі вітчизняні та зарубіжні науковці: М. М. Агарков, С. М. Бервено, Т. В. Боднар, М. І. Брагінський, С. Н. Братусь, С. Я. Вавженчук, В. В. Вітрянський,

Ф. І. Гавзе, А. С. Довгерт, О. С. Йоффе, Т. С. Ківалова, О. О. Кот, О. Я. Кузьмич, В. В. Луць, А. В. Луць, Й. О. Покровський, В. І. Пушай, М. М. Сибільов, Є. А. Суханов, В. С. Толстой, Р. О. Халфіна, Г. Ф. Шершеневич, В. С. Щербина та ін.

**Метою** статті є аналіз законодавства щодо суб'єктів зобов'язань та систематизація теоретичних досліджень, спрямованих на вдосконалення правового регулювання договірних та недоговірних відносин.

**Виклад основного матеріалу.** Елементами будь-яких правовідносин є їх суб'єкти, об'єкти та суб'єктивне цивільне право і суб'єктивний цивільний обов'язок.

Оскільки договір, відповідно до ст. 509 ЦК України, є однією з підстав виникнення зобов'язальних правовідносин, то в ньому, відповідно, також є певні суб'єкти, а саме: одна сторона (боржник), зобов'язана вчинити на користь другої сторони певні дії або утриматися від певної дії на користь другої сторони – кредитора, та друга сторона (кредитор), уповноважена вимагати від боржника виконання зазначеного обов'язку. Абсолютно лаконічно визначено суб'єктний склад зобов'язання у ст. 510 ЦК України, де зазначено, що сторонами у зобов'язанні є боржник та кредитор, на стороні кожного з яких може бути одна або одночасно кілька осіб. Зазначене, відповідно, стосується і договору як підстави виникнення зобов'язання.

У главі 52 ЦК України «Поняття та умови договору» загалом відсутні конкретні правила, які б встановлювали конкретні кількісні чи якісні вимоги до суб'єктного складу договору, за незначними опосередкованими винятками.

Згідно зі ст. 626 ЦК України, договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Можна було б дійти висновку, що кожна особа може бути суб'єктом договору, адже, відповідно до статей 6, 627 ЦК України, сторони є вільними в укладенні договору, у виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Однак насправді це далеко не так, адже комплексний аналіз джерел договірного права дає підстави вважати, що можуть існувати певні обмеження в укладенні тими чи іншими суб'єктами окремих видів договору, а іноді може навіть встановлюватися пряма заборона тим чи іншим особам бути суб'єктом договірних правовідносин.

Держава, як політико-територіальна організація суспільства, є особливим учасником цивільних відносин. Наявність суверенітету дає можливість їй за допомогою об'єктивного права самостійно визначати засади своєї участі у цивільних відносинах та власну правосуб'єктність. У цивільних відносинах вона діє шляхом набуття та здійснення цивільних прав та обов'язків. При цьому, вступаючи у цивільні відносини, держава не втрачає своєї якості суверена [10, с. 394].

Найбільш поширеними видами участі держави у зобов'язальних правовідносинах є договори купівлі-продажу, в тому числі шляхом приватизації, підряду, позики та банківського вкладу. У таких договорах реалізуєть-

ся не лише приватний інтерес особи, що вступає у відносини з державою з метою отримання прибутку, але й публічний інтерес держави у реалізації однієї зі своїх функцій. Разом з тим держава бере участь у цивільних правовідносинах не як окремо взяте єдине ціле, а як сукупність органів різних рівнів, які є незалежними один від одного і виступають як самостійні учасники цивільно-правових відносин.

Оскільки найпоширенішими учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи (ч. 1 ст. 2 ЦК України), саме вони переважно і виступають суб'єктами зобов'язальних правовідносин [16, с. 129, 135].

У багатьох договорах однією із сторін договору може бути лише фізична особа (статті 746, 698, 865, 973, 974 ЦК України; ст. 92 СК України).

Цивільне законодавство надає право бути однією стороною або обома сторонами у договорі лише суб'єктам підприємництва (статті 633, 698, 712, 787, 865, 936, 956, 1033, 1079, 1117 ЦК України та ін.). Відповідно до ст. 179 ГК України, сторонами господарських договорів можуть бути суб'єкти господарювання та певні негосподарюючі суб'єкти, що мають статус юридичної особи.

Для укладення договорів в окремих сферах діяльності законодавець конкретизує осіб, які можуть бути сторонами (стороною) того чи іншого договору, наділяючи їх певною мірою спеціальною праводієздатністю. Так, відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [13] від 12 липня 2001 р., фінансові послуги надаються фінансовими установами, а також, якщо це прямо передбачено законом, фізичними особами – суб'єктами підприємницької діяльності. Проте виключне право або інші обмеження щодо надання окремих фінансових послуг можуть встановлюватися законами про діяльність відповідної фінансової установи та нормативно-правовими актами державних органів, що здійснюють регулювання ринків фінансових послуг.

На формування суб'єктного складу договору може впливати форма власності. Так, відповідно до Закону України «Про оренду державного та комунального майна» [12], орендодавцями державного та комунального майна можуть бути Фонд державного майна України, його регіональні відділення та представництва, органи, уповноважені Верховною радою Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування управляти відповідним майном, державні підприємства.

На формування суб'єктного складу договору можуть впливати фактори, пов'язані з укладенням договорів на біржі, аукціоні, на виконання державного замовлення тощо.

Недоговірні зобов'язання з відшкодування шкоди за своєю сутністю належать до охоронних правовідносин. Цією особливістю зазначених зобов'язань, спеціальним їх призначенням зумовлюється те, що вони є односторонніми зобов'язаннями, тобто, такими, де одна сторона (кредитор) має лише права, а інша (боржник) – лише обов'язки.

Характеризуючи кредитора, слід зауважити, що у зобов'язаннях з відшкодування шкоди кредитор і потерпілий можуть не співпадати в одній особі. Так, при завданні шкоди смертю людини потерпілим є загиблий. Згідно зі ст.

1200 ЦК України, у разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди (тобто є кредиторами) мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті.

Стосовно боржника також варто наголосити, що особою, зобов'язаною відшкодувати шкоду, не завжди є той, хто її завдав: у низці випадків обов'язок відшкодування шкоди покладається на іншу особу, вказану у нормах законодавства. Наприклад, у випадках завдання шкоди органом дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду обов'язок відшкодування такої шкоди покладається на державу (ст. 1176 ЦК України).

Таким чином, у зобов'язаннях з відшкодуванням шкоди можуть фігурувати: 1) кредитор, 2) потерпілий, 3) заподіювач шкоди, 4) боржник. Разом із тим сторін у зазначених зобов'язань тільки дві – кредитор та боржник. Це пов'язане з тим, що вони або об'єднують у собі два поняття (коли у одній особі співпадають кредитор і потерпілий, боржник і заподіювач шкоди), або одне з цих понять, як визначальне, поглинає інше, яке не являє собою юридично самостійну конструкцію (наприклад, малолітні, недієздатні тощо не є суб'єктами цивільних правовідносин, а тому не можуть бути боржниками – стороною у зобов'язаннях відшкодування шкоди).

Характеризуючи суб'єктний склад зобов'язань відшкодування шкоди, слід вказати на неточність твердження, яке іноді зустрічається у цивілістичній літературі, що учасниками (суб'єктами) зазначених зобов'язань можуть бути будь-які учасники цивільних відносин – громадяни, юридичні особи, держава, територіальна громада. Причому кожний з цих суб'єктів може виступати як заподіювач шкоди (деліквент) або потерпілий [15, с. 323].

Згадана неточність полягає у тому, що коло тих суб'єктів, які можуть бути боржниками, і коло тих суб'єктів, які можуть бути кредиторами, не співпадає. Наприклад, згідно з ч. 4 ст. 1191 ЦК України, батьки (усиновлювачі), опікун або піклувальник, а також заклад або особа, що зобов'язані здійснювати нагляд за малолітньою або неповнолітньою особою, які відшкодували шкоду, завдану малолітньою або неповнолітньою особою чи фізичною особою, яка визнана недієздатною, не мають права зворотної вимоги до цієї особи.

Отже, не може бути універсального переліку суб'єктів для зобов'язань відшкодування шкоди взагалі. Відносини, які виникають у результаті завдання шкоди, мають специфіку, зумовлену особливостями об'єкта, якому завдана шкода, суб'єктів, які завдали шкоду, тощо.

Слід зазначити взаємозамінність і взаємопереплетення цивільно-правових відносин у сучасному суспільстві (передусім у комерційному обороті), що зумовили підвищення у цих відносинах ролі та значення третіх осіб, які часто впливають на зміст зобов'язання, визначаючи його правову природу.

Відповідно до ч. 1 ст. 527 ЦК України, особисте виконання обов'язку боржником і особисте прийняття виконання кредитором визнані загальним правилом виконання зобов'язання. Важливою гарантією дотримання цієї



умови виконання зобов'язання є положення ч. 2 ст. 527 ЦК України, згідно з якими кожна із сторін у зобов'язанні має право вимагати доказів того, що обов'язок виконується належним боржником або виконання приймається належним кредитором чи уповноваженою на це особою.

У зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно декілька осіб (ч. 2 ст. 510 ЦК України). Особливості виконання зобов'язання із множинністю осіб, тобто зобов'язання, суб'єктами якого водночас є декілька кредиторів або декілька боржників, або одночасно декілька кредиторів і декілька боржників, встановлені ст. 540 ЦК України. Залежно від того, має місце множинність осіб на одній із сторін чи на кожній із сторін, розрізняють активну, пасивну і змішану множинність осіб у зобов'язанні [8, с. 69–70]. Так, ще М. Агарков зазначав про активну і пасивну сторони зобов'язання, маючи на увазі під активного стороною зобов'язання право вимоги кредитора, а під пасивною – відповідний обов'язок боржника [1, с. 177].

Активна множинність має місце тоді, коли на стороні кредитора є декілька осіб, кожна з яких має право вимагати від одного боржника виконання зобов'язання у певній частці. Кредитор, вимога якого задоволена, вибуває із зобов'язання, яке, проте, зберігає свою силу для решти кредиторів до повного задоволення їх вимог.

Пасивна множинність передбачає наявність декількох осіб на стороні боржника за наявності одного кредитора. У такому зобов'язанні на вимогу кредитора кожний із боржників повинен виконати обов'язок у певній частці, після чого боржник, який виконав зобов'язання, вибуває з нього, але воно (зобов'язання) зберігає силу для решти боржників до повного виконання кожним із них своєю обов'язку.

Змішана множинність має місце у разі участі одночасно декількох кредиторів і декількох боржників. У такому зобов'язанні кожен із кредиторів має право вимагати виконання в певній частці від кожного із боржників.

Зобов'язання з множинністю осіб, виконання якого регулює ст. 540 ЦК України, належить до часткових зобов'язань. За загальним правилом кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства. Як зазначав В. Синайський, у таких зобов'язаннях відповідальність або право вимоги розподіляється на частки [14, с. 302].

Солідарні зобов'язання, відповідно до ст. 544 ЦК України, – це зобов'язання, які характеризуються солідарним обов'язком або солідарною вимогою, що виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема, у разі неподільності предмета зобов'язання. Такі зобов'язання можуть бути пасивно солідарними у разі, якщо кожен із боржників зобов'язаний виконати певну дію або утриматися від неї, і активно солідарними, коли кожен із кредиторів може вимагати від боржника виконання його обов'язку [14, с. 303].

Частиною 1 ст. 542 ЦК України встановлено, що у разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожний із кредиторів має право

пред'явити боржникові вимогу у повному обсязі. Виконання боржником свого обов'язку одному із солідарних кредиторів у повному обсязі звільняє боржника від виконання решті солідарних кредиторів (ч. 3 ст. 542 ЦК України) і водночас покладає на солідарного кредитора, який одержав виконання від боржника, обов'язок передати належне кожному з решти солідарних кредиторів у рівній частці, якщо інше не встановлено договором між ними (ч. 4 ст. 542 ЦК України). Отже, тут з припиненням одного солідарного зобов'язання (активно солідарного) виконанням одночасно виникає (в силу закону) інше солідарне зобов'язання (пасивно солідарне), в якому солідарний кредитор стає боржником стосовно інших солідарних кредиторів.

Як встановлено ч. 1 ст. 543 ЦК України, у разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. З такою редакцією ч. 1 ст. 543 ЦК України не можна погодитися, оскільки в активно солідарному зобов'язанні кредитор не має права вимагати виконання обов'язку частково, оскільки це суперечить характеру солідарного зобов'язання. Як вважає Т. В. Боднар, мова тут має йти про виконання обов'язку в частині [4, с. 30]. Тому ч. 1 ст. 543 ЦК України пропонуємо викласти в такій редакції: «У разі солідарного обов'язку боржників кредитор має право вимагати виконання повністю або у частині боргу як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо».

При реалізації боржником, який виконав солідарний обов'язок, права на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників (ч. 1 ст. 544 ЦК України) відбувається трансформація (перетворення) зобов'язання: а) основне солідарне зобов'язання перетворюється на регресне часткове (це підтверджується і положеннями ч. 2 ст. 544 ЦК України); б) боржник, який виконав солідарний обов'язок за основним зобов'язанням, набуває статусу кредитора стосовно інших боржників за регресним зобов'язанням. Як зазначено в літературі, регресне зобов'язання стає новим, самостійним зобов'язанням, а не є заміною кредитора в основному зобов'язанні [6, с. 30–31].

Крім часткових і солідарних зобов'язань, виділяють ще й третій різновид зобов'язань з множинністю осіб – субсидіарні (додаткові, запасні) зобов'язання, в яких має місце множинність осіб на стороні боржника [6, с. 25, 28–29]. Висновок про існування таких зобов'язань можна зробити із змісту ст. 619 ЦК України, що регулює субсидіарну відповідальність.

Їх суть полягає в тому, що при невиконанні чи неналежному виконанні боржником своїх зобов'язань відповідальність за певних обставин може бути покладена на додаткового боржника. Субсидіарні зобов'язання можуть виникати як на підставі закону (наприклад, при заподіянні шкоди неповнолітніми у віці від 14 до 18 років за відсутності у них майна чи заробітку, достатнього для відшкодування шкоди, заподіяну шкоду відшкодовують їх батьки (усиновителі) або піклувальники, якщо вони не доведуть, що шкода сталася не з їх вини), так і в силу укладеного договору (наприклад, договір поруки).

Крім того, законодавством передбачено випадки, коли виконання зобов'язання виникає для осіб, що не є безпосередніми учасниками зобов'яз-

зання (покладення боржником своїх обов'язків виконання на іншу особу, договірна заміна боржника у зобов'язанні, примусове виконання обов'язку боржника поручителем (майновим поручителем), виконання простроченого обов'язку боржника іншою особою).

За суб'єктом волевиявлення способи зміни осіб у зобов'язанні можна умовно поділити на такі види:

- за волевиявленням кредитора (цесія, правонаступництво);
- за волевиявленням боржника (перекладення боржником свого обов'язку на іншу особу, правонаступництво);
- за взаємною згодою боржника і кредитора (договір про заміну боржника у зобов'язанні);
- за волевиявленням третіх осіб, що несуть відповідальність згідно із забезпечувальними договором (виконання обов'язку боржника поручителем (майновим поручителем));
- за волевиявленням інших осіб, що виконують прострочене зобов'язання боржника під страхом втрати своїх прав на майно боржника (ч. 3 ст. 528 ЦК України) [11, с. 56].

**Висновки.** Проведений нами аналіз дає підстави для таких загальних висновків. Поняття «суб'єкти зобов'язання» та «суб'єкти виконання» не завжди збігаються. До суб'єктів виконання зобов'язання слід віднести: сторони зобов'язання (боржника і кредитора); інших осіб на стороні боржника або кредитора («співборжників» та «співкредиторів» у зобов'язанні з множинністю осіб); третіх осіб у зобов'язанні. Останні як суб'єкти виконання зобов'язання не є його сторонами.

Суб'єкти договорів пов'язані з певними обмеженнями, встановленими законодавцем: обмеження, пов'язані з віком учасників цивільного обігу. Недодержання умови щодо віку сторони договору є підставою для визнання його недійсним; обмеження, пов'язані з психічним станом учасників цивільного обігу; для укладення договорів в окремих сферах діяльності законодавець конкретизує осіб, які можуть бути сторонами (стороною) того чи іншого договору, наділяючи їх певною мірою спеціальною праводієздатністю; на формування суб'єктного складу договору може впливати форма власності.

Хоча теоретично кредитором (потерпілим) та заподіювачем шкоди (боржником) у зобов'язаннях відшкодування шкоди може бути і фізична особа (у тому числі іноземець і особа без громадянства), і юридична особа, і держава, і територіальна громада, і АРК, але практично коло суб'єктів зазначених зобов'язань не може бути універсальним і залежить від виду відносин, що виникають при завданні шкоди.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2-х т. Т. 1. / Агарков М. М. – М., 2002.
2. Блашук Т. В. Можливість визначення держави як сторони цивільно-правового договору / Блашук Т. В. // Часопис Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – № 1 (3). – С. 1–9.
3. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві : монографія / Боднар Т. В. – К., 2005.
4. Боднар Т. В. Суб'єкти виконання договірних зобов'язань / Боднар Т. В. //

Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 6. – С. 28–31.

5. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / Брагинский М. И., Витрянский В. В. – М., 2000.
6. Гражданское право : учебник : в 2-х т. Том 2. / отв. ред. Е. А. Суханов. – М., 2000.
7. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. – К., 2008.
8. Иоффе О. С. Обязательственное право / Иоффе О. С. – М., 1975.
9. Ківалова Т. С. Деякі питання характеристики суб'єктів зобов'язань відшкодування шкоди / Ківалова Т. С. // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия "Юридические науки". Том 21 (60). – 2008. – № 1. – С. 132–138.
10. Лунц Л. Курс международного частного права : в 3 т. / Лунц Л. – М., 2002.
11. Осіпов А. Хочу бути кредитором: виконання зобов'язань боржника іншою особою / Осіпов А. // Юридичний журнал. – 2008. – № 12. – С. 56–59.
12. Про оренду державного та комунального майна : Закон України від 10 квітня 1992 р. № 2269-ХІІ // ВВР України. – 1992. – № 30. – Ст. 416.
13. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-ІІІ // ВВР України. – 2002. – № 1. – Ст. 1.
14. Синайский В. И. Русское гражданское право / Синайский В. И. – М., 2000.
15. Цивільне право України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко]. – Т. 2. Особлива частина. – К., 2003.
16. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К., 2004. – Кн. 1.
17. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // ВВР України. – 2003. – № 40–44.

**Свистун Л.Я. Субъекты обязательств по законодательству Украины.** В данной статье проведен анализ законодательства относительно субъектов обязательств и теоретических исследований, направленных на совершенствование правового регулирования субъектов договорных и недоговорных отношений. Раскрыты виды и особенности субъектов договорных и недоговорных обязательств по законодательству Украины.

**Ключевые слова:** договор, субъекты обязательств, договорные и недоговорные отношения.

**Svystun L.Ya. Subjects obligations under the laws of Ukraine.** The term "subjects obligation" and "actors perform" is not always the same. The author relates to entities of the obligation as follows: party liability (debtor and creditor), others on the side of the debtor or the creditor ("joint debtor" and " joint creditor" in the obligation of the plurality of persons); third parties is committed Liabilities. Latter subjects as the obligation is not his party.

Subjects related to agreements with certain restrictions set by legislators: limitations related with the age of the participants of civil circulation. Failure to comply with conditions regarding the age of the contracting parties is a ground for declaring it invalid; limitations related with the mental state of the participants of civil circulation\$ to conclude agreements in specific areas the legislator specifies persons who may be parties (party) of a contract, giving them to some extent a special capacity and capability; ownership may affect the formation of the contract subject composition.

Although in theory the lender (the victim) and the tortfeasor (the debtor) in liabilities for damages may be an individual (including a foreigner and stateless person) and legal entities, and state and local community, and the Autonomous Republic of Crimea, but in practice the range of subjects of those commitments can not be universal and depends on the type of relations that arise when harm.

**Keywords:** agreement, the entity must, contractual and non-contractual relationships.

*Надійшла до редакції 11.03.2013*

**А.С. Бочарникова**

здобувач

(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 349.24 : 331.456

## **ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ**

Розглянуто сучасний стан правового регулювання охорони праці на підприємствах в Україні. Акцентовано увагу на важливості удосконалення правового регулювання охорони праці на підприємствах в сучасних умовах.

*Ключові слова:* законодавство України, нормативно-правові акти, охорона праці, підприємства.

**Постановка проблеми.** Нещасні випадки та аварії на виробництві негативно впливають як на рівень ефективності трудової діяльності, так і на виробничий процес взагалі, а також можуть стати підставою для високих додаткових витрат кожного підприємства в Україні. Вказані фактори також знижують безпеку виробництва, а це, у свою чергу, змінює у бік погіршення ставлення працівника до виконання своїх професійних обов'язків та вимог з охорони праці, що, зокрема, призводить до зниження якості роботи. З огляду на це, вкрай важливо удосконалити правове регулювання охорони праці в умовах сьогодення, що буде мати позитивний соціально-економічний ефект.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Питання стосовно певних сторін правового регулювання охорони праці свого часу були предметом досліджень Н.Б. Болотіної, Г.С. Гончарової, В.В. Лазора, Л.І. Лазор, М.І. Іншина, О.М. Обушенка, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенка, О.І. Процевського, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишевої, І.І. Шамшиної, В.І. Щербини, О.М. Ярошенка та інших.

**Метою** цієї статті є аналіз нормативно-правових актів та теоретичних положень з питань охорони праці з метою визначення шляхів вдосконалення її правового регулювання.

**Виклад основного матеріалу.** Охорона праці виступає не тільки вимогою лише економічної сталості та ефективної роботи, але має й велике соціологічне значення, оскільки перш за все покликана забезпечувати належні безпечні умови праці задля захисту здоров'я та життя працівника. Навіть світовим товариством визнається право кожної людини на справедливі та сприятливі умови праці, що включають умови праці, які відповідають вимогам безпеки та гігієни (ст. 23 Загальної декларації прав людини та громадянина, ст. 7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права). Слід нагадати, що це положення знайшло своє закріплення та розвиток у національному законодавстві. Право кожної людини на належні та безпечні умови праці закріплене в Конституції України (ст. 43), Кодексі законів про працю (ст. 2), Основах законодавства України про охорону здоров'я (ст. 6).

Законодавство України з питань охорони праці, як і будь-яке інше на-

ціональне законодавство, є системою взаємопов'язаних нормативно-правових актів, які регулюють відносини у галузі реалізації державної політики щодо правових, соціально-економічних, організаційно-технічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини у процесі праці.

У ч. 1 ст. 4 Закону України «Про охорону праці» закріплено, що державна політика в галузі охорони праці визначається відповідно до Конституції України Верховною Радою України й спрямована на створення належних, безпечних і здорових умов праці, запобігання нещасним випадкам і професійним захворюванням. Державна політика України в галузі охорони праці здійснюється згідно з міжнародною практикою і національним законодавством та реалізовується на засадах пріоритетності життя і здоров'я людини стосовно результатів виробничої діяльності.

Водночас важливо підкреслити, що питаннями охорони праці досить серйозно переймається не тільки наша держава, але і вся світова спільнота. Зокрема, у Міжнародному Бюро Праці (далі – МБП) на даний час у якості першочергового завдання визначено необхідність збільшення кількості інспекторів праці. Так, у Малайзії один інспектор праці припадає на 5,5 тис. економічно активного населення, в Латвії – на 8,3 тис., Камбоджі – на 370 тис., в Бангладеш – на 3 млн. 200 тис. економічно активного населення [1]. Саме тому МБП запропонувало цілу низку заходів, що спрямовані на збільшення кількості інспекторів праці та покращення якості їх трудової діяльності. Запропоновані заходи спрямовані на відновлення інспекцій праці. Це питання організації тристороннього аудиту інспекцій, розробки їхнього морального та професійного кодексу, підготовки інформаційних листків для інспекцій праці, розробки міжнародних принципів інспекції праці, видання матеріалів щодо управління ризиками та системами охорони праці, а також цільового навчання інспекторів.

Крім Міжнародної Організації Праці, проблемами охорони праці займається й Європейський Союз. Органи ЄС намагаються об'єднати зусилля держав-членів Євросоюзу в зазначеній області: видаються нормативні документи щодо охорони праці, які включають різні аспекти виробничої діяльності (вони включаються в національні закони про охорону праці та постійно підвищують вимоги до його умов), здійснюється велика та значна пропагандистська діяльність, адресована не тільки менеджменту підприємств, але й широкими масам працівників. За останні роки Європейське агентство з охорони праці на виробництві проводить активну роботу щодо покращення умов праці та скорочення травматизму у малому та середньому бізнесі, а також щодо розповсюдження позитивного досвіду.

Слід нагадати, що така підвищена увага організації охорони праці на міжнародному рівні почала приділятися у ХХ столітті. Доказом цьому можна навести деякі основні положення з питань охорони праці, які містяться у ряді міжнародно-правових актів. Ст. 23 Загальної декларації прав людини закріплює, що «кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття» [2]. У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права

встановлено «право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема: ... умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни» [3]. Хартія основних прав Європейського Союзу визначає: «Кожний трудящий має право на роботу в умовах, які забезпечують охорону його здоров'я, його безпеку та повагу його гідності» [4]. Європейська соціальна хартія (переглянута) з приводу умов праці встановлює таке: «Всі працівники мають право на безпечні та здорові умови праці» [5]. У Хартії Співтовариства про основні соціальні права працюючих міститься таке положення: «Кожному трудящому повинні бути забезпечені задовільні умови для здоров'я та безпеки у виробничому середовищі. Повинні бути вжиті заходи для подальшої гармонізації умов у цій сфері при збереженні вже існуючих позитивних результатів» [6].

Таким чином, у зв'язку з євроінтеграційними пріоритетами у зовнішній політиці нашої держави, важливо ретельно та ґрунтовно досліджувати як досвід міжнародно-правового регулювання охорони праці, так й практичні напрацювання країн Європейського Союзу у цій сфері, в яких рівень охорони праці є значно вищим, ніж у нашій державі. Отримані результати мають стати підґрунтям для удосконалення та подальшого розвитку національного законодавства з питань правового регулювання охорони праці на підприємствах.

З огляду на такий нібито серйозний підхід з боку нашої держави до питань охорони праці на підприємствах, вже повинно стати нормою дотримання законів та інших нормативно-правових актів у цій сфері, своєчасне виявлення і усунення наявних недоліків, посилення відповідальності за стан охорони праці та порушення встановлених норм і правил, що зумовлюють численні нещасні випадки, професійні захворювання і аварії на виробництві, тощо. Але кардинальних змін у досліджуваній сфері поки що не вбачається. Так, в Україні щороку на виробництві травмується близько 20 тисяч осіб, з них майже кожний двадцятий – зі смертельним наслідком. Зокрема, у 2010 році загинуло 644 працівників, за шість місяців 2011 року загинуло 270 працівників, допущено низку резонансних аварій із значними людськими і матеріальними втратами. Зокрема, 4 серпня 2011 року 1 шахтар загинув і 22 було госпіталізовано через спалах метану на шахті «Краснокутська» в Луганській області; 29 липня 2011 року в результаті обвалення копра на поверхні шахти імені Бажанова в Макіївці загинули 11 шахтарів і 4 було госпіталізовано. Цього ж дня 28 шахтарів загинули через вибух на шахті «Суходільська-Східна» у Суходільську (Краснодон, Луганська область) [7].

Порівняно з розвиненими країнами в Україні найвищий показник за ризиком загибелі на 100 тисяч працюючих. Порівняно з Англією, – він вищий в 8,5 рази, з Японією – у 3 рази, Німеччиною – більше ніж у 2 рази. Серед країн колишнього соціалістичного табору рівень смертельного травматизму нижчий порівняно з Росією, але вищий, ніж в інших країнах [8].

З огляду на це, важко визнати сучасний стан забезпечення безпечних та здорових умов праці, гарантованих кожному працівникові Конституцією, належним й задовільним. Така ситуація вимагає вжиття кардинальних заходів щодо посилення профілактики травматизму, адже в умовах відчутного зростання виробництва можливе істотне збільшення кількості потер-

пілих, у тому числі і загиблих на виробництві.

Важливо зазначити, що рівень охорони праці у державі багато в чому залежить й від соціально-економічної ситуації. Наша держава намагається вийти з потужної кризи, яка охопила весь світ. Тому в умовах сьогодення соціально-економічну ситуацію в Україні можна охарактеризувати недостатнім фінансуванням як з боку держави, так і з боку власників недержавного сектора економіки на потреби охорони праці на підприємствах. Зокрема, як зазначають науковці з дружньої нам держави, які досліджують питання фінансування охорони праці в РФ: «Основна проблема у створенні безпечних умов праці на підприємствах – дефіцит коштів, які роботодавці виділяють на заходи з охорони праці за залишковим принципом без обліку реальних потреб у створенні безпечних умов праці. Це пов'язано з поганим знанням роботодавцями законодавства про працю та нормативних документів» [9]. В Україні роботодавець не відрізняється оригінальністю, тому у сфері регулювання охорони праці ми спостерігаємо аналогічні проблеми щодо матеріального забезпечення та рівня поінформованості роботодавців з приводу вимог з охорони праці на підприємствах.

Іншою складовою низького рівня ефективності забезпечення охорони праці виступає неналежна нормативно-правова обізнаність роботодавців, недосконалість та застарілість нормативно-правового базису щодо регулювання охорони праці та, крім цього, відсутність достатньої взаємної вимогливості та відповідальності щодо належного забезпечення реалізації норм з питань охорони праці на підприємствах. З огляду на статистичні дані, на цей час є регіони, в яких рівень організації діяльності щодо забезпечення безпечної життєдіяльності дуже низький, а серед факторів, що призвели до виробничого травматизму, не на останньому місці знаходяться недотримання вимог нормативно-правових актів з питань охорони праці на підприємствах. Окрім вищезазначених проблем, є ще комплекс недоліків, що впливають на рівень виробничого травматизму і на які необхідно звернути увагу робітників і фахівців служб з охорони праці. Це недостатня увага до профілактичних робіт з попередження травматизму і забезпечення безпечних умов праці та зниження виробничих ризиків; зношення основних виробничих фондів; недостатній відомчий нагляд за дотриманням вимог з охорони та безпеки праці; необґрунтоване скорочення чисельності робітників з охорони праці як в органах управління, так і в організаціях; зниження виробничої дисципліни, недоліки в навчанні працюючих фахівців з охорони праці.

Отже, переважна більшість виробничих травм та аварій, поряд з організаційно-технічними причинами, трапляється також й через суттєві порушення трудової й технологічної дисципліни, недостатню нормативно-правову обізнаність кадрів з питань забезпечення належних умов праці, відсутність суворого контролю за додержанням працівниками вимог з охорони праці під час виробничого процесу.

Таким чином, з прикрістю необхідно зауважити, що нинішній рівень охорони праці є вкрай низьким. Перш за все це пов'язано з інтенсивним старінням основних фондів, оскільки обладнання, на якому працюють працівники на підприємствах, те тільки фізично, але й морально стає застарі-



лим. Також прослідковується масове зниження трудової й технологічної дисципліни, невиконання простих вимог з техніки безпеки як роботодавцями, так й безпосередньо працівниками. Зазначена ситуація породжує суцільну безвідповідальність керівників у питаннях забезпечення безпечних умов праці працівників на підприємствах та формує легковажне ставлення працівників як до особистої безпеки у виробничому процесі, так й до безпеки своїх колег.

На наш погляд, вказаний стан охорони праці в Україні не слід пояснювати тільки причинами об'єктивного характеру, а саме: кризовим станом економіки та труднощами перехідного періоду. Однією з основних причин є й недоліки у правовому регулюванні охорони праці в умовах ринкової економіки. Доволі суперечливим у правовому регулюванні залишається також питання відповідальності сторін трудових правовідносин у сфері охорони праці. Вважаємо також за доцільне пов'язати результати проведення атестації робочих місць на підприємствах України з розмірами внесків до Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань, тобто чим більше на підприємстві своєрідних «місць ризику», маємо на увазі роботи з важкими, небезпечними та шкідливими умовами праці, тим більше повинні бути відрахування до Фонду з метою отримання працівниками у майбутньому відповідних компенсацій та допомог у разі настання страхового ризику (нещасного випадку, травмування на виробництві, професійного захворювання тощо). Справа у тому, що аналогічне вирішення питань щодо розмірів внесків до страхових соціальних фондів вже вдало використовується у деяких європейських країнах. Так, у Франції внески на соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві визначаються з урахуванням рівня небезпеки виробництва. Подібні підходи до фінансування системи соціального страхування від нещасних випадків на виробництві існують і в Австрії, Бельгії, Великобританії, Данії, Канаді, Іспанії, США, Фінляндії, Швеції, Японії. Отже, науково обґрунтований розмір страхового внеску до фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань має виконувати роль потужного економічного важеля, який буде стимулювати роботодавця, у разі можливості, як до створення належних та безпечних умов праці, так й до проведення відповідного організаційно-матеріального компенсування виконання своїх трудових обов'язків працівниками у тяжких, шкідливих та небезпечних умовах. Саме така схема фінансування системи соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань може стати ефективним економічним механізмом, який змусить роботодавців використовувати відповідні фінансові можливості для підтримки високого рівня техніки безпеки, покращення гігієни праці, зниження шкідливості та небезпеки впливу шкідливих виробничих факторів на організм працівника. Мова йде про підвищення рівня позитивної відповідальності роботодавця у сфері охорони праці.

Водночас в умовах сьогодення задля вдосконалення правового регулювання охорони праці економічні методи впливу повинні відігравати не тільки роль санкцій, але й стимулів. Для того щоб система економічних

пільг та санкцій почала ефективно діяти в сучасних умовах, доцільно ввести обов'язкову періодичну атестацію робочих місць на всіх підприємствах, що, у свою чергу, допоможе встановити фактичний стан належності умов праці та побудувати дієву систему фінансування фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань, в якій розміри внесків будуть прямо залежати від фактичного рівня забезпечення умов праці на конкретному підприємстві. Крім цього, з метою удосконалення сучасного стану правового регулювання охорони праці на підприємствах доцільно посилити позитивну відповідальність роботодавця у питаннях забезпечення належних та безпечних умов для працівників.

Важливо наголосити на тому, що з огляду на тяжкість наслідків недотримання посадовцями та працівниками встановлених вимог з охорони праці в Україні, доцільно переглянути у бік підвищення встановлені санкції за їх порушення, оскільки те що маємо на даний момент, тобто встановлений у ст. 41 КпАП штраф до 15 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і до 7 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, взагалі не може реально та матеріально стимулювати вказаних осіб чітко та на належному рівні виконувати свої обов'язки у сфері охорони праці. Саме з цих причин встановлена у чинному законодавстві матеріальна відповідальність за порушення вимог у сфері охорони праці терміново вимагає правового удосконалення та має розповсюджуватися як на роботодавця, так й на працівника. Досвід зарубіжних країн з цих питань є безперечним доказом влучності обраного нами шляху удосконалення правового регулювання охорони праці на підприємствах в Україні. Так, у США штрафи від 20 до 1000 доларів можуть бути накладені на винного у порушенні вимог охорони праці працівника за кожне порушення. В Україні встановлена лише загальна сума штрафу, що складає 2 % місячного фонду заробітної платні підприємства за всі порушення, яких може набратися 80, а то і більше. На працівників державним інспектором може бути накладений штраф до 7 неоподатковуваних мінімуму доходів громадян, що не дає очікуваного ефекту і не є істотним з огляду на статистичні дані [10, с. 5, 6]. Також ефективно діє персоніфікована матеріальна відповідальність у сфері охорони праці й у Франції, де в Кодексі по праці передбачене накладення штрафу на посадових осіб, які винні у порушенні вимог охорони праці, до 8000 франків за кожне виявлене порушення. У разі повторних порушень правопорушник позбавляється судом свободи на строк до одного року або штрафується на суму до 60 тис. франків, або те і інше одночасно [11, с. 51]. Навіть у сусідній Польщі також існує доволі серйозна персоніфікована матеріальна відповідальність за порушення вимог охорони праці. Зокрема, у Польщі працівники з інспекції праці мають право накладати на працівників, з вини яких не створені належні умови праці, штрафи від 10 до 5000 нових злотих (до 2,5 тис. доларів) [12]. Тому і у нашій країні досягти наведеної у прикладах мети неможливо без удосконалення правового регулювання юридичної відповідальності у сфері охорони праці.

**Висновки.** Таким чином, реалії сучасності вимагають невідкладного створення такого нормативно-правового масиву та правового механізму у

сфері охорони праці, за умов ефективного функціонування яких роботодавцю буде невигідно у економічному розумінні мати неналежний стан охорони праці на своєму підприємстві. Роботодавець стане більш вимогливим у питаннях охорони праці і до себе, й до своїх працівників, що, у свою чергу, покращить виробничу та технологічну дисципліну на підприємстві.

#### **Бібліографічні посилання**

1. МОТ призывает укреплять инспекции труда во всем мире / Офіційний сайт Держгірпромнагляду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dnopr.kiev.ua>.
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 / Офіційний сайт Верховної Ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966 / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
4. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7.12.2000 / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
5. Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 //збірка договорів Ради Європи. – К., 2000.
6. Хартія Співтовариства про основні соціальні права трудящих від 09.12.1989 / Офіційний сайт «Законы Украины» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uazakon.com>.
7. Стан виробничого травматизму в Україні у 2010 та 2011 роках / Офіційний сайт Держгірпромнагляду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dnopr.kiev.ua>.
8. Титаренко О. Безпечна праця – передусім // Слобідський край. – 2004. – № 80. – С. 14.
9. Фінансування заходів з охорони праці в Росії (довідь від 29 вересня 2005 року) / Офіційний сайт Держгірпромнагляду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dnopr.kiev.ua>.
10. Андрушкин Б. Переход от административно-командных к экономическим методам управления охраной труда и роль существующего законодательства в этом процессе // Охрана труда. – 1995. – № 12. – С. 3–8.
11. Беззубко Л. Пути совершенствования условий и охраны труда // Охрана труда. – 1997. – № 2. – С. 47–52.
12. Коляса Я. Опыт соседей // Охрана труда. – 1995. – № 12. – С. 16.

**Бочарникова А.С. Правовое регулирование охраны труда на предприятиях в Украине: современное состояние и пути совершенствования.** Рассмотрено современное состояние правового регулирования охраны труда на предприятиях в Украине. Акцентировано внимание на важности усовершенствования правового регулирования охраны труда на предприятиях в современных условиях.

**Ключевые слова:** законодательство Украины, нормативно-правовые акты, охрана труда, предприятия.

**Bocharnikova A.S. Legal regulation of labor safety in enterprises in Ukraine: current situation and ways to improve.**

The author studied the current state of the legal regulation of labor safety in enterprises in Ukraine, as well as international law and the international experience of occupational safety. Attention is focused on the importance of improving the legal regulation of labor safety in enterprises in modern conditions.

Comparative analysis is the subject statistics on occupational injuries. It is noted inadequate and poor state of maintenance of safe and healthy working conditions guaranteed by the Constitution to each employee. The attention is paid to problems of financial, technical, organizational and information safety support.

The author highlighted the importance of research and experience in the use of

international legal regulation of work and practical achievements of the European Union.

She formulated a series of proposals to improve regulation of labor safety. She justified the expediency of introduction of mandatory periodic certification of workplaces on all companies, which in turn will help to establish the actual condition of membership conditions and build an efficient system of financing social insurance against industrial accidents and occupational diseases in which contributions are directly depend on the actual level of provision of working conditions at a particular facility. The attention is paid to positive feasibility strengthening the employer's responsibility in matters of providing proper and safe working conditions for employees, as well as the upward revision of the established sanctions (primarily administrative responsibility) for violation of labor safety

**Keywords:** *law of Ukraine, regulations, labor safety, enterprises.*

*Надійшла до редакції 15.02.2013*

**О.В. Коваль**

аспірант

*(Національна академія внутрішніх справ)*

УДК 347.232.43

## **НАБУВАЛЬНА ДАВНІСТЬ ТА ПРИВАТИЗАЦІЯ – ПОХІДНІ СПОСОБИ ВИНИКНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЖИТЛО**

Досліджено способи виникнення права власності на житло, такі як набувальна давність та приватизація, що закріплені у нормативно-правових актах та висвітлені у наукових доробках, та проведено аналіз способів виникнення права власності на житло, вивчено можливість їх реалізації.

**Ключові слова:** *житло, житлові приміщення, право власності на житло, відчужувач, набувач, набувальна давність, приватизація.*

**Постановка проблеми.** В теорії цивільного права способи виникнення права власності на житло прийнято розмежовувати на первісні та похідні. При цьому таке розмежування здійснене лише шляхом доктринального тлумачення, оскільки критерії поділу способів виникнення права власності законодавчо не закріплені, що, у свою чергу, викликає існування різних наукових точок зору. Одні науковці вважають, що в основу розмежування покладено критерій правонаступництва, інші таким критерієм визначають волевиявлення [7, с. 294]. Разом з цим Є. Харитонов та О. Старцев пропонують застосовувати принцип врахування "обґрунтованості (базису) прав", сутність якого полягає в тому, що первісними є такі способи набуття права власності, де права власника не ґрунтуються на правах інших осіб, тоді як похідні способи, навпаки, припускають, що право набувача ґрунтується на праві відчужувача [7, с. 294].

Спираючись на існуючі наукові думки, не викликає сумніву той факт, що до первісних способів виникнення права власності на житло слід віднести ті способи, за яких набуття прав на житло відбувається вперше (наприклад, у результаті здійснення індивідуального будівництва), а до похідних – ті способи, за яких набуття прав на житло відбувається вже не вперше, тобто раніше воно вже перебувало у власності (наприклад, у результаті

спадкування, укладання договорів купівлі-продажу, дарування тощо).

Разом з тим спірними залишаються питання щодо розмежування на первісні та похідні таких способів, як виникнення права власності на житло на підставі набувальної давності та приватизації.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** В основу даної статті покладено наукові дослідження вітчизняних та російських фахівців у галузі житлового права, а саме: Ю. Басина, Д. Бобрової, Б. Гонгало, М. Галянтича, В. Грибанова, О. Дзери, А. Довгерта, Д. Дождева, Н. Кузнецової, О. Підпригори, О. Старцева, Є. Харитонова. Питання стосовно способів реалізації права на житло піднімалося у наукових статтях та працях В.Борисової, О.Воронової, І.Лисенко, П.Петренко.

Дослідження спрямоване на узагальнення та аналіз таких способів виникнення права власності на житло, як набувальна давність та приватизація, що закріплені у нормативно-правових актах та висвітлені у наукових доробках, з метою вивчення їх практичної реалізації.

**Виклад основного матеріалу.** Незалежно від критерію, який покладено в основу розмежування способів набуття права власності, науковці єдині в поглядах щодо необхідності такого розмежування. Мова йде про практичне застосування такого поділу, оскільки від типу способу (підстави) встановлення права власності залежить характер претензій, що можуть бути заявлені до власника: при похідних способах набуття права власності право набувача ґрунтується на праві відчужувача, то оспорюватися може не тільки право власника, але також і право осіб, що передали йому у власність спірну річ [7, с. 294].

Право власності на житло, яке виникло на підставі набувальної давності чи приватизації, передбачає виникнення прав щодо такого житла у набувача вперше. Акцент слід робити на тому, що набувачем права власності на житло за таких обставин вперше стає приватна особа – громадянин, а не держава, коли житло переходить у державну власність, чи територіальна громада, коли житло переходить у комунальну власність. Виходячи з таких міркувань можна стверджувати, що зазначені способи є первісними. Є. Харитонов та О. Старцев відносять приватизацію до первісних способів набуття права власності [7, с. 301].

Однак з такою позицією погодитися складно. Якщо розглядати житло, як річ, крізь призму новостворення (попереднього існування), тоді виникнення прав у приватного набувача є похідним способом набуття права власності на житло, оскільки до цього переходу права власності дане житло перебувало у державній чи комунальній власності, а тому відбуватиметься зміна і власника, і форми власності. Таку позицію обстоюють деякі науковці, які зазначають, що приватизація – це похідний спосіб виникнення права власності, оскільки разом із майном до осіб, що приватизували майно, переходять відповідні права та обов'язки [4, с. 342].

Досліджуючи питання виникнення права власності на житло на підставі набувальної давності, П. Петренко зазначає, що ст. 344 ЦК України є новелою порівняно з Цивільним кодексом 1963 р, оскільки вона запроваджує новий інститут – набуття права власності за давністю володіння [5, с.

7]. Відповідно до ч.1 ст. 344 ЦК України, якою визначено, що особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном – протягом п'яти років, набуває право власності на це майно [9].

Аналіз ст. 344 ЦК України дозволяє стверджувати, що виникнення права власності на житло на підставі набувальної давності можливе за таких умов: заволодіння чужим житлом має бути добросовісним, відкритим і безперервним. Добросовісним вважається таке заволодіння, яке здійснено правомірно, на законних підставах. Добросовісним визнається той набувач, який не знав і не міг знати, що набуває майно в особи, яка не має права його відчужувати (ст. 330 ЦК України). Доказами добросовісного володіння можуть бути квитанції про сплату послуг за електропостачання, водопостачання тощо. Набувальна давність не стосується випадків заволодіння чужим майном обманним чи злочинним шляхом [5, с. 7]. Відкритість володіння означає, що таке володіння є очевидним для сторонніх осіб. Щодо безперервності володіння існують певні правила. Володіння чужим житлом має відбуватися протягом десяти років, або п'ятнадцяти років, якщо особа заволоділа майном на підставі договору з його власником, який після закінчення строку договору не пред'явив вимоги про його повернення. При цьому особа, яка заявляє про давність володіння, може приєднати до часу свого володіння увесь час, протягом якого цим майном володіла особа, чийм спадкоємцем ( правонаступником) вона є. Крім того, право власності на житло за набувальною давністю набувається за рішенням суду та виникає з моменту державної реєстрації [9]. Іншими словами, передумовою набуття права власності повинно було бути безперервне володіння річчю протягом встановленого законом строку.

На думку Д. Мейєра, виникнення права власності на підставі набувальної давності є похідним способом, оскільки за давністю право власності на річ переходить від однієї особи-власника до іншої, так само як право власності переходить на підставі правочину [3, с. 389]. Такої ж думки дотримується й І. Лисенко, посилаючись на давньоримське право та визначаючи підстави набуття права власності за давністю, які передбачали, що попередній власник речі за своєю волею передає її іншій особі [2, с. 248].

Аналогічною є позиція Є. Харитонова, який зазначає, що набуття права власності за набувальною давністю ґрунтується на тому припущенні, що власник майна, який тривалий час не цікавиться, де і у кого перебуває його річ, не має наміру зберігати за собою право власності на неї. З метою визначеності цивільних відносин ця річ визнається власністю фактичного добросовісного володільця [7, с. 300].

Вважаємо, що зазначена позиція науковців є цілком обґрунтованою і приєднуємося до того, що виникнення права власності на підставі набувальної давності є похідним способом, оскільки житло, отримане в такий спосіб, не є новоствореним та за набувальною давністю мова йде про існування чужого майна, що свідчить про наявність попереднього власника.

Наступним способом виникнення права власності на житло, що має спірні моменти, слід вважати приватизацію.

Правовою основою здійснення приватизаційних процесів в Україні є Цивільний кодекс України (ст. 345) та спеціальне законодавство, до якого належать: Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» [1], Положення про порядок передачі квартир (будинків), жилих приміщень у гуртожитках у власність громадян [6]. Відповідно до названого законодавства, приватизація – це безоплатне відчуження квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках, кімнат у квартирах та одноквартирних будинках та належних до них господарських споруд і приміщень державного житлового фонду на користь громадян України. Здійснюється вона шляхом безоплатної передачі громадянам квартир (будинків) згідно з нормами, визначеними галузевим законодавством. При цьому передача квартир (будинків), житлових приміщень у гуртожитках у власність громадян оформляється свідоцтвом про право власності на квартиру (будинок), житлове приміщення у гуртожитку, яке реєструється в органах приватизації і не потребує нотаріального посвідчення.

У цивілістичній літературі акцентовано увагу на тому, що момент виникнення права власності на житло, яке приватизується, може визначатися трьома чинниками: поданням заяви та всіх необхідних документів до органів приватизації на приватизацію державного житлового фонду; прийняттям рішення органом приватизації протягом одного місяця з дня подачі документів шляхом його реєстрації; видачею свідоцтва про право власності [8, с. 218].

Є. Харитонов та О. Старцев наголошують на тому, що у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності, шляхом відчуження майна, що перебуває у державній чи комунальній власності, а також майна, що належить Автономній Республіці Крим, на користь фізичних та юридичних осіб відбувається набуття права власності [7, с. 301]. Крім того, автори вказують і на те, що йдеться не про звичайну передачу права власності від одного власника до іншого, адже здійснюється "роздержавлення": фактично держава відмовляється від правомочностей, які вона мала як суб'єкт публічного права, і право приватної власності як таке вперше виникає у суб'єктів приватного права. Це і дає підстави віднести приватизацію до первісних способів набуття права власності [7, с. 301].

З нашої точки зору, така позиція є помилковою. Житло, що перебувало у державній власності, під час приватизації переходить у приватну власність, при цьому, як уже зазначалося, змінюється і сам власник, і форма власності. У цьому зв'язку вважаємо, що приватизацію слід віднести до похідних способів виникнення права власності.

**Висновки.** Законодавчо закріплених критеріїв розмежування способів виникнення права власності на первісні і похідні не існує, так само як і однозначної позиції серед науковців щодо такого розмежування. Існують прихильники критерію правонаступництва, інші науковці наполягають на застосуванні критерію волевиявлення, ще інші вбачають найбільш прийнятним розмежування за принципом обґрунтованості прав.

На нашу думку, слід застосовувати критерій правомочності, при якому за наявності попереднього власника з відповідними правомочностями щодо житла, будь-які дії стосовно переходу права власності на це житло до

нового набувача свідчитимуть про похідний спосіб виникнення права власності на це житло, за відсутності попереднього власника та відповідно його правомочностей щодо житла – мова йтиме про первісний спосіб.

Виникнення права власності на житло на підставі набувальної давності свідчить про наявність попереднього власника, у зв'язку з чим мова йде про існування чужого майна, яке переходить у власність нового добросовісного набувача, тобто фактично відбувається зміна власника.

Виникнення права власності на житло у зв'язку з приватизацією свідчить про те, що житло, яке перебувало у державній власності, переходить у приватну власність, при цьому змінюється власник та форма власності.

Враховуючи зазначене, набувальна давність та приватизація належать до похідних способів виникнення права власності на житло.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19 червня 1992 р. // ВВР України. — 1992. — № 36. — Ст. 524.
2. Лисенко І. В. Щодо підстав набуття права приватної власності на житло // Право та управління. — 2011. — № 1. — С. 247–251.
3. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. / Мейер Д. И. — М., 2003.
4. Науково-практичний коментар Цивільного Кодексу України станом на 1 травня 2012 р. / за ред. В.В. Богатиря. — К., 2012.
5. Петренко П. Набувальна давність як спосіб набуття права власності на житло // Правовий тиждень. — 2010. — № 33.
6. Положення про порядок передачі квартир (будинків), жилих приміщень у гуртожитках у власність громадян, затверджене наказом Міністерства з питань житлово-комунального господарства України 16.12.2009 № 396 // Офіційний вісник України. — 2010. — № 8. — Ст. 403.
7. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України : підручник. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — К., 2007.
8. Цивільне право України : підручник: у 2-х кн. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін. ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. — К., 1999.
9. Цивільний кодекс України: зі змінами і доповненнями станом на 15.02.2011 р. — К., 2011.

#### **Коваль Е.В. Приобретательная давность и приватизация – производные способы возникновения права собственности на жилье.**

Исследованы способы возникновения права собственности на жилье, такие как приобретательная давность и приватизация, что закреплены в нормативно-правовых актах и освещены в научных трудах, и проведен анализ способов возникновения права собственности на жилье, изучена возможность их реализации.

**Ключевые слова:** *жилье, жилые помещения, право собственности на жилье, отчуждатель, приобретатель, приобретательная давность, приватизация.*

#### **Koval O.V. Acquisitive prescription and privatization – derived methods of appearing of housing ownership.**

The work is devoted to the study methods of appearing of housing ownership such as acquisitive prescription and privatization, which is embodied in legal acts and published in scientific works, and in this work is analysed of methods of housing ownership, studied the possibility of their implementation.

In this article we discuss the issues which concern of appearing of real estate ownership, such as housing. We examine methods of occurrence and analyzes the criteria of differentiation of methods concern of occurrence of real estate ownership.

It should be noted that in the theory of civil law methods of appearing of real estate ownership are divided into primary and derived. While this division are carried out only by doctrinal interpretation. Criteria for dividing the methods of real estate ownership not fixed by



legislation. That is why there are different scientific points of view.

Some scientists believe that in the basis of the differentiation belongs to criteria of succession. Other scientists insist on applying to criteria of expression. Another scientists see the most acceptable differentiation according to the principle of reasonableness rights.

In our opinion, should apply the criteria of eligibility. According such criteria, if previous owner with the relevant housing eligibility is present, any action regarding the transfer of ownership of the housing to the new purchaser will testify derived method appearing of housing ownership, if previous owner is absent, and his housing eligibility is absent – we talk about primary method appearing of housing ownership.

According to scientific thought, no doubt about the fact that in primary method appearing of housing ownership should include the method in which the purchase of housing rights will be in the first time, and to derived method - the method in which the purchase of housing will not be in the first time, and earlier it was already in the property.

However, difficult questions are regarding the distinction between the primary and derived methods appearing of housing ownership, which are based on the acquisitive prescription, and privatization.

**Keywords:** *housing, homes, ownership of housing, disposing, purchaser, acquisitive prescription, privatization.*

*Надійшла до редакції 01.03.2013*

**Н.М. Степакова**

викладач

*(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)*

УДК 349.2

## **ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТАДІЙ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ**

Досліджено правозастосовний процес, його логічно пов'язані стадії, в межах котрих вирішуються конкретні організаційні та дослідницькі завдання щодо реалізації права. Проаналізовано стадії правозастосування у трудовому праві.

**Ключові слова:** *норми трудового права, реалізація права, правозастосування, стадії правозастосування.*

**Постановка проблеми.** Правозастосування являє собою складну юридичну діяльність, спрямовану на вирішення конкретних справ у різних сферах людської життєдіяльності, зокрема у сфері реалізації людиною свого невід'ємного права на працю. Застосування норм трудового права реалізується через систему певних дій, що вчиняються суб'єктами правозастосування у необхідній послідовності. Це надає змогу виділити у правозастосуванні певні стадії (блоки). З цього приводу слушно зазначав Ф. А. Григор'єв, що застосування права – єдиний та разом із тим складний процес, що має початок та кінець. Він складається із декількох логічно пов'язаних одна з одною стадій, в межах кожної з яких вирішуються конкретні організаційні та дослідницькі завдання щодо реалізації права [0, с. 417].

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Слід зазначити, що серед правників не існує єдиної точки зору сто-

совно кількості стадій, що їх проходить правозастосування. Так, одні дослідники – С. С. Алексєєв, М. І. Матузов, О. Ф. Скакун, В. М. Горшенєв, Ф. А. Григор'єв, І. Я. Дюрягін, В. В. Лазарєв та ін. – вважають, що правозастосовна діяльність відбувається у три етапи 1) встановлення фактичних обставин справи, 2) вибір й аналіз юридичних норм, 3) рішення справи, виражене в акті застосування права [2, с. 39; с. 24; 0, с. 391–392; 3, с. 191–192 та ін.]. На думку інших правознавців (наприклад, Н. Г. Александров, В. О. Котюк та ін.), застосування норм права складається з шести стадій, а саме: 1) аналіз і вивчення фактичних обставин справи, встановлення юридично значимих фактів і їх оцінка; 2) вибір нормативного акта відповідної норми права, яку належить застосувати до них; 3) перевірка справжності і правильності тексту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми; 4) аналіз змісту і тлумачення правової норми; 5) прийняття рішення по справі і оформлення в індивідуальному акті застосування правових норм; 6) доведення цього рішення до суб'єктів, яких вони стосуються, і його виконання, використання або дотримання [4, с. 148].

Проте В.І. Попов, досліджуючи правозастосування у сфері трудового права, вважає, що збільшення кількості його стадій призводить до надмірної деталізації та дублювання їхніх рис. Автор доходить висновку, що для характеристики процесу застосування норм трудового права достатньо трьох стадій: 1) встановлення фактичних обставин справи; 2) вибір та аналіз норм права (встановлення юридичної основи справи); 3) рішення справи, виражене в акті застосування права [5, с. 13–14, с. 39–44]. Не можемо повністю погодитися із такою позицією автора. Адже, з одного боку, дійсно у ряді випадків застосування норм трудового права воно реалізується у вигляді якогось простого одночасного акту компетентного органу чи посадової особи, тобто коли ситуація не вимагає від правозастосовного органу якоїсь складної послідовності дій та особливих творчих зусиль для правильного вирішення ситуації (справи). Очевидно, що у такому випадку ряд стадій правозастосування може спрощуватися. З іншого боку, повністю відмовитися від виокремлення тих чи інших стадій також не можна, оскільки окремі юридичні справи мають досить складний характер, і вчинення певних правозастосовних дій зумовлене об'єктивною необхідністю ситуації, що склалася. Також слід враховувати й те, що на практиці досить складно чітко відокремити одну стадію від іншої, оскільки вони тісно переплітаються та перетікають одна в одну.

**Виклад основного матеріалу.** Слід зазначити, що стадія правозастосування – це певна сукупність однорідних дій, що вчиняються у певній послідовності та поєднані єдиним завданням, на виконання якого вони спрямовані. Враховуючи той факт, що правозастосування має бути оперативним та раціональним, тобто здійснюватися у найкоротші строки (але без втрати якості) та максимально відповідати ситуації, що склалася, правозастосовна діяльність у кожному конкретному випадку має складатися лише з тих етапів (групи дій), які є необхідними для адекватного вирішення того чи іншого юридичного питання. Тому, з нашої точки зору, очевидно, що інколи процес застосування норм права може і не мати якоїсь однієї або декількох

яскраво виражених стадій, особливо це стосується вищезазначених по тексту випадків, коли ситуація не вимагає від правозастосовного органу заглиблення у сутність справи і може бути вирішена у три етапи, тобто: встановлюються фактичні обставини справи, потім підбирається необхідна юридична норма та приймається відповідний правозастосовний акт. При цьому суб'єкт правозастосування діє, так би мовити, автоматично, не вдаючись до глибинного аналізу юридичної ситуації та норми права, що застосовується.

У сфері трудового права слід виділити такі стадії правозастосування:

1) встановлення та вивчення фактичної основи справи;

2) встановлення юридичної основи справи:

а) обрання тих нормативно-правових актів та норм трудового права, які мають бути застосовані у даному випадку;

б) аналіз відібраного з метою використання у правозастосовній діяльності нормативного матеріалу;

3) винесення рішення, його документальне оформлення до доведення до відома зацікавлених осіб.

Перша стадія є дуже важливою, оскільки саме від того наскільки правильно правозастосовний орган встановить усі фактичні обставини, багато у чому залежить якість усієї подальшої правозастосовної діяльності. Фактичні обставини являють собою певну сукупність життєвих обставин, які або прямо передбачаються гіпотезою тієї чи іншої норми трудового права та вимагають владного втручання компетентного органу, або не вказуються у ній, проте в силу своєї специфіки вимагають від суб'єкта правозастосування визнання їх як юридичного факту та вчинення у зв'язку із цим відповідних правозастосовних дій. З цього можна зробити цілком закономірний висновок, що саме наявність певних фактичних обставин є першоосновою правозастосовної діяльності, адже якщо їх не буде, відпаде й необхідність здійснювати усі подальші дії: обирати необхідні норми, аналізувати їх та ін.

Дана стадія за своєю сутністю дещо нагадує те, що називають у кримінальному чи цивільному процесі доказуванням.

Складність першої стадії правозастосування полягає у тому, що суб'єкт правозастосування, як правило, не може спостерігати фактичні обставини справи безпосередньо, тому що вони належать до минулого. Тому вони підтверджуються доказами – слідами минулого, які мають матеріальний чи нематеріальний характер і зафіксовані в документах (показання свідків, протокол огляду місця події, висновок експерта та ін.). У свою чергу, докази повинні відповідати таким вимогам: вірогідність – залучення і аналіз лише тих фактів, які мають значення для справи, що розглядається; обґрунтованість – використання лише зазначених процесуальними нормами засобів доведення; повнота – встановлення всіх даних, які мають значення для справи, що розглядається [6, с. 66–67].

З нашої точки зору, фактичні дані можна поділити на головні (чи основні) та факультативні. Головні фактичні обставини – це ті, які в обов'язковому порядку тягнуть вчинення тих чи інших правозастосовних дій, тому їх чітке визначення має найбільше значення. Як правило, коло таких обставин прямо передбачається гіпотезою норм трудового права. Яск-

равим прикладом цього можуть послужити норми статей 130 та 137 Кодексу законів про працю України. Так, у першій закріплено, що при покладенні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством. Друга ж стаття, 137 КЗпП України, встановлює, що суд при визначенні розміру шкоди, що підлягає покриттю, крім прямої дійсної шкоди, враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обстановку, за якої шкоду було заподіяно. Коли шкода стала наслідком не лише винної поведінки працівника, але й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшений. Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли шкода заподіяна злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою [7].

Положення приведених норм надають досить чітке уявлення про те, які ж саме обставини слід встановити, для того щоб сформулювати фактичну основу справи та здійснити на їх підставі відповідні правозастосовні дії.

Що ж стосується факультативних обставин, то вони, як правило, мають допоміжний характер і можуть встановлюватися суб'єктом правозастосування з метою уточнення та конкретизації тих чи інших основних обставин. В основному, такі обставини прямо не передбачені у нормах трудового права, необхідність їх встановлення визначається суб'єктом правозастосування на власний розсуд. Так, наприклад, за порушення трудової дисципліни роботодавець цілком справедливо може застосовувати до порушника дисциплінарне стягнення, зокрема звільнення. Однак перед тим він (роботодавець) повинен отримати від порушника пояснення з приводу вчиненого порушення та самостійно визначити важливість обставин, які змусили працівника порушити трудову дисципліну, і вже потім, виходячи із цього, здійснити правозастосування до працівника у вигляді притягнення його до дисциплінарної відповідальності чи відмовитися від нього.

Визначивши певне коло фактичних обставин, правозастосовний суб'єкт починає їх зіставлення з нормою трудового права. Тобто спочатку він окреслює коло фактичних обставин та аналізує їх окремо від норм трудового права, що будуть застосовуватися, а вже наступним кроком є їх поєднання (зіставлення) з конкретною нормою (нормами) трудового права, для того щоб встановити чи відповідають зібрані фактичні дані (обставини) справи юридичним ознакам, що закріплює та чи інша норма трудового права.

Отже, якщо описати першу стадію кількома словами, то можна сказати, що на ній компетентний орган встановлює що ж, власне, сталося насправді, якого роду ситуація склалася і чи потребує вона для свого адекватного вирішення втручання компетентного суб'єкта правозастосування.

У зв'язку із цим можемо виділити такі основні кроки, що здійснює

правозастосовний орган на першій стадії правозастосування: 1) визначення кола основних (головних, обов'язкових) фактичних обставин справи; 2) встановлення спеціальних та в разі необхідності факультативних даних, що можуть мати значення для вирішення ситуації по суті; 3) збір та фіксація доказового матеріалу; 3) вивчення та аналіз встановлених фактичних даних окремо від норми трудового права, у поєднанні із нею та виокремлення на підставі цього обставин, що є суттєвими для вирішення конкретної юридичної ситуації.

Завершується перша стадія прийняттям суб'єктом правозастосування певного відповідного рішення, яке стосується тільки його (тобто він приймає його для самого себе), і є підсумком його діяльності щодо встановлення обставин та даних по конкретній справі, які становлять її фактичну основу. Підкреслимо, що це рішення ні в якому разі не є завершальним актом правозастосовного процесу.

Наступною стадією є встановлення юридичної основи справи.

Дана стадія включає два етапи. Перший – це відшукування норми трудового права, що підлягає застосуванню у ситуації, яка вирішується. Дана стадія тісно переплітається із попередньою і здійснити їх чітке розмежування неможливо, адже вони витікають одна із одної. Фактично процес обрання тієї чи іншої норми трудового права починається тоді, коли суб'єкт правозастосування починає зіставлення фактичних обставин з юридичними ознаками, закріпленими у нормі трудового права. Слід погодитися із думкою С.С. Алексєєва про те, що на практиці застосування права являє собою безперервний процес юридичного пізнання, який постійно заглиблюється та під час якого відбувається звернення то до фактів, то до юридичних норм, коли на основі аналізу норм виникає необхідність більш глибоко дослідити фактичні обставини, аналіз же фактичних обставин змушує знову звертатися до норм, уточнювати окремі юридичні питання [8, с. 233].

Сутність першого етапу другої стадії полягає у тому, що правозастосовний суб'єкт з усього масиву норм трудового права відшукує одну або кілька норм, які максимально відповідають фактичним обставинам справи, і через застосування якої може бути вирішено ситуацію, що склалася. При цьому зазначений суб'єкт здійснює такі кроки:

1) встановлює галузь права, до якої слід звернутися, та обирає з неї необхідну норму. Вважаємо за необхідне зазначити, що трудові відносини обслуговує не лише галузь трудового права, тож інколи доводиться звертатися й до суміжних із ним галузей (наприклад, цивільне та цивільно-процесуальне право тощо);

2) потім суб'єкт правозастосування визначає чи підходить обрана норма за точки зору її дії в часі та просторі, а також за колом осіб. У цьому контексті слід погодитися із О. Ф. Скакун, яка вказує, що, обираючи норму права для її застосування, слід встановити:

а) чи діяла норма права в момент, коли відбувалися досліджувані обставини;

б) чи діє вона в момент розгляду конкретної справи;

в) чи діє вона на території, де розглядається справа;

г) чи поширюється вона на осіб, пов'язаних з цією справою [90, с. 394].

3) і нарешті третім кроком є встановлення автентичності тексту норми права, що підлягає застосуванню. Тобто правозастосовний орган перевіряє, щоб у тексті, який є документальним викладенням норми, були відсутні недоліки та помилки технічного характеру (друкарська помилка, невірний переклад тощо). Для цього слід користуватися офіційними виданнями в останній редакції.

Обравши необхідну норму трудового чи суміжних галузей права, тобто виконавши усі вищезазначені кроки, правозастосовний орган переходить до другої підстадії, а саме здійснює аналіз змісту цієї норми. Значення цього етапу полягає у тому, що на ньому відбувається встановлення юридичного змісту норми трудового права через її тлумачення. Суб'єкт правозастосування ретельно аналізує зміст норми права та усвідомлює його значення, особливо важливою ця процедура є коли у тексті норми, що підлягає застосуванню, зустрічаються оціночні поняття (наприклад, «поважні причини»). У такому випадку правозастосовний орган чи посадова особа визначаються із наявністю офіційного тлумачення положень норми права, що їх цікавить. В разі необхідності вони також можуть звернутися до вивчення існуючих наукових точок зору з приводу роз'яснення юридичної сутності тих чи інших норм трудового права.

Останньою стадією застосування норм трудового права є прийняття рішення по справі. Фактично на цій стадії відбувається остаточна юридична кваліфікація ситуації, що потребувала вирішення.

Дана стадія виступає логічним завершенням усіх попередніх стадій та підсумовує весь обсяг роботи, проведеної з вирішення конкретної юридичної справи (ситуації).

Стадія прийняття рішення також складається з трьох етапів – це вироблення рішення, його документальне оформлення та доведення до відома зацікавлених осіб.

Вироблення рішення полягає в обранні його необхідної форми та попередньому формулюванні його змісту, тобто створення проекту рішення.

Другим кроком є документальне оформлення прийнятого рішення – видання правозастосовного акта. Враховуючи той факт, що суб'єктами застосування норм трудового права виступають не лише органи та посадові особи, що є носіями державної влади, вважаємо, що під актом застосування норм трудового права слід розуміти творче, індивідуалізоване, вольове, виражене у певній формі рішення компетентного суб'єкта по конкретній юридичній справі, яке приймається на основі норм трудового та суміжних із ним галузей права і містить у собі права та обов'язки для учасників конкретних трудових відносин.

**Висновки.** Отже, можемо констатувати, що правозастосування у сфері трудового права проходить усі основні стадії, що й застосування норм інших галузей права. Однак також слід зазначити, що розподіл правозастосовної діяльності на окремі стадії має досить умовний характер, тому на практиці інколи у тих чи інших випадках застосування норм трудового

права деякі стадії можуть не бути яскраво виражені й збігатися у часі. Проте не слід недооцінювати важливість поділу правозастосовного процесу на окремі стадії, адже це дає змогу більш детально дослідити окремі правозастосовні дії, їх послідовність, визначити ті чи інші недоліки та проблемні аспекти застосування норм трудового права, а також встановити на якому саме етапі вони виникають.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 1997.
2. Лазарев В.В. Применение советского права. – Казань, 1972.
3. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М., 1972.
4. Котюк В.О. Теорія права. Курс лекцій : навч. посібник для юрид. фак. вузів. – К., 1996.
5. Попов В. И. Нормативное регулирование трудовых отношений и применение норм трудового права : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.05. / В. И. Попов. – Екатеринбург, 2000.
6. Пунько О. В. Правозастосовна діяльність міліції : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Пунько О. В. – К., 2005.
7. Кодекс законів про працю України від 10.12.71 // ВВР. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.
8. Алексеев С.С. Проблемы теории права : курс лекций в двух томах. Том. 2. – Свердловск, 1973.
9. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. – Х., 2001.

**Степакова Н.Н. К проблеме определения стадий правоприменения в трудовом праве.** Исследован правоприменительный процесс, его логично увязанные стадии, в рамках которых решаются конкретные организационные и исследовательские задачи относительно реализации права. Проанализированы стадии правоприменения в трудовом праве.

**Ключевые слова:** нормы трудового права, реализация права, правоприменение, стадии правоприменения.

**Степакова Н.М. До проблеми визначення стадій правозастосування у трудовому праві.** Застосування норм трудового права реалізується через систему певних дій, що вчиняються суб'єктами правозастосування у необхідній послідовності.

У сфері трудового права виділено такі стадії правозастосування: 1) встановлення та вивчення фактичної основи справи; 2) встановлення юридичної основи справи; а) обрання тих нормативно-правових актів та норм трудового права, які мають бути застосовані у даному випадку; б) аналіз відібраного з метою використання у правозастосовній діяльності нормативного матеріалу; 3) винесення рішення, його документальне оформлення до доведення до відома зацікавлених осіб.

Зроблено висновок, що правозастосування у сфері трудового права проходить усі основні стадії, що й застосування норм інших галузей права. Однак розподіл правозастосовної діяльності на окремі стадії має досить умовний характер, тому на практиці інколи у тих чи інших випадках застосування норм трудового права деякі стадії можуть не бути яскраво виражені й збігатися у часі. Проте не слід недооцінювати важливість поділу правозастосовного процесу на окремі стадії, адже це дає змогу більш детально дослідити окремі правозастосовні дії, їх послідовність, визначити ті чи інші недоліки та проблемні аспекти застосування норм трудового права, а також встановити на якому саме етапі вони виникають.

**Keywords:** the standards of labor law, realization of law, the stages of law enforcement.

Надійшла до редакції 20.03.2013

## АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ

**І.В. Зозуля**

доктор юридичних наук,  
старший науковий співробітник  
(Харківський національний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.518 : 354.31(477)

### НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КАБІНЕТОМ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ ПИТАНЬ ДІЯЛЬНОСТІ ТА РЕФОРМУВАННЯ МВС УКРАЇНИ: ОСТАННІ ТЕНДЕНЦІЇ

Здійснено аналіз теоретичних і нормативно-правових засад регулювання Кабінетом Міністрів України питань діяльності та реформування МВС України, визначено специфіку та останні тенденції правового забезпечення МВС України, а також обґрунтовано напрямки його удосконалення.

**Ключові слова:** *нормативно-правове регулювання, Кабінет Міністрів України, діяльність та реформування, МВС України*

**Постановка проблеми.** Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, згідно з частинами 1 і 2 ст. 50 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 07.10.2010 р. № 2591–VI [1], видає обов'язкові для виконання акти нормативного характеру – постанови і розпорядження, які певною мірою стосуються діяльності та реформування Міністерства внутрішніх справ України. Так, наприклад, Кабінетом Міністрів України станом до травня поточного року усього було видано 307 подібних документів, які стосуються різних сфер діяльності та реформування Міністерства – реорганізації деяких територіальних органів; перерозподілу деяких видатків державного бюджету, передбачених Міністерству внутрішніх справ на відповідний рік; реорганізації мережі вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ; проведення експерименту з підготовки фахівців для Міністерства внутрішніх справ; призначення певних осіб заступниками Міністра внутрішніх справ України та їх звільнення; питань колегії Міністерства внутрішніх справ тощо.

Разом із тим, на нашу думку, найбільш важливими з цього переліку постанов і розпоряджень є ті, що мають організаційно-структурні ознаки, оскільки саме таким реорганізаційним шляхом Кабінет Міністрів України активно впливає на зміни як структури МВС України, так і державної політики «у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань, боротьби зі злочин-



ністю, розкриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, а також формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів», яку згідно з ч. 3 Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого Указом Президента України від 06.04.2011 р. № 383/2011 [2], проводить Міністерство внутрішніх справ України.

У 2008 році ми вже піддавали детальному аналізу структурну раціональність і організаційну функціональність центрального апарату МВС України як системної ознаки та умов його результативної діяльності в період реформування системи МВС України [3, с. 334–360], зокрема, розглядаючи нормативно-правові засади створення в ньому цілої низки департаментів. Разом із тим перебіг часу, зміни політичної та економічної складової в державі, а також необхідність уточнення основних завдань діяльності та реформування Міністерства внутрішніх справ України викликають нагальну потребу в перегляді його структури. Наразі таким останнім цільовим нормативно-правовим актом у цьому напрямку є Постанова Кабінету Міністрів України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань діяльності Міністерства внутрішніх справ» від 13.06.2012 р. № 533 [4], *аналіз актуальності та дієвості якої й становить мету цієї статті.*

**Виклад основного матеріалу.** Слід зазначити, що, по-перше, Кабінет Міністрів України, починаючи з 1992 року, тільки один раз спеціальним цільовим призначенням визнавав такими, що втратили чинність, деякі власні акти стосовно МВС України, але це торкалось безпосередньо діяльності вищих навчальних закладів МВС України (Постанова від 15.12.2005 р. № 1119) [5]. По-друге, скасування власних постанов саме з питань діяльності та реформування Міністерства внутрішніх справ України раніше відбувалося позасистемно, не пакетно, тому така його практика є досить незвичною. І, по-третє, видаючи означену Постанову, Кабінет Міністрів України за звичною практикою не вдався до вступної частини, де оприлюднив би причини визнання власних колишніх постанов з питань діяльності та реформування Міністерства внутрішніх справ України такими, що втратили чинність. Саме останнє під час реформування МВС України було би не тільки доцільним за відсутності нової Концепції реформування Міністерства внутрішніх справ України, але й допомогло у визначенні замислу подальшої стратегії та тактики Кабінету Міністрів України з цього питання.

Тим більше, що 21.03.2012 року пунктом 5 Постанови «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» № 218 [6] *Кабінет Міністрів України взагалі визнав нечинною базову Концепцію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ 1996 року*, нічого не запропонувавши на її заміну та залишивши Міністерство внутрішніх справ без будь-якої концепції.

Але якщо анулювання означеної Концепції зразка 1996 року поставило «в тупик» фактично тільки науковців і пройшло майже непомітно для

практичних працівників системи МВС України, то сьогодні з приводу видання Постанови № 533 у засобах масової інформації здійнялася полеміка стосовно долі підрозділів, що ліквідовуються. Нез'ясованими все ще перебувають питання працевлаштування тепер вже колишніх працівників означених підрозділів, а також правонаступність за їх функціями, які не можуть просто так стати ліквідованими. Зокрема, поки ще цілком очевидно, що з огляду на загальну тенденцію проголошеної реорганізації правоохоронних органів за Указом Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 08.04.2008 р. № 311/2008 [7], на нашу думку, ДСБЕЗ разом із податковою міліцією може бути перетворена у фінансову поліцію, але зі збереженими функціями; УКМСД – у ювенальну службу поза системою МВС України, де може перебувати й експертна служба з цивільними експертами.

Разом із тим, згідно з уже згаданою *Концепцією розвитку системи Міністерства внутрішніх справ 1996 року*, яка фактично «животіла» цілих 16 років, суспільство при реформуванні кримінальної міліції, від Державної служби боротьби з економічною злочинністю, кримінальної міліції у справах неповнолітніх та експертно-криміналістичної служби *очікувало зосередження зусиль* «у найбільш криміногенних і важливих для економіки держави сферах, на посиленні боротьби з хабарництвом, порушеннями правил здійснення валютних операцій, розкраданням на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності, злочинами у банківській і фінансовій сферах, на легалізації злочинних прибутків, удосконаленні форм і методів викриття злочинної діяльності у сфері економіки». Вочевидь, що при відміні Концепції перспектива вирішення цих питань у майбутньому залишилася відкритою.

1. Так, *Державна служба боротьби з економічною злочинністю* за Постановою Кабінету Міністрів України № 510 [8] у структурі МВС України перебувала з 05.07.1993 року. Її головними завданнями (п. 3) було визначено: своєчасне припинення злочинів у галузі економіки та запобігання їм; аналіз і прогнозування криміногенних процесів в економіці та своєчасне інформування про них органів виконавчої влади; виявлення та припинення фактів порушення прав інтелектуальної власності; виявлення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень у галузі економіки, та вжиття заходів до їх усунення.

Слід зазначити, що за час існування, *за визнанням того ж Кабінету Міністрів України*, ДСБЕЗ багато зробила у напрямку боротьби з економічною злочинністю, наприклад, з протидії: тіньовому виготовленню та обігу спирту й алкогольних напоїв [9]; незаконних операцій із землею, у т.ч. із приватизацією землі [10]; хабарництва тощо.

Можна також нагадати, що й сам Кабінет Міністрів України, як суб'єкт законодавчої ініціативи, ще 18.07.2002 р., розуміючи значення для держави такої служби, виступив ініціатором подання Проекту Закону про боротьбу з економічною злочинністю (реєстр. № 2013) [11], за текстом якого, зокрема, зазначалося, *що економічний злочин – це передбачене Кри-*

мінальним кодексом України суспільно небезпечне діяння, що посягає на майно та майнові права фізичних і юридичних осіб під час провадження господарської чи службової діяльності; *економічна злочинність* – це сукупність злочинів у сфері господарської, службової діяльності та інші злочини у сфері економіки; *підрозділи, які здійснюють боротьбу з економічною злочинністю* – це структурні підрозділи правоохоронних органів, що відповідно до закону здійснюють боротьбу з економічною злочинністю, тощо.

Більше того, до *системи підрозділів, що здійснюють боротьбу з економічною злочинністю, тоді прямо пропонували включити*: підрозділи ДСБЕЗ та спеціальні підрозділи боротьби з організованою злочинністю МВС України; підрозділи контррозвідувального захисту економіки і транспортно-комплексу Центрального управління і регіональних органів та спеціальні підрозділи боротьби з корупцією і організованою злочинністю СБ України; підрозділи податкової міліції та підрозділи боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, ДПА України; підрозділи боротьби з контрабандою та порушенням митних правил Державної митної служби України; підрозділи військової Служби правопорядку (ст. 4).

І хоча означений Проект Закону про боротьбу з економічною злочинністю [11] ще 10.01.2003 р. було відкликано, але певне раціональне зерно в ньому все-таки було, тому здається, що теперішня Постанова Кабінету Міністрів України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань діяльності Міністерства внутрішніх справ» від 13.06.2012 р. № 533 [4], ліквідує ДСБЕЗ, фактично у цьому питанні надає певні, сьогодні ще остаточно не з'ясовані преференції іншим правоохоронним органам, у тому числі й з оголошеного переліку.

2. У свою чергу, *Кримінальна міліція у справах дітей* (до 2007 р. – у справах неповнолітніх) була створена (за сьогодні вже не чинною згідно з [4]) Постановою Кабінету Міністрів України «Про створення кримінальної міліції у справах дітей» від 08.07.1995 р. № 502 [12]; більше того – відповідно до наразі чинного Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР [13], абз. 2 ч. 1 ст. 1 якого прямо регламентує, що серед інших органів «здійснення соціального захисту дітей і профілактики серед них правопорушень покладається в межах визначеної компетенції на ...*кримінальну міліцію у справах дітей органів внутрішніх справ*; приймальники-розподільники для дітей органів внутрішніх справ».

Для цього у ст. 5 «Кримінальна міліція у справах дітей» Закону України [13] більш ніж детально було прописано її статус – «кримінальна міліція у справах дітей є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу в головних управліннях Міністерства внутрішніх справ України в Автономній Республіці Крим, місті Києві, Київській області, управліннях Міністерства внутрішніх справ міста Севастополя, областей, управліннях внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України на транспорті та Міністерстві внутрішніх справ України», та конкретизовано її двадцять дев'ять обов'язків. А також зазначено, що кримінальна міліція у справах дітей ви-

конує й інші обов'язки та має інші права, передбачені чинним законодавством.

Більше того, Закон [13], визначаючи правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладено здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку, взагалі прийнято відповідно до Конституції України та міжнародної Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989 р., ратифікованої Постановою Верховної Ради України 27.02.1991 р. І ліквідація Кабінетом Міністрів України підзаконним актом [4] кримінальної міліції у справах дітей, існування якої прописано в Законі, є нонсенсом.

Тепер вже виглядає непослідовним і призначення Кабінетом Міністрів України Міністерства внутрішніх справ України (а фактично – підрозділів кримінальної міліції у справах дітей) відповідальним за План заходів з виконання у 2012 році Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року за розпорядженням від 31.05.2012 р. № 329–р [14]. Зокрема, відповідальним за проведення серед дітей роз'яснювально-профілактичної роботи із запобігання наслідкам наркотичної залежності; проведення комплексу загальнодержавних оперативно-профілактичних заходів «Літо-2012» з метою попередження правопорушень серед дітей та стосовно них, забезпечення належного громадського порядку, безпеки дітей і громадян на території закладів відпочинку та оздоровлення, та інших заходів відповідно до Плану. При цьому зрозуміло, що теперішня ліквідація Кабінетом Міністрів України підрозділів кримінальної міліції у справах дітей у структурі МВС України ставить під загрозу у 2012 році виконання названої Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року.

Врозріз з таким рішенням Кабінету Міністрів України йдуть і недавні факти визнання Кабінетом Міністрів України позитивних результатів діяльності кримінальної міліції у справах дітей – так, на офіційному веб-сайті «Урядовий портал» за 02.06.2009 р. йдеться про вивчення представниками турецької поліції досвіду українського МВС у попередженні злочинів проти дітей; за 30.05.2011 р. – про брифінг МВС України щодо протидії безпритульності, втягуванню неповнолітніх у злочинну діяльність; за 20.04.2012 р. – про початок семінару щодо профілактики злочинності серед неповнолітніх та ін.

І зовсім не зайвим було би тут нагадати, що середньостатистичне навантаження на одного працівника служби до її ліквідації складало від 3 до 3,5 тис. дітей у містах, та близько 4 тисяч у сільській місцевості. Сьогодні в державі відразу проблемними стають організація та проведення профілактичної роботи щодо попередження негативних явищ серед дітей; виявлення та притягнення до відповідальності дорослих осіб, які вчиняють стосовно неповнолітніх протиправні дії; розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми та стосовно них; розшук дітей, що зникли безвісти, самовільно залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади.

3. Щодо *експертної служби Міністерства внутрішніх справ*, то вона була створена відповідно до п.1 Постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ» від 20.06.2000 р. № 988 [15] на базі Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ і експертно-криміналістичних підрозділів при головних управліннях Міністерства внутрішніх справ у Криму, м. Києві, Київській області, управлінь Міністерства внутрішніх справ в областях, м. Севастополі і на транспорті. Одночасно пунктом 2 Постанови [15] затверджувалося й Положення про експертну службу Міністерства внутрішніх справ.

Слід зазначити, що в Положенні *основними завданнями експертної служби визначалися надзвичайно важливі для правоохоронної системи держави роботи*: судово-експертне та техніко-криміналістичне забезпечення діяльності органів внутрішніх справ, інших правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття і розслідування злочинів та інших правопорушень; провадження науково-дослідної діяльності у сфері судово-експертного і техніко-криміналістичного забезпечення; проведення експертизи та досліджень за кримінальними, цивільними та арбітражними справами, а також досліджень у позасудовому провадженні, виконання інших робіт у межах своєї компетенції; експлуатаційно-технічне та метрологічне забезпечення техніко-криміналістичних засобів органів внутрішніх справ; забезпечення ведення загальнодержавного криміналістичного обліку; участь у розробленні техніко-криміналістичних засобів та забезпечення їх використання у практичній діяльності.

Вочевидь, що скасування означеного Положення, навіть при залишеній існувати експертній службі Міністерства внутрішніх справ, за Постановою Кабінету Міністрів України «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань діяльності Міністерства внутрішніх справ» від 13.06.2012 р. № 533 [4], унеможливає її функціонування. Так, сьогодні невизначеними є призначення, структура, нормативна база, основні та поточні завдання, права, організаційне та методичне керівництво діяльністю, принципи керівництва, засади фінансування та матеріально-технічного забезпечення експертної служби тощо. З цього можна стверджувати, що експертна служба Міністерства внутрішніх справ на невизначений період фактично стала недієздатною.

4. На закінчення аналізу актуальності та дієвості Постанови Кабінету Міністрів України [4] можна додати, що вона, ліквідуючи ДСБЕЗ, УКМСД та позбавляючи нормативно-правового статусу експертну службу, *конфліктує з нещодавнім Указом Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» від 06.04.2011 р. № 383/2011* [2]. В останньому хоча й не йдеться безпосередньо про завдання МВС України щодо боротьби з економічною злочинністю, але більш ніж детально регламентовано завдання зі здійснення профілактичних заходів «з дітьми, які перебувають на обліку в органах внутрішніх справ, а також щодо запобігання злочинам та іншим правопорушенням...» (п. 24); вживання «у межах компетенції... заходів щодо запобігання дитячій бездогля-

дності, правопорушенням серед дітей, а також здійснення розшуку дітей, які зникли безвісти» (п. 29); здійснення «в межах, визначених законодавством, контроль за дотриманням вимог законодавства щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, здійснює в межах компетенції заходи соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі» (п. 30) – що входять до компетенції тепер вже колишнього УКМСД.

Те саме можна сказати й про такі завдання МВС України, як організація «проведення судової експертизи у кримінальних, адміністративних, цивільних та господарських справах, а також досліджень у позасудовому провадженні за матеріалами оперативно-розшукової діяльності та інших процесуальних дій» (п. 17); забезпечення «в установленому порядку участі спеціалістів *Експертної служби* МВС України в оперативно-розшукових заходах, слідчих та інших процесуальних діях» (п. 19); ведення «бази даних реєстру атестованих *судових експертів Експертної служби* МВС України, у встановленому порядку передає інформацію до державного Реєстру атестованих *судових експертів* (п. 20); організація «роботи *Експертно-кваліфікаційної комісії* МВС України із присвоєння, позбавлення та підтвердження особам кваліфікації судового експерта з правом проведення певного виду судової експертизи, присвоєння чи позбавлення кваліфікаційних класів *судового експерта*, а також роботу з надання та позбавлення права участі як спеціаліста у проведенні слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, надання, позбавлення та підтвердження права самостійного проведення спеціальних вибухотехнічних робіт та видає відповідні свідоцтва (п. 21); забезпечення «підготовки, перепідготовки, спеціалізації та підвищення кваліфікації *судових експертів*, спеціалістів-криміналістів і спеціалістів-вибухотехніків за напрямками діяльності (п. 22); «організовує в межах компетенції науково-методичне забезпечення *судово-експертної діяльності*» (п. 50) – що входять до компетенції сьогодні безстатусної експертної служби МВС України.

**Висновки.** У цілому слід сподіватися, що проведений аналіз буде врахований при подальшому нормативно-правовому регулюванні Кабінетом Міністрів України питань діяльності та реформування МВС України.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 07.10.2010 р. № 2591–VI // ВВР України. – 2011. – № 9. – Ст. 58.
2. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : Указ Президента України від 06.04.2011 р. № 383/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 29. – Ст. 1222.
3. Зозуля І. В. Теорія і практика реформування системи МВС України : монографія / І. В. Зозуля. – Х., 2008.
4. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України з питань діяльності Міністерства внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2012 р. № 533 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 45. – Ст. 1766.
5. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України з питань діяльності вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2005 р., № 1119 // Офіційний вісник

України. – 2005. – № 50. – Ст. 3128.

6. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.03.2012 р. № 218 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 22. – Ст. 838.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» : Указ Президента України від 08.04.2008 р. № 311/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.

8. Про утворення Державної служби боротьби з економічною злочинністю : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.07.1993 р. № 510 // ЗП України. – 1994. – № 2. – Ст. 30.

9. МВС: Державна служба боротьби з економічною злочинністю протидіє тіншовому виготовленню та обігу спирту й алкогольних напоїв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=243088830&cat\\_id=244314797](http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=243088830&cat_id=244314797). – 29.09.2009.

10. Державна служба боротьби з економічною злочинністю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://fbc.net.ua/news/tax\\_and\\_levies/Derzhavna\\_sluzhba\\_borotbi\\_z.html](http://fbc.net.ua/news/tax_and_levies/Derzhavna_sluzhba_borotbi_z.html). – 18.10.2007.

11. Проект Закону про боротьбу з економічною злочинністю (реєстр. № 2013 від 18.07.2002 р. / н.д. Кінах А. К.) / doc\_22781.rtf [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb\\_n/webproc34?id=&pf3511=12819&pf35401=22781](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=12819&pf35401=22781).

12. Про створення кримінальної міліції у справах дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.07.1995 р. № 502 // ЗП України. – 1995. – № 9. – Ст. 237.

13. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР // ВВР України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.

14. Про затвердження Плану заходів з виконання у 2012 році Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.05.2012 р. № 329-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/329-2012-%D1%80>.

15. Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.06.2000 р. № 988 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 25. – Ст. 1055.

**Зозуля І. В. Правове регулювання Кабінетом Міністрів України впродовж діяльності і реформування МВД України: останні тенденції.** Осуществлен анализ теоретических и нормативно-правовых принципов регулирования Кабинетом Министров Украины вопросов деятельности и реформирования МВД Украины, выявлена специфика и последние тенденции правового обеспечения МВД Украины, а также обоснованы направления его усовершенствования.

**Ключевые слова:** *нормативно-правовое регулирование, Кабинет Министров Украины, деятельность и реформирование, МВД Украины.*

**Zozulia I. V. Legal regulation by the Cabinet of Ministers of Ukraine of matters of activities and reform of the MIA of Ukraine: recent trends.** The Cabinet of Ministers of Ukraine as the highest authority in the executive branch, according to the Law of Ukraine "On the Cabinet of Ministers of Ukraine" published binding normative acts – regulations and directives that in due measure and relate to the activities and reform of the Ministry of Internal Affairs Ukraine.

For example, the Cabinet of Ministers of Ukraine as of May this year to all issued a 307 similar documents relating to different areas and reform of the Ministry – the reorganization of some local authorities, the redistribution of some of the state budget allocated to the Ministry of Internal Affairs for the relevant year, the reorganization of Higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs, the experiment of training for the Ministry of Internal Affairs, the appointment of certain persons as Vice-Minister of Internal Affairs of Ukraine and their release, on board of the Ministry of Internal Affairs, etc.

However, in our opinion, the most important of the list of decisions and orders are the

ones bearing the organizational and structural features, since this reorganization by the Cabinet of Ministers of Ukraine actively affect change as the structure of the Interior Ministry of Ukraine, and certainly public policy "in the protection of the rights and freedoms of citizens, property and interests of state and society from criminal offenses to combat crime, detection and investigation of crime, public order, public safety, road safety and public policy in the areas of migration (immigration and emigration), including combating illicit (illegal) migration, citizenship, registration of physical persons, refugees and other categories of workers defined by law", which according to the Regulation of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, approved by the Decree of the President of Ukraine, conducted by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

We are subjected to a detailed structural analysis of rationality and organizational functionality central MIA of Ukraine as systemic signs and conditions of productive activity during the reform of the Interior Ministry of Ukraine, in particular, considering the legal principles of creation in it of a number of departments. However, the passage of time, changes in the political and economic part of the state, and the need to clarify the basic objectives of the reform and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, causing an urgent need to revise its structure. Currently, this last target legal act in this direction Cabinet of Ministers of Ukraine "On recognition invalidated some Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the activities of the Ministry of Internal Affairs" analysis of the relevance and effectiveness and which is the purpose of this article.

The analysis of the theoretical and normative basis for regulating the Government of Ukraine on the activities and reform of the Interior Ministry of Ukraine established the specificity of the latest trends and legal support of MIA of Ukraine and reasonable directions of its improvement.

The analysis will be included in future the legal regulation of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the activities and reform of the MIA of Ukraine.

**Keywords:** *legal regulation, Cabinet of Ministers of Ukraine, activities and reform, Ministry of Internal Affairs of Ukraine.*

*Надійшла до редакції 17.02.2013*

**В.П. Кононець**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9 : 351.74

## **УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ З ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА БЕЗПЕКИ В АЕРОПОРТАХ**

Розглянуто особливості здійснення охорони громадського порядку та забезпечення безпеки в аеропортах підрозділами міліції, зазначено про необхідність посилення адміністративно-правового контролю працівниками міліції в аеропортах.

**Ключові слова:** *охорона громадського порядку, забезпечення безпеки в аеропортах, надзвичайні події на території аеропорту.*

**Постановка проблеми.** Актуальність і важливість зазначеного питання пов'язані з використанням працівниками міліції сучасних форм та методів, що дозволить успішно виконувати визначені функції з охорони громадського порядку, громадської безпеки та профілактики злочинності



при виникненні окремих надзвичайних подій в аеропортах України.

**Метою** даної статті є визначення шляхів удосконалення діяльності міліції щодо охорони громадського порядку та розробка науково обґрунтованих пропозицій.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- визначити функції міліції щодо охорони громадського порядку в аеропортах;
- здійснити характеристику законодавства, що регламентує порядок охорони громадського порядку на території аеропорту;
- розробити науково обґрунтовані пропозиції вдосконалення законодавства в цій сфері.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Розв'язанню проблем діяльності міліції з охорони громадського порядку було присвячено праці С.М. Алфьорова, В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, О.О. Бандурки, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, В.М. Бевзенка, С.М. Гусарова, І.П. Голосніченка, О.В. Негодченка, В.О. Заросила, Т.П. Мінки, В.К. Колпакова, Р.А. Калюжного, А.Т. Комзюка, Т.О. Коломоєць, М.В. Корнієнка, В.Н. Гречуха, В.А. Гуменюка, Д.Г. Заброди, М.В. Лошицького, Ю.С. Небеського, С.Д. Подлінева, А.В. Сергєєва, О.І. Ульянова та ін.

Однак поза їхньою увагою залишилося дослідження діяльності міліції щодо здійснення охорони громадського порядку та забезпечення безпеки в аеропортах.

**Виклад основного матеріалу.** Одним із основних стабілізуючих чинників розвитку цивільної авіації України є ефективна організація охорони громадського порядку та громадської безпеки. Особливості середовища функціонування, призначення, виконання функцій у сфері охорони громадського порядку на території об'єктів цивільної авіації зумовлюють подальше вдосконалення організації та діяльності галузевих підрозділів органів внутрішніх справ в аеропортах у системі МВС України – патрульної служби міліції як основного суб'єкта системи забезпечення громадського порядку та громадської безпеки. Саме тому необхідна чітка організація діяльності патрульної служби міліції лінійних органів на території аеропортів у чітко визначеному правовому полі.

Аналізуючи проблемні ситуації, що виникають в аеропортах, ми доходимо висновку про необхідність приведення національних стандартів охорони громадського порядку до загальноєвропейських вимог.

Безпека цивільної авіації є складовою безпеки транспорту, яка, у свою чергу, є складовою національної безпеки України, виходячи з визначення останньої як захищеності життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства і держави, що міститься у ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. Адже без забезпечення безпеки цивільної авіації та безпеки транспорту в цілому загальна мета (національна безпека) не може бути досягнута.

Необхідно звернути увагу, що, наприклад, на залізничному транспорті основні питання охорони об'єктів транспорту, по суті, відповідають дійсно-

сті, у зв'язку з тим, що Укрзалізниця не змінила свого статусу, залишаючись у державній власності, на відміну від аеропортів, які донині чітко не розмежували інфраструктуру, будівлі та деякі служби з авіаперевізниками. Це заважає підготувати необхідну нормативну базу, і, як наслідок, залишаються невідпрацьованими важливі питання охорони безпосередньо об'єктів аеропортів та громадського порядку в контрольованій зоні аеропортів.

Слід зазначити, що МВС України, Державна авіаційна служба України приділяють значну увагу вдосконаленню нормативної регламентації взаємодії діяльності міліції з правоохоронними органами та іншими службами в аеропортах. Водночас рівень правового регулювання спільної діяльності вищевказаних служб є недостатнім та неврегульованим і потребує доопрацювання. Нині чинні нормативні акти по-різному розкривають взаємодію та розглядають питання комплексного використання сил та засобів.

Незважаючи на те що міліція є складовою частиною єдиної системи правоохоронних органів, необхідність співробітництва з іншими правоохоронними органами зумовлена насамперед розвитком цивільної авіації, поглибленням спеціалізації в їх діяльності, особливо у сфері збереження транзитних вантажів і забезпечення громадської безпеки.

На наш погляд, нагальною є потреба у підготовці та розробці єдиного відомчого наказу щодо організації взаємодії органів внутрішніх справ, прикордонної служби, митної служби та служби авіаційної безпеки із забезпечення безпеки в аеропортах України.

Останнім часом дедалі частіше трапляються авіаційні події та інциденти, викликані, зокрема, так званим людським фактором, у тому числі порушенням норм і правил у сфері авіаційної діяльності. Як правило, за такі порушення законодавством передбачено цивільно-правову, дисциплінарну, а також адміністративну чи кримінальну відповідальність. Так, за правопорушення, які не тягнуть за собою тяжких наслідків, але призводять до матеріальних збитків, завдають шкоди нормальній і безпечній діяльності авіації та авіаційних об'єктів, зазвичай передбачено адміністративну відповідальність. Однак через недосконалість деліктного законодавства, зокрема застарілість Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), який не встановлює відповідальності за деякі поширені на авіатранспорті порушення (оскільки не передбачає таких складів правопорушень), не регулює відповідальність юридичних осіб, значна кількість таких порушень залишається без належного покарання.

Відповідальність за адміністративні правопорушення на повітряному транспорті (або «адміністративні правопорушення проти безпеки цивільної авіації») фактично передбачено ст. ст. 111–113, 137, ч. 2 ст. 120, ч. 3 ст. 133 глави 10 КУпАП. Основними недоліками санкцій цих статей є великий діапазон розмірів штрафів і, головне, низький розмір останніх, що робить санкцію неефективною. На нашу думку, такі розміри штрафів не відповідають ступеню шкідливості цих правопорушень, особливо це стосується ч. 5 ст. 111 КУпАП.

Є всі підстави вважати, що санкції ст. ст. 111–113, 137, ч. 2 ст. 120, ч. 3 ст. 133 КУпАП застаріли і не відповідають сучасній економічній ситуації в

Україні. Принципово неправильно є і прив'язка штрафів до надуманого і реально не пов'язаного з доходами фізичних осіб (оскільки він не дорівнює мінімальній зарплаті та прожитковому мінімуму) неоподаткованого мінімуму, а не до мінімальної заробітної плати. В Росії (див. Кодекс Російської Федерації про адміністративні правопорушення) з усіх зарубіжних країн найбільш близькій до України як за рівнем доходів населення, так і за частотою та характером адміністративних правопорушень на авіатранспорті, розміри штрафів за адміністративні правопорушення встановлені у мінімальних розмірах оплати праці.

З аналізу ст. ст. 218, 221, 222, 223, 228 КУпАП неважко зрозуміти, що однакові правопорушення уповноважені розглядати різні органи, юрисдикція яких переплітається. Такий стан є неприпустимим. Необхідно чітко розмежувати в КУпАП адміністративну юрисдикцію цих органів. Доцільним буде по можливості звузити коло державних органів і посадових осіб, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення на повітряному транспорті, що посилить їх спеціалізацію.

Окремо слід зазначити про санкції за адміністративні правопорушення, передбачені у ст. ст. 111–113, 137, ч. 2 ст. 120, ч. 3 ст. 133 КУпАП. Адміністративні стягнення за ці правопорушення накладаються у вигляді штрафів різних розмірів. Лише за ч. 3 ст. 133 як додаткові стягнення передбачені оплатне вилучення або конфіскація.

Проте ці штрафи мають той самий недолік, що й багато інших штрафів, передбачених КУпАП: вони встановлені в розмірі, що неадекватний ступеню шкідливості правопорушень для суспільства. Розміри штрафів, що містять санкції ст. ст. 111, 112, 137, ч. 2 ст. 120 КУпАП, за винятком ч. 5 ст. 111, не перевищують семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (119 грн.). Якщо порівняти їх із санкцією ст. 113 КУпАП (від 10 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), то виникає запитання: чим зумовлена така різниця? Адже родовим об'єктом посягання в усіх цих складах правопорушень є безпека авіації, у ст.ст. 111–113 – конкретно безпека польотів. Така позиція в законодавстві здається необґрунтованою, оскільки безпека польотів на внутрішніх авіалініях є не менш значущим соціальним благом, ніж безпека польотів міжнародних.

КУпАП (ч. 1 ст. 111) встановлює адміністративну відповідальність за влаштування в районі аеродрому об'єктів, які сприяють масовому скупченню птахів. Викликає подив санкція цієї статті – 3–5 і 4–7 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян для громадян і посадових осіб відповідно. Це покарання неадекватне ступеню суспільної небезпеки даного діяння, яке за своїми можливими наслідками наближається до злочину, оскільки може спричинити авіаційну катастрофу, людські жертви і величезні збитки. Цікаво, що ч. 1 ст. 281 КК України передбачає кримінальну відповідальність за порушення правил повітряних польотів, «якщо це створило небезпеку для життя людей або настання інших тяжких наслідків».

Штраф, встановлений ч. 3 ст. 133 (від 2 до 8 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з оплатним вилученням або конфіскацією небезпечних речовин і предметів або без таких, а для посадових осіб – від 3 до

10 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян), також не є великим. Частина 5 ст. 111 КУпАП встановлює штраф від 3 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – діапазон надто широкий, що само по собі вже є недоліком, бо відкриває шлях для зловживань з боку правоохоронних органів.

На нашу думку, доцільно посилити адміністративну відповідальність за ці види правопорушень, встановивши розміри штрафів у мінімальних розмірах заробітної плати. З цим можна погодитися лише частково. Безумовно, підвищення розмірів штрафів необхідне, але, на нашу думку, не менш важливим є диференційований підхід до цих правопорушень залежно від їх суб'єкта (посадові особи мають нести суворішу відповідальність, ніж інші громадяни), форми вини, мети і мотивів проступку.

Ще одним важливим недоліком санкцій окремих статей є те, що КУпАП не передбачає як додаткові стягнення позбавлення права керування повітряним судном, сертифікату, а також ліцензії (для суб'єктів господарювання), що мало б, на нашу думку, велике значення для профілактики таких правопорушень. Так, у ч. 5 ст. 111, ст. 113, ч. 2 ст. 120, ч. 3 ст. 133 КУпАП логічно було б передбачити окремо суворішу відповідальність за повторне протягом року вчинення таких правопорушень – підвищений розмір штрафу як основне стягнення у поєднанні з додатковими:

- для авіаційного персоналу (зокрема, членів екіпажу) – позбавлення льотних свідоцтв, анулювання сертифікату;
- анулювання сертифікату в авіаперевізників, а також ліцензії у суб'єктів господарювання у сфері авіаційної діяльності.

Посилення санкцій зазначених статей додатковими стягненнями підвищить дисципліну авіаційного персоналу та інших суб'єктів авіаційної діяльності та дозволить покращити стан безпеки цивільної авіації в Україні.

Вважаємо за доцільне розширити передбачений в КУпАП перелік основних та додаткових адміністративних стягнень, встановивши, що цей перелік не є вичерпним і до правопорушника можуть застосовуватися інші види стягнень, якщо вони передбачені в КУпАП чи інших законах.

**Висновки.** У підсумку наведемо такі висновки та узагальнення, спрямовані на вдосконалення адміністративно-правової діяльності міліції з охорони громадського порядку та безпеки в аеропортах:

1. Привести національне законодавство і нормотворчу діяльність у відповідність до європейських стандартів; для цього насамперед необхідно вироблення Загальних засад наближення нормативно-правової бази, що регулює діяльність ЦА, до відповідних норм ЄС, затвердження Концепції розвитку нормативно-правової бази ЦА України з урахуванням стратегії інтеграції до ЄС, Положення про Звід авіаційних правил України. Вищезазначені нормативно-правові акти стануть правовою основою для переходу ЦА України на міжнародні, в тому числі європейські стандарти безпеки.

2. Для покращення правового регулювання адміністративно-правової діяльності міліції в аеропортах пропонуємо: внести зміни до ст. 222 КУпАП України «Органи внутрішніх справ (міліція)», якими наділити начальників лінійних відділів органів внутрішніх справ розглядати справи та

накладати стягнення за вчинення адміністративних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 133 КУпАП; доповнити Розділ VII «Несення патрульно-постової служби» наказу МВС України «Про затвердження Статуту патрульно-постової служби міліції України» № 404 від 28.07.1994 р. підрозділом 4-1 «Особливості несення служби нарядами міліції на повітряному транспорті»; видати наказ МВС України «Про затвердження Положення про лінійні відділи органів внутрішніх справ в аеропортах», в якому передбачити загальні засади, завдання та функції цих підрозділів міліції, організацію взаємодії зі службою авіаційної безпеки та іншими правоохоронними органами; критерії оцінювання ефективності діяльності підрозділів міліції в аеропорту тощо.

3. З метою зниження рівня правопорушень на території аеропорту необхідно підвищити розміри санкцій статей 111–113, 137, ч. 2 ст. 120, ч. 3 ст. 133, що входять до глави 10 КУпАП і передбачають адміністративну відповідальність за правопорушення на повітряному транспорті. Посилення санкцій зазначених статей додатковими стягненнями підвищить дисципліну авіаційного персоналу та інших суб'єктів авіаційної діяльності і дозволить покращити стан безпеки цивільної авіації в Україні.

4. Аналіз результатів опитування щодо умов діяльності та взаємодій правоохоронних органів у аеропортах дозволяє визнати, що ефективність діяльності зазначених структур була б значно вищою при спільному поєднанні зусиль. Загалом результати опитування повністю відповідають стану нормативної бази щодо регламентації взаємодії органів внутрішніх справ в аеропортах, служби авіаційної безпеки та правоохоронних органів в аеропортах.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Адміністративна діяльність міліції : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. – Х., 2004.
2. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ. Загальна частина : підручник / за заг. ред. І. П. Голосніченка, Я. Ю. Кондратьєва. – К., 1995.
3. Адміністративне право України. Загальна частина : навч. посібник / Битяк Ю. П., Зуй В. В., Гаращук В. Н. та ін. – Х., 2003.
4. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ (Загальна частина) : підручник / Ю.І. Римаренко, Є.М. Моїсєєв, В.І. Олефір. – К., 2008.
5. Положення про взаємодію в контрольованій зоні авіаційних суб'єктів служб авіаційної безпеки з підрозділами органів центральної виконавчої влади, що забезпечують авіаційну безпеку : затв. наказом Державної служби України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації від 28 вересня 2004 р. № 81 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=638-15>.
6. Повітряний кодекс України : Закон України від 4 травня 1993 р. № 3167-XII // ВВР України. – 1993. – № 25.
7. Повітряний кодекс України : Закон України від 19 травня 2011 р. № 3393-VI // Голос України. – 2011. – № 110.
8. Подоляка А. М. Адміністративно-правове регулювання охорони громадського порядку в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / А. М. Подоляка. – К., 2009.
9. Подоляка А. М. Адміністративно-правові форми забезпечення громадського порядку / А. М. Подоляка // Наше право. – 2007. – № 4. – Ч. 2. – С. 90–96.
10. Положення про Державну службу України з нагляду за забезпеченням безпеки авіації : затв. Указом Президента України від 15 липня 2004 р. № 803// Офіційний вісник України. – 2004. – № 28. – Ст. 1869.
11. Защита международной гражданской авиации от актов незаконного вмешательства

льства : Приложение 17 к Конвенции о международной гражданской авиации. – Монреаль : ICAO, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=638-15>.

**Кононец В.П. Усовершенствование административной деятельности милиции по охране общественного порядка и безопасности в аэропортах.** Рассмотрены особенности осуществления охраны общественного порядка и обеспечения безопасности в аэропортах подразделениями милиции, указано на необходимость усиления административно-правового контроля сотрудниками милиции в аэропортах.

**Ключевые слова:** охрана общественного порядка, обеспечение безопасности в аэропортах, чрезвычайные события на территории аэропорта.

**Kononets V.P. Improving the police administration at airports to protect public order and security.** The article is devoted to the need to strengthen administrative and legal control by the police at airports. Theoretical study of administrative and legal regulation of police at airports in the protection of citizens is made.

The features of activities for the public order and security maintenance at airports by police units are considered..

One of the key stabilizing factors in the development of civil aviation of Ukraine is the effective management of public order and public safety. Features protection function, purpose, acting in the field of public order in the territory of civil aviation facilities determine feasibility of further improving the organization of internal affairs departments at the airports in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Because of this it's necessary a strict organization of the patrol police line agencies at the airport in a clearly defined legal framework. Analyzing problem situations that are arise at the airport, again emphasized the relevance of the study, which is conditioned by the need to bring national standards of public order with European requirements.

It's proved that the law of Ukraine, which regulates the activities of police officers at airports, is not complex. The presence of a large number of sub-legal acts in this area of regulation of relations in need of improvement and harmonization of international law.

**Keywords:** public law, providing of safety enforcement in airports, emergency events on territory of airport.

*Надійшла до редакції 26.09.2012*

**Д. В. Лісний**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 35.083.122.2

## **ДИСЦИПЛІНАРНЕ ПРОВАДЖЕННЯ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ: НОВИЙ ПОГЛЯД НА СТАРУ ПРОБЛЕМУ**

Розкрито проблеми сутності дисциплінарного провадження в органах внутрішніх справ України. На основі аналізу нормативно-правових джерел зроблено висновок про подвійну природу дисциплінарного провадження та висвітлено його особливості.

**Ключові слова:** дисципліна, провадження, органи внутрішніх справ, стягнення, заохочення, рядовий і начальницький склад.

**Постановка проблеми.** В умовах триваючих євроінтеграційних процесів в Україні відбуваються суттєві зміни у функціонуванні органів державної влади та місцевого самоврядування. Так, протягом останніх років можна спостерігати істотні трансформаційні процеси, що стосуються оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, оновлення нормативно-правової основи їх діяльності, реорганізації відповідно до високих європейських стандартів. Подібні процеси мають місце в органах внутрішніх справ України, в роботі яких акцент змінюється від репресивно-каральної функції на забезпечення прав і свобод людини.

Як наголосив міністр внутрішніх справ В.Ю. Захарченко, МВС поступово, але впевнено рухається до мети – трансформації у правоохоронне відомство, діяльність якого відповідатиме європейським стандартам захисту прав людини і громадянина [1].

Відтак, необхідною умовою успішного вирішення завдань, поставлених державою перед правоохоронними органами, є чітке і неухильне дотримання працівниками цих органів вимог законності і службової дисципліни, беззаперечне й точне виконання службових обов'язків, визначених Конституцією і законами України, актами Президента і Кабінету Міністрів, наказами та іншими нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України та Присягою працівника органів внутрішніх справ.

Згідно з даними офіційної статистики, до дисциплінарної відповідальності у 2010 р. притягнуто 50893 працівники міліції, у 2011 – 53485, за 6 місяців 2012 року – 29609 [2, с.161].

Сьогодні неможливо говорити про дисциплінарну відповідальність осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ та дисциплінарне провадження в одній площині. Як і у випадку з перенесенням акцентів в діяльності ОВС, розуміння дисциплінарного провадження має бути докорінно переосмислене.

Розв'язання проблеми, пов'язаної з дисциплінарним провадженням в ОВС та новим поглядом на його сутність, сприятиме належному виконанню службових повноважень працівниками міліції, поліпшить дотримання останніми інших нормативно закріплених вимог.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Проблеми правового регулювання дисциплінарної відповідальності висвітлювались у працях багатьох вчених, зокрема О.А. Абрамової, С.С. Алексєєва, С.М. Алфьорова, О.Т. Барабаша, Н.Б. Болотіної, С.М. Братуся, В.С. Венедиктова, Д.О. Гавриленка, В.М. Горшеньова, В.О. Гринюка, В.В. Єршова, І.О. Картузової, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, Т.П. Мінки, О.С. Пашкова, Ю.А. Пильда, С.В. Подкопаєва, Ю.М. Полетаєва, О.І. Процевського, С.М. Прилипка, І.С. Самощенко, О.Ф. Скакун, В.М. Смирнова, О.Ю. Синявської, Л.О. Сироватської, Л.С. Таля, О.М. Ярошенка та ін.

Окремо слід звернути увагу на дослідження К.В. Коваленка, М.М. Колюки, А.М. Медведєва та Д.П. Полівчука, присвячені питанням дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ.

Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених різним ас-

пектам діяльності ОВС та проблемам, що пов'язані з їх функціонуванням, деякі питання в зазначеній сфері залишаються дослідженими недостатньо.

Зокрема, переважна більшість названих вчених розглядала дисциплінарне провадження в ОВС суто в негативному аспекті, тим самим звужуючи його розуміння. Позитивному аспекту дисциплінарного провадження, навпаки, було приділено замало уваги, через що проблема «нового погляду» на дисциплінарне провадження лишається актуальною і вимагає свого вирішення та подальших наукових розробок.

**Мета** представленої статті полягає у розкритті проблеми сутності дисциплінарного провадження в органах внутрішніх справ України та акценті на його подвійній природі. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) з'ясувати сутність дисципліни в ОВС України; 2) розглянути поняття адміністративного провадження; 3) провести аналіз правового масиву та наукових позицій щодо правової природи дисциплінарного провадження в ОВС.

**Виклад основного матеріалу.** Розкриваючи сутність нового погляду на дисциплінарне провадження в ОВС України, ми вважаємо за доцільне, насамперед, з'ясувати сутність поняття «дисципліна».

Дисципліна (від лат. «disciplina» – навчання, виховання) – певний порядок поведінки людей, що забезпечує узгодженість дій усередині колективу та обов'язкове засвоєння та виконання людьми установлених норм (правових, моральних, політичних, етичних), правил тощо, а також засоби, за допомогою яких здійснюється цей порядок [4, с. 21].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови дисципліну визначено як твердо встановлений порядок, дотримання якого є обов'язковим для всіх членів даного колективу, або ж як витриманість, звичка до суворого порядку [3, с. 300].

В свою чергу, поняття службової дисципліни закріплене у ст. 1 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ України від 22 лютого 2006 р. як дотримання особами рядового і начальницького складу Конституції і законів України, актів Президента і Кабінету Міністрів, наказів та інших нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ, підпорядкованих йому органів і підрозділів та Присяги працівника органів внутрішніх справ України.

Слід акцентувати на тому, що, поміж іншим, службова дисципліна досягається умілим поєднанням і правильним застосуванням заходів переконання, примусу, дисциплінарного та громадського впливу [5].

Як слушно зауважує С.Г. Братель, службова дисципліна ґрунтується на усвідомленні працівниками міліції свого обов'язку захищати життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства та держави від протиправних посягань [6, с. 300]. Проте вчений у своєму дослідженні розкриває зміст дисциплінарного провадження в ОВС у негативному аспекті.

Виходячи з викладеного, можна говорити, що службова дисципліна в ОВС полягає у дотриманні вимог чинного законодавства та досягається комплексом заходів, зокрема переконанням і примусом. Тобто за пору-



шення вимог службової дисципліни на порушника має бути накладене дисциплінарне стягнення і навпаки – за бездоганне виконання службових обов'язків застосовано заохочення.

Далі, відповідно до поставлених завдань, пропонується розглянути поняття адміністративного провадження.

Враховуючи переважно одностайне розуміння даної категорії в теорії адміністративного права, наведемо одне з найбільш лаконічних, на нашу думку, визначень, запропоноване С.Г. Стеценком. Адміністративне провадження являє собою регламентований положеннями нормативно-правових актів порядок діяльності органів (посадових осіб) із вирішення адміністративних справ [7, с. 265]. Тобто певний порядок вирішення конкретної адміністративної справи уповноваженим на те органом (його посадовою особою) та закріплений у нормативно-правових актах і є адміністративним провадженням.

Маючи вихідні дані щодо сутності дисципліни в ОВС та поняття адміністративного провадження, можемо перейти до вирішення третього завдання – аналізу правового масиву та наукових позицій щодо правової природи дисциплінарного провадження в ОВС та розглянути його під новим кутом зору.

Положеннями ст. 25 Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., між іншим, закріплено відповідальність працівників міліції. Зокрема, працівник міліції несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність [8].

За статтею 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення особи рядового і начальницького складів органів внутрішніх справ несуть відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами, крім переліку правопорушень, за які адміністративна відповідальність настає на загальних засадах [9].

У свою чергу, Дисциплінарний статут ОВС України визначає сутність службової дисципліни, обов'язки осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ України стосовно її дотримання, види заохочень та дисциплінарних стягнень, порядок і права начальників щодо їх застосування, а також порядок оскарження дисциплінарних стягнень [5].

Насамкінець, наказом МВС України від 12 березня 2013 р. № 230 «Про затвердження Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України» встановлено порядок проведення службового розслідування стосовно особи (осіб) рядового і начальницького складу ОВС у разі надходження до органів та підрозділів внутрішніх справ України, навчальних закладів та науково-дослідних установ системи МВС відомостей про вчинення нею (ними) дій, які порушують права і свободи громадян, службову дисципліну, оформлення результатів службового розслідування та прийняття за ними рішення, а також компетенцію структурних підрозділів та посадових осіб ОВС України при його проведенні (пункт 1.1) [10].

Таким чином, ми бачимо взаємозв'язок дисциплінарного проступку, дисциплінарного провадження та дисциплінарної відповідальності, що

значною мірою підкріплюється вказаними нижче думками науковців.

У своєму дослідженні С.С. Ковальов приєднується до позиції Ю.С. Адушкіна, визначаючи дисциплінарне провадження як процесуальну форму, зміст якої полягає в офіційній упорядкованій діяльності з вирішення питання про дисциплінарну відповідальність [11, с. 352].

У висновках до власного дисертаційного дослідження Д.П. Полівчук пропонує сформулювати визначення дисциплінарного провадження в органах внутрішніх справ, яким називає сукупність процесуальних дій уповноважених щодо застосування відповідних заходів посадових осіб органів внутрішніх справ, що здійснюються з метою вирішення питання про застосування заохочення або про притягнення до дисциплінарної відповідальності за вчинений дисциплінарний проступок винної особи у сфері оперативно-службової діяльності, та визначає, що дисциплінарне провадження належить до деліктних проваджень адміністративного процесу [12, с. 14].

Розкриваючи двоаспектність дисциплінарного провадження в ОВС, автор суперечить сам собі, відносячи даний вид провадження до деліктних проваджень адміністративного процесу. Загальновідомо, що в основі таких проваджень лежить правовий спір та вчинення або невчинення певного делікту (проступку), що і має бути доведено або спростовано в ході такого провадження. Оскільки у випадку застосування заохочення правового спору немає, назвати дисциплінарне провадження деліктним не можна.

Цікавою є позиція А.П. Сахна, який пропонує визначати дисциплінарне провадження в ОВС України як врегульовану адміністративно-правовими нормами діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на розгляд і вирішення індивідуально-конкретних справ, що виникають у зв'язку з наявністю підстав для застосування щодо певних осіб заходів дисциплінарного впливу [13, с. 91].

Загалом, багато вчених-адміністративістів розглядають дисциплінарне провадження в ОВС України як суто деліктне провадження щодо накладення дисциплінарних стягнень на порушників службової дисципліни і лише окремі науковці звертають увагу на подвійну природу такого провадження.

Як дуалізм переформатування сучасної доктрини адміністративного права від державоцентризму до людиноцентризму, як перенесення акценту від застосування методу примусу в діяльності правоохоронних органів до методу переконання дисциплінарне провадження має розкрити свою новітню позитивну складову.

Цілком приєднуємось до нового погляду на стару проблему, пов'язану із сутністю дисциплінарного провадження, і підкріплюємо власну позицію такими аргументами.

У Дисциплінарному статуті ОВС України визначено як порядок застосування заохочень (ст. 11), так і порядок накладення дисциплінарних стягнень (ст. 14) [5]. А провадження, як було згадано вище, за своєю суттю і є певним порядком, затвердженим нормативно-правовими актами.

Наказом МВС України від 29 березня 2013 р. № 322 встановлено Порядок нагородження осіб рядового і начальницького складу та працівників

МВС України, інших осіб цінним подарунком, придбаним за рахунок коштів державного бюджету, що кореспондується із розділом III Дисциплінарного статуту ОВС України [14].

Навіть в Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України є посилання на дуалізм дисциплінарного провадження, оскільки в п. 8.4 Розділу VIII «Оформлення матеріалів службового розслідування» вказано, що «у резолютивній частині висновку службового розслідування виконавцем (комісією) зазначаються: ... пропозиції щодо закінчення службового розслідування, застосування до осіб рядового та начальницького складу конкретних заохочень або дисциплінарних стягнень...» [10].

**Висновок.** Підсумовуючи, наголосимо на подвійній природі дисциплінарного провадження в ОВС України, що може бути деліктним (конфліктним) – у випадку накладення дисциплінарних стягнень, позитивним – в разі застосування заохочень. В будь-якому випадку представлений вид провадження вимагає подальших наукових досліджень, зокрема щодо належного нормативного закріплення статусу учасників такого провадження, чіткого визначення підстав накладення дисциплінарних стягнень і чітко регламентованого порядку застосування заохочень, передбачених Дисциплінарним статутом ОВС України.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Віталій Захарченко: «МВС стане відомством європейського зразка» / Офіційний веб-сайт МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/928506>.
2. Права людини в діяльності української міліції – 2012 : науково-практ. видання / за заг. ред. Батчаєва В. К., Пивоварова В. С. – Київ-Харків : Права людини, 2012. – 324 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.-Ірпінь, 2005. – 1728 с.
4. Термінологічний словник з управління персоналом органів внутрішніх справ України / укл. Н. П. Матюхіна; за заг. ред. проф. О. М. Бандурки. – Харків, 2000. – 120 с.
5. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22.02.2006 // ВВР України. – 2006. – № 29. – Ст. 245.
6. Братель С. Г. Особливості юридичної відповідальності працівників міліції / С. Г. Братель // Митна справа. – 2011. – № 4 (76). – Ч. 2. – С. 299-305.
7. Стеценко С. Г. Адміністративне право України : навч. посіб. / С. Г. Стеценко. – К., 2007. – 624 с.
8. Законодавство України про міліцію : збірник офіційних текстів законів станом на 12.03.2012. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 162 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Офіційне видання. – К. : Атіка, 2009. – 252 с. (Зі змінами і доповненнями на 24.10.2013).
10. Про затвердження Інструкції про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 12.03.2013 № 230 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 30. – Ст. 1043, код акта 66722/2013.
11. Ковальов С. С. Поняття та особливості дисциплінарного провадження: принципи, суб'єкти, стадії / С. С. Ковальов // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 352-357 [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12kssrcc.pdf>.
12. Полівчук Д. П. Дисциплінарне провадження в органах внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Д. П. Полівчук. – Дніпропетровськ, 2011. – 21 с.
13. Сахно А. П. До питання про особливості дисциплінарного провадження в Державній автомоб. інспекції МВС України / А. П. Сахно // Наше право. – 2011. – № 1.

– С. 85-92.

14. Про затвердження Порядку нагородження осіб рядового і начальницького складу та працівників МВС України, інших осіб цінним подарунком, придбаним за рахунок коштів державного бюджету : Наказ МВС України від 29.03.2013 № 322 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 33. – Ст. 1180, код акта 66904/201.

**Лесной Д. В. Дисциплинарное производство в органах внутренних дел Украины: новый взгляд на старую проблему.** Раскрыты проблемы сущности дисциплинарного производства в органах внутренних дел Украины. На основании анализа нормативно-правовых источников сделан вывод о двойной природе дисциплинарного производства и освещены его особенности.

**Ключевые слова:** *дисциплина, производство, органы внутренних дел, взыскания, поощрения, рядовой и начальствующий состав.*

**Lisnyi D. V. Disciplinary proceedings in internal affairs bodies: a new look at an old problem.** The article deals with the problem of essence of disciplinary proceedings in internal affairs bodies of Ukraine. The research results are: 1) the author found out the essence of the discipline in internal affairs bodies, that means the compliance with applicable laws and reached a set of measures, including persuasion and coercion. That is, for violation of official discipline, the offender shall be subject to disciplinary action and vice versa, for the excellent performance of official duties - used promotions, and 2) the notion of administrative proceedings as regulated provisions of legal acts of the order of the (officers) of resolving administrative cases, and 3) the analysis of the array of legal and scientific positions with respect to the legal nature of the disciplinary proceedings in the internal affairs under which the interrelation of misconduct - disciplinary proceedings - disciplinary action, which is largely supported by scientific views on the legal nature of the proceedings. As a result, emphasized the dual nature of disciplinary proceedings in internal affairs bodies of Ukraine, which can be conflict) in the case of disciplinary sanctions and positive - in the case of promotions.

**Keywords:** *discipline, proceeding, internal affairs bodies, punishment, promotion, private and command personnel.*

*Надійшла до редакції 18.03.2013*

**Б.О. Логвиненко**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9

## **«NON LIQUET» У КОДЕКСІ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ**

Розглянуто окремі статті Особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення, які містять неясні (незрозумілі) положення. Особливу увагу приділено необхідності удосконалення чинного адміністративного деліктного законодавства.

**Ключові слова:** *адміністративне правопорушення, норма, «Non liquet», санкція, законодавство, актуальність.*

**Постановка проблеми.** Європейський вектор розвитку України зумовлює необхідність поступової адаптації національного законодавства до високих стандартів Європейського Союзу. Новації у вітчизняному правовому масиві стосуються як поліпшення організації та функціонування ор-

ганів публічної адміністрації, так і удосконалення норм різноманітних галузей права, що складають правову систему України. Так, останнім часом було прийнято: Кодекс цивільного захисту України від 02 жовтня 2012 року, Митний кодекс України від 13 березня 2012 року, Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року, Повітряний кодекс України від 19 травня 2011 року, Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року тощо.

На значну увагу науковців, правознавців та спільноти сьогодні заслуговує прийняття Кримінального процесуального кодексу України, а також пов'язані із цим проблеми щодо впровадження диференціації кримінальних правопорушень на «злочини» та «кримінальні проступки».

У свою чергу, адміністративно-деліктне право забезпечує нормативне регулювання значного комплексу суспільних відносин. Варто зазначити, що норми «радянського права», навіть із змінами і доповненнями, не повною мірою відповідають вимогам сьогодення у порівнянні з адміністративним законодавством розвинених демократичних держав. Зокрема, Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) було прийнято 7 грудня 1984 року [1], тобто в період, коли України як незалежної держави ще не існувало.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Питання удосконалення адміністративно-деліктного права широко досліджувалися у працях вітчизняних учених – фахівців з адміністративного права: В.Б. Авер'янова, С.М. Алфьорова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, І.П. Голосніченка, А.Т. Комзюка, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінного, Т.П. Мінки, Х.П. Ярмакі та інших.

Однак багато новел адміністративного деліктного права поки що лишаються на рівні проектів та доробок, що актуалізує дослідження та пошук прогалин і спірних положень у вітчизняному адміністративному законодавстві взагалі та діючому КУпАП зокрема.

**Метою** статті є висвітлення «Non liquet» у Кодексі України про адміністративні правопорушення.

**Виклад основного матеріалу.** Нагадаємо, що у латинській юридичній мові вислів «Non liquet» означав неясно, невідомо, незрозуміло. Даний термін, за словами Цицерона, стосувався неможливості доведення вини або невинуватості особи, яка притягалася до відповідальності [2].

Схожим є термін, що використовується західними правниками для формального визначення прогалини у законодавстві – «lacuna» [3, с. 496].

Наразі латинський правничий термін «Non liquet» вживається для формального визначення незрозумілого або неясного у законодавстві. Отже, в межах поняття «Non liquet» пропонуємо дослідити спірні і неясні положення у КУпАП.

Зауважимо, що хоча дискусійні і спірні моменти притаманні як загальній, так і особливій частині КУпАП, основну увагу ми пропонуємо приділити розгляду незрозумілих положень у статтях Особливої частини.

**Стаття 90.** Порухення вимог щодо охорони видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України. Неясність статті зумовлена тим, що Че-

рвона книга України є офіційним державним документом, який містить перелік рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тваринного і рослинного світу у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також узагальнені відомості про сучасний стан цих видів тваринного і рослинного світу та заходи щодо їх збереження і відтворення (стаття 3) [4].

У свою чергу, Зелена книга України є офіційним державним документом, в якому зведено відомості про сучасний стан рідкісних, таких, що перебувають під загрозою зникнення, та типових природних рослинних угруповань, які підлягають охороні [5].

Цілком доречним вбачається доповнення статті 90 положеннями про природні рослинні угруповання із встановленням адміністративної відповідальності за порушення вимог щодо них.

Про важливість норми свідчить санкція, якою передбачено накладення штрафу на громадян від 20 до 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – н.м.д.г.) з конфіскацією незаконно добутого та на посадових осіб – від 30 до 50 н.м.д.г. з конфіскацією незаконно добутого. Суттєва, як для адміністративної, грошова відповідальність підтверджує важливість внесення Зеленої книги України до змісту розглянутої статті.

Стаття 148. Пошкодження таксофонів. Вчинення даного правопорушення карається стягненням у вигляді штрафу в розмірі від 10 до 20 н.м.д.г. Суспільні відносини в даній сфері регулюються Законом України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 року [6] і Правилами надання та отримання телекомунікаційних послуг, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2012 року № 295 [7].

Неясність положень статті полягає лише у тому, що знайти сам по собі таксофон сьогодні достатньо складно. Таксофон – це кінцеве обладнання, встановлене у вільнодоступних для споживачів місцях, обладнане механізмом приймання монет та/або таксофонних карток [7].

Стрімкий розвиток стільникового зв'язку зробив непотрібною їх наявність у громадських місцях у більшості населених пунктів. Отже, масове використання платних телефонів загального користування на теперішній час є «анакронізмом», а відтак і сама стаття втратила колишню актуальність. В якості альтернативи можливе запровадження адміністративної відповідальності за пошкодження телекомунікаційних приладів (моніторів, банкоматів, терміналів тощо). Керуючись наведеною позицією, проаналізована стаття має бути виключена з Глави 10 КУпАП «Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку».

Стаття 154. Порушення правил тримання собак і котів. Важливість та актуальність положень зазначеної статті є беззаперечними. Разом з тим у її назві та змісті тваринами, чиє утримання може супроводжуватися порушеннями, визначені лише собаки та коти. Правила їх тримання були затверджені достатньо давно і є застарілими на сьогоднішній день [8].

Загальновідомо, що нині поряд із собаками і котами громадянами утримується багато екзотичних хижих тварин та тварин, які можуть бути переносниками небезпечних захворювань. Але, виходячи з назви статті, їх

тримання нічим не регламентоване, адже правила стосуються лише собак і котів. Вигул будь-якої хижої тварини без намордника потенційно несе у собі загрозу для життя і здоров'я сторонніх осіб. Таким чином, вважаємо за необхідне розширення меж дії статті та встановлення єдиних правил утримання будь-яких «домашніх улюбленців».

Стаття 173. Дрібне хуліганство. Дрібне хуліганство визначається як нецензурна лайка у громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян. Про шкідливість даного правопорушення свідчить суттєва санкція у вигляді штрафу, виправних робіт або адміністративного арешту.

Незрозумілою є складність доказування у справах про такі адміністративні правопорушення. Альтернативна диспозиція норми включає три моменти: а) нецензурна лайка, де одразу виникає проблема із доказами, свідками та фіксацією у протоколі змісту відповідного правопорушення (повторювати лайливі вислови та слова у письмовій формі чи ні); б) образливе чіпляння до громадян. Тут вимагає чіткого розуміння суть такого чіпляння та наявність свідків при розгляді справ; в) інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян. За «інші подібні дії» працівниками ОВС часто складаються протоколи про адміністративні правопорушення на осіб, які справляли природні потреби у невідведених для цього місцях. Неясність полягає у тому, що зазначені особи несуть адміністративну відповідальність, передбачену статтею 173 КУпАП, хоча важко уявити спорідненість «природних потреб» та «нецензурної лайки» або «образливого чіпляння». Звичайно, публічне справляння природних потреб є аморальним, проте вимагає з'ясування причина такої поведінки – відсутність безкоштовних чи платних громадських туалетів або цинізм і нехтування нормами моралі та правилами поведіння у суспільстві. Виходячи з цього пропонується доповнити статтю 173 КУпАП положенням такого змісту: «умисне публічне справляння фізіологічних потреб». Наголос на умисній формі вчинення правопорушення зумовлено тим, що деякі особи не здатні контролювати відповідні процеси через особливий стан, хронічну хворобу або короткочасові розлади (вагітність, ішурія парадокса тощо) і не можуть притягатися до адміністративної відповідальності.

Стаття 173-2. Вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису. Вчиненням насильства в сім'ї визначається умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений.

У свою чергу, статтею 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року насильство в сім'ї визначене як будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого члена сім'ї, якщо ці

дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю [9].

Виникає питання про те, куди зникло насильство сексуального характеру, яке не знайшло свого відображення у КУпАП. Можливі різні варіанти: або сексуальне насильство в сім'ї вважається таким, що не має тягнути адміністративну відповідальність або ж законодавцю стало «соромно» вносити дії, пов'язані із сексом, до змісту представленої статті.

Схожими за сутністю є труднощі із доказуванням у справах про порушення норм статей 175-1. Куріння тютюнових виробів у заборонених місцях та 178. Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді [1]. Статті є вельми актуальними на сьогодні, проте механізм ефективності їх застосування є недостатньо ясным. Кількість осіб, що вживає тютюнові вироби та спиртовмісні напої в заборонених для цього місцях (зупинки, парки, дитячі майданчики), є доволі значною. Проте, це не свідчить про бездіяльність міліції та інших правоохоронних органів. Низька ефективність запобігання і протидії таким правопорушенням полягає у складності процедури притягнення особи до адміністративної відповідальності. В разі відсутності свідків правопорушення довести власника кинутого недопалка чи відкритої пляшки пива практично неможливо без проведення відповідних експертиз. Невелика санкція в сукупності із складністю доказування даної категорії справ призводять до того, що на багато фактів вчинення подібних правопорушень суб'єкти владних повноважень просто «закривають очі».

Якщо в державі діє курс на збереження здоров'я нації та зменшення вживання тютюну і алкоголю, тоді незрозумілою є очевидна відсутність простої і ефективної процедури притягнення до адміністративної відповідальності за такі правопорушення.

Стаття 181-1. Заняття проституцією. За вчинення даного правопорушення передбачено санкцію у вигляді штрафу в розмірі від 5 до 10 н.м.д.г. та від 8 до 15 н.м.д.г. при повторному вчиненні тих самих дій протягом року.

Проблема проституції достатньо поширена у світі. Україна не є винятком і навіть переважає за деякими негативними показниками сусідні країни. За неофіційною статистикою, проституцією в Україні займається 50 тисяч жінок, де кожна 6–7 повія – неповнолітня. Тільки в Києві близько 9 тисяч жінок цієї професії. Вивезені українські жінки займаються проституцією у більш ніж 50 країнах [10].

Відповідно до чинного законодавства, заняття проституцією є забороненим в Україні. Сьогодні адміністративне стягнення за вчинення таких дій є доволі формальним. Виходячи з цього, практично неможливо вести мову про належну протидію торгівлі людьми і проституції зокрема, якщо про надання інтимних послуг можна легко отримати інформацію з мережі Інтернет або друкованих засобів масової інформації. Вартість послуг повії в середньому дорівнює 600 гривень [11], тоді як адміністративна відповідальність передбачена лише у вигляді штрафу в розмірі від 85 до 255 гривень.



Мета адміністративного стягнення (стаття 23 КУпАП), що полягає у вихованні особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами, є недосяжною при такому розмірі санкції. Таким чином, незрозумілим є очевидний дисонанс у значній шкідливості розглянутого адміністративного правопорушення та невеликому розмірі штрафу за його вчинення.

Стаття 196. Порушення правил навчання карате. Адміністративна відповідальність за вказане правопорушення полягає у порушенні встановлених правил відкриття секцій спортивного карате або набору до них громадян чи навчання в секціях прийомів, заборонених спортивними правилами, а також самовільне, без дозволу відповідних органів, навчання прийомів карате. Вказані дії тягнуть за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Єдині зміни до змісту даної статті було внесено Законом України № 55/97-БР від 07 лютого 1997 року, коли санкцію у вигляді штрафу в карбованцях було замінено на аналогічну суму у гривнях [12].

Суперечливим моментом на нашу думку є те, що диспозиція даної статті є бланкетною, тобто такою, що відсилає нас до певних «правил навчання карате», проте такі правила у науково-практичних коментарях не зазначаються, що наводить на думку про їхню надуманість.

У теперішній час є величезна кількість бойових мистецтв і ще більша кількість шкіл, якими вони репрезентовані. Принагідно зазначимо, що деякі бойові мистецтва, як то фрі-файт, крав мага, рукопашний бій і тайський бокс характеризуються більшою агресивністю. Чому ж саме навчання карате досі відображене у КУпАП нам незрозуміло.

У підсумку зазначимо, що адміністративна відповідальність за вчинення даного правопорушення сьогодні втратила свою актуальність. Вказана неясність може бути виправлена за двома протилежними сценаріями: 1) виключення статті 196 зі змісту чинного КУпАП; 2) розширення положень статті, шляхом встановлення відповідальності за порушення правил навчання бойових мистецтв.

**Висновок.** Таким чином, у межах даного дослідження нами було проаналізовано окремі статті Особливої частини КУпАП, які містять неясні (незрозумілі) положення. Підсумовуючі, звернімо увагу на такі особливості «Non liquet» у Кодексі України про адміністративні правопорушення: а) деякі суспільні відносини вже не потребують адміністративно-правової охорони; б) нормативна невизначеність окремих положень КУпАП; в) деякі частини норм не відповідають вимогам часу.

Враховуючи європейські прагнення України, переформатування діяльності суб'єктів публічного управління від примусових заходів до реалізації публічно-сервісних функцій, оновлення вітчизняного галузевого законодавства, ми вважаємо за необхідне якомога швидшу санацію адміністративного деліктного правового масиву та скорішу імплементацію нових положень законодавства у дію.

**Бібліографічні посилання**

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7.12.1984 // ВВР УРСР. – 1984. – Додаток № 51. – Ст. 1122 (зі змінами і доп. станом на 7.01.2013).
2. Cic. Clu. 28.76 M. Tullius Cicero. The Orations of Marcus Tullius Cicero, literally translated by C. D. Yonge, B. A. London. Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden. 1856. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Cic.Clu.28.76&lang=original>.
3. Garner, Brayan. A. A dictionary of modern legal usage / Brayan. A. Garner 2nd ed. p. cm. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id=35dZpfMmxqsC&printsec=frontcover>.
4. Про Червону книгу України : Закон України від 07.02.2002 // ВВР України. – 2002. – № 30. – Ст. 201.
5. Про затвердження Положення про Зелену книгу України : постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2002 № 1286 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 36. – Ст. 1692.
6. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 // ВВР України. – 2004. – № 12. – Ст. 155.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2012 № 295 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 29. – Ст. 1074.
8. Правила тримання собак, котів і хижих тварин у населених пунктах Української РСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001303-80/print1360480668022257>.
9. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15.11.2001 // ВВР України. – 2002. – № 10. – Ст. 70.
10. Gazeta.ua від 26.06.2012. 50 тисяч жінок займаються проституцією в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/articles/442745>.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dnepropetrovsk.natashaescort.com>.
12. Кодекс України про адміністративні правопорушення : науково-практичний коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. – К., 2008.

**Логвиненко Б.А. «Non liquet» в Кодексе Украины об административных правонарушениях.** Рассмотрены некоторые статьи Особенной части Кодекса Украины об административных правонарушениях, которые содержат неясные (непонятные) положения. Особенное внимание уделено необходимости усовершенствования действующего административного деликтного законодательства.

**Ключевые слова:** административное правонарушение, норма, «Non liquet», санкция, законодательство, актуальность.

**Logvynenko B.O. «Non liquet» in the Code of Ukraine of administrative offences.** Considered some article from special part of the Code of Administrative Offences which contains vague (strange) position.

Particular attention is paid to the need to improve current administrative tort law. It is noted that the rules of the "Soviet law", even as amended, does not fully meet the requirements of today versus administrative law advanced democracies. In particular, the Code of Ukraine on Administrative Offences was adopted on 7 December 1984, ie at a time when Ukraine as an independent state did not exist. The purpose of the article is to highlight obscure and controversial provisions (Non liquet) in the Code of Ukraine on Administrative Offences. As part of the study was to analyze the individual article of the Code of Administrative Offences, which contain vague (unclear) position. Pay attention to such features «Non liquet» in the Code of Ukraine on Administrative Offences: a) some public relations no longer require administrative rights protection, and b) the regulatory uncertainty of certain provisions of the CAO, c) some of the rules do not meet the requirements. Given Ukraine's European aspirations, reformatting activities of public administration from measures to implement public-service functions, renovation of national sectoral legislation, it seems necessary to conduct as soon as possible readjustment of administrative tort law rather array and implementation of new legal provisions in force.

**Keywords:** administrative offense, rate, «Non liquet», sanction, legislation, relevant.

Надійшла до редакції 05.03.2013

**Р.М. Ляшук**

кандидат юридичних наук  
(Національна академія Державної прикордонної  
служби України ім. Б. Хмельницького)

УДК 342.9:351.746.1(477)

## **ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СКЛАДОВИХ ПРИКОРДОННОГО КОНТРОЛЮ**

Розглядаються складові прикордонного контролю, як однієї з форм оперативно-службової діяльності відділів прикордонної служби. Проаналізовано правове забезпечення підстав, порядку та особливостей реалізації персоналом відділів прикордонної служби складових прикордонного контролю. Внаслідок дослідження законодавства та наукових праць автором запропоновано вдосконалення правового регулювання складових прикордонного контролю.

*Ключові слова:* прикордонний контроль, відділи прикордонної служби, Державна прикордонна служба України, правоохоронна діяльність, охорона державного кордону

**Постановка проблеми.** В умовах розвитку міждержавних відносин, охорони свободи людини на пересування та збереження рівня національної безпеки важливе значення має законний перетин державних кордонів України. Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) виконує функцію здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення [1, ст. 1]. Серед всіх державних органів та підрозділів ДПСУ спеціальною компетенцією щодо здійснення прикордонного контролю наділені лише відділи прикордонної служби (далі – ВПС) [1-3]. Складність даного виду діяльності підсилюється наявністю багатьох особливостей, які регулюються різними галузями права.

**Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Дослідження сутності, підстав та порядку здійснення різних видів державного контролю, здійснювали В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, С. О. Дмитров, Б. Ф. Єрошин, О. Ю. Костин, А. Є. Лавринець, М. М. Литвин, Б. М. Марченко, В. М. Серватюк, А. В. Першина та інші. Проте питання правового регулювання здійснення ВПС функції прикордонного контролю не вивчалось.

**Метою** статті є розгляд складових прикордонного контролю, що здійснюється ВПС. Її новизна полягає в аналізі правового забезпечення підстав, порядку та особливостей реалізації персоналом ВПС складових прикордонного контролю.

**Виклад основного матеріалу.** Прикордонний контроль, як особливий вид державного контролю, формує система складових. Відповідно до Закону України «Про прикордонний контроль», до них належать: перевірка документів; огляд осіб, транспортних засобів, вантажів; виконання доручень правоохоронних органів України; перевірка виконання іноземцями, особами без громадянства умов перетинання державного кордону у разі

в'їзду в Україну, виїзду з України та транзитного проїзду територією України; реєстрація іноземців, осіб без громадянства та їх паспортних документів у пунктах пропуску через державний кордон; перевірка автомобільних транспортних засобів з метою виявлення викрадених [2, ст. 4; 3, с. 143].

Перевірка документів – це дослідження уповноваженими службовими особами ВПС паспортного та інших документів фізичних осіб, які перетинають державний кордон, з метою встановлення їх дійсності та приналежності відповідній особі, а також дослідження за результатами оцінки ризиків документів, що стосуються транспортних засобів, вантажів [2, ст. 1].

Законодавство встановлює для персоналу ВПС право перевіряти в осіб, які прямують через державний кордон України, документи на право в'їзду в Україну або виїзду з України, робити в них відповідні позначки та у випадках, передбачених законодавством, тимчасово їх затримувати або вилучати [1, ст. 20].

У ході перевірки документів уповноважені службові особи ВПС використовують технічні засоби контролю для пошуку ознак підробки у документах, здійснюють пошук необхідної інформації у базах даних ДПСУ, а також за результатами оцінки ризиків проводять опитування осіб, які прямують через державний кордон.

Сучасна інтегрована система перевірки документів є стрижневою основою прикордонного контролю ВПС та реалізується на трьох рівнях: перший рівень – стандартна перевірка документів; другий рівень – поглиблена перевірка документів; третій рівень – експертне дослідження паспортних документів [4; 5, с. 331].

Природно, що поглиблена перевірка та експертне дослідження паспортних документів є похідними від стандартної перевірки документів, яка включає:

- огляд паспортного документа, що пред'являється, визначення його виду і відповідності установленому зразку;
- звірку фотокартки в паспортному документі з особою пред'явника;
- перевірку візуально, а за потреби – з використанням технічних засобів, чи немає у паспортному документі підробок або їх ознак;
- перевірку правильності заповнення паспортного документа;
- перевірку обліку в паспортному документі всіх осіб, які прямують через державний кордон;
- здійснення пошуку необхідної інформації у відповідних базах даних ДПСУ;
- введення інформації про особу до бази даних «Відомості про осіб, які перетнули державний кордон України»;
- у випадках, передбачених законодавством, проставлення в документі позначки про перетинання державного кордону;
- повернення документа пред'явникові [4, п. 2.5; 6; 7, с. 102–126].

З урахуванням результатів оцінки ризиків персонал ВПС може проводити повторну перевірку документів осіб, які перетинають державний кордон [2, ст. 7]. Поглиблена перевірка документів здійснюється з метою перевірки окремих елементів документів для виявлення підроблених печаток

і штампів [8, с. 173].

За рішенням начальника органу охорони державного кордону паспортний документ, вилучений за результатами проведення поглибленої перевірки, з копією висновку направляється на експертне дослідження. Підставою для проведення експертного дослідження паспортного документа є письмова заява (лист) начальника органу охорони державного кордону [4, п. 4].

Разом з тим чинні норми встановлюють додаткові особливості здійснення паспортного контролю окремих категорій осіб (діти-сироти, громадяни, які не досягли 16-річного віку, аварійно-рятувальні, аварійно-відновлювальні формування та ін.) [9; 10].

Якісна та своєчасна перевірка документів персоналом ВПС може забезпечуватися завчасною перевіркою. На сьогодні цей перспективний спосіб прикордонного контролю притаманний насамперед авіаційним пунктам пропуску. Його сутність полягає у завчасному наданні авіаперевізниками інформації про пасажирів, які перевозяться, та здійснення перевірки інформації за наявними відомчими базами про осіб, які прибуватимуть в аеропорт призначення [5, с. 328].

У разі вчинення правопорушення та за необхідності забезпечення провадження у справі про адміністративні правопорушення здійснюється огляд осіб [11, ст. 260]. Особистий огляд включає перевірку особи, її тіла та одягу на предмет наявності засобів, знарядь та доказів правопорушення.

Особистий огляд проводиться з дотриманням вимог, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення. Основними вимогами є провадження особистого огляду уповноваженою на те особою однієї статі з особою, щодо якої здійснюється огляд, та у присутності двох понятих тієї ж статі, у приміщенні, що відповідає встановленим вимогам. Про це складається протокол або робиться відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення чи в протоколі про адміністративне затримання [11, ст. 264].

Для цього персонал ВПС має право здійснювати на підставах та в порядку, встановленому законодавством, особистий огляд затриманих, а також оглядати і в разі потреби вилучати речі, що можуть бути речовими доказами або заподіяти шкоду здоров'ю людей [1, ст. 20]. Проте такі дії достатньо не деталізовані у нормативно-правових актах.

Огляд транспортних засобів і вантажів – це комплекс дій та заходів щодо недопущення випадків незаконного переміщення через державний кордон осіб з використанням обладнаних схованок та їх виявлення, а також незаконного переміщення, у тому числі з використанням схованок, через державний кордон зброї, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, боєприпасів, вибухових речовин, матеріалів і предметів, заборонених для переміщення через державний кордон, виявлення викрадених транспортних засобів [2, ст. 1; 12].

Правильно організований і ретельно проведений огляд транспортних засобів і вантажів є основною умовою виявлення правопорушень. Під час виконання завдань з огляду транспортних засобів і вантажів прикордонний

наряд ВПС повинен:

- знати будову, конструктивні особливості транспортних засобів, місця ймовірного схову порушників законодавства, матеріалів та предметів, що не підлягають переміщенню через державний кордон;

- ретельно оглядати транспортні засоби закордонного прямування і вантажі, що перевозяться на них, з метою виявлення і затримання порушників законодавства;

- виявляти схованки та інші місця в транспортних засобах і вантажах, у яких можуть бути заховані зброя, наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, боєприпаси, вибухові речовини, матеріали і предмети, заборонені для ввезення в Україну і вивезення з України;

- проводити ідентифікацію автотранспортних засобів з метою виявлення серед них викрадених або таких, що перетинають державний кордон з порушенням законодавства України;

- у разі виявлення несправних пломб, порушень упаковки, інших ознак проникнення людей в опломбовані транспортні засоби, контейнери, вантажі вживати належних заходів для їх комісійного розкриття й огляду;

- під час огляду не допускати порушень заходів безпеки під час їх огляду та пошкоджень транспортних засобів і вантажів [13, с. 39].

Огляд транспортних засобів і вантажів здійснюється із застосуванням заходів контролю першої та другої лінії [12, п. 2].

Контроль першої лінії включає проведення заходів перевірки в мінімально необхідному обсязі для визначення наявності законних підстав для перетинання державного кордону транспортними засобами та вантажами. Він передбачає проведення візуального огляду транспортних засобів та вантажів без втручання в їх конструктивні особливості (зовнішній огляд транспортних засобів та вантажів, огляд кабін, купе, кают, салонів, цілісності упаковок, наявність пломб, спостереження за поведінкою пасажирів та обслуговуючого персоналу). Контроль першої лінії здійснюється відповідно до затверджених технологічних схем пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів та вантажів [12, п. 3, 5].

Контроль першої лінії забезпечується шляхом проведення аналізу та оцінки ризиків; установлення режиму в пунктах пропуску, пунктах контролю за здійсненням контролю та його додержанням; застосування технічних засобів прикордонного контролю для огляду транспортних засобів; використання службових собак; спостереження за транспортними засобами; створення і використання баз даних про осіб, які перетнули державний кордон, вчинили правопорушення, яким не дозволяється в'їзд в Україну, про недійсні, викрадені та втрачені паспортні документи, а також інших передбачених законом баз даних [12, п. 4].

Контроль другої лінії – це заходи з додаткового вивчення наявності законних підстав для перетинання державного кордону України транспортними засобами і переміщення через нього вантажів. Рішення про застосування процедури контролю другої лінії стосовно транспортних засобів та вантажів приймається старшим прикордонних нарядів у пункті пропуску [12, п. 7].

Контроль другої лінії здійснюється спеціально призначеним прикордонним нарядом „Огляд транспортних засобів”. Він проводиться ВПС у разі:

- здійснення гласних і негласних пошукових заходів із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів і використанням матеріалів оперативно-розшукової діяльності;

- спрацювання технічних засобів прикордонного контролю та службових собак;

- надходження розпорядження начальника органу охорони державного кордону;

- виконання доручень правоохоронних та розвідувальних органів щодо проведення огляду транспортних засобів, на яких особи прямують через державний кордон України, і майна, що їм належить, та вилучення виявлених при цьому предметів й речовин, заборонених до вивезення і ввезення в Україну, та предметів контрабанди [2, ст. 4];

- виявлення порушень, пов'язаних з незаконним переміщенням через державний кордон осіб, транспортних засобів та вантажів, під час здійснення процедури контролю першої лінії та на підставі інформувань правоохоронних (контрольних) органів та прикордонних служб суміжних держав [12, п. 8, 9].

Під час здійснення контролю другої лінії персонал ВПС проводить такі заходи:

- а) встановлює місця відправлення та призначення транспортного засобу, вантажу;

- б) проводить співбесіди з водіями, експедиторами, які супроводжують вантаж, представниками поїзних бригад, членами екіпажу повітряних та морських (річкових) суден;

- в) здійснює перевірку за базами даних про осіб, які перетнули державний кордон, вчинили правопорушення, яким не дозволяється в'їзд в Україну, про недійсні, викрадені і втрачені паспортні документи, а також іншими передбаченими законом базами даних;

- г) перевіряє автомобільні транспортні засоби з метою виявлення викрадених;

- г) здійснює повну ідентифікацію транспортних засобів;

- д) проводить поглиблений огляд транспортних засобів та вантажів без залучення співробітників інших контрольних служб;

- е) ініціює проведення спільного огляду (переогляду) транспортних засобів та вантажів;

- ж) проводить інші заходи, передбачені чинним законодавством [12, п. 10].

У ході перевірки документів та огляду транспортних засобів персоналом ВПС реалізуються такі складові прикордонного контролю: виконання доручень правоохоронних органів України та перевірка автомобільних транспортних засобів з метою виявлення серед них викрадених [2, ст. 4; 12, п. 10].

Наступним елементом прикордонного контролю ВПС є перевірка ви-

конання іноземцями, особами без громадянства умов перетинання державного кордону у разі в'їзду в Україну, виїзду з України та транзитного проїзду територією України [2, ст. 4]. Виконання іноземцями та особами без громадянства цих умов визначає законність перетину ними державного кордону та перебування на території України.

Існує суттєва різниця між умовами, за яких іноземцям дозволяється в'їзд в Україну, та випадками надання дозволу на виїзд. Так, уповноважені службові особи ВПС надають іноземцю, особі без громадянства дозвіл на перетинання державного кордону у разі в'їзду в Україну за умови:

- наявності в нього дійсного паспортного документа;
- відсутності щодо нього рішення уповноваженого державного органу України про заборону в'їзду в Україну;
- наявності в нього в'їзної візи, якщо інше не передбачено законодавством України;
- підтвердження мети запланованого перебування;
- наявності достатнього фінансового забезпечення на період запланованого перебування і для повернення до держави походження або транзиту до третьої держави, або наявності в нього можливості отримати достатнє фінансове забезпечення в законний спосіб на території України – для громадянина держави, включеної до переліку держав, затвердженого Кабінетом Міністрів України, та особи без громадянства, яка постійно проживає у державі, включеній до такого переліку [2, ст. 8].

Тоді як у разі виїзду з України зазначеної категорії осіб вимагається лише наявність у них дійсного паспортного документа та відсутності щодо них рішення уповноваженого державного органу України про заборону виїзду з України [2, ст. 8].

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що наявність в'їзної візи, підтвердження мети перебування та достатнього фінансового забезпечення при в'їзді в Україну зумовлені необхідністю протидії можливим загрозам національній безпеці [14, ст. 8].

Особи, якими не виконана будь-яка з умов, затримуються. За результатами затримання проводиться комплекс процесуальних заходів щодо притягнення до адміністративної відповідальності, добування інформації про підготовку чи здійснення протиправної діяльності на кордоні.

Іноземцю або особі без громадянства, якими не дотримано будь-яку з умов перетинання державного кордону на в'їзд в Україну або на виїзд з України, а також громадянину України, якому відмовлено у пропуску через державний кордон при виїзді з України у зв'язку з наявністю однієї з підстав для тимчасового обмеження його у праві виїзду за кордон відмовляється у пропуску через державний кордон [15, ст. 6].

Така відмова має бути обґрунтованим рішенням уповноваженої службової особи підрозділу охорони державного кордону, про що складається постанова у двох примірниках. Службова особа ВПС про прийняте рішення доповідає начальнику органу охорони державного кордону, рішення набирає чинності невідкладно [2, ст. 14; 16].

Відмова у пропуску іноземця або особи без громадянства є не єдиним



адміністративним обмеженням перетину державного кордону. За певних обставин вищезазначеній категорії осіб може бути заборонено в'їзд в Україну на термін до трьох років [17, п. 3.1].

Рішення про заборону в'їзду в Україну іноземцю приймається за наявності таких підстав:

а) при клопотанні про в'їзд в Україну іноземець подав про себе завідомо неправдиві відомості або підроблені документи;

б) паспортний документ іноземця, віза підроблені, зіпсовані чи не відповідають установленому зразку або належать іншій особі;

в) іноземець порушив у пункті пропуску через державний кордон України правила перетинання державного кордону України або не виконав законних вимог посадових та службових осіб ВПС;

г) іноземця затримано під час незаконного перетинання державного кордону України поза пунктами пропуску;

г) під час попереднього перебування на території України іноземець або особа без громадянства не виконали рішення суду або органів державної влади, уповноважених накладати адміністративні стягнення, або мають інші не виконані майнові зобов'язання перед державою, фізичними або юридичними особами, включаючи пов'язані з попереднім видворенням, у тому числі після закінчення терміну заборони подальшого в'їзду в Україну;

д) іноземця затримано у межах контрольованого прикордонного району під час спроби або після незаконного перетинання державного кордону України [17, п. 2.1].

Однією із складових прикордонного контролю ВПС є реєстрація іноземців, осіб без громадянства та їх паспортних документів у пунктах пропуску через державний кордон [2, ст. 4].

Посадові особи ВПС здійснюють реєстрацію іноземців шляхом представлення в паспортному документі та (або) імміграційній картці іноземця або особи без громадянства чи в інших документах, передбачених законодавством, позначки "В'їзд", внесення відомостей про іноземця або особу без громадянства, їх паспортних даних до відповідного реєстру [2, ст. 12; 18, ст. 1; 19; 20]. Доступ до такого реєстру мають лише посадові особи, які визначені наказом начальника органу охорони кордону.

Відомості про осіб, які перетнули державний кордон України, заносяться до спеціальної бази даних комплексу автоматизації прикордонного контролю «Гарт-1/П» [6].

Окремі категорії іноземців звільняються від реєстрації у пунктах пропуску ВПС або реєструються у Міністерстві закордонних справ України та його представництвах [2, ст. 23; 18, ст. 16; 19].

У ході реєстрації іноземців та осіб без громадянства встановлюється:

- наявність у них дійсних паспортних документів;

- відсутність щодо них у базах даних ДПСУ інформації про заборону в'їзду з України та про доручення правоохоронних органів щодо осіб, які перетинають державний кордон;

- виконання ними вимог щодо строків перебування в Україні [2, ст. 10].

Завершальним елементом прикордонного контролю є перевірка авто-

мобільних транспортних засобів, які перетинають кордон, з метою виявлення викрадених [2, ст. 4; 3, с. 143].

У пунктах пропуску через державний кордон України, під час прикордонного контролю, персонал ДПСУ здійснює контроль транспортних засобів, які перетинають державний кордон. Перевірці піддаються ті транспортні засоби, стосовно яких до правоохоронних органів надійшла інформація про їх викрадення [21, п. 1.2].

Виконання завдань ВПС з перевірки автотранспорту та виявлення викраденого полягає у такому:

- перевірка реєстраційних документів транспортного засобу;
- контроль транспортних засобів за банком даних викрадених транспортних засобів;
- вибірка або суцільна ідентифікація номерів двигуна, кузова, шасі та реєстраційного номера транспортного засобу;
- організація інформаційного й технічного забезпечення та порядку використання органами прикордонного контролю банків даних викрадених транспортних засобів МВС України;
- організація взаємодії між ВПС та підрозділами МВС України. Під час перевірки автомобільних транспортних засобів ВПС може проводитися їх загальна й повна ідентифікація [21, п. 1.3].

**Висновки.** Підсумовуючи проведені дослідження, можна зробити висновок, що правове забезпечення складових прикордонного контролю ВПС містить багато прогалин. Питання здійснення спостереження, супроводження транспортних засобів та огляду осіб достатньо не врегульовано, значна частина відповідних правових норм містить загальні формулювання. Наявність великої кількості положень різноманітних правових актів, у яких формуються вимоги до прикордонного контролю, суттєво ускладнює його здійснення. З огляду на це, ми пропонуємо прийняти кодифікований нормативно-правовий акт з питань прикордонного контролю.

Предметом подальшого наукового дослідження є удосконалення правового регулювання здійснення ВПС прикордонного контролю.

#### ***Бібліографічні посилання***

1. Про Державну прикордонну службу України : Закон від 3.04.2003 р. № 661-IV // ВВР. – 2003. – № 27. – Ст. 208.
2. Про прикордонний контроль : Закон України від 5 листопада 2009 року // ВВР України. – 2010. – № 6. – Ст. 46.
3. Інструкція з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби ДПСУ. Ч. I : наказ АДПСУ від 29.09.2009 р. № 1040 // – Хмельницький, 2010.
4. Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон : наказ Адміністрації ДПСУ від 5.06.2012 р. № 407; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 27 червня 2012 р. за № 1083/21395 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12>
5. *Литвин М. М.* Основи інтегрованого управління кордонами : курс лекцій / М.М. Литвин. – Хмельницький, 2011.
6. Про затвердження Положення про базу даних «Відомості про осіб, які перетнули державний кордон України» : наказ Адміністрації ДПСУ від 25.06.2007 р. № 472; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 5 липня 2007 р. за № 765/14032 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0765-07>

7. *Єрошин Б. Ф.* Охорона державного кордону на шляхах міжнародних сполучень. Ч. II : підручник. – Хмельницький, 1998.
8. *Дмитров С. О.* Теоретичні основи та методи математичного моделювання службово-бойових дій угруповань військ (сил) у прикордонних районах України в мирний час : дис. ... д-ра техн. наук : 20.02.12 / Дмитров С.О. – К., 2001.
9. Правила перетинання державного кордону громадянами України : затверджено постановою Кабінету Міністрів України № 57 від 27 січня 1995 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF>
10. Про Порядок перетинання державного кордону України аварійно-рятувальними та аварійно-відновлювальними формуваннями для локалізації та ліквідації надзвичайних ситуацій, зумовлених стихійним лихом, аваріями і катастрофами : постанова Кабінету Міністрів України № 912 від 21 серпня 1997 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/912-97-%D0%BF>
11. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7.12.1984 р. № 8073-Х ; із змінами і доп. – Х., 2007.
12. Про організацію і здійснення огляду транспортних засобів і вантажів : наказ Адміністрації ДПСУ від 22.04.2011 р. № 260. – Окреме видання.
13. Інструкція з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби ДПСУ. Ч. II : наказ АДПСУ від 29.09.2009 р. № 1040 // – Хмельницький, 2010.
14. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // ВВР України. – 2003. – № 39. – С. 351.
15. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21.01.1994 р. № 3857-ХІІ // ВВР. – 1994. – № 18. – С. 101.
16. Про затвердження форм рішень про відмову в перетинанні державного кордону України : наказ Адміністрації ДПСУ від 14.12.2010 р. № 967; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 12 січня 2011 р. за № 31/18769 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0031-11>
17. Про затвердження Інструкції про порядок прийняття органами охорони державного кордону ДПСУ рішень про заборону в'їзду в Україну іноземцям та особам без громадянства : наказ Адміністрації ДПСУ від 5.12.2011 р. № 946; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 29 грудня 2011 р. за № 1564/20302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1564-11>
18. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3773-17/page>
19. Про затвердження Порядку продовження строку перебування та продовження або скорочення строку тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства на території України : постанова Кабінету Міністрів України № 150 від 2 лютого 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/150-2012-%D0%BF>
20. Про затвердження положення про імміграційну картку : наказ Адміністрації ДПСУ від 15.12.2011 р. № 987; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 3 січня 2012 р. за № 3/20316 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0003-12>
21. Про затвердження Інструкції про спільну діяльність щодо виявлення викраденого автотранспорту та порядок контролю транспортних засобів, які перетинають державний кордон України : наказ Міністерства внутрішніх справ України та Державного комітету у справах охорони державного кордону України від 7.08.2000 р. № 520/390; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 1 вересня 2000 р. за № 572/4792 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0571-00>.

**Ляшук Р.Н.** Правовое регулирование составляющих пограничного контроля. Рассматриваются составляющие пограничного контроля, как одной из форм оперативно-служебной деятельности отделов пограничной службы. Проанализировано правовое обеспечение оснований, порядка и особенностей реализации персоналом отделов пограничной службы составляющих пограничного контроля. В результате исследова-

ния законодательства и научных трудов автором предложено совершенствование правового регулирования составных пограничного контроля.

**Ключевые слова:** пограничный контроль, отделы пограничной службы, Государственная пограничная служба Украины, правоохранительная деятельность, охрана государственной границы

**Lyashuk R.M. Legal regulation of border control constituents.** In the conditions of development of intergovernmental relations, protection of human freedom to movement and maintenance of level of national security an important value has the legal crossing of state boundaries of Ukraine.

The author analyzed the legal securing of grounds, order and features of realization by staff of border service departments of the State Border Guard Service of Ukraine of border control constituents: examination of papers; examination of persons, transport vehicles, and loads; fulfillment of Ukrainian law enforcement authorities orders; examination of implementation by foreigners, stateless persons of terms of crossing of state boundary in case of entrance to Ukraine, departure from Ukraine and transit passage by territory of Ukraine; registration of foreigners, persons without citizenship and them passport documents in the points of admission through a state boundary; verification of motor-car transport vehicles is with the aim of exposure of stolen.

The conclusion is made, that legal providing of constituents of border control by border service departments contains many shortcomings. The issue of carrying out supervision, escorting of vehicles and examination of persons is not rather regulated, the major part of appropriate legal norms has general formulations. The existence of great number of provisions of legal norms that have requirement for border control essentially complicate its execution. Regarding this the author suggested to adopt codificated normative legal act concerning border control.

**Keywords:** border control, Border Service Departments, State Border Guard Service of Ukraine, law enforcement, border protection.

*Надійшла до редакції 05.03.2013*

**В.І. Московець**

кандидат соціологічних наук, доцент  
(Харківський національний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.951:351.82

## **ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ НЕДЕРЖАВНИХ ПРАВООХОРОННИХ ФОРМУВАНЬ**

Здійснено дослідження видового поділу недержавних правоохоронних формувань, запропоновано їх класифікацію. Звернуто увагу на основні ознаки, які вказують на подібність та відмінність державних та недержавних правоохоронних формувань.

**Ключові слова:** громадськість, недержавні правоохоронні формування, правоохоронні формування.

**Постановка проблеми.** Правоохоронну діяльність в Україні, забезпечення державної безпеки та захист державного кордону України здійснюють визначені законодавством державні і недержавні правоохоронні організації, утворення і діяльність яких визначається законами. Вони ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод людини і громадянина або з метою повалення конституційного ладу, усунення законодавчих, виконавчих,

судових та контрольно-наглядових органів від влади чи перешкоджання їх діяльності [1]. Таким чином, ми можемо констатувати той факт, що правоохоронну діяльність в Україні можуть здійснювати як державні, так і недержавні правоохоронні органи. Особливу увагу, на нашу думку, варто приділити дослідженню недержавних правоохоронних формувань. Для розгляду зазначеного питання в першу чергу звернемось до Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», в якому зазначено: громадяни України відповідно до Конституції України мають право створювати в установленому порядку громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України та органам виконавчої влади, а також посадовим особам у запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин [2]. Тобто чинним законодавством України передбачено можливість створення недержавних правоохоронних формувань, їх основні завдання тощо. Проте у цьому нормативно-правовому акті відсутній видовий поділ таких формувань. Єдиний підхід до вирішення зазначеного питання відсутній і у науковій літературі. Тому розв'язання цієї проблеми сьогодні набуває підвищеної актуальності.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Діяльність недержавних правоохоронних формувань певною мірою були предметом досліджень О. М. Ключова [3], О. М. Музичука [4], Г. О. Пономаренко [5], С. А. Рижкової [6], В. М. Скрипнюка [7], В. М. Цикалевича [8], Л. Г. Чистоклетова [9], С. М. Ярового [10] та ін. Проте ряд актуальних і практично значущих проблем у цій сфері потребують подальшої розробки.

**Метою** даної статті є визначення основного переліку недержавних правоохоронних формувань і проведення їх класифікації.

**Виклад основного матеріалу.** Одним із головних завдань соціальної та правової держави є забезпечення конституційних прав людини на захист своїх законних прав та інтересів. Виконання цього завдання відбувається шляхом створення системи правоохоронних органів. Проте діяльність лише державних правоохоронних органів не завжди здатна повною мірою забезпечити конституційне право людини на захист своїх законних прав та інтересів.

Отже, постає необхідність створення альтернативного недержавного правоохоронного механізму [11]. Такими на сьогодні є створені в країні недержавні правоохоронні формування. Окрім того, важливим завданням, яке постає перед нами, є правильне визначення кола суб'єктів, яких можна буде віднести до цього механізму.

Прийняття Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку та державного кордону» 22 червня 2000 року створило правові умови для відродження та ефективної діяльності правоохоронних громадських формувань. Доцільність протидії злочинності на підставі принципу

комплексності, який полягає у необхідності, крім державно-владних заходів, застосовувати і громадський вплив, зумовлена досвідом останнього десятиліття життя нашої країни. Розвал на початку 90-х років системи громадських формувань з охорони громадського порядку призвів у сукупності з іншими криміногенними факторами до значного зростання рівня злочинності. Лише останніми роками здійснено реальні кроки до відновлення діяльності цих формувань. Про необхідність забезпечення участі громадськості у правоохоронній діяльності як умови підвищення її ефективності також зазначалося і на міжнародному рівні. Рекомендації про залучення громадськості до попередження злочинності були сформульовані на Сьомому конгресі ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками (Мілан, 1985) і розглядалися у квітні 2000 року на Десятому конгресі (Відень) [9, с. 69]. Тобто питанням залучення громадськості до участі у правоохоронній діяльності держави приділяється увага не лише в Україні, а й за кордоном. Водночас варто чітко розмежовувати державні і недержавні (громадські) правоохоронні формування. Для цього, на нашу думку, варто звернутися до характеристики основних ознак цієї діяльності.

Основні ознаки, характерні для державної і недержавної правоохоронної діяльності:

1. Недержавна правоохоронна діяльність може здійснюватися лише за допомогою застосування юридичних заходів впливу, визначених у конкретному законі. До них належать заходи запобігання, припинення та адміністративно-процесуального забезпечення.

2. Застосування заходів юридичного впливу повинно суворо відповідати приписам закону. Тільки закон або інший правовий акт можуть слугувати підставою застосування конкретного заходу юридичного впливу й чітко визначати його зміст.

3. Реалізація їх у встановленому законом порядку з дотриманням певних процедур.

4. Реалізація цієї діяльності покладається насамперед на спеціально створені органи, що пройшли державну реєстрацію й одержали ліцензію на право здійснення певного виду недержавної правоохоронної діяльності. Комплектуються ці підприємства відповідним чином підготовленими фахівцями — здебільшого особами, які володіють знаннями у галузі юриспруденції, криміналістики та інших дисциплін, які пройшли спеціальну підготовку й одержали державну ліцензію. Організацію й діяльність таких підприємств детально та всебічно регламентовано у законодавчому порядку, зокрема відомчими підзаконними актами різних міністерств і відомств, що встановлюють окремі процедурні правила під час вирішення найбільш відповідальних питань [11].

Такими є загальні ознаки діяльності як державних, так і недержавних формувань, які відносять їх діяльність до правоохоронної з метою забезпечення основних правоохоронних функцій, до яких належать: 1) профілактична; 2) захист життя, здоров'я, прав, свобод та законних інтересів фізичних осіб; 3) охорона громадянського порядку, громадської безпеки і власності. До другорядних (допоміжних) можна віднести такі функції: 1) коор-

динаційну; 2) контрольну; 3) правороз'яснювальну; 4) інформаційну та деякі інші [3, с. 130]. Проте державні і недержавні правоохоронні формування не є одним цілим. Між ними існує ряд відмінностей. Так, характерними рисами, що відрізняють недержавну правоохоронну діяльність від державної, є мета здійснення (передусім захист недержавних інтересів), суб'єктний склад (носії недержавної правоохоронної діяльності не є офіційними представниками держави), неможливість застосування до порушників у ході її реалізації заходів юридичної відповідальності.

Відмінні риси, що диференціюють недержавну та державну правоохоронну діяльність:

1. У ході здійснення недержавної правоохоронної діяльності підлягають охороні та захисту недержавні (приватноправові) інтереси. Захист суспільних, державних інтересів у цій ситуації є здебільшого похідною метою.

2. Недержавні правоохоронні суб'єкти (носії недержавної правоохоронної діяльності) не виступають від імені держави, не є її офіційними представниками, а діють винятково за дорученням своїх клієнтів, що їх найняли, від їхнього імені.

3. Недержавні правоохоронні суб'єкти у ході здійснення недержавної правоохоронної діяльності не мають права застосовувати до порушників закону заходи юридичної відповідальності, включаючи санкції [11].

Отже, недержавні правоохоронні формування у своїй діяльності наділені низкою ознак, які поєднують їх з державними правоохоронними органами, проте у них простежуються і відмінні риси, хоча спільною метою є забезпечення законності і громадського порядку.

Термін «недержавні правоохоронні формування» не дає чіткого розуміння того, які ж саме органи, організації чи суб'єкти охоплюються ним. Для усунення цієї вади звернемося до юридичної літератури у цій галузі.

В Україні вже склалася система суб'єктів недержавної правоохоронної діяльності, але процес законодавчого оформлення правового статусу окремих їх видів все ще залишається незавершеним. Нині в нашій державі таку діяльність здійснює недержавна система, представлена приватними охоронними, охоронно-технічними та детективними підприємствами, комерційними службами безпеки, підприємствами різної форми власності, інформаційними бюро, службами безпеки банків, навчальними центрами, науково-дослідними структурами. Необхідно зазначити, що працівниками недержавних правоохоронних структур, як правило, є колишні співробітники Служби безпеки, органів внутрішніх справ, Збройних Сил і підрозділів спеціального призначення [11].

Залежно від мети діяльності недержавні правоохоронні суб'єкти поділяються на ті, в яких ця діяльність виступає основною (приватні охоронці), та ті, в яких ця діяльність не є основною (освітні заклади, що готують фахівців у галузі безпеки), а також на комерційні і некомерційні. За умов правової держави суб'єктом недержавної правоохоронної діяльності може бути підприємець.

Залежно від сфери дії ці суб'єкти поділяються на ті, що виконують свої функції тільки у межах публічно-правових відносин (громадські помі-

чники органів внутрішніх справ, добровільні громадські об'єднання, створені для захисту державного кордону, адвокати, які спеціалізуються у галузі кримінального права), та ті, що виконують свої функції у сфері як публічного, так і приватного права (приватні детективи або охоронці, недержавні служби безпеки, приватні нотаріуси).

Залежно від сфери застосування професійних навичок, недержавні правоохоронні суб'єкти поділяються на ті, що здійснюють цю діяльність на постійній професійній основі (приватні охоронці, адвокати), і ті, для кого вона не є основним родом занять (наприклад, народні дружинники, фахівці навчальних закладів, що готують кадри для недержавних правоохоронних структур). Залежно від мети діяльності недержавні правоохоронні суб'єкти поділяються на комерційні, основною метою яких є одержання прибутку, і некомерційні. Це, у свою чергу, як уже зазначалося вище, означає, що за умови правової держави суб'єктом здійснення недержавної правоохоронної діяльності може бути підприємець.

У свою чергу, недержавні правоохоронні суб'єкти, що діють винятково в межах публічного права, поділяються на: 1) ті, що сприяють належному здійсненню дізнання, слідчої та судової функції у кримінальних справах; 2) ті, що сприяють реалізації оперативно-розшукової діяльності (наприклад, приватні детективи, що здійснюють пошук безвісти зниклих осіб); 3) ті, що сприяють забезпеченню порядку у громадських місцях [11]. Однак це лише одна з теорій. Для більш повного аналізу зазначеного питання варто дослідити наукові праці деяких дослідників. Наприклад, І.Д. Казанчук стверджує, що узагальнюючи специфіку діяльності й різноманітність форм участі громадськості в правоохоронній діяльності, можна визначити такі види громадських формувань: громадські пункти охорони громадського порядку; добровільні народні дружини; студентські оперативні загони; органи громадської самодіяльності за місцем проживання (будинкові, вуличні, квартальні комітети), загальні збори громадян; приватні охоронні служби і підрозділи; громадські правозахисні організації; загони самозахисту (охорона помешкань громадян охоронцями-вахтерами); громадські організації сусідської взаємодопомоги; координаційні шкільні ради; а також позаштатні співробітники міліції, громадські помічники працівників міліції (добровільні помічники) та довірені особи, що теж беруть участь у вказаній діяльності. Подані види формувань, по суті, і є варіантами численних організаційно-правових зв'язків (форм взаємодії) органів внутрішніх справ і громадськості [12, с. 301].

Власний перелік недержавних правоохоронних організацій надає М.Л. Мельник:

- 1) адвокатура;
- 2) громадські організації, створені відповідно до ст. 36 Конституції України для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення відповідних інтересів у сфері охорони правопорядку;
- 3) підприємницькі судово-експертні організації;
- 4) недержавні охоронні та детективні підприємства і організації [13].

В.М. Цикалевич розрізняє такі організаційні форми участі громадсь-



кості в охороні громадського порядку:

1. Масові громадські організації (профспілки, добровільні громадські товариства – сприяння обороні, мисливців і рибалок, охорони природи тощо).

2. Організації і органи громадського самоврядування: квартальні та вуличні комітети, ради сприяння сім'ї та школі, батьківські ради, ради ветеранів праці, громадського виховання неповнолітніх.

3. Спеціальні громадські формування по охороні громадського порядку (добровільні народні дружини, товариські суди, громадські пункти охорони порядку).

4. Позаштатні працівники міліції.

Однією з найбільш масових форм участі громадськості в боротьбі з правопорушеннями є добровільні народні дружини по охороні громадського порядку. Діяльністю ДНД керують органи місцевої влади. Правоохоронній практиці відомі декілька видів добровільних народних дружин, які відрізняються своїм функціональним призначенням. Це територіальні і спеціалізовані ДНД. Територіальні народні дружини закріплюються за меншими територіями (зонами, дільницями) для постійного їх обслуговування. Такими територіями найчастіше є мікрорайон, парк, вулиця.

Спеціалізовані народні дружини організовують з метою підвищення ефективності боротьби з окремими видами правопорушень. Широкого розповсюдження набули спеціалізовані ДНД по охороні громадського порядку, контролю за безпекою дорожнього руху, добровільні формування пожежної охорони [8, с. 73].

У системі громадських суб'єктів боротьби з правопорушеннями важливу роль відіграють громадські пункти охорони порядку і їх ради.

В охороні громадського порядку беруть участь також товариські суди. Це виборні громадські органи, головним завданням яких є попередження правопорушень, виховання громадян шляхом переконання і громадського впливу, створення обстановки нетерпимості до порушень дисципліни і громадського порядку. Товариські суди створюються на підприємствах, в установах, організаціях за рішенням загальних зборів трудового колективу [8, с. 74]. Такими, на думку деяких дослідників, перед нами постають основні види недержавних правоохоронних формувань, які зараз існують. Наведені переліки об'єднує те, що суб'єктами здійснення недержавної правоохоронної діяльності є учасники суспільних відносин, що виникають у зв'язку із забезпеченням безпеки приватноправової сфери громадського життя, захисту прав та законних інтересів недержавних утворень і окремих громадян.

На відміну від державної, недержавна правоохоронна діяльність переважно є сукупністю договірних відносин, в яких чітко визначено межі та час виникнення і припинення цих відносин. Державна правоохоронна діяльність за обсягом, часом та колом осіб обмежень не має [11].

**Висновок.** Проводячи дослідження питання стосовно видового поділу недержавних правоохоронних формувань, ми стикаємося з такою проблемою: виключний перелік цих формувань на сьогодні відсутній. Дослідники намагалися розв'язати зазначене питання, проте єдиного підходу до його вирішення так і не знайдено. На підставі переліку основних видів не-

державних правоохоронних формувань, що відображені у працях ряду дослідників, ми пропонуємо їх загальну класифікацію: 1) недержавні правоохоронні формування, які займаються правоохоронною діяльністю на постійній основі (комерційні та некомерційні організації); 2) недержавні правоохоронні формування, які не займаються правоохоронною діяльністю на постійній основі (діяльність у галузі публічного права; діяльність у галузі приватного права).

Наведена класифікація недержавних правоохоронних органів є лише першим кроком у дослідженні проблеми видового поділу цих органів і є *перспективним напрямком наукових досліджень* у зазначеній сфері.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Олійник А. Ю. Правознавство / А. Ю. Олійник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://libfree.com/102495835\\_pravopravoohoronni\\_organizatsiyi\\_ukrayini.html](http://libfree.com/102495835_pravopravoohoronni_organizatsiyi_ukrayini.html).

2. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 червня 2000 року № 1835-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>.

3. Ключев О. М. Форми правоохоронної діяльності громадськості у сфері охорони громадського порядку і боротьби з правопорушеннями / О. М. Ключев // Право і безпека. – 2005. – № 2. – С. 68–71.

4. Музичук О. М. Напрямки вдосконалення взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю в сфері охорони громадського порядку / О. М. Музичук // Право і безпека. – 2003. – № 3. – С. 114–117.

5. Пономаренко Г. О. Шляхи підготовки працівників ОВС до взаємодії з громадськістю / Г. О. Пономаренко // Науковий вісник ДДУВС : зб. наук. праць. – 2006. – № 1. – С. 33–37.

6. Рижкова С. А. Щодо удосконалення правового регулювання участі громадськості в охороні громадського порядку / С. А. Рижкова // Актуальні проблеми профілактики правопорушень підрозділами міліції громадської безпеки. – 2008. – С. 61–66.

7. Скрипнюк В. М. Вдосконалення регулювання правоохоронної діяльності в процесі розвитку системи органів державної влади в Україні / В. М. Скрипнюк // Держава і право. – 2010. – № 50. – С. 168–174.

8. Цикалевич В. М. Взаємодія міліції та громадськості в сфері охорони громадського порядку / В. М. Цикалевич // Вісник ХНУВС : зб. наук. праць. – 2004. – № 27. – С. 70–74.

9. Чистоклетов Л. Г. Взаємодія з місцевими органами державної влади й самоврядування як основа діяльності правоохоронних громадських формувань / Л. Г. Чистоклетов // Вісник ЗЮІ : зб. наук. праць. – 2005. – № 1. – С. 69–75.

10. Яровий С. М. Форми взаємодії органів внутрішніх справ і громадськості в сфері охорони громадського порядку та боротьби з правопорушеннями / С. М. Яровий // Право і безпека. – 2005. – № 2. – С. 121–124.

11. Користін О.Є. Економічна безпека/О.Є. Користін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://pidruchniki.ws/11510513/ekonomika/nederzhavni\\_subyekti\\_pravoohoronnoyi\\_diyalnosti\\_mistse\\_zabezpechenni\\_ekonomichnoyi\\_bezpeki#305](http://pidruchniki.ws/11510513/ekonomika/nederzhavni_subyekti_pravoohoronnoyi_diyalnosti_mistse_zabezpechenni_ekonomichnoyi_bezpeki#305).

12. Казанчук І. Д. Сутність, поняття і напрямки взаємодії органів внутрішніх справ з громадськістю у процесі правозахисної діяльності / І. Д. Казанчук // Вісник ХНУВС : зб. наук. праць. – 2007. – № 36. – С. 297–302.

13. Мельник М. Л. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність : навч. посібник / М. Л. Мельник, М. І. Хавронюк. – К., 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravouch.com/page/pravoxr/ist/ist-22--idz-ax292--nf-19.html>.

**Московец В.И. Проблемы классификации негосударственных правоохранительных формирований.** Проведено исследование видового разделения негосударственных правоохранительных формирований, предложена их классификация. Обращено внимание на основные признаки, которые указывают на сходство и различие государственных правоохранительных формирований.

твенных и негосударственных правоохранительных формирований.

**Ключевые слова:** общественность, негосударственные правоохранительные формирования, правоохранительные формирования.

**Moskovets V.I. Problems of classification of non-governmental law-enforcement agencies.** Law-enforcement activity can be carried out in Ukraine both by public and non-governmental law-enforcement agencies. The current legislation of Ukraine foresees possibility of establishment of non-governmental law-enforcement agencies, their basic tasks and others like that. However the specific division of such agencies is absent in normative legal acts. The only approach to the resolving of this problem is also absent in scientific literature.

In the article the basic list of the non-governmental law-enforcement agencies is determined and their classification is made.

The non-governmental law-enforcement agencies in their activity are given with the row of attributes that combine them with public law-enforcement bodies (they carry out their activity only by means of use of certain in an appropriate law legal measures of pressure; realization of this activity depends first of all upon the specially established agencies that passed state registration and got a license to a right for execution of certain type of non-governmental law-enforcement activity), however for them distinguishing features (non-governmental (private legal) interests are subject a guard and defense; non-governmental law-enforcement subjects do not come forward on behalf of the government, is her by official representatives, but operates exceptionally on the instructions of the clients, that they were hired, from their name; non-governmental law-enforcement subjects during realization of non-governmental law-enforcement activity have no authority to apply the events of legal responsibility to the violators of law, including sanctions) are traced, although a general aim is providing of legality and public safety.

On the basis of list of basic types of the non-governmental law-enforcement agencies that is represented in works of row of researchers, the author offered their general classification: 1) non-governmental law-enforcement agencies that execute law-enforcement activity on permanent basis (commercial and noncommercial organizations); 2) non-governmental law-enforcement agencies that do not carry out law-enforcement activity on permanent basis (activity in the field of public law; activity is in the field of private law).

**Keywords:** public, non-governmental law-enforcement agencies.

*Надійшла до редакції 11.12.2012*

**С.О. Ніщимна**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Чернігівський державний інститут  
економіки і управління)

УДК 346.62 : 351.72

## **ЗАГАЛЬНІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ У РЕГУЛЮВАННІ ПУБЛІЧНОЇ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Досліджено загальні фінансово-правові принципи публічної фінансової діяльності. Розглянуто доктринальні погляди на класифікацію та сутність таких принципів.

**Ключові слова:** принцип, групи принципів, публічна фінансова діяльність.

**Постановка проблеми.** Для правового регулювання та здійснення публічної фінансової діяльності особливе значення мають як загальноправові, загальні фінансово-правові принципи, так і безпосередньо принципи публіч-

ної фінансової діяльності. Розглянемо загальні фінансово-правові принципи, що стосуються як публічної фінансової діяльності, так і всіх фінансово-правових відносин. До таких ми відносимо принципи: єдності фінансової, бюджетної, податкової, банківської та грошової системи держави, єдності та взаємодії фінансової політики та фінансової системи, фінансової безпеки, єдності та цілісності системи фінансових органів.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Питанням публічної фінансової діяльності (або ж діяльності держави та органів місцевого самоврядування) присвячено чимало робіт таких українських вчених, як А.І. Берлач, Л.К. Воронова, О.П. Гетманець, Е.С. Дмитренко, О.О. Дмитрик, С.Т. Кадькаленко, Л.М. Касьяненко, А.Т. Ковальчук, О.А. Кузьменко, М.П. Кучерявенко, О.А. Лукашев, Л.В. Міщенко, О.А. Музика-Стефанчук, А.А. Нечай, О.П. Орлюк, П.С. Пацурківський, М.О. Перепелиця, Н.Ю. Пришва, Л.А. Савченко, О.В. Солдатенко, В.Д. Чернадчук, Н.Я. Якимчук та інших. Цим питанням присвячено також праці російських учених, зокрема: К.С. Бельського, Д.В. Вінницького, О.М. Горбунової, О.Ю. Грачової, Л.М. Древаль, С.В. Запольського, М.Ф. Івлевої, М.В. Карасьової, О.М. Козиріна, Т.В. Конюхової, Ю.О. Крохіної, Т.Г. Лук'янової, В.Є. Мартиненка, О.Г. Пауля, М.І. Піскотіна, Ю.А. Ровінського, Е.Д. Соколової, Н.І. Хімічевої, О.І. Худякова.

**Метою** нашої статті є визначення та з'ясування сутності загальних фінансово-правових принципів.

**Виклад основного матеріалу.** Отже, з'ясуємо сутність названих принципів.

*Принцип єдності фінансової, бюджетної, податкової, банківської та грошової системи держави* має міжінституційне значення та призначення, будь-які фінансові правовідносини мають відбуватися не ізольовано від інших фінансових відносин, а у тісному зв'язку та взаємодії. Наприклад, беззаперечним є зв'язок бюджетного права та податкового права, адже основним джерелом доходів бюджетів, що входять до бюджетної системи держави, є податки, включені до податкової системи. Банківська система, її стабільність прямо залежить від стабільності грошової системи держави.

Продовженням попереднього є *принцип єдності та взаємодії фінансової політики та фінансової системи*, який означає, що самостійність органів публічної влади – суб'єктів фінансових правовідносин – не повинна виходити за межі основ фінансової політики, від якої залежить стабільність фінансової системи та окремих її складових.

І.В. Рукавішнікова розглядає фінансову політику як категорію фінансового права [1].

На думку О.А. Музики-Стефанчук, «фінансова політика – це сукупність заходів держави у фінансовій сфері щодо організації та використання фінансів, що орієнтуються на досягнення певної мети, зокрема, для забезпечення економічного і соціального розвитку держави. Доволі часто фінансова політика також розглядається як органічна частина економічної політики держави, що складається з різноманітних заходів у галузі форму-

вання та використання централізованих і децентралізованих фондів коштів держави та органів місцевого самоврядування; вона включає, зокрема, бюджетну, податкову, інвестиційну, страхову, пенсійну політики. Своє безпосереднє втілення фінансова політика знаходить у методах і формах публічної фінансової діяльності. Основною метою сучасної фінансової політики є оптимальний розподіл національного доходу між різними галузями народного господарства, окремими територіями та соціальними групами населення» [2, с. 181].

Саме політика впливає на зміст публічної фінансової діяльності, на головний її елемент, що виражається у численних і різноманітних функціях у сфері утворення, розподілу, перерозподілу та витрачання централізованих грошових фондів і визначається специфікою її об'єкта [3, с. 128]. На наш погляд, фінансова політика має вплив не лише на централізовані грошові фонди, а й на всі публічні та приватні грошові фонди.

Політика є обов'язковою умовою формування будь-яких правових норм [4, с. 25]. У цьому контексті варто погодитися із твердженням, що фінансова політика є складовою фінансово-правового регулювання і фактором, що впливає на її зміст, виявляється в численних і різноманітних функціях щодо створення, розподілу, перерозподілу та використання фондів коштів [3, с. 130]. Тобто всі відносини довкола публічних фінансів взаємопов'язані та взаємозалежні від фінансової політики держави.

Вчений П.-М. Годме стосовно фінансової політики писав таке: «У зв'язку із тим, що державні видатки розглядаються як зло, фінансова політика керується одним принципом: досягти максимальної економії і якомога більшого скорочення видатків. Така спрощена фінансова політика продовжує досі складати основу ліберальної доктрини» [5, с. 70].

О.А. Музика-Стефанчук акцентує увагу на тому, що «протягом останніх двох десятиліть в Україні гостро стоїть проблема «політизації» державного бюджету, бюджетного процесу, що, у свою чергу, не може не позначитися на місцевих бюджетах та бюджетному процесі на місцях» [2, с. 180].

Коли ведемо мову про фінансову систему в умовах формування сучасного фінансового права, то слід також розглядати як підсистему публічних фінансів. Вчена А.А. Нечай наголошує, що «у фінансово-правовій літературі необхідно знайти такий підхід до визначення фінансової системи, який би дав змогу чітко відмежовувати ланки публічних фінансів, які охоплюються предметом фінансового права, від ланок приватних фінансів, які не охоплюються предметом фінансового права» [6, с. 68]. Далі науковець обґрунтовує доцільність виокремлення підсистеми публічних фінансів, яка містить такі ланки: 1) публічні фінанси держави; 2) публічні фінанси суб'єктів федерації (у державах з федеральним устроєм); 3) публічні фінанси місцевого самоврядування всіх видів; 4) публічні фінанси суспільного (соціального) призначення» [6, с. 75].

О.М. Козирін розглядає політизацію фінансових відносин на прикладі оподаткування та податків [8, с. 47].

Таким чином, принцип єдності фінансової політики та фінансової сис-

теми держави у контексті фінансового права зумовлює взаємозв'язок усіх ланок фінансової системи і постійний вплив заходів держави на публічні фінанси.

В умовах економічної, політичної та економічної нестабільності, що має місце, зокрема, в Україні, особливе місце має *принцип фінансової безпеки держави*. На думку професора П.С. Пацурківського, рівень фінансової безпеки держави зумовлений такими факторами: 1) ступенем розвитку ринку капіталів, на якому в обігу знаходиться значна кількість акцій суб'єктів господарювання, діють різноманітні фінансові інститути; 2) мірою відкритості внутрішнього ринку; 3) набором фінансових інструментів; 4) схильністю населення до операцій із фондовими цінностями; 5) концентрацією інтелектуальних ресурсів, задіяних у розвитку фінансового ринку; 6) фінансовим кліматом країни; 7) рівнем ефективності боротьби зі злочинами у фінансовій сфері [9, с. 72, 73]. Розглядаючи ці фактори, О.А. Музика-Стефанчук вказує на те, що «всі ці чинники мають переважно економічний зміст, тобто фінансова безпека держави знаходиться у прямій залежності від економіки країни, від розвитку її фінансової системи, грошово-кредитної системи, від рівня співвідношення грошей, що знаходяться в обігу, і тих, які знаходяться «в тіні» (звичайно, точної цифри цих грошей немає, але приблизні розрахунки можна робити з огляду на суму випущених в обіг грошей і тих, що там обертаються)» [2, с. 200–201].

На думку Е.С. Дмитренко, фінансова безпека – це стан захищеності життєво важливих фінансових інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у фінансовій сфері, що забезпечується організаційно-правовими, науково-технічними та іншими засобами [10, с. 53]. Питання фінансової безпеки ґрунтовно розкриті в монографії «Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України» [11].

П.С. Пацурківський зазначає, що значною мірою «фінансова безпека держави визначається характером фінансово-кредитної політики, яку вона провадить, причому не лише зовнішньої, але й внутрішньої. Ще більше фінансова безпека держави залежить від формування Державного та місцевих бюджетів, стану її платіжного балансу, співвідношення грошей в офіційній і тіньовій економіці, ступеня повернення обігових коштів до банків, руху валютних коштів. Останнім часом з'явилися посилення навіть на таку специфічну категорію, як інфляційна безпека... На фінансову безпеку держави сильно впливає політичний клімат країни... Прямую загрозу фінансовій безпеці держави становить виготовлення фальшивих грошей, тому з цим необхідно вести непримиренну боротьбу» [9, с. 72–73].

Коли ведемо мову про фінансову безпеку, слід зважати на те, що вона є частиною національної безпеки. У цьому контексті зазначимо, що відповідно до Указу Президента України 12.02.2007 № 105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України» (Стратегія в редакції Указу Президента № 389/2012 від 8 червня 2012 р.) [12], політика національної безпеки України виходить із принципів: пріоритету захисту національних інтересів; пріоритету договірних (мирних) засобів при вирішенні конфліктів; своєчасності й

адекватності заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; сумлінного виконання взятих міжнародних зобов'язань; послідовної реалізації політики позаблоковості з використанням в інтересах України механізмів міжнародної безпеки; чіткого розмежування повноважень і скоординованої взаємодії органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичного цивільного контролю над сектором безпеки та оборони – системою органів, які відповідають за забезпечення безпеки та оборони держави; професіоналізму, відкритості та прозорості у процесі формування і реалізації державної політики.

Фінансова безпека ґрунтується на дотриманні фінансової дисципліни. Фінансова дисципліна, як стверджує О.П. Орлюк, є «станом дотримання органами державної влади й місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання всіх форм власності, об'єднаннями громадян, посадовими особами, громадянами України та іноземними громадянами встановлених законодавством і нормативно-правовими актами фінансово-правових норм. Фінансова дисципліна виражає одну зі сторін законності» [13, с. 148].

Наступний загальний фінансово-правовий принцип – це *єдність і цілісність системи фінансових органів*.

Фінансові органи – це суб'єкти фінансового права, з яких формується фінансовий апарат держави, «що становить частину державного апарату, на яку покладено функцію керівництва та управління фінансами. Фінансовий апарат України включає: Міністерство фінансів України, Державну казначейську службу України, Національний банк України, Державну податкову службу України, Рахункову палату, їх територіальні установи, фінансові відділи та управління міністерств, відомств, державних комітетів і комісій, фінансові відділи та управління органів влади АРК, органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій, а також підприємств, установ, організацій» [2, с. 89; 14, с. 427–428].

Як слушно зазначає Г.В. Петрова, даний принцип «передбачає функціональну обцилінність сукупності самостійних ланок, що характеризуються єдиними цілями та завданнями, а також вертикальним підпорядкуванням нижчестоящих вищестоящим. У своїй діяльності органи доповнюють один одного, здійснюючи повноваження у суворо визначених цілях» [15, с. 18]. Далі вчена зазначає, що мета діяльності, що зумовлює єдність і цілісність системи фінансових органів, «зводиться до здійснення фінансової політики, яка полягає в охороні і розвитку бюджетного забезпечення держави. Досягнення даної мети зумовлене вирішенням таких завдань: 1) участю у розробці фінансової політики та її реалізації; 2) забезпеченням у межах своєї компетенції економічної безпеки та єдності контролю й управління; 3) захистом бюджетних інтересів держави; 4) застосуванням та вдосконаленням засобів фінансового управління господарською діяльністю на основі пріоритетів розвитку економіки країни та необхідності створення сприятливих умов для розвитку Росії в світогосподарських зв'язках; 5) організацією та вдосконаленням фінансового контролю за дотриманням фінансового господарства; 6) забезпеченням сприятливого режиму для інвесторів з урахуванням міжнародних зобов'язань Росії» [15, с. 19]. Як ба-

чимо, вчена досить широко виклала мету, що об'єднує фінансові органи держави. Це, швидше, мета, що об'єднує всі державні органи та інституції, які представляють публічні інтереси. На наш погляд, принцип єдності та цілісності системи фінансових органів має дотримуватися у всіх сферах публічної фінансової діяльності (бюджетній, податковій, банківській тощо) і стосується він створення та функціонування тих органів, які здійснюють цю діяльність. Тут слід зважати і на координацію діяльності різних органів. Наведемо декілька прикладів такої координації та взаємодії.

До форм співпраці органів фінансового контролю можна віднести: обмін інформацією та відповідними матеріалами (необхідно створити базу для обміну цією інформацією); спільне виконання нормотворчої функції та проведення профілактичної роботи; координацію проведення контрольних дій; спільне проведення контрольних дій; надання у межах компетенції відповідної допомоги одним суб'єктом іншому [16, с. 381].

Так, наказом Державної податкової адміністрації України (нині – Державна податкова служба України) від 27 травня 2008 р. № 355 затверджено Методичні рекомендації щодо порядку взаємодії між підрозділами органів державної податкової служби України при організації та проведенні перевірок платників податків. Ці рекомендації розроблено з метою налагодження дієвої взаємодії між підрозділами центральних і місцевих (територіальних) податкових органів при організації та проведенні перевірок суб'єктів господарювання, а також реалізації матеріалів перевірок. Їх запровадження сприятиме впорядкуванню та встановленню єдиного підходу до організації та проведення планових і позапланових виїзних перевірок платників податків – юридичних та фізичних осіб щодо дотримання ними вимог податкового, валютного та іншого законодавства, невіїзних документальних перевірок, організації та проведення перевірок суб'єктів господарювання з питань дотримання порядку проведення розрахунків за товари (послуги), касових операцій, наявності свідоцтв про державну реєстрацію, патентів і ліцензій, а також реалізації матеріалів цих перевірок.

Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2010 р. № 1234 затверджено Порядок координації проведення планових виїзних перевірок органами виконавчої влади, уповноваженими здійснювати контроль за нарахуванням і сплатою податків та зборів [17], що визначає механізм проведення планових виїзних перевірок органами виконавчої влади, уповноваженими здійснювати контроль за нарахуванням і сплатою податків та зборів, а також ревізій державного фінансового контролю. Формування планів планових виїзних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання, які проводяться для забезпечення своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків і зборів та ревізій державного фінансового контролю (далі – перевірки), здійснюється щокварталу самостійно кожним органом виконавчої влади, уповноваженим здійснювати контроль за нарахуванням і сплатою податків та зборів, що проводить планові виїзні перевірки, а також іншим органом виконавчої влади, що проводить ревізії державного фінансового контролю (далі – органи фінансового контролю), за місцезнаходженням суб'єкта господарювання чи міс-



цем розташування об'єкта права власності, щодо якого проводиться перевірка. У разі, коли різні органи фінансового контролю запланували проведення у звітному періоді перевірки одного і того самого суб'єкта господарювання, така перевірка проводиться зазначеними органами одночасно. Плани перевірок погоджуються до 20 числа останнього місяця поточного кварталу з відповідним органом державної податкової служби. Зміни, що вносяться до планів перевірок, у разі одночасного їх проведення погоджуються з відповідним органом фінансового контролю. Органи державної податкової служби інформують не пізніше ніж за десять днів до початку проведення перевірки суб'єкта господарювання та органи фінансового контролю про дату її початку. У разі неможливості з обґрунтованих причин одночасного проведення органами фінансового контролю перевірки така перевірка проводиться за згодою суб'єкта господарювання у погоджені з ним строки за умови, що це не перешкоджає провадженню господарської діяльності. У випадку виявлення в ході проведення перевірок фактів, що свідчать про можливі порушення законодавства, інформація про такі факти подається органу фінансового контролю відповідно до його компетенції. Керівник відповідного органу фінансового контролю несе персональну відповідальність за виконання плану перевірок та повинен забезпечити участь необхідної кількості службових осіб у їх проведенні.

Наказом Головного контрольно-ревізійного управління України (нині – Державна фінансова інспекція), Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та Генеральної прокуратури України від 19 жовтня 2006 р. № 346/1025/685/53 затверджено Порядок взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України [7]. Цей Порядок спрямований на забезпечення ефективної взаємодії між органами Державної фінансової інспекції України та органами прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України (далі – правоохоронні органи) з питань розгляду звернень правоохоронних органів, призначення, організації та проведення ревізій за ними, передачі їм матеріалів ревізій за власною ініціативою органів Державної фінансової інспекції України, зворотного інформування про результати розгляду переданих матеріалів, виділення спеціалістів цих органів, інших питань, що мають місце при виконанні вказаними органами та правоохоронними органами покладених на них завдань.

**Висновки.** Отже, як бачимо, загальних фінансово-правових принципів не так багато, та основне не кількість, а якість. Важливо, щоб ці принципи дотримувалися на практиці під час застосування та реалізації фінансово-правових норм.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Рукавишникова И.В. Финансовая политика государства как категория финансового права / И.В. Рукавишникова // Правовая политика Российской Федерации в условиях современного социально-экономического развития : матер. II Международ. научно-практ. конф. (12–13 октября 2007 года). – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 127–129.
2. Музика-Стефанчук О. А. Органи публічної влади як суб'єкти бюджетних правовідносин : монографія / О. А. Музика-Стефанчук. – Хмельницький, 2011.
3. Древаль Л. Н. Субъекты российского финансового права ; под ред. Е.

Ю. Грачевой, Л. Н. Древаль. – М., 2008.

4. Карасева М. В. Бюджетное и налоговое право (политический аспект) / М. В. Карасева. – М., 2003.

5. Годме П.М. Финансовое право / пер. с фр. Халфиной Р. О. – М., 1978.

6. Нечай А.А. Проблеми правового регулювання публічних фінансів та публічних видатків : монографія / А.А. Нечай. – Чернівці, 2004.

7. Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України : наказ Головного контрольно-ревізійного управління України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та Генеральної прокуратури України від 19 жовтня 2006 р. № 346/1025/685/53 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 44. – Ст. 2962.

8. Козырин А. Н. Финансовое право и управление публичными финансами в зарубежных странах / А.Н. Козырин. – М., 2009.

9. Пацурківський П.С. Правові засади фінансової діяльності держави: проблеми методології / П. С. Пацурківський. – Чернівці, 1997.

10. Дмитренко Э. С. Теория финансовой безопасности как составная финансово-правовой доктрины государства / Э. С. Дмитренко // Финансово-правовая доктрина постсоциалистического государства. – Черновцы, 2003. – Вып. 1. – С. 53–56.

11. Дмитренко Е.С. Юридична відповідальність суб'єктів фінансового права у механізмі правового забезпечення фінансової безпеки України : монографія / Е.С.Дмитренко. – К., 2009.

12. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України 12.02.2007 № 105/2007 у ред. Указу Президента № 389/2012 від 8 червня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 11. – Ст. 389.

13. Орлюк, О.П. Фінансове право. Академічний курс : підручник / О.П.Орлюк. – К., 2010.

14. Музыка О. А. Фінансовий апарат / О. А. Музыка // Фінансова енциклопедія / О. П. Орлюк, Л. К. Воронова, І. Б. Заверуха (та ін.) ; за заг. ред. О. П. Орлюк. – К., 2008. – С. 427–428.

15. Петрова Г.В. Финансовое право: учеб. / Г.В. Петрова. – М., 2006.

16. Савченко Л.А. Правові проблеми фінансового контролю в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07 / Л.А. Савченко. – Х., 2002.

17. Про затвердження Порядку координації проведення планових виїзних перевірок органами виконавчої влади, уповноваженими здійснювати контроль за нарахуванням і сплатою податків та зборів : постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2010 р. № 1234 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 1. – Ст. 19.

**Ницимная С.А. Общие финансово-правовые принципы в регулировании публичной финансовой деятельности.** Исследованы общие финансово-правовые принципы публичной финансовой деятельности. Рассмотрены доктринальные взгляды на классификацию и сущность таких принципов.

**Ключевые слова:** принцип, группы принципов, публичная финансовая деятельность.

**Nishchymna S.O. General financially-legal principles in regulation of public financial activity.** For the legal regulation and realization of public financial activity both general legal, general financially-legal principles have the special value, and directly principles of public financial activity.

The author defined and found out essence of general financially-legal principles to that belong: 1) principle of unity of the financial, budgetary, tax, bank and money system of the state; 2) principles of unity and cooperation of financial politics and financial system, that means that independence of public government bodies - subjects of financial legal relationships - must not come outside bases financial politics stability of the financial system and its separate constituents depends on that; 3) principles of financial security of the state that is the constituent of national safety and is base on observance of financial discipline; 4) unities and integrity of the system of financial agencies.

Financial agencies are financial legal subjects, from that the financial machinery of the state, that presents part of state machinery, on that the function of guidance and financial

management is fixed.

Principle of unity and integrity of the system of financial agencies must adhere to in all spheres of public financial activity (budgetary, tax, bank and others like that) and it touches establishment and functioning of those agencies, that carry out this activity.

*Keywords: principle, group of principles, public financial activities.*

*Надійшла до редакції 05.12.2012*

**І.В. Патерило**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський національний  
університет імені Олеся Гончара)

УДК 342.9/6

## ІНСТИТУТ ІНСТРУМЕНТІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Проаналізовано інститут форм державного управління. З'ясовано його недоліки та доведено неможливість використання цього інституту в адміністративному праві. Зроблено пропозицію введення в адміністративне право інституту інструментів діяльності публічної адміністрації.

*Ключові слова: форми державного управління, інститут права, Концепція адміністративної реформи, європейська інтеграція, інструменти діяльності публічної адміністрації.*

**Постановка проблеми.** Суб'єктами публічної адміністрації, під час виконання покладених на них обов'язків, приймаються різноманітні рішення, які викликають певні юридичні наслідки. Такі рішення у теорії адміністративного права прийнято називати формами державного управління, які (форми), у свою чергу, утворюють відповідний адміністративно-правовий інститут.

Зазначений інститут адміністративного права став предметом наукового вивчення В.Б. Авер'янова, Д.М. Бахраха, Ю. П. Битяка, Ю. М. Старилова та ін. Проте жоден з названих авторів не поставив під сумнів доцільність його (інституту) існування у сучасних умовах розвитку адміністративного права та правозастосовної діяльності. З огляду на це, метою цієї статті є доведення необхідності введення до системи адміністративного права інституту інструментів діяльності публічної адміністрації, який має витіснити застарілий інститут форм державного управління. Для досягнення сформульованої мети необхідно вирішити такі завдання: з'ясувати сутність категорії «форми державного управління» та визначити її недоліки; розглянути причини виникнення у понятійному апараті адміністративного права України названого поняття та довести неможливість його подальшого використання у теоретико-правовому обгігу; визначити основні положення адміністративної реформи, розглянути умови вступу України до Європейського Союзу та на підставі проведеного дослідження обґрунтувати

необхідність введення до системи загального адміністративного права інституту інструментів діяльності публічної адміністрації.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** На сьогодні майже усі підручники з адміністративного права містять розділ про форми державного управління. Так, Ю. М. Старилів під ними розуміє зовнішньо виражені і юридично оформлені дії органу управління (або посадової особи), які здійснюються у межах його компетенції і тягнуть юридично визначені правові наслідки. Автор наділяє форми державного управління такими ознаками: вони встановлені у нормативному акті; несуть у собі державно-владну природу; мають підзаконний характер, викликаний підзаконним характером повноважень органів управління та їх посадових осіб; у формах державного управління проявляється виконавчо-розпорядча діяльність. Форми державного управління, на думку автора, застосовуються органами виконавчої влади, які він називає органами управління публічної влади. Що ж стосується конкретних видів форм державного управління, то до них зараховуються: видання нормативних правових актів, видання ненормативних (індивідуальних) правових актів, укладення договорів, здійснення інших юридично значимих дій юридичного характеру на підставі закону або на підставі виданого правового акту управління, здійснення організаційних дій, виконання матеріально-технічних дій [1, с. 212, 216, 219].

У свою чергу, Ю. П. Битяк формою управління називає зовнішнє виявлення конкретних дій, які здійснюються органами виконавчої влади для вирішення поставлених перед ними завдань. Завдяки формам державного управління органи виконавчої влади здійснюють виконавчу і розпорядчу діяльність та на підставі діючого законодавства самостійно встановлюють обов'язкові правила поведінки (норми права) з питань, які віднесені до їх компетенції. До найбільш розповсюджених форм державного управління автор зараховує видання нормативних актів управління, видання індивідуальних актів управління, проведення організаційних заходів, здійснення матеріально-технічних операцій [2, с. 136–139].

В.Б. Авер'янов форми державного управління визначає як відмінні за своїм характером та наслідками способи зовнішнього вираження діяльності органів виконавчої влади. Серед форм державного управління автор називає видання правових актів управління, укладання адміністративних договорів (угод), вчинення (здійснення) інших юридично значущих дій [3, с. 278].

Отже, з огляду на викладене вище, категорія «форма державного управління» розглядається зазначеними авторами з позиції управлінської діяльності органів виконавчої влади, а точніше виконавчо-розпорядчої діяльності, яка зводиться до прийняття ними рішень, які тягнуть за собою юридичні наслідки. Ключовими словами сформульованих вище визначень є поняття «орган виконавчої влади» та «управління».

**Виклад основного матеріалу.** Проте на сьогоднішній день приймати рішення, які тягнуть за собою юридичні наслідки, можуть не лише органи виконавчої влади, але і органи місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 140 Конституції України, місцеве самоврядування є правом територіа-

льної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [4]. Отже, під час вирішення зазначених питань органи місцевого самоврядування приймають рішення, які тягнуть юридичні наслідки для осіб, яких вони стосуються. Таким чином, відносячи лише органи виконавчої влади до суб'єктів, які мають відношення до форм державного управління, автори тим самим звужують коло суб'єктів, які можуть брати участь у такому процесі.

Поряд з цим не можна не згадати також і про категорію «управління», вживання якої на сторінках наукових праць з адміністративного права наводить на думку, що названі вище автори продовжують відстоювати ідеї, які склалися свого часу у радянській науці адміністративного права, у межах якої адміністративне право визначалося як галузь права, що регулює суспільні відносини у сфері організаційно-владної (виконавчої і розпорядчої) діяльності органів державного управління, а в передбачених законом випадках і громадських організацій, шляхом визначення прав, обов'язків і відповідальності учасників цих відносин [5, с. 26]. Як зазначає Р. С. Мельник, подібний підхід до розуміння сутності адміністративного права, як наслідок, визначав існування певного категорійного апарату, центральними елементами якого були такі: державне управління, принципи державного управління, методи державного управління, форми державного управління, правові акти управління тощо. Усі ці терміни, як наслідок, стали невід'ємною частиною радянської адміністративно-правової теорії [6]. Названий понятійний апарат змушував дивитися на людину виключно крізь призму поняття «об'єкт управління», який (об'єкт) за жодних умов не міг зрівнятися ані за своїм статусом, ані за своїми можливостями із суб'єктом державного управління.

Набуття Україною незалежності, прийняття Конституції, у ч. 2 ст. 3 якої вказано, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [4], свідчить про те, що наша держава у своєму функціонуванні орієнтується насамперед на потреби та запити людини. Дана ідея, як наслідок, має знайти прояв та закріплення в українському праві, у кожній з його галузей, включаючи і адміністративне право. І дана тенденція, дійсно, знаходить відповідний прояв, свідченням чого є запровадження у теорію та практику адміністративно-правового регулювання суспільних відносин концепції публічно-сервісної діяльності національної публічної адміністрації. Сутність названої концепції характеризується, поміж іншим, тим, що управлінські (владні) форми діяльності публічної адміністрації поступово витісняються публічно-сервісними. А раз так, то характеристика діяльності суб'єктів публічної адміністрації через використання категорій «форма управління», «форма державного управління» не повною мірою відображає реальний стан суспільних відносин, які складаються у даній сфері.

Додатковим аргументом на користь неможливості подальшого використання категорії «форма державного управління» є також і той факт, що

вона не узгоджується за змістом та сутністю з поняттям «адміністративний договір», яке в останні часи знайшло широке застосування як на теоретичному, так і на нормативному рівнях. У даному випадку мова йде про те, що включення адміністративного договору до переліку форм державного управління змушує зробити висновок, що адміністративний договір є засобом управління, з чим, однак, не можна погодитися. Управління, як наголошено у тлумачному словнику української мови, являє собою керування, у межах якого між відповідними суб'єктами виникають відносини влади та підпорядкування [7]. Договір же являє собою взаємне зобов'язання, письмову або усну угоду про права та обов'язки між державами, установами, підприємствами та окремими особами [8]. Викладене означає, що у договірних відносинах відсутній елемент підпорядкування між їх суб'єктами, які, відповідно, мають однаковий правовий статус. З огляду на це, адміністративний договір не може розглядатися в якості форми державного управління. На наш погляд, адміністративний договір використовується у ситуаціях, в яких односторонній вплив суб'єкта публічної адміністрації на приватну особу чи іншого суб'єкта публічної адміністрації є неможливим або недоцільним. Адміністративний договір, як і названі вище форми державного управління, спрямовується на регулювання суспільних відносин, проте зазначена мета досягається не через примус, який є властивим для управління, а через погодження, прийняття на себе у добровільному порядку зобов'язань чи обов'язків. Отже, у черговий раз стає очевидним той факт, що категорія «форми державного управління» є завузькою для сучасних форм та методів функціонування суб'єктів публічної адміністрації, які доволі принципово відрізняються від тих, які використовувалися органами державної влади у межах попередніх етапів історичного розвитку нашої держави.

Не можна погодитися з подальшим існуванням інституту форм державного управління також і з огляду на положення Концепції адміністративної реформи в Україні. Її метою було визначено перебудову ідеології (основних засад) державного управління і створення такої системи останнього, яка стала би близькою до потреб і запитів людей, а головним пріоритетом її діяльності було б служіння народові, національним інтересам. Система державного управління має стати підконтрольною народові, прозорою, побудованою на наукових принципах і ефективною. Тому зміст адміністративної реформи полягає, з одного боку, у комплексній перебудові існуючої в Україні системи державного управління, а з іншого – у розбудові нових інститутів та механізмів, які б наблизили функціонування національної публічної адміністрації до сучасних європейських стандартів [9]. Реалізація зазначених цілей, за нашим переконанням, вимагає приведення у відповідність до вимог сьогодення також і адміністративно-правової термінології. У цьому плані надзвичайно слухними виглядають слова В. Б. Авер'янова, який писав, що, досліджуючи тему державного управління в контексті його зв'язку зі становленням демократії в Україні, слід оперувати якомога чіткішими поняттями. «Понятійна точність», продовжував автор, є не лише запорукою, а й необхідною умовою наукового пошуку

[10, с. 12]. З огляду на це, перед наукою адміністративного права, власне, і постає завдання, пов'язане з пошуком найбільш оптимальної (досконалої) термінології.

Разом з цим варто наголосити також і на тому, що необхідність пошуку оптимальної адміністративно-правової термінології впливає також і з євроінтеграційної політики України, у межах якої наша держава взяла на себе зобов'язання здійснити адаптацію вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Метою зазначених заходів, як наголошено у Законі України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [11], є досягнення відповідності правової системи України правовій системі Європейського Союзу, остання з яких включає у себе акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в рамках європейського співтовариства, спільної зовнішньої політики та політики безпеки і співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ. Отже, з огляду на викладене, можна підтримати думку, що євроінтеграційні плани української держави впливають не лише на окремі галузі національного права, але й на правову систему України у цілому, викликаючи, відповідно, у ній суттєві зміни. З викладеного неважко зробити висновок, що адаптація правової системи України до правової системи Європейського Союзу, поміж іншим, полягає і в адаптації національного адміністративного права до адміністративного права Європейського Союзу [12], а раз так – то і в узгодженні відповідної адміністративно-правової термінології.

Зазначений крок, поміж іншим, сприятиме також входженню України в європейський адміністративний простір, під яким прийнято розуміти певну юридичну категорію, яка використовується для позначення складної, цілісної, диференційованої та динамічної системи публічних (державних) адміністрацій європейських держав, покликаної забезпечувати однаково реалізацію прав громадян та юридичних осіб, створених у межах Європейського Союзу, а також забезпечувати ефективно та якісно надання адміністративних послуг [13, с. 16]. Тобто виходить, що основна мета європейського адміністративного простору полягає у створенні таких норм адміністративного права, які будуть універсальними на території всіх країн членів Європейського Союзу, що, у свою чергу, передбачає повну узгодженість і усіх понять, які вживаються у межах названої галузі права.

Своєрідним орієнтиром для адміністративного права країн-членів Європейського Союзу стало адміністративне право Німеччини, оскільки саме воно характеризується найвищим ступенем нормативного та теоретичного розроблення. Аналіз наукової на навчальної літератури з адміністративного права Німеччини [14; 15; 16] дозволяє зробити висновок, що європейській правовій науці невідомий термін «форми державного управління», що у черговий раз свідчить про його нежиттєздатність у сучасних українських умовах. Таким чином, українська наука адміністративного права має позбавитися подібних правових категорій (понять), які, переконані, лише гальмують її розвиток, викликають непорозуміння між вітчизняними та європейськими авторами.

**Висновки.** З огляду на викладене, необхідною та своєчасною виглядає заміна категорії «форми державного управління» поняттям «інструменти діяльності публічної адміністрації», під яким варто розуміти усю сукупність засобів (приймів), які використовуються суб'єктами публічної адміністрації для регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері публічного управління. Розвиваючи наведене визнання, зазначимо, що регулювання суспільних відносин, може здійснюватися як через норми права, так і шляхом впливу на конкретних, індивідуалізованих суб'єктів адміністративно-правових відносин. Регулювання суспільних відносин, як вже було сказано вище, може здійснюватися як у владному, так і невідному порядку. Зазначений висновок, з одного боку, суттєво розширює можливості публічної адміністрації, а з іншого – піднімає на принципово новий рівень приватних осіб, надаючи їм можливість впливати на зміст рішень суб'єктів публічної адміністрації.

Разом з цим запропонована нами заміна термінів – це лише «верхівка айсберга». Більш важливою є розробка та прийняття нових норм адміністративного права, які б закріпили види та порядок застосування суб'єктами публічної адміністрації відповідних інструментів діяльності. Зазначені норми, за нашим переконанням, мають бути об'єднані у межах інституту інструментів діяльності публічної адміністрації, який має стати складовим елементом системи Загального адміністративного права України.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Курс общего административного права : учебник : в 2-х т. / под ред. Ю.М. Старилова. – М., 2002. – Т. 2 Государственная служба. Управленческие действия. Правовые акты управления. Административная юстиция. – 2002.
2. Адміністративне право України : підручник / [Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.] ; за ред. Ю. П. Битяка. – К., 2005.
3. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник у 2-х т. / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова). – К., 2005. – Т. 1. Загальна частина.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Пахомов І. М. Радянське адміністративне право. Загальна частина : підручник / І. М. Пахомов. – Львів, 1962.
6. Мельник Р.С. Сучасна адміністративно-правова доктрина та управлінська термінологія: як узгодити їх між собою? / Р.С. Мельник // Юридична Україна. – 2010. – № 5. – С. 40–44.
7. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/upravlinnja>.
8. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eslovník.com/search/search/?search=%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80>.
9. Концепція Адміністративної реформи в Україні. – К., 1998.
10. Демократичні засади державного управління та адміністративне право : монографія / кол. авт.: Шемшученко Ю.С., Авер'янов В.Б., Андрійко О.Ф. та ін.; за заг. ред. В.Б.Авер'янова. – К., 2010.
11. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV // ВВР України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.
12. Мельник Р.С. Система вітчизняного адміністративного права та євроінтеграція України: до питання пошуку взаємозв'язку / Р.С. Мельник // Право України. – 2010. – № 8. – С. 116–122.



13. Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / Авер'янов В. Б., Дерещ В. А., Школик А. М. та ін. ; за заг. ред. Авер'янова В. Б. – К., 2007.

14. Schmidt-Aßmann E. Die Lehre von den Rechtsformen des Verwaltungshandelns / E. Schmidt-Aßmann, DVBl. – 1989. – 533 s.

15. Maurer H. Allgemeines Verwaltungsrecht. Verlag C.H. Beck. – München, 2004.

16. Detterbeck S. Allgemeines Verwaltungsrecht mit Verwaltungsprozessrecht / S. Detterbeck. 4. Auflage. – Verlag C.H. Beck. – München, 2006.

**Патерило И.В. Институт инструментов публичной администрации в системе административного права Украины.** Проанализирован институт форм государственного управления. Выявлены его недостатки и доказана невозможность использования этого института в административном праве. Внесено предложение ввести в административное право институт инструментов деятельности публичной администрации.

*Ключевые слова:* формы государственного управления, институт права, Концепция административной реформы, европейская интеграция, инструменты деятельности публичной администрации.

**Paterylo I.V. Institute of public administration tools in the system of the Ukrainian administrative law.** The author analyzed the institute of forms of government, found out its shortcomings and proved inability to use this institute in administrative law. Since the category "forms of government" is considered in Ukraine from the standpoint of administrative activities of the executive power, or rather the executive and administrative activities, which leads to making decisions that entail legal consequences. Keyword forth above definitions is the concept of "executive power and control body". But now making decisions that entail legal consequences are not only executive power, but also local governments. Consequently, addressing local issues within Constitution and laws of Ukraine, local authorities make decisions that entail legal consequences to persons whom they concern. Thus referring only to the executive authorities of subjects related to forms of government, the authors thus narrowing the range of subjects objects that may be involved in this process. Argument for the impossibility of further use of the category "forms of government" is also the fact that it is inconsistent in content and substance to the concept of "administrative treaty", which in recent times has found widespread both theoretical and normative levels. It could not be accepted the continued existence of the institute forms of government and also in view of the provisions of the administrative reform in Ukraine. The system of government has become accountable to the people, transparent, built on scientific principles and effective. Therefore, the content of administrative reform is on the one hand, the overall restructuring of Ukraine's existing system of public administration, and the other - in the development of new institutions and mechanisms to advance the functioning of the national public administration to modern European standards. Therefore, a necessary and timely replacement looks category "forms of government" by the concept "public administration tools", which shall mean the whole set of means (methods) that are used by public administrations to regulate social relations that arise in the field of public administration.

*Keywords:* forms of state administration, institute of law, concept of administrative reform, European integration, tools of public administration activity.

Надійшла до редакції 20.02.2013

**А.В. Пшонка**кандидат юридичних наук,  
народний депутат України

УДК 347.963

**ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО  
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ**

Досліджено сутність та механізм реалізації соціально-правового забезпечення прокурорів. Проаналізовано поняття соціально-правового забезпечення прокурорсько-слідчих працівників, розглянуто види соціально-правового забезпечення працівників прокуратури відповідно до законодавства України.

*Ключові слова:* забезпечення, соціальне забезпечення, соціально-правове забезпечення, соціально-правовий захист, працівники прокуратури.

**Постановка проблеми.** У статті 3 Конституції України визначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Основний Закон містить як загальні гарантії здійснення прав людини, так і безпосередні гарантії здійснення права громадян на соціальний захист. Напружений характер діяльності працівників органів прокуратури та підвищена небезпека під час здійснення ними своїх професійних обов'язків зумовлюють вжиття державою відповідних заходів з підвищення рівня їх соціально-правового захисту. Слід зазначити, що на сьогодні держава не має можливості гарантувати належний рівень соціально-правового забезпечення працівників прокуратури через нестабільну економічну та політичну ситуацію в нашій країні, а також через недосконалість нормативно-правової бази. За таких умов питання належного соціально-правового забезпечення працівників органів прокуратури та підвищення якості його надання є надзвичайно актуальними та потребують ретельного наукового аналізу.

**Метою** даної роботи є науковий аналіз інституту соціально-правового захисту працівників прокуратури України.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вона є одним із перших комплексних наукових досліджень питання соціально-правового забезпечення працівників прокуратури; у роботі окреслено основні положення сучасного стану законодавства про соціально-правове забезпечення прокурорсько-слідчих працівників та сформульовано пропозиції щодо його вдосконалення.

**Виклад основного матеріалу.** Починаючи дослідження особливостей соціально-правового забезпечення працівників органів прокуратури, на нашу думку, необхідно перш за все визначитися зі змістом самого терміна «соціально-правове забезпечення». Дослідженню проблем соціального та правового забезпечення приділяли увагу у своїх наукових працях такі відомі вчені, як М.О. Буянова, К.Ю. Мельник, С.М. Прилипко, С.М. Синчук тощо [2–5]. Однак слід зазначити, що на сьогодні серед науковців немає чіткої, усталеної позиції щодо визначення змісту поняття «соціально-

правове забезпечення». Отже, спробуємо надати коротку характеристику терміна «соціально-правове забезпечення», складовими якого є такі категорії, як «соціальне», «правове» та «забезпечення».

У словнику В.І. Даля слово «забезпечувати» трактується як «надати все необхідне» [6, с. 577]. В українській мові «забезпечувати» означає постачати щось у достатній кількості, задовольняти певні потреби, створювати надійні умови для здійснення чого-небудь, гарантувати щось, захищати, охороняти кого-небудь, що-небудь від небезпеки [7, с. 19]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що саме слово «забезпечення» має досить широкий зміст, воно охоплює багато аспектів діяльності, пов'язаної із створенням належних умов функціонування будь-чого чи будь-кого.

У чинному законодавстві, зокрема в Законі України «Про прокуратуру», одночасно вживаються терміни як «захист», так і «забезпечення», проте чіткого визначення цих правових категорій Закон не надає. На нашу думку, термін «забезпечення» є більш ширшим за змістом та включає в себе поняття «захист», яке є лише елементом (частиною) забезпечувальної діяльності, в нашому випадку – соціально-правового забезпечення працівників органів прокуратури, хоча з цього приводу в науковій літературі триває досить жвава дискусія.

Так, на думку М.О. Буянової, соціальний захист і соціальне забезпечення – це різні категорії, але соціальний захист може мати своїм об'єктом і суспільні відносини, не пов'язані із соціальним забезпеченням [4, с. 14]. Як вважаємо О.Г. Чутчева, категорія «соціальний захист» за своїм змістом ширша, ніж категорія «соціальне забезпечення». Соціальний захист містить у собі і соціальне забезпечення осіб, що опинилися у сфері впливу соціальних ризиків, і соціальний самозахист, як особисту відповідальність громадян за своє гідне існування [8, с. 31].

У міжнародній практиці загальноновизнаним вважається термін «соціальне забезпечення» (social security). Зокрема, такий підхід простежується в монографічних дослідженнях з проблем права соціального забезпечення та працях, в яких аналізується законодавство і практика його застосування у сфері соціального забезпечення окремих зарубіжних країн. Термін «protection» (захист) застосовується до захисту права на соціальне забезпечення окремої особи (protection in individual) і навіть до захисту самого соціального забезпечення (of social security protection) [9, с. 37].

Таким чином, у результаті проведеного аналізу можна зробити висновок, що у національному законодавстві не розмежовано поняття «соціальний захист» та «соціальне забезпечення»; одні й ті самі заходи в одних нормативно-правових актах вважаються соціальним захистом, а в інших – соціальним забезпеченням.

На нашу думку, в контексті діяльності органів прокуратури застосування терміна «забезпечення» є більш доцільним, ніж терміна «захист». Така точка зору зумовлена тим, що поняття «забезпечення» є більш об'ємним і включає три елементи державної діяльності: 1) сприяння реалізації прав і свобод; 2) охорону прав і свобод людини; 3) захист прав і свобод людини.

Що стосується поняття «соціально-правове забезпечення», то слід зазначити, що за своїм змістом воно охоплює дві складові: соціальне забезпечення та правове забезпечення.

У результаті аналізу наукової літератури з проблем соціального забезпечення різних категорій громадян можна зробити висновок, що термін «соціальне забезпечення» вживається у різних значеннях, зокрема як: суспільно-історичний тип матеріального забезпечення престарілих і непрацездатних; особлива форма розподільчих відносин, що виникають при поділі частини суспільних фондів споживання; предмет соціальної політики країни; невід'ємний елемент способу життя і його особливості; самостійна функція держави; правова форма матеріального забезпечення певних категорій населення; форма опосередкованого стимулювання активної участі громадян у соціально-економічному житті суспільства; конституційне соціальне право людини; галузь права тощо [10, с. 24].

З урахуванням вищевикладеного вважаємо, що соціальне забезпечення працівників прокуратури слід розуміти як систему соціальних гарантій, що забезпечують задоволення матеріальних і духовних потреб та компенсують певні обмеження, встановлені законодавством щодо цієї категорії осіб.

Що стосується поняття «правове забезпечення», то, на нашу думку, воно охоплює такий комплекс правових заходів: правотворчу діяльність уповноважених органів щодо прийняття нормативно-правових актів, в яких закріплено гарантії правової охорони та захисту, встановлено порядок реалізації прав, а також передбачено відповідальність у випадку їх порушення; правозастосовчу діяльність уповноважених органів щодо реалізації відповідних правових гарантій. Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що правове забезпечення – це система законодавчо встановлених правових гарантій, а також діяльність уповноважених на те органів, посадових осіб щодо їх реалізації.

У науковій літературі правові гарантії визначаються як встановлені законом засоби безпосереднього забезпечення, використання, дотримання, виконання і правильного застосування норм права [11, с. 123]. Слід зазначити, що гарантії правового забезпечення працівників прокуратури можна класифікувати так: 1) загальні гарантії, тобто система економічних, політичних, духовних та інших відносин, умов, факторів, що декларуються Основним Законом – Конституцією України; 2) спеціальні гарантії, які закріплені у відповідних нормативно-правових актах (як правило, законах), що регулюють діяльність органів прокуратури.

Таким чином, вважаємо, що правове забезпечення працівників прокуратури – це система юридичних засобів, за допомогою яких уповноважені на те державні органи, їх посадові особи та інші суб'єкти здійснюють охорону, захист та забезпечують реалізацію законодавчо встановлених правових гарантій цієї категорії працівників.

З'ясування сутності таких категорій, як «забезпечення», «соціальне забезпечення», «правове забезпечення», «соціально-правове забезпечення», та аналіз порівняльної характеристики між ними дає нам можливість

перейти безпосередньо до дослідження основних елементів системи соціально-правового забезпечення, зокрема: матеріального і соціального забезпечення; державного обов'язкового особистого страхування працівників прокуратури; пенсійного забезпечення працівників прокуратури.

Так, у Законі України «Про прокуратуру» матеріальному і соціальному забезпеченню прокурорсько-слідчих працівників присвячено статтю 49 «Матеріальне і соціальне забезпечення працівників прокуратури» [12]. В цій статті, зокрема, зазначено, що заробітна плата прокурорів і слідчих прокуратури складається із посадових окладів, надбавок за класні чини, вислугу років і має забезпечувати достатні матеріальні умови для незалежного виконання службових обов'язків, а так само закріплення кваліфікованих кадрів. Надбавки за вислугу років встановлюються також іншим працівникам прокуратури (спеціалістам, службовцям, робітникам).

Розміри посадових окладів, надбавок за класні чини та вислугу років затверджуються Президентом України та Кабінетом Міністрів України.

Також у цій статті визначено, що прокурорам і слідчим прокуратури надається щорічна відпустка тривалістю 30 календарних днів з оплатою проїзду до місця відпочинку і у зворотному напрямку. Атестованим працівникам прокуратури, які мають стаж роботи в органах прокуратури понад 10 років, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю: після 10 років – 5 календарних днів, після 15 років – 10 календарних днів, після 20 років – 15 календарних днів.

Прокурори і слідчі мають право безкоштовно користуватися за службовими посвідченнями на території України всіма видами транспорту міського, приміського і місцевого сполучення (крім таксі); під час службового відрядження користуватися правом бронювання місць у готелях і на всіх видах транспорту, а також позачергового придбання проїзних документів.

В абзаці 4 статті 49 Закону зазначено, що прокурори та слідчі прокуратури забезпечуються жилою площею місцевими органами влади в першочерговому порядку. Їм також надається 50-процентна знижка плати за займане ними та членами їх сімей житло, комунальні послуги (водопостачання, газ, електричну та теплову енергію) і користування квартирним телефоном [12]. У зв'язку з цим виникає таке запитання: чому першочерговість забезпечення житлом місцевими органами влади та встановлення 50-процентної знижки плати за займане житло, комунальні послуги і користування квартирним телефоном передбачено тільки для прокурорів та слідчих? Адже цей Закон та, зокрема, його стаття 49 «Матеріальне і соціальне забезпечення працівників прокуратури» поширюється не тільки на слідчих, а й на інших працівників органів прокуратури, тобто і на прокурорів, до яких відповідно до статті 56 цього ж Закону віднесені: Генеральний прокурор України, перший заступник, заступники Генерального прокурора України, їх старші помічники та помічники, прокурори Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя, спеціалізованих прокуратур (на правах обласних), їх перші заступники, заступники, міжрайонні прокурори, прокурори міст, районів, районів у містах та прирівняних до них спеціалізованих прокуратур, їх перші заступники і заступники, начальники

головних управлінь, управлінь, відділів прокуратур, їх перші заступники, заступники, старші прокурори та прокурори прокуратур усіх рівнів, які діють у межах своєї компетенції. Зважаючи на вищевикладене, доцільно замінити в абзаці 4 статті 49 термін «прокурори та слідчі» на «прокурорсько-слідчі працівники».

Відповідно до абзацу 5 статті 49 Закону України «Про прокуратуру» прокурори і слідчі прокуратури, призначені в іншу місцевість, протягом шести місяців забезпечуються виконавчими комітетами місцевих рад благоустроєним жилим приміщенням у позачерговому порядку. Згідно з п. 40 Постанови Кабінету Міністрів України № 380 від 15 березня 1999 року «Про доповнення переліку категорії працівників, яким може бути надано службові приміщення» [13] та наказом Генерального прокурора України № 48/13-ок від 16 квітня 2004 року «Про затвердження переліку категорій працівників органів прокуратури, яким може бути надане службове житло, та про затвердження Положення про облік та розподіл службової житлової площі Генеральної прокуратури України» [14], житло, яке надається працівникам органів прокуратури, обов'язково включається до складу службових.

З метою ведення обліку службових житлових приміщень при отриманні житла прокурори районів зобов'язані направляти до відділу роботи з кадрами прокуратури області копії рішень виконавчих комітетів про включення вказаних житлових приміщень до складу службових. У даній інформації обов'язково повинні відображатися такі питання: яких заходів вжито для забезпечення житлом працівників; дані про працівників (склад їх сім'ї), які отримали житло в поточному році; дані про працівників (склад їх сім'ї), які перебувають на квартирному обліку та з якого часу; дані про працівників (склад їх сім'ї), які ще потребують поліпшення житлових умов, але на квартирному обліку не перебувають.

Прокурори і слідчі прокуратури мають також право на першочергове влаштування дітей у дошкільні заклади і встановлення квартирної телефонії. Місцеві ради можуть продавати на пільгових умовах жилі приміщення працівникам прокуратури із знижкою до 50 відсотків їх вартості.

Працівники органів прокуратури та члени їх сімей, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, користуються всіма пільгами, передбаченими Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» [15].

Державному захисту працівників прокуратури присвячено статтю 50 Закону України «Про прокуратуру», в якій зазначено, що нанесення тілесних ушкоджень, образа, погроза щодо працівника прокуратури чи його близького родича, а також знищення їх майна, інші насильницькі дії у зв'язку з виконанням прокурором або слідчим прокуратури своїх службових обов'язків тягнуть за собою встановлену законом відповідальність. Така ж відповідальність настає в разі вчинення зазначених правопорушень щодо пенсіонера з числа працівників прокуратури або членів його сім'ї і близьких родичів у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків у минулому. У такому випадку збитки, заподіяні знищенням або пошкодженням майна прокурору, слід-

чому чи пенсіонеру з числа прокурорсько-слідчих працівників, членам їх сімей і близьким родичам у зв'язку з виконанням працівником прокуратури службових обов'язків, відшкодовуються державою в повному розмірі за рахунок державного бюджету.

Відповідно до Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» під державним захистом працівників органів прокуратури розуміється система особливих заходів державного захисту працівників від перешкоджання виконанню покладених на них законом обов'язків і здійсненню наданих прав, а так само від посягань на життя, здоров'я, житло і майно зазначених осіб та їх близьких родичів у зв'язку із службовою діяльністю цих працівників [16].

Особливу увагу слід звернути на те, що прокурори і слідчі прокуратури мають право на носіння вогнепальної зброї. Так, згідно зі ст. 3 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», працівники прокуратури мають право:

а) застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і зброю з метою забезпечення виконання правомірних наказів і усних вимог, що добровільно не виконуються, для захисту особистої безпеки, безпеки близьких родичів, а також свого житла і майна;

б) вимагати і одержувати допомогу у виконанні покладених на них обов'язків, а в разі необхідності – для особистого захисту, а також свого житла і майна з боку відповідних правоохоронних та інших державних органів;

в) здійснювати спеціальні заходи забезпечення безпеки;

г) отримувати матеріальну компенсацію в разі загибелі працівника, каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, знищення чи пошкодження його житла і майна у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Також слід звернути увагу, що у статті 5 цього ж нормативно-правового акта передбачено такі спеціальні заходи державного захисту працівників органів прокуратури:

а) особиста охорона, охорона житла і майна;

б) видача зброї, засобів індивідуального захисту і сповіщення про небезпеку;

в) встановлення телефону за місцем проживання;

г) використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, візуальне спостереження;

д) тимчасове розміщення у місцях, що забезпечують безпеку;

е) забезпечення конфіденційності даних про об'єкти захисту;

є) переведення на іншу роботу, направлення на навчання, заміна документів, зміна зовнішності, переселення в інше місце проживання.

Зважаючи на напружений характер діяльності працівників органів прокуратури та підвищену небезпеку під час здійснення ними своїх професійних обов'язків у статті 19 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» передбачено права та обов'язки осіб, взятих під захист. Так, працівник прокуратури, щодо якого прийнято рішення про застосування спеціальних заходів безпеки, має право:

а) знати про заходи безпеки, які застосовуються щодо нього;

б) вимагати від органу, який забезпечує безпеку, застосування додаткових заходів безпеки, передбачених цим Законом, або скасування яких-небудь із здійснюваних заходів;

в) оскаржити прокурору або до відповідного вищого органу, який забезпечує безпеку, незаконні рішення і дії посадових осіб, які забезпечують його безпеку.

Працівник прокуратури, взятий під захист, зобов'язаний:

а) виконувати законні вимоги органів, які забезпечують його безпеку;

б) негайно інформувати зазначені органи про кожний випадок погрози або протиправних дій щодо нього;

в) дбайливо ставитися до майна, зброї і документів, виданих йому в тимчасове особисте користування для забезпечення безпеки;

г) використовувати видану зброю виключно в інтересах забезпечення свого захисту і виконання покладених на нього законом обов'язків.

Іншим важливим елементом системи соціально-правового забезпечення працівників органів прокуратури є державне обов'язкове особисте страхування працівників прокуратури. Так, відповідно до абзацу 4 статті 50 Закону України «Про прокуратуру», життя і здоров'я працівників прокуратури підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів відповідних бюджетів на суму десятирічного грошового утримання за останньою посадою [12].

У випадку каліцтва чи інвалідності, що сталися у зв'язку з виконанням службових обов'язків, прокурор, слідчий прокуратури одержує компенсацію в розмірі від річного до п'ятирічного грошового утримання, залежно від ступеня втрати працездатності, а в разі його загибелі із зазначеної причини сім'ї або утриманням загиблого виплачується одноразова допомога в розмірі десятирічного грошового утримання за останньою посадою і призначається пенсія у зв'язку із втратою годувальника в розмірі його місячного посадового окладу. За сім'єю загиблого зберігається право на одержання благоустроєного жилого приміщення на умовах і підставах, які існували на час загибелі працівника.

Особливу увагу слід звернути на те, що працівники прокуратури – жінки користуються всіма пільгами, передбаченими законодавчими актами України з питань соціального захисту жінок, охорони материнства і дитинства. Ці пільги поширюються на батьків з числа працівників прокуратури, які виховують дітей без матері (у разі її смерті, позбавлення батьківських прав, на час перебування у лікувальному закладі та в інших випадках відсутності материнського піклування про дітей).

Важливим елементом системи соціально-правового забезпечення працівників органів прокуратури також є їх пенсійне забезпечення. Так, відповідно до статті 50-1 Закону України «Про прокуратуру», прокурори і слідчі мають право на пенсійне забезпечення за вислугу років незалежно від віку за наявності на день звернення вислуги років не менше 20 років, у тому числі стажу роботи на посадах прокурорів і слідчих прокуратури не менше 10 років.



Пенсія призначається в розмірі 80 відсотків від суми їхньої місячної (чинної) заробітної плати, до якої включаються всі види оплати праці, з якої було сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Розмір виплат (крім посадових окладів, надбавок за класні чини, вислугу років), що включаються в заробіток для обчислення пенсії, визначається за вибором того, хто звернувся за пенсією, за будь-які 60 календарних місяців такої роботи підряд перед зверненням за пенсією незалежно від наявності перерв протягом цього періоду на даній роботі.

Середньомісячна сума зазначених виплат за 60 календарних місяців визначається шляхом ділення загальної суми таких виплат на 60. Коригування зазначених виплат проводиться із застосуванням коефіцієнта загального підвищення розмірів посадового окладу, надбавок до нього за класний чин. Посадовий оклад, надбавки за класний чин і вислугу років під час призначення пенсії враховуються в розмірах, установлених на дату звернення за пенсією.

До вислуги років, що дає право на пенсію, зараховується час роботи на прокурорських посадах, вказаних у статті 56 Закону «Про прокуратуру», в тому числі у військовій прокуратурі, стажистами в органах прокуратури, слідчими, суддями, на посадах начальницького складу органів внутрішніх справ, офіцерських посадах Служби безпеки України, посадах державних службовців, які займають особи з вищою юридичною освітою, в науково-навчальних закладах Генеральної прокуратури України працівникам, яким присвоєно класні чини, на виборних посадах у державних органах, на посадах в інших організаціях, якщо працівники, що мають класні чини, були направлені туди, а потім повернулися в прокуратуру, строкова військова служба, половина строку навчання у вищих юридичних навчальних закладах, частково оплачувана відпустка жінкам по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років.

Особи, звільнені з роботи в порядку дисциплінарного стягнення з позбавленням класного чину або позбавлені класного чину за вироком суду, втрачають право на пенсійне забезпечення за вислугою років. Права на одержання пенсії, передбаченої цією статтею, позбавляються також особи, звільнені з роботи у зв'язку з засудженням за умисний злочин, вчинений з використанням свого посадового становища, або вчиненням корупційного правопорушення.

У результаті проведеного аналізу особливостей соціально-правового забезпечення працівників органів прокуратури вважаємо, що з метою врегулювання відносин, пов'язаних з охороною та захистом прав, свобод, обов'язків і законних інтересів працівників прокуратури України, створення умов для подальшого розвитку та вдосконалення системи соціально-правового захисту персоналу та підвищення ефективності функціонування органів і підрозділів прокуратури необхідно розробити та прийняти Концепцію соціально-правового захисту особового складу прокуратури України. Головним завданням Концепції повинно бути створення комплексу організаційно-правових, морально-психологічних, соціально-гуманітарних умов соціально-правового захисту для ефективної реалізації працівниками

своїх прав, свобод, обов'язків та законних інтересів, на основі яких можна формувати високопрофесійний, стабільний і оптимально збалансований кадровий корпус, який здатен вирішувати завдання, що поставлені перед прокуратурою України суспільством та державою.

**Висновки.** Підсумовуючи вищенаведене, вважаємо за необхідне виокремити такі перспективні напрямки вдосконалення соціально-правового забезпечення працівників органів прокуратури:

- підвищення престижності державної служби в цих органах, що, з одного боку, залежить від показників роботи органів прокуратури, зокрема розслідування резонансних злочинів, з іншого – повної деполітизації прокуратури;

- створення належних умов служби, забезпечення працівників приміщенням, транспортом, телефонами, правильна організація розпорядку й режиму робочого дня;

- запровадження державного страхування, гарантованого високого пенсійного та медичного забезпечення;

- безперервне забезпечення службової перспективи, стабільності службово-трудових відносин, підвищення рівня кваліфікації.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Конституція України : від 28.06.1996 // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (з наступними змінами).
2. Синчук С.М. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення / С.М. Синчук // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2011. – № 1 (№ 52). – С. 234–242.
3. Прилипка С. М. Право на соціальне забезпечення в умовах ринкової економіки / С. М. Прилипка // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки. – Х., 2003. – С. 202–208.
4. Право соціального забезпечення Росії : учебник / М. О. Буянова, К. Н. Гусов и др. ; отв. ред. К. Н. Гусов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2008.
5. Мельник К. Ю. Соціально-правовий захист працівників органів внутрішніх справ (проблеми теорії та практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / К. Ю. Мельник. – Х., 2002.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: т. 4 / В.И. Даль. – М., 1980.
7. Словник української мови : під ред. І.К. Білодіда. – Т. 3. – К., 1972.
8. Чутчева О.Г. Правове регулювання соціального захисту громадян України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О.Г. Чутчева. – Х., 2003.
9. Болотіна І.Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблеми термінів і понять / І. Н. Болотіна // Право України. – 2000. – № 4. – С. 35–40.
10. Сташків Б.І. Поняття права соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Право України. – 2000. – № 5. – С. 24–26.
11. Головченко В.В. Юридична термінологія : довідник / В.В. Головченко, В.С. Ковальський – К., 1998.
12. Про прокуратуру: Закон України від 05.11.1991 № 1789 -XII // ВВР України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
13. Про доповнення переліку категорії працівників, яким може бути надано службові приміщення : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.03.1999 № 380 // Урядовий кур'єр. – 1999. – 22 березня.
14. Про затвердження переліку категорій працівників органів прокуратури, яким може бути надано службове житло, та про затвердження Положення про облік та розподіл службової житлової площі Генеральної прокуратури України : наказ Генерально-

го прокурора України від 16.04.2004 № 48/13-ок.

15. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 19.12.1991 № 796-XII // ВВР України. – 1991. – № 6. – Ст. 200.

16. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII // ВВР України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.

**Пшонка А.В. Общая характеристика социально-правового обеспечения работников прокуратуры Украины.** Исследована сущность и механизм реализации социально-правового обеспечения прокуроров. Проанализировано понятие социально-правового обеспечения прокурорско-следственных работников, рассмотрены виды социально-правового обеспечения работников прокуратуры в соответствии с законодательством Украины.

*Ключевые слова:* обеспечение, социальное обеспечение, социально-правовое обеспечение, социально-правовая защита, работники прокуратуры.

**Pshonka A.V. General description of the social legal security of employees of public prosecutor office of Ukraine.** Tense character of activity of employees of public prosecutor office agencies and increase danger during execution by them of their professional duties predetermine the use of corresponding events by the government of the increase of level of their social legal security.

The scientific analysis of institute of social legal security of employees of public prosecutor office of Ukraine is made in the article, the substantive provisions of the modern state of legislation are outlined about the social legal providing of public prosecutor's-investigational employees and suggestions are set forth in relation to its improvement.

Concepts "social protection" and "social security" are not delimited in national legislation; the same events in one normatively-legal acts are considered social protection, and in other - by social security. In the context of activity of agencies of public prosecutor office of use of term "protection" is more expedient, than term "security", as a concept "providing" is a more volume and includes three elements of government activity: 1) assistance to realization of rights and freedoms; 2) guarding of human rights and freedoms; 3) protections of human rights and freedoms.

The author offered to understand social security of employees of public prosecutor office as a system of social guarantees, that provide satisfaction of material and spiritual necessities and compensate the certain limitations set by legislation in relation to this category of persons. Under the legal providing of employees of public prosecutor office the author understands the system of legal facilities by means of that public organs are authorized on that, them public servants and other subjects carry out guard, protection and provide realization of the legislatively set legal guarantees of this category of employees.

The author distinguished such perspective directions of improvement of social legal securing of employees of public prosecutor office agencies: 1) increase of prestige of government service in these agencies, that, from one side, depends on the indexes of work of public prosecutor office agencies, in particular investigation of resonant crimes, from other - complete depolitization of public prosecutor office; 2) creations of the proper terms of service, providing for employees an apartment, by a transport, telephones, correct organization of order and mode of working day; 3) inputs of state insurance, assured high pension and medical system; 4) continuous providing of official prospect, stability of official-labor relations, increase of qualification level.

The author offered to elaborate and adopt Conception of social legal security of staff of public prosecutor office of Ukraine.

*Keywords:* security, social security, social legal security, social-legal protection, employees of public prosecutor office.

*Надійшла до редакції 28.12.2012*

**П.М. Чистяков**

кандидат юридичних наук  
(ГУМВС України  
в Дніпропетровській області)

УДК 342.922

## **АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ОПЕРАТИВНО-СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УПРАВЛІНЬ МВС УКРАЇНИ В ОБЛАСТЯХ**

Висвітлено актуальні питання реформування оперативно-службової діяльності управлінь МВС України в областях. Проаналізовано чинники реформування органів внутрішніх справ на регіональному рівні, а саме: взаємодія з органами публічної влади та громадськістю; структура системи МВС, організація управління тощо.

*Ключові слова:* реформа, напрямки удосконалення, оперативно-службова діяльність.

**Постановка проблеми.** Органи внутрішніх справ України сьогодні є одним із найбільших правоохоронних органів держави, що призначені для захисту прав і свобод людини і громадянина. Разом із тим система органів МВС України все ще має багато невирішених проблем, пов'язаних із невідповідністю їх діяльності саме міжнародним стандартам захисту прав людини, каральною спрямованістю, дублюванням функцій з іншими правоохоронними органами, громіздким центральним апаратом, незадовільним організаційно-правовим і кадровим забезпеченням їх діяльності. До МВС України та системи його органів, що з 1996 року за постановою Кабінету Міністрів України № 456 знаходяться в стані реформування, застосовувані з того часу з метою їх удосконалення заходи не мали позитивного результату, що прямо пов'язується тільки з відсутністю їх належного наукового обґрунтування.

Невдалими виявилися й спроби з розроблення нової концепції реформування, якими з 2005 року переймалися як декілька комісій при Президентові України, так і МВС України. Необґрунтованими виявилися стратегія, тактика, програма, план, сценарій реформування, негативно проявилася відсутність ідеології, методології та відповідного нормативно-правового забезпечення процесу реформування, та й визначення самого поняття «органи внутрішніх справ».

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Загальні проблеми реформування та діяльності системи органів МВС України тісно пов'язані з проблемами становлення наукового напрямку адміністративно-правового реформування, провідниками та дослідниками якого, зокрема, є В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, О.О. Бандурка, Д.М. Бахрах, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, Л.В. Коваль, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінний, Р.С. Мельник, В.Ф. Опришко, О.І. Остапенко, І.М. Пахомов, В.П. Петков, Д.В. Приймаченко, О.П. Рябченко, В.К. Шкарупа, М.М. Тищенко, Х.П. Ярмачі та ін.

Окремі питання з розвитку проблеми реформування системи органів МВС України та поліцейських зарубіжних структур, у тих чи інших ракурсах досліджували М.І. Ануфрієв, В.С. Венедіктов, С.М. Гусаров, В.С. Гуславський, В.О. Заросило, Д.П. Калаянов, О.М. Клюєв, В.В. Ковальська, В.В. Конопльов, О.П. Коренєв, М.В. Корнієнко, С.О. Кузніченко, А.М. Куліш, М.Н. Курко, К.Б. Левченко, О.А. Мартиненко, Н.П. Матюхіна, О.М. Музичук, О.В. Негодченко, С.В. Петков, Г.О. Пономаренко, О.Ю. Синявська, Ю.Ф. Кравченко, В.І. Фелик, М.Ю. Фролов. Вказані та інші вчені зробили вагомий внесок у розвиток адміністративного права взагалі та в удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності органів внутрішніх справ зокрема.

Аналіз наукових робіт з проблем реформування системи органів МВС України дозволяє вважати, що при наявності значного позитиву їх змісту певні недоліки містяться у відсутності єдиного комплексного підходу до вирішення найбільш значущих проблем реформування та діяльності як ОВС, так і міністерства в цілому, оскільки мають постановочний характер і здебільшого стосуються початкового, першого етапу реформування системи органів МВС України, коли йшлося тільки про інтуїтивний пошук його напрямків і шляхів. Тобто у висвітленні лише окремих складових питань, але в цілому без спроби виходу на їх об'єднуючий доктринальний рівень, оскільки, наприклад, неможливо розробляти стратегію реформування ОВС України без розуміння її системної сутності та зв'язку з іншими правоохоронними органами держави, а також без уяви про базові принципи побудови тієї ж концепції реформування або теоретичного обґрунтування досі відсутньої національної моделі міліцейської (поліцейської) організації [6].

Ретельний аналіз сучасних проблем реформування діяльності системи органів МВС України стосовно її регулюючого нормативно-правового забезпечення не провадився – будь-які підстави та обставини, що можуть стосуватися теоретичних засад реформування діяльності ОВС України, досі не систематизовані, не аналізувалися та не отримали належного теоретичного й практичного розвитку. Це свідчить, що заплановане удосконалення нормативно-правового забезпечення та засобів управління безпекою людини, суспільства і держави шляхом подальшого розвитку правоохоронної системи держави сьогодні все ще унеможливлено без вирішення актуальної наукової проблеми – розробки теоретико-методологічних засад реформування системи органів МВС України, що й зумовило вибір теми наукової роботи [7].

**Метою** публікації є висвітлення актуальних питань реформування оперативно-службової діяльності управлінь МВС України в областях.

Для розкриття мети автором були поставлені такі **завдання**: з'ясувати причини невідосконаленої оперативно-службової діяльності регіональних управлінь МВС України в областях; розкрити напрямки удосконалення оперативно-службової діяльності регіональних управлінь МВС України в областях.

**Виклад основного матеріалу.** Проблеми реформування правоохоронних органів, у тому числі і на регіональному рівні, останнім часом привертають усе більше уваги на найвищому державному рівні. Указом Президен-

та України від 6 квітня 2012 року № 252/2012 було створено Комітет з питань реформування правоохоронних органів [1]. Підготовка з урахуванням загальновизнаних міжнародних норм і стандартів пропозицій щодо вдосконалення та оптимізації системи правоохоронних органів України, структури і чисельності, організації діяльності таких органів, усунення дублювання повноважень, чіткого визначення та розмежування їх компетенції, а також організація підготовки та розгляд проектів законів, програм, заходів з удосконалення організації та діяльності правоохоронних органів, з питань координації їх роботи щодо посилення боротьби зі злочинністю, корупцією, захисту прав і свобод громадян, своєчасного виявлення та запобігання зовнішнім і внутрішнім загрозам безпеці України визнані основними завданнями цього комітету. Під час виконання таких завдань важливим є й врахування необхідності оптимізації діяльності регіональних управлінь МВС України в областях.

Збільшення кількості зареєстрованих протиправних проявів, що насамперед пов'язано не з інтенсифікацією злочинної діяльності, а з якісно новими вимогами щодо реєстрації правопорушень, висуває перед органами внутрішніх справ нові завдання, спонукає до перегляду стратегічних напрямків їх діяльності, пошуку нових підходів до організації охорони громадського порядку і боротьби з правопорушеннями, які б відповідали сучасним умовам та тенденціям соціально-політичних змін. У програмних документах реформування правоохоронних органів зазначається, що управління у правоохоронній сфері, у тому числі й у сфері внутрішніх справ, на регіональному рівні не повною мірою відповідає сучасним соціально-економічним вимогам концепції публічно-сервісної діяльності органів державної влади. Зміна ситуації можлива за допомогою ґрунтовного наукового осмислення вимог до структури, ролі, завдань і місця правоохоронних органів у системі публічної влади. Однак, по-перше, наукові праці фахівців недостатньо глибоко висвітлюють практичні проблеми органів внутрішніх справ. Аналіз тематики науково-дослідної роботи, яка проводиться у навчальних та наукових установах системи МВС України, говорить про те, що частина з них, у кращому випадку, спрямовані на подальше вдосконалення теоретичних аспектів правоохоронної діяльності, а не на удосконалення відповідного законодавства та безпосередньої правоохоронної практики. По-друге, керівники підрозділів і служб ОВС недостатньо володіють основними методиками і технологіями впровадження досягнень науки у практичну правоохоронну діяльність органів та підрозділів системи МВС України.

Необхідність реформування органів внутрішніх справ на регіональному рівні викликана низкою чинників.

По-перше, політичне, економічне та соціальне становлення суспільства у процес побудови демократичної правової держави зумовлює потребу приведення правових, організаційних, структурних та інших засад функціонування органів державної виконавчої влади України у відповідність до нових умов їх діяльності та розвитку.

По-друге, структура системи МВС та організація управління нею

надто громіздкі. Численні підрозділи і ланки управління дублюють одна одну, що спричиняє неузгодженість та паралелізм у виконанні функцій. Звідси – низький рівень впливу управлінських структур на ефективність діяльності системи.

По-третє, діяльність органів внутрішніх справ характеризується надмірною перевантаженістю, що певною мірою пов'язано з **виконанням** ОВС багатьох функцій, які безпосередньо не стосуються охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. У зв'язку з цим чисельність працівників МВС досить значна, на їх утримання витрачається багато коштів, тоді як реальною роботою, пов'язаною із захистом життя, здоров'я, прав і свобод громадян, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань, займається менша їх частка [2, с. 269].

Однак таке реформування повинно відбуватися з урахуванням необхідності посилення управлінського впливу у сфері внутрішніх справ на рівні регіону, а не зводиться до пошуку т.з. «зайвих ланок управління». Тому важко погодитися з І.В. Зозулею, що суттєвим резервом реформування системи МВС України є «оптимізація організаційно-штатної структури МВС України за рахунок середньої управлінської ланки – ГУМВС, УМВС, УМВСТ як надлишкової, що переважно виконує дублюючі управлінські та звітні функції» [3, с. 355].

Необхідно враховувати, що на регіональні управління МВС України в областях при існуючому адміністративно-територіальному поділі покладається основне навантаження по управлінню силами і засобами органів внутрішніх справ [4, с. 191]. При цьому вони не тільки безпосередньо керують міськими, районними органами внутрішніх справ, підрозділами свого підпорядкування на території області, але й власними силами і засобами, беруть участь в охороні громадського порядку, забезпеченні громадської безпеки, профілактиці адміністративних правопорушень, попередженні, розкритті і розслідуванні злочинів, виконують інші завдання безпосередньо на рівні управлінь без участі підрозділів міськрайорганів.

Крім того, регіональні управління МВС України в областях є невід'ємним елементом системи Міністерства внутрішніх справ України, представляють та забезпечують реалізацію повноважень цього центрального органу виконавчої влади на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Це зумовлює необхідність взаємодії з регіональними органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [5, с. 227–229].

**Висновки.** Таким чином, під час реформування управлінь МВС України в областях доцільно зосередити зусилля на покращенні їх діяльності щодо управління міськрайорганами внутрішніх справ, безпосереднього виконання їх працівниками правоохоронних функцій, а також щодо взаємодії з органами публічної влади та громадськістю.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Про Комітет з питань реформування правоохоронних органів : указ Президента України від 6 квітня 2012 р. № 252/2012 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 28. – Ст. 1046.

2. Ключев О.М. Проблеми взаємодії підрозділів органів внутрішніх справ на регіональному рівні: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / О.М. Ключев. – Х., 2010.
3. Зозуля І. В. Стан і шляхи реформування системи МВС України : тези до сучасного моменту / І. В. Зозуля // Форум права. – 2012. – № 1. – С 344–357 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12zivdcm.pdf>.
4. Ключев О.М. Специфіка правоохоронної діяльності органів внутрішніх справ на регіональному рівні / О.М. Ключев // Форум права. – 2010. – № 2. – С. 187–192. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/10komnrr.pdf>.
5. Сало О.М. Реформування регіональних управлінь МВС України в областях / О.М. Сало // Діяльність підрозділів кримінальної міліції: сучасний стан та перспективи вдосконалення: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 12 квітня 2013 р.). – Львів, 2013.
6. Зозуля І. В. Реформування системи МВС України: можливість виправлення організаційно-правових помилок / Зозуля І. В. // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2010. – Т. 23. (62). – № 1. – С. 188–194.
7. Зозуля І. В. Концептуальне забезпечення реформування системи МВС України: аналіз відомчого супроводження / І. В. Зозуля // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 162–176 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08zivavs.pdf>.

**Чистяков П. М. Актуальные вопросы реформирования оперативно-служебной деятельности управлений МВД Украины в областях.** Освещены актуальные вопросы реформирования оперативно-служебной деятельности региональных управлений МВД Украины в областях. Проанализированы факторы реформирования органов внутренних дел на региональном уровне, а именно: взаимодействие с органами публичной власти и общественностью, структура системы МВД, организация управления и т.д.

**Ключевые слова:** реформа, направления совершенствования, оперативно-служебная деятельность.

**Chistyakov P. M. Topical issues of reforming the operational activities of the regional offices of the Interior Ministry of Ukraine.** Specified problematic issues of the regional offices of the Interior Ministry of Ukraine in areas related to the disparity of their activities with international human rights standards, punitive orientation, overlapping functions with other law enforcement agencies, unwieldy central office, poor organizational and legal staffing their operations.

It's emphasized that in terms of reforming the police need to be revised strategic direction of law enforcement, including regional management of MIA of Ukraine in the areas that caused the emergence of new challenges to internal affairs bodies associated with its new requirements for registration offenses, new approaches to the organization of public order and combat crime that meet the current conditions and trends of social and political change.

This paper analyzes the research work that is carried out in universities and research institutions of MIA of Ukraine. It is concluded that some of them are, at best, to further enhance the theoretical aspects of law enforcement, rather than on the improvement of relevant legislation and direct law enforcement practices. In addition, heads of departments and services of the police not have the basic techniques and technologies the introduction of science and practical law enforcement agencies and departments of the Interior Ministry of Ukraine.

These factors need to reform of the Interior at the regional level: namely the interaction with public authorities and the public, the structure of the Interior Ministry, Management, etc. It is concluded that in reforming the regional offices of the Interior Ministry of Ukraine in the areas it is advisable to focus on improving their performance on the management miskrayorhanamy Interior, the direct performance of law enforcement functions, as well as interaction with public authorities and the public.

**Keywords:** reform for improvement, operational activity.

*Надійшла до редакції 25.03.2013*



**Є.М. Щербина**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9

## **НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ ДЕРЖАВНИХ СТАНДАРТІВ, НОРМ І ПРАВИЛ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ**

В статті робиться спроба систематизувати нормативно-правові акти, які регулюють питання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, окреслюються наукові перспективи дослідження цієї проблематики в контексті становлення основ благоустрою населених пунктів України, пропонуються шляхи удосконалення законодавства в цій сфері.

***Ключові слова:** адміністративна відповідальність, порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, нормативно-правове регулювання.*

**Постановка проблеми.** Проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи зумовлює необхідність подальшого реформування національного законодавства, що має ґрунтуватися на нормах міжнародного права, загальнолюдських цінностях, пріоритеті прав і свобод людини. Однією з умов розвитку Української держави є зміцнення її правових основ стосовно забезпечення раціонального використання та охорони земель, піклування про навколишнє середовище, безпечний ритм життя сучасного суспільства. Всі ці ознаки формують суспільні відносини, що виникають у сфері забезпечення благоустрою населених пунктів України.

Питання стратегічного розвитку адміністративно-територіальної сфери, зокрема комунальної системи в контексті благоустрою територій населених пунктів України тісно пов'язане з категорією «юридичної відповідальності» та її змістовної частини – адміністративної відповідальності, аналіз і застосування якої є надзвичайно важливим правовим засобом механізму правового регулювання діяльності органів державної влади. Впровадження стратегії державної політики розвитку регіонів, проблеми притягнення до адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів становлять очевидну актуальність, в тому числі і на підставі достатньо малої кількості наукових та практичних робіт на цю тематику в сучасній українській науці.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Проблемам адміністративної відповідальності за правопорушення, зокрема у сфері благоустрою населених пунктів, були присвячені окремі дослідження з адміністративного права і процесу, екологічного права та інших юридичних наук. На формування основних підходів до вирішення питань, що досліджуються у статті, мали вплив праці В.Б. Авер'янова,

О.Ф. Андрійко, М.І. Ануфрієва, О.М. Бандурки, Д.М. Бахраха, Ю.П. Битяка, А.С. Васильєва, І.П. Голосніченка, С.Т. Гончарука, Т.О. Гуржія, Є.В. Додіна, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, Р.А. Колужного, А.Т. Комзюка, Д.В. Приймаченка, Є.В. Пряхіна, М.М. Тищенко, В.К. Шкарупи, О.М. Ярмиша та інших. Разом з тим, в цих працях питання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів розглядаються фрагментарно. Зміна у 2010 році адміністративного законодавства в частині регулювання адміністративної відповідальності за порушення правил благоустрою населених пунктів, обумовлює необхідність більш ґрунтовного дослідження проблем нормативно-правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів.

Головною метою статті є аналіз нормативно-правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: а) здійснити систематизацію сучасного вітчизняного та міжнародного законодавства, що регулює питання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів; б) дослідити особливості дії нормативно-правових актів щодо адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів.

**Виклад основного матеріалу** Правове регулювання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів в багатьох випадках залежить від досконалості його правової основи, тому вирішення проблем нормативної регламентації застосування цього інституту за адміністративні делікти зазначеного виду є своєчасним та актуальним. В теорії права під правовим регулюванням розуміється дія права на суспільні відносини за допомогою певних юридичних засобів, насамперед норм права [1, с. 217].

Ієрархічна система будь-якої галузі чи інституту права або частини законодавства, що регулює правові відносини в окремій сфері, базується перш за все на Конституції України, яка визначає основи забезпечення благоустрою в нашій державі. По-перше, громадяни України згідно з ч. 1 ст. 41 Конституції України мають право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, та для задоволення своїх потреб, як зазначено в ч. 3 цієї ж статті, можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. По-друге право людини на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, житло та одяг. Крім цього, у ст. 16 Конституції України зазначено, що «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України... є обов'язком держави» [2], а його виконання повинно бути покладено як на органи виконавчої влади, так і на місцеве самоврядування. Саме ці конституційні положення зобов'язують органи державної влади займатися благоустроєм населених пунктів та ставить ви-

моги до нього, вони є базовими для виникнення і реалізації правовідносин у сфері забезпечення належного стану благоустрою населених пунктів в Україні. Зовнішній вигляд населених пунктів держави визначає привабливість її архітектурного та топографічного обличчя в цілому.

Природно, що Конституція безпосередньо діяльність суб'єктів із застосування адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів не регулює, але вона є базою для прийняття законів і підзаконних актів управління ними, а також забезпечення благоустрою населених пунктів в Україні.

Центральне місце в механізмі правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення правил благоустрою населених пунктів займають закони та інші законодавчі акти України. Ними регламентується діяльність суб'єктів щодо притягнення до адміністративної відповідальності за порушення правил благоустрою територій населених пунктів. Це Закони України «Про благоустрій населених пунктів», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про міліцію», «Про рекламу», «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ і організацій за правопорушення у сфері містобудування», «Про відходи», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері поводження з відходами», «Про основи містобудування», «Про регулювання містобудівної діяльності» та інші.

Слід зазначити, що на рівні законів правові підстави щодо застосування елементів адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів закріплені у гіпотезах норм лише в Законі України «Про благоустрій населених пунктів» Незважаючи на те, що цей нормативний акт здебільшого обумовлює достатньо високий рівень регулювання відносин у сфері благоустрою населених пунктів, він не в повному обсязі закріпив повноваження суб'єктів щодо процедури притягнення відповідними посадовими особами та органами до адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів. В свою чергу це не дозволяє позитивно виконувати органам державної влади функції у цій сфері та досягти оптимального стану громадського благоустрою. Тобто регулювання повноважень суб'єктів щодо застосування елементів адміністративної відповідальності за порушення в сфері благоустрою населених пунктів здійснюється виключно або переважно вказаним законом. Решта ж законів, хоча і надають право спеціальним суб'єктам здійснювати заходи в сфері забезпечення виконання правил благоустрою територій населених пунктів, однак є такими, що містять бланкетні норми, які для з'ясування правових підстав таких функцій відсилають до вищезазначеного нормативного акту та КУпАП.

16 лютого 2010 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері поводження з відходами», який змінив структуру ст. 152 Кодексу України про адміністративні правопорушення, вніс зміни до Закону України «Про міліцію» та КУпАП в частині надання права посадовим особам ОВС здійснювати контроль у

сфері забезпечення благоустрою населених пунктів. Надання міліції повноважень щодо контролю у сфері благоустрою населених пунктів, зокрема права складати протоколи на відповідні адміністративні правопорушення, є суттєвим фактором, який вплинув на зміст законодавства про адміністративні проступки, пов'язані з порушенням державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів.

Що стосується постанов Верховної Ради України з питань адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, то до них можна віднести такі нормативні акти, як Постанови ВР України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів», «Про концепцію розвитку водного господарства в Україні», «Про затвердження Концепції державної житлової політики» та ін.

Наприклад, відповідно до Концепції сталого розвитку населених пунктів «сталий розвиток населених пунктів – це соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини». До речі, ця Концепція є основою для розроблення відповідних нормативно-правових актів і програм соціально-економічного розвитку населених пунктів, забезпечення скоординованої діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з розв'язання практичних завдань на державному, регіональному і місцевому рівні [3].

Серед актів Президента України, які мають значення для правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, можна назвати ряд Указів та розпоряджень. Перш за все, це Укази Президента України «Про прискорення реформування житлово-комунального господарства», «Про День довкілля» та інші.

Уряд України також бере участь у формуванні нормативної бази з питань регулювання відносин в сфері благоустрою територій міст та інших населених пунктів. Ця нормативна база найбільш широко висвітлює питання щодо застосування норм на практиці. Зокрема, це акти Кабінету Міністрів України «Про організацію щорічного всеукраїнського конкурсу “Населений пункт найкращого благоустрою та підтримки громадського порядку”», «Про затвердження Положення про порядок накладення штрафів за правопорушення у сфері містобудування», «Про затвердження Порядку проведення архітектурних та містобудівних конкурсів», «Деякі питання спорудження (створення) пам'ятників і монументів», «Про затвердження Порядку визначення відновної вартості об'єктів благоустрою», «Про затвердження плану заходів щодо створення безперешкодного життєвого середовища для осіб з

обмеженими фізичними можливостями та інших маломобільних груп населення на 2009-2015 роки «Безбар'ерна Україна»», «Про схвалення Концепції реалізації державної політики з нормативного забезпечення будівництва в Україні на період до 2015 року» та ін.

Особливо слід відзначити розробку та прийняття Кабінетом Міністрів України Національного плану дій щодо підвищення рівня благоустрою населених пунктів та прилеглих до них територій на 2010-2015 роки, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1320 від 4 листопада 2009 року [4]. Цим нормативно-правовим актом Кабінет Міністрів доручив профільним державним органам розробити відповідні документи та плани заходів, спрямовані на благоустрій та збереження зеленої зони населених пунктів. Удосконалення державних стандартів у сфері благоустрою населених пунктів буде здійснюватися шляхом впровадження новітніх технічних засобів та обладнання. У постанові, яку затверджує Національний план дій, передбачається забезпечення належного фінансування заходів з благоустрою населених пунктів та прилеглих до них територій.

Слід зазначити, що кожен вид нормативних актів має свій рівень правового регулювання, тобто існує тісний взаємозв'язок між юридичною силою нормативних актів і колом суспільних відносин, які вони регулюють. Нормативні акти Кабінету Міністрів України на рівні постанов та розпоряджень належать до підзаконних нормативних актів. Тому, на наш погляд, не варто у нормативних актах, наведених вище, встановлювати правові підстави щодо притягнення до адміністративної відповідальності за порушення правил благоустрою територій населених пунктів – це прерогатива законів.

Основна кількість правових норм, які регулюють діяльність сфери забезпечення благоустрою населених пунктів, міститься у відомчих нормативних актах, зокрема, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Проблеми відомчого правового регулювання вже тривалий час є предметом пильної уваги представників різних галузей правової науки. Найчастіше ці акти отримують критичні відгуки. Представники крайнього негативного ставлення до відомчих актів взагалі не вважають їх джерелами права, принизливо називаючи «бюрократичним звичаєвим правом», яке не передбачено і не санкціоновано законом [5, с. 20]. Разом з тим норми відомчих актів складають переважну більшість норм, які безпосередньо регулюють діяльність у сфері забезпечення благоустрою населених пунктів. Закони, які регулюють правовідносини у сфері громадського благоустрою, зокрема щодо механізму застосування адміністративної відповідальності за його порушення, досить часто визначають повноваження у цій сфері лише в загальному вигляді, застосувати ці норми без конкретизації практично неможливо. Саме в конкретизації процесуально-значущих дій і полягає значення відомчого регулювання.

Окремими підсистемами щодо правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів є: 1) нормативно-правові акти Вер-

ховної Ради і Ради міністрів Автономної Республіки Крим («Про Раду міністрів Автономної Республіки Крим», «Про систему органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим» тощо); 2) акти місцевих державних адміністрацій («Про планування роботи облдержадміністрації», «Стратегія розвитку Львівщини до 2015 року» тощо); 3) рішення місцевих рад («Про затвердження Положення про благоустрій території та забезпечення чистоти і порядку у м. Запоріжжі», «Про встановлення Правил благоустрою території, паркування транспортних засобів, тиші в громадських місцях, торгівлі на ринках у м. Києві» тощо); 4) акти органів управління державних підприємств, установ, організацій.

Правову основу адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, становлять також міжнародні правові акти, ратифіковані у встановленому законом порядку. Серед зазначеної категорії правових документів особливе місце для забезпечення універсальних відносин в сфері благоустрою посідають Європейська Хартія про місцеве самоврядування та Європейська хартія з навколишнього середовища і охорони здоров'я. Наприклад, одним з принципів Європейської хартії з навколишнього середовища і охорони здоров'я є те, що кожна людина має право на достатнє екологічне забезпечення, яке б сприяло найбільш високому рівню її здоров'я [6]. Питання екологічного стану є невід'ємним елементом такого явища, як благоустрій, зокрема в його юридичному та семантичному розумінні, обумовленому Законом України «Про благоустрій населених пунктів». Крім цього, до міжнародних нормативно-правових документів у сфері забезпечення благоустрою населених пунктів можна віднести принципи, проголошені в Порядку денному на XXI століття у заключних документах Конференції Організації Об'єднаних Націй з населених пунктів (ХАБІТАТ-II), яка відбулася в 1996 році у м. Стамбулі (Туреччина).

Отже, слід зазначити, що адміністративна відповідальність регулюється багатьма нормативними актами різної юридичної сили, які в своїй сукупності складають законодавство про адміністративні правопорушення. Аналіз української нормативно-правової бази дає підстави зробити висновок про те, що відносини у сфері благоустрою населених пунктів регулюються на державному рівні в значній мірі за допомогою норм адміністративного права. Основними нормативними актами щодо притягнення до адміністративної відповідальності за порушення Правил благоустрою території населених пунктів є Кодекс України про адміністративні правопорушення. Статтею 152 КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, а також правил благоустрою територій населених пунктів. У ст. 439 проекту нового Кодексу України про адміністративні проступки теж передбачено відповідальність за порушення Правил благоустрою територій міст та інших населених пунктів [7].

Слід зазначити, що адміністративне законодавство зарубіжних країн також містить норми, в яких передбачено адміністративну відповідальність за правопорушення у сфері благоустрою населених пунктів. Наприклад,

ст. 387 Кодексу про адміністративні правопорушення Республіки Казахстан передбачає адміністративну відповідальність за порушення Правил благоустрою території міст і населених пунктів, а також знищення об'єктів міської інфраструктури [8]. Питанням, що стосуються правопорушень у сфері благоустрою населених пунктів, відведено Главу 5 обласного закону Ростовської області про адміністративні правопорушення (Російська Федерація), яка називається «Адміністративні правопорушення в сфері благоустрою території міст та інших населених пунктів» [9]. Ст. 21.14 Кодексу про адміністративні правопорушення Республіки Білорусь передбачає адміністративну відповідальність за порушення правил утримання населеного пункту, в диспозиції якої говориться про порушення правил благоустрою та утримання населених пунктів [10].

**Висновок.** Таким чином, нормативно-правові акти, які регулюють діяльність органів державної влади щодо забезпечення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів України забезпечують правовий порядок застосування адміністративної відповідальності до осіб за правопорушення цього виду. Основними нормативно-правовими актами, які регламентують питання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, є Закон України «Про благоустрій населених пунктів» та Кодекс України про адміністративні правопорушення. Особливістю застосування адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів, є використання органами державної влади всього комплексу національних та міжнародних нормативно-правових актів.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Загальна теорія держави і права: Навчальний посібник / Під ред. Ак. АПрН України, доктора юр. наук, професора В.В. Копейчикова. — К. : Юрінком Інтер, 1999. — 317 с.
2. Конституція України від 18.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 142.
3. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів. Постанова ВР України від 24.12.1999 р. № 1359-XIV // Режим доступу : [www.zakon.rada.gov.ua](http://www.zakon.rada.gov.ua).
4. Національний план дій щодо підвищення рівня благоустрою населених пунктів та прилеглих до них територій на 2010-2015 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 04.11.2009 р. № 1320 // Режим доступу : [www.zakon.rada.gov.ua](http://www.zakon.rada.gov.ua).
5. Разумович Н.М. Источники и форма права // Сов. государство и право. — 1998. — № 3. — С. 20.
6. Європейська Хартія місцевого самоврядування. Офіційний переклад // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2002. — № 10 : Місцеве самоврядування в Україні. — С. 10-17.
7. Проект Кодексу України про адміністративні проступки // Режим доступу : [www.zakon.rada.gov.ua](http://www.zakon.rada.gov.ua).
8. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 30.01.2001 г. № 155-II // Режим доступу : [www.base.zakon.kz](http://www.base.zakon.kz).
9. Об административных правонарушениях. Областной закон Ростовской области от 25.10.2002 г. № 273-3С // Режим доступу : [www.donland.ru](http://www.donland.ru).
10. Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях от 21.04.2003 г. № 194-3 // Режим доступу : [www.pravo.by](http://www.pravo.by).

**Щербина Е.Н. Нормативно-правовое регулирование административной ответственности за нарушение государственных стандартов, норм и правил в сфере благоустройства населенных пунктов.** В статье делается попытка систематизировать нормативно-правовые акты, которые регулируют вопросы административной ответственности за нарушение государственных стандартов, норм и правил в сфере благоустройства населенных пунктов, очерчиваются научные перспективы исследования этой проблематики в контексте становления основ благоустройства населенных пунктов Украины, предлагаются пути совершенствования законодательства в этой сфере.

*Ключевые слова:* административная ответственность, нарушение государственных стандартов, норм и правил в сфере благоустройства населенных пунктов, нормативно-правовое регулирование.

**Scherbina Ye.M. Normative-legal regulation of administrative responsibility for violation of state standards, norms and rules in the sphere of improvement of human settlements.** This article is an attempt to systematize the normative-legal acts, which regulate the issues of administrative responsibility for violation of the state standards, norms and rules in the sphere of improvement of human settlements, outlines the scientific perspectives of the research of the subject in the context of establishment of the foundations of an accomplishment of settlements of Ukraine, proposes ways of improving legislation in this sphere.

It should be noted that at the level of laws legal basis regarding the application of elements of administrative responsibility for violation of state standards, norms and rules in the sphere of city beautification enshrined in hypotheses norms only in the Law of Ukraine «On accomplishment of settlements» Despite the fact that the regulatory act basically leads to quite a high level of regulation of relations in the sphere of city beautification, he is not fully secured the powers of the subjects regarding the involvement of the relevant officials and authorities to the administrative responsibility for violation of state standards, norms and rules in the sphere of city beautification. This, in turn, does not allow to perform positively to the authorities of the functions in this field and to achieve the optimum state for public improvement. That is, regulation of powers of the subjects on the application of elements of the administrative responsibility for violations in the sphere of city beautification is performed solely or mainly the specified law. Other laws, though, and give the right to special entities to carry out activities in the sphere of ensuring implementation of rules of an accomplishment of territories of settlements, however, is, those which contain blanket provisions, which to clarify the legal grounds for such functions refer to the above mentioned normative act and the Cao.

Thus, the normative legal acts which govern the activities of public authorities concerning the state standards, norms and rules in the sphere of city beautification of Ukraine provide the legal order of application of administrative liability of persons for offences of this kind. The main legal acts governing the issues of administrative responsibility for violation of state standards, norms and rules in the sphere of city beautification, is the Law of Ukraine «About an accomplishment of settlements» and the Code of Ukraine on administrative offences. The peculiarity of administrative responsibility for violation of state standards, norms and rules in the sphere of city beautification, is the use of bodies of state power of the whole complex of national and international legal acts.

*Keywords:* administrative liability, breach of state standards, norms and rules in the sphere of improvement of human settlements, normative-and-legal regulation.

*Надійшла до редакції 27.03.2013*



**Т.М. Алфьорова**

здобувач

(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 351.95

## ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ СУТНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ АВТОМОБІЛЬНОЇ ІНСПЕКЦІЇ

Висвітлено сутність поняття «адміністративно-юрисдикційна діяльність Державної автомобільної інспекції Міністерства внутрішніх справ України», визначено шляхи забезпечення її законності. Підтримано обґрунтовану пропозицію щодо необхідності розробки і прийняття Закону України «Про адміністративний примус».

*Ключові слова:* адміністративно-юрисдикційна діяльність, Державна автомобільна інспекція МВС України, законність, відомче нормативно-правове регулювання.

**Постановка проблеми.** В сучасних умовах основне завдання адміністративно-юрисдикційної діяльності органів внутрішніх справ України, в тому числі органів та підрозділів Державної автомобільної інспекції України, перемістилося із охорони державних інтересів до забезпечення прав і свобод громадян у сфері громадського порядку і громадської безпеки. При цьому органи внутрішніх справ України мають право застосовувати легалізований примус від імені держави, підкорюючи членів спільноти встановленим правилам, навіть якщо вони розходяться з їх переконаннями.

У законодавстві України і науковій літературі важливе місце відводиться питанню охорони прав і законних інтересів громадян, а також відповідальності громадянина за свою протиправну поведінку. У ст. 68 Конституції України зазначено, що «кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності». Особливу роль у контролі за дотримання цих норм відіграють органи внутрішніх справ, проводять відповідну адміністративно-юрисдикційну діяльність.

Адміністративно-юрисдикційна діяльність Державної автомобільної інспекції є досить важливим напрямом у сфері охорони правопорядку і має чітко виражений державно-владний характер, здійснюється в офіційному порядку від імені держави, яка надала право працівникам Державної автомобільної інспекції застосовувати такі заходи адміністративного впливу, які не використовуються органами державної виконавчої влади, зокрема й іншими правоохоронними органами.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Питанням забезпечення прав і свобод громадян у процесі реалізації адміністративно-юрисдикційної діяльності ОВС присвячені наукові праці О.М. Бандурки, І.Л. Бородіна, А.С. Васильєва, С.М. Гусарова, В.В. Доненка, Д.П. Калаянова, Р.А. Калюжного, О.П. Ключниченка, А.Т. Комзюка, М.Я. Масленнікова, М.М. Тищенко, А.П. Шергіна, А.Ю. Якимова та ін-

ших. При цьому тривалий час у науці адміністративного права не приділялося належної уваги проблемі адміністративно-юрисдикційної діяльності правоохоронних органів. Наукові дослідження, як правило, не мали комплексного характеру. Крім того, в законодавстві України відсутнє визначення термінів «адміністративно-юрисдикційна діяльність» та «адміністративна юрисдикція», але вони використовуються не тільки в науковій термінології, а й у діловій мові, правових та аналітичних документах правоохоронних органів. Вищезазначене зумовлює актуальність дослідження проблем правової регламентації адміністративно-юрисдикційної діяльності Державної автомобільної інспекції в сучасних умовах.

**Метою** статті є визначення сутності поняття «адміністративно-юрисдикційна діяльність Державної автомобільної інспекції», особливостей її нормативно-правового регулювання та пошук шляхів її оптимізації.

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз наукових досліджень з адміністративного права дозволяє визначити ряд концепцій науково-теоретичного розуміння поняття «адміністративно-юрисдикційна діяльність». На думку Н. Г. Саліщевої, адміністративна юрисдикція – це окремий вид виконавчої та розпорядчої діяльності, що пов'язана з можливістю реалізації у примусовому порядку відповідних адміністративно-правових актів, які визначають права та обов'язки учасників матеріальних адміністративних правовідносин [1, с. 11].

А. П. Шергін та М. Я. Саввін зазначають, що адміністративна юрисдикція – це діяльність органів державного управління, що полягає у розгляді справ про адміністративні правопорушення і прийняття за ними рішення у встановленій законом формі і визначеному порядку [2, с. 20].

Н. Ю. Хаманєва визначає адміністративну юрисдикцію як порядок вирішення адміністративного спору, що виникає між громадянином та органом державного управління [3, с. 115].

У двох аспектах адміністративну юрисдикцію розглядають О. М. Бандурка та Н. М. Тищенко: 1) у матеріальному (статичному) значенні та у процесуальному (динамічному) значенні [4, с. 17]. В першому випадку під адміністративною юрисдикцією вони розуміють встановлену законодавством України сукупність повноважень будь-яких органів виконавчої влади щодо розгляду і вирішення адміністративно-правових справ відповідно до їх компетенції. В другому – діяльність органів виконавчої влади, яка пов'язана із розглядом і вирішенням адміністративно-правових спорів, правовою оцінкою їх сторін та застосуванням у необхідних випадках заходів адміністративного примусу. О. Пилипенко також зазначає, що адміністративно-юрисдикційна діяльність є результатом практичної реалізації певної частини повноважень відповідних органів виконавчої влади [5, с. 26].

Дещо уточнене визначення адміністративно-юрисдикційної діяльності саме правоохоронних органів дає О. В. Джафарова, визначаючи адміністративно-юрисдикційну діяльність як одну з важливих складових частин адміністративної діяльності правоохоронних органів у цілому. У процесі її здійснення правомочними службовими особами правоохоронних органів реалізується визначений законодавством обсяг їх повноважень щодо розв'язання індивідуальних адміністративних справ і застосування відповідних санкцій до правопо-

рушників в адміністративному порядку [6, с. 154].

При цьому дослідник адміністративно-юрисдикційної діяльності органів внутрішніх справ С. М. Гусаров зазначає, що юрисдикцію, як самостійний вид діяльності взагалі й адміністративно-юрисдикційну діяльність зокрема, необхідно характеризувати за притаманними їй ознаками та функціями, за допомогою яких вона здійснюється. За своїм змістом адміністративна юрисдикція є діяльністю з реалізації відповідних функцій і здійснюється у встановлених формах та визначеними методами [7, с. 14].

Виходячи з вищевикладеного, під адміністративно-юрисдикційною діяльністю Державної автомобільної інспекції слід розуміти систему дій, пов'язаних з виявленням та фіксацією факту адміністративного правопорушення, розглядом і вирішенням по суті підвідомчих їм справ про адміністративні правопорушення, а також здійснення інших адміністративно-юрисдикційних дій, які мають забезпечувальний характер.

Правова регламентація адміністративно-юрисдикційної діяльності органів та підрозділів Державної автомобільної інспекції здійснюється як на законодавчому рівні (мова йде, передусім про Закон України «Про міліцію» [8]), так і на відомчому. Зокрема, Інструкція з діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС України (п. 7.5.3) [9] визначає право працівника ДПС ДАІ, відповідно до статті 11 Закону України «Про міліцію» [8], зупиняти транспортні засоби в разі порушення вимог правил, норм і стандартів у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, наявності ознак, які свідчать про їх технічну несправність, а також у разі наявності даних про те, що вони використовуються з протиправною метою, та здійснювати їх огляд.

Крім того, цією ж Інструкцією (п. 7.5.8) визначається право працівника ДПС ДАІ обмежувати або забороняти проведення ремонтно-будівельних та інших робіт, інших заходів на вулицях і автомобільних дорогах, якщо при цьому не дотримуються вимоги із забезпечення безпеки дорожнього руху [9].

Також серед відомчих нормативно-правових актів, що регламентують адміністративно-юрисдикційну діяльність органів та підрозділів Державної автомобільної інспекції, є такі:

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2008 р. № 1086 «Про затвердження Порядку тимчасового вилучення посвідчення водія, талона про проходження державного технічного огляду і ліцензійної картки на транспортний засіб та їх повернення» [10] та наказ МВС України 26.02.2009 № 77 «Про затвердження Інструкції з оформлення працівниками Державтоінспекції МВС матеріалів про адміністративні порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» [11], які визначають процесуальний порядок застосування тимчасового вилучення посвідчення водія, талона про проходження державного технічного огляду і ліцензійної картки на транспортний засіб та їх повернення.

2. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 грудня 2008 р. № 1103 «Про затвердження Порядку направлення водіїв транспортних засобів для проведення огляду з метою виявлення стану алкогольного, наркотичного чи

іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, і проведення такого огляду» [12] визначає підстави та процесуальний порядок відсторонення водія від керування транспортним засобом та його огляду на стан сп'яніння.

3. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.12.2008 № 1102 «Про затвердження Порядку тимчасового затримання та зберігання транспортних засобів на спеціальних майданчиках і стоянках» [13] та наказ МВС України № 77 від 26.02.2009 «Про затвердження Інструкції з оформлення працівниками Державтоінспекції МВС матеріалів про адміністративні порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» визначають підстави та порядок тимчасового затримання транспортного засобу та доставляння транспортного засобу на спеціальний майданчик чи стоянку [14].

Результати адміністративно-юрисдикційної діяльності ДАІ МВС України не завжди повністю відповідають вимогам закону. Зокрема, відповідно до Порядку, затвердженого постановою КМУ від 17.12.2008 р. № 1102 [13], встановлено, що доставляння транспортного засобу на спеціальний майданчик чи стоянку здійснюється виключно за допомогою спеціальних автомобілів-евакуаторів, у тому числі тих, що належать підприємствам, установам та організаціям, які провадять діяльність, пов'язану з транспортуванням транспортних засобів, і з якими Державтоінспекцією укладені в установленому порядку договори.

Для доставляння транспортного засобу на спеціальний майданчик чи стоянку уповноважена особа ДАІ викликає евакуатор через чергового по підрозділу Державтоінспекції. Після прибуття евакуатора уповноважена особа ДАІ робить у присутності двох свідків і представника підприємства, установи або організації, яким належить евакуатор, запис у протоколі про адміністративне правопорушення про тимчасове затримання транспортного засобу із зазначенням: 1) дати, часу, місця порушення і підстави для тимчасового затримання та доставляння транспортного засобу на спеціальний майданчик чи стоянку; 2) посади, місця роботи, прізвища, імені та по батькові особи, яка приймає рішення про тимчасове затримання і доставляння транспортного засобу на спеціальний майданчик чи стоянку; 3) типу, марки, державного реєстраційного номера, переліку візуальних недоліків та пошкоджень транспортного засобу, що тимчасово затримується і доставляється на спеціальний майданчик чи стоянку; 4) найменування, місцезнаходження та номера телефону підприємства, установи або організації, які доставляють транспортний засіб на спеціальний майданчик чи стоянку, державного реєстраційного номера евакуатора; 5) адреси місця зберігання транспортного засобу; 6) посади, прізвища, імені та по батькові особи, яка виконує роботи з доставляння транспортного засобу на спеціальний майданчик чи стоянку [13].

До протоколу за можливості додаються фотографія транспортного засобу, що підлягає тимчасовому затриманню, і перелік речей, які перебувають у ньому. Протокол підписують особа, яка прийняла рішення про тимчасове затримання транспортного засобу, особа, що виконує роботи з доставляння такого засобу на спеціальний майданчик чи стоянку, два свідки, а також водій і страховий комісар у разі їх присутності [13]. Будь-який ін-

ший спосіб доставляння є протиправним. На практиці співробітники ДАІ, в переважній більшості випадків, примушують водія (іноді навіть з ознаками сп'яніння) керувати автомобілем до спеціального майданчика, або самовільно проникають в салон автомобіля та самі безпосередньо керують ним до місця зберігання.

На основі аналізу нормативно-правових актів, що регулюють діяльність ДАІ МВС України в зазначеній сфері можна визначити, що вадами такого правового регулювання є: недостатня правова регламентація застосування даних заходів адміністративного примусу на законодавчому рівні і, як наслідок, підміна законодавчої регламентації підзаконними нормативними актами; неузгодженість норм підзаконних правових актів з нормами законів України у цій сфері; відсутність належної систематизації нормативно-правових актів, що ускладнює їх ефективне застосування.

Аналіз адміністративно-правової літератури свідчить про те, що визначення проблем забезпечення прав і свобод людини та шляхів їх розв'язання розглядається в ній як першочергове завдання органів державної влади та їх посадових осіб. До основних проблем забезпечення прав та свобод людини і громадянина в адміністративно-юрисдикційній діяльності ДАІ МВС України варто віднести:

- проблему реалізації прав і свобод громадян в адміністративно-правових відносинах, коли сторонами є громадянин і працівник ДАІ;
- проблему формування достатньо міцної і ефективної адміністративно-процесуальної бази взаємовідносин громадянина та посадової особи ДАІ;
- проблему удосконалення правозахисної практики в діяльності ДАІ.

**Висновки.** Напрямки удосконалення нормативного забезпечення адміністративно-юрисдикційної діяльності ДАІ щодо застосування заходів адміністративного примусу вбачаються в необхідності законодавчої систематизації заходів адміністративного примусу відповідно до їх правової природи, підстав застосування та способу впливу на правопорушника; необхідності спрямування підзаконних нормативних актів на визначення чітких методів, форм та алгоритмів діяльності міліції щодо застосування конкретних заходів адміністративного примусу.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Салищева Н. Г. Административный процесс в СССР / Салищева Н. Г. – М., 1964.
2. Шергин А. П. Административно-юрисдикционная деятельность органов внутренних дел и пути повышения ее эффективности / А. П. Шергин, М. Я. Саввин. – М., 1997.
3. Хаманева Н. Ю. Защита прав граждан в сфере исполнительной власти / Н.Ю. Хаманева. – М., 1997.
4. Бандурка А.М. Административный процесс / А.М. Бандурка, Н.М. Тищенко. – К., 2001.
5. Пилипенко А. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів виконавчої влади: питання теорії / А. Пилипенко // Право України. – 2004. – № 2. – С. 26–31.
6. Джафарова О.В. До питання про визначення сутності адміністративно-юрисдикційної діяльності правоохоронних органів України / О.В. Джафарова // Вісник ХНУВС. – 2009. – № 44. – С. 152–157.
7. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ : автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.07 [Електронний ресурс] / С.М. Гусаров. – К., 2009.
8. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 р. № 565-ХІІ // ВВР УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

9. Інструкція з питань діяльності підрозділів дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції МВС : затв. наказом МВС України від 27 берез. 2009 р. № 111 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0576-09>.

10. Порядок тимчасового вилучення посвідчення водія і ліцензійної картки на транспортний засіб та їх повернення : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17 груд. 2008 р. № 1086 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1086-2008-п>.

11. Інструкція з оформлення працівниками Державтоінспекції МВС матеріалів про адміністративні порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху : затв. наказом МВС України від 26 лют. 2009 р. № 77 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0374-09>.

12. Порядок направлення водіїв транспортних засобів для проведення огляду з метою виявлення стану алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, і проведення такого огляду : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17 груд. 2008 р. № 1103 // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 243.

13. Порядок тимчасового затримання та зберігання транспортних засобів на спеціальних майданчиках і стоянках : постанова Кабінету Міністрів України від 17 груд. 2008 р. № 1102 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-2008-п>.

14. Інструкція з оформлення працівниками Державтоінспекції МВС матеріалів про адміністративні порушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху : затв. наказом МВС України від 26 лют. 2009 р. № 77 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0374-09>.

**Алфёрова Т.Н. Об определении юридической сущности административно-юрисдикционной деятельности Государственной автомобильной инспекции.** Освещена сущность понятия «административно-юрисдикционная деятельность Государственной автомобильной инспекции Министерства внутренних дел Украины», определены пути обеспечения ее законности. Поддержано обоснованное предложение о необходимости разработки и принятия Закона Украины «Об административном принуждении».

**Ключевые слова:** административно-юрисдикционная деятельность, Государственная автомобильная инспекция МВД Украины, законность, ведомственное нормативно-правовое регулирование.

**Alfyorova T.M. To the definition of the legal nature of administrative jurisdictional activity of the State Automobile Inspectorate.** The article highlights the essence of the concept of "administrative and jurisdictional activities of the State Automobile Inspectorate of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine," features of legal regulation and ways to ensure its legality are defined. It is emphasized that in the legislation of Ukraine and in the scientific literature an important place is given to the protection of citizens' rights and legitimate interests and also to citizens responsibility for their wrongful conduct, that internal affairs bodies carrying out appropriate administrative and jurisdictional activity play a special role in monitoring compliance with these standards,.

Suggestions are given for improving the provision of administrative and regulatory jurisdiction of the State Automobile Inspectorate of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine on the use of administrative enforcement, which is the need for legislative systematization of administrative enforcement in accordance with their legal nature, the reasons for and the way to influence the offender, the need for referral regulations regulations to establish clear methods and algorithms forms of police on the application of specific measures of administrative coercion.

A separate issue is highlighted on the main problems of the rights and freedoms of man and citizen in the administrative and jurisdictional activities of the State Automobile Inspectorate of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

**Keywords:** administrative and jurisdictional activity, the State Automobile Inspectorate of the Ministry of Internal Affairs in Ukraine, law, institutional legal regulation.

*Надійшла до редакції 26.03.2013*

**Ю.О. Корольов**

менеджер

(ПАТ „АктаБанк”, м. Дніпропетровськ)

УДК 347.734(477)

## **ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО СТАТУСУ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ**

Розглянуто законодавчі та нормативно-правові акти, які визначають сутність та зміст правового статусу Національного банку України.

*Ключові слова:* правовий статус, законодавчі акти, нормативно-правові акти, функції, повноваження, Національний банк.

**Постановка проблеми.** Сьогодні триває дискусія серед науковців щодо визначення понять „статус”, „правовий статус”, „правове положення”, „правове становище”, які досить часто вживаються як у нормативно-правових актах, так і в науковій літературі, здебільшого правничого характеру.

Правовий статус суб'єктів юридично опосередковує найбільш важливі, основні зв'язки між індивідами, державою, суспільством, органами та установами. Його характерною рисою є урегульованість нормами права. За допомогою правового статусу суспільство створює реальні можливості для виконання суб'єктами права своїх соціальних функцій, а саме прав та обов'язків.

Тому правовий статус суб'єктів адміністративно-правових відносин – це юридичне закріплення ролі та місця в системі відповідних органів державної влади або в системі органів управління.

**Метою** статті є дослідження сутності та змісту правового статусу Національного банку України. Для досягнення зазначеної мети слід виконати такі завдання:

- проаналізувати законодавчі та нормативно-правові акти, які визначають сутність та зміст правового статусу Національного банку України;
- з'ясувати специфіку функцій Національного банку України та повноважень керівних органів Національного банку України.

**Виклад основного матеріалу.** Національний банк України у системі центральних органів виконавчої влади України посідає особливе місце. Так, у ст. 2 Закону України „Про Національний банк України” [2] визначено, що Національний банк є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління та здійснює свою діяльність на основі законодавства України.

Відповідно до ст. 4 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3] дано визначення банківської системи України, яка складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені і діють на території України.

Правовий статус Національного банку України з юридичної точки зору визначається на таких рівнях:

- на конституційному – Конституцією України [1];

- на законодавчому – Законами України „Про Національний банк України” [2], „Про банки і банківську діяльність” [3], „Про державну службу” [5], декретом Кабінету Міністрів України „Про систему валютного регулювання і валютного контролю” [7] та ін.;

- на підзаконному – нормативно-правовими актами Національного банку України.

Національний банк за своїм правовим статусом є однією з найважливіших інституцій держави. Він не входить до жодної з гілок влади. Свою діяльність здійснює на засадах незалежності та економічної самостійності. Національний банк України є юридичною особою, має відокремлене майно, що є об’єктом права державної власності і перебуває у його повному господарському віданні, та має статутний капітал у розмірі 10 млн. грн., який служить для забезпечення зобов’язань Національного банку України.

Відповідно до ст. 5 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3], Національний банк має право самостійно володіти, користуватися та розпоряджатися майном, що перебуває у його власності.

Основний зміст правового статусу Національного банку України включає:

- функції Національного банку України;
- повноваження керівних органів Національного банку України;
- організаційно-правовий статус Національного банку України.

Правовий статус Національного банку України, виходячи з його особливої ролі, включає два елементи:

- внутрішній (функціонально-регулятивний);
- зовнішній (організаційно-структурний).

*Внутрішній (функціонально-регулятивний) елемент правового статусу Національного банку* визначає: участь в управлінні, регулюванні певним об’єктом (грошовим обігом) відповідно до функцій Національного банку, що реалізується у законодавчих актах.

Відповідно до ст. 99 Конституції України [1], грошовою одиницею України є гривня. Тому забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави – Національного банку України. На виконання своєї основної функції Національний банк має виходити із пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі, а також у межах своїх повноважень сприяти стабільності банківської системи за умови, що це не перешкоджає досягненню головної мети.

Крім цього, Національний банк виконує інші функції (*особливі методичні*), які визначені у ст. 7 Закону України „Про Національний банк України” [2] та ст. 2, 4, 5, 8, 19, 63, 67 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3], які складають основні повноваження Національного банку України, як центрального банку держави.

*Національний банк виконує функцію центрального банку держави.* Відповідно до ст. 8 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3] та ст. 2 Закону України „Про Національний банк України” [2] визначено, що Національний банк є особливим центральним органом державного управління і знаходиться у власності держави. Він є визначальною ланкою



всієї банківської системи держави. А також:

- координує діяльність банківської системи в цілому;
- визначає та проводить грошово-кредитну політику;
- представляє інтереси України в центральних банках інших держав, міжнародних банках та інших кредитних установах;
- здійснює погодження статутів банків і змін до них, ліцензування банківської діяльності та операцій;
- веде Державний реєстр банків, Реєстр аудиторських фірм;
- здійснює методологічне забезпечення з питань зберігання, захисту, використання та розкриття інформації, що становить банківську таємницю.

*Національний банк виконує функцію емісійного центру.* Відповідно до ст. 7 Закону України „Про Національний банк України” [2], Національному банку належить монопольне право на випуск грошей в обіг на території країни, а також випуск національних грошових знаків (банкнот, монет), а також:

- монопольно здійснює емісію національної валюти та організовує готівковий грошовий обіг;
- визначає вид грошових знаків, їх номінал, відмінні ознаки і систему захисту;
- організовує інкасацію та перевезення банкнот і монет та інших цінностей;
- видає ліцензії на право інкасації та перевезення банкнот і монет та інших цінностей.

*Національний банк виконує функцію кредитного центру.* Відповідно до ст. 7, Закону України „Про Національний банк України” та ст. 49 Закону України „Про банки та банківську діяльність” [2, 3]:

- регулює та координує діяльність грошово-кредитної системи;
- встановлює порядок визначення облікової ставки;
- виступає кредитором останньої інстанції для банків і організовує систему рефінансування;
- встановлює банкам та іншим фінансово-кредитним установам нормативи обов’язкового резервування коштів;
- організовує створення та методологічно забезпечує систему грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу;
- аналізує стан грошово-кредитних та фінансових відносин.

*Національний банк виконує функцію валютного органу.* Відповідно до ст. 7, 44 Закону України „Про Національний банк України” [2], Національний банк є головним органом, який визначає валютну політику. У ст. 4, 13, 16 Декрету КМУ „Про систему валютного регулювання і валютного контролю” [7] визначено, що НБУ зобов’язаний проводити політику, спрямовану на підтримання валюти України, і з цією метою може виступати суб’єктом міжбанківського валютного ринку України. Тому у сфері валютного регулювання Національний банк:

- аналізує стан цінових та валютних відносин;
- визначає курс грошової одиниці стосовно валют інших країн;

- здійснює валютне регулювання, визначає порядок здійснення операцій в іноземній валюті.

Декретом КМУ „Про систему валютного регулювання і валютного контролю” [7] визначено повноваження Національного банку України у сфері валютного контролю. Згідно зі ст. 13 Декрету КМУ, Національний банк є головним органом валютного контролю, що:

- організовує і здійснює валютний контроль за банками та іншими фінансовими установами, які отримали ліцензію Національного банку на здійснення валютних операцій;

- забезпечує виконання уповноваженими банками функцій щодо здійснення валютного контролю.

Відповідно до ст. 6 Декрету КМУ „Про систему валютного регулювання і валютного контролю” [7], визначено структуру міжбанківського валютного ринку, а також порядок та умови торгівлі іноземною валютою на міжбанківському валютному ринку.

*Національний банк виконує функцію скарбника золотовалютних ресурсів та монетарного золота.* Відповідно до ст. 7 Закону України „Про Національний банк України” [2]:

- зберігає резервні фонди грошових знаків, дорогоцінні метали та золотовалютні запаси;

- накопичує золотовалютні резерви і здійснює операції з ними та банківськими металами;

- забезпечує управління золотовалютними резервами держави;

- забезпечує накопичення та зберігання золотовалютних запасів та резервів, здійснює операції з ними та банківськими металами;

- є єдиним зберігачем державного золотовалютного запасу, а також дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, інших коштовностей, що належать державі.

*Національний банк виконує функцію органу банківського регулювання та нагляду.* Національний банк України здійснює регулювання та банківський нагляд відповідно до положень Конституції України [1], ст. 4, 5, 19, 63, 67 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3], ст. 7 Закону України „Про Національний банк України” [2].

Відповідно до ст. 67 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3], наглядова діяльність Національного банку охоплює всі банки, їх відокремлені підрозділи, афілійованих та споріднених осіб банків, банківські групи, учасників банківських груп на території України та за кордоном, установи іноземних банків в Україні, а також інших юридичних та фізичних осіб у частині дотримання вимог щодо здійснення банківської діяльності.

Метою банківського регулювання та нагляду Національним банком є постійний нагляд за дотриманням банками банківського законодавства, нормативно-правових актів НБУ та економічних нормативів, а саме:

- дає дозвіл на створення комерційних банків шляхом їх реєстрації;

- приймає рішення про надання банківської ліцензії для здійснення банківської діяльності;

- встановлює для банків правила проведення банківських операцій,

бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна;

- здійснює банківське регулювання та нагляд на індивідуальній та консолідованій основі.

Відповідно до ст. 63 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3], Національний банк при здійсненні нагляду за діяльністю банків проводить перевірку банків з питань дотримання ними вимог законодавства, яке регулює відносини у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Таким чином, Національний банк здійснює банківський нагляд за діяльністю банків та кредитних установ у формі інспекційних перевірок та безвізного нагляду.

Порядок здійснення перевірок банків та фінансово-кредитних установ визначається Правлінням Національного банку.

*Національний банк виконує функцію організатора міжбанківських розрахунків та гаранта заощаджень громадян.* Відповідно до ст. 7 Закону України „Про Національний банк України” [2]:

- регулює діяльність платіжних систем та систем розрахунків в Україні;  
- визначає порядок і форми платежів, у тому числі між банками;  
- визначає напрями розвитку сучасних електронних банківських технологій;

- створює, координує та контролює створення електронних платіжних засобів, платіжних систем, автоматизації банківської діяльності та засобів захисту банківської інформації;

- організовує міжбанківські розрахунки на базі Центральної розрахункової палати;

- видає ліцензії небанківським фінансовим установам, які мають намір стати учасниками платіжних систем, на переказ коштів без відкриття рахунків та відкликає їх відповідно до законодавства;

- веде реєстр платіжних систем, систем розрахунків, учасників цих систем та операторів послуг платіжної інфраструктури;

- складає платіжний баланс, здійснює його аналіз та прогнозування;

- визначає порядок здійснення в Україні маршрутизації, клірингу та взаєморозрахунків між учасниками платіжної системи за операціями, які здійснені в межах України із застосуванням платіжних карток, емітованих банками-резидентами.

*Національний банк виконує функцію банку уряду.* Відповідно до ст. 7 Закону України „Про Національний банк України” [2]:

- організовує і здійснює через банківську систему касове обслуговування державного бюджету України;

- здійснює операції з державними цінними паперами;

- забороняє пряме фінансування дефіциту державного бюджету;

- обслуговує державний борг країни.

Національний банк України є учасником бюджетного процесу: розробляє та подає Верховній Раді України та Кабінету Міністрів України проект основних засад грошово-кредитної політики на наступний бюджетний рік.

*Національний банк виконує функцію органу законодавчого та норма-*

тивного регулювання банківської системи. Відповідно до ст. 93 Конституції України [1], Національному банку надане право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України. Це означає, що він має право встановлювати обов'язкові для виконання правила і норми та контролювати їх виконання, а також вносити у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій Національного банку України.

Відповідно до ст. 2 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3], нормативно-правові акти видаються Національним банком у межах його повноважень на виконання законів України.

У ст. 56 Закону України „Про Національний банк України” [2] визначено, що нормативно-правові акти приймаються Національним банком виключно у формі постанов Правління Національного банку, якими затверджуються інструкції, положення, правила. Національний банк видає нормативно-правові акти з питань, віднесених до його повноважень. Вони не можуть суперечити законам України та іншим законодавчим актам України, а також не мають зворотної сили, крім випадків, коли вони, згідно із законом, пом'якшують або скасовують відповідальність.

Відповідно до ч. 3 ст. 56 Закону України „Про Національний банк України” [2], нормативно-правові акти Національного банку підлягають обов'язковій державній реєстрації в Міністерстві юстиції України та набувають чинності відповідно до законодавства України.

Також нормативно-правові акти Національного банку є обов'язковими для органів державної влади і органів місцевого самоврядування, банків, підприємств, організацій та установ незалежно від форм власності, а також для фізичних осіб. Вони можуть бути оскаржені відповідно до законодавства України.

*Національний банк виконує функцію аналітичного центру макроекономічних процесів в Україні.* Відповідно до ст. 7, 9 Закону України „Про Національний банк України” [2]:

- організовує створення та методологічно забезпечує систему грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу;

- Рада Національного банку вносить рекомендації Правлінню стосовно методів та форм прогнозування макропоказників економічного і соціального розвитку України.

Виходячи із особливого правового статусу Національного банку щодо забезпечення єдиної грошово-кредитної політики, виконання функцій управління банківською системою держави та регулювання банківською діяльністю в державі визначають потребу в таких керівних органах Національного банку: Голови Національного банку, Ради Національного банку України та Правління Національного банку України.

*Повноваження Голова Національного банку здійснює відповідно до ст. 19 Закону України „Про Національний банк України” [2], а саме:*

- керує діяльністю Національного банку;
- представляє інтереси Національного банку без доручення у відноси-

нах з органами державної влади, з банками, фінансовими та кредитними установами, міжнародними організаціями;

- головує на засіданнях Правління Національного банку;
- підписує протоколи, постанови Правління Національного банку, накази та розпорядження, а також угоди, що укладаються Національним банком;
- розподіляє обов'язки між заступниками Голови Національного банку;
- видає розпорядчі акти, обов'язкові до виконання усіма службовцями Національного банку, його підприємствами, установами;
- приймає рішення з питань діяльності Національного банку, крім віднесених до виключної компетенції Ради Національного банку та Правління Національного банку;
- одноосібно несе відповідальність перед Верховною Радою України та Президентом України за діяльність Національного банку.

*Повноваження Ради Національного банку, як керівного органу, здійснюються відповідно до ст. 9 Закону України „Про Національний банк України” [2], а саме:*

- здійснює контроль за проведенням грошово-кредитної політики;
- розробляє Основні засади грошово-кредитної політики;
- здійснює аналіз впливу грошово-кредитної політики України на стан соціально-економічного розвитку України;
- затверджує кошторис доходів та витрат Національного банку;
- затверджує Регламент Ради Національного банку України;
- приймає рішення про збільшення розміру статутного капіталу Національного банку;
- затверджує річний план проведення аудиторських перевірок структурних підрозділів Національного банку;
- затверджує рішення Правління Національного банку про участь Національного банку у міжнародних фінансових організаціях;
- вносить рекомендації Правлінню Національного банку стосовно: методів та форм прогнозування макропоказників економічного і соціального розвитку України, а також грошово-кредитної політики; політики курсоутворення та валютного регулювання; розвитку банківської системи та окремих нормативних актів з питань банківської діяльності; вдосконалення платіжної системи.

Рада Національного банку дає оцінку діяльності Правлінню Національного банку щодо виконання Основних засад грошово-кредитної політики та з інших питань, рішення з яких є обов'язковими для Правління Національного банку.

*Повноваження Правління Національного банку здійснюються відповідно до ст. 15 Закону України „Про Національний банк України” [2], а саме:*

- приймає рішення щодо надання пропозицій стосовно розроблення Основних засад грошово-кредитної політики; економічних засобів та монетарних методів; банківського регулювання та нагляду; організації системи рефінансування: про емісію валюти України та вилучення з обігу банкнот і монет;
- подає на затвердження Раді Національного банку річний звіт, проект

кошторису доходів та витрат на наступний рік;

- визначає організаційні основи та структуру Національного банку, затверджує положення про структурні підрозділи та установи Національного банку, статuti підприємств, порядок призначення керівників підрозділів, підприємств та установ;

- затверджує штатний розпис Національного банку та форми оплати праці;

- встановлює порядок надання юридичним особам, які мають намір здійснювати банківську діяльність, банківських ліцензій;

- видає нормативно-правові акти Національного банку;

- затверджує Регламент Правління Національного банку України.

Виходячи з аналізу функцій (особливих методичних) та повноважень керівних органів Національного банку України, законодавчих та нормативно-правових актів, правова природа Національного банку, як органу державного управління, має свої *особливості*, а саме:

- Національний банк не включений у систему виконавчої влади на чолі з КМУ, до сфери регулювання якого належить банківська система держави;

- Національний банк підзвітний тільки Верховній Раді України, яка щорічно приймає звіт банку про його діяльність;

- Національний банк має право законодавчої ініціативи;

- вищим органом управління є Рада Національного банку, а безпосереднє управління здійснює Правління на чолі з Головою Національного банку;

- відповідно до Конституції України Голова Національного банку призначається Верховною Радою за поданням кандидатури Президентом держави.

Виходячи із особливого правового статусу центрального органу державного управління, Національний банк України має подвійну правову природу:

по-перше, він не входить до системи виконавчих органів влади і не знаходиться на держбюджетному фінансуванні;

по-друге, він має широкі владні повноваження, що реалізуються в його праві ухвалювати нормативно-правові акти, обов'язкові до виконання суб'єктами господарювання і громадянами.

Для реалізації функцій Національний банк України наділяється відповідними державно-владними повноваженнями:

- свої відносини із суб'єктами господарської діяльності (насамперед із комерційними банками) Національний банк здійснює на підставі укладених угод, тобто діє як самостійний суб'єкт господарювання;

- є самодостатнім у розробці і здійсненні грошово-кредитної політики;

- є економічно самостійним органом, який здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису;

- не має права здійснювати пряме кредитування уряду на фінансування видатків державного бюджету;

- не є комерційною організацією, одержання прибутку не є метою його діяльності;

- може здійснювати операції з цінними паперами тільки на вторинному ринку, щоб через цей механізм не відбувалося прямого кредитування

уряду;

- є юридичною особою, має відокремлене майно, що є об'єктом права державної власності і перебуває у його повному господарському відданні.

Відповідно до ст. 5 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3], органам державної влади і органам місцевого самоврядування забороняється будь-яким чином впливати на керівництво чи працівників банків у ході виконання ними службових обов'язків або втручатися у діяльність банку, за винятком випадків, передбачених законом.

Юридично визначена незалежність Національного банку обов'язково повинна підкріплюватися його економічною незалежністю. Тому ст. 4 Закону України „Про Національний банк України” [2] визначено, що НБУ є самостійним органом, який здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а в певних випадках – також за рахунок Державного бюджету України.

Як один з органів державного управління, Національний банк наділений важливими і дуже широкими повноваженнями, однак його діяльність має й певні обмеження. Відповідно до ст. 71 Закону України „Про Національний банк України” [2] та ст. 48, 49 Закону України „Про банки і банківську діяльність” [3], забороняється:

- бути акціонером або учасником банків та інших підприємств і установ;
- здійснювати операції з нерухомістю, крім тих, що пов'язані безпосередньо із забезпеченням діяльності Національного банку та його установ;
- здійснювати торговельну, виробничу, страхову та іншу діяльність, яка не відповідає функціям Національного банку;
- прямо чи опосередковано надавати кредити для придбання власних цінних паперів;
- надавати безпроцентні кредити;
- вчиняти будь-які дії щодо впровадження у своїй практиці недобросовісної конкуренції;
- поширювати рекламу у будь-якій формі, що містить неправдиву інформацію про їх діяльність у сфері банківських послуг.

*Зовнішній (організаційно-структурний) елемент статусу Національного банку, як особливого центрального органу державного управління в системі органів держави, відображає характер його взаємостосунків з Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України.*

Відповідно до ст. 85 Конституції України [1], Національний банк України є підзвітним *Верховній Раді України* з таких питань:

- призначає на посаду та звільняє з посади Голову Національного банку за поданням Президента України;
- призначає та звільняє половину складу Ради Національного банку України;
- Голова Національного банку представляє доповідь про діяльність Національного банку України;
- Національний банк надає двічі на рік інформацію про стан грошово-кредитного ринку в державі.

Національний банк України зазнає опосередкованого впливу при здійс-

ненні державного контролю у сфері фінансових послуг від Верховної Ради України через її законотворчу діяльність, зокрема, у питаннях встановлення виключно законами України засад створення функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статусу національної валюти, а також статусу іноземних валют на території України.

Національний банк України при здійсненні державного контролю у сфері фінансових послуг є підзвітним *Президенту України*:

- призначає на посаду та звільняє з посади Голову НБУ;
- призначає та звільняє половину складу Ради НБУ;
- Національний банк надає двічі на рік інформацію про стан грошово-кредитного ринку в державі. Він має право подавати Президенту України у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій НБУ.

Національний банк України взаємодіє із *Кабінетом Міністрів України* на рівні співпраці в окремих питаннях здійснення державного контролю у сфері фінансових послуг, а саме:

Національний банк України взаємодіє із *Кабінетом Міністрів України* на рівні співпраці в окремих питаннях здійснення державного контролю у сфері фінансових послуг, а саме:

- Національний банк та Кабінет Міністрів України проводять взаємні консультації з питань грошово-кредитної політики, розробки і здійснення загальнодержавної програми економічного та соціального розвитку;

- Національний банк на запит Кабінету Міністрів України надає інформацію щодо монетарних процесів;

- на запит Національного банку Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади надають інформацію, що має вплив на стан платіжного балансу;

- Національний банк підтримує економічну політику Кабінету Міністрів України, якщо вона не суперечить забезпеченню стабільності грошової одиниці України;

- Голова Національного банку або за його дорученням один із його заступників можуть брати участь у засіданнях Кабінету Міністрів України з правом дорадчого голосу;

- Національний банк також співпрацює із Кабінетом Міністрів України як одним з основних органів валютного регулювання при здійсненні валютного контролю у сфері фінансових послуг;

- Національний банк має право подавати до Кабінету Міністрів України у встановленому порядку пропозиції щодо законодавчого врегулювання питань, спрямованих на виконання функцій НБУ;

- у Національного банку на рахунках Державного казначейства України Кабінет Міністрів України зобов'язаний зберігати кошти Державного бюджету України та позабюджетних фондів.

Організаційно-правовий статус НБУ пов'язаний із вирішенням низки важливих питань, що стосуються його діяльності, а саме:

- визначення на законодавчому рівні завдань і функцій центрального банку;

- формування статутного капіталу банку першого рівня;

- визначення взаємовідносин банку з органами державної влади;

- порядку призначення і звільнення вищого керівного складу центра-



льного банку;

- побудови Національного банку на території держави.

Відповідно до ст. 22 Закону України „Про Національний банк України” [2], *структура Національного банку* будується за принципом централізації з вертикальним підпорядкуванням. Національний банк наділений правом самостійно вирішувати питання організації, створення, ліквідації та реорганізації структурних підрозділів та установ НБУ, його підприємств, затверджувати їхні статuti та положення.

Згідно зі ст. 23 Закону України „Про Національний банк України” [2], *філії (територіальні управління) Національного банку* не мають статусу юридичної особи і не можуть видавати нормативні акти, а діють від імені НБУ в межах отриманих від нього повноважень.

За правовим статусом філії (територіальних управлінь) Національного банку України, можна стверджувати, є найважливішими структурними елементами системи центрального банку. До складу територіальних управлінь центрального банку належать Головні управління Національного банку України в Автономній Республіці Крим, у містах Києві і Севастополі, а також управління НБУ в усіх областях України. Отже, можна говорити, що в основі розташування територіальних управлінь центрального банку держави лежить адміністративно-територіальний принцип.

Діяльність територіальних управлінь Національного банку необхідно розглядати як виконання частини основних функцій центрального банку у сфері грошово-кредитної політики, валютного регулювання та банківського регулювання й нагляду. Крім цього слід наголосити, що територіальні управління НБУ організують свою роботу в режимі обмеженої самостійності, коли більшість рішень приймається виключно на рівні центрального апарату НБУ.

**Висновки.** Таким чином: по-перше, Національний банк України – це особливий центральний орган державного управління з покладеними на нього особливими методичними функціями у сфері грошово-кредитних відносин і банківської діяльності; по-друге, Національний банк має особливий правовий статус, зумовлений тим, що він поєднує у собі окремі риси банківської установи і державного органу управління.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про Національний банк України : Закон України // ВВР. – 1999. – № 29. – Ст. 238.
3. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 року № 2121-III // ВВР. – 2001. – № 5–6. – Ст. 30.
4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму : Закон України // ВВР. – 2003. – № 1. – Ст. 2.
5. Про державну службу : Закон України // ВВР. – 1993. – № 52. – Ст. 490.
6. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України // Юридичний вісник України. – 2011. – № 25.
7. Про систему валютного регулювання і валютного контролю : Декрет КМУ // ВВР. – 1993. – № 17. – Ст. 184.

**Королев Ю.А. Характеристика правового статуса Национального банка Украины.** Рассмотрены законодательные и нормативно-правовые акты, которые определяют сущность и содержание правового статуса Национального банка Украины.

**Ключевые слова:** правовой статус, законодательные акты, нормативно-

**Korolyov Yu.O. Description of legal status of the National bank of Ukraine.** The author researched essence and content of the legal status of the National bank of Ukraine, namely: legislative and normatively-legal acts that determine essence and content of legal status of the National bank of Ukraine are analyzed; the specific of functions of the National bank of Ukraine and plenary powers of leading bodies of the National bank of Ukraine is found out.

The legal status of the National bank of Ukraine from the legal point of view is determined on such levels: 1) on constitutional - by Constitution of Ukraine; 2) on legislative - by laws of Ukraine "On the National bank of Ukraine", "On banks and bank activity", "On public service", by the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the system of the currency regulation and currency control" and other; 3) on by-law - by the normatively-legal acts of the National bank of Ukraine.

Basic content of the legal status of the National bank of Ukraine includes: functions of the National bank of Ukraine; plenary powers of leading bodies of the National bank of Ukraine; organizational-legal status of the National bank of Ukraine.

The legal status of the National bank of Ukraine, regarding his special role, includes two elements: internal (functional-regulative); external (organizational-structural).

The conclusion is that: firstly, the National bank of Ukraine is the special central body of state administration with fixed on it by the special methodical functions in the field of money-and-credit relations and bank activity; secondly, the National bank has the special legal status, predefined by that it combines in itself the separate signs of a bank establishment and a public authority.

**Keywords:** *legal status, legislative acts, normative-legal acts, functions, authority, National Bank.*

*Надійшла до редакції 05.03.2013*

**А.С. Крижановський**  
асистент кафедри  
(Національний університет  
«Львівська політехніка»)

УДК 342.95 : 351.74

## **СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ПІД ЧАС ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ І РЕФЕРЕНДУМІВ В УКРАЇНІ**

Розглянуто питання діяльності суб'єктів забезпечення охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів та референдумів в Україні. Проаналізовано їх компетенцію та нормативно-правове забезпечення.

**Ключові слова:** *суб'єкти забезпечення, охорона громадського порядку, вибори, референдуми, компетенція.*

**Постановка проблеми.** Конституція України встановлює, що вищим безпосереднім вираженням влади народу є референдум і вільні вибори. Регламентация організації та проведення виборів здійснюється виборчим законодавством, яке неухильно розвивається і вдосконалюється. У нашій країні за останні десять років практично жодні вибори не проходили за законом, що діяв у попередню виборчу кампанію. Проведення виборчих процедур все більш детально регламентується, у законодавство постійно вносяться зміни, які впливають на механізм забезпечення охорони громадського по-

рядку. Цей механізм складається з певних елементів серед яких визначне місце займають правовідносини. Однією з сторін, які вступають у правові відносини, виступають державні органи та посадові особи, на яких покладено обов'язки забезпечити реалізацію заходів щодо забезпечення охорони громадського порядку під час виборчої компанії.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Загальним теоретичним аспектам дослідження суб'єктів забезпечення охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів та референдумів в Україні присвятили свої дослідження відомі в Україні науковці, зокрема, М.І. Ануфрієв, М.В. Афанасьєва, І.Л. Бородін, А.В. Войцеховський, Є.В. Додін, С.В. Кальченко, М.І. Козюбра, М.Й. Корнієнко, С.В. Лінецький, М.І. Мельник, О.М. Пасенюк, А.М. Ришелюк, В.І. Олефір, О.І. Остапенко В.М. Плішкін, Х.П. Ярмакі та інші.

**Метою** даної статті є дослідження суб'єктів забезпечення охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів та референдумів в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Суб'єктами забезпечення охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів і референдумів є:

1. Президент України.
2. Органи законодавчої влади.
3. Органи виконавчої влади.

Відповідно до ст. 102 Конституції України, Президент України є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. Він, виступаючи від імені держави, як гарант прав і свобод людини та громадянина, повинен сприяти створенню відповідних механізмів контролю та забезпечення реалізації цих прав і свобод.

Усю сукупність повноважень, які покладаються на Президента України, можна поділити на декілька груп:

- формування та ліквідація центральних органів виконавчої влади;
- забезпечення законності у сфері державного управління;
- забезпечення національної безпеки та оборони;
- повноваження, пов'язані з наданням та припиненням громадянства України, надання притулку в Україні [1].

Президент України здійснює оперативне керівництво органами державної виконавчої влади, в тому числі і органами внутрішніх справ. Для забезпечення виконання своїх повноважень Президент наділяється правом видавати укази і розпорядження, які є обов'язковими для виконання. Так, указом Президента України від 6 квітня 2011 р. затверджено Положення про Міністерство внутрішніх справ України, ряд інших нормативних актів, які прямо направлені на здійснення конкретних заходів щодо посилення боротьби зі злочинністю, захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, зміцнення правопорядку в Україні, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів [2].

Відповідно до ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, до компетенції якої входить виключно прийняття законодавчих актів, які направлені на ре-

гулювання найбільш важливих суспільних відносин, виражають волю й інтереси більшості населення, втілюють основні права людини, інші загальнолюдські цінності та мають найвищу юридичну силу щодо всіх інших правових норм [1]. Крім цього, до основних повноважень Верховної Ради України належить затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Міністерства внутрішніх справ України (п. 22 ст. 85 Конституції України). Верховною Радою України було прийнято ряд законодавчих актів, які регулюють діяльність органів внутрішніх справ, у тому числі тих, які регулюють питання охорони громадського порядку. Серед них можна назвати прийняті Закони України «Про міліцію», «Про загальну структуру і чисельність Міністерства внутрішніх справ України», «Про особливості забезпечення відкритості, прозорості та демократичності виборів народних депутатів України 28 жовтня 2012 року» та інші.

Відповідно до Конституції України, Верховній Раді України належить право вищого контролю за законністю в діяльності органів внутрішніх справ. З цією метою Верховна Рада вибирає з числа депутатів відповідних спеціалістів, які включаються у комітети для забезпечення такого контролю. Згідно з рішенням Комітету Верховної Ради з питань законності і правопорядку Міністерство внутрішніх справ направляє відповідні матеріали, що вносяться на розгляд колегії МВС України; інформацію про хід виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань охорони громадського порядку та боротьби із злочинністю, інформацію про стан роботи з підбору, розставлення, підготовки, виховання кадрів, зміцнення дисципліни та законності в їх діяльності та інші документи.

Крім цього, функції з координації діяльності правоохоронних органів з питань охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів здійснюється головами Верховної ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, які у межах своїх повноважень забезпечують охорону громадського порядку і організацію боротьби із злочинністю на території, що знаходиться під юрисдикцією відповідної Ради; здійснюють контроль за діяльністю органів внутрішніх справ; приймають програми профілактики правопорушень, вирішують питання матеріально-технічного забезпечення, створення умов для служби та відпочинку особового складу та інше [3].

У системі суб'єктів забезпечення охорони громадського порядку під час виборів і референдумів органи виконавчої влади посідають особливе місце:

- по-перше, вони є одними з основних функціонально-галузевих носіїв виконавчої влади в державі і статус органу виконавчої влади закріплюється за ними в нормативному порядку;
- по-друге, вони є найважливішою складовою органів державного управління та державного апарату в цілому;
- по-третє, вони об'єднані єдиним керівництвом і підпорядкуванням;
- по-четверте, кожен з органів даної системи наділений державною специфічною компетенцією у сфері державного управління та реалізації державної виконавчої влади;
- по-п'яте, система органів виконавчої влади справляє регулюючий вплив на всі сфери державного та суспільного життя;

- по-шосте, в рамках своєї компетенції органи виконавчої влади самостійні в організованому та функціональному відношеннях;
- по-сьоме, здійснюється специфічний вид державної діяльності, яка за своїм змістом є виконавчо-розпорядчою [4, с. 109–110].

Важливу роль у здійсненні управління у соціально-правовій сфері, в тому числі щодо забезпечення правопорядку під час виборів і референдумів, покладено на Кабінет Міністрів України, який, відповідно ст. 113 Конституції України, є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених ст. 85, 87 Конституції України.

У діяльності Кабінет Міністрів України керується Конституцією і законами України, актами Президента України. Однією з основних компетенцій Кабінету Міністрів України, відповідно до п. 2 та п. 7 ст. 116 Конституції України, є вживання заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, громадського порядку, боротьби зі злочинністю [5, с. 52].

Суб'єктами також виступають місцеві органи державної виконавчої влади – державні адміністрації. Повноваження виконавчої влади в областях, районах, містах Києві та Севастополі покладено на місцеві державні адміністрації (ч. 1 ст. 118 Конституції України). Голови державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня (ч. 5 ст. 118 Конституції України), а також радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами (ч. 6 ст. 118 Конституції України).

Органи виконавчої влади відповідно до повноважень, визначених Законом України «Про місцеві державні адміністрації» та іншими правовими актами, забезпечують законність і правопорядок, здійснення заходів щодо охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю; додержання прав і свобод громадян у різних галузях суспільного життя [6].

До спеціальних органів державної виконавчої влади належать органи, які не віднесені ні до центральних, ні до місцевих, проте наділені статусом органу виконавчої влади. Зокрема, до них можна віднести міліцію, яка, відповідно до ст.1 Закону України «Про міліцію», має статус державного озброєного органу виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади. Міністерства забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики. Повноваження міністерств, інших центральних органів виконавчої влади поширюються на всю територію держави [7].

Центральним органом державної виконавчої влади у сфері внутрішніх справ є Міністерство внутрішніх справ України. Завдання, основні функції та методи діяльності Міністерства внутрішніх справ України, згідно з ука-

зом Президента України, встановлюються Положенням про Міністерство внутрішніх справ України [2].

МВС України входить до системи органів виконавчої влади і є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань, боротьби зі злочинністю, розкриття та розслідування злочинів, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, а також з питань формування державної політики у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Наступним суб'єктом виступають органи прокуратури, які у межах своєї компетенції покликані захищати права і свободи громадян на засадах їх рівності перед законом, незалежно від національного чи соціального походження, мови, освіти, ставлення до релігії, політичних переконань, службового чи майнового стану та інших ознак. Відповідно до Закону України «Про прокуратуру», органи прокуратури здійснюють прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням законів Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, політичними партіями, громадськими організаціями, масовими рухами, підприємствами, установами і організаціями, незалежно від форм власності, підпорядкованості та приналежності, посадовими особами та громадянами. Діяльність органів прокуратури спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань.

Перевірка виконання законів проводиться за заявами та іншими повідомленнями про порушення законності, що вимагають прокурорського реагування, а за наявності приводів – також із власної ініціативи прокурора. Прокуратура не підміняє органи відомчого управління та контролю і не втручається у господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству [8].

Наступним суб'єктом охорони громадського порядку під час виборчого процесу є суд. Діяльність суду при здійсненні правосуддя, згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» [9], здійснюється на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Суб'єкти забезпечення охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів та референдумів становлять частину правоохоронної системи України, елементами якої є правоохоронні органи, діяльність яких регламентується нормативними правовими актами, що мають міжгалузевий характер і визначають правові основи та порядок взаємодії суб'єктів правоохоронної системи в умовах виборчого процесу.

Діяльність суб'єктів забезпечення охорони громадського порядку під час проведення виборів і референдумів супроводжується реалізацією значної час-

тини суб'єктивних прав і свобод, тому регулюється правовими актами.

Норми, що регулюють основні напрямки діяльності суб'єктів забезпечення охорони громадського порядку під час виборчого процесу, мають різну юридичну силу залежно від суб'єкта, що прийняв їх:

- Конституція України як акт, що має вищу юридичну силу, закріплює найбільш важливі та загальні принципи та положення, на яких засновані взаємини державних органів і посадових осіб між собою та з громадянами;

- законодавчі акти, які прийняті вищими представницькими органами, визначають місце правоохоронних органів у системі державного управління та регламентують напрями діяльності;

- відомчі нормативні акти забезпечують оптимальне функціонування системи правоохоронних органів та ефективне регулювання відповідних сфер суспільних відносин за допомогою реалізації законів та інших нормативних актів.

Діяльність службовців зазначених суб'єктів має державний характер. Будучи посадовими особами – представниками влади, вони здійснюють владні повноваження на підставі чинного законодавства, їхня основна робота спрямована на захист законних інтересів як усього суспільства, так і кожного громадянина окремо.

Для всебічного аналізу такого правового явища, як охорона громадського порядку під час підготовки та проведення виборів і референдумів в Україні, важливе значення має дослідження суб'єктів, які забезпечують охорону громадського порядку, у першу чергу їхній адміністративно-правовий статус. Згадана проблема має істотну вагу як у теоретичному, так і в практичному аспекті. Насамперед, це стосується чіткого окреслення кола осіб, які беруть участь у забезпеченні правопорядку, а також з'ясування специфічних особливостей діяльності окремих суб'єктів забезпечення охорони громадського порядку на різних стадіях виборчого процесу.

Що стосується виборчого законодавства, то домінуючими, організуючими суб'єктами виступають органи внутрішніх справ. Вони наділені відповідними владними повноваженнями у сфері охорони громадського порядку. Тільки через правоохоронну діяльність домінуючих суб'єктів може бути досягнута мета – забезпечено громадський порядок під час виборчого процесу. У силу свого правового статусу в системі державного механізму та в системі органів виконавчої влади органи внутрішніх справ відіграють ключову роль у забезпеченні громадського порядку. Контрольно-наглядові та контрольно-попереджувальні повноваження складають основу компетенції та соціальної ролі органів внутрішніх справ в охороні громадського порядку та у створенні стану захищеності особистості, суспільства та держави.

**Висновки.** Суб'єкти забезпечення охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів і референдумів володіють певною компетенцією, займають відповідне місце в системі державної влади, що створює умови для оперативного та результативного адміністративно-правового регулювання. Компетенція суб'єктів у сфері охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів і референдумів визначається як правова категорія, що зумовлено повноваженнями, які встановлені та чітко регламентовані в нормативно-правових актах

статутного характеру, а реалізація здійснюється за допомогою норм усіх галузей права, що надає державному адмініструванню більш стабільного і ефективного характеру.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
2. Про затвердження положення про Міністерство внутрішніх справ України : указ Президента України від 6 квітня 2011 року № 383/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>
3. Про місцеве самоврядування : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР // ВВР України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
4. Колпаков В.К. Адміністративне право України : підруч. / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К., 2003.
5. Демократичні засади державного управління та адміністративне право / Кресіна І.О., Іжа М.М., Стойко О.М., Береза В.В. ; за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К., 2010.
6. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV // ВВР України. – 1999. – № 20–21. – Ст. 190.
7. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI // ВВР України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.
8. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 року № 1789-XII // ВВР України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
9. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI // ВВР України. – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529.

**Крыжановский А.С. Субъекты обеспечения охраны общественного порядка во время подготовки и проведения выборов и референдумов в Украине.** Рассмотрены вопросы деятельности субъектов обеспечения охраны общественного порядка во время подготовки и проведения выборов и референдумов в Украине. Проанализированы их компетенция и нормативно-правовое обеспечение.

**Ключевые слова:** *субъекты обеспечения, охрана общественного порядка, выборы, референдумы, компетенция.*

**Kryzhanovskyi A.S. Subjects of providing public safety maintenance during preparation and realization of elections and referenda in Ukraine.** The author researched subjects of providing public safety maintenance during preparation and realization of elections and referenda in Ukraine.

Subjects of providing public safety maintenance during preparation and realization of elections and referenda are: the President of Ukraine; legislatures; executive bodies.

Subjects of providing of public safety maintenance during preparation and realization of elections and referenda present a part of the law-enforcement system of Ukraine, whose elements are law enforcement agencies, whose activity is regulated by normative legal acts that have inter-branch character and determine legal frameworks and order of cooperation of subjects of the law-enforcement system in the conditions of electoral process.

The activity of subjects of providing public safety maintenance during realization of elections and referenda is accompanied by realization of considerable part of equitable rights and freedoms, that is why it is regulated by legal acts.

Subjects of providing of public safety maintenance during preparation and realization of elections and referenda own a certain competence, occupy a corresponding place in the system of state power that creates terms for the operative and effective administrative legal regulation. The subjects' competence in the field of public safety maintenance during preparation and realization of elections and referenda is determined as a legal category, that predefined by plenary powers that is set and clearly regulated in the normatively-legal acts of regulation character, and realization comes true by means of norms of all fields of law that gives to state administration of more stable and effective character.

**Keywords:** *subjects of providing, public safety, elections, referenda, competence.*



Надійшла до редакції 27.03.2013

**М.І. Репан**

викладач

(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 351.7

## **ОСОБЛИВОСТІ ПРИЙНЯТТЯ ДІЛЬНИЧНИМИ ІНСПЕКТОРАМИ МІЛІЦІЇ ЗАЯВ ТА ПОВІДОМЛЕНЬ ПРО НАСИЛЛЯ В СІМ'Ї З НАБРАННЯМ ЧИННОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ**

Проаналізовано адміністративне законодавство щодо протидії насильству в сім'ї після прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України. Розкрито недоцільність використання бланка протоколу про вчинене кримінальне правопорушення, передбаченого Інструкцією про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, затвердженою наказом МВС України № 1050 від 19.11.2012, при прийнятті заяви про адміністративне правопорушення.

*Ключові слова:* заяви та повідомлення про насилля в сім'ї, прийняття заяв про адміністративні та кримінальні правопорушення, справа про адміністративне правопорушення, бланк протоколу про вчинене кримінальне правопорушення.

**Постановка проблеми.** З прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) виникла нагальна проблема в ретельному перегляді основних засад, форм та методів діяльності дільничних інспекторів міліції з охорони громадського порядку, попередження та припинення правопорушень, у тому числі і протидії насильству в сім'ї.

Аналіз практики свідчить про те, що з набранням чинності КПК у дільничних інспекторів міліції одним із найскладніших є питання диференційованого підходу до прийняття заяв та повідомлень про кримінальні та адміністративні правопорушення.

За період з 20 листопада 2012 р. по 10 січня 2013 р. до ОВС надійшло 568,5 тис. заяв і повідомлень, із яких тільки 205,3 тис. – з ознаками кримінального правопорушення [1].

Чинні КПК України та Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) не містять чітких вимог щодо оформлення заяв та повідомлень про кримінальні та адміністративні правопорушення.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Необхідно звернути увагу на те, що за порівняно короткий термін із моменту вступу в дію нового КПК (20.11.2012 р.) питання прийняття дільничними інспекторами міліції заяв та повідомлень про насилля в сім'ї не розглядалося, при цьому актуальність проблем організації попередження насильства в сім'ї досліджувалася у працях вітчизняних та зарубіжних фахівців з адміністративного права та адміністративної діяльності, кримінології, психології, соціології та інших галузей науки – О.Б. Андрєєвої, А.А. Аносенкова, О.М. Бандурки, Є.О. Безсмертного, Ю.П. Битяка, А.Б. Благої, О.В. Бойко, А.С. Васильєва, Т.І. Возної, І.П. Голосніченка,

Г.В. Джагупова, Ф.К. Думко, Д.Г. Заброди, Т.Г. Зайцевої, Г.Є. Запорожцевої, Я.М. Квітки, О.М. Ключєва, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Негодченка, І.О. Панова, Г.О. Пономаренко, М.О. Тучака, Х.П. Ярмакі та ін.

**Мета** статі полягає у вирішенні проблеми прийняття заяв та повідомлень про насильство у сім'ї, в яких відсутні відомості, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, та строків їх розгляду.

**Виклад основного матеріалу.** Вивчення адміністративних матеріалів про насилля в сім'ї з набранням чинності КПК показало, що дільничні інспектори міліції при прийомі усних заяв про адміністративні правопорушення використовують бланк протоколу прийняття заяви про вчинене кримінальне правопорушення, передбаченого Інструкцією про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, затвердженою наказом МВС України № 1050 від 19.11.2012 (далі – Інструкція) [2].

На нашу думку, при отриманні усної заяви або повідомлення про вчинене адміністративне правопорушення, в тому числі і про насилля в сім'ї, дільничні інспектори міліції не можуть використовувати запропонований бланк протоколу, тому що в описовій частині вони попереджають заявника та потерпілу особу про відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, передбачене ст. 383 КК України [3], при цьому повідомлення стосується тільки адміністративного правопорушення, за що кримінальну відповідальність не передбачено. В такому випадку, щоб запобігти неправдивому повідомленню про адміністративне правопорушення, особу можливо попередити за завідомо неправдивий виклик спеціальних служб, що передбачено ст.183 КУпАП.

У цій же частині усної заяви дільничні інспектори міліції роз'яснюють процесуальні права та обов'язки заявника, що передбачено ст. 60 КПК України: 1) отримати від органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію; 2) подавати на підтвердження своєї заяви речі і документи; 3) отримати інформацію про закінчення досудового розслідування [4].

Тобто заявник, засвідчуючи своїм підписом вищевказані процесуальні права та обов'язки, завідомо вводиться в оману щодо кримінального провадження за його заявою, що є недопустимим.

Ці дії також можуть розцінюватися як порушенням законності, оскільки за практикою роботи правоохоронних органів за КПК 1960 р. відомі факти приховування злочинів шляхом внесення в текст заяв і повідомлень неправдивої інформації або як адміністративних правопорушень.

Інша нагальна проблема, яка потребує, на нашу думку, вирішення, це строки розгляду дільничними інспекторами міліції заяв і повідомлень про насилля в сім'ї, в яких відсутні відомості, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення.

У п. 3.5. Інструкції вказано, що заяви і повідомлення, що надійшли до чергової частини органу внутрішніх справ, у яких відсутні відомості, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, після реєстрації в журналі ЄО подаються оперативним черговим начальникові органу внут-

рішніх справ або особі, яка виконує його обов'язки, для розгляду та прийняття рішення згідно із Законом України „Про звернення громадян” [5] або Кодексом України про адміністративні правопорушення [6].

У Законі України « Про звернення громадян» (ст. 20) визначено терміни розгляду звернень громадян. Так, звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів. Тільки на обґрунтовану письмову вимогу громадянина термін розгляду може бути скорочено від встановленого цією статтею терміну.

Вважаємо, що для розгляду заяв та повідомлень про насилля в сім'ї, у яких відсутні відомості, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, вказані строки занадто великі, тому що втрачається профілактичний вплив на свідомість і поведінку осіб, що скоюють насильство в сім'ї, й їх дії можуть призвести до скоєння аналогічних правопорушень або навіть злочинів. Звернення самих потерпілих від насильства сім'ї щодо скорочення терміну розгляду вказаних заяв у практичній діяльності майже не зустрічається.

На нашу думку, дільничні інспектори міліції при прийнятті заяв та повідомлень про насилля в сім'ї та обчисленні строків їх розгляду повинні користуватися діючою постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 616 «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу», де в п. 4 зазначено, що у заяві вказується прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання постраждалого від насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства, а також міститься інформація про те, ким вчинено насильство в сім'ї, час і місце його вчинення, умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування, інші обставини вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення, а в п. 7 визначено, що органи розглядають заяву не більше ніж протягом трьох днів. Якщо виникає потреба у перевірці викладених у заяві фактів та з'ясуванні додаткових обставин, заява розглядається не більше ніж протягом семи календарних днів.

Доцільним було б при прийнятті заяви про насилля в сім'ї та інше адміністративне правопорушення також роз'яснювати права потерпілого, які передбачені ст. 269 КУпАП:

- 1) має право знайомитися з матеріалами справи;
- 2) заявляти клопотання, при розгляді справи;
- 3) користуватися правовою допомогою адвоката;
- 4) оскаржувати постанову по справі про адміністративне правопорушення.

Вважаємо за потрібне розділ 3 п. 3.5 Інструкції доповнити абзацом «Рішення за заявами і повідомленнями про вчинення насильства в сім'ї, у яких

відсутні відомості, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення або реальну його загрозу, приймається протягом 3 днів, а у разі потреби перевірки викладених фактів та з'ясування додаткових обставин – у строк не більше 7 календарних днів, або після переліку нормативних документів, що використовують при розгляді матеріалів, у яких відсутні відомості, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення: «Про звернення громадян» або Кодексом України про адміністративні правопорушення доповнити словами – постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 616 «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу».

**Висновки.** Отже, виходячи з усього вищезазначеного, ми дійшли висновку, що для прийняття дільничними інспекторами міліції заяв та повідомлень про насилля в сім'ї, в яких відсутні відомості, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, запропонований бланк протоколу прийняття заяви про вчинене кримінальне правопорушення, передбачений Інструкцією про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події, затвердженою наказом МВС України № 1050 від 19.11.2012, використовувати на теперішній час недоцільно.

Для прийняття заяв і повідомлень про насилля в сім'ї, в яких відсутні відомості, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, а також обчислення строків їх розгляду потрібно користуватися п. 4 та п. 7 постанови Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 616 «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу».

#### **Бібліографічні посилання**

1. Чернявський С.С., Татаров О.Ю. Правове та організаційне забезпечення розгляду в ОВС заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події //Офіційний вісник України. – 2013. – № 12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [ovv.com.ua/bulletin](http://ovv.com.ua/bulletin)
2. Про затвердження Інструкції про порядок ведення єдиного обліку в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події і положень про комісії : наказ МВС України від 19 листопада 2012 р. № 1050 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua>
3. Кримінальний кодекс України: Чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 грудня 2012 р. – К., 2012.
4. Кримінально-процесуальний кодекс України. — Х., 2012.
5. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 47.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення : станом на 2 грудня 2012 р. – К., 2012.

**Репан Н.И. Особенности приема участковыми инспекторами милиции заявлений и сообщений о насилии в семье со вступлением в силу Уголовно-процессуального кодекса Украины.** Проанализировано административное законодательство по противодействию насилию в семье после принятия нового Уголовного процессуального кодекса Украины. Раскрыта нецелесообразность использования бланка протокола о совершенном уголовном правонарушении, предусмотренного Инструкцией о порядке ведения единого учета в органах и подразделениях внутренних дел Украины заявлений и сообщений о совершенных уголовных правонарушениях и других событиях, утвержденной приказом МВД Украины № 1050 от 19.11.2012, при принятии заявления об административном правонарушении.

*Ключевые слова:* заявления и сообщения о насилии в семье, принятие заявлений об административных и уголовных правонарушениях, дело об административном правонарушении, бланк протокола о совершенном уголовном правонарушении.

**Repan M.I. Particularities of acceptance by neighborhood police statements and reports of family violence with effect of the Criminal Procedural Code of Ukraine.** The author analyzed administrative legislation against domestic violence after the adoption of the new Criminal Procedural Code of Ukraine (CPC). He revealed inappropriate use protocol form of a criminal offense, which is provided in the Regulations on the procedure of a single accounting bodies and departments of Internal Affairs reports and information about criminal offenses and other events approved by order of the Ministry of Interior of Ukraine № 1050 from 19.11.2012 when making statements about misdemeanor.

Study of administrative materials about violence in families with effect CPC showed that local policeman while taking oral statements about administrative offenses using the protocol of the application form for a criminal offense committed, which is provided in the Regulations on the operation of the single and the bodies of internal affairs Ukraine statements and reports on committed criminal offenses and other events approved by the Ministry of Interior of Ukraine of 19.11.2012 № 1050 (the Regulations).

We believe that getting an oral declaration or notification committed administrative violations including on violence in the family, local policeman can not use the form proposed protocol, because the narrative they prevent claimant and the injured party of liability for false notification of a crime under the Criminal Code of Ukraine art.383, and the report is only an administrative offense for which criminal liability is not available. In this case, to prevent false reports on administrative offenses a person may notify deliberately false call special services provided art.183 of the Code of Ukraine on Administrative Offences.

In the same part of the oral application of local policeman explain the procedural rights and obligations of the applicant under art. 60 Code of Ukraine on Administrative Offences: 1) get the body to which he applied, the document confirming their acceptance and registration, 2) submit in support of his statement items and documents, and 3) to obtain information about the end of the preliminary investigation.

That is, the applicant indicating his signature above procedural rights and obligations entered knowingly misleading in criminal proceedings upon an application that is unacceptable.

These actions may also be regarded as a breach of the law, since the practice of law enforcement by the CPC of 1960 known facts concealing crimes by making the text of statements and reports false information or as misdemeanors.

*Keywords:* statements and reports of family violence, the adoption of applications for administrative and criminal offenses, administrative proceedings, record form of a criminal offense.

*Надійшла до редакції 25.02.2013*

**Н.О. Рибалка**

здобувач

(Харківський національний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.9

## **ФОРМИ УПРАВЛІННЯ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ**

Здійснено аналіз поняття та видів форм управління в органах прокуратури України. Звернуто увагу на особливості, що притаманні правовим формам управління, організаційним формам, матеріально-технічному забезпеченню реалізації управління в органах прокуратури.

**Ключові слова:** органи прокуратури, управління, форма, форма державного управління, правові форми, організаційні форми.

**Постановка проблеми.** Належне наукове вирішення проблем, пов'язаних із формами управління, набувають все більшого значення, оскільки ефективність управління в органах прокуратури зумовлюється не лише адекватністю методів управління з урахуванням об'єкта, а й значною мірою залежить від форм управлінської діяльності. Подальше наукове розроблення категоріального апарату форм управління, удосконалення форм управлінської діяльності, не може бути вирішено без ґрунтовного, всебічного дослідження форм управлінської діяльності в органах прокуратури, особливостей їх використання та правового регулювання.

Вищезазначеним і зумовлюється актуальність даної роботи, посилюється значимість дослідження у зазначеній сфері і дією нововведеного Кримінального процесуального кодексу України, оскільки є потреба у науковому обґрунтуванні шляхів реформування форм управління в органах прокуратури, необхідності вдосконалення його організаційної структури і трансформації процесів та зв'язків у системі та у відповідності до правової реформи.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** В Україні проблематика теорії управління та адміністративного права дістала всебічне осмислення у працях В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, Є.В. Додіна, В.В. Ковальської, В.Ф. Опришка, І.М. Пахомова, О.П. Рябченко, В.М. Селіванова, В.Ф. Сіренка, В.В. Цветкова, О.Ф. Фрицького, Ю.С. Шемшученка та ін. Вагомий внесок у розробку проблем державного управління внесли такі російські вчені, як В.Г. Атаманчук, І.Л. Бачило, Б.М. Лазарєв, Б.П. Курашвілі, Г.І. Петров, Ю.О. Тихомиров, В.А. Юсупов та ін.

Проте проблемам правових форм управління в органах прокуратури науковцями не приділялося достатньої уваги. Багатьма ще й досі не враховується, що форми управління є цілком об'єктивною передумовою належного функціонування органів прокуратури. Без цілеспрямованого дослідження даного явища неможливе розуміння справжніх потреб і можливостей раціоналізації та реформування органів прокуратури, ефективного виконання покладених на них завдань. Окремі питання організації та управління в органах прокуратури досліджували вчені та практики з питань прокурорського нагляду: В.В. Богуцький, Ю.М. Грошевой, В.В. Долежан, М.В. Косюта, І.Є. Марочкін, М.І. Мичко, А.М. Мудров, Є.М. Попович, В.П. Рябцев, В.Я. Тацій, П.В. Шумський, В.Б. Ястребов.

**Метою** даної статті є вироблення теоретико-методологічних засад удосконалення правових форм управлінської діяльності в органах прокуратури України і з їх урахуванням – розроблення пропозицій щодо подальшого розвитку правового регулювання та практики правозастосування в органах прокуратури України.

**Виклад основного матеріалу.** Необхідність удосконалення форм управління в органах прокуратури зумовлена реформуванням органів прокуратури та адаптацією вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів, що вимагає впровадження принципово нових форм управління. Погоджуємо-

ся з точкою зору О.М. Бандурки, що орган управління може і повинен використовувати ту форму своєї діяльності, яка відповідає призначенню даного органу і завданням управління. Але загальна регламентація форм управлінської діяльності не створює перешкод для вільного вибору самим органом тієї форми, що у даній ситуації представляється, на його думку, найбільш доцільною і ефективною [1, с. 307].

Переходячи безпосередньо до предмета нашого дослідження проаналізуємо спочатку етимологію і визначення сутності поняття «форма». Великий тлумачний словник сучасної української мови фіксує термін «форма» як зовнішній вияв якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом [2, с. 1328]. У філософській літературі «форму діяльності» визначають як спосіб організації та існування процесу, явища [3, с. 237].

У науковій юридичній літературі «форма» водночас є способом існування, виразу, розвитку, перетворення змісту, його внутрішньою структурою та зовнішнім виразом, тобто під «формою» розуміють той чи інший варіант зовнішнього вираження змісту. Таким чином, зміст виступає як сукупність елементів, процесів, зв'язків, відносин, що утворюють даний феномен, а форма – спосіб зовнішнього прояву, вираження змісту явища [4, с. 256].

Термін «форма» покладено в основу поняття «форма державного управління». Проаналізуємо доктринальні визначення терміна «форма державного управління», що допоможе дедуктивним методом перейти до розуміння «форм управління в органах прокуратури».

На думку професора О.М. Бандурки, форма державного управління – це зовнішній прояв управлінської діяльності, спосіб вираження її змісту в конкретних умовах, тобто це та або інша управлінська дія, що має зовнішній прояв [5, с. 132]. В.К. Колпаков вважає, що форма державного управління – зовнішній вияв конкретних дій, які здійснюють органи виконавчої влади для реалізації поставлених перед ними завдань [6, с. 185].

Так, Ю.П. Битяк, В.В. Зуй, розглядаючи питання форми державного управління, зазначають, що це – зовнішнє вираження конкретних дій державного органу, його структурних підрозділів та посадових осіб (службовців), що використовуються у процесі державної виконавчої діяльності та спрямовані на реалізацію функцій управління [7, с. 91].

Г.В. Атаманчук дотримується підходу, згідно з яким форми управлінської діяльності являють собою зовнішні, постійно і типово фіксовані вираження (прояви) практичної активності державних органів щодо формування та реалізації управлінських цілей і функцій та забезпечення їх життєдіяльності [8, с. 171].

В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко зазначають, що під формою управлінської діяльності слід розуміти той чи інший спосіб зовнішнього вираження (оформлення) змісту цієї діяльності, а під формою державного управління слід розуміти зовнішньо виражену дію – волевиявлення суб'єкта управління, здійснене в рамках режиму законності та його компетенції для досягнення управлінської мети [6, с. 199].

У результаті аналізу існуючих точок зору щодо визначення поняття «форма державного управління» можна зробити висновок, що на сьогодні у

вітчизняній науці адміністративного права відсутня усталена позиція щодо його розуміння. Аналіз наведених адміністративно-правових поглядів дозволяє дійти висновку, що форма управлінської діяльності – це завжди зовнішній вияв певних дій, які утворюють своєрідне системне утворення, складові компоненти якого застосовуються у взаємодії один з одним, проте не є взаємозамінними. Форми управління залежать від компетенції суб'єкта управління, особливостей об'єкта управління, управлінської мети та конкретних управлінських завдань. Таким чином, форми управління в органах прокуратури передбачені нормативно-правовими актами, які регламентують діяльність органів прокуратури, застосовуються лише в межах компетенції суб'єкта управління з урахуванням особливостей конкретного об'єкта управління; відповідають змісту і характеру управлінських питань; спрямовані на реалізацію управлінських завдань та поставленої мети.

Розкрити значення форм управління в органах прокуратури стає ще більш актуальним, якщо розглядати визначене питання крізь призму класифікації форм.

В юридичній літературі висловлюються і протилежні думки щодо визначення форм управління як певної частини діяльності виконавчо-розпорядчого органу (В.М. Манохін) чи зазначення дій, пов'язаних із процесом управління (І.І. Євтіхієв), при їх класифікації акцентувалася увага не на управлінських діях, а на їх результаті. Наприклад, не на процесі прийняття нормативного акту (дія), а на самих нормативних актах (результат певних дій). Хоча, на думку автора, повинно йтися про процес видання актів, бо лише під час такого процесу отримує своє зовнішнє вираження діяльність того чи іншого органу управління [9].

При класифікації форм управлінської діяльності проблеми виникали не лише з найменуваннями, а й з переліком конкретних форм. Не завжди чітко дотримувався критерій класифікації. Класифікуючи форми управління за таким критерієм як значення наслідків (характер), які виникають у результаті використання форм, розрізняють правові і організаційні форми. Як правило, в кожному із названих видів форм виділяють менші різновиди за різними підставами (залежно від їх характеру і змісту [10], за ступенем правової регламентації процесу їх використання [11]).

О.П. Рябченко вважає, що форми державного управління можуть бути: структурні, процесуальні, правові та неправові, у вигляді видання актів управління, суспільно-організаційних дій, матеріально-технічних дій, регулятивних форм [12, с. 64].

Д.Н. Бахрах розрізняє зовнішні та внутрішні форми державного управління. Внутрішня форма складається з функціональної структури управління, процесуальної форми та субстанціональної структури державного управління. Зовнішня форма державного управління представлена організаційною формою (системою органів державного управління), правовою формою (системою адміністративно-правових норм) та актами (зовнішніми проявами управлінського впливу) [13, с. 21–27].

Г.В. Атаманчук пропонує відносити до форм державного управління правові форми, організаційні та організаційно-правові форми [14, с. 244].



Уповноважений суб'єкт управління в органах прокуратури, з метою реалізації своїх функцій, форм управління, які відповідають компетенції органу прокуратури і завданням управління.

Разом з цим суб'єкти управління в органах прокуратури використовують різні форми управлінської діяльності, які обираються залежно від конкретної ситуації, що склалася. Раціональне використання форм у їх взаємозв'язку, обґрунтований вибір основних серед них, уміле поєднання, а при можливості пошук нових, забезпечує досягнення запланованих результатів [15, с. 147].

Таким чином, форми управління органами прокуратури зумовлені їх специфічними завданнями і функціями і тому характеризуються власним змістом і мають власні сутнісні ознаки. Враховуючи наведені думки науковців та специфіку діяльності органів прокуратури України, базовим критерієм для класифікації форм управління слід обрати особливості наслідків, які виникають у результаті використання певної форми та ступеня правової регламентації процесу її застосування. Формами управління в органах прокуратури є правові та організаційні.

Форми управління в органах прокуратури зумовлені нормативно-правовими актами, за допомогою яких держава регламентує діяльність суб'єктів управління, і тому кожна форма управління прямо чи опосередковано врегульована нормами чи має правовий зміст. З цього приводу Б.М. Габрічидзе та О.Г. Чернявський зазначають, що організаційні форми державного управління (здійснення організаційних дій та матеріально-технічних дій тощо) є правовими формами, мають відповідну юридичну базу, ґрунтуються на правових актах та приписах, без яких не можуть виникати, функціонувати та застосовуватися на практиці. Правовий зміст так чи інакше є в будь-якій з форм державного управління, незалежно від належності до правових чи організаційних форм [16, с. 231–232].

Правові форми управління в органах прокуратури визначаються Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру», Кримінальним процесуальним кодексом України, низкою інших законодавчих і підзаконних актів, наприклад наказом Генеральної прокуратури № 1гн від 26.12.2011 «Про організацію роботи і управління в органах прокуратури України», що спричиняють виникнення, зміну або припинення адміністративних правовідносин між суб'єктом та об'єктом управління. Правові форми управління в органах прокуратури, як результат реалізації компетенції уповноваженого суб'єкта управління, максимально врегульовані нормами правових актів і спричиняють прямі юридичні наслідки, а саме: встановлюють, змінюють або відмінюють конкретні правовідносини, створюють або вносять зміни до правового статусу органів прокуратури, визначають компетенцію підконтрольних об'єктів управління.

Суб'єкти управління в органах прокуратури видають на підставі закону та для його виконання нормативні акти управління, в яких конкретизуються правила поведінки органів прокуратури, необхідні для реалізації управлінських завдань. Наслідки правових форм управління в органах прокуратури (встановлення правових норм або виникнення конкретних

правовідносин) відбуваються при виданні актів управління, здійсненні нормотворчої діяльності в органах прокуратури. У переважній більшості випадків до правових форм управління відносять: видання нормативних актів управління, видання індивідуальних актів управління; здійснення інших юридично значущих дій.

Г.В. Атаманчук вказує на особливе місце організаційних форм у системі управління і констатує той факт, що в державних органах переважна більшість правових форм є юридично коректними тільки у випадку їх прийняття за допомогою встановлених організаційних форм та порушення таких організаційних форм робить нікчемним відповідний правовий акт [14, с. 244].

Підводячи підсумок, визначимося із власним розумінням видів форм управління в органах прокуратури України. Цілком погоджуючись із класичною класифікацією, доповнимо її. Серед правових форм розрізняють:

- встановлення норм права (видання нормативно-правових актів управління);
- застосування норм права (видання ненормативних актів управління, індивідуальних актів управління);
- процесуальне керівництво досудовим розслідуванням з метою здійснення нагляду за додержанням законів під час досудового розслідування.

Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 36, 37) самостійно визначає зазначену форму управління в органах прокуратури, з детальним описом повноважень, умов обов'язковості участі прокурора у суді.

Організаційні форми управління в органах прокуратури взаємопов'язані між собою, забезпечують спеціалізацію і концентрацію управління, його комплексність, правильний розподіл навантажень між різними частинами, створюють умови для концентрації уваги на головних завданнях. Організаційні форми управління, як правило, не врегульовані у нормативно-правових актах, не мають правового змісту, не зумовлюють правових наслідків і здійснюються у процесі повсякденної управлінської діяльності. Організаційні форми управління в органах прокуратури забезпечують чітку й ефективну роботу .

Отже, організаційні форми управління в органах прокуратури становлять собою обов'язкову діяльність суб'єктів управління, а саме, Генеральної прокуратури України, територіальних управлінь прокуратури щодо ефективного досягнення запланованого результату управління. Суб'єкт управління вправі обирати послідовність застосування даних форм, в одних випадках організаційні форми передують правовим, в інших – настають за ними. Таким чином, організаційні форми управління в органах прокуратури залежать від правовідносин, що виникають між суб'єктом і об'єктом управління і тому динаміка даних правовідносин визначає специфічні форми та методи впливу на об'єкт управління. Ст. 37 Кримінального процесуального кодексу України визначає, що керівник органу прокуратури через неефективне здійснення прокурором нагляду за дотриманням законів під час проведення досудового розслідування, у виняткових випадках, повноваження прокурора може покласти на іншого прокурора цього органу прокуратури [17].

Однією з найважливіших складових організаційних форм є матеріально-технічні форми, які забезпечують процес управління в органах прокуратури у тісній взаємодії з іншими формами управління і спрямовані на створення необхідних умов їхньої реалізації. Матеріально-технічні форми управління в органах прокуратури передбачають підготовку до друку проєктів нормативно-правових актів, складання планів, звітів тощо. Матеріально-технічні форми управління в органах прокуратури не наділені владно-організаційним впливом на управлінські відносини і характеризуються матеріально-технічним спрямуванням у здійсненні інформаційно-аналітичної, господарської, фінансової, матеріально-технічної підтримки, діловодства і документування [18, с. 431]. Ю.П. Бурило з цього приводу зазначає, що без здійснення матеріально-технічних операцій реалізація функцій державного управління відповідними суб'єктами була б неможлива, отже, їх слід розглядати як матеріально-технічну передумову здійснення державного управління в інформаційній сфері [19, с.174].

**Висновок.** Отже, у процесі управління в органах прокуратури суб'єкти управління застосовують значний масив правових та організаційних форм управлінської діяльності, які дозволяють забезпечити належне функціонування органів прокуратури і ефективне виконання покладених на них державою завдань у нових умовах правового реформування.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Адміністративне право України. Загальна частина. Академічний курс: підруч. / за заг. ред. О.М. Бандурки. – Х., 2011.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2002.
3. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова [6-е изд., перераб. и доп.]. – М., 1991.
4. Адміністративне право України: Академічний курс: підручник у 2-х т. – Т.1 Загальна частина / [ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова) та ін.]. – К., 2007.
5. Адміністративне право України : підручник / Бандурка О.М., Бугайчук К.Л., Джагунов Г.В. та ін.; за ред. О.М. Бандурки. – Х., 2004.
6. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. – К., 2003.
7. Адміністративне право України: підручник / за ред. Ю.П. Битяка. – Х., 2000.
8. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций / Г.В. Атаманчук. – М., 1997.
9. Малиновський В.Я. Державне управління: навчальний посібник / В.Я. Малиновський. – 2-ге вид., доп. та перероб. – К., 2003.
10. Бурило Ю.П. Організаційно-правові питання державного управління в інформаційній службі : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ю. П. Бурило. – К., 2008.
11. Овсянко Д.М. Административное право: учебное пособие для студ. юрид. факультетов и ин-тов / отв. ред. Г.Л. Туманов. – М., 1995.
12. Рябченко О.П. Державне управління економікою (адміністративно-правовий аспект): дис.. доктора юрид. наук : 12.00.07 / О. П. Рябченко. – Харків, 2000.
13. Бахрах Д.Н. Форма государственного управления / Д.Н. Бахрах // Сов. гос. и право. – 1983. – № 4. – С. 20–27.
14. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций / Г.В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М., 2006.
15. Державне управління: теорія і практика / за заг.ред. В.Б. Авер'янова. – К., 1998.
16. Габричидзе Б.Н. Административное право Российской Федерации: учебник

для вузов / Б.Н. Габричидзе, А.Г. Чернявский. – М., 2001.

17. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012., № 4651-VI // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 99.

18. Советское административное право. Методы и формы государственного управления. – М., 1997.

19. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник. – К., 1999.

**Рыбалка Н.А. Формы управления в органах прокуратуры Украины.** Осуществлен анализ понятия и видов форм управления в органах прокуратуры Украины. Обращено внимание на особенности, присущие правовым формам управления, организационным формам, материально-техническому обеспечению реализации управления в органах прокуратуры.

**Ключевые слова:** *органы прокуратуры, управление, форма, форма государственного управления, правовые формы, организационные формы.*

**Rybalka N.O. Administration forms in office of public prosecutor agencies of Ukraine.**

The article is about elaboration of theoretical methodological principles of improvement of legal forms of administrative activity in office of public prosecutor agencies of Ukraine and with their taking into account – formulation of suggestions for further development of legal regulation and practice of enforcement in office of public prosecutor agencies of Ukraine.

Administration forms of office of public prosecutor agencies are predefined by their specific tasks and functions and that is why they are characterized by their own content and have their own signs essence.

The author considers as a base criterion for classification of administration forms the features of consequences, that arise up as a result of the use of certain form and degree of legal regulation of process of its use. Administration forms in office of public prosecutor agencies are legal and organizational ones.

Among legal forms they distinguish: establishment of norms of law (issuing of normatively-legal acts of administration); enforcement (issuing of unnormative acts of administration, individual acts of administration); judicial guidance by pre-trial investigation with the aim of realization of supervision after observance of laws during pre-trial investigation.

The organizational forms of administration in office of public prosecutor agencies are interconnected, they provide specialization and concentration of administration, its complexity, correct distribution of loading between different parts, create conditions for the attention focusing on main tasks. The organizational forms of administration in office of public prosecutor agencies present an obligatory activity of administration subjects, namely, General prosecution of Ukraine, territorial departments of office public prosecutor in relation to the effective achievement of the pre-arranged result of administration.

One of major constituents of organizational forms there are logistical forms that provide management process in office of public prosecutor agencies in the close co-operating with other forms of administration and are aimed to create necessary conditions of their realization.

In the process of administration in office of public prosecutor agencies administration subjects use considerable range of legal and organizational forms of administrative activity, that allow to provide proper functioning of office of public prosecutor agencies and effective execution of fixed on them by government of tasks in new conditions of legal reformation.

**Keywords:** *office of public prosecutor agencies, administration, form, form of government, legal forms, organizational forms.*

*Надійшла до редакції 28.12.2012*

**Г.В. Фоміна**

здобувач

(Національний університет «Юридична академія  
України ім. Ярослава Мудрого»)

УДК 342.9 : 336.22

## ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Розглянуто особливості податкових правовідносин як виду фінансових правовідносин, розкрито їх характерні ознаки. Акцентовано увагу на податковій правосуб'єктності зобов'язаних осіб, виокремлено основні види. Детально розглянуто співвідношення таких понять, як «суб'єкт податку» і «платник податку».

**Ключові слова:** податкові правовідносини; суб'єкти податкових правовідносин; платники податків; податкова правосуб'єктність.

**Постановка проблеми.** Останнім часом дослідники доволі часто звертаються до аналізу проблем, пов'язаних з регулюванням оподаткування, що є цілком зрозумілим. Основним чинником, який цьому сприяє, виступає активна робота над трансформацією законодавства з питань справляння податків, зборів, обов'язкових платежів податкового характеру, результатом чого стало прийняття в Україні у 2010 році Податкового кодексу, яким врегульовано численні недоліки податкового законодавства та сформовано єдині підходи до правозастосування. В той же час є ціла низка питань, які потребують більш повного та цілісного розгляду. Наприклад, дослідження та визначення особливостей, що притаманні платникам податків як учасникам податкових правовідносин.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Дослідженню зазначеної проблематики присвячено праці таких вчених, як М.В. Карасьова, Ю.О. Крохіна, М.П. Кучерявенко, П.С. Пацурківський, І.І. Янжул та інших, які розглядають питання податкового права, зокрема, податкові правовідносини та питання правового статусу суб'єктів таких відносин.

**Виклад основного матеріалу.** За словами К.Г. Рау: «Праву державної влади обкладати податками відповідає обов'язок громадян платити їх. Підстава цього права і цього обов'язку полягає в тому, що той, хто живе в державі, користується благами державного союзу і багатьох державних установ, тому зобов'язаний брати участь і в тих повинностях, за допомогою яких держава набуває кошти для повного прояву своєї діяльності» [1, с. 277].

Відносини, що регулюють певні повинності, зобов'язання (військова, податкова), характеризуються наявністю специфічного зв'язку уповноваженої і зобов'язаної особи, відповідно спочатку і безумовно. Основою подібного зв'язку є публічно-правова природа, що опосередковує приналежність осіб до єдиного суспільного союзу, визначає взаємовідносини всіх носіїв податкового обов'язку, що знаходяться на території держави. У цій ситуації особу, яка перебуває у відносинах, породжуваних його приналежністю до

держави чи знаходження на території держави, стає суб'єктом публічно-правових відносин, що регулюють оподаткування. Це припускає співвідношення факту владарювання і факту підпорядкування одних суб'єктів іншим. Спеціальне «владарювання-підпорядкування» і оформляється податковим правом [2, с. 22].

Податковим правовідносинам, як виду фінансових правовідносин, притаманні всі їх загальні ознаки: виникнення з фінансової діяльності держави, владно-майновий та правовий характер відносин, обов'язкова участь держави або муніципальної освіти в даних відносинах, пов'язаність їх виникнення, зміни та припинення з нормативно-правовими актами, публічно-правовий характер. При цьому необхідно враховувати, що владність суб'єкта не залежить від того, вступає він в конкретні податкові правовідносини в якості зобов'язаного учасника або як носій прав. Функція влади незмінно належить державному органу, чия компетенція обмежена самою державою. Ще в дореволюційній літературі можна зустріти позиції, що відносини з податкових повинностей однієї стороною звернені до держави, іншою – до приватних осіб. Обкладання податками вже за своїм призначенням має публічний характер, при цьому такий же характер воно має і за формою, в якій відбувається, оскільки виходить від уряду як загальний обов'язковий для всіх захід.

Д.В. Вінницький у своєму дослідженні звертається до розділення податкової правосуб'єктності на два основних види: приватну і публічну. Під приватною податковою правосуб'єктністю необхідно розуміти «передбачену законодавством про податки і збори здатність індивідуальних і колективних суб'єктів, виходячи з власного (приватного) інтересу і у встановлених законом випадках публічного інтересу, виступати в якості функціонально підпорядкованої сторони у податкових правовідносинах: як платники податків, податкових агентів та інших учасників податкових правовідносин, що не мають владних повноважень» [4, с. 18–19].

При цьому слід підкреслити, що зобов'язана особа в податкових правовідносинах реалізує публічний обов'язок, а не власний інтерес. Під публічною податковою правосуб'єктністю (компетенцією) є підстави розуміти «здатність і одночасно обов'язки державних (муніципальних) органів і публічно-територіальних утворень, керуючись на підставі закону публічними (суспільними) інтересами, виступати в податкових правовідносинах в якості уповноваженої сторони, що володіє владними повноваженнями» [4, с. 19].

У даному випадку необхідно зробити акцент не на «здібності», а, скоріше, на «праві» і одночасно «обов'язках» уповноважених суб'єктів, тобто на наявності злитого «право-обов'язку». Відповідно носіями правосуб'єктності першого виду є громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства (підданства), а також організації. Носії правосуб'єктності другого виду – державні (муніципальні) органи, що володіють владними повноваженнями у сфері оподаткування, суспільно-територіальні утворення. Звертаючись до проблеми суб'єктного складу податкових правовідносин, Г.В. Петрова зазначає, що суб'єкта, наділеного владними повноваженнями (публічно-територіальні утворення, державні органи та органи місцевого самоврядування), доцільно іменувати публічним; суб'єкта, який не володіє такими (фі-

зичні особи, організації), – приватним. Приватні суб'єкти мають майнові інтереси щодо захисту їх власності та оптимізації оподаткування. Публічні суб'єкти виражають публічний інтерес, який розуміється як похідний від сукупності приватних інтересів. Зміст волі публічного суб'єкта визначається тим публічним інтересом, для проведення в життя якого він існує. Приватний інтерес і публічний інтерес іноді не збігаються, що об'єктивно не може бути усвідомлено конкретним носієм приватного інтересу [5, с. 81–85].

Аналізуючи зміст категорії платника податків, необхідно перш за все мати на увазі, що йдеться про представника зобов'язаної сторони в системі суб'єктів податкових правовідносин. Суб'єкти податкових правовідносин, що реалізують податковий обов'язок, представлені особами, що об'єднуються в певну підсистему (платники податків і зборів, податкові агенти, податкові представники тощо), серед яких платники податків займають центральне місце. Воно визначається тим, що саме за рахунок їх коштів і дій, фактично, здійснюється виконання обов'язків з обліку, сплати, звітності, пов'язаних з оподаткуванням.

Представляється можливим категорію «платник податку» розглядати у двох аспектах: вузькому і широкому. У широкому розумінні платник податків уособлює всіх суб'єктів, що реалізують податкову обов'язок. У вузькому – це безпосередньо ті юридичні та фізичні особи, на яких законодавством покладено податковий обов'язок. Крім того, можлива характеристика платника податків по родовому і видовому принципах. Якщо родове визначення платника податків передбачає закріплення правового статусу, виходячи з названих вище ознак, і відображає зміст обов'язків і прав платника податків при сплаті будь-яких різновидів обов'язкових платежів податкового характеру, то видове поняття платника податків пов'язане з закріпленням та реалізацією обов'язків і прав платника у зв'язку зі сплатою конкретного податку або збору.

У літературі для позначення особи, на яку покладається обов'язок сплачувати податок, використовуються терміни «суб'єкт податку» і «платник податку». Якщо перше поняття є суто теоретичним, тобто використовується лише вченими, то поняття «платник податку» використовується як вченими, так і законодавцем [6, с. 111].

Не витримує критики позиція, згідно з якою віднесення до платників податків всіх без винятку юридичних осіб, без врахування особливостей юридичних осіб публічного права, суперечить правовій природі податку [6, с. 111]. А так само виділення як важливого з точки зору податкового права критерію класифікації юридичних осіб за формою власності [7, с. 184], відповідно до якого юридичні особи в Україні можуть бути: приватні; колективні; державні; змішані. Оскільки при сплаті податку завжди має місце перехід права власності від платника до держави (іншому суб'єкту публічної влади, у разі сплати місцевого податку), то у випадках, коли власник у ході руху коштів від платника обов'язкового грошового платежу до держави не змінюється, має місце не оподаткування, а якісно інша форма фінансової діяльності держави [8, с. 125].

Нерідко при характеристиці платників податків аналізується правовий

статус суб'єктів податку, носіїв податку і т.д. У фінансово-правовій науці суб'єктом податку називається той, на кому лежить обов'язок сплати податку, тобто платник податків. У дореволюційній літературі існували такі визначення суб'єкта податку. Дореволюційний фінансист А.А. Ісаєв зазначав, що до податків повинні бути залучені як піддані, так і іноземці, бо останні також можуть мати вигоди від участі в житті даної держави. Якщо обійняти різноманітні відносини, в яких складаються до цього державі піддані і іноземці з їх майном і доходами, то ми одержимо такі розряди податних осіб: 1) іноземці, що живуть у державі, у зв'язку з їх доходами, одержуваними всередині країни, 2) громадяни, що живуть у вітчизні, в зв'язку з їх доходами, що отримуються з-за кордону, 3) піддані, які живуть за кордоном, і їх доходи, що надходять із закордонних джерел, 4) піддані, що живуть за кордоном та отримують з вітчизни свої доходи, 5) іноземці, що живуть в даній державі, і мандрівники, 6) іноземці, що живуть за кордоном, але одержують свої доходи з даної держави. Обкладання всіх цих осіб цілком справедливо тому, що вони самі разом зі своїм майном користуються вигодами державного життя, потребують різних функцій управління або, як піддані, що живуть за кордоном, і іноземці в даній державі, що користуються для своєї особистості захистом, яку їм забезпечує правопорядок [9, с. 46].

«Суб'єктами податків, – на думку І.І. Тарасова, – вважаються всі особи, які живуть у державі, так як всі, не виключаючи навіть іноземців, зобов'язані нести податковий тягар, користуючись вигодами державного життя». При цьому він вважає, що «поняття про суб'єкта податку, як і про сам податок є поняття, що має юридичне, політичне і суспільне значення; сплата податків є юридичний обов'язок, який ставиться в відому залежність від політичних та суспільних умов» [10, с. 556]. С.І. Іловайській вказував: «Будь-яка особа, яка зобов'язана платити податок, називається суб'єктом цього податку» [11, с.149].

І.І. Янжул, розглядаючи сутність всякого оподаткування, виділяє три елементи податку, зокрема, першим елементом є суб'єкт податку, тобто той, «хто при правильній системі оподаткування повинен нести податки». Причому відповідь на питання про суб'єкта податку, стверджує І.І. Янжул, «треба шукати в загальних засадах державного права» [12, с 247]. Відповідно до поглядів А.А. Ісаєва: «Податна особа (суб'єкт податку) є особа, юридично зобов'язана платити податки. Податним особами можуть бути як особи фізичні, так і юридичні: корпорації, товариства, спілки, як піддані, так і іноземці» [9, с. 489].

Аналогічних поглядів на суб'єкт податку дотримувалися і представники радянської фінансово-правової науки. Наприклад, А.А. Соколов писав: «Під суб'єктом податку розуміють особу фізична або юридична, яка формально зобов'язана платити податок» [13, с. 88].

У підручнику «Советское финансовое право» дано таке визначення суб'єкта податку: "Платник (суб'єкт податку) – юридична особа або громадянин, зобов'язані в силу закону сплачувати податок. Основна його ознака – наявність самостійного джерела доходу" [14, с. 250].

І.І. Кучеров вважає, що "суб'єкт податку (платник податків) – це особа,



на яку відповідно до податкового закону покладено обов'язок по сплаті податку» [15, с. 43]. А.І. Худяков обмежується тезою, що "суб'єкт податку – це особа, яка зобов'язана платити податок» [16, с. 28]. На думку С.Г. Пепеляєва: «Суб'єкт оподаткування – особа, на якій лежить юридичний обов'язок сплатити податок за рахунок власних коштів". При цьому він вважає, що «на відміну від інших галузей публічного права, де визначальними є політико-правові відносини особи і держави, в податковому праві перш за все враховують економічні зв'язки платника податків та держави» [17, с. 83–85].

Поняття «суб'єкт податку» практично не розроблено в податковому праві. Юридична рефлексія орієнтована виключно на таке поняття, як «суб'єкт податкового права», яке розкривається за допомогою юридичного інструментарію і, безумовно, є одним з найбільш важливих питань у податково-правовій науці. «Суспільні відносини, переважно утворюють предмет податкового права, – справедливо зазначає Ю.О. Крохіна, складаються щодо права власності на грошові кошти. Більшість названих відносин спрямовані на досягнення балансу приватних і публічних інтересів, тому і поняття суб'єкта податкового права – носія інтересу, є ключовим» [18, с. 93].

Більш того, проблема суб'єкта податку у праві обмежується рамками економічного зв'язку платника податків та держави (ймовірно, той, чие поняття раз і назавжди замкнуло в собі все те, що з ним коли-небудь станеться, не може володіти свободою волі), що, звичайно, не дозволяє розкрити всю гаму їх взаємин. Термін «платник податку» і «носій податку» не є синонімами. Глибокий аналіз фіскальних правовідносин між учасниками процесу оподаткування дає підстави для висновку, що платник є здебільшого тільки транзитною, посередницькою ланкою в проходженні доходів. Він не стільки сплачує податок до бюджету, скільки перераховує туди частину отриманих від покупця коштів. Реальним платником або носієм кожного податку є кінцевий споживач. Саме він сплачує вартість товарів і послуг, а тому і всі економічні форми вартості, відображені в ціні – витрати виробництва і обігу; прибуток усіх ланок, де відбувається рух товарів; відрахування частини отриманих доходів до бюджету. Оскільки основним споживачем у будь-якій країні є народ, то саме громадяни скрізь були, є і завжди будуть залишатися основними носіями податку [19, с. 103].

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можна зробити **висновок** щодо необхідності подальшого дослідження проблеми співвідношення категорій «суб'єкт податку» та «платник податку». Як ми вже вказували, ці категорії не є синонімічними і їх необхідно чітко розмежовувати, не дивлячись на те, що натеper чинне податкове законодавство України є більш орієнтованим на використання категорії «платник податку»..

#### *Бібліографічні посилання*

1. Рау К. Г. Основные начала финансовой науки : в 2-х т. / Рау К. Г. –пер. с нем. Корсак А. – Т.1. – СПб., 1867.
2. Кечекьян С. Ф. К вопросу о различии частного и публичного права. – Харьков, 1927. - 26 с. Изд-во Ком. Акад.
3. Яговкина В.А. Налоговое правоотношение (теоретико-правовой аспект). – М., 2004.
4. Винницкий Д.В. Субъекты налогового права. – М., 2000.

5. Петрова Г.В. Налоговые отношения: теория и практика правового регулирования. – М., 2003.
6. Бабін І.І. Поняття суб'єкта податку / І. Бабін // Фінансове право. – 2005. – № 4.
7. Гаврилюк Р.О. Дія норм податкового права в часі, просторі та за колом осіб / Р.О. Гаврилюк. – Чернівці, 2002.
8. Пацурківський П.С. Правові засади фінансової діяльності держави: проблеми методології : монографія / П.С. Пацурківський. – Чернівці, 1997.
9. Исаев А. А. Очерк теории и политики налогов / А. А. Исаев. – М., 2004.
10. Тарасов П.И. Очерк науки финансового права / И. Тарасов. — Ярославль, 1883.
11. Иловайский С. И. Учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса, 1904.
12. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки : учение о государственных доходах / Янжул И. И. – М., 2002.
13. Соколов А.А. Теория налогов. / Соколов А. А. – М., 1928.
14. Советское финансовое право: учеб. / отв. ред. Л.К. Воронова, Н.И. Химичева. – М., 1987.
15. Кучеров И.И. Налоговое право России : курс лекций. / И.И. Кучеров. – М., 2001.
16. Худяков А.И. Налоговое право Республики Казахстан. Общая часть : учебник / А.И. Худяков. – Алматы, 2003.
17. Налоговое право: учеб. пособ. / под ред. С.Г. Пепеляева. – М., 2000.
18. Налоговое право России : учеб. для вузов / Г. А. Тосунян, Ю. А. Крохина, Н. С. Бондарь и др. ; отв. ред. Ю. А. Крохина. — М., 2003.
19. Сергеев С.О. Правовой статус платников податків як суб'єктів фіскальних правовідносин / С.О. Сергеев// Право і безпека. – 2005. – № 4 (2).

**Фомина А.В. Некоторые вопросы субъектного состава налоговых правоотношений.** Рассмотрены особенности налоговых правоотношений как вида финансовых правоотношений, раскрыты их характерные признаки. Акцентировано внимание на налоговой правосубъектности обязанных лиц, выделены основные виды. Подробно рассмотрено соотношение таких понятий, как «субъект налога» и «налогоплательщик».

**Ключевые слова:** налоговые правоотношения; субъекты налоговых правоотношений; налогоплательщики; налоговая правосубъектность.

**Fomina A.V. Some issues of subject composition of tax legal relations.** In this article discusses the features of tax law as a form of financial relationships, reveal their characteristics. Author focuses on legal tax liable persons, identifies the main types. Elaborates on value concepts such as "taxpayer" and "taxpayer".

Active work on the transformation of the tax laws in Ukraine started in 2010 with the adoption of the Tax Code of Ukraine, which regulates numerous shortcomings in tax legislation and formed a unified approach to enforcement. At the same time, there are a number of issues that require a more complete and holistic review. For example, research and identifying features that are inherent to taxpayers as a participant in tax law. Therefore, it should be noted a need to improve the existing tax legislation of Ukraine. This is due to the fact that currently in the literature to refer to the person obliged to pay the tax, the terms "taxpayer" and "taxpayer". If the first term is purely theoretical, that is used only by scientists, the concept of "taxpayer" as used by scientists and legislators. It should be borne in mind that the term "taxpayer" is practically not studied in tax law. Again, science tax law is faced with the fact that the legal reflection focused solely on a notion of "subject of tax law," which is revealed by means of legal instruments and, of course, is one of the most important issues in the tax and legal science. Definitely worth sufficient attention to the personality and taxpayers. Author, exploring this question is based on the views of leading scientists in the field of law, examines the types and elements of the tax law.

**Keywords:** tax legal relations, tax legal entities, taxpayers, tax personality.

*Надійшла до редакції 26.03.2013*

## ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

**В.М. Бабенко**

начальник ГУМВС України  
в Дніпропетровській області

**О.В. Кириченко**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

### КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНИХ ВБИВСТВ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ ТА ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Проаналізовано кількісні та якісні показники умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями на території України, визначено тенденції щодо існування цього явища у державі.

*Ключові слова:* злочинність, умисне вбивство, організована група, злочинна організація.

**Постановка проблеми.** Криміногенна ситуація в Україні характеризується несприятливими тенденціями та якісними змінами насильницьких посягань на особу. Одним із найнебезпечніших злочинів проти особи є вбивство.

Аналіз структури й динаміки вбивств в Україні свідчить, що значна частка цих злочинів є умисними та вчинюваними у співучасті.

Особливе занепокоєння викликають умисні вбивства, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями. Груповий і, тим більше, організований характер убивств зумовлює особливості їх підготовки, вчинення, приховування наслідків, істотно підвищує загрозу для життя людини як найціннішого об'єкта кримінально-правової охорони, ускладнює процес розслідування цих злочинів та виявлення осіб, що їх вчинили.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Безпосередньо питанням протидії кримінально-правовими та кримінологічними засобами кваліфікованим видам умисних вбивств, у тому числі й умисним вбивствам, вчиненим організованими групами та злочинними організаціями, присвячено дослідження С.М. Абельцева, М.І. Бажанова, В.П. Бахіна, А. Бессонова, М.П. Водька, В.Я. Горбачевського, В.К. Грищука, А.І. Гурова, І.М. Даньшина, О.В. Єжкова, В.С. Комісарова, М.В. Корнієнка, М.П. Короленка, Н.Ф. Кузнєцової, В.В. Матвійчука, П.С. Матишевського, М.І. Мельника, С.С. Овчинського, П.П. Пилипчука, О.С. Са-

інчова, І.В. Сервецького, В.П. Тихого, М.І. Хавронюка, С.Д. Шапченка, А.О. Шульги та ін. Разом з тим на сьогодні залишаються недостатньо розробленими проблеми протидії умисним вбивствам, вчиненим організованими групами та злочинними організаціями, кримінологічними засобами.

**Метою** цієї статті є аналіз кількісних та якісних показників умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями на території України, визначення тенденцій щодо існування цього явища у державі.

**Виклад основного матеріалу.** На території України у 2005 році всього було зареєстровано 485725 злочинів, у 2006 році – 420900, у 2007 році – 401293, у 2008 році – 384424, у 2009 році – 434678, у 2010 році – 500902, у 2011 році – 515833, за 9 місяців 2012 р. – 380809 [1–8].

Серйозну занепокоєність викликають несприятливі тенденції та якісні показники насильницьких посягань на особу.

Серед злочинів проти особи вбивство становить особливу небезпеку. Згідно зі ст. 3 Конституції України [9, Ст.1], життя людини є найвищою соціальною цінністю. Кожна людина має невід'ємне право на життя і ніхто не може свавільно позбавити її життя. Закон рівною мірою охороняє життя будь-якої людини, незалежно від її життєздатності, віку, моральних якостей, службового становища, майнового стану. Тому вбивство – це найтяжчий злочин проти життя людини і протидія вбивствам є важливим завданням правоохоронних органів.

Показники вбивств, а поряд з ними і суїцидів, є індикаторами суспільства. Так, згідно зі статистичними даними МВС України, у 2005 році було зареєстровано 3315 умисних вбивств, що склало 0,7 % відсоткового відношення цих злочинів з іншими злочинами у структурі злочинності, у 2006 році – 3220 (0,8 %), у 2007 році – 2906 (0,7 %), у 2008 році – 2707 (0,7 %), у 2009 році – 2478 (0,6 %), у 2010 році – 2356 (0,5 %), у 2011 році – 2506 (0,5 %), за 9 місяців 2012 року – 1838 (0,5 %) [1–8].

Окрім вчинення традиційних злочинів цієї категорії, побутових вбивств, в останні роки набули поширення злочини, які раніше виявлялися лише епізодично, такі як терористичний акт, захоплення заручників, вбивства на замовлення [10, с. 85]. Також однією з особливостей сучасних посягань на життя є частка цих посягань на життя багатьох людей. Це характерно, насамперед, для так званих серійних вбивств, а також терористичних актів, результатом яких є загибель десятків або сотень людей. Необхідно зазначити, що там, де йдеться про вбивство, особливо слід виділити той факт, що більшість вбивств вчиняються із застосуванням зброї, оскільки насильство виступає способом діяння, а зброя є засобом досягнення злочинної мети. Аналіз виникнення сучасної організованої злочинності в Україні свідчить про те, що вона породжена взаємодією, комплексом явищ, які знаходяться в основних сферах життя суспільства: економічної, соціальної, політичної та духовної. Тобто вона є наслідком суспільної системи, де простежується злиття держави, політики, ідеології та особистості.

Так, за даними МВС України, на території України було вчинено у 2005 році 105 умисних вбивств з використанням вогнепальної зброї, у 2006

році – 97 (–8 % у порівнянні з 2005 р.), у 2007 році – 75 (–29 %), у 2008 році – 84 (–20 %), у 2009 році – 100 (–5 %), у 2010 році – 82 (–22 %), у 2011 році – 117 (+11 %) [1–7].

У 2005 році на території України було вчинено 4 умисних вбивства з використанням вибухових речовин, у 2006 році – 5 (+25 % у порівнянні з 2005 р.), у 2007 році – 2 (–50 %), у 2008 році – 3 (–25 %), у 2009 році – 10 (+150 %), у 2010 році – 6 (+50 %), у 2011 році – 3 (–25 %) [1–7].

Останнім часом значного поширення набули вбивства на замовлення. Все виразніше простежується тенденція до професійного підходу до їх виконання. Судово-слідча практика дозволяє зробити висновок про виникнення у кримінальному середовищі нового виду злочинного бізнесу – підготовки та виконання вбивства на замовлення. Сформувалися і діють організовані спеціалізовані групи цієї спрямованості, що характеризуються стійкістю і професійною підготовкою.

Експертами встановлено, що 55 % вбивств на замовлення вчинено злочинними групами. Понад 67 % їх налічували до трьох осіб, 20 – до п'яти, 10 – від п'яти до десяти осіб. Дев'ять вбивств із десяти ретельно готувалися. Майже 75 % злочинів передував детальний план і розподіл обов'язків. Серед викритих злочинних груп, що вчиняли вбивства на замовлення, кожна десята визнана бандою, 43 % – організованою злочинною, 35 % – злочинною групою [11, с. 34].

Відповідно до статистичних даних МВС України, на території України у 2005 році було вчинено 16 вбивств на замовлення, у 2006 році – 25 (+56 % у порівнянні з 2005 р.), у 2007 році – 21 (+31 %), у 2008 році – 14 (–12 %), у 2009 році – 11 (–31 %), у 2010 році – 19 (+19 %), у 2011 році – 17 (+6 %).

Одним із різновидів умисних вбивств є умисні вбивства, що вчиняються організованими групами та злочинними організаціями.

За даними МВС України, на території держави у 2005 році організованими групами та злочинними організаціями було вчинено 73 умисних вбивства, у 2006 році – 34 (–53 % у порівнянні з 2005 р.), у 2007 році – 40 (–45 %), у 2008 році – 45 (–38 %), у 2009 році – 25 (–66 %), у 2010 році – 12 (–84 %), у 2011 році – 15 (–79 %) [1–7]. Зокрема, цими організованими злочинними угрупованнями було вчинено у 2005 році 5 умисних вбивств на замовлення, у 2006 році – 2 (–60 % у порівнянні з 2005 р.), у 2007 році – 2 (–60 %), у 2008 році – 9 (–80 %), у 2009 році – 2 (–60 %), у 2010 році – 2 (–60 %), у 2011 році – 3 (–40 %) [1–7].

Кількість зареєстрованих умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, не є однаковим у різних регіонах України. З 2005 року по 2011 рік та 9 місяців 2012 року найбільша їх кількість зареєстрована в Автономній Республіці Крим (57), в Одеській (46) Дніпропетровській (28), Чернігівській (20), Запорізькій (10), Кіровоградській (9), Луганській (9), Хмельницькій (8), Харківській (7) областях та м. Києві (14). Значно нижчий рівень цих злочинів (від одного до п'яти) зареєстрований у Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Львівській, Миколаївській, Сумській, Херсонській, Полтавській, Черкаській областях та

м. Севастополі. За зазначений період часу взагалі не було виявлено умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, у Волинській, Житомирській, Рівненській, Тернопільській областях. Дані аналізу свідчать, що рівень зареєстрованих цих злочинів, в основному, знижується з південного сходу до заходу України. Цей факт зумовлений соціально-демографічними, історичними та економічними особливостями регіонів, концентрацією населення у великих містах та іншими місцевими умовами.

Майже всі злочини фіксуються у містах та селищах міського типу. Даний вид злочину не має поширення у сільській місцевості.

Аналіз статистичних показників щодо стану умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, дають підстави стверджувати про таке.

По-перше, наведені статистичні показники хоча і свідчать про тенденцію поступового зниження кількості умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, проте вона залишається достатньо високою з урахуванням суспільної небезпеки цих діянь та їх латентності.

По-друге, фактичне число умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, значно вище, ніж за даними офіційної статистики, оскільки статистика включає тільки явні, вказані категорії вбивств, у той же час на практиці зустрічаються організовані вбивства, скоєні в умовах неочевидності, які офіційна статистика не може розглядати такими.

По-третє, слід врахувати і велику латентність умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями. Частина злочинів замаскована під акти самогубства, зникнення, тривалі відраджень, нещасні випадки тощо. Як правило, ці вбивства мають добре продуманий характер і відрізняються особливою зухвалістю. Винними вживаються заходи для приховування слідів злочину, що, як показує судово-слідча практика, істотно ускладнює процес виявлення та розслідування цих злочинів.

Аналіз кримінальних справ за фактами вчинення умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, свідчить про те, що організовані групи та злочинні організації, які вчиняють вбивства, мобільні, ієрархічні, глибоко законспіровані, очолюються лідерами або лідируючим ядром, постійно прагнуть до розширення масштабів своєї злочинної діяльності як географічно, так і «захоплюючи» нові сфери для такої діяльності. Вони мають при цьому єдині цілі та тактику, а також значні матеріальні кошти. У таких групах існує складна соціально-психологічна ієрархія, досить чіткий розподіл ролей і функцій, суворе підпорядкування низових ланок вищим, виняткове значення лідера і лідируючого ядра.

Організовані групи та злочинні організації перебувають у постійному русі, гнучко пристосовуються до нових умов. Змінюється їхній склад, у міру необхідності вносяться істотні корективи в ті неформальні норми, які регулюють поведінку членів цих груп, їх відносини один з одним і оточуючими.

Залежно від ступеня організованості слід виділити слабкоорганізовані

або високоорганізовані групи, в яких злочинні зв'язки засновані на поділі професійної легальної діяльності і виражаються в детальному розподілі ролей і глибокій конспірації. Організована група може бути або спеціально сформована для здійснення одного або декількох злочинів, або стала організованою не відразу, а після вчинення низки злочинів, за які їх учасники не були притягнуті до кримінальної відповідальності. Проведений нами аналіз судової та слідчої практики про вчинення вбивств організованими групами показав, що в 67 % такі групи спочатку формуються для неодноразового вчинення злочинів. При створенні організованої групи можна зазначити добровільність об'єднання її учасників.

Вивчення місць вчинення вбивств цими організованими об'єднаннями показує, що для більшості випадків характерно вчинення цього злочину за місцем проживання потерпілого. Спостерігається стійка тенденція до зниження числа вчинення організованих вбивств у громадських місцях. Однією з найважливіших характеристик ситуації в момент вчинення вбивства є присутність на місці його вчинення очевидців. Згідно з вивченими нами кримінальними справами у більшості випадків (54 %) вони відсутні. Важливо зазначити, що в більшості випадків скоєння вбивств, злочинне посягання для очевидців не може вважатися неочікуваним через те, що йому передувало відкритий конфлікт між винним і майбутньою жертвою. Крім того, посягання на життя потерпілого нерідко вчиняється протягом порівняно великого проміжку часу.

При вчиненні умисних вбивств домінуючим є корисливий мотив. Як зазначив С.В. Бородін, близько 30 % вбивств вчиняється, коли мотивом діяння стає отримання грошей, майна або коли винний має намір уникнути повернення боргу, аліментів та ін. [12, с. 42]. При цьому смерть потерпілого виступає лише певного роду етапом (способом) для досягнення мети – задоволення своїх корисливих потреб.

Корисливі вбивства мають останнім часом вкрай несприятливу динаміку як на державному, так і на регіональному рівні. Аналіз розглянутих кримінальних справ за обвинуваченням у скоєнні вбивства організованими групами та злочинними організаціями, продемонстрував, що за період з 2000 по 2011 р. 86 % складають вбивства, вчинення яких було зумовлено отриманням певних грошових сум. Як показує практика, подібні вбивства не у всіх випадках можуть вчинятися тільки через гроші.

Найбільш характерними мотивами організованого вбивства є й особиста помста, образа тощо. В якості спонукального стимулу виступають й інші мотиви, наприклад, обіцянка «замовника» влаштувати виконавця вбивства на високооплачувану роботу, забезпечити прийняття в навчальний заклад, призначення на вищу посаду.

**Висновки.** Таким чином, дослідивши кількісні та якісні показники умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, можна зробити такі висновки:

1) статистичні показники щодо розповсюдження цих злочинів хоча й свідчать про тенденцію поступового зниження кількості вчинення цих злочинів, проте їхній рівень залишається високим внаслідок природної латен-

тності. Фактична кількість умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, значно вища, ніж за даними офіційної статистики;

2) рівень зареєстрованих цих злочинів, в основному, знижується з південного сходу до заходу України. Цей факт зумовлений соціально-демографічними, історичними та економічними особливостями регіонів, концентрацією населення у великих містах та іншими місцевими умовами;

3) умисні вбивства, вчинені організованими групами та злочинними організаціями, здійснюються членами (співучасниками) організованої групи чи злочинної організації, кінцевої метою діяльності яких є позбавлення життя осіб або позбавлення життя осіб є результатом для досягнення інших злочинних намірів організованих спільнот.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Статистичні показники злочинності за 2005 рік [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.
2. Статистичні показники злочинності за 2006 рік [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.
3. Статистичні показники злочинності за 2007 рік [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.
4. Статистичні показники злочинності за 2008 рік [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.
5. Статистичні показники злочинності за 2009 рік [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.
6. Статистичні показники злочинності за 2010 рік [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.
7. Статистичні показники злочинності за 2011 рік [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.
8. Статистичні показники злочинності за 9 місяців 2012 року [Електроний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.
9. Конституція України // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Криминология : учеб. Пособие / под общ. ред. В. Е. Эминова. – М., 1997.
11. Розкриття та розслідування умисних вбивств, учинених на замовлення : навч. посібник / Василичук В. І., Волобуєв А. Ф., Горбачевський В. Я. та ін.; за заг. ред. Л. М. Зими. – К., 2010.
12. Бородин С. В. Преступления против жизни : практ. пособие / С. В. Бородин. – М., 1999.

**Бабенко В.Н., Кириченко О.В. Криминологическая характеристика умышленных убийств, совершенных организованными группами и преступными организациями.** Проанализированы количественные и качественные показатели умышленных убийств, совершенных организованными группами и преступными организациями на территории Украины, определены тенденции существования этого явления в государстве.

**Ключевые слова:** преступность, умышленное убийство, организованная группа, преступная организация.

**Babenko V.M., Kirichenko O.V. Criminological description of intentional murders committed by organized groups and criminal organization.** The authors analyzed quantitative and qualitative characteristics of intentional murders committed by organized groups and criminal organizations on the territory of Ukraine, they defined tendencies of the existence of this phenomenon in the country. Based on this analysis they made following conclusions:

1) the statistical data on the widespread of these crimes even though evidence of a tendency to gradually reduce the number of committing these crimes, but their level remains



high because of natural latency. The actual number of murders committed by organized groups and criminal organizations is much higher than official statistics;

2) the level of these registered crimes, mostly falling from the southeast to the west Ukraine. This fact is due to socio-demographic, historical and economic characteristics of the regions, the concentration of population in large cities and other local conditions;

3) intentional murders committed by organized groups and criminal organizations are executed by members (accessories) of organized group or criminal organization, the ultimate goal of which is taking of persons' lives or the taking of individuals' lives is the result to achieve other criminal intentions of organized communities.

The analysis of criminal cases of intentional murders committed by organized groups and criminal organizations indicates that organized groups and criminal organizations that commit murders, are mobile, hierarchical, deeply conspiratorial, headed by leaders or leading core, constantly seeking to expand the scale of its criminal activities both geographically and "occupying" new areas for such activities. They are the only ones with the goals and tactics, as well as significant funds. In these groups there is a complex socio-psychological hierarchy, very clear distribution of roles and responsibilities, strict subordination of lower units to higher ones, the exceptional value of a leader and a leading core.

Organized groups and criminal organizations are in constant motion, having flexible adaptation to new conditions. Their membership is changing, as required significant adjustments are made in these informal rules that regulate the conduct of members of these groups and their relationships with each other and others.

Depending on the degree of organization they indicate isolated poorly organized or highly organized groups that criminal relations based on the division of professional legal work and expressed in detail the distribution of roles and a deep conspiracy. Organized groups can be either specially formed to commit one or more crimes or become organized immediately, but after committing a series of crimes for which their participants were not prosecuted.

*Keywords: crime, murder, organized group, a criminal organization.*

*Надійшла до редакції 25.03.2013*

**А.М. Багмет**

кандидат юридических наук

*(Институт повышения квалификации  
Следственного комитета Российской Федерации)*

УДК 343.97

## **ПРИЧИНЫ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, СПОСОБСТВУЮЩИЕ СОВЕРШЕНИЮ МАССОВЫХ БЕСПОРЯДКОВ**

**Багмет А.М. Причины та обставини, що сприяють вчиненню масових заворушень.** Проаналізовано проблеми виявлення і усунення причин і умов, які сприяють вчиненню масових заворушень, розкрито перспективи удосконалення законодавчих норм і організаційних заходів у сфері попередження злочинів.

*Ключові слова: масові заворушення, причини злочину, умови злочину.*

**Постановка проблемы.** Успешное предупреждение массовых беспорядков возможно только при определении их причин и условий, разработке мер профилактического характера.

Актуальность проблемы состоит в том, что вопросы предупреждения массовых беспорядков становятся все более злободневными в современ-

ных политических и экономических реалиях становления и реформирования нашего общества.

**Анализ последних исследований** показывает, что проблемы предупреждения массовых беспорядков недостаточно изучаются, хотя их исследованию в разное время уделялось определенное внимание [2, с. 6–13].

**Цель работы** – определить пути совершенствования деятельности по выявлению и устранению причин и обстоятельств, способствующих совершению массовых беспорядков.

**Изложение основного материала.** Проблема предупреждения массовых беспорядков определяет необходимость определения их причин и условий, разработки мер профилактического характера. При этом причины указанных общественно опасных деяний соотносятся с преступностью в целом, которые следует искать в сферах:

- 1) экономических отношений – в их противоречиях, несбалансированности хозяйственного механизма, пороках и недостатках экономического планирования, а также в системе распределительных отношений;
- 2) социальных отношений – в отношениях человека с внешней средой, как социального существа, в том, что является содержанием социального бытия человека во всех его сложностях и противоречиях;
- 3) политических интересов и конфликтов, возникающих на их почве;
- 4) нравственного состояния общества – в наличии или отсутствии тех или иных моральных ценностей и установок [20, с. 37–47].

Тем не менее причины массовых беспорядков конкретизируются специалистами в соотношении с историческими этапами нашей страны.

К основным причинам массовых беспорядков в Советском Союзе (до середины 80-х гг. XX века) относились [21]: политические и социальные перемены в обществе, не воспринимаемые частью населения, и в некоторых случаях переходящие в национально-освободительные восстания; социальное и национальное неравенство; доведение людей до крайней нищеты и бесправия; безответственное, а порой грубое отношение руководителей различных рангов к требованиям граждан, нежелание признавать их правоту, вникнуть в суть конфликта с целью его мирного разрешения; преступно-провокационные действия милиции, основанные на вседозволенности и безнаказанности; межнациональное противостояние; нечеловеческое содержание заключенных в местах лишения свободы.

К основным причинам массовых беспорядков на территории СССР, до его распада, в конце 80-х – начале 90-х годов XX века относились межнациональные конфликты (Сумгаит, Фергана, Новый Узен (Казахстан), Нагорный Карабах, осетино-ингушский конфликт, Приднестровье). Наиболее характерные массовые беспорядки произошли в 1990 г. в Ошской области Республики Кыргызстан, в ходе которых погибло более 300 человек, сожжено 411 домов, 54 магазина и госучреждения, 89 автомобилей.

При этом причинами межнациональных конфликтов являлись [2, с. 10]:

- 1) возрастающая конкуренция за ресурсы (земельные участки);
- 2) рост национализма;

- 3) перекосы в кадровой политике;
- 4) различия в условиях жизни городского и сельского населения, социальная дифференциация среди городского и сельского населения;
- 5) избыточность трудовых ресурсов населения (безработица);
- 6) конкуренция за рабочие места, особенно в органах государственной власти;
- 7) нехватка жилья;
- 8) борьба за доступ к власти обогащающегося населения.

К дополнительным факторам массовых беспорядков относились [10, с. 53–54]: постоянные уступки органов власти давлению лидеров неформальных объединений; безнаказанность организаторов несанкционированных митингов; нерешительность и непоследовательность властей при рассмотрении ультимативных требований.

И.П. Портнов в своей статье, опубликованной в 1993 г. [18, с. 74], в качестве причин массовых беспорядков назвал:

- экономическую нестабильность;
- безработицу;
- усиление расслоения населения по уровню доходов;
- изменение на уровне государственной политики идеологических установок в отношении собственности;
- психологическую неготовность многих людей воспринять эти изменения;
- дефицит власти;
- проявление бюрократизма;
- коррупцию.

В пособии Ю.Н. Демидова, изданном в 1994 г. [9, с. 51], к причинам массовых беспорядков отнесены:

- усиление социальной напряженности;
- недостатки, а в ряде случаев преступные действия в сфере распределения собственности, проводимого в процессе приватизации;
- факты массовых мошеннических операций отдельных физических или юридических лиц с приватизационными чеками граждан;
- бюрократизм;
- злоупотребление властью;
- взяточничество;
- пренебрежение интересами населения;
- недостаточная активность, а иногда и откровенное бездействие должностных лиц либо их потворствование противоправным деяниям.

В XXI в. причины массовых беспорядков фактически остаются теми же, при их некоторой трансформации.

В пособии, опубликованном в 2007 г. [8, с. 116], в качестве причин массовых беспорядков названы отношения: социально-экономические (нехватка продовольствия, катастрофическая инфляция, всеобщая безработица и т.д.); политические (произвол властей, попрание демократических свобод, недовольство политикой правительства и пр.); этнические (нарушение прав национальных меньшинств или, наоборот, засилье в социально

значимых сферах общественной жизни представителей некоренной национальности и т.д.); религиозные (разногласия между представителями различных конфессий); криминальные (борьба за передел сфер влияния между преступными группировками).

При анализе массовых беспорядков, произошедших за последние годы в России и за рубежом, отмечены их причины:

*- экономическая нестабильность*

Мировой экономический кризис спровоцировал крупные акции протеста в Европе.

В январе 2009 г. массовые беспорядки прошли в Риге, столице Латвии, для которой последствия экономического кризиса оказались самыми серьезными в Европе. Протест был направлен против неэффективной политики правительства по стабилизации экономики, при этом выдвигались политические требования: роспуск сейма и новые выборы [19];

*- политическая нестабильность*

В июне 2010 г. в результате массовых беспорядков, возникших на юге Киргизии в Ошской области, погибли десятки человек, за помощью в лечебные учреждения г. Оша и области обратились сотни человек, при этом большинство пострадавших поступили в больницы с огнестрельными ранениями. По данным СМИ, события в южной столице Киргизии были спровоцированы и направлены на срыв референдума по принятию новой Конституции страны [3];

*- национализм*

В декабре 2010 г. массовые беспорядки прошли в г. Москве, так называемые «беспорядки на Манежной», причинами которых стало убийство московского фаната представителями Кавказа. Причем массовые драки между представителями кавказских диаспор с коренными жителями прошли по всей Москве. Например, за 15 декабря в городе было задержано более 1 тыс. человек [13];

*- нарушение социальных прав*

В декабре 2011 г. произошли массовые беспорядки в г. Жанаозене Республики Казахстан, в ходе которых погибли 16 человек и десятки получили ранения, сожжены десятки зданий и автомобилей. Беспорядкам предшествовала многомесячная забастовка работников нефтяных компаний, недовольных уровнем своей заработной платы. Судом эта забастовка была признана незаконной, ее участники уволены [17];

*- религиозная вражда*

В конце 2005 г. во Франции около месяца продолжались беспорядки в окрестностях крупных городов, учиняемые выходцами из стран Ближнего Востока и Африки из-за публикаций шаржей с изображением пророка Мухаммеда [7, с. 76];

*- противоправные действия представителей власти*

В феврале 2011 г. в северокорейском городе Синьджу, расположенном на границе с Китаем, прошли массовые беспорядки, спровоцированные полицейскими, избившими на местном рынке торговца. Кроме того, жители были возмущены властями КНДР, не выполнившими свое обеща-

ние выдать людям повышенные продуктовые пайки по случаю дня рождения лидера страны Ким Чен Ира, отмечающееся 16 февраля. Беспорядки были подавлены войсками, при этом несколько человек было убито [16];

*- ухудшение экологии*

В сентябре 2011 г. сотни жителей села Хунсяо восточной китайской провинции Чжецзян, в связи с массовой гибелью рыбы в реке, ворвались на территорию предприятия по производству солнечных батарей, расположенного в городе Хайнин, перевернули около десятка автомобилей и разгромили контору [6];

*- коррупция*

В апреле 2010 г. городах Кыргызстана произошли массовые беспорядки. Десятки тысяч сторонников оппозиции штурмовали здания администраций областей, пытались захватить резиденцию президента, заняли дом парламента, а также вступили в столкновение с милицией, десятки человек погибли и сотни получили ранения, в том числе десятки милиционеров. Демонстранты захватывали здания администраций нескольких областей, изгоняя их губернаторов. Захватили национальное телевидение. Подожгли здания министерства обороны и генеральной прокуратуры Кыргызстана. Одной из причин беспорядков, по мнению аналитиков, стала коррупция в правительстве [1];

*- деятельность спортивных фанатов*

В июне 2012 г. в столице Польши Варшаве во время проведения чемпионата по футболу фанатами были организованы массовые беспорядки;

*- деятельность организованных преступных формирований*

В 2003 г. в г. Екатеринбурге (Россия) организованная преступная группа организовала массовые беспорядки с целью «рейдерского захвата» группы компаний «Оборонснабсбыт» [14].

На наш взгляд, в учреждениях исполнения наказания массовые беспорядки инициируются, либо акты неповиновения заключенных трансформируются в массовые беспорядки, именно членами организованных преступных формирований.

В апреле 2012 г. в Учреждении ИК-55, расположенном в городе Ивделе Свердловской области (Россия) произошли массовые беспорядки, в ходе которых был причинен вред здоровью и повреждено имущество [11];

*- комплекс причин*

Например, в августе 2011 г. в Англии прошли массовые беспорядки, поводом которых стала гибель в перестрелке с полицейскими одного из местных жителей. Причем беспорядки прошли не только в английской столице, но и в других городах: Бирмингеме, Ливерпуле, Манчестере, Бристоле и др. В ходе беспорядков переворачивались и поджигались автомобили, магазины подвергались погромам и разграблению [15]. Основными причинами массовых беспорядков в Англии специалисты назвали такие: тяжелые материально-бытовые условия жизни; огромное имущественное расслоение; безработица; ощущение собственной безнаказанности подростками [12].

В декабре 2006 г. в столице Дании Копенгагене причиной трехднев-

ных массовых беспорядков стало насильственное изгнание молодежи из здания, самовольно захваченного ими и превращенного в культурный центр [5]. В том же году во Франции произошли массовые беспорядки в связи с принятием законопроекта о равенстве жизненных шансов, а затем договора о первом найме, дискриминирующем молодежь при найме на работу [6, с.76]. Причинами указанных беспорядков, однозначно, явились не только экономические отношения, но и провал молодежной политики.

**Выводы.** Причинами массовых беспорядков в современном мире являются: экономическая нестабильность; недовольство властью, в том числе ее законотворчеством; неправильная деятельность оппозиции; противоправные действия правоохранительных органов; национализм; нарушение социальных прав; религиозная вражда; ухудшение экологии; коррупция; деятельность спортивных фанатов; отсутствие молодежной политики; деятельность организованных преступных формирований, в том числе в учреждениях исполнения наказания.

К основным условиям возникновения массовых беспорядков относятся: постоянные уступки органов власти давлению лидеров неформальных объединений; безнаказанность организаторов несанкционированных массовых акций; безнаказанность за совершение правонарушений в ходе массовых акций; нерешительность и непоследовательность властей, в том числе правоохранительных органов как их представителей, при возникновении массового неповиновения или стихийных несанкционированных акций, а также при рассмотрении ультимативных требований.

Поводом начала массовых беспорядков может быть любое деяние: как противоправное (например, убийство фаната – Москва), так и законное (насильственное выселение из самовольно занятого помещения – Копенгаген), также случайное (скрывающийся от полиции подросток погиб в трансформаторной будке – Париж).

Перспективы дальнейшего исследования проблемы усматриваются в разработке предложений по улучшению системы профилактической деятельности.

#### ***Библиографические ссылки***

1. Аналитический обзор: причины массовых беспорядков в Кыргызстане. – Режим доступа: URL: <http://russian.peopledaily.com>.
2. Арипов Э.А. Межнациональный конфликт как одна из причин совершения массовых беспорядков (на примере ошского межнационального конфликта 1990 г.) // История государства и права. – 2008. – № 14. – С. 10.
3. Беспорядки в Оше. – Режим доступа : URL: <http://finmarket.ru/z/nws/hn>.
4. В Китае массовые беспорядки на почве экологии. – Режим доступа : URL: <http://www.qwas.ru/ukraine/greenparty>.
5. В Копенгагене снесли здание, ставшее причиной массовых беспорядков. – Режим доступа : URL: <http://sweet.211.ru/more>.
6. Васильев В.Н. Анализ отклоненного законопроекта о равенстве жизненных шансов: причины беспорядков во Франции // Юридический мир. – 2006. – № 5 (113).
7. Васильев В.Н. Анализ отклоненного законопроекта о равенстве жизненных шансов: причины беспорядков во Франции // Юридический мир. – 2006. – № 5 (113).
8. Губанов В.М. и др. Чрезвычайные ситуации социального характера и защита от них: учебное пособие. – М., 2007.
9. Демидов Ю.Н. Массовые беспорядки: уголовно-правовой и криминологиче-

ский аспекти: учебное пособие. – М., 1994.

10. Иванцов Г. Ошские события: причины и последствия // Социалистическая законность. – 1991. – № 1. – С. 53–54.

11. 30 осужденных устроили беспорядки в свердловской колонии. – Режим доступа : URL: <http://openinform.ru/news/prison>.

12. Киселёв Н. Уроки массовых беспорядков в Англии. – Режим доступа : URL: <http://forumamerica.net/pages>.

13. Климов Г. О причине беспорядков в Москве. – Режим доступа : URL: <http://my.mail.ru/community/itogo>.

14. Копия приговора Октябрьского районного суда г. Екатеринбурга от 9.04.2007 // Архив Свердловского областного суда.

15. Лондон скопирует у США программу «нулевой терпимости» к участникам уличных беспорядков. – Режим доступа : URL: <http://pravo.ru/interpravo/news/view>.

16. Массовые беспорядки в КНДР. – Режим доступа: URL: <http://oko-planet.su/politik/politikdiscussions>.

17. Одной из причин беспорядков в Жанаозене стала некомпетентность ответственных лиц, считает дочь Назарбаева. – Режим доступа : URL: <http://newskaz.ru/politics>.

18. Портнов И.П. Город и преступность // Государство и право. – 1993. – № 2. – С. 74.

19. Протест пошел с Риги. Восточная Европа вступает в полосу массовых беспорядков и «голодных бунтов». – Режим доступа : URL: <http://www.centrasia.ru/newsA>.

20. Криминология: учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М., 1997.

21. Список восстаний и массовых беспорядков в СССР. – Режим доступа : URL: <http://kaz-volnoe.narod.ru>.

Проанализированы проблемы выявления и устранения причин и обстоятельств, способствующие совершению массовых беспорядков, раскрыты перспективы совершенствования законодательных норм и организационных мероприятий в сфере предупреждения данных преступлений.

*Ключевые слова:* массовые беспорядки, причины преступления, условия преступления.

---

**Bagmet A.M. Causes and conditions of riots.** Causes of riots in the world today are: economic instability, dissatisfaction with authorities, including their lawmaking; improper activities of the opposition; illegal actions of law enforcement agencies; nationalism, violation of social rights, religious strife, environmental degradation, corruption, sports activities fans, the lack of youth policy, activities of organized criminal groups, including in correctional institutions.

The main conditions of riots include: permanent concessions of authorities to the pressure of informal associations leaders; impunity of organizers of unauthorized mass actions; impunity for offenses during mass actions; indecision and inconsistency of authorities, including law enforcement agencies as their representatives, in the event of mass disobedience natural or unauthorized actions, as well as the consideration of ultimatums.

About starting riots can be any act: as an illegal and legal, as well as random.

*Keywords:* riots, causes and conditions of crime.

Надійшла до редакції 17.03.2013

**В.В. Бычков**

кандидат юридических наук, доцент  
(Институт повышения квалификации  
Следственного комитета Российской Федерации)

УДК 343.97 : 343.341

## **КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ БАНДИТИЗМА В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**

**Бычков В.В.** Кримінологічні особливості прояву бандитизму в Російській Федерації. Проаналізовано проблеми виявлення і усунення причин і умов, які сприяють проявам бандитизму, розкрито перспективи удосконалення законодавчих норм і організаційних заходів у сфері попередження даних злочинів.

*Ключові слова:* бандитизм, причини злочину, умови злочину.

**Постановка проблемы.** Успешное предупреждение бандитизма возможно только при определении его причин и условий, разработки мер профилактического характера.

Актуальность проблемы состоит в том, что вопросы предупреждения бандитизма становятся все более злободневными в современных политических и экономических реалиях нашего общества.

**Анализ последних исследований** показывает, что проблемы предупреждения бандитизма недостаточно изучаются.

**Цель работы** – определить пути совершенствования деятельности по выявлению и устранению причин и обстоятельств, способствующих совершению бандитизма.

**Изложение основного материала.** В Российской Федерации предусмотрено уголовное наказание за бандитизм (ст. 209 УК РФ). Причем ответственность дифференцированная: за создание банды и руководство бандой (ч. 1); за участие в банде или в нападениях, совершаемых бандой (ч. 2). Кроме того, установлено более строгое наказание за совершение указанных деяний лицом с использованием своего служебного положения (ч. 3). В России под бандой понимается организованная устойчивая вооруженная группа из двух и более лиц, заранее объединившихся для совершения нападений на граждан или организации [1].

Динамика российского бандитизма за 20 лет (1992–2012 гг.) свидетельствует о существовании серьезной проблемы в противодействии данному общественно опасному явлению.

Так, если в 1992 г. в России было зарегистрировано всего 9 фактов бандитизма, то в 1999 г. – уже 523 (увеличение в 60 раз). До 2002 г. фиксировался спад, но затем резкий скачок – показатель 2004 г. фактически достиг уровня 1999 г. – 522 факта бандитизма. Уже с этого года, благодаря твердой позиции властей всех уровней и накопленного опыта правоохранительными органами, фиксировалось стабильное снижение бандитизма до 184 фактов в 2010 г. Однако в 2011 г. была отмечена стабилизация, а в 2012 г. – рост (236 фактов бандитизма) [2] (табл. 1, граф. 1).

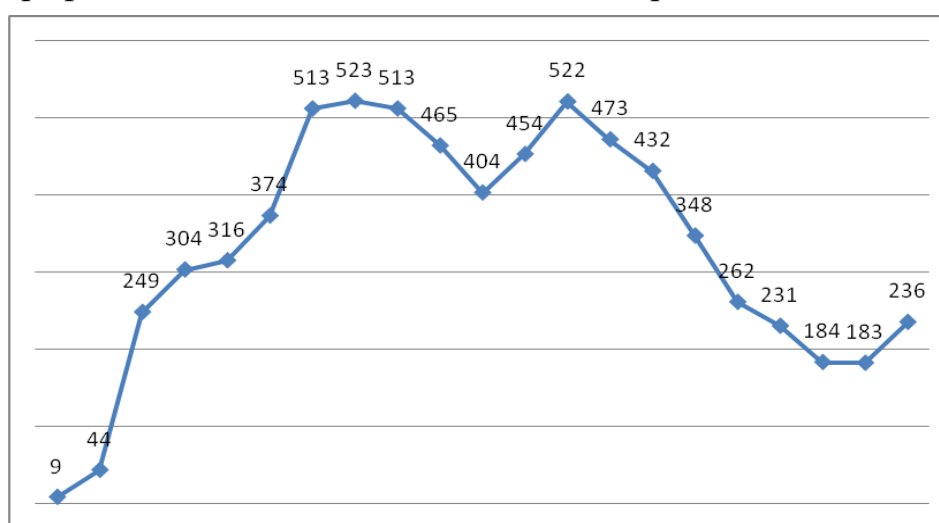


Таблица 1

**Бандитизм в Российской Федерации с 1992 г. по 2012 г.**

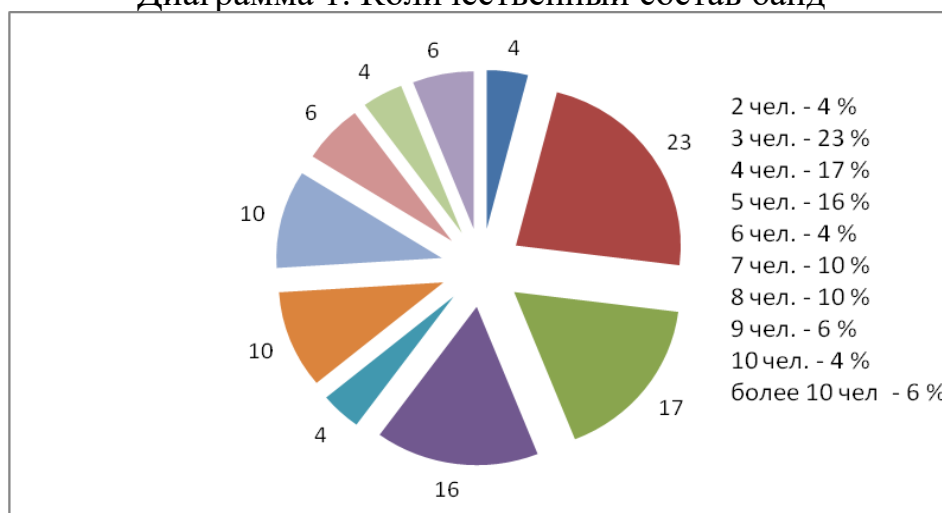
1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
9	44	249	304	316	374	513	523	513	465	404	454	522	473	432	348	262	231	184	183	236

График 1. Бандитизм в Российской Федерации с 1992 г. по 2012 г.



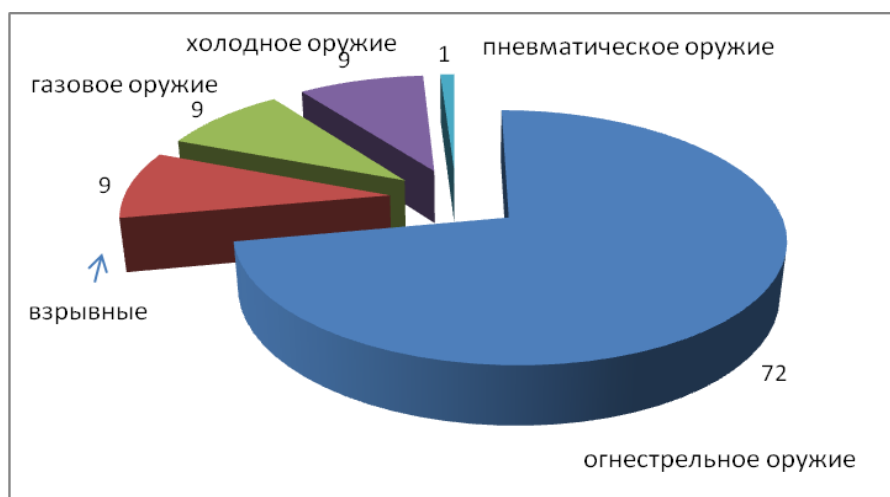
Количество участников в бандах различно. Наиболее часто встречаются банды, состоящие из 3–5 человек (56 %). Причем группы из двух человек составляют 4 %; свыше 5 человек – 34 %, а более 10 человек – только 6 % (диаграмма 1).

Диаграмма 1. Количественный состав банд



В наличии членов банд находятся все виды вооружения, образующие признак бандитизма: огнестрельное, холодное, в том числе метательное, газовое и пневматическое оружие, а также взрывные устройства [3]. В подавляющем большинстве на вооружении банд находится огнестрельное оружие (72 %). Из всего огнестрельного оружия, находящегося на вооружении банд, четверть – обрезы охотничьих ружей, что объясняется относительной доступностью охотничьих ружей и простотой их переделки (диаграмма 2).

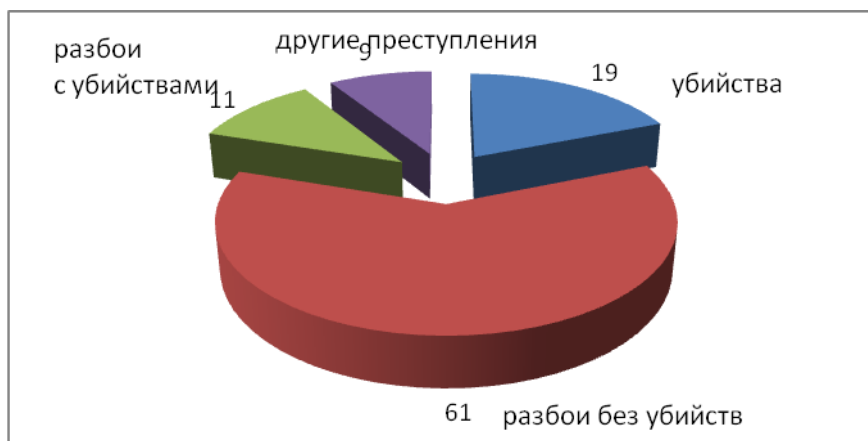
Диаграмма 2. Вооруженность банд (%)



К сожалению, на данный момент положение Постановления Пленума Верховного Суда 1997 г., касающееся признака вооруженности банды, не соответствует реалиям времени, так как в настоящее время законодательно к оружию отнесен еще ряд предметов (например, огнестрельное оружие ограниченного поражения, электрошоковые устройства и искровые разрядники [4]), обладание которыми не образует указанного признака.

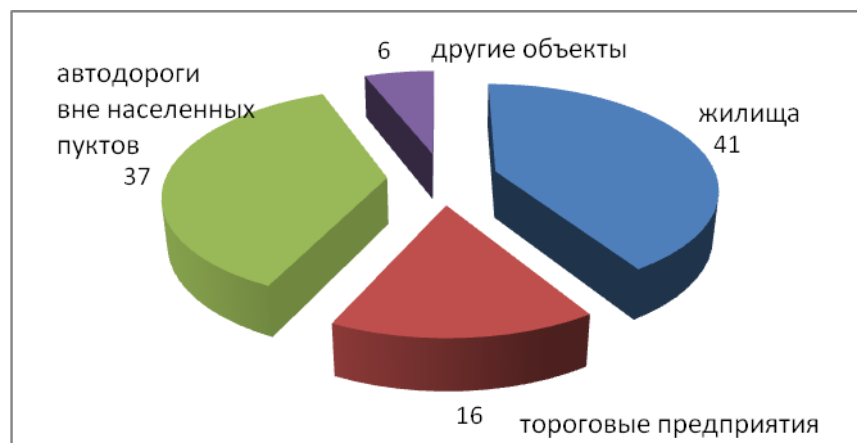
Исследования показали, что *основной деятельностью* банд, то есть для чего они и создаются, в подавляющем большинстве, является совершение преступлений против собственности с применением насилия, опасного для жизни – разбоев (ст. 162 УК РФ) (72 %). Однако треть бандитизма сопряжена с убийствами (ст. 105 УК РФ) (диаграмма 3).

Диаграмма 3. Виды деятельности банд (%)



Разбои членами банд совершаются в отношении граждан в их жилищах (квартирах и домах), торговых предприятиях (небольших магазинах и коммерческих киосках), а также в отношении водителей большегрузных автомашин («дальнобойщиков») на автодорогах вне населенных пунктов (диаграмма 4).

Диаграмма 4. Объекты нападения банд (%)



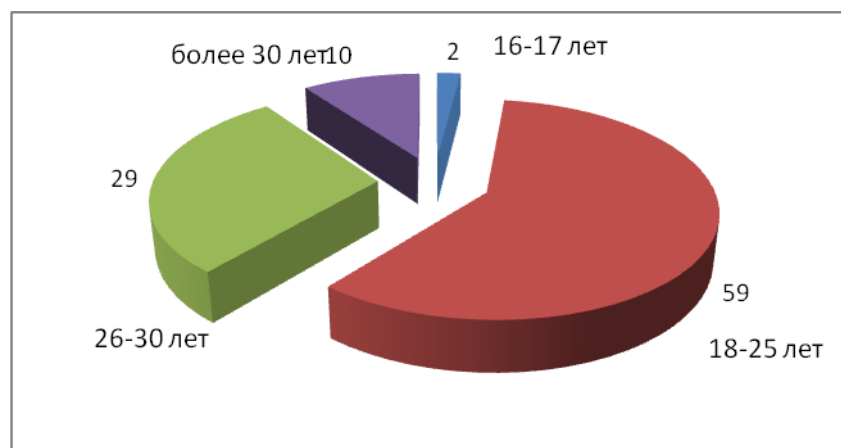
Ко *вспомогательной* преступной деятельности банд относятся: незаконные операции с оружием, боеприпасами, взрывчатыми веществами и взрывными устройствами (ст. 222 УК РФ), неправомерное завладение транспортными средствами (ст. 166 УК РФ) и др.

В качестве *побочной* деятельности членов банд зафиксированы: вымогательства (ст. 163 УК РФ), похищения людей (ст. 126 УК РФ) и др.

Кроме того, членами банд совершаются *нетипичные* для их групп деяния: хулиганство (ст. 213 УК РФ), изнасилования (ст. 131 УК РФ), нарушение правил дорожного движения (ст. 264 УК РФ) и т.п.

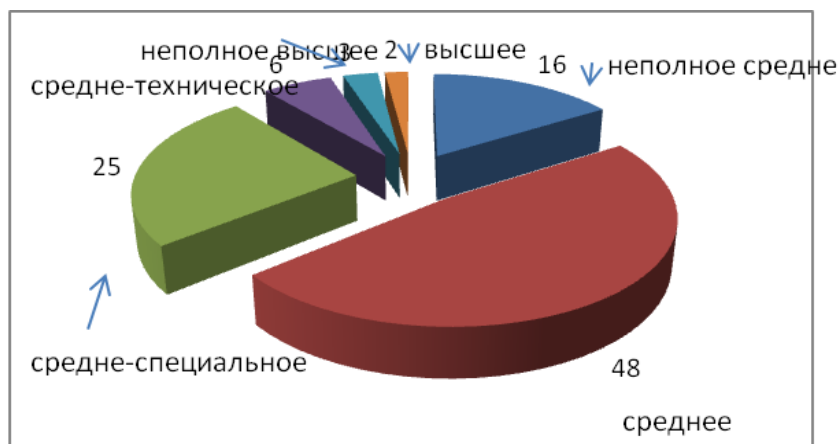
*Возраст* членов банд, в подавляющем большинстве, составляет от 18 до 30 лет (88 %). Рассматриваемые преступные группы составляют, как правило, здоровая, сильная, репродуктивная молодежь (диаграмма 5).

Диаграмма 5. Возраст участников банд (%)



Исследование показали, что образовательный уровень членов банд достаточно высокий: подавляющее большинство имели полное среднее, в совокупности со среднеспециальным (училища) и среднетехническим (колледжи), образование (79 %) (диаграмма 6).

Диаграмма 6. Образование участников банд (%)



Практика показала, что члены банд не только обладают общими знаниями и профессиональными навыками, но и проявляют интерес ко многим сферам общественной деятельности. Повышенные образовательный и интеллектуальный уровни членов банд, несомненно, оказывают влияние на их поведение в ходе предварительного расследования, проявляющееся в противодействии должностным лицам правоохранительных органов: как активном, так и пассивном.

Кроме того, проведенное исследование показало, что руководители банд стремятся изолировать свои группы от деградированных личностей, а именно не принимают алкоголиков и наркоманов в свои формирования, либо изгоняют их. Практика показала, что в бандах, существующих годами, отсутствовали указанные маргиналы.

Таким образом, в Российской Федерации предусмотрена дифференцированная уголовная ответственность за создание банды, руководство бандой, участие в банде и участие в составе банды. При этом предусмотрен и квалифицирующий состав бандитизма – с использованием своего служебного положения. В России под бандой понимается организованная устойчивая вооруженная группа из двух и более лиц, созданная для нападения на граждан или организации.

В России рост бандитизма, продолжающийся в течение последнего десятилетия XX в., был остановлен и относительно стабилизирован в 2000 г. Причем с 2004 г. фиксировалось стабильное снижение этого общественно опасного явления. Однако в 2011 г. спад прекратился и в 2012 г. наметилась тенденция роста бандитизма. Банды, как правило, создаются для хищения чужого имущества с применением насилия, опасного для жизни или с угрозой применения такого насилия. Ко вспомогательной деятельности банд относится совершение преступлений, связанных с незаконным распространением оружия, угоны и др. Побочной деятельностью данных групп являются

убийства, похищения людей, вымогательства и др. Члены банд совершают нетипичные для их формирований преступления: изнасилования, хулиганство и др. Наиболее часто встречаются банды, состоящие из 3–5 человек. К основным объектам нападения членов банд относятся жилища, торговые предприятия и большегрузные автомашины на автодорогах вне населенных пунктов. Причем в случае оказания сопротивления члены банд совершают убийства. В наличии банд находятся все виды вооружения, составляющие признак бандитизма: огнестрельное, холодное, газовое и пневматическое оружие, взрывные устройства. Наибольшую роль в бандитизме играют лица в возрасте от 18 до 30 лет, имеющие высокий образовательный уровень.

**Вывод.** Учитывая то, что проявления бандитизма увеличивается, а члены банд не только обладают общими знаниями и профессиональными навыками, но и проявляют интерес ко многим сферам общественной деятельности, для предупреждения данных преступлений необходим комплекс правовых, организационных, политических, экономических, оперативно-розыскных и иных мер профилактического характера.

#### *Библиографические ссылки*

1. Пункт 2 Постановления Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 17.01.1997 № 1 «О практике применения судами законодательства об ответственности за бандитизм» // Бюллетень Верховного Суда РФ. – 1997. – № 3.
2. Официальный сайт МВД России. – Режим доступа: URL: <http://www.mvd.ru>.
3. Пункт 5 Постановления Пленума Верховного Суда Российской Федерации от 17.01.1997 № 1 «О практике применения судами законодательства об ответственности за бандитизм» // Бюллетень Верховного Суда РФ. – 1997. – № 3.
4. Об оружии : Федеральный закон Российской Федерации от 13.12.1996 № 150-ФЗ (ред. от 10.07.2012) // Собрание законодательства РФ. – 1996. – № 51. – Ст. 5681.

Проанализированы проблемы выявления и устранения причин и обстоятельств, способствующие совершению бандитизма, раскрыты перспективы совершенствования законодательных норм и организационных мероприятий в сфере предупреждения данных преступлений.

**Ключевые слова:** бандитизм, причины преступления, условия преступления.

**Bychkov V.V. Criminological features of gangsterism display in the Russian Federation.** By quantitative terms the most frequent gangs consist of 3-5 people. Gangsters possess all kinds of weapons, forming banditry sign: firearms, side weapons, including throwing, gas and air guns and explosive devices.

The main activity of gangs in the vast majority is committing crimes against property with violence dangerous for life – robbery; one third of banditry involves murder. Gangsters hold up assaults against citizens in their homes, commercial establishments, as well as against TIR-drivers on the roads outside urban areas. By supporting gang activity include: illegal arms, ammunition, explosive substances and explosive devices, and vehicle thefts.

As a side gangsters activity it is documented: racketeering and kidnapping.

Gangsters commit atypical acts to their groups: hooliganism, rape, traffic violation.

The overwhelming gangsters age is from 18 to 30 years old.

The educational level of gangsters is rather high: the vast majority had completed secondary, together with secondary (college) and technical secondary (college) education.

Given that increased gangsterism displays and gangsters not only have the general knowledge and skills, but also show interest in many areas of social activities for the prevention of these crimes requires a set of legal, institutional, political, economic, operational and investigative and other preventive measures nature.

**Keywords:** gangsterism, causes and conditions of crime.

*Надійшла до редакції 17.03.2013*

**В.Д. Людвік**

кандидат юридичних наук

**І.О. Кисельов**

ад'юнкт

*(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.9

## **КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ-РЕЦИДИВИСТА**

Розглянуто ознаки, які характеризують сучасного злочинця-рецидивіста. Проаналізовано окремі дані щодо рівня освіти, працездатності, стану здоров'я, особливостей ресоціалізації рецидивістів. Досліджено сучасні особливості основних рис інтелектуального, вольового, морального та психологічного характеру у «портреті» злочинця-рецидивіста.

**Ключові слова:** рецидив, особа злочинця, рецидивна злочинність, відбування покарання.

**Постановка проблеми.** У сучасних умовах проблематика вивчення особи злочинця у будь-якій сфері кримінологічних досліджень все більше набуває актуальності, а самі дослідники дуже активно звертаються до даних, які характеризують осіб, що вчиняють окремі види злочинних діянь. Такий інтерес, очевидно, викликаний особистим характером вибору людиною тієї чи іншої моделі поведінки (злочинної або правослухняної). З огляду на це, дані, які характеризують злочинців, становлять неабиякий інтерес для розробки окремих заходів запобігання.

Поряд із зростаючою необхідністю вивчення особи злочинця, не справедливим було б сказати, що вивченню цього феномена у кримінологічній літературі приділялося та приділяється недостатньо уваги. У переважній більшості монографічних праць з кримінології, окрім кримінологічних показників та заходів запобігання, в окремому порядку висвітлюються риси характеру злочинця. Вивчення особливостей особи злочинця має велике значення як при дослідженні окремих видів злочинності, так і злочинності рецидивної. Рецидивна злочинність, у порівнянні із злочинністю первинною, становить реальну загрозу суспільній безпеці, а особи-рецидивісти суттєво відрізняються від осіб, що вперше вчиняють злочин, як ступенем суспільної небезпечності, так і окремими особливостями злочинної діяльності.

Виявлення таких особливостей та дослідження специфічних рис особи злочинця-рецидивіста має велике значення, адже дозволяє більш точно, дієво та ефективно розробити, а головне, і впровадити у практичну діяльність працівників правоохоронних органів, зокрема, органів внутрішніх справ, реальні заходи, які спрямовані на запобігання рецидивній злочинності.

**Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання**

**даної проблеми.** Суттєвий вклад у розробку проблем рецидивної злочинності зроблено фундаментальними працями А. Алексеєва, М. Бажанова, В. Батиргареєвої, В. Голіни, І. Гальперіна, А. Зелінського, Ю. Солопанова, О. Яковлєва та інших. У той же час у ракурсі вивчення феномена особи злочинця-рецидивіста, особливу цінність та значення мають саме дослідження особи злочинця в аспекті окремих сфер злочинної діяльності, а також останні дослідження у сфері рецидивної злочинності, які розглядалися, у свою чергу, у працях О. Азовського, В. Батиргареєвої, В. Бендриківського, І. Богатирьова, Б. Головкина, М. Крижановського, М. Колодяжного, І. Митрофанова, С. Шалгунової та багатьох інших науковців [1, с. 134–138; 3, с. 125–131; 2; 5, с. 77–84; 10, с. 63–68; 9, с. 262–271; 12, с. 86–92; 13, с. 179–189].

**Метою** статті є висвітлення основних рис інтелектуального, вольового, морального та психологічного характеру у «портреті» особи злочинця- рецидивіста.

**Виклад основного матеріалу.** Спочатку доцільно визначити, що саме являє собою «особа злочинця», тому що у сучасній науковій літературі підходи щодо розуміння сутності, а найголовніше – реального, практичного значення вивчення «особи злочинця» певною мірою різняться.

Під «особою злочинця» у кримінології найчастіше розуміється сукупність соціальних і соціально значущих властивостей, ознак, зв'язків та відносин, які характеризують особу, яка порушує кримінальний закон, у поєднанні з іншими (неособистісними) умовами та обставинами, які впливають на антигромадську поведінку [11, с. 35].

На думку А. Зелінського, про особу злочинця можна говорити лише як про людину, яка винна у вчиненні злочину, яка вчинила одне чи декілька умисних, цілеспрямованих, передбачених законом про кримінальну відповідальність дій щодо реалізації загального для неї мотиву [7, с. 22–23]. Схожа точка зору міститься і у працях А. Закалюка, який зазначає, що не можна назвати злочинцем особу та характеризувати її як злочинця до того, як у встановленому законом порядку не буде визнано вчинення нею злочину [6, с. 239]. Ми підтримуємо наведені вище позиції авторів.

Перш за все необхідно зауважити, що з опитаних нами рецидивістів 94,3 % становлять чоловіки і лише 5,7 % – жінки. Спираючись на схожі дані, підкріплюючи свою позицію попередніми дослідженнями рецидивної злочинності, В.С. Батиргареєва робить цілком правильний висновок про те, що рецидивні злочини являють собою різновид злочинності чоловічої, і з цим ми повністю погоджуємося [2, с. 244]. Однак автор слушно зазначає, що належність до тієї чи іншої статі не можна розглядати з позицій криміногенних властивостей людини.

Відсотковий показник жінок-чоловіків залежить від конкретного виду злочинної поведінки, наприклад, у сфері насильницької злочинності відносна кількість жінок-рецидивістів буде суттєво нижчою, ніж, наприклад, у сфері господарської діяльності та ненасильницьких злочинів

проти власності. Наприклад, останні дослідження насильницької злочинності показують, що серед злочинців, які вчиняють умисні вбивства, жінки складають 10,1 % [14, с. 253].

Розглядаючи рецидивну злочинність, не можна оминати увагою вік особи злочинця-рецидивіста. Дослідження у цій сфері показують, що «кар'єра» майбутніх рецидивістів починається здебільшого у віці від 17 до 25 років [8, с. 112].

Аналіз даних щодо рівня освіти злочинців-рецидивістів показує, що неповну середню освіту мають 42 % опитаних, а середню – 52 %. Такі цифри на фоні існуючої точки зору щодо «невисокого інтелектуального рівня» більшості рецидивістів виглядають доволі дивно, проте, на нашу думку, їм можна знайти цілком логічне пояснення. Такий високий показник рівня середньої неповної та повної середньої освіти пояснюється як загальним підвищенням рівня освіти рецидивістів взагалі, у порівнянні із тими даними, які існували у 60–70 роки минулого століття, так і залученням ув'язнених у колоніях осіб до освітньої програми – здобуття освіти. Наявність, у свою чергу, вищої освіти у злочинця-рецидивіста становить, скоріше, виняток, адже за нашими підрахунками, вищу освіту мають лише 6 % із числа раніше засуджених осіб.

Отримані нами результати дослідження сімейного стану рецидивістів виглядають на перший погляд дещо суперечливо, особливо стосовно наявності або відсутності шлюбу, а також наявності дітей та загальної характеристики сімейних відносин. За результатами проведеного нами дослідження, 31 % респондентів (більше ніж 290 осіб) на момент відбування покарання за рецидив були одружені, не перебували у шлюбних відносинах 58 % респондентів. Такі дані виглядають суперечливо поряд із дослідженнями останніх років, адже, наприклад В.С. Батиргарєєва свого часу зазначала, що переважна більшість рецидивістів – 66,5 % – неодружені особи, в той час як розлучені складають 8,1 % [2, с. 250].

Уточнення отриманих нами за результатами дослідження даних, шляхом постановки додаткових запитань, показало наскільки отримані відповіді по-різному сприймаються особами, які не притягались до кримінальної відповідальності та особами, які вже не вперше відбувають покарання. Так, незважаючи на те, що майже 31 % респондентів вказали на те, що перебувають у шлюбі, 19 % зазначених осіб вказали, що шлюб був збережений формально, а фактично відносини між подружжям були розірвані. Крім того, ще 16,5 % зазначили, що до моменту звільнення шлюб не зберігся. Таким чином, проведені дослідження показують, що серед осіб, які вдруге (чи більше) відбували покарання у виді позбавлення волі та були одружені, на момент звільнення сім'я фактично збереглася лише у 32,3 % осіб.

При цьому розпад сім'ї відбувся за ініціативою раніше засудженого лише у 5,6 % випадків, а за ініціативою іншого з подружжя – в 11,1 % відповідно. Цікавим також є те, що серед причин розпаду сім'ї найбільша кількість респондентів обрала відповідь «інше» – 34,6 %, хоча аналіз усієї



сукупності даних дає нам підстави стверджувати, що до таких причин можна віднести родичів та близьких друзів того з подружжя, який «чекав» на звільнення чоловіка або дружини відповідно. Таким чином, незважаючи на те, що загальний показник «збережених» сімей на фоні розлучень та формального співмешкання є доволі високим, очевидним є лише один висновок – з трьох сімей, у яких один із подружжя був засуджений за рецидив, шанс зберегтися має лише одна. Потрібно також зауважити, що 33,7 % респондентів зазначили, що перебування в колонії призвело до втрати зв'язків із рідними та близькими.

Відсутність дітей для більшості засуджених є закономірністю. Проведені нами дослідження показують, що більшість осіб злочинців-рецидивістів уникають відповіді на питання стосовно власних дітей. Однак отримані дані дозволяють стверджувати, що лише 0,2 % мають двох дітей, а 11,1% мають трьох чи більше дітей. Зазначені відомості можуть обґрунтовуватись, з одного боку, як елементарною відсутністю часу на виховання та утримання дітей, батьки яких є рецидивістами, так і простою неможливістю їх мати внаслідок відсутності власної сім'ї чи хоча б громадянського шлюбу.

Важливе значення при дослідженні особи злочинця-рецидивіста має вивчення умов, у яких такі особи вирости, виховувались, дорослішали. Проведені нами дослідження дозволяють стверджувати, що близько 40 % рецидивістів виховувались у сім'ї із двома батьками, 27,1 % респондентів відповіли, що виховувались у сім'ї із одним із батьків, і лише 3,4 % виховувалися бабою чи дідом окремо від батьків та без їх участі у вихованні. Це передусім спростовує поширену точку зору про те, що для майбутніх рецидивістів характерною є наявність «неповної» сім'ї. Отримані дані надають підстави стверджувати, що більш ніж 65 % рецидивістів вирости у цілком благонадійних сім'ях.

У дитячих будинках чи будинках-інтернатах виховувались 22,6 % респондентів. Тобто фактично кожен 5-й рецидивіст не мав реального превентивного впливу родини у процесі виховання, а виховувався у спеціалізованих установах. Поряд із запропонованими варіантами, багато респондентів – 66,5 % – у відповіді на питання про сім'ю, в якій виховувались, зазначили «інше». У категорію «інше» потрапляли такі варіанти відповідей: виховання «на вулиці», вплив «поганої компанії», «прийомні батьки» тощо. Таким чином, зовнішнє «благополуччя» родини майбутнього рецидивіста не є основним, тай навіть суттєвим індикатором того, що у майбутньому особа буде схильна до рецидиву злочинів, хоча, на нашу думку, певні закономірності тут можна простежити. Однак необхідно мати на увазі, що майже 8 % опитаних заявили, що важке дитинство є реальним фактором, який зумовлює вчинення людиною злочину, в тому числі й повторного.

Відсутність міцних родинних зв'язків підтверджується також і тим, що стосунки із батьками підтримує лише 8 % опитаних рецидивістів, 16 % вказали на те, що вони не підтримують стосунків з батьками, а 7 % респондентів повідомили, що їм важко визначитися. Загальне ухилення від

відповіді на таке пряме запитання свідчить, що близько 80 % рецидивістів майже взагалі не підтримують відносин із батьками. Причому цей показник значно вищий, ніж в осіб, які засуджені вперше (приблизно до 45 %), адже повторні засудження все більше позначаються на руйнації сімей.

Цікавою, з огляду на отримані результати, є емоційно-вольова характеристика злочинця-рецидивіста. Так, наприклад, більше половини засуджених рецидивістів – 62 % – вказали, що мали можливість уникнути дії, за які зараз засуджені. Це свідчить про наявність чіткого уявлення рецидивіста про вчинювані дії, про їх кримінальний, заборонений характер та злочинні наслідки, і це є аргументом на користь того, що рецидивна злочинність не може характеризуватися необережною формою вини – це завжди умисні, чітко виважені злочинні дії. Водночас, як це не парадоксально, лише 3 % рецидивістів з числа опитаних зауважили, що вважають винними саме себе у тому, що повторно опинилися у місцях позбавлення волі, проте інші 97 % не дали чіткої відповіді, а просто ухилились від неї.

З'ясовуючи причини вчинення нових, рецидивних злочинів раніше засудженими особами, з числа останніх 20,2 % акцентує увагу на тому, що саме тяжкий матеріальний стан змусив їх вчинити злочин, 24,4 % респондентів вказали на відсутність роботи як основний фактор вчинення повторного злочину, а 32,7 % рецидивістів вважають, що особисті риси характеру є основною причиною вчинення повторних злочинів.

Крім того, проблеми із житлом та тяганина з реєстрацією ставала причиною вчинення нового рецидивного злочину для 16,3 % та 8 % відповідно. Проблеми зі здоров'ям у 10,5 % ставали причиною рецидиву злочинів. Важливе місце серед проблем раніше засуджених осіб посідають і сімейні проблеми, окрім руйнації шлюбних та родинних відносин, у 19 % труднощі у стосунках із рідними та близькими були причиною рецидиву злочинів.

Характеризуючи особу злочинця-рецидивіста не можна оминати увагою той специфічний соціальний стан, у якому опиняється особа після першого звільнення. Саме під час першого звільнення від відбуття покарання у вигляді позбавлення волі та до наступного ув'язнення в особи формується низка особливостей, змінюється певним чином її світогляд, переосмислюються шляхи вирішення вже відомих та невідомих життєвих проблем, а сама особа формує специфічну модель поведінки та виходу із тих ситуацій, у яких вона опиняється, на основі тих «знань», які вона отримала під час відбування покарання.

Майже всі з числа опитаних респондентів заявили, що зустрілися із труднощами після звільнення за попередньою судимістю. Зокрема 12,3 % вказали на відсутність житла, 34,8 % відчували суттєві труднощі у зв'язку із відсутністю коштів на існування і лише 2,6 % відчували труднощі у відсутності роботи. Величезний розрив у відсотковому показнику між такими категоріями, як «відсутність коштів на існування» та «відсутність роботи», на нашу думку, пояснюється тим, що звільнені особи хоча і мають реальну можливість працювати (фізично та інтелектуально), але

через зневажливе ставлення до роботи взагалі – відчувають «нестачу у коштах на існування».

Тобто фактично, як показує практика, звільнені від відбування покарання особи особисто винні у відсутності грошей, адже у більшості проаналізованих нами випадків служби зайнятості та набуті засудженими знання і навички надають можливість отримати роботу, але при наявності до того бажання. Проведені нами дослідження показують, що більшість осіб-рецидивістів – 27 % – не працювали після останнього звільнення до 3-х місяців, яких, до речі, цілком достатньо для нового вчинення злочину. Серед опитаних осіб 12,6 % не змогли знайти роботу протягом 1 місяця після звільнення, 16,8 % – існували до 6 місяців без роботи взагалі, а 13 % – більше 1 року.

Такі дані, на нашу думку, лише підтверджують зневажливе ставлення до праці у середовищі неодноразово засуджених осіб-рецидивістів, при тому, що серед зазначених вище осіб лише 25,8 % не змогли працевлаштуватися за спеціальністю, яку мали до засудження або отримали під час відбування покарання, в той час як 71 % респондентів – змогли без проблем. Це лише підтверджує факт небажання працювати при наявності можливості у певного кола злочинців-рецидивістів.

Важливе значення для усвідомлення процесів мотивації злочинної поведінки та прогресуючої криміналізації особи злочинця-рецидивіста має дослідження таких явищ, які відображають особисте усвідомлення злочинцем-рецидивістом свого «місця у суспільстві» та ставлення інших членів суспільства до рецидивістів. Проведені нами дослідження показують, що у 54,6 % випадків оточуючі (сусіди, знайомі, колеги по роботі, окремі соціальні працівники тощо) явно недоброзичливо ставляться до звільнених від відбування покарання злочинців-рецидивістів. Зрозуміло, що після тривалого відбування покарання у виді позбавлення волі явно недоброзичливе ставлення оточуючих без втручання фахівців-психологів (причому як у місцях відбування покарання, так і після звільнення) може призвести лише до подальшого «озлоблення» та конфлікту, який майже у 50 % випадків переростає у спричинення істотної шкоди – тобто до вчинення нового злочину.

Крім того, на фоні недоброзичливого ставлення окремих осіб до злочинців-рецидивістів останні відчувають суттєві труднощі із адаптацією на волі, особливо після тривалого ув'язнення. Більшість опитаних респондентів – 54,6 % – зазначили, що відчували такі труднощі. І лише 30 % звільнених від відбування покарання осіб заявили, що відчували себе «скоріше впевнено» в період знаходження на волі. Причому зазначені респонденти не обрали відповідь «впевнено», а надали перевагу іншій, менш вираженій, і це – зрозуміло, адже наведені вище дані свідчать про сумніви при відповіді на таке запитання. Одночасно із цим 44,5 % не змогли впевнено відповісти на таке запитання, а 15 % респондентів були переконані, що почували на волі себе не впевнено.

Серед опитаних респондентів 21,8 % повідомили, що при звільненні не отримали від адміністрації установи ні матеріальної, ні будь-якої іншої

допомоги, 44,1% засуджених не було відомо про центри соціальної адаптації для звільнених з місць позбавлення волі.

Слід зауважити, що поряд із особами, які вперше вчинили злочин і відбули покарання, злочинці-рецидивісти більш пов'язані із кримінальним середовищем, субкультурою та злочинними традиціями. Так, за результатами проведеного дослідження, 37,4 % респондентів заявили, що були позбавлені впливу кримінального середовища після звільнення з місць позбавлення волі, більше половини опитаних утруднились дати відповідь, що є свідченням наявності такого впливу, і як результат – подальшої криміналізації особи та рецидиву злочинів. Тому вважаємо, що мінімізація та нейтралізація впливу злочинного середовища на раніше засуджених осіб – один із основних пріоритетів діяльності органів внутрішніх справ у сфері запобігання рецидивній злочинності.

Крім того, з числа опитаних осіб 22,1 % прямо заявили, що підтримували зв'язки із раніше засудженими, а 14 % утруднились дати відповідь. Лише 19 % з числа опитаних повідомили, що не відчували на волі впливу традицій та звичаїв, характерних для середовища засуджених.

Такі дані у своїй сукупності свідчать про те, що більше, ніж у половини звільнених від відбування покарання у вигляді позбавлення волі осіб (причому зі збільшенням кількості судимостей цей процес для злочинця-рецидивіста більш вираженим) спостерігається явна соціальна дезадаптація, яка викликана як ставленням оточуючих, так і внутрішнім усвідомленням своєї ролі та місця у суспільстві, що часто призводить до вкрай поганих наслідків та вчинення ще більш тяжких злочинів.

Перебування у виправних установах має для засуджених цілу низку доволі відомих широкому загалу наслідків, які також суттєво впливають на внутрішньомотиваційну сферу особи злочинця-рецидивіста. Так, абсолютно відверто 11,3 % звільнених рецидивістів прямо вказують на те, що перебування у місцях позбавлення волі призвело до втрати віри у людей та подальшого їх озлоблення, у 21 % опитаних респондентів явно погіршився стан здоров'я, у 10 % погіршилось матеріальне становище, а 8 % взагалі втратили навички самостійно вирішувати свої побутові та соціальні проблеми.

Проведений нами аналіз також показує, що навіть для вирішення очевидних власних проблем досить велика кількість звільнених злочинців-рецидивістів не звертається до державних та навіть громадських організацій. Зокрема, 47,4 % опитаних «не мали потреби» для звернення, 11 % не довіряли даним органам та організаціям та сподівалась на власні зв'язки (до речі, мова йшла, очевидно, про так звані «злочинні» або «кримінальні» зв'язки, які власне не мають нічого спільного із «нормальним» вирішенням проблем). 20,1 % звільнених за попередню судимість самовпевнено розраховували на те, що зможуть допомогти собі самі.

Матеріальне становище особи злочинця-рецидивіста посідає одне з ключових місць, воно каталізує вчинення нового злочину набагато швидше, ніж більшість інших факторів.

Лише 13,6 % респондентів повідомили, що у період між попередньою та наступною судимістю їх родина та батьки мали достатні засоби для існування, при цьому лише 4,3 % опитаних підтвердили отримання допомоги від батьків та близьких. Для 24 % опитаних основним джерелом існування після звільнення за попередньою судимістю була робота у комерційних структурах, для 2,7 % – на державних підприємствах, а 18,5 % заробляли індивідуальною трудовою діяльністю.

Після звільнення за попередньою судимістю для половини респондентів – 56,4 % – побутові умови змінилися на кращі, ніж були у колонії, в той час як майже 23,9 % респондентів опинилися в гірших, ніж у колонії, умовах. Зрозуміло, що така відповідь не сприяє формуванню у свідомості раніше засудженої особи злочинця-рецидивіста наміру остаточно відмовитися від злочинного промислу, адже у такій ситуації особа свідомо може бажати як можна швидше «поліпшити» своє матеріальне становище.

Досить велика кількість особливих рис особи злочинця-рецидивіста формується і під час наступного відбування покарання. Вивчення таких особливостей, на нашу думку, є реальною необхідністю для повноцінного розкриття структури особи злочинця. Проведені дослідження показали, що в дійсності лише 6 % повторно засуджених осіб було тяжко звикнути до умов позбавлення волі після повторного злочину, а 51,5 % обрали варіант «важко відповісти», що свідчить про відсутність ускладнень повторної адаптації до умов позбавлення волі.

Крім того, 46 % опитаних зазначили, що відчували більше, у порівнянні із першим засудженням, порозуміння з боку адміністрації колонії до себе та інших засуджених, а 34,7 % не знайшли відмінностей між ставленням адміністрації при першому та наступних засудженнях. Можна зробити висновок, що злочинці-рецидивісти не дуже «побоюються» повторного позбавлення волі та не відчують суттєвих ускладнень при адаптації до таких умов, хоча свідомо і не намагаються потрапити у місце позбавлення волі.

Лише 22,5 % засуджених вважають основною метою покарання «кару за вчинений злочин», в той час як майже 40 % впевнені, що основною метою є виправлення та перевиховання засуджених.

**Висновки.** Сучасний портрет особи злочинця-рецидивіста характеризується молодим віком, переважно від 17 до 25 років, наявністю середньої освіти, вихованням у нормальній, повній сім'ї, відсутністю у зрілому віці хороших стосунків із членами родини та майже повною відсутністю взаємовідносин із батьками після другого та подальших вчинених злочинів, відсутністю бажання до трудової діяльності, підтримуванням зв'язків із раніше засудженими особами або із такими, з якими відбували покарання, наявністю стану соціальної дезадаптації, складністю до ресоціалізації та повернення до нормального способу життя.

На нашу думку, названі узагальнені ознаки злочинця-рецидивіста не зумовлюють нагальної необхідності у пошуку осіб, які під такі ознаки підпадають, однак можуть дати правоохоронним органам актуальну інформа-

цію, яка зможе суттєво полегшити діяльність щодо запобігання рецидиву злочинів та рецидивної злочинності у майбутньому.

### **Бібліографічні посилання**

1. Азовський О.М. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють злочини проти громадського порядку // Юриспруденція ХХІ століття: теорія і практика : зб. тез. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 134–138
2. Батиргарєєва В.С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми : монографія / В. С. Батиргарєєва. – Х., 2009.
3. Бедриківський В.В. Особа злочинця в системі емпіричного дослідження бандитизму / В.В. Бедриківський // Вісник Запорізького юрид. ін-ту ДДУВС. – 2009. – № 3. – С. 125–131.
4. Богатирьов І.Г. Кримінально-виконавча інспекція як суб'єкт запобігання злочинам : монографія. – К., 2009.
5. Головкін Б. Дослідження смислової сфери особистості корисливо насильницького злочинця / Б. Головкін // Вісник прокуратури. – 2007. – № 7. – С. 77–84.
6. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. — К., 2007.
7. Зелинский А.Ф. Криминальная психология : научно-практическое издание / А.Ф. Зелинский. – К., 1999.
8. Кисельов І.О. Кримінологічна характеристика та запобігання органами внутрішніх справ рецидивній злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І.О. Кисельов. – Дніпропетровськ, 2013.
9. Колодяжний М.Г. Особливості кримінологічної характеристики особи насильницького вимагача / М.Г. Колодяжний // Питання боротьби зі злочинністю. – Х., 2008. – Вип. 16. – С. 262–271.
10. Крижановський О.М. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють злочини у сфері торгово-підприємницької діяльності / О.М. Крижановський // Слідча діяльність: проблеми теорії та практики : матеріали наук.-практ. конф. та круглого столу (22 і 26 травня 2008 р.). – Дніпропетровськ, 2008. – С. 63–68.
11. Криминология : учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М., 1997.
12. Митрофанов І. Кримінологічні аспекти поняття особи наркозалежного злочинця / І. Митрофанов // Юридична Україна. – 2007. – № 9. – С. 86–92.
13. Шалгунова С.А. Особа злочинця та ситуація в механізмі вчинення насильницького злочину / С.А. Шалгунова // Науковий вісник ДДУВС. – 2008. – № 4. – С. 179–189.
14. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: вітчизняний та зарубіжний досвід вивчення: монографія / Шалгунова С.А. – Дніпропетровськ, 2011.

**Людвик В.Д., Киселев І.А. Кримінологічна характеристика личности преступника-рецидивиста.** Рассмотрены признаки, характеризующие современного преступника-рецидивиста. проанализированы отдельные данные относительно уровня образования, работоспособности, состояния здоровья, особенностей ресоциализации рецидивистов. Исследованы современные особенности основных черт интеллектуального, волевого, нравственного и психологического характера в «портрете» преступника-рецидивиста.

**Ключевые слова:** рецидив, личность преступника, рецидивная преступность, отбывание наказания.

**Lyudvik V.D., Kiselyov I.O. Criminological description of repeated criminal identity.** In modern conditions the problem of studying criminal identity in any field of criminological research becomes more relevant, as the researchers themselves are actively seeking data that characterize individuals who commits certain types of criminal acts.

Recurrent crime, compared to the initial crime, constitutes a real threat to public safety, and repeated offenders significantly differ from those for the first time committing crime, as

the degree of social danger and certain features of criminal activity.

Finding out of features and research of specific features of repeated criminal identity is important, as it allows more accurately and effectively develop, implement, and most importantly in the practice of law enforcement bodies, including the internal affairs bodies, real measures aimed to prevent recidivism.

This article analyzes the personality traits of repeated offender, points out to the specific characteristics of these features. The authors gave specific percentages obtained in the study on the basis of all the information received made number of practical conclusions. There is the detailed analysis of some data on educational level, abilities, health, resocialization features of recidivists. They researched features of main traits of modern intellectual, volitional, moral and psychological problems in the repeated offender's "portrait". They considered existing opinions on issues of forming of repeated criminal offenders.

The contemporary portrait of a repeated criminal identity that is characterized by understated age, mostly from 17 to 25 years, by the presence of secondary education, the education in childhood in normal full family, by the lack of an adult of good relations with family members and almost complete lack of relationships with parents after the second and subsequent offense, and the lack of desire to work, maintaining relationships with previously convicted of such persons or to which inmates presence state of social exclusion, difficulty in resocialization and return to the usual order of life.

**Keywords:** *recidivism, criminal identity, repeated crime, serving a sentence.*

*Надійшла до редакції 26.03.2013*

**О.О. Мислива**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.6(347)

## **ПОКАРАННЯ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ТРАНСПЛАНТАЦІЇ**

Проаналізовано обґрунтованість передбачених у Кримінальному кодексі України санкцій за злочини у сфері трансплантації, в тому числі з позиції зарубіжного досвіду.

**Ключові слова:** *покарання за незаконну діяльність у сфері трансплантації, домірність покарання вчиненому діянню, отримання чи використання анатомічних матеріалів людини, пеналізація.*

**Постановка проблеми.** Загальновідомо, що санкція кримінально-правової норми віддзеркалює суспільну небезпечність і тяжкість вчиненого. В умовах євроінтеграції України, перегляд домірності санкцій за злочини є одним із кроків до гуманізації права. Очевидно, що вкрай важливо встановлювати адекватні санкції.

У кримінально-правовій науці здійснюються спроби розробити правила конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм [1, с. 85]. Однак і дотепер не вироблено спеціальної шкали для встановлення санкцій, адекватних суспільній небезпечності вчиненого злочину. Перевірка адекватності санкцій кримінально-правової норми відбувається, як правило, шляхом порівняння санкцій, передбачених за суміжні злочини, а також санкцій, передбачених за аналогічні діяння в

зарубіжних країнах. Зарубіжне кримінальне законодавство з питань покарання за злочини у сфері трансплантації має важливе орієнтовне значення для пеналізації в Україні. Разом із цим для порівняння доцільно використати досвід колишніх радянських республік. Це пов'язане з тим, що вони віддзеркалюють близькі за змістом суспільні відносини, створені на базі спільного колишнього законодавства, та враховують вимоги сучасних міжнародних норм, а більшість інших зарубіжних країн базуються на прецедентному праві.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Проблеми злочинів у сфері трансплантації органів та тканин людини, в тому числі насильницького переливання крові, торгівлі людьми з метою використання їх органів, у цілому досліджувалися у вітчизняній науці С. В. Гринчаком, А. В. Мусієнко, Г.В. Чеботарьовою, а в зарубіжній – З. Л. Волож, Д. П. Кобяковим, О. А. Павловою, С. С. Тихоною, П. Холмсом. Водночас у жодній з цих робіт не приділено увагу домірності покарань вчиненій злочинній діяльності, їх відповідності міжнародним стандартам, що й зумовлює актуальність обраної тематики дослідження.

**Метою** даної публікації є вироблення у кримінально-правовій науці єдиного підходу в пеналізації незаконних діянь у сфері трансплантації.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- загальна характеристика складів злочинів, які передбачають відповідальність у сфері трансплантації, в країнах близького зарубіжжя;
- порівняльний аналіз передбачених у Кримінальному кодексі України санкцій за злочини у сфері трансплантації;
- розробка науково обґрунтованих рекомендацій з удосконалення кримінальної відповідальності за злочини, вчинені у сфері трансплантації, в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз кримінального законодавства у сфері трансплантації в країнах зарубіжжя переконує, що, на відміну від вітчизняного, йому притаманний “екстенсивний” шлях, який полягає в одночасному встановленні отримання та (або) використання донорських матеріалів людини як самостійних форм в окремих складах та їх кваліфікуючих ознак у складах, які найчастіше супроводжують їх вчинення (убивства, тілесні ушкодження, торгівля людьми).

Так, на відміну від КК України, серед кваліфікуючих ознак складів умисного убивства більшості розглядуваних країн КК передбачена самостійна спеціальна мета стосовно отримання (п. 12 ч. 2 ст. 129 КК Литви) чи використання (п. “м” ч. 2 ст. 96 КК Казахстану, п. “н” ч. 2 ст. 104 КК Таджикистану, п. 14 ч. 2 ст. 104 КК Вірменії, ст. 120.2.5 КК Азербайджану, п. “м” ч. 2 ст. 105 КК РФ), зокрема пересадки (п. “н” ч. 1 ст. 109 КК Грузії) органів або тканин людини. Причому для більш повного охоплення способів умисного убивства донора білоруський (п. 9 ч. 2 ст. 139 КК) та узбецький (п. “н” ч. 2 ст. 97 КК) законодавці передбачили одночасно дві мети: “отримання анатомічного матеріалу живої людини чи використання частин тіла трупа”, а молдавський ще й уточнив останню, передбачивши “мету продажу” (п. “l” ч. 2 ст. 145 КК). Крім того, у КК Естонії заборонені ді-



яння з ембріоном (ст. 120-1 та ст. 120-2).

У зв'язку з існуванням у багатьох складах КК країн близького зарубіжжя як окремої обов'язкової ознаки умисного вбивства мети отримання чи використання анатомічних матеріалів людини, у вітчизняній кримінально-правовій доктрині виникло питання про доцільність аналогічної новели у складі умисного убивства.

Слідчо-судова практика зарубіжних країн переконує, що мотиви убивств, вчинених із метою використання органів або тканин людини, мають переважно корисливий характер [3, с. 40]. Отже, у постанові пленуму Верховного Суду України "Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи" вірно роз'яснено, що склад п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України слід вважати умисним вбивством донора з метою використання його анатомічних частин.

Для оцінки адекватності покарання за умисне вбивство донора з користі нами зіставлені відповідні санкції норм КК досліджуваних країн. Так, найбільш суворим видом покарання за нього є смертна кара, передбачена у п. "н" ч. 2 ст. 104 КК Таджикистану, а максимальний строк позбавлення волі за даний злочин складає довічне ув'язнення (120.2.5 КК Азербайджану, п. 14 ч. 2 ст. 104 КК Вірменії, п. "н" ч. 1 ст. 109 КК Грузії, п. 12 ч. 2 ст. 129 КК Литви, п. "Г" ч. 3 ст. 145 КК Молдови). У санкції п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України також передбачено довічне позбавлення волі, отже покарання за даний злочин в Україні можна вважати домірним.

Водночас таке зіставлення не буде об'єктивним, якщо не порівнювати середні арифметичні строки меж позбавлення волі. Так, верхня межа становить 20, а нижня – 11 років позбавлення волі. У КК України передбачено відповідно 15 і 10 років позбавлення волі, тобто розуміння суспільної небезпечності даного виду вбивства в Україні є адекватним.

Так, у складах тілесних ушкоджень різної тяжкості у всіх КК розглядуваних країн, крім Латвії, встановлена ознака "з метою отримання чи використання органів або тканин" людини. Передбачене за них найбільш суворе покарання ми порівняли з тим, що передбачено у санкції ст. 121 КК України, адже вилучення в людини органа для трансплантації є тяжким тілесним ушкодженням, згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тілесних ушкоджень [77]. Нижня межа позбавлення волі за розглядуваний злочин становить 2, а вища – 15 років, а середній по країнах показник складає відповідно 5 та 11 років. Строки 5 і 8 років позбавлення волі в санкції ст. 121 КК України – це домірне покарання.

Нижня межа позбавлення волі за протиправне порушення анатомічної цілісності людини, вчинене з метою використання її як донора для трансплантації, в результаті якого сталася смерть, складає 3, а вища – 20 років. Зіставлення середніх показників позбавлення волі в КК інших країн (7 та 14 років) із вітчизняними (7 і 10 років) свідчить про домірність останніх.

За винятком п. 13 ч. 2 ст. 112 КК Вірменії, у більшості країн умисне анатомічне порушення цілісності тіла людини, вчинене з метою отримання чи використання трансплантату, визнано менш небезпечним, порівняно з такими ж діями, внаслідок яких сталася смерть донора.

Зауважимо, що, на відміну від розглядуваних складів, заподіяння тілесних ушкоджень донору, які є злочинами проти життя та (або) здоров'я, подібний злочин у ст. 103 КК Литви “заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю внаслідок протизаконного взяття будь-якого органа чи тканини, зокрема – крові, для пересадки” названо “нелюдським поведженням”. Зокрема, це пов'язано зі специфічним колом осіб, яких визнано потерпілими (поранені, хворі, військовополонені) та обставинами: війна, озброєний конфлікт, окупація або анексія (позбавлення волі від 3 до 12 років).

Специфіка криміналізації заподіяння тілесних ушкоджень донору в країнах зарубіжжя зумовлюється їх градацією за ступенем тяжкості та формою вини. Так, у КК Таджикистану мету використання органів або тканин передбачено в окремих складах як умисного заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю (п. “н” ч. 2 ст. 110), так і умисного заподіяння шкоди середньої тяжкості (п. “ж” ч. 2 ст. 111), аналогічно у ст. 127.2.4 та ст. 126.2.5 КК Азербайджану та ст. 135 та ст. 138 КК Литви.

Склади порушення порядку пересадки органів і тканин людини у КК країн ближнього зарубіжжя, на відміну від ст. 143 КК України, містяться в окремих кримінально-правових нормах стосовно складу порушення правил їх донорства, за винятком КК Киргизії, в якому передбачено загальну заборону порушення правил проведення операції з трансплантації (ст. 115).

Крім цього, у порівнянні з передбаченими у ч. 1, 2 ст. 143 КК України формальними складами порушення порядку та умов пересадки органів або тканин, аналогічні зарубіжні склади є матеріальними: наслідки у формі тілесних ушкоджень (основний склад) або смерті (кваліфікований склад) та ставлення винного до них (необережність). Також диференціюються порушення порядку та умов пересадки і порядку та умов видалення органів й (або) тканин людини (ст. 115 КК Киргизької Республіки, ст. 164 КК Республіки Білорусь, ст. 125 КК Республіки Вірменії та ст. 121 Республіки Таджикистан). Вид і розмір найсуворішого покарання за ці злочини нами порівнюються зважаючи на те, що призначення відбудеться відповідно до ст. 70 КК України шляхом поглинення чи часткового складання призначених покарань, передбачених за ознаками ч. 1 ст. 143 КК і ст. 128 КК у разі заподіяння тілесних ушкоджень внаслідок порушення правил трансплантації або ст. 119 КК, якщо настала смерть потерпілого.

Пеналізація в Україні порушення встановленого законом порядку трансплантації в Україні не витримує критики. Вид найбільш суворого покарання в інших країнах за порушення порядку трансплантації, яке з необережності заподіяло тілесні ушкодження – позбавлення волі, значно перевищує по юридичній силі його вид в Україні – обмеження волі. Покарання за ті самі діяння, внаслідок яких сталася смерть пацієнта, утворює умови для призначення адекватного з точки зору зарубіжного досвіду покарання у виді позбавлення волі від 3 до 5 років (за правилом поглинання санкцій в КК України), а вітчизняна верхня межа покарання за цей злочин співпадає з її середнім показником санкцій у КК зарубіжних країн.

Привертає увагу, що в усіх розглядуваних КК країн зарубіжжя не існує відповідальності за порушення встановленого законом порядку транс-

плантації органів і тканин людини, аналогічного ч.1 ст.143 КК України. В основному, її передбачено за примушування живої людини до донорства (ст. 137 КК Азербайджану та ст. 139 КК Латвії, ст. 134 КК Грузії, ст. 163 Білорусії, ст. 126 Вірменії, ст. 113 Казахстану, ст. 158 Молдови, ст. 122 Таджикистану та ст. 120 РФ) та незаконне отримання трансплантатів у померлого (ст. 275-1 КК Казахстану та ст. 139 КК Латвії).

Визначальною відмінністю у складах незаконного донорства в країнах зарубіжжя є перенесення моменту його закінчення на стадію приготування – на момент примушування донора, а в КК України такий злочин є закінченим у момент порушення анатомічної цілісності донора. Змістом таких діянь є насильницьке отримання письмової згоди на донорство, яке, безумовно, є менш небезпечним діянням, порівняно з вилученням органів і тканин донора. У зв'язку з цим санкція ст. 143 КК України повинна бути суворішою. Так, найменший розмір покарання за примушування до донорства складає 2 роки, найбільший – 5 років позбавлення волі, а середній показник максимального в інших країнах – 4 роки. Тож покарання у санкції ч. 2 ст. 143 КК України дуже м'яке (до 3 років позбавлення волі), адже ті самі дії, вчинені шляхом примушування чи обману, очевидно, є більш небезпечними. Наприклад, санкція ст. 139 КК Латвії, яка встановлює заборону “незаконного взяття тканин і органів живої чи померлої людини з метою їх використання в медицині”, передбачає позбавлення волі до 5 років.

Аналіз КК зарубіжних країн свідчить, що відсутній єдиний критерій, згідно з яким встановлені кваліфікуючі ознаки, проте однаковими є використання безпорадного стану, матеріальної, службової чи іншої залежності від винного, а менш повторювані: неповноліття, безпорадний стан, вагітність і кількість жертв (дві чи більше). Суспільна небезпечність протиправного вилучення у людини органа чи тканини з використанням цих способів ігнорування волі донора має майже однакову оцінку в санкції: основний вид покарання – це позбавлення волі, нижня межа якого 2 роки, а вища – 7 років. Верхня межа покарання за цей вид у КК усіх розглядуваних країн є приблизно однаковою та складає позбавлення волі до 5 років.

В Україні нижня межа покарання за подібний злочин (ч. 3 ст. 143 КК) не вказана, а згідно з ч. 2 ст. 63 КК становить 1 рік, що є суттєво меншою порівняно з середнім її показником в інших країнах – майже 3 роки. У даному випадку гуманність є недоліком, адже за більш суспільно небезпечне діяння передбачено суттєво менше покарання.

У КК Білорусії (ст. 348 КК), Узбекистану (ст. 133 КК) та Латвії (ст. 139 КК) передбачено кримінальну відповідальність за незаконне отримання органів або тканин у померлої людини. Найбільш м'яке покарання передбачено у виді виправних робіт до 3 років, а максимальне – 5 років позбавлення волі. Середній показник максимального покарання за незаконне трупне донорство складає 4 роки позбавлення волі. Водночас існують суттєві розбіжності щодо розуміння об'єкта посягання та його місця у структурі КК. Одні законодавці вважають об'єктом цього злочину моральність, наприклад, ст. 133 КК Узбекистану із Глави V “Злочини проти сім'ї, молоді та моральності”, ст. 348 КК Білорусії – Глави 30 “Злочини проти суспільного

порядку та суспільної моральності”, інші – здоров’я, наприклад, ст. 139 КК Латвії – Глави XIII “Злочинні діяння проти здоров’я особи”.

У вітчизняній доктрині кримінального права вважається, що такі діяння не мають належного ступеня суспільної небезпечності, тому не потребують пеналізації. На нашу думку, відсутність її у КК України утворює прогалину в системі відповідальності за незаконну діяльність у сфері трансплантації, яка є “способом вирішення проблеми кримінально-правової охорони трансплантату (особливої охорони трансплантату або охорони життя і здоров’я потенційного реципієнта)” [88, с. 281] та права на тілесну недоторканність після смерті в межах захисту суспільної моральності [3, с. 47, 49]. Такий досвід надає ст. 139 КК Латвії.

Відповідальність за купівлю-продаж людських органів або тканин передбачено в КК України (ч. 4 ст. 143 і ст. 144), Азербайджану (ст. 137), а заборона незаконної торгівлі кров’ю або її компонентами – у КК Грузії (ст. 135). Їх аналіз дає можливість зробити висновок, що в Україні укладання корисливо спрямованих комерційних угод стосовно матеріалів людського тіла карається більш суворо порівняно з країнами зарубіжжя. Проте уява про суспільну небезпечність неоднозначна. Наприклад, у ст. 137 КК Азербайджану незаконна торгівля органами або тканинами людини для трансплантації визнана менш небезпечною (позбавлення волі на строк до 3 років) порівняно з примушуванням до їх надання (позбавлення волі на строк до 4 років). У КК України, навпаки: за торгівлю органами або тканинами передбачено до 5 років позбавлення волі, а за їх незаконне видалення – лише до 3 років, що є незрозумілим стосовно суворості санкцій частин 2 і 4 ст. 143, адже диспозиція включає добровільну торгівлю власними органами. Тож покарання у санкції ч. 4 ст. 143 КК України доцільно зменшити.

Враховуючи Рекомендації Європарламенту щодо встановлення позбавлення волі від десяти років за торгівлю отриманими насильницьким шляхом органами та тканинами у третіх країнах [8], у санкції ч. 5 ст. 143 КК України доцільно підвищити її верхню покарання до десяти років.

Торгівля людьми з метою видалення чи подальшого використання її органів або тканин криміналізована в КК Азербайджану, Киргизії, Грузії, України, Російської Федерації, Білорусії, Вірменії, Казахстану, Молдови, Таджикистану. Її специфіка полягає в тому, що залежно від віку потерпілого в КК існує або самостійний склад злочину, або як ознака основного. Наприклад, законодавці Азербайджану, Вірменії та Киргизії криміналізували торгівлю неповнолітніми, а Казахстану – передбачили два склади торгівлі людьми: повнолітніми (основний) та неповнолітніми (спеціальний).

В інших країнах цей злочин існує у складі торгівлі людьми як кваліфікуюча ознака. Відмітною рисою ст. 149 КК України є диференціація відповідальності за торгівлю неповнолітніми та малолітніми.

Максимальний строк позбавлення волі за торгівлю донорами складає 15 років, а мінімальний – 1 рік, а в Україні за даний вид злочину відповідні межі позбавлення волі становлять відповідно 3 і 8 років. Якщо ж порівняти ці показники з середнім арифметичним, які становлять відповідно 5 і 10 років позбав-

лення волі, то вітчизняне покарання за торгівлю донорами менш суворе.

Серед особливостей встановлення відповідальності за торгівлю людьми слід зазначити такі. У КК Молдови з 2005 р. виключено спеціальний склад торгівлі неповнолітніми як донорами, а її чинний склад торгівлі людьми такої ознаки не містить (ст. 165). Водночас у його ч. 4 передбачено заохочувальну норму, яка звільняє від кримінальної відповідальності особу, яка добровільно продає себе як донора, якщо вона отримала процесуальний статус потерпілої. Такою нормою доцільно “озброїти” КК України у боротьбі з цим негативним явищем.

У КК Таджикистану розглядуваний склад торгівлі людьми існує як окремий від викрадення потерпілого з метою взяття у потерпілого органів або тканин для трансплантації злочин (п. в ч. 3 ст. 130). Отже, на відміну від КК України, заволодіння донором є злочином, а не стадією готування до торгівлі людьми.

Єдине розуміння розміру покарання за торгівлю неповнолітніми донорами відсутнє. Водночас торгівля дітьми в Україні та інших зарубіжних країнах, крім Грузії, визнана тяжким небезпечним злочином.

Аналіз судової практики справ за ст. 149 КК України свідчить про необґрунтовану ліберальність, адже майже в половині вироків за справами цієї категорії судами для призначення покарання застосовується ст. 69 КК України та встановлюється покарання нижче від найнижчої передбаченої в санкції межі. Крім того, часто суди використовують ще й можливість на підставі ст. 75 КК України звільнити винних від відбування покарання з випробуванням. Це сприяє злочинній діяльності.

Як свідчить порівняльний аналіз, встановлений в санкції ст. 149 КК України розмір покарання є адекватним: середній показник нижньої межі позбавлення волі у країнах зарубіжжя – 5 років, як і в Україні, а верхньої – 10 порівняно з 12 роками в Україні.

Доцільною є диференціація розміру покарання за торгівлю повнолітніми, неповнолітніми та малолітніми з метою вилучення їх органів. Проте така градація відсутня в більшості КК досліджуваних країн. Наприклад, у ч. 1 ст. 130 КК Таджикистану не диференційовано відповідальність за віком жертви, хоч її санкція має посилену відповідальність за цей злочин у випадку настання смерті неповнолітньої жертви торгівлі: позбавлення волі від 12 до 15 років (ч. 3).

Завдяки перенесенню в основний склад торгівлі людьми мети вилучення органів у ч. 1 ст. 149 КК України, можливим є призначення адекватного покарання за посягання на донора залежно від його віку. У КК Білорусії в одній структурній частині норми (ч. 2 ст. 181) передбачено і мету взяття у потерпілого органів або тканин для трансплантації (п. 4), і торгівлі неповнолітніми (ч. 1), які оцінюються у межах однієї санкції, що заважає призначити адекватне покарання за торгівлю дітьми як донорами.

Так само принципово змінити розташування в одній структурній частині торгівлі людьми як донорами кваліфікуючих ознак “вчинена організованою групою” та “поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров’я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування тако-

го насильства” і “тяжкі наслідки” (ч. 3 ст. 149 КК України).

Рівнозначність ступеня небезпеки ознак злочину “тяжкі наслідки” та “організованою групою” стала традиційною у КК розглядуваних країн, зокрема, України (ч. 2 ст. 147, ч. 3 ст. 161, ч. 4 ст. 187, ч. 3 ст. 188, ч. 3 ст. 292, ч. 3 ст. 313).

Водночас наявність серед ознак ч. 3 ст. 149 КК України такої, як “поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров’я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства”, опосередковує необґрунтоване ототожнення ступеня суспільної небезпеки торгівлі людьми, яка заподіяла смерть донора, з продажем особи для видалення в неї органа, щодо якої застосовані погрози заподіяти насильство, хоч остання з них, безумовно, має меншу ступінь суспільної небезпечності.

Згідно з Правилами судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, небезпечними для життя є “ушкодження, які в момент заподіяння чи в клінічному перебігу через різні проміжки часу спричиняють загрозливі для життя явища та які без надання медичної допомоги, за звичайним своїм перебігом, закінчуються чи можуть закінчитися смертю” (2.1.2), а втрата будь-якого органа чи його функцій, душевна хвороба та небезпека для життя входять до складу ознак тяжкого тілесного ушкодження (2.1.1). Це дозволяє стверджувати, що ознака заподіяння “насильства, небезпечного для життя або здоров’я” за ступенем суспільної небезпечності є співвідносною ознаці “тяжкі наслідки”.

По суті, тяжкі наслідки є безумовними для небезпечного насильства, яке полягає в отриманні органа донора, але не стосуються погрози застосування насильства, небезпечного для життя або здоров’я чи його близьких. Роз’яснення та відмежування змісту ознак торгівлі “тяжкі наслідки” та “поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров’я потерпілого чи його близьких” у ч. 3 ст. 149 КК України буде сприяти призначенню домірного покарання.

Середні показники верхньої та нижньої межі покарання за торгівлю людьми з метою взяття органів або тканин для трансплантації, вчинену організованою групою чи такою, що заподіяла необережну смерть або інші тяжкі наслідки для донора, становлять відповідно 9 та 15 років. Покарання за цей злочин в Україні – 8 та 15 років, що є цілком адекватним.

**Висновки.** Встановлення спеціальних ознак використання людини як донора у складах злочинів, які супроводжують вчинення злочинів, пов’язаних з трансплантацією, є логічним для “екстенсивного” шляху криміналізації. Тому раціональним є намір створити єдину модель злочинів у сфері трансплантації в ст. 143 КК України.

Винесення складу торгівлі органами або тканинами (ч. 4) за межі ст. 143 КК України викликає логічну потребу передбачити як самостійні: порушення порядку пересадки донорських матеріалів (ч. 1) та незаконне їх вилучення (ч. 2 і 3), що не доведено з точки зору ефективності.

Доцільно у КК України передбачити підстави звільнення від кримінальної відповідальності жертв торгівлі людьми та їх органами. Криміналізації потребує незаконне отримання трансплантатів у померлого.

Зіставлення покарань за злочини у сфері трансплантації дозволяє вважати санкції домірними змісту диспозицій. Разом із тим за незаконну торгівлю органами або тканинами людини та видалення органа чи тканини шляхом ігнорування волі донора слід підвищити покарання у виді позбавлення волі від 5 до 7 років. У тому числі за торгівлю трансплантатами, яка має транснаціональний характер, в Україні доцільно збільшити покарання у виді позбавлення волі від 10 років.

Для забезпечення індивідуалізації покарання за незаконну діяльність у сфері трансплантації у ч. 1 ст. 67 КК України серед обставин, які обтяжують покарання, доцільно передбачити спеціальну мету: *“Вчинення злочину з метою отримання і (або) використання донорських матеріалів людини”*. Це надасть можливість охопити більшість випадків злочинного використання людини як донора при призначенні покарання за вчинення супутнього злочину в цій сфері та сприятиме узгодженню термінології кримінально-правових норм.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Горох О. П. Про правила конструювання санкцій спеціальних кримінально-правових норм / О. П. Горох // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 квітня 2009 р.) / ДЮІ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. — Донецьк, 2009. — С. 85—86.
2. Горелик И. И. Правовые аспекты пересадки органов и тканей / И. И. Горелик. — Минск, 1971.
3. Тихонова С. С. Прижизненное и посмертное донорство в Российской Федерации : Вопросы уголовно-правового регулирования / С. С. Тихонова. — СПб., 2002.
4. Бородин С. В. Преступления против жизни / С. В. Бородин. — СПб., 2003.
5. Красновский Г. Н. Биоэтические и уголовно-правовые проблемы в Законе РФ “О трансплантации органов и (или) тканей человека” / Г.Н. Красновский // Государство и право. — 1993. — № 12. — С. 72.
6. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини та донорства крові : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г. В. Чеботарьова. — К., 2003.
7. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : наказ Міністерства охорони здоров'я України № 6 від 17.01.1995 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. Европарламент решил запретить торговлю человеческими органами [Электронный ресурс]. — Режим доступа : [www.liga.net](http://www.liga.net).

**Мысливая О.О. Наказания за преступления в сфере трансплантации.** Проанализирована обоснованность предусмотренных в Уголовном кодексе Украины санкций за преступные посягательства в сфере трансплантации, в том числе с позиции зарубежного опыта.

**Ключевые слова:** наказание за незаконную деятельность в сфере трансплантации, соразмерность наказания совершенному деянию, получение или использование анатомических материалов человека, пенализация.

**Myslyva O.O. Punishments for crimes in transplantation.** The article is about justification provided for in the Criminal code of Ukraine sanctions for criminal infringements in transplantation, including the position of foreign experience.

In criminal law theory there is no scale to establish sanctions appropriate to social danger of the offense. Checking the adequacy of the criminal law sanctions is as a rule by comparing sanctions provided for connecting crimes and penalties provided for similar actions in foreign countries.

The most severe form of punishment for donor murder is the death penalty, the maximum term of imprisonment for this offense is life imprisonment. Comparison of limits of confinement for this type of murder in Ukraine shows that the understanding of its social danger is adequate.

The strictest punitive measure in other countries for violation of transplantation, which negligently caused bodily harm - imprisonment is far greater than on validity of its kind in Ukraine - the restriction of liberty.

The penalty sanctions in Part 2 of Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine is very reduced (up to 3 years of prison), because those same actions committed by coercion or deception is obviously more dangerous.

Social danger of unlawful removal of human organ or tissue using these methods ignore the will of the donor is almost the same estimate of sanctions: the main form of punishment - is imprisonment, which is the lower limit of 2 years and above – 7 years. In Ukraine the lower limit of the penalty for such crime (Part 3. of art. 143 of the CC) is not specified, so under part 2 of art. 63 of the CC is 1 year, which is significantly lower compared to the average index of other countries – almost 3 years. In this case humanity is a disadvantage, as compared to others at a socially dangerous act which incorporates significantly less punishment.

In Ukraine the conclusion of commercial agreements profitly aimed human body materials is punished more severely compared to the countries in the world. Sanctions in part. 5 of art 143 of the CC of Ukraine should increase its top limit penalty of up to ten years.

Comparison of penalties for crimes related to transplantation allow to consider sanctions proportionate dispositions content. However for the illegal trade in human organs or tissue removal and his/her organ or tissue by ignoring the donor's will should increase the penalty of imprisonment of 5 to 7 years. In particular, for trading in human transplants, which has a transnational character, Ukraine should increase the penalty of imprisonment from 10 years.

**Keywords:** *the penalty for illegal activities in the field of transplantation, the proportionality of the punishment of the acts committed, receipt or use of anatomical materials person, penalization.*

*Надійшла до редакції 22.03.2012*

**М.А. Самбор**

кандидат юридичних наук  
(УМВС України в Чернігівській області)

УДК 343.232

## **ІНСТИТУТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОСТУПКУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ: ВАДИ ТА ПРОГАЛИНИ**

Розглянуто новий інститут кримінального законодавства України – кримінальний проступок. Досліджено чинне законодавство України та його готовність до сприйняття такого інституту, як «кримінальний проступок». Проаналізовано рішення Конституційного Суду України щодо підстав кримінальної відповідальності. Вивчено можливість використання інституту кримінального проступку як підстави кримінальної відповідальності.

**Ключові слова:** *кримінальний проступок, кримінальна відповідальність, підстава кримінальної відповідальності, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України.*

**Постановка проблеми.** Реформа кримінально-процесуального законодавства України, що відбулася у 2012 році, зумовила ряд науково-практичних дискусій, пов'язаних із введенням у юридичне життя ряду не притаманних раніше кримінально-процесуальному законодавству України інститутів. Прийнятий Верховною Радою України 13 квітня 2012 року Кримінальний процесуальний кодекс України, що набув чинності 19 лис-



топада 2012 року (далі КПК України) [1], вніс істотні зміни не лише до кримінального процесуального законодавства, а й до кримінального законодавства, зокрема кримінальної відповідальності. На перший погляд, норми КПК України начебто не зачіпають матеріальних норм, що встановлюють кримінальну відповідальність. Але...

Ст. 2 КПК України, визначаючи завдання кримінального провадження, вказує на те, що таким завданням є захист особи і суспільства від кримінальних правопорушень, з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності. Таким чином, саме завдання кримінального провадження послуговується термінологією, яка не опрацьована у нормах матеріального кримінального законодавства України, а саме – поняттям «кримінальне правопорушення».

Хоча ст. 3 КПК України, у змісті якої розкривається значення термінів, що вживаються у Кодексі, не подає законодавчої дефініції «кримінальне правопорушення». Разом з тим ч. 2 ст. 3 вдало використовує бланкетний спосіб викладу правової норми, зазначаючи, що інші терміни, які вживаються в цьому Кодексі, визначаються спеціальними нормами цього Кодексу та інших законів України.

На підставі системного аналізу норм КПК України, у тому числі легальних визначень термінів, що містяться у ст. 3 КПК України, можна дійти висновку про те, що кримінальне правопорушення охоплює собою два поняття: кримінальний проступок і злочин. Однак, це лише суб'єктивне сприйняття поняття «кримінальне правопорушення», тому, на наш погляд, в умовах притягнення особи до юридичної відповідальності, а у даному разі – кримінальної відповідальності, покладатися виключно на суб'єктивізм та припущення неможливо. Безперечно, спираючись на визначення терміна «закон України про кримінальну відповідальність», що міститься у п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК України, під яким розуміються законодавчі акти України, які встановлюють кримінальну відповідальність (Кримінальний кодекс України та закон України про кримінальні проступки), а також п.п. 4, 5, 6 ч. 1 ст. 3 КПК України, можна зробити висновок про те, що все-таки під кримінальним правопорушенням слід розуміти саме кримінальний проступок і злочин.

Звідси випливає, що кримінальний проступок і злочин є підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності, порядок якого (притягнення) власне й визначається у процесуальних нормах КПК України. Наскільки це узгоджується з чинним законодавством України про кримінальну відповідальність та Конституцією України й визначило мету даної статті.

Враховуючи вищевикладене, метою даної статті є дослідження можливості сприйняття кримінального проступку як підстави кримінальної відповідальності та доцільності введення у кримінальне законодавство поняття «кримінальний проступок».

**Виклад основного матеріалу.** Ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року (далі – КК України) [2] визначає, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою *суспільно небезпечного*

діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України (виділено нами. – М.С.). Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України, злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

З точки зору В.Я. Тація, ч. 1 ст. 2 визначає, що єдиною і достатньою підставою кримінальної відповідальності є наявність у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні всіх ознак складу злочину, передбаченого КК [3, с. 6]. А.М. Ришелюк пише про те, що, на відміну від КК 1960 р., у тексті чинного КК прямо закріплено положення про те, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, тобто сукупність закріплених у кримінальному законі ознак, за наявності яких реально вчинене суспільно небезпечне діяння визнається злочином [4, с. 11].

Більшість учених дійшли висновку, що підставою кримінальної відповідальності є наявність у вчиненому особою суспільно небезпечному діянні ознак конкретного складу злочину, передбаченого чинним кримінальним законодавством [6, с. 56].

Як бачимо, науковці схильні до тієї точки зору, що підставою кримінальної відповідальності може бути лише юридичний факт вчинення особою злочину.

Послідовно досліджуючи законодавство України про кримінальну відповідальність побачимо, що ст. 3 КК України прямо вказує на те, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після набрання чинності цим Кодексом, включаються до нього після набрання ними чинності. Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК України. Співставляючи положення ч. 2 ст. 3 КК України та п. 7 ч. 1 ст. 3 КПК України, можемо спостерігати істотні колізії, пов'язані із розумінням поняття «закон України про кримінальну відповідальність». Норми матеріального кримінального права, прерогативою яких є визначення підстав кримінальної відповідальності та власне кримінальної відповідальності, зазначають, що закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після набрання чинності КК України від 5 квітня 2001 року, включаються до нього після набрання ними чинності. Одночасно КПК України, прийнятий практично 11 років тому (цікавий збіг обставин: КК України прийнято у квітні й новий КПК України прийнято у квітні, правда із запізненням на 11 років та 8 днів), спростовує законодавчу норму, що міститься у ч. 2 ст. 3 КК України. Разом з цим Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» від 13 квітня 2012 року [1] у пункті 4, якою вносилися відповідні зміни до Кримінального кодексу України, жодним чином не урегулює дане питання, що вказує на поспішність прийняття КПК України та відсутність узгодженості норм, що встановлюють кримінальну відповідальність.

Крім того, відповідно до п. 2 описової частини рішення Конституційного Суду України у справі № 1-15/99 за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України, справа про депутатську недоторканність від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 [7], *кримінальна відповідальність* є різновидом юридичної відповідальності, особливим елементом у механізмі кримінально-правового *реагування держави щодо особи, яка вчинила злочин*. Кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної. *Підставою кримінальної відповідальності є наявність у діяннях особи складу злочину, передбаченого кримінальним законом*. Це форма реалізації державою правоохоронних норм, яка, як правило, полягає в застосуванні до *особи, що вчинила злочин*, конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду (виділено нами. – М.С.). Бачимо, що Конституційний Суд України, як орган конституційної юрисдикції України, який наділений повноваженнями офіційного тлумачення Конституції України та законів України (ст. 147 Конституції України), вказує, що підставою кримінальної відповідальності є виключно злочин.

Аналогічно п. 1.2. резолютивної частини рішення Конституційного Суду України від 27 жовтня 1999 року № 9рп/99 зазначає, що притягнення до кримінальної відповідальності, як стадія кримінального переслідування, починається з моменту *пред'явлення особі обвинувачення у вчиненні злочину* (виділено нами. – М.С.). Отже, ключовим у застосуванні до особи кримінальної відповідальності є вчинення останньою злочину, тільки злочину і ніякого іншого протиправного діяння.

В абзаці 7 п. 2 описової частини рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001 [9] зазначено, що системний аналіз викладених конституційних положень дає підстави дійти висновку, що за своїм змістом пункт 22 частини першої статті 92 Конституції України спрямований не на встановлення переліку видів юридичної відповідальності. Ним визначено, що виключно законами України мають врегулюватися засади цивільно-правової відповідальності (загальні підстави, умови, форми відповідальності тощо), підстави кримінальної, адміністративної та дисциплінарної відповідальності – діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями (основні ознаки правопорушень, що утворюють їх склад), та відповідальність за них. У такий спосіб Конституція України заборонила врегулювати зазначені питання підзаконними нормативно-правовими актами та встановила, що лише Верховна Рада України у відповідному законі має право визначати, яке правопорушення визнається, зокрема, адміністративним правопорушенням чи злочином, та міру відповідальності за нього. Згідно з п. 1.1 резолютив-

ної частини рішення Конституційного Суду України від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001, положення пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України треба розуміти так, що ним безпосередньо не встановлюються види юридичної відповідальності. За цим положенням виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності, а також діяння, що є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, як підстави кримінальної, адміністративної, дисциплінарної відповідальності, та відповідальність за такі діяння. Зазначені питання не можуть бути предметом регулювання підзаконними нормативно-правовими актами. Проаналізувавши дані положення, зокрема офіційне тлумачення Конституційним Судом України положень п. 22 ст. 92 Конституції України, побачимо, що Конституційний Суд України підставою кримінальної відповідальності називає злочин, і аж ніяк не кримінальне правопорушення. Це є офіційним тлумаченням норм Конституції, загальнообов'язковим до виконання. Хоча останнім часом у роботі Конституційного Суду України, зокрема в його рішеннях, спостерігається певна непослідовність, яку інколи політологи у своїх виступах у засобах масової інформації пояснюють соціально-політичною доцільністю. Однак це не є предметом нашого дослідження, а відтак і заглиблюватися у цю проблему поки не будемо. Тому використовуватимемо наявне офіційне тлумачення норм Конституції України.

В абзаці 4 п. 2 описової частини рішення Конституційного Суду України у справі № 1-7/99 за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99 [8] зазначено, що відповідальність можлива лише за наявності в законі чи іншому нормативно-правовому акті визначення правопорушення, за яке така юридична відповідальність особи передбачена, і яка може реалізовуватися у формі примусу з боку уповноваженого державою органу. Проводячи паралелі між Конституцією України, такими офіційними рішеннями Конституційного Суду України та нормами КК України, КПК України побачимо, що кримінальна відповідальність можлива тільки у разі встановлення у нормах КК України таких підстав.

Таким чином, можна зробити висновок, що законодавча база України сприймає єдину підставу для кримінальної відповідальності. Це вчинення особою злочину, який описаний у законі про кримінальну відповідальність – КК України. Інших підстав для застосування кримінальної відповідальності немає.

Навіть у разі прийняття закону України про кримінальні проступки, в якому мають знайти своє законодавче закріплення відповідні склади, останній має увійти до складу КК України, виходячи із чинних на сьогоднішній день загальних засад кримінальної відповідальності.

По-іншому, кримінальний проступок, кримінальне правопорушення може бути сприйняте як підстава для кримінальної відповідальності, виключно за умови повної та одночасної реформи матеріального законодавства про

кримінальну відповідальність. Разом з цим вважаємо, що така реформа кримінальної юстиції має відбуватися одночасно. 11 років тому було реформовано закон про кримінальну відповідальність – КК України, тоді слід було замислитися і над реформуванням норм процесуальних, або створити єдиний ансамбль кримінальної відповідальності, який мав би у своїй основі міцну сталу концепцію кримінальної відповідальності.

Сьогодні сформувався досить різне сприйняття кримінального проступку. Одні вчені (наприклад В.Т. Маляренко [11]) позитивно його сприймають, інші (наприклад С. Стахівський [12]) – вважають безпідставним його впровадження у національне законодавство, говорячи про те, що кориснішим було б удосконалити інститут протокольної форми досудової підготовки матеріалів.

Незважаючи на впровадження нового кримінального процесуального законодавства та пов'язаного з ним інституту кримінального проступку (оскільки поки що він використовується лише у змісті норм КПК України) як підстави кримінальної відповідальності, останній не має законодавчого підґрунтя. Фактично поки що це «мертві» норми, пов'язані із застосуванням найсуворішої юридичної відповідальності – кримінальної.

Крім того, піддаючи аналізу норми КПК України, можна дійти висновку про те, що кримінальний проступок є нічим іншим, як видом злочину. На користь цього можна навести такі аргументи: 1) відповідно до глави 25 КПК України, досудове розслідування кримінальних проступків (дізнання) здійснюється згідно із загальними правилами досудового розслідування, передбаченими КПК України, зазначено у ст. 298 КПК України, з урахуванням глави 25 КПК України. Тобто розслідування кримінальних проступків здійснюється за правилами, встановленими для розслідування злочинів; 2) заборона під час досудового розслідування кримінальних проступків застосовувати запобіжні заходи у вигляді домашнього арешту, застави та тримання під вартою, що передбачено ст. 299 КПК України, вказує на те, що застосування тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який не застосовується до осіб, які вчинили злочини невеликої тяжкості (ч. 2 ст. 12 КК України), що відображається у ст. 183 КПК України. Незастосування цих видів запобіжних заходів до осіб, які вчинили кримінальні проступки фактично свідчить про те, що до останніх не можуть застосовуватися запобіжні заходи, пов'язані із обмеженням фізичної свободи (домашній арешт та тримання під вартою), а також заходи, пов'язані із можливістю бути підданим матеріальному стягненню (у разі застосування застави, якою особа позбавляється можливості розпоряджатися своїми коштами (або коштами, внесеними заставодавцем); 3) заборона виконання негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 300 КПК України). Відповідно до ч. 2 ст. 246 КПК України, вони проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів. Також відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність, оперативним підрозділам надається право негласно виявляти та фіксувати сліди тяжкого або особливо тяжкого злочину. Отже, шляхом виключення, кримінальний проступок може розглядатися як зло-

чин невеликої або середньої тяжкості.

У такому разі введення у кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство України поняття «кримінальний проступок» фактично зводиться до сприйняття останнього, як одного із видів злочинів, який становить меншу суспільну небезпеку у порівнянні з тяжкими та особливо тяжкими злочинами.

Вважаємо таку мету введення у чинне законодавство України поняття «кримінальний проступок» нераціональною та, скоріш за все, не її мали на меті автори КПК України.

Свого часу А.П. Закалюк зазначав, що категорія суспільної небезпечності піддавалася глибокому аналізу в науках кримінального права, кримінології, адміністративного права. На думку А.П. Закалюка, суспільно небезпечними є не лише злочини (як багато років вважалося і виділялася як суттєва ознака злочину і злочинності), а й інші діяння, якщо вони спричиняють шкоду головним умовам життєдіяльності суспільства. Суспільна небезпека особистості визначається лише на підставі вчинення нею суспільно небезпечних діянь, у тому числі незлочинних, але таких, які з високою мірою ймовірності можуть «перерости» у злочинні [5, с. 250]. Продовжуючи типологізацію особистості злочинця, А.П. Закалюк вказує на те, що в особистості суспільно небезпечного типу можна виокремити такі різновиди залежно від вияву спрямованості: некримінальний, коли спрямованість особистості виявляється в антигромадських, але незлочинних, можливо адміністративно-караних проявах, що мало ймовірно можуть перетворитися у кримінально-карані; передкримінальний – з таким самим характером прояву, але з достатньою ймовірністю перетворення його у кримінальний; кримінальний – після вчинення злочину, підтвердженого вироком суду; посткримінальний – під час відбування покарання або після звільнення з установ виконання покарання у разі вчинення нового умисного злочину, який є свідченням того, що суспільна небезпечність особистості не зменшилася порівняно з кримінальним різновидом, а, навпаки, зросла, перетворила останній у поглиблено-кримінальний [5, с. 251]. Отже, кримінальний проступок і має окреслити ті діяння, які не є злочинами, однак становлять істотну суспільну небезпеку охоронюваним законом правам, свободам та інтересам.

**Висновки.** Підсумовуючи викладене, вважаємо, що створення двох законодавчих актів про кримінальну відповідальність є нераціональним. Існуючий КК України є кодифікованим актом законодавства України, який має увібрати в себе всі підстави кримінальної відповідальності, а отже й інститут кримінального проступку має знайти себе у змісті КК України. До того ж розпорошення нормативного матеріалу, яким визначатимуться підстави кримінальної відповідальності, не додасть якості законодавству. Крім того, прийняття закону України про кримінальні проступки розбалансиує загальні засади кримінальної відповідальності, що поставить на порядок денний необхідність перегляду не лише юридичних складів злочинів, а й принципів кримінальної відповідальності.

Концепція створення фактично двох рівнів підстав одного виду юриди-

чної відповідальності розбалансує кримінальне законодавство та може створити умови для зловживань з боку уповноважених органів та їх посадових осіб, а також не сприятиме боротьбі із суспільно небезпечними явищами.

Вважаємо, що власне поняття «кримінальний проступок» доцільно ввести у законодавство, однак за умови належного його теоретичного розроблення юридичною наукою, формування громадської думки, а також визначення підходів до формування складів кримінальних проступків, що, у свою чергу, має охопити значний проміжок часу, який не може бути обмежений декількома місяцями. Лише після формування такого теоретичного підґрунтя можливо винесення даного питання на розгляд законодавчого органу країни та введення останнього у чинне законодавство України.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України»: чинне законодавство з 19 листопада 2012 року. – К., 2012.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1360053215179834>.
3. Кримінальний кодекс України: науково-практ. коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К., 2003.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України./ А.М. Бойко, Л.П. Брич, В.К. Гришук та ін.; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – [3-тє вид., перероб. та доп.]. – К., 2003.
5. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К., 2007.
6. Кримінальне право України. Загальна частина/ П.П. Михайленко, В.В. Кузнецов, В.П. Михайленко, Ю.В. Опалинський; за ред. П.П. Михайленка. – К., 2006.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-15/99 за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-99>.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-7/99 за конституційним зверненням Національного банку України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 58 Конституції України (справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів) від 9 лютого 1999 року № 1-рп/99. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-99> – Дата доступу 31 січня 2013 року.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-22/2001 за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частини першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про відповідальність юридичних осіб) від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-01>.
10. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.
11. Маляренко В. До питання доктрини кримінальної юстиції/ В.Маляренко // Право України. – 2009. – № 2. – С. 11–23.
12. Стахівський С. Новий кримінально-процесуальний кодекс України: хто замовляє музику...?/ С.Стахівський // Право України. – 2008. – № 4. – С. 54–58.

**Самбор Н.А. Институт уголовного проступка по законодательству Украины: недостатки и пробелы.** Рассмотрен новый институт уголовного законодательства Украины – уголовный проступок. Исследовано действующее законодательство Украины и

его готовность к восприятию такого института, как «уголовный проступок». Проанализировано решение Конституционного Суда Украины относительно оснований уголовной ответственности. Изучена возможность использования института уголовного проступка как основания уголовной ответственности.

**Ключевые слова:** *уголовный проступок, уголовная ответственность, основание уголовной ответственности, Уголовный кодекс Украины, Уголовный процессуальный кодекс Украины.*

---

**Sambor M.A. Institute of criminal offense under the laws of Ukraine: issues and gaps.** This paper proposes a new institute criminal legislation of Ukraine – criminal offense. The author examines the current legislation of Ukraine and his willingness to accept such an institution as a «criminal offense». In particular, states that the basis of criminal responsibility is the presence of corpus delicti face it, not the other offenses.

Analyzes of the Constitutional Court of Ukraine on the grounds of criminal responsibility. So in the course of the study indicated that the Section 2, the narrative of the Constitutional Court of Ukraine № 1-15/99 case of the constitutional petition the Ministry of Internal Affairs of Ukraine concerning official interpretation of the provisions of Article 80 of the Constitution of Ukraine (the case of parliamentary immunity) of 27 October 1999 9-rp/99 number indicates that criminal liability is a form of legal liability, a special element in the mechanism of criminal law response of the State to a person who committed a crime. Criminal liability involves a formal assessment of the relevant state agencies conduct of a person as a criminal. The grounds of criminal responsibility is the presence of the actions a person of an offense under criminal law. The author examines the use of the institute criminal misconduct as grounds for criminal prosecution.

Furthermore the author emphasizes the fact that paragraph 22 of Art. 92 of the Constitution of Ukraine on June 28, 1996 says that the law defines acts that are crimes, and the responsibility for them. That is a criminal offense not involving constitutional rules of criminal or other legal action.

The author concludes that the legislative framework of Ukraine perceives a common basis for criminal liability. This person committing the offense described in the law of criminal responsibility – Criminal Code of Ukraine. Other reasons for the use of criminal responsibility there.

In addition, it is noted that the present administration of criminal and criminal procedural legislation of Ukraine the term «criminal offense» actually comes down to the perception of the latter as one of the types of crime that is less danger to society compared to the grave and especially grave crimes.

The author concludes that at the time of the creation of two legislative acts of criminal liability irrational. The conclusion is that «criminal offense» useful to introduce the legislation, but only if the proper development of his theory of legal science, public opinion, and determining approaches to the formation of criminal offenses, which in turn should cover a significant period of time, which can not be limited to a few months. Only after the formation of the theoretical basis for possible removal of the matter to the legislature of the country and the last entry in the current legislation of Ukraine.

**Keywords:** *criminal offense, criminal liability, criminal liability basis, the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine.*

*Надійшла до редакції 10.02.2013*



**Я.О. Триньова**

кандидат юридичних наук  
(Національна академія прокуратури України)

УДК 343.85

## **КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

Стаття присвячена складовій механізму протидії злочинності – кримінально-правовому забезпеченню протидії злочинності. Надано визначення цьому поняттю. Проаналізовано значення цієї складової в механізмі спеціальної протидії злочинності.

***Ключові слова:** злочинність, протидія злочинності, нормативно-правове забезпечення, кримінально-правове забезпечення, механізм протидії злочинності.*

Над тлумаченням поняття злочинність та його місцем в суспільстві, а також розробленням механізму (системи) протидії злочинності замислювалися філософи та юристи всіх часів та народів: від давньогрецьких філософів Платона та Аристотеля, юристів епохи просвітництва: Ч. Бекарія, Ш. Монтеск'є, Ч. Ломброзо, його учня – прокурора касаційного суду барона Р. Гарофало, французького соціолога Е. Дюркгейма тощо до сучасних вчених: О.М. Бандурки, О.О. Бандурки, О.А. Герцензона, В.В. Голіни, І.М. Даньшина, Л.М. Давиденка, А.І. Долгової, В.М. Дрьоміна, А.П. Закалюка, В.С. Зеленецького, А.Ф. Зелінського, О.Г. Кальмана, В.М. Куца, О.М. Костенка, О.М. Литвака, Б.В. Лизогуба, В.В. Лунєєва, С.Г. Міщенко тощо.

В доктрині права мають місце різні дефініції злочинності. Узагальнене ж поняття злочинності, можна вивести наступне. Злочинність – історично перехідне, змінне, соціально-правове явище, що являє собою сукупність усіх скоєних в державі злочинів за певний період часу. Деякі кримінологи стверджують, що на певному історичному етапі розвитку суспільства злочинів не було і прийде час, коли злочинів у суспільстві не буде (при цьому не виключається існування окремих ексцесів). Е. Дюркгейм вважав, що злочинність є іманентною, притаманною будь-якому людському суспільству [4]. Ми також є прихильниками саме такої точки зору. Злочинність – невід'ємна складова будь-якого суспільства. Без неї не могло б існувати правопорядного суспільства, ми б просто не змогли його ідентифікувати. Злочинність – є свого роду «вірус», який змушує суспільство виробляти імунітет проти нього, шляхом вдосконалення соціально-правового забезпечення суспільства.

Оскільки злочинність є атрибутом суспільства – знищення її, шляхом боротьби із нею неможливо, адже постає ймовірність знищення і самого суспільства. Відтак для збалансованого, гармонійного співіснування громадського суспільства та злочинності, останній можливо тільки протидіяти. Однак в теорії, відображенням якої стає законодавча практика, щодо останнього терміну ведуться жорсткі суперечки.

У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі, а також законодавстві на позначення діяльності з протистояння злочинності, вжиття заходів,

спрямованих на її зменшення, використовуються різні терміни: «попередження», «профілактика», «боротьба», «контроль», «протидія», «запобігання», «війна», «припинення», «кримінальна політика» тощо. [2] Так, наприклад, у законі України «Про прокуратуру», зокрема у статті 10 зустрічаються обидва терміни «протидія» та «боротьба». [11]

Кожне з цих понять, як зазначалось, викликає наукові дискусії. Найбільш розповсюдженими поняттями для позначення такої діяльності є «запобігання» та «протидія». Однак і тут немає єдиного підходу щодо їх визначення. Так, наприклад О.О. Бандурка, вважає, що термін «протидія» у широкому контексті охоплює і «запобігання» та слугує для визначення загального впливу на злочинність. [1, С.86-87] А.П. Закалюк, вважає, що поняття «боротьба», «протидія» належать до класу узагальнених, які відтворюють загальну сутність, що полягає у чиненні опору і не розкриває сутності «запобігання» [6, С. 321.]

У свою чергу, ми не можемо погодитись зокрема з позицією В.С. Зеленецького, А.І. Долгової [16, С.435.] та інших авторів [17, с.377-387], які вважають, що найбільшою мірою відповідає сутності соціально-правових заходів протистояння злочинності термін «боротьба» [12, с.8]. Наша точка зору обґрунтовується наступним.

На певних етапах свого розвитку суспільство справді вело боротьбу зі злочинцями, використовуючи при цьому спеціальні озброєні загони, підрозділи міліції (поліції), армійські формування, застосовуючи суворі кримінальні санкції: фізичні розправи, катування, а також інші заходи позасудового державного примусу. Але ці заходи об'єктивно не могли вирішити завдань втримання поширення злочинності. Тому останнім часом «боротьбу зі злочинністю», яка довго домінувала в кримінологічно-правничій лексиці, почав витісняти з професійного лексикону термін «протидія злочинності». Можливо зміну термінології можна пояснити усвідомленням безперспективності цієї боротьби через вічність самої злочинності.

Нам імпонує думка професора В.М. Куца в тому, що терміни «боротьба», «війна» більшою мірою визначають репресивний підхід у сфері протидії злочинності з боку держави і є більш вузьким напрямом протидії. Ці терміни якщо і мають право на існування, то лише для характеристики заходів стосовно особливо небезпечних злочинців. У зв'язку з цим ми підтримуємо точку зору тих авторів, які вважають, що терміни «боротьба», «війна» зі злочинністю не розкривають сутності антикримінальних зусиль суспільства та держави. Таку діяльність потрібно окреслювати поняттям «протидія злочинності». Ним охоплюється декілька напрямів впливу на злочинність: загальносоціальний, кримінологічний, кримінально-правовий, криміналістичний тощо. [21, С. 14].

Щодо вживання терміна «контроль над злочинністю», поширеного у західних країнах, особливо в США, слід зазначити, що він не прижився у вітчизняній кримінології. Однак деякі вчені, наприклад О.М. Литвак, А.П. Закалюк [19; 6, с.324] використовують його у значенні «протидія».

Отже, враховуючи викладене, можемо дійти висновку, що протидія злочинності – це складне соціально-правове явище та поняття про нього, в

якому відображено теорію і практику специфічної державно-управлінської діяльності та приватних ініціатив, спрямованих на перешкодження вчиненню злочинів, усунення їх причин і умов, переривання розпочатої злочинної діяльності чи злочинного діяння на різних стадіях їхнього здійснення, притягнення суб'єктів їх вчинення до кримінальної відповідальності і застосування до них заходів кримінально-правового впливу.

Всю сукупність елементів, їх ознак, спрямованих на протидію злочинності називають «механізмом» протидії останній.

Механізм протидії злочинності, як і будь-який механізм в принципі, можна охарактеризувати наявністю певної системи за якою розташовані всі його складові елементи, правилами існування та взаємодії останніх.

Отже механізм протидії злочинності – це система елементів, розташованих за чіткою схемою, існуючих за певними правилами, та виконуючих конкретні функції. Кожний елемент можна характеризувати певними ознаками (суб'єкти, об'єкти, конкретні засоби впливу чи реагування). Елементами механізму протидії злочинності є загальний та спеціальний види протидії. Зазначені елементи за своєю суттю є рівнозначними.

В якості складової механізму протидії злочинності виділяють також правове та інформаційно-аналітичне забезпечення протидії злочинності [21, с. 35-54; 3] Все це, на нашу думку, можна охопити поняттям *нормативно-правове забезпечення протидії злочинності*.

Під нормативно-правовим забезпеченням мають на увазі ефективне нормативне супроводження заходів спеціально-кримінологічної протидії запобігання злочинам. Воно передбачає наявність законів, указів, програм, концепцій запобігання злочинності та окремим її видам. Протидія злочинності потребує надійного правового регулювання різними галузями права: конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального тощо. [21, с. 35]

Інформаційно-аналітичне забезпечення протидії злочинності - це заснована на правових, організаційних, технічних і методичних засадах цілеспрямована діяльність зі збирання, переробки, зберігання, використання інформації, необхідної для ефективного функціонування системи протидії злочинності [3, с. 31].

Отже розглянемо детальніше механізм протидії злочинності, який складається з конкретних видів (загальної та спеціальної) протидії злочинності та з притаманних кожному виду засобів кримінально-правового забезпечення.

Як було зазначено вище, протидія злочинним проявам відбувається за двома напрямками: загальносоціальним та спеціально-кримінологічним. Тобто існує загальна та спеціальна протидія злочинності, а також відповідні їм відносно самостійні механізми їх здійснення.

*Загальна протидія злочинності* – це ефективне функціонування всіх інститутів суспільства та держави, які формують раціональну систему впливу на фактори злочинності, в результаті чого мінімізується кількість злочинних проявів. До суб'єктів загальної протидії злочинності відносяться: держава, державні органи, органи місцевого самоврядування, виконавчо-розпорядчі органи; органи кримінальної юстиції: МВС, СБУ, прокура-

тура, суди; органи загального і господарського управління, інформаційні статистичні, медичні, навчальні, культурно-виховні; громадські організації, об'єднання громадян, окремі громадяни, можуть як опосередковано впливати на запобігання злочинам так і безпосередньо.

Основним пріоритетом загальної протидії злочинності є запобігання злочинним проявам. Відомо, що запобігання охоплює: профілактику, попередження, припинення злочинів.

*Спеціальна протидія злочинності* (точніше – її прояви) – це сукупність кримінально-правових, кримінально-процесуальних, оперативно-розшукових, криміналістичних та кримінологічних засобів, які забезпечують безпосередній правовий та кримінологічний вплив на реальні й потенційні злочинні прояви.

Механізмом такої протидії є юридичні й кримінологічні засоби, за допомогою яких забезпечується правовий і кримінологічний вплив на реальні й потенційні злочинні прояви. Таким чином протидія злочинності у спеціально-кримінологічному, а не загально соціальному розумінні першої зводиться до діяльності органів кримінальної юстиції за двома взаємопов'язаними напрямками: 1) правове реагування на вчинення корупційного злочину; 2) запобігання новим злочинам.

Темпорально першим серед них і основним є реагування на вчинений злочин. На думку В.М. Куца та С.Г. Міщенко це відповідає сучасним реаліям спеціальної протидії злочинності органами кримінальної юстиції в межах здійснення кримінального судочинства: спочатку вони відповідним чином реагують на факт вчинення злочину, а потім під час провадження у кримінальній справі, здійснюють спеціально-кримінологічне запобігання новим злочинам. [18, с.47] Відтак реагування на злочинне діяння є основним практичним завданням органів кримінальної юстиції. В цьому є відмінність спеціального виду протидії злочинності від загального.

Суб'єктами такої протидії є не всі соціальні та державно-правові інституції й навіть не всі правоохоронні органи, а лише спеціально уповноважена на це їх частина, що отримала назву «кримінальна юстиція».

Характерним для діяльності органів кримінальної юстиції є те, що її здійснюють державні правоохоронні органи, організаційно не віднесені до однієї управлінської структури. Але однорідність цілей, завдань та характер цієї сфери правоохоронної діяльності об'єднує цю частину державного правоохоронного апарату в самостійну систему. При цьому відносини між органами (суб'єктами) кримінальної юстиції регламентуються виключно кримінально-процесуальним законодавством. Цілісність цієї системи забезпечується не жорсткими організаційно-управлінськими відносинами, а суто функціональними і процесуальними підпорядкованостями. Такий механізм гарантує суб'єктам кримінальної юстиції незалежність під час прийняття процесуальних рішень, відповідність їхніх рішень закону.

Тепер настав час визначити поняття та склад механізму нормативно-правового забезпечення, протидії злочинності і визначення в ньому місця кримінально-правового забезпечення протидії злочинності.

Поняття нормативно-правового забезпечення протидії злочинності

можна визначити наступним чином: це сукупність юридичних норм, які регулюють відносини у суспільстві у сфері протидії злочинності та мають матеріальне вираження у конкретних нормативно-правових актах (кодексах, законах, підзаконних нормативно-правових актах). Під сукупністю юридичних норм ми розуміємо масив юридичних норм різних галузей права (конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального тощо). Кримінально-правове забезпечення протидії злочинності відноситься до одного з видів нормативно-правового забезпечення протидії злочинності, яке матеріально закріплене в Кримінальному кодексі та Кримінальному процесуальному кодексі України.

Взагалі, на нашу думку, в залежності від обраного критерію можна розмежувати наступні *види нормативно-правового забезпечення протидії злочинності*:

1. За видами протидії злочинності:

- загальне нормативне забезпечення (Міжнародні нормативно-правові акти, Конституція, ЦК, ГК, КУпАП; ЦПК, ГПК, КПК тощо);
- спеціальне нормативне забезпечення (КК, КПК; КВК, підзаконні нормативно-правові акти, галузеві накази Генерального прокурора України тощо).

2. За галузевою приналежністю:

- міжнародно-правове забезпечення (Загальна декларація прав людини (10.12.48.) [5], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (04.11.50.) [14] тощо);
- конституційно-правове (Конституція України);
- цивільно-правове (ЦК, ЦПК, КЗпП, СК, підзаконні нормативні акти (інструкції, накази, листи тощо));
- господарсько-правове (ГК, ГПК, підзаконні нормативно-правові акти);
- адміністративно-правове (КУпАП, підзаконні нормативно-правові акти).

3. За юридичною силою:

- міжнародно-правові угоди (Загальна декларація прав людини (10.12.48.) [5], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (04.11.50.) [14] тощо);

- Конституція України – основний закон держави, який має найвищу юридичну силу, приймається в особливому порядку, і в якому регламентуються найважливіші з її точки зору відносини у суспільстві у сфері організації і функціонування органів держави, державного устрою та правового статусу людини і громадянина. Всі інші нормативно-правові акти, які приймаються на території України, мають відповідати положенням Основного закону України;

- конституційні закони – закони, що вносять певні доповнення чи зміни до Конституції або скасовують її окремі норми (Закон України «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ра-

ди Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 01.02.2011 [7]);

- кодекси – нормативно-правові акти, в яких об'єднано і систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу відносин у суспільстві. Як правило, кодекси виступають основою певної галузі чи підгалузі законодавства (ЦК, ЦПК, ГК, ГПК, СК тощо);

- закони – це всі інші нормативно-правові акти, що регулюють різні відносини у суспільстві в державі й приймаються на основі та на виконання Конституції парламентом у межах його компетенції (Закони України: «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.01. [10], «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 28.11.02. [9] тощо);

- підзаконні нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на те компетентними правотворчими державними органами на підставі та у виконання законів (Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності» від 19.07.05 [22] тощо);

Залежно від юридичної сили підзаконні акти також можна поділити на:

- загальні - поширюються на всю територію та населення України (Концепція Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року, схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2012 р. № 90-р [15]);

- відомчі – поширюються на певну сферу відносин у суспільстві (Наказ Генерального прокурора України №4/2 гн «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів спеціальними підрозділами та іншими установами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю» від 19.09.05, Наказ Генерального прокурора України № 10 гн «Про організацію діяльності органів прокуратури у сфері запобігання і протидії корупції» від 21.06.11 тощо);

- місцеві – мають чинність на території певної адміністративно-територіальної одиниці (Міська цільова комплексна програма профілактики та протидії злочинності в місті Києві «Безпечна столиця» на 2012-2015 роки Додаток рішення Київради від 26.01.2012 року № 16/7353 [20]);

- локальні - регламентують діяльність конкретних підприємств, установ, організацій і поширюються на їх працівників (Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 N 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30.12.2004 N 144/5 [13] тощо).

4. За дією закону у часі:

- чинні на час вчинення конкретного діяння – ч.2 ст.4 КК України;  
- на момент вчинення конкретного діяння чинними не були, проте мають зворотню дію у часі – ст.5 КК України.

5. За дією закону у просторі:

- національні нормативно-правові акти, які передбачають певний вид юридичної відповідальності для осіб (галузеві кодекси України, закони України);

- іноземні нормативно-правові акти, які передбачають певний вид юридичної відповідальності для осіб (галузеві кодекси іноземних держав, закони, підзаконні нормативно-правові акти тощо).

Основною метою всіх перелічених видів нормативно-правового забезпечення протидії злочинності - є протидія злочинності.

Роль видів нормативно-правового забезпечення протидії злочинності у самій протидії злочинності відображається в її функціях.

Можна виділити загальносоціальні та спеціально-юридичні функції видів нормативного забезпечення протидії злочинності.

Під загальносоціальними функціями видів нормативного забезпечення протидії злочинності ми розуміємо напрями взаємодії видів нормативного забезпечення протидії злочинності та інших соціальних явищ як єдності форми та змісту.

До *загальносоціальних функцій* нормативного забезпечення протидії злочинності ми включили наступні:

1) гуманістичну – право, виражене в законі, як складова кожного виду нормативного забезпечення протидії злочинності (кримінально-правове забезпечення, цивільно-правове, конституційне, міжнародно-правове тощо), охороняє та захищає права людства, нації, людини;

2) організаторсько-управлінську – право, виражене в законі, як складова кожного виду нормативного забезпечення протидії злочинності (кримінально-правове забезпечення, цивільно-правове, конституційне, міжнародно-правове тощо), забезпечує можливості окремих суб'єктів на вирішення певних економічних і соціальних проблем;

3) виховну – право, виражене в законі, як складова кожного виду нормативного забезпечення протидії злочинності (кримінально-правове забезпечення, цивільно-правове, конституційне, міжнародно-правове тощо), сприяє становленню людини як правослухняного члена громадянського суспільства, виховує в неї зразки правомірної поведінки і тим самим протидіє злочинності;

4) інформаційну (комунікативну) – право, виражене в законі, як складова кожного виду нормативного забезпечення протидії злочинності (кримінально-правове забезпечення, цивільно-правове, конституційне, міжнародно-правове тощо), інформує людей про волю законодавця.

*Спеціально-юридичні функції* видів нормативно-правового забезпечення протидії злочинності полягають у суто правовому впливі на соціум.

До спеціально-юридичних функцій нормативно-правового забезпечення ми віднесли наступні:

1) регулятивна – це функція, яка спрямована на врегулювання відносин у суспільстві шляхом закріплення бажаної поведінки суб'єктів в тих чи інших галузях права і тим протидіє злочинності;

2) охоронна – це функція, яка спрямована на захист відповідної системи відносин у суспільстві шляхом усунення соціально шкідливих і небезпечних діянь людей та їх об'єднань, відновлення порушених прав суб'єктів.

Отже підводячи підсумок викладеному зазначимо, що основним ви-

дом нормативно-правового забезпечення спеціальної протидії злочинності є кримінально-правовий. Матеріальним втіленням цього виду, як зазначалось, є норми Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України тощо.

За аналогією із системою видів нормативно-правового забезпечення протидії злочинності, в середині кримінально-правового виду протидії злочинності можна також виділити систему його підвидів. До системи підвидів кримінально-правового забезпечення можна віднести їх розмежування за наступними критеріями: 1) галузевою приналежністю; 2) юридичною силою; 3) дією закону у часі; 4) дією закону у просторі.

Як будь-яке соціальне явище, кримінально-правовий вид забезпечення протидії злочинності, можна трактувати як у вузькому так і у широкому сенсі.

У *вузькому сенсі* до кримінально-правового виду забезпечення протидії злочинності відносяться лише норми Кримінального права. При цьому припускаємо, що всі ратифіковані Україною міжнародні зобов'язання мають знайти втілення в нормах чинного КК України.

Якщо кримінально-правовий вид забезпечення протидії злочинності розглядати у *широкому сенсі*, то до нього входять не тільки норми КК України, але й норми інших галузей права, а також міжнародно-правові зобов'язання України. Таке тлумачення випливає з того, що на наше переконання, кримінальне право взагалі, та кримінально-правовий вид забезпечення протидії злочинності зокрема, є верхівкою піраміди, складеної з інших галузей права (видів правового забезпечення протидії злочинності). Так для вірної кваліфікації деяких суспільно-небезпечних діянь, обов'язково потрібні знання не тільки кримінального права, але й конституційного, цивільного, господарського тощо. Результат концентрованого виду знань всіх перелічених галузей права знаходить своє відображення в складах злочинів – нормах кримінального права.

Ми в своїй роботі розглядаємо кримінально-правовий вид забезпечення протидії злочинності саме в широкому сенсі. Можна сказати, що кримінально-правовий вид забезпечення протидії злочинності у широкому сенсі включає в себе інші види (за галузевою приналежністю) нормативно-правового забезпечення протидії злочинності.

Як було зазначено, кримінально-правовий вид, як і будь-який вид нормативно-правового забезпечення протидії злочинності, формально зафіксований у певній формі (джерелі) права.

Відомо, що теорія права розрізняє, так звані, внутрішні та зовнішні форми (джерела) права. Під внутрішньою формою розуміють спосіб його структурної організації та взаємодії складових елементів у межах системи права, яка в свою чергу поділяється на галузі, підгалузі, інститути, окремі норми. Зовнішні форми іноді називають джерелом права, в яких воно забезпечує своє офіційне існування.

Які ж з джерел права характерні для кримінально-правового виду забезпечення протидії злочинності? Враховуючи специфіку цього виду (основа – норми кримінального права) його джерелом є нормативно-правовий акт (Кримінальний кодекс України, Кримінально-процесуальний



кодекс України тощо).

Однак не можна ігнорувати того факту, що останнім часом все частіше набуває розповсюдження і правовий прецедент. Красномовним показником цього є просто «молитви» практичних працівників (суддів, прокурорів тощо) на Постанови пленуму Верховного суду України. На практиці ці «молитви» проявляються в дотриманні цих «рекомендацій» у своїй правозастосовчій діяльності.

Ще одним аргументом на підтвердження існування судового прецеденту в якості сучасного джерела для національного права зокрема в кримінально-правовому виді забезпечення протидії злочинності може бути Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV [8]. Стаття 17 цього закону прямо зазначає, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Таке розповсюдження судового прецеденту в якості джерела права в нашій правовій системі ми вважаємо цілком закономірним об'єктивним явищем. Фактично сьогодні ми є свідками міксу різних правових систем – властивої нам романо-германської (континентальної) із англосаксонською (прецедентною).

На сьогодні, все ще, в теорії права закон визначають як нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або всенародним референдумом, що регулює найважливіші відносини у суспільстві, виражає волю й інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів і особливий порядок прийняття.

Однак, враховуючи наведене вище, таке поняття закону є застарілим, адже, як зазначалось, до законів, тепер можна віднести наряду із класичним нормативно-правовим актом ще і судовий прецедент.

Відтак сучасне поняття закону можна визначити наступним чином: нормативно-правовий акт або рішення суду, прийняті органом законодавчої влади або всенародним референдумом, або Верховним судом, або Європейським судом з прав людини, що регулює найважливіші відносини у суспільстві, виражає волю й інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів і особливий порядок прийняття (щодо прецеденту – прийнятий Верховним судом України або Європейським судом з прав людини).

**Висновок.** Враховуючи викладене, можна сформулювати загальну дефініцію кримінально-правового виду протидії злочинності.

Кримінально-правовий вид забезпечення протидії злочинності - це сукупність юридичних норм, інститутів кримінального права, кримінального процесу, кримінально-виконавчого права, інших галузей права (у випадку бланкетних норм кримінального права) міжнародно-правових угод, галузевих підзаконних нормативно-правових актів, галузевих наказів Генерального прокурора України, які мають матеріальне вираження у Кримінальному кодексі України, Кримінальному процесуальному кодексі Украї-

ни, Кримінально-виконавчому кодексі України, інших галузевих кодифікованих нормативно-правових актах, Міжнародних конвенціях тощо. Суб'єктами застосування зазначених норм є органи кримінальної юстиції.

Кримінально-правове забезпечення протидії злочинності є основним матеріальним підґрунтям, технічним засобом в механізмі спеціального виду протидії злочинності. Саме за допомогою та на підставі кримінально-правового забезпечення протидії злочинності відбувається реагування держави на вчинене суспільно-небезпечне діяння. Таке реагування може проявлятися як у формі застосування будь-якої з форм кримінальної відповідальності до винного, відмови від її застосування так і інших засобів кримінально-правового впливу (примусових заходів медичного характеру чи примусових заходів виховного характеру).

### **Бібліографічні посилання**

1. Бандурка А.А. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы. Монография. / АА Бандурка, Л.М. Давиденко. – Х.: Национальный университет внутренних дел. - 2005. – С.86-87. 302с.;
2. Горшенков А.Г., Горшенков Г.Г., Горшенков Г.Н. Преступность как объект управленческого воздействия. – Сыктывкар: Коми респ. академия госслужбы и упр., 1999.- 92с.;
3. Давыденко Л.М., Давиденко М.Л., Литвинов А.Н. Противодействие преступности: вопросы теории и практики: Курс лекций. – Харьков: Тимченко, 2009. – 152с.;
4. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд/Пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А.Базарова.—М.: Мысль, 1994.— 399с.;
5. Загальна декларація прав людини від 10.12.48. Редакція станом на 10.12.48. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015);
6. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / Закалюк А.П. – К.: «Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – Кн.1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки;
7. Закон України «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 01.02.2011 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, N 10, ст.68;
8. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006. Редакція станом на 14.12.12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>;
9. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» від 28.11.02. Редакція станом на 06.12.12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/249-15>;
10. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.01. Редакція станом на 09.12.12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/2789-14>;
11. Закон України «Про прокуратуру» від 05.11.1991. Редакція станом на 01.12.12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>;
12. Зеленецький В.С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы / Зеленецкий В.С. – Х.: Основа, 1994- 321с.;
13. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998. Редакція станом на 22.06.09. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>;
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України від 04.11.50. Редакція станом на 27.05.09. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

[http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004);

15. Концепція Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року, схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2012 р. № 90-р. Редакція станом на 14.12.12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/90-2012-%D1%80> ;

16. Криминология: учебник / под общ. Ред. А.И. Долговой. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма: Инфра-М. 2010. – 1008с.;

17. Криминология: учебник для вузов (Аргунова Ю.Н., Ванюшкин С.В., Ващенко Ю.В. и др.); под общей ред. д.ю.н., проф. Долговой А.И. – (2-е изд. перераб. и доп.). – М.: Изд-во Норма-Инфра-М, 2002. – 831с;

18. Куц В., Міщенко С. Понятійний апарат правового механізму спеціальної протидії злочинній корупції // Вісник Національної академії прокуратури України, 4 (24), 2011, С.46-51;

19. Литвак О.М. Держава і злочинність: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 304с.;

20. Міська цільова комплексна програма профілактики та протидії злочинності в місті Києві «Безпечна столиця» на 2012-2015 роки. Редакція станом на 14.12.12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // [ufib.com.ua/docs/safety\\_capital\\_2012.doc](http://ufib.com.ua/docs/safety_capital_2012.doc);

21. Проблеми протидії злочинності: підруч. / Кальман О.Г., Козьяков І.М., Куц В.М., Лизогуб Б.В., Мірошніченко С.С., Подільчак О.М., Толочко А.М., Туркот М.С.; за заг. ред. проф.О.Г. Кальмана. – Харків: Вид-во ТОВ фірма «Новасофт», 2010. – 352с.;

22. Указ Президента України «Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності» від 19.07.05. Редакція станом на 19.07.05. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1119/2005>.

#### **Тринева Я.О. Уголовно-правове забезпечення протидії злочинності.**

Стаття посвячена такій складовій механізму протидії злочинності, як нормативно-правове забезпечення протидії злочинності. Автор пропонує своє визначення цього поняття і визначення значення такої складової в механізмі спеціального протидії злочинності.

**Ключевые слова:** *злочинність, протидія злочинності, нормативно-правове забезпечення, уголовно-правове забезпечення, механізм протидії злочинності.*

---

**Труньова Ya.O. Criminal-legal framework of combating crime.** The article deals with component of combating crime mechanism – criminal-legal insuring of combating crime.

The author analyzed the importance of this component in the mechanism of the special fighting crime. The text contained deductive method: from general (the mechanism of anti-crime) to the specific (criminal and legal framework for combating crime). At the beginning of this article she presents the definition of combating crime mechanism. She refers to the system of elements located behind a clear pattern, existing for specific rules and performing specific functions. General and special types of countermeasures are allocated. A brief description of them is given.

Further the attention is focused on a special kind of fighting crime. its inner mechanism is revealed.

The mechanism of this counteraction is legal and criminological means by which ensured legal and criminological impact on the real and potential criminal exposure. So the counteraction against crime in a specially-criminological rather than in general social sense is reduced to the activities of criminal justice in two interrelated areas: 1) legal response to the commitment of a corruption offense, and 2) prevention of future offenses. Then the respond to the criminal act is the main practical goal of the criminal justice system. This difference is a special type of fighting crime from general one.

For the definition of "criminal-legal framework of combating crime" the notion of legal support for fighting crime is revealed. The latter is defined as a set of legal rules regulating relations in the society in combating crime and have a material expression of specific legal acts (codes, laws, legal acts). When a set of legal rules meant an array of legal rules of different branches of law (constitutional, civil, administrative, criminal etc.). Criminal legal support for fighting crime refers to one type of legal support for fighting crime, which

materially embodied in the Criminal Code and Criminal Procedure Code of Ukraine and is the essential.

Criminal legal support for fighting crime is the main material background and technical mean in the mechanism of a special type of fighting crime. It is through and under the criminal legal framework of combating crime occurs state response of committed socially dangerous act. This response can occur both in the form of the use of any form of criminal responsibility to the accused person, the rejection of its use and other means of criminal law impact (compulsory medical measures or compulsory educational measures ).

**Keywords:** *criminality, combating crime, normative legal support, criminal-legal framework, combating crime mechanism.*

*Надійшла до редакції 26.03.2013*

**В.В. Шаблистий**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університету внутрішніх справ)

УДК 343.211

## **ЕФЕКТИВНІСТЬ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ**

Визначено поняття екологічної безпеки людини та досліджено питання ефективності її кримінально-правового забезпечення.

**Ключові слова:** безпека людини, довкілля, навколишнє природне середовище, кримінальний закон.

**Постановка проблеми.** Конституція України у ст. 16 проголосила, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави; у ч. 1 ст. 50 – кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

У першому абзаці Преамбули Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» вказано, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України; у п.п. 1 та 2 ч. 1 ст. 3 – основними принципами охорони навколишнього природного середовища є: пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей.

Наведені положення Основного Закону країни та основоположного закону є підґрунтям для реалізації кожним із нас права на безпечне навколишнє середовище, тобто на таке, яке жодним чином не загрожує як на-

шому життю і здоров'ю, так і нашому природному праву на свідомі батьківство та материнство.

Буквально це означає, що всі інші нормативно-правові акти повинні принаймні не суперечити вказаним. Це стосується також й охоронного законодавства, крайнім та найдієвішим видом якого є Кримінальний кодекс (далі – КК) України.

Слід визнати, що Розділ VIII Особливої частини «Злочин проти довкілля» КК України є справжньою новелою, оскільки вперше на законодавчому рівні на забезпечення охорони природного навколишнього середовища спрямовано 22 статті, дві з яких додано в кінці 2009 р.

Разом з тим детальний аналіз вказаних норм свідчить, що лише в одній статті йдеться про заборону порушення екологічної безпеки, тоді як остання є невід'ємною умовою сталого економічного та соціального розвитку України. Мається на увазі ст. 236 КК України «Порушення правил екологічної безпеки».

О.О. Дудоров зазначає, що екологічна небезпека – це такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Ст. 236 КК України має загальний характер і підлягає застосуванню у разі, коли вчинене діяння не охоплюється конкретними складами злочинів, що посягають на окремі елементи довкілля [2, с. 588].

Проведений аналіз статистичних даних про стан екологічної злочинності в Україні свідчить, що її частка в загальній структурі злочинності є стабільно незначною та становить близько 0,3 % [3, с. 1].

В.В. Локтіонова, дослідивши наслідки злочинів проти довкілля, дійшла до невтішних висновків. Вона вказує, що наявність кримінально-правових заборон не здатна забезпечити безперешкодну реалізацію конституційного права людини та громадянина на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Основними категоріями кримінальних справ, що розглядалися судами України протягом 2006–2010 років, залишаються справи про незаконну порубку лісу (57 % від усіх злочинів проти довкілля), незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (28 %), порушення правил охорони надр (11,5 %), незаконне полювання (2,5 %). Всього лише 2 % припадає на забруднення навколишнього природного середовища. Більшість статей розглядуваного розділу взагалі не застосовуються [4, с. 6].

В.К. Матвійчук справедливо вказує, що сукупність злочинів, які стосуються навколишнього природного середовища, в основному, утворена незаконним полюванням, незаконною порубкою дерев та чагарників, незаконним зайняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, знищенням або пошкодженням лісів [5, с. 37].

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Незважаючи на це, кримінально-правове забезпечення екологічної безпеки людини в цілому є достатнім, потребують лише часткового удосконалення питання його ефективності. Теоретичною базою для такої роботи, крім вже наведених, є праці С.Б. Гавриша та В.К. Матвійчука. Не

можна не вказати на значний внесок у дослідження даної проблеми таких вчених, як С.М. Алфьоров, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, О.І. Бойко, В.І. Борисов, Г.М. Борзенков, Я.І. Гілінський, О.О. Дудоров, В.П. Ємельянов, М.Й. Коржанський, В.М. Куц, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, І.І. Митрофанов, О.П. Литвин, В.І. Осадчий, М.І. Панов, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, А.А. Тер-Акопов, В.П. Тихий, М.І. Хавронюк, Є.В. Фесенко, С.С. Яценко та ін.

Саме тому **метою** цієї статті є дослідження ефективності кримінально-правового забезпечення екологічної безпеки людини та обґрунтування можливих шляхів її підвищення.

**Виклад основного матеріалу.** Ведучи мову про екологічну безпеку людини та про загрози виникнення небезпеки, слід визначитися з основними поняттями.

Безумовно, найповніше безпековий вимір кримінального закону описаний В.П. Тихим. Вчений зазначає, що безпека розуміється як певний факт, як щось цінне й досяжне, що створюється людьми, як деяка ціннісна характеристика предмета. Інакше кажучи, безпека є визначеною необхідністю і благом. Висновок про те, що безпека є необхідністю й благом, знаходить своє підтвердження і при аналізі різних видів безпеки, які зумовлені певними видами небезпеки і протиставляються їм. «Безпека» і «небезпека» – полярні поняття, які заперечують одне одного, між ними немає проміжних понять. Тому поняття безпеки можна визначити через поняття небезпеки, із яким воно перебуває у протилежності. «Безпека» і «небезпека» – слова-антоніми [6, с. 81].

Небезпека не існує сама по собі. Вона виникає від тих або інших предметів, явищ, процесів, діяльності тощо. Безпека, виступаючи формою прояву своєї протилежності, – небезпеки, також окремо від предмета не існує. Безпека – це якість предмета, а не сам предмет, те, чим володіє окремий предмет. Тому є не небезпека, а предмети, які нею володіють. Лише в результаті відхилення, абстрагування цієї якості від самого предмета й утворюється поняття, яке розглядається [7, с. 6].

Великий тлумачний словник сучасної української мови термін «безпека» тлумачить як стан, коли кому-, чому-небудь ніщо, ніщо не загрожує [8, с. 43].

Це ж джерело прикметник «екологічний» ототожнює з терміном «екологія», який, у свою чергу, тлумачить як:

- 1) зв'язок між організмом і довкіллям;
- 2) наука, що вивчає закономірності формування і функціонування біологічних систем та їх взаємодію з навколишнім середовищем [8, с. 563].

Екологію людини слід розуміти як розділ екології, що вивчає взаємодію людини з природними та соціальними чинниками довкілля та розробляє заходи, спрямовані на оптимізацію цієї взаємодії [8, с. 564].

В.П. Тихий вважає, що поняття «безпека», згідно з етимологією цього слова, визначає відсутність небезпеки, тобто відсутність будь-якої загрози особистості, суспільству й державі. Безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Суттєвим в оцінці ступеня безпеки є те, як і ким визначаються зазначені інтереси, наскі-

льки близько вони пов'язані з громадянським суспільством. До того ж необхідно особливо наголосити на прямому зв'язку інтересів держави із задоволенням потреб у забезпеченні існування й можливості прогресивного розвитку особистості й суспільства [6, с. 82].

На підставі викладеного екологічну безпеку людини можна визначити як стан взаємозв'язку людини з природними та соціальними чинниками довкілля (природного навколишнього середовища), якому ніхто і ніщо не загрожує, а вплив існуючих загроз мінімізований.

Заборона на порушення правил екологічної безпеки, будучи загальною стосовно всіх інших кримінально-правових заборон суспільно небезпечних посягань на довкілля, з 2001 р. просто не застосовується. Згідно з даними Державної судової адміністрації України, за вчинення злочину, передбаченого ст. 236 КК України, жодної особи не було засуджено.

О.П. Литвин зазначав, що аналіз злочинів, передбачених у Розділі VIII Особливої частини КК України (статті 236–254), дає змогу виокремити дванадцять складів злочинів із загальної кількості включених до цього розділу, які посягають на екологічну безпеку (це ст. 236–244, 251–253 КК України) [9].

Особливістю всіх цих злочинів є те, що за особливостями законодавчої конструкції їх відносять до матеріальних, а в якості обов'язкових суспільно небезпечних наслідків – створення небезпеки для життя чи здоров'я людей, або загибель людей, або інші тяжкі наслідки.

Разом з тим для нас є незрозумілим той факт, що із виділених злочинів проти екологічної безпеки лише деякі передбачають загрозу виникнення небезпеки (ст.ст. 239, 241, 242, 244, 253 КК України), решта – загибель людей або інші тяжкі наслідки.

Враховуючи очевидні для всіх порушення екологічної безпеки людини та фактичну нульову статистику щодо її кримінально-правового забезпечення, слід замислитися над удосконаленням її правового регулювання.

Прикладів щодо порушення екологічної безпеки людини та відсутності фактів притягнення винних осіб до відповідальності можемо знайти безліч у засобах масової інформації та мережі Internet, тому наводити їх вважаємо недоцільним.

Підтвердженням актуальності нашого дослідження є Конвенція Ради Європи про захист довкілля засобами кримінального права (прийнята 4 листопада 1998 року у Страсбурзі і підписана Україною 24 січня 2006 року) [10]. О.О. Дудоров зазначає, що серед головних рекомендацій цей документ визначає такі:

- 1) розширення кола кримінально караних діянь;
- 2) більш активне застосування грошових санкцій з одночасним підвищенням їх розміру;
- 3) запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб за вчинення екологічних злочинів, пов'язаних із підприємницькою, виробничою та іншою діяльністю;
- 4) захист більшого кола об'єктів довкілля та екологічних цінностей;
- 5) більш активне використання конструкції складів поставлення у не-

безпеку та обґрунтоване поєднання її з матеріальними і формальними складами злочинів з метою підвищення профілактичного потенціалу кримінально-правових заборон [11, с. 687].

Вважаємо, що якісно вплинути на ефективність кримінально-правового забезпечення екологічної безпеки людини в Україні може включення до диспозицій ст. 236–244, 251–253 КК України (а не вибірково, як є зараз), поряд із загибеллю людей та іншими тяжкими наслідками, небезпеки їх настання.

Саме ознака небезпеки настання суспільно небезпечних наслідків дасть змогу правозастосовнику не чекати загибелі людини, а лише її загроза буде підставою для застосування заходів кримінально-правового впливу до осіб, причетних до виникнення небезпеки порушення урівноваженого балансу взаємодії людини й навколишнього природного середовища.

А.М. Шульга одним способів вирішення проблеми, яка полягає у складності встановлення факту існування небезпеки настання наслідків забруднення, називає призначення судово-екологічної експертизи, адже слідчий зобов'язаний використовувати всі наявні і дозволені законом прийоми для досягнення процесуальної мети [12, с. 28].

У зв'язку із цим важко погодитися із О.П. Литвином, який вважає, що концепція безпеки в українській державі є синтезом спеціальної державної й екологічної (загальної) безпеки. Безпека у підсумку стає універсальною системою взаємного захисту прав та інтересів особистості, суспільства й держави. До того ж державна безпека є засобом, а екологічна й громадська безпека – метою визначення й захисту життєво важливих інтересів громадян. Така безпека може бути названа загальною безпекою особистості та суспільства, та їй завжди передують державна або національна безпека (спеціальна безпека держави) [13, с. 155].

На нашу думку, людина, її права і свободи, повинні стояти на першому плані будь-якої діяльності. Вся історія розвитку людства свідчить про занепокоєність держави лише власною безпекою в особі представників влади. Для всіх країн пострадянського простору проблема безпеки людини у різних її сферах виникла приблизно двадцять років тому. Такий стан речей чи не найбільше вплинув саме на екологічну безпеку людини. XX століття ознаменувалося ерою науково-технічного прогресу, який, безумовно, полегшив наше життя, проте його наслідки призвели до незворотних змін у природі. Тому безпека людини зобов'язана стати ключовою проблемою XXI століття, ери інформаційного суспільства.

**Висновки.** Таким чином, на національному та міжнародному рівнях пропонуємо вести мову не про екологічну безпеку, а про екологічну безпеку людини, оскільки у соціальній правовій державі із справжнім громадянським суспільством саме людина є ключовим, центральним елементом політичної системи суспільства.

З метою підвищення ефективності кримінально-правового забезпечення екологічної безпеки людини слід більш активно використовувати конструкції складів поставлення у небезпеку, оскільки це впливає із чинних зобов'язань України перед європейським співтовариством та стане пе-



редумовою застосування слідчим усіх можливих засобів для встановлення істини у справі.

### *Бібліографічні посилання*

1. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України // ВВР України. – 1991. – № 41. – Ст. 546. – Из змінами і доповненнями.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 3-тє вид., перероб. та доп. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К., 2003.
3. Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами Причорноморського регіону України) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г. С. Поліщук. – К., 2006.
4. Локтіонова В. В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження) : монографія / В. В. Локтіонова. – Кременчук, 2011.
5. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія / В. К. Матвійчук. – К., 2005.
6. Тихий В. П. Создание опасности как последствие преступлений против общественной безопасности / В. П. Тихий // Проблемы социалистической законности: Респуб. межведом. науч. сб. – Х., 1991. – Вып. 26. – С. 81–82.
7. Тихий В. П. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности обращения с общепасными предметами : учеб пособие / В. П. Тихий. – К., 1989.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь, 2005.
9. Литвин О. П. Кримінально-правова охорона екологічної безпеки / О. П. Литвин // Юридичний журнал. – № 3/2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3442>.
10. Конвенція про захист довкілля засобами кримінального законодавства (ETS N 172) – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994\\_560](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_560).
11. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Т. 1. – Луганськ, 2012.
12. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. М. Шульга. – Х., 2004.
13. Литвин О. П. Кримінально-правова охорона екологічної й громадської безпеки та безпеки здоров'я населення України: монографія / О. П. Литвин. – К., 2008.

**Шаблыстый В.В. Эффективность уголовно-правового обеспечения экологической безопасности человека.** Определено понятие экологической безопасности человека и исследован вопрос эффективности ее уголовно-правового обеспечения.

**Ключевые слова:** *безопасность человека, окружающая среда, уголовный закон.*

**Shablysty V.V. Effectiveness of criminal legal support of human environmental safety.** The author defined the concept of human environmental safety and researched the effectiveness of its criminal legal support.

It is noted that the Section VIII of the Special Part "Crimes against environment" of the Criminal Code of Ukraine is a real novelty since the first time by law to ensure the protection of the environment are aimed 22 articles, two of which were ammended to the end of 2009.

A detailed analysis of this provision indicates that only one article directly refers to the prohibition of violation of environmental safety, while the latter is an essential condition for sustainable economic and social development of Ukraine. This refers to the art. 236 of the Criminal Code of Ukraine "Faulty environmental security."

It's argued that environmental security is a state of mutual relation fo human rights of natural and social environmental factors (natural environment), which no one is not in danger, and the impact of existing threats minimized.

It is concluded that qualitatively affect the efficiency of the criminal law to ensure environmental security rights in Ukraine may include dispositions to art. 236-244 , 251-253 of the Criminal Code of Ukraine (and not selectively, as there is now), along with loss of life or other grave consequences, hazards of their occurrence.

In order to improve the efficiency of the criminal law to ensure human environmental safety should be greater use of constructions formulations putting in danger, as it follows from the existing obligations of Ukraine to the European community and become a prerequisite for the investigating use of all possible means to establish the truth in the case.

On the national and international levels the author offers to talk not about environmental safety, but the human environmental safety, as in the social legal state with true civil society, it is a key person, a central element of the political system of society.

**Keywords:** *human security, the environment, environment, criminal law.*

*Надійшла до редакції 19.12.2012*

**С.М. Школа**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.292

## **ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ПОРЯДКУ ЗДІЙСНЕННЯ ПОМИЛУВАННЯ В УКРАЇНІ**

Надано характеристику правових норм, що визначають порядок здійснення помилування в Україні.

**Ключові слова:** *помилування засуджених, клопотання про помилування, порядок здійснення помилування.*

**Постановка проблеми.** Одним із основних принципів кримінального права є принцип економії репресії. Покарання повинно забезпечувати досягнення поставлених перед ним цілей, але разом з тим бути мінімально необхідним. Суд призначає у межах санкції певне покарання, яке засуджений зобов'язаний відбутися. Проте нерідко засуджений своєю поведінкою доказує виправлення раніше встановленого вирок суду строку покарання, що зумовлює досягнення і такої мети покарання, як запобігання вчиненню засудженим нових злочинів. Стосовно запобігання вчиненню злочинів іншими особами (загальна превенція), то тут найбільшу роль відіграє закон, який забороняє певне коло діянь під страхом покарання, і меншою мірою – вирок суду з призначеним покаранням. Громадяни більш ознайомлені зі змістом законодавства, чим про практику призначення покарання судами.

Певне значення для загальної превенції може мати й фактично відбутий засудженим строк покарання. На момент вирішення питання про дострокове звільнення від подальшого відбування покарання певна частина строку покарання вже відбута, у зв'язку з чим гострота суспільної реакції на злочин минула, більшість громадян про нього забула. Головне полягає в тому, що відбування покарання в умовах, коли цілі його майже досягнуті, не викликається необхідністю. В цих випадках законодавець за певних умов дозволяє дострокове звільнення засудженого від покарання, зокрема, і на підставі акта про помилування.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** До проблем здійснення помилування зверталися у своїх наукових працях В.В. Голина, М.Д. Дурманов, В.Ю. Квашиш, С.Г. Келіна, В.В. Комаров, П.І. Люблінський, І.Л. Марогулова, К.М. Мірзажанов, О.С. Міхлін, А.В. Наумов, П.С. Ромашкін, В.В. Скибицький, М.С. Таганцев, К.М. Тіщенко, Ю.М. Ткачевський, Б.С. Утєвський, С.С. Яценко та інші вчені. Значну увагу дослідженню інституту помилування приділяють у своїх працях сучасні вітчизняні науковці, зокрема, Ю.В. Баулін, О.М. Литвак, В.Т. Маляренко, А.А. Музика.

**Мета** статті полягає в дослідженні порядку здійснення помилування в Україні, зокрема, виявлення проблемних питань у правовій регламентації цього інституту, а також пошук шляхів удосконалення порядку звільнення від покарання на підставі акта про помилування.

**Виклад основного матеріалу.** Згідно з ч. 2 ст. 87 Кримінального кодексу України [1] актом про помилування може бути здійснена заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років (їх ще довго не будуть милувати, вони “не доросли” до передбаченого двадцятирічного терміну подання клопотання про помилування). Ґрунтуючись на буквальному тлумаченні закону, з наведеного випливає, що помилування засуджених здійснюється лише у виді заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк. Але в дійсності це не так. До того ж і в ст. 2 Положення зазначено, що помилування засуджених відбувається також шляхом: повного або часткового звільнення від подальшого відбування як основного, так і додаткового покарання; заміни покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням. На нашу думку, у Кримінальному кодексі України більш доцільним було б дати повний перелік видів помилування, а не згадувати окремі з них.

Конституцією України [2] передбачено, що діяння, які є злочинами, та відповідальність за них визначаються виключно законами України (п. 22 ч. 1 ст. 92). Оскільки закони мають вищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів, то цілком зрозуміло, що саме ними повинні регулюватися найважливіші питання суспільних відносин. Ми глибоко переконані в тому, що й питання про звільнення від кримінальної відповідальності та покарання також повинні регулюватися законами (так само, як це передбачено у випадках застосування амністії).

Звідси постає необхідність розробки і внесення на розгляд Верховної Ради України законопроекту “Про здійснення помилування в Україні”, який би містив: а) норми, що визначають основні поняття (“помилування”, “акт про помилування”), види помилування, суб'єктів подання клопотання про помилування; б) норми, які встановлюють умови і порядок здійснення помилування; в) повноваження Управління з питань помилування Адміністрації Президента України; г) перелік матеріалів, що мають значення для розгляду цього питання; д) органи виконання указів Президента України про помилування; е) заходи соціальної допомоги помилуваним особам тощо.

Відповідно до ст. 152 “Підстави звільнення від відбування покарання”

Кримінально-виконавчого кодексу України [3] засуджені до позбавлення волі звільняються від покарання, зокрема, у зв'язку з помилюванням. Термін “підстава звільнення” застосовується в різних значеннях. Підставою звільнення в розумінні ст. 152 КВК України є юридичний факт, а саме закінчення строку покарання чи прийняття рішення компетентним органом (судом, Верховною Радою України, Президентом України). Підставою звільнення називають і документ, який засвідчує, що даний юридичний факт мав місце (наприклад, вирок суду, указ про помилювання).

При повному звільненні від основного покарання засуджений перестав відбувати строк позбавлення волі, його терміново звільняють з кримінально-виконавчої установи. Часткове звільнення, як правило, здійснюється шляхом заміни покарання більш м'яким покаранням (строки погашення судимості визначаються, виходячи з нового, більш м'якого виду покарання) або шляхом скорочення терміну покарання на визначений строк. Також застосовується скорочення покарання на якусь частину строку із вказівкою на те, скорочується покарання, чи невідбута частина покарання. У цьому випадку вносяться зміни в облікові документи, визначається строк покарання, який необхідно відбути засудженому, оголошується нова дата звільнення з установи виконання покарань.

Скорочення строку тягне за собою низку визначених пільг: переведення на поліпшені умови тримання, переведення до виправної колонії іншого рівня безпеки, умовно-дострокове звільнення, застосування амністії, переведення з приміщення камерного типу в звичайні жилі приміщення колонії максимального рівня безпеки тощо. У цих випадках обов'язкова для відбуття частина покарання, яка необхідна для отримання пільг, визначається, виходячи зі скороченого помилюванням строку. Цей же строк приймається в розрахунок після звільнення при вирішенні питання про погашення або зняття судимості.

Додатковими покараннями, від яких звільняє помилювання, часто є позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Порушувати клопотання про звільнення або скорочення додаткового покарання можна як під час відбуття основного покарання, так і додаткового.

Практика здійснення помилювання йде шляхом “скорочення основної міри покарання”, “звільнення від дальшого відбування основної міри покарання”. На нашу думку, було б доцільним у кримінальному законодавстві запровадити окремий вид пом'якшення участі засудженого в порядку помилювання – умовне помилювання. Засуджений, щодо якого буде застосоване умовне помилювання, має утриматися протягом невідбутої частини строку покарання від вчинення нового злочину. В цьому разі вирок суду, за яким засуджений відбував покарання, вважається виконаним і втрачає свою силу, а перебіг строку погашення судимості починається з моменту застосування умовного помилювання. Він обчислюється з фактично відбутого основного покарання, а не призначеного за вирок суду. В тих випадках, коли умовно помилювана особа звільнена від основного покарання, але відбуває додаткове покарання, перебіг строку погашення судимості починається з дня відбування додаткового покарання і аналогічно обчис-

люється з фактично відбутого основного покарання. Факт вчинення особою нового злочину, незалежно від його тяжкості і форми вини, – скасовуватиме умовне помилування, тобто засуджений має відбутися покарання, від якого він був умовно звільнений.

Згідно з п. 3 Положення про порядок здійснення помилування [4] право на клопотання про помилування має особа, яка:

- засуджена судом України і відбуває покарання в межах своєї держави;
- засуджена судом іноземної держави і передана для відбування покарання в Україну без умови про незастосування помилування, вирок суду щодо якої приведено у відповідність із законодавством України;
- засуджена в Україні і передана для відбування покарання іноземній державі, якщо відповідна установа цієї держави погодилася визнати і виконати прийняте в Україні рішення про помилування.

В залежності від тяжкості вчиненого злочину, виду призначеного покарання і кількості (уперше чи повторно) клопотань про помилування Положенням встановлені певні умови їх подання. Помилуваним може бути будь-який засуджений. Так, у *виняткових випадках* можуть бути помилувані особи, яких раніше було неодноразово (два і більше разів) засуджено за вчинення умисних злочинів, або до яких раніше застосовувалась амністія, помилування, умовно-дострокове звільнення від покарання, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, звільнення від відбування покарання з випробуванням і якщо вони до погашення або зняття судимості знову вчинили умисний злочин.

Клопотання про помилування засуджених, які не стали на шлях виправлення або не відбули половини призначеного їм строку покарання, а також клопотання осіб, засуджених за тяжкі чи особливо тяжкі злочини, можуть бути задоволені лише за наявності *обставин, що потребують особливо гуманного ставлення*.

Питання про відмежування “виняткових випадків” і “обставин, що потребують особливо гуманного ставлення” не може бути вирішено в загальній формі. В конкретних справах, як правило, зустрічається одразу декілька таких обставин, і саме їх сукупність дозволяє оцінити той чи інший випадок як винятковий, або який потребує особливо гуманного ставлення.

На нашу думку, “винятковий випадок” стосується передусім характеристики посткримінальної поведінки засудженого. Ця поведінка має безпосередньо й вагомо впливати на швидке та об'єктивне вирішення питань у сфері державних чи громадських інтересів. Обставини, що потребують особливо гуманного ставлення, зумовлені певною необхідністю й, очевидно, стосуються тих фактів (подій), що об'єктивно торкаються інтересів засудженого. Однак виникнення цих фактів чи розвиток подій не залежать від його свідомості і волі.

На практиці винятковими випадками вважаються, наприклад, самовіддана поведінка в особливих умовах (під час стихійного лиха), суттєве сприяння в розкритті та розслідуванні злочину тощо. Обставинами, що потребують особливо гуманного ставлення, можуть бути: важке становище сім'ї засудженого, його тяжка хвороба, тяжка хвороба близьких родичів,

які потребують догляду або матеріальної допомоги. Отже, ні “виняткові випадки”, ні “обставини, що потребують особливо гуманного ставлення” не можуть бути викликані зміною влади в країні, політичними реформами тощо. Треба також зазначити, що питання про співвідношення цих категорій в юридичній літературі, що опрацьована нами, не досліджувалося. Певною мірою вони мають синонімічний зміст. Однак аналіз відповідних джерел і юридичної практики у цій сфері дає підстави зробити висновок, що ці поняття не тотожні.

Відповідно до положень Порядку подання до Адміністрації Президента України матеріалів за клопотаннями засуджених про помилування та виконання указів Президента України про помилування [5] клопотання засудженого і матеріали про його помилування (анкета; копії вироків, ухвал, постанов судів; повідомлення про набрання вироку суду законної сили; медична довідка про стан здоров'я засудженого; характеристика тощо) надсилаються адміністрацією кримінально-виконавчої установи до Управління з питань помилування Адміністрації Президента України (далі – Управління з питань помилування). Від якості підготовки та своєчасності направлення зазначених матеріалів залежить правильність та оперативність прийняття рішення про задоволення клопотання про помилування чи його відхилення.

Інколи на адресу Президента України надходять клопотання про помилування від засуджених, в яких вони скаржаться на безпідставність засудження або необґрунтованість тих чи інших положень вироку суду. Такі клопотання не підлягають розгляду, оскільки скарги на безпідставність засудження в порядку помилування не розглядаються. Робити висновки щодо правильності засудження, замінювати чи скасовувати вирок належить до компетенції судів апеляційної та касаційної інстанцій.

Помилування засудженого свідчить про те, що йому виявили довіру, яка повинна на чомусь ґрунтуватися. Тому Управлінням з питань помилування, на яке покладено здійснення підготовки матеріалів для розгляду клопотань про помилування, враховуються характер і ступінь тяжкості вчиненого злочину, особа засудженого, його поведінка, ставлення до праці, участь у громадському житті в місцях відбування покарання, строк відбуття покарання, думка адміністрації кримінально-виконавчої установи, спостережної комісії, служби у справах неповнолітніх (якщо йдеться про неповнолітнього злочинця), громадських організацій і трудових колективів, а в необхідних випадках також думка місцевих органів влади та місцевого самоврядування. Не може залишатися поза увагою минуле засудженого: наявність колишніх судимостей, характер вчинених злочинів, строк перебування на волі після звільнення від відбуття покарання за колишні злочини, підстави звільнення від відбування покарання за раніше вчинені злочини та інші обставини.

Обставини, що враховуються при задоволенні клопотань про помилування, пов'язані, зокрема, з наявністю чи відсутністю чинників, які перешкоджають помилуванню. До них належать обставини, що свідчать:

– про небезпеку особи винного (значна кількість судимостей, особливо жорстокість злочину, активна роль у його вчиненні, антигромадський

спосіб життя до взяття під варту тощо);

– про те, що злочин є особливо тяжким (наявність багатьох обставин, котрі обтяжують покарання, особливо великі розміри викраденого, заподіяння злочином тяжких наслідків, наприклад, загибель кількох осіб, тощо). Перешкодою для помилування засудженого може бути його негативна характеристика, надана адміністрацією кримінально-виконавчої установи.

При вирішенні питання про помилування засудженого враховуються відомості про позитивну характеристику особи, дані про особливі заслуги, про стан здоров'я, матеріальний стан, велику кількість утриманців. Можуть братися до уваги і надзвичайні обставини (наприклад, сім'я засудженого постраждала внаслідок стихійного лиха – такого, як повінь, землетрус, пожежа тощо). Особливе місце серед цих обставин займають відомості про поведінку засудженого під час відбування покарання в місцях позбавлення волі.

Враховання значної кількості обставин при вирішенні питання про помилування обумовлюється, зокрема, й тим, що акт помилування стає відомим великому колу громадян – рідним, співробітникам, сусідам, знайомим тощо. Тому він повинен сприйматися ними як справедливий. Але цього може і не бути при негативній громадській думці про дану особу або вчинений нею злочин<sup>1</sup>.

Підготовлені Управлінням з питань помилування матеріали попередньо розглядаються Комісією при Президентові України у питаннях помилування. У разі відхилення Комісією клопотання про помилування повторне клопотання щодо особи, засудженої до довічного позбавлення волі, за відсутності нових обставин, що заслуговують на увагу, може бути внесено на розгляд Комісії не раніш як через п'ять років, а щодо інших засуджених – не раніш як через рік із часу відхилення попереднього клопотання. Повторне клопотання, що надійшло до закінчення цих строків, повертається заявникові з відповідним роз'ясненням.

Укази Президента України про помилування осіб, які відбувають покарання в установах чи органах виконання покарань, надсилаються для виконання Державній пенітенціарній службі України (далі – ДПтС), яка протягом трьох робочих днів з дня одержання відповідного указу встановлює місце відбування засудженими покарання і надсилає до територіального органу управління ДПтС наказ про виконання указу Президента України про помилування. Територіальний орган управління ДПтС, одержавши наказ, негайно надсилає його для організації виконання адміністрацією кримінально-

<sup>1</sup> Наприклад, у жовтні 2000 р. перед спеціальною комісією з дострокового звільнення федеральної тюрми “Аттіка” в Сполучених Штатах Америки був представлений Марк Чемпен – убивця легендарного Джона Ленона. Чемпен подав клопотання про помилування відповідно до американських законів після відбуття ним двадцяти років у зазначеній тюрмі. Члени спеціальної комісії вирішували його подальшу долю: чи продовжити строк тюремного ув'язнення, чи відпустити під заставу. В інтерв'ю одному з телеканалів Марк Чемпен сказав, що сам Джон Ленон підтримав би його клопотання про помилування. Але засудженому так і не вдалося вийти на волю – комісія відхилила його клопотання. Він вчинив тяжкий злочин і значно високий рівень суспільного резонансу був би в разі його помилування (Аличева М. Век свободи не видать // Киевские ведомости. – 30 сентября 2000 г.).

виконавчої установи. Адміністрація установи негайно ознайомлює з наказом засудженого під підпис, про що робиться відповідний запис на звороті наказу із зазначенням дати ознайомлення. Звільнення помилуваної особи проводиться в день одержання наказу відповідно до вимог статті 153 Кримінально-виконавчого кодексу України.

Про виконання указу Президента України про помилування адміністрація установи негайно повідомляє територіальний орган управління ДПтС, який протягом трьох робочих днів надсилає повідомлення до ДПтС та суду, який постановив вирок, ухвалу або постанову. Після отримання повідомлень щодо виконання указу Президента України про помилування управлінням контролю за виконанням судових рішень департаменту охорони, нагляду і безпеки, режиму та контролю за виконанням судових рішень ДПтС до Управління з питань помилування надсилається відповідне повідомлення.

Укази Президента України про помилування засуджених для виконання надсилаються також:

- щодо осіб, які звільняються від додаткових покарань, - відповідним судам;

- щодо осіб, засуджених до тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, до службових обмежень для військовослужбовців чи до позбавлення військових звань, - Міністерству оборони України;

- щодо інших осіб - відповідним міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади.

Крім того, укази Президента України про помилування засуджених надсилаються Міністерству внутрішніх справ України до відома та іншим державним органам для забезпечення соціальної адаптації осіб, які відбули покарання.

**Висновок.** Таким чином, дослідження інституту помилування, зокрема його видів, умов і порядку їх застосування приводить нас до висновку, що помилуванням може бути будь-яка особа, винувата у вчиненні злочину. Питання про її помилування вирішується на підставі відповідного клопотання, яке подається лише після набрання обвинувальним вирокком суду законної сили. Ми також вважаємо, що потрібно більше висвітлювати роботу Управління з питань помилування Адміністрації Президента України, роз'яснювати людям важливість інституту помилування та його специфіку у порівнянні з іншими інститутами звільнення від покарання.

#### ***Бібліографічні посилання***

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III // *Голос України*. – 2001. – 19 червня.
2. Конституція України від 28 червня 1996 року // *Відомості Верховної Ради України*. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-IV // *Голос України*. – 2003. – 28 серпня.
4. Указ Президента України від 16 вересня 2010 р. «Про Положення про порядок здійснення помилування» // *Урядовий кур'єр*. – 2010. – 21 вересня.
5. Наказ Міністерства юстиції України від 28 вересня 2012 р. № 1439/5 «Про затвердження Порядку подання до Адміністрації Президента України матеріалів за клопотаннями засуджених про помилування та виконання указів Президента України про помилування» // *Офіційний вісник України*. – 2012. – № 79. – Ст. 3211. – С. 570.



**Школа С.Н. Некоторые вопросы осуществления помилования в Украине.** Дана характеристика правовых норм, определяющих порядок осуществления помилования в Украине.

**Ключевые слова:** помилование осужденных, ходатайство о помиловании, порядок осуществления помилования.

**Shkola S.M. Some issues on the procedure of pardon in Ukraine.** The article examines the procedure of pardon in Ukraine. Based on literal interpretation of the law it's noted that pardon of convicts shall be made only in the form of replacement of life imprisonment to imprisonment for a fixed term. But in reality it is not so. Pardon of convicts is also made by a full or partial exemption from further both basic and additional sentence or replace the noncompealed part of a more reduced sentence. Therefore it's proposed to the Criminal Code of Ukraine full list of types of pardon, not to mention some of them.

The author justified the necessity of the elaboration and submission to the Verkhovna Rada of Ukraine of the draft law "On pardon in Ukraine", because the Constitution of Ukraine stipulates that the acts that are crimes, and the responsibility for them are determined by the laws of Ukraine (paragraph 22 of Part 1 of Art. 92). Laws have high validity in the system of legal acts, it is clear that it is their most important issue to be regulated social relations. So the question of exemption from criminal liability and punishment as shall be regulated by the laws (as well as in the cases provided for amnesty).

It is highlighted the desirability of making criminal law in a particular type of mitigation of convicted of participation in the pardon – a conditional pardon. Practice of pardoning is carried out by "reducing principal punishment," "further relief from all the main sentence". A convict for whom will be applied conditional pardon shall refrain for the unserved part of the sentence from committing new crimes. In this case, the judgment by which the convicted person was detained, is considered to be executed and loses its strength and maturity of the course record begins with the use of a conditional pardon.

It is alleged, in particular, any person guilty of a crime may be pardoned, and the question of its pardon is resolved on the basis of the corresponding petition, which is available only after the guilty verdict coming into force. It is necessary to better cover the work of the Pardon Office of the Administration of the President of Ukraine, to explain to people the importance of the institution of pardon and its specificity compared with other institutions of impunity.

**Keywords:** pardon of convicts, petition for pardon, procedure for pardons.

*Надійшла до редакції 20.03.2012*

**М.М. Васілін**

здобувач

(Луганський державний університет  
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

УДК 343.341

## **ОЗБРОЄННЯ ОСОБИ З МЕТОЮ ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ ЯК ФОРМА СПРИЯННЯ ВЧИНЕННЮ ДАНОГО ЗЛОЧИНУ**

Проаналізовано таку форму сприяння вчиненню терористичного акту як озброєння особи з метою вчинення такого злочину; об'єктивні та суб'єктивні ознаки вчинення злочину у цій формі, проведено відмежування від збуту вогнепальної чи холодної зброї, боеприпасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв.

**Ключові слова:** сприяння, терористичний акт, зброя, озброєння.

**Постановка проблеми.** Тероризм залишається однією з найбільших загроз громадській безпеці. Внаслідок вчинення терористичних актів гинуть тисячі людей, знищується їх майно. Не дивно, що як світова спільнота, так і окремі держави докладають максимуму зусиль для протидії цьому явищу, в тому числі шляхом встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню терористичного акту.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Проблемам кримінальної відповідальності за тероризм взагалі та за сприяння вчиненню терористичного акту зокрема присвятили свої праці П.В. Агапов, В.Ф. Антипенко, В.О. Глушков, А.О. Данилевський, С.У. Дикаєв, А.І. Долгова, С.О. Допилка, В.П. Ємельянов, В.С. Зеленецький, А.Е. Ізетов, М.П. Кіреєв, В.С. Комісаров, В.Н. Кубальський, В.А. Ліпкан, В.В. Лунєєв, В.В. Мальцев, Г.М. Міньковський, С.М. Мохончук, В.О. Навроцький, Л.В. Новікова, В.Є. Петрищев, М.В. Семикін, В.П. Тихий, В.В. Устінов, В.П. Шишов та інші. Проте в їх роботах основну увагу приділено або відповідальності за вчинення терористичного акту або співвідношенню сприяння вчиненню терористичного акту із суміжними складами злочинів. У той же час окремим ознакам сприяння вчиненню терористичного акту у науковій літературі приділено недостатньо уваги.

**Метою** цієї роботи є детальна характеристика такої форми сприяння вчиненню терористичного акту як озброєння особи з метою вчинення даного злочину.

**Виклад основного матеріалу.** Незважаючи на те, що озброєння є лише одним з альтернативних діянь, що зазначені у диспозиції статті 258-4 КК України, на нашу думку, дослідження цієї ознаки повинно здійснюватися саме як окремої форми (способу) вчинення такого злочину як сприяння вчиненню терористичного акту, це дозволить дослідити розглядуване діяння в єдності із суб'єктивними ознаками злочину, що сприятиме кращому розумінню його змісту.

Значення терміна «озброєння» збігається з «озброювати», що означає забезпечувати зброєю [1]. На думку О.В. Бриліантова, озброєння полягає у постачанні особі зброї чи боєприпасів [2, с. 17]. П.В. Агапов та К.В. Михайлов визначають озброєння як постачання особі усіх видів зброї, вибухових речовин та вибухових пристроїв [3, с. 76]. В.О. Навроцький та А.О. Данилевський зазначають, що озброєння передбачає надання вогнепальної чи холодної зброї, вибухових речовин, вибухових пристроїв тощо [4, с. 770; 5, с. 34]. В.П. Тихий під озброєнням особи пропонує розуміти надання їй військового спорядження, засобів (зброї, боєприпасів, вибухівки тощо) [6, с. 303]. І.Я. Козаченко тлумачить озброєння як поставку іншій особі і забезпечення її будь-яким видом зброї, бойової техніки, вибухових речовин, вибухових пристроїв тощо [7, с. 478]. Автори іншого підручника визначають озброєння як постачання і забезпечення особи засобами ураження людей чи матеріальних об'єктів – вогнепальною і холодною зброєю, бойовою технікою, вибуховими речовинами і вибуховими пристроями тощо [8, с. 364].

Як бачимо, більшість дослідників визначає озброєння як надання

зброї (постачання, забезпечення можна розглядати як синоніми надання). Вважаємо, що під наданням слід розуміти будь-яку форму передачі предметів (оплатна та безоплатна, надання в користування тощо). Крім цього, майже одноставно дослідники визнають, що до предмета розглядуваного злочину належать також боєприпаси, вибухові речовини, вибухові пристрої тощо, хоча не всі вони підпадають під ознаки зброї.

Видається що, оскільки в законі не конкретизовано, які саме види зброї можуть використовуватися для сприяння вчиненню терористичного акту, недоцільно обмежувати озброєння як надання лише вогнепальної чи холодної зброї, як це роблять В.О. Навроцький та А.О. Данилевський. На нашу думку, під озброєнням слід розуміти надання будь-якої зброї.

У той же час занадто широким видається визначення, наведене В.П. Тихим, зокрема в частині визнання військового спорядження як предмета розглядуваного злочину. На наш погляд, передача особі військового спорядження, що не може виконувати функції зброї (наприклад, елементи одягу, взуття, засобів захисту, предметів побутового вжитку), не відповідає рівню суспільної небезпеки розглядуваного злочину. Таке діяння за певних умов може бути кваліфіковане як співучасть у вчиненні терористичного акту або фінансування тероризму.

На сьогоднішній день ані у вітчизняному законодавстві, ані у науковій літературі не міститься єдиного визначення поняття зброї. О.О. Кац, аналізуючи підходи до визначення зброї, виділяє два з них: об'єктивний та суб'єктивний. Суб'єктивний підхід передбачає мету і мотив використання зброї злочинцем, усвідомлення наявності зброї у співучасників, сприйняття цих ознак потерпілим. При об'єктивному підході критеріями виступають конструктивні особливості (розмір, вага, твердість, гнучкість, гострота), основне призначення при їх створенні, уражаючі якості. Підсумовуючи викладене, О.О. Кац пропонує власне визначення зброї як предмети і пристрої, конструктивно призначені та придатні для ураження цілі [9, с. 107]. Схожої думки додержується і В.А. Робак, який зазначає, що під зброєю необхідно розуміти будь-які небезпечні для життя та здоров'я особи засоби, які винні можуть використовувати у своїй злочинній діяльності [10].

Заслуговує на увагу також визначення зброї, наведене у Модельному законі про зброю (прийнятий на десятому пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД, постанова № 10-11 від 6 грудня 1997 року), де визначено, що зброя – це пристрої та предмети, конструктивно призначені для ураження живої чи іншої цілі та подачі сигналів [11].

З наведених вище визначень можна зробити висновок, що обов'язковими ознаками зброї є конструктивне призначення (для ураження живої чи іншої цілі), небезпечність для життя та здоров'я людини у разі застосування, придатність для використання у злочинній діяльності.

Таким чином, зброю у вузькому розумінні можна визначити як предмети, конструктивно призначені і придатні для ураження живої чи іншої цілі, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини у разі їх застосування. Цим визначенням охоплюються і вибухові пристрої.

На нашу думку, предметом озброєння як форми сприяння вчиненню

терористичного акту слід вважати зброєю у широкому розумінні, яка, окрім зброї у вузькому розумінні, включає:

- предмети, не призначені для ураження живої чи іншої сили, які можуть використовуватися як зброя (наприклад, предмети побутового призначення, спортивне знаряддя тощо);

- боєприпаси;
- вибухові речовини;
- легкозаймисті речовини;
- будь-які інші предмети, які спеціально пристосовані для спричинення шкоди життю та здоров'ю людини.

Така позиція зумовлена тим, що встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню терористичного акту у формі озброєння повинно виконувати попереджувальну функцію, незалежно від того, чи охоплюються предмети, що використовувалися для вчинення терористичного акту, поняттям «зброя». Встановлення кримінально-правової заборони на передачу боєприпасів особі, яка планує вчинити терористичний акт, ускладнить вчинення злочину терористу, який вже має зброєю, адже зброя без боєприпасів становить меншу небезпеку. Передача ж злочинцю вибухової або легкозаймистої речовини створює умови для виготовлення останнім за їх допомогою боєприпасів, вибухових пристроїв тощо, тому також повинна підпадати під ознаки озброєння.

Вивчення способів вчинення терористичних актів також показує, що далеко не всі вони вчиняються із застосуванням «традиційних» видів зброї (вогнепальної, холодної тощо). Як приклад можна навести відомий усім терористичний акт 11 вересня 2001 року в США. Для здійснення вибуху терористи використали пасажирські літаки з великою кількістю пального на борту, а для захоплення літаків використовувалися складні побутові та офісні ножі (які не визнаються холодною зброєю), балони з газом (сльозогінним, перцевим), тобто предмети, які не є зброєю у вузькому розумінні [12].

Щодо моменту закінчення злочину у формі озброєння особи з метою вчинення терористичного акту, то тут у науковій літературі також немає єдиної точки зору. Так, П.В. Агапов та К.В. Михайлов зазначають, що озброєння повинно вважатися з моменту початку надання предметів озброєння (вогнепальної і холодної зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв тощо) [3, с. 77], а О.В. Брілліантов вважає, що такий злочин буде закінченим з моменту отримання особою відповідних предметів [2, с. 17]. На нашу думку, перша точка зору видається більш переконливою, тому злочин повинен вважатися закінченим з моменту вчинення дій, спрямованих на передачу іншій особі (залишення у певному місці, пересилка, відправлення транспортом, передача посереднику тощо) зброї у широкому розумінні, незалежно від того, чи отримала інша особа такий предмет.

З суб'єктивної сторони злочин може вчинятися лише умисно. Особливістю інтелектуального моменту є усвідомлення винною особою:

- ознак предмета, що передається (небезпечність для життя та здоров'я людини, придатність його для використання);
- наміру використання іншою особою предмета, що передається, для

вчинення терористичного акту (при цьому не обов'язково, щоб переданий предмет фактично використовувався для вчинення терористичного акту, навіть якщо інша особа фактично не мала наміру використовувати відповідний предмет для здійснення терористичного акту, а лише удавала, що використає його, склад злочину наявний).

Мотиви і мета вчинення злочину можуть бути різними і на кваліфікацію не впливають. Зауважимо, що незважаючи на використання у диспозиції статті 258-4 КК України формулювання «з метою вчинення терористичного акту», це не є метою вчинення розглядуваного злочину, а лише вказівкою на наміри іншої особи, яка отримує зброю (у широкому розумінні цього поняття). Таке міркування зумовлене тим, що мета злочину становить собою уявлення особи про той результат, якого вона прагне досягти від вчинення конкретного злочинного діяння, заради чого особа допустила суспільно небезпечну поведінку [13, с. 388]. Тобто особа не вчиняє злочин заради іншого злочину.

Залишається відкритим питання про співвідношення складів злочинів, передбачених у статтях 258-4 та 263 КК України, якщо винна особа передає для вчинення терористичного акту вогнепальну (крім гладкоствольної мисливської) чи холодну зброю, боєприпаси, вибухову речовину чи вибуховий пристрій. На нашу думку, в цьому випадку діяння винної особи необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених у цих статтях.

По-перше, ці злочини мають однакову тяжкість, тому не можна сказати, що за рівнем суспільної небезпеки один з них охоплює інший.

По-друге, об'єктивна сторона озброєння іншої особи з метою вчинення терористичного акту охоплює лише одне з діянь, перелічених у диспозиції статті 263 КК України (збут зброї).

По-третє, на відміну від злочину, передбаченого у статті 263 КК України, озброєння здійснюється з усвідомленням того, що зброя буде використана для вчинення терористичного акту.

Таким чином, ми маємо ситуацію, коли діяння підпадає під ознаки двох злочинів, передбачених різними нормами кримінального права, жодна з яких не є спеціальною стосовно іншої, тобто наявна ідеальна сукупність, що зумовлює необхідність кваліфікації за сукупністю злочинів.

**Висновки.** Враховуючи викладене, можна зробити такі висновки. Озброєння, як форма сприяння вчиненню терористичного акту, полягає у наданні іншій особі зброї (у широкому розумінні цього поняття). Під зброєю у широкому розумінні слід розуміти предмети, конструктивно призначені і придатні для ураження живої чи іншої цілі, що становлять небезпеку для життя та здоров'я людини у разі їх застосування, а також предмети, не призначені для ураження живої чи іншої сили, які можуть використовуватися як зброя (наприклад, предмети побутового призначення, спортивне знаряддя тощо); боєприпаси; вибухові та легкозаймісті речовини; будь-які інші предмети, які спеціально пристосовані для спричинення шкоди життю та здоров'ю людини. Злочин є закінченим з моменту вчинення дій, спрямованих на передачу іншій особі відповідного предмета, незалежно від того, чи отримала вона такий предмет. Із суб'єктивної сторони, злочин хара-

ктеризується умисною формою вини із усвідомленням як ознак предмета, що передається (небезпечність для життя та здоров'я людини, придатність його для використання), так і наміру використання іншою особою цього предмета для вчинення терористичного акту. Мотив і мета злочину можуть бути різними і на кваліфікацію не впливають. Якщо предметом розглядуваного злочину є вогнепальна (крім гладкоствольної мисливської) або холодна зброя, боєприпаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, вчинене необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених у статтях 258-4 та 263 КК України.

### **Бібліографічні посилання**

1. Словник української мови [Електронний ресурс] // Академічний тлумачний словник (1970—1980). – Режим доступу : <http://sum.in.ua>.
2. Бриллиантов, А. В. Уголовная ответственность за вовлечение в совершение преступлений террористического характера или иное содействие их совершению / А. В. Бриллиантов // Российский следователь. – 2006. – № 6. – С. 15–18.
3. Агапов П. В. Уголовная ответственность за содействие террористической деятельности: тенденции современной уголовной политики : монография / П. В. Агапов, К. В. Михайлов. – Саратов, 2007.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К., 2010.
5. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 2. – Луганськ, 2012.
6. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. і доп. – Х., 2010.
7. Уголовное право. Особенная часть : учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. – 4-е изд., изм. и доп. – М., 2008.
8. Российское уголовное право. Особенная часть : учебник для вузов. – СПб., 2008.
9. Кац Е. А. Уголовная ответственность за незаконные приобретение, передачу, сбыт, хранение, перевозку или ношение оружия, его составных частей, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кац Е. А. – Красноярск, 2005.
10. Робак В. А. Озброєність як ознака деяких складів злочинів за кримінальним законодавством України [Електронний ресурс] / В. А. Робак // Науковий журнал «Право і безпека». – 2009. – № 4. – Режим доступу : [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/pib/2009\\_4/PB-4/PB-4\\_25.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_4/PB-4/PB-4_25.pdf).
11. Модельний закон об оружии [Електронний ресурс] // Сайт «Законодавство України». – Режим доступу : [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997\\_a16](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_a16).
12. Террористические акты 11 сентября 2001 года в США [Електронний ресурс] // Сайт «Катастрофы земного шара». – Режим доступу : <http://www.primenews.com.ua/aviakatastrofy/terroristicheskie-akty-11-sentyabrya-2001-goda-v-ssha.html>.
13. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К., 2011.

**Василин Н.Н. Вооружение лица с целью совершения террористического акта как форма содействия совершению данного преступления.** Проанализирована такая форма содействия совершению террористического акта, как вооружение лица с целью совершения данного преступления; объективные и субъективные признаки совершения преступления в данной форме, проведено разграничение от сбыта огнестрельного или холодного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ, взрывных устройств.

**Ключевые слова:** *содействие, террористический акт, оружие, вооружение.*

---

**Vasilin M.M. Armament person to commit a terrorist act as a form of assistance to**

**the commitment of this crime.** The paper analyzes a form of assistance to the commitment of a terrorist act as armament of a person to commit the offense; objective and subjective attributes of committing a crime in that form, there is the separation from trafficking of firearms or side weapons, ammunition, explosives and explosive devices.

It's stated that terrorism remains one of the greatest threats to public safety. As a result of terrorist acts thousands of people are killed, their property is destroyed. It's not surprisingly, both the international community and states are making every effort to combat this phenomenon, including by establishing criminal responsibility for promoting terrorism.

The subject of arms as a form of assistance to the commitment of a terrorist act to be considered a weapon in the broadest sense, which, in addition to weapons in a narrow sense, includes: 1) items are not designed to destroy living or other forces that may be used as a weapon (eg., household items, sports equipment etc.), 2) ammunition, 3) explosives, 4) flammable substances, 5) any other items that are specially adapted to cause damage to life and health.

This position is due to the fact that the criminalization of facilitating the commitment of a terrorist act in the form of weapons must perform preventive function, regardless of whether the covered items used to commit a terrorist act, with the term "weapon". Setting the criminal law prohibition on the transfer of ammunition to a person who intends to commit a terrorist act, complicate terrorists commit a crime that already has weapons, because weapons without ammunition is less dangerous. Transfer to offender explosive or flammable substances creates the conditions for making them to last for ammunition, explosive devices, etc., so as to belong to arms features.

**Keywords:** *assistance, act of terrorism, arms, arming.*

*Надійшла до редакції 26.02.2013*

**О.В. Вознесенська**

здобувач

(Харківський національний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.3

## **СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ВИКРАДЕННЯ», «РОЗКРАДАННЯ», «ГРАБІЖ»**

З урахуванням висловлених з цього питання наукових позицій та його вирішення на рівні вітчизняного та зарубіжного законодавства з'ясовано зміст понять «викрадення», «розкрадання», «грабіж» та встановлено співвідношення між ними.

**Ключеві слова:** *викрадення, розкрадання, грабіж, ознаки, співвідношення.*

**Постановка проблеми.** Грабіж є одним з найпоширенішим злочинних посягань на права і свободи людини, а також громадські та державні інтереси. Ознаки грабежу надано у диспозиції ст. 186 КК, де його визначено як відкрите викрадення чужого майна. Водночас поняття «викрадення» має місце у багатьох інших статтях, а саме: ст. 115, 146, 158, 262, 308, 312, 313, 357, 410, 432, 444 КК України. Крім того, ст. 289 КК, яка встановлює відповідальність за незаконне заволодіння транспортним засобом, охоплює своїми ознаками також і заволодіння шляхом відкритого викрадення, у ст. 433 КК в якості одного з видів насильства над населенням в районі воєнних дій вказано на відібрання майна під приводом воєнної необхідності, в ст. 438 КК в якості одного з різновидів порушення законів та звичаїв війни

передбачено розграбування національних цінностей на окупованій території, а в ст. 446 КК в якості ознаки піратства вказано пограбування. Між тим у кримінальних кодексах багатьох зарубіжних держав грабіж визначено як відкрите розкрадання чужого майна і надано визначення такого родового поняття як «розкрадання». У зв'язку з цим виникають питання щодо співвідношення понять «викрадення», «розкрадання» і «грабіж», встановлення їх спільних рис та відмінностей, а також щодо визначення складів злочинів, ознаками яких охоплюються діяння, що можуть бути розцінені як грабіж, та розробки загального поняття грабежу.

**Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Питанням кримінально-правової характеристики грабежу приділяли увагу багато вітчизняних та зарубіжних вчених, особливо М.І. Бажанов, В.С. Батиргареєва, Г.М. Борзенков, В.О. Владимиров, Л.Д. Гаухман, М.А. Гельфер, В.О. Глушков, О.П. Дячкін, В.П. Ємельянов, В.В. Єраксін, М.М. Ісаєв, Л.М. Кривоченко, Г.А. Крігер, В.Г. Кундеус, Ю.І. Ляпунов, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, М.П. Михайлов, М.І. Панов, В.П. Тихий, І.С. Тишкевич, Є.Ф. Фесенко, М.І. Хавронюк та інші. Однак ці роботи зазвичай були присвячені питанням кримінальної відповідальності за грабіж як злочин проти власності або за інші окремі види викрадення, в яких замало уваги приділялося дослідженню питань щодо визначення загального поняття грабежу. Проте у сучасний момент виникла нагальна потреба у цьому, оскільки Кримінальний кодекс України встановлює відповідальність за грабіж у кількох статтях, які містяться у різних розділах Особливої частини КК. Зазначене породжує питання про сутність грабежу, а саме: з одного боку, про те, чи будь-яке викрадення є грабежем, а з іншого – чи вичерпуються ознаками грабежу ознаки таких діянь як «відібрання», «розграбування», «пограбування».

**Виклад основного матеріалу.** Поняття «викрадення» і «розкрадання» є досить близькими по суті і нерідко використовуються у кримінальному законодавстві як взаємозамінювані слова-синоніми, що у теорії кримінального права іноді породжує думки, що охоплювані цими поняттями діяння є рівнозначними. Так, на думку П.С. Матишевського, поняттю «викрадення» властиві всі ті ознаки, що і поняттю «розкрадання», а тому вичленування із загального поняття «розкрадання» окремої його частини, яка охоплюється у юридичній літературі поняттям «викрадення», є теоретично недоцільним та практично невиправданим. Уживані у законі в одному випадку поняття «розкрадання», а в іншому «викрадення» є різною формою граматичного вираження одного й того самого поняття [1, с. 50–51]. С.М. Кочої також вважає, що «розкрадання» і «викрадення», будучи однокореневими і етимологічно схожими словами, ідентичні як суспільно небезпечні дії [2, с. 110].

Проте, якщо й можливо говорити про деяку однаковість понять «розкрадання» і «викрадення» і розглядати останнє поняття як частину першого, то лише у тому випадку, коли йдеться про злочини проти власності, хоча й у цьому випадку їх не можна ототожнювати. У цьому зв'язку вельми цікавими є висновки щодо співвідношення «розкрадання» і «викрадення»,



які мають місце в одній з публікацій Н. Антонюк, а саме:

«Співвідношення «розкрадання» і «викрадення» можна проілюструвати так:

– «розкрадання» і «викрадення» різні за об'ємом і змістом поняття, тому їх не слід ототожнювати;

– поняттям «розкрадання» охоплюються вісім визначених законом форм: крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство, привласнення, розтрата, заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем;

– «викрадення» охоплює лише три форми розкрадання: крадіжку, грабіж і розбій;

– суспільно небезпечне діяння у «розкраданні» полягає у заволодінні чужою рухомою річчю, а у «викраденні» – у її вилученні;

– розкрадання і викрадення співвідносяться як ціле та частина» [3, с. 280].

Однак співвідношення розкрадання і викрадення як цілого і частини має місце лише у тих випадках, коли йдеться про злочини проти власності або про заволодіння предметами спеціального призначення такими ж способами, що передбачається у спеціальних нормах КК України, які встановлюють відповідальність за:

– викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 262 КК);

– незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289 КК);

– викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 308 КК);

– викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 312 КК);

– викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 313 КК);

– викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства (ст. 410 КК).

Аналогічні склади злочинів у переважній більшості кодексів пострадянських держав містять термін «розкрадання» або «розкрадання чи вимагання» в залежності від того, чи віднесене вимагання до різновидів розкрадання чи ні, за винятком складу незаконного заволодіння транспортним засобом, оскільки, крім КК України, більш у жодному кодексі будь-якої держави цей склад не містить ознак посягання на власність, а навпаки, у цьому складі чітко вказано, що тут маються на увазі випадки, які не поєднані з «розкраданням» чи «привласненням» транспортного засобу. В той

же час у кодексі жодної держави не названо «розкраданням» такі злочини, як викрадення людини, викрадення відомостей чи предметів, що становлять державну таємницю, викрадення відомостей, документів чи предметів, що становлять комерційну або банківську таємницю, тощо.

Тобто поняття «викрадення» у багатьох випадках виходить за межі поняття «розкрадання» і не є його складовою частиною.

У цьому зв'язку слід погодитися з В.Г. Кундеусом, що співвідношення «викрадення» і «розкрадання» можна представити у вигляді системи із двох кіл, що перетинаються. Кожне з цих понять у тій чи іншій мірі ширше за інше, але якоюсь мірою (особливо, коли йдеться про злочини проти власності) вони можуть і збігатися за обсягом. Категорії «викрадення» і «розкрадання» збігаються за обсягом при вчиненні викрадення майна, оскільки викрадення майна водночас виступає і як видова категорія «викрадення» і як видова категорія «розкрадання». Ознаками викрадення тут є незаконне заволодіння шляхом фізичного вилучення рухомим майном, а ознаками розкрадання – обернення майна на свою або інших осіб користь із корисливих спонукань. Інші злочини можуть належати або лише до викрадення, або лише до розкрадання [4, с. 149].

Так, лише до розкрадання можна віднести шахрайство (ст. 190 КК), привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК) та вимагання (ст. 189 КК) за умови віднесення вимагання до різновидів розкрадання, але лише до викрадення можна віднести викрадення людини (ст. ст. 146, 444 КК), викрадення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму або скриньки з бюлетенями (ч. 5 ст. 158 КК).

Отже, не будь-яке викрадення є розкраданням і не будь-яке розкрадання є викраденням. На це вказують також визначення розкрадання, які мають місце у примітках перших до ст. 175 КК Республіки Казахстан, ст. 164 КК Киргизької Республіки, ст. 158 КК Російської Федерації, ст. 244 КК Республіки Таджикистан, ст. 227 КК Туркменістану, а саме: «Під розкраданням у статтях цього Кодексу розуміються вчинені з корисливою метою протиправні безоплатні вилучення та (або) обернення чужого майна на користь винного чи інших осіб, що заподіяло шкоду власнику або іншому володільцю цього майна» [5; 6; 7; 8; 9].

Тобто формулювання «вилучення та (або) обернення» вказує на те, що законодавець, узагальнюючи всі форми розкрадання, визнає можливість вчинення окремих форм розкрадання не тільки шляхом вилучення, водночас підкреслює те, що у всіх випадках має місце обернення майна на користь винного чи інших осіб. Виходить, що загальною ознакою всіх форм розкрадання є обернення майна на користь винного чи інших осіб, яке може здійснюватися як із попереднім вилученням майна, так і без нього. Так, не відбувається попереднього вилучення майна при вчиненні шахрайства, привласнення, розтрати, заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем та вимагання (якщо вимагання відносити до різновидів розкрадання), бо при вчиненні шахрайства та вимагання потерпілий сам

передає майно винній особі, а при вчиненні привласнення, розтрата чи заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем це майно вже ввірене винній особі чи вона має щодо цього майна певні повноваження на законних підставах.

Вилучення ж припускає протиправне захоплення майна, виведення його із володіння власника поза його волею, проти його згоди або без його згоди [10, с. 30, 104]. Таке протиправне захоплення та вилучення майна властиве тільки для таких форм розкрадання, як крадіжка, грабіж і розбій. «У даних формах розкрадання, – зазначає В.Г. Кундеус, – майно фізично переміщується із володіння потерпілого у незаконне володіння викрадача проти волі власника чи іншого володільця» [4, с. 153]. Про це також пишуть В.О. Владимиров і Ю.І. Ляпунов: «Викрадення майна – об'єктивна ознака таких форм розкрадання як крадіжка, грабіж і, з деякими особливостями, розбій» [11, с. 94]. П.С. Матишевський також вважає, що вилучення майна характерне тільки для крадіжки, грабежу і розбою [1, с. 33], і таку думку підтримують багато інших вчених.

Тобто суть викрадення як форми розкрадання полягає у тому, що майно вилучається, захоплюється безпосередньо винною особою, виводиться нею із володіння потерпілого і фізично переміщується у незаконне володіння винної особи проти волі власника чи іншого володільця. До того ж предметом викрадення може бути лише рухоме майно чи інші предмети спеціального призначення. Тоді як предметом інших форм розкрадання можуть бути також нерухоме майно, право на майно, а при вчиненні вимагання – майно, право на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру.

З іншого боку, розкрадання шляхом крадіжки, грабежу і розбою виступає як форма викрадення, оскільки, як зазначив В.Г. Кундеус, за предметом посягання конкретні викрадення поділяються на три групи: 1) викрадення людини, 2) викрадення майна, 3) викрадення предметів з особливим режимом обігу, які становлять собою видові категорії викрадення [4, с. 56]. Але тут одразу ж виникає питання про те, які види предметів викрадення можуть виступати в якості предметів грабежу.

Крім зазначених вище складів злочинів, які містять ознаки викрадення (ст. 185, 186, 187, 262, 289, 308, 312, 313, 357, 410 КК), чинний КК України згадує про викрадення також у таких випадках:

- умисне вбивство викраденої людини (п. 3 ч. 2 ст. 115 КК);
  - викрадення людини (ст. 146 КК);
  - викрадення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму або скриньки з бюлетенями (ч. 5 ст. 158 КК);
  - викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання (ст. 188-1 КК);
  - викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених (ст. 432 КК);
  - викрадення осіб, які мають міжнародний захист (ст. 444 К).
- Крім того, у деяких статтях також мають місце ознаки викрадення,

хоча використовуються інші терміни, а саме:

– незаконне заволодіння тілом (останками, прахом) померлого, урною з прахом померлого, предметами, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого (ст. 297 КК);

– незаконне заволодіння будь-яким способом паспортом або іншим важливим особистим документом (ч. 3 ст. 357 КК);

– протизаконне відібрання майна під приводом воєнної необхідності, вчинюване щодо населення в районі воєнних дій (ст. 433 КК);

– розграбування національних цінностей на окупованій території (ст. 438 КК);

– піратство у вигляді пограбування або інших ворожих дій щодо екіпажу чи пасажирів захопленого судна (ст. 446 К).

При вирішенні питання про те, в яких складах викрадення в альтернативному порядку містяться ознаки грабежу, слід виходити з єдності діяння та предмета злочину.

Як вже зазначалося раніше, грабіж є різновидом викрадення майна, де суть діяння полягає у вилученні рухомого майна із володіння потерпілого і фізичного переміщення у незаконне володіння винного.

Виходячи з цих ознак, викрадення ніяким чином не можна вчинити шляхом грабежу, наприклад, викрадення електричної або теплової енергії, бо у ст. 188-1 КК прямо вказується, що її «викрадення» можливе лише шляхом її самовільного використання. У зв'язку з цим взагалі викликає сумнів доцільність присутності терміна «викрадення» у ст. 188-1 КК, оскільки передбачені тут діяння не відповідають ознакам викрадення ані за ознаками діяння, ані за ознаками предмета викрадення.

Інші склади викрадення відповідають ознакам викрадення як за ознаками діяння, так і за ознаками предмета злочину, але за ознаками саме діяння та предмета злочину далеко не всі відкриті викрадення можна вважати грабежем, оскільки грабіж – це особливий вид викрадення, який, з одного боку, є різновидом викрадення, а з іншого – різновидом розкрадання, тому, крім загальних ознак викрадення, йому додатково притаманні також ознаки розкрадання.

Як діяння грабіж складається не тільки з вилучення предмета розкрадання, але й з обернення цього предмета з корисливою метою на користь винного чи інших осіб. Тобто грабіж, як будь-яке розкрадання, не може мати місця без спрямованості на збагачення винного або інших осіб. Тому і предметом грабежу можуть бути лише такі рухомі речі, які слугують засобом досягнення корисливої мети збагачення.

У цьому зв'язку слід погодитися з В.О. Владимировим і В.І. Холостовим, які стверджують, що предметом посягання при вчиненні грабежу можуть визнаватися лише такі матеріальні речі, які мають споживчу та менову (ринкову) вартість [12, с. 23].

Отже, не можуть бути предметом грабежу при вчиненні викрадення власне людина (п. 3 ч. 2 ст. 115, ст. 146, ст. 444 КК), виборчі бюлетені, бюлетені для голосування на референдумі, виборчий протокол чи протокол комісії з референдуму або скринька з бюлетенями (ч. 5 ст. 158 КК), тіло

(останки, прах) померлого, урна з прахом померлого, предмети, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові померлого) (ст. 297), документи, штампи, печатки, паспорт або інші важливі особисті документи (ст. 357 КК).

Водночас спеціальними нормами грабежу щодо загальної норми, яка встановлена у ст. 186 КК України, виступають ознаки відкритого викрадення, які в альтернативному порядку передбачені у статтях 262, 289, 308, 312, 313, 410, 432, 433, 438, 446 КК України.

При цьому у деяких статтях, які встановлюють відповідальність за грабіж, використовуються далеко не традиційні для кримінального законодавства терміни: у ст. 433 КК йдеться про протизаконне *відібрання* майна під приводом воєнної необхідності, у ст. 438 КК – про *розграбування* національних цінностей на окупованій території, у ст. 446 КК – про *пограбування* при вчиненні піратських дій.

Коментуючи положення цих статей, автори зазначають, що ознаками цих понять охоплюється не тільки грабіж. Отже під «відібранням» майна у ст. 433 КК розуміється незаконне заволодіння ним шляхом грабежу, розбою, шахрайства [13, с. 1374; 14, с. 812]; поняття «розграбування», яке використовується у ст. 438 КК, є досить широким і означає заволодіння цінностями будь-яким шляхом (крадіжки, грабежу, розбою, шахрайства, вимагання, привласнення) та у будь-якому їх вигляді (рухоме чи нерухоме майно, а також природні об'єкти, які не вилучені з природного стану) [15, с. 73]; під поняттям «пограбування» у ст. 446 КК розуміється заволодіння матеріальними цінностями шляхом грабежу або розбою [13, с. 1396; 14, с. 829].

**Висновки.** Таким чином, можна дійти висновку, що, відповідно до чинного КК України, грабіж виступає як окремий субінститут у межах кримінально-правового інституту викрадення. Особливість цього субінституту полягає в тому, що він містить не тільки ознаки викрадення, але й ознаки розкрадання рухомих речей, які мають споживчу та менову (ринкову) вартість.

З урахуванням викладеного можна надати субінституту грабежу таке загальне визначення: грабіж – це відкрите вилучення та повернення чужих рухомих речей, які мають споживчу та менову (ринкову) вартість, на користь винного чи інших осіб, що завдало шкоду власнику або іншому володільцю цих речей.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Матышевский П.С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления / П.С. Матышевский. – К., 1996.
2. Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности / С.М. Кочои. – М., 2000.
3. Антонюк Н. «Розкрадання» та «викрадення»: співвідношення понять / Н. Антонюк // Проблеми державотворення і захист прав людини : матеріали XVIII регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 26–27 січня 2012 р.). – Л., 2012. – С. 278–280.
4. Кундеус В.Г. Кримінально-правова характеристика викрадення : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кундеус В. Г. — Х., 2004.
5. Уголовный кодекс Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pavlodar.com>.
6. Уголовный кодекс Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим

доступа : <http://www.madialawca.org>.

7. Уголовный кодекс Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.consultant.ru>.

8. Уголовный кодекс Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.legislationline.org/ru>.

9. Уголовный кодекс Туркменистана [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://aarhus.ngo-tm.org>.

10. Владимиров А. А. Квалификация похищений личного имущества / В.А. Владимиров. – М., 1974.

11. Владимиров В. А. Ответственность за корыстные посягательства на социалистическую собственность / В.А. Владимиров, Ю.И. Ляпунов. — М., 1986.

12. Владимиров В.А. Ответственность за грабеж и личность грабителя / В.А. Владимиров, В.И. Холостов. – М., 1976.

13. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України (2-е вид., перероб. та доп.) / за заг. ред. П.П. Андрушко, В.Г. Гончаренко, Є.В. Фесенко. – К., 2008.

14. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 4-те вид., перероб. та доп. / відп. ред. С.С. Яценко. – К., 2005.

15. Миронова В.О. Проблеми кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни : монографія / за заг. ред. В.П. Ємельянова. – Х., 2007.

**Вознесенская Е.В. Соотношение понятий «похищение», «хищение», «грабеж».**

С учетом существующих по данному вопросу научных позиций и его разрешения на уровне отечественного и зарубежного законодательства выявлено содержание понятий «похищение», «хищение», «грабеж» и установлено соотношение между ними.

**Ключевые слова:** похищение, хищение, грабеж, признаки, соотношение.

**Voznesenska O.V. Correlation between concepts "larceny", "theft", "robbery".**

In view of expressed on the issue scientifically opinions and solving it at the level of domestic and foreign laws the author clarified the meaning of "larceny", "theft", "robbery" and the correlations between them.

Correlation of larceny and theft as a whole and a part only occurs in cases where crimes against property or the seizure of items of special purpose such as manner that provides for special rules of the Criminal Code of Ukraine.

The term "larceny" in many cases goes beyond the concept of "theft" and not an integral part.

Correlation of "larceny" and "theft" can be represented as a system of two circles that overlap. Each of these concepts in varying degrees wider than the other, but to some extent (especially when it comes to crimes against property), they may be the same volume. Categories "larceny" and "theft" by the same amount in the commission of larceny as larceny at the same time serves as a species category of "larceny" as a species category "theft". Signs of larceny there is misappropriation by the physical removal of movable property, and theft features - reversal of its property or others benefit from selfish motives. Other crimes may belong or just to larceny or theft only.

Under the current Criminal Code of Ukraine robbery is as a separate subinstitute within the criminal-legal institution of larceny. The peculiarity of this subinstitute is that it contains not only the signs of larceny, but also signs of theft of movable things that are use- and exchange (market) value.

In view of the foregoing it's possible to give a general definition of the subinstitute of robbery: robbery is an open extract and inversion of another's movables things which have consumer and exchange (market) value, in favor of the perpetrator or others, causing harm to the owner or holder of other things.

**Keywords:** larceny, theft, robbery, signs, correlation.

*Надійшла до редакції 20.02.2013*

**Є.О. Гладкова**  
здобувач  
(Харківський національний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.9 (477)

## **ІНДИВІДУАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

Висвітлено проблеми індивідуальної профілактики насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ.

*Ключеві слова:* працівники органів внутрішніх справ, індивідуальна профілактика, ризик, виконання службових обов'язків.

**Постановка проблеми.** Як свідчать статистичні дані МВС України, з кожним роком кількість насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ зростає. Не знижується також тенденція посягань на життя працівників правоохоронних органів у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків.

Вважаємо необхідним приділити увагу індивідуальній профілактиці насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ України.

Індивідуальна профілактика являє собою цілеспрямовану роботу з конкретною людиною, схильною до протиправної поведінки, та її найближчим оточенням. Життєва позиція особи є основою для застосування до неї спеціальних заходів профілактичного впливу, коли її погляди, мотиви, орієнтації проявилися в антигромадській поведінці.

Індивідуальна профілактика насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ багато в чому пов'язана з існуючою потребою впливати на тих осіб, від яких можна очікувати вчинення таких злочинів, та їх соціальним середовищем (наприклад, мала соціальна група). На думку багатьох вчених, об'єктом такої діяльності повинні бути певний контингент осіб, які мешкають на визначеній території, поведінка і спосіб життя яких свідчать про реальну можливість скоєння злочинів [1, с. 23–27].

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета.** На сьогодні у кримінологічній науці проблема індивідуальної профілактики не піддавалася глибокій системній розробці. У спеціальних дослідженнях Г.А. Аванесова, Ю.М. Антоняка, С.І. Герасимова, В.В. Голіни, О.М. Джужи, А.Ф. Зелінського, Н.С. Лейкіної, Г.М. Міньковського, Г.С. Сарсікова проблеми здійснення впливу та реалізації заходів індивідуальної профілактики майже не порушувалися. Тому є актуальною проблема окреслення основних механізмів та засад реалізації індивідуальної профілактики насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ.

**Виклад основного матеріалу.** Деякі загальні вимоги (принципи) індивідуальної профілактики насильницьких злочинів проти працівників ор-

ганів внутрішніх справ можуть бути узяті з інших напрямків правозастосовної діяльності, де тактичні проблеми вже глибоко вивчені та сформульовані. Так, у роботах з криміналістичної тактики вона характеризується як сукупність науково обґрунтованих тактичних прийомів, засобів, методів і рекомендацій із застосуванням у різних ситуаціях залежно від поставлених задач [2, с. 3–5].

Вимоги або принципи індивідуальної профілактики розробляються на основі використання емпіричних даних та визначення закономірностей застосування логічних, психологічних, управлінських та організаційних конструкцій для впливу на такий специфічний об'єкт діяльності, яким є людина.

Індивідуальна профілактика насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ здійснюється шляхом спонукання осіб до добровільної відмови від розпочатої ними антигромадської та протиправної діяльності або припинення цих дій. Для цього є необхідним застосування комплексу заходів, які за характером, суб'єктом, наслідками або іншими ознаками, здатні взаємно замінити один одного при створенні комплексу контрольних-попереджувальних заходів. По-перше, це дозволить значно обмежити витрати часу на корекцію протиправної поведінки особи. По-друге, припинення звичайно пов'язане із притягненням до кримінальної відповідальності, а профілактика злочинних діянь є більш гуманним заходом, адже не породжує кримінально-правових наслідків.

Профілактика завжди спрямована на спілкування з людиною. Форми, зміст, способи спілкування сприймаються по-різному залежно від групової та індивідуальної психології, стану психіки різних людей, тобто мають визначені соціально-психологічні закономірності та індивідуальні особливості [3, с. 108].

Спрямовуючи індивідуальну профілактику на особу, необхідно враховувати умови, обставини, ситуації, що сприяють чи полегшують скоєння кримінально карних діянь. Індивідуальна профілактика відіграє роль соціального інструмента, метою якого є нейтралізація або усунення негативних внутрішніх рис, коригування поведінки.

В.М. Бурлаков пропонує механізм індивідуальної профілактики, що допоможе діагностувати криміногенні вади особистості. Він структурує даний процес на самостійні етапи:

- 1) виявлення осіб, які підлягають профілактичному впливу;
- 2) вивчення особистості та умов її соціального середовища перебування;
- 3) прогнозування антигромадської поведінки і планування запобіжних заходів;
- 4) реалізація цих заходів та контроль отриманих результатів;
- 5) фіксація досягнення цілей індивідуальної профілактики [4, с. 86–87].

Комплекс заходів, охоплюваний системою індивідуальної профілактики насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ, не є суворим алгоритмом. За допомогою програмного забезпечення необхідно створювати умови для можливого вибору, виходячи з конкретних



умов. Однак свобода вибору відносна, тому що повинна бути обмежена рамками законності, відомчими нормативними актами, обов'язковим прокурорським наглядом і визначатися інтересами оптимального досягнення результату в конкретних умовах.

Мають бути чітко визначені розумні межі правового, а в деяких випадках і процесуального, регулювання індивідуально-профілактичної діяльності щодо насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ. Правове регулювання основ, заходів, форм і засобів індивідуальної профілактики насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ повинно підкріплюватися і доповнюватися методичними рекомендаціями, навчальними посібниками про прийоми, способи, досвід їхнього здійснення, навчанням відповідних виконавців, прищеплюванням їм навичок застосування.

Професійна діяльність працівників органів внутрішніх справ пов'язана з постійним ризиком виникнення потенційних або безпосередніх небезпечних ситуацій. Небезпечність виконання службових обов'язків впливає із самого характеру правоохоронної діяльності спеціального призначення, коли даною професією запрограмована особиста протидія правопорушникам і злочинцям. Така протидія нерідко супроводжується застосуванням працівниками органів внутрішніх справ специфічних силових заходів з метою повернення правопорушників до встановленого у суспільстві правопорядку. А це, у свою чергу, викликає силову реакцію непокори або насилля.

За даними МВС України, за період 2005–2011рр. зареєстровано 351798 адміністративних протоколів стосовно правопорушень, передбачених ст.ст. 185 та 185-7 Кодексу України про адміністративні правопорушення; притягнуто за ці дії до адміністративної відповідальності 337675 осіб. Усього надійшло заяв і повідомлень про злочини, вчинені проти особового складу органів внутрішніх справ за період 2005–2011рр. – 17845, порушено кримінальних справ за цей же період – 7595.

Пошук і встановлення прогностично значимих ознак злочинної поведінки є головним, але не вичерпним завданням прогнозування. Передбачається, що на кожну особу, щодо якої складається прогноз, створюється індивідуальний банк даних, тому прогностичний висновок багато в чому залежить від кількості прогностичних ознак, що його обґрунтовують, тобто отриманої відповідно до чинного законодавства інформації. Таким чином, неодмінною умовою дієвості прогнозування та подальшого запобігання є ретельне вивчення особи, на яку планується здійснення індивідуального впливу або корекції, на предмет установлення наявності в неї прогностичних ознак, які містяться в дослідницькій карті.

Результати наших досліджень і практична перевірка розроблених прогностичних методик дозволили зробити висновок про те, що тактика індивідуальної профілактики злочинної поведінки багато в чому визначається змістом прогнозу останньої. Завдяки усуненню негативних характеристик у ході профілактичної роботи повинен змінитися висновок прогнозу, що призведе до зниження ймовірності вчинення злочину.

Розглядаючи тактику індивідуальної профілактики насильницьким

злочинам проти працівників органів внутрішніх справ, потрібно враховувати такі обставини:

- 1) профілактика злочинів досягається за рахунок застосування цілого комплексу заходів;
- 2) результат при застосуванні однієї тактики профілактичної роботи істотно змінюється залежно від ступеня криміногенності кожної з трьох основних детермінант злочинної поведінки: особистості, її мікросоціального середовища та конкретної життєвої ситуації;
- 3) інтенсивність профілактичних заходів знаходиться в прямій залежності від ступеня прояву названих криміногенних детермінант.

Метою індивідуального запобігання є позитивна корекція особистості, що тягне за собою зміни її поведінки з антигромадської до лояльної, яку схвалює суспільство.

Досягнення цієї мети потребує вирішення конкретних завдань:

- 1) виявлення осіб, чия поведінка свідчить про реальну можливість вчинення злочинів;
- 2) вивчення соціально-психологічних особливостей цих осіб, а також зовнішніх джерел негативного впливу;
- 3) прогнозування імовірності скоєння особами антигромадських і протиправних дій різної ваги й актуальності;
- 4) планування з урахуванням суспільної небезпеки особистості заходів індивідуальної профілактики;
- 5) застосування позитивних заходів впливу та корекції [5, с. 249–250].

Для вирішення названих вище завдань необхідна чітка регламентація індивідуального запобігання правовими актами, щоб виключити вторгнення в приватне життя з можливим обмеженням прав і свобод. Крім того, необхідно обмежити коло суб'єктів, що можуть займатися постановкою на облік, збором інформації стосовно фігурантів, а головне, приймати правове рішення про застосування заходів індивідуального запобігання.

Питання про збір інформації про об'єктів запобіжної діяльності можна вирішити в рамках існуючих у правоохоронних органах України автоматизованих інформаційно-пошукових систем. Необхідно здійснювати цілеспрямований збір відомостей, починаючи зі скоєння першого правопорушення, по наростаючій залежно від характеру і небезпеки вчинених фігурантом діянь одержувати усе більш об'ємну інформацію [5, с. 249–250].

У процесі вивчення особистості як об'єкта профілактичного впливу необхідно збирати такі дані:

- про злочинну або іншу протиправну поведінку: коли, де, що скоїв, яким способом, мотивація, мета, які використовував знаряддя, наявність співучасників, а також співучасників, що уникли відповідальності, відомості про потерпілих, які обставини полегшили вчинення злочину тощо;
- про фактори, які детермінують злочинне або інше протиправне діяння, виявлені причини кожного вчинку: чи був він пов'язаний з уживанням наркотиків, алкоголю, з конфліктами в соціально-побутовій сфері, як ставиться особа до вчиненого тощо;
- про соціально-демографічні особливості – дані про освіту, вік, сі-

мейний стан і склад родини, рівень доходів, місце проживання, культурний рівень, соціальний стан, спеціальність, посада, ставлення до праці, власності, загальногромадянських обов'язків, шлюбу, дітей;

– про індивідуально-психологічні особливості, для з'ясування яких необхідне тестування: рівень інтелекту, запас знань, широта і рівень поглядів, риси характеру, психотип, вольові якості, інші інтереси тощо;

– про схильності антигромадського характеру, у тому числі: садизм, вживання наркотиків або спиртних напоїв, агресивно-конфліктну поведінку тощо;

– про ознаки злочинного досвіду – особливі навички підготовки, злочинну спеціалізацію, поінформованість про методи оперативної роботи, участь у злочинних угрупованнях, ставлення до професійної злочинності;

– про фізіологічні особливості та захворювання;

– про найближче оточення, зв'язки: рід занять, характеристики членів родини, сімейно-побутові відносини, взаємини з оточуючими людьми тощо [5, с. 251–252].

При зборі вказаної інформації необхідно уникати суб'єктивних думок і спиратися на розроблені методики тестування. Необхідно враховувати, що делінквент буде намагатися приховати справжні відомості про себе та своє особисте життя. Дані про особу повинні постійно оновлюватися з різних джерел. Особистість, стосовно якої буде здійснюватися прогнозування із наступним застосуванням профілактичних заходів, необхідно розглядати та аналізувати тільки системно.

Отже, складний процес взаємодії прогнозування індивідуальної злочинної поведінки та організації індивідуального профілактичного впливу на прикладі насильницького злочинця може бути представлений так: виявлені під час аналізу та узагальнення особистісні властивості, якості, фактори покладаються в основу створення психограми відповідного злочинця – вихідної моделі оптимального набору якостей, необхідних для ймовірного вчинення певного злочину за певних умов.

Далі необхідно визначити комплексні критерії відповідності особистісних якостей конкретних осіб ознакам криміногенної ситуації певного типу. При порівнянні в ході такого дослідження індивідуальних характеристик необхідно зробити обґрунтований прогноз щодо надійності особи, яка вивчається. Це надасть можливість до певної міри знизити гостроту проблеми профілактики злочинної поведінки завдяки розробці науково обґрунтованих комплексів рекомендацій щодо здійснення корекції або впливу, наприклад, у місцях відбуття кримінального покарання.

**Висновки.** Рекомендації щодо індивідуальної профілактики насильницьких злочинів проти працівників органів внутрішніх справ повинні містити:

1) теоретичне обґрунтування можливості корекції або усунення соціально-психологічних причин вчинення злочинів та підвищення рівня оперативної надійності певної категорії осіб;

2) пропозиції щодо формулювання рішення про організацію такого впливу з урахуванням соціально-психологічних якостей контингенту;

3) характерні риси та особливості здійснення окремих запобіжних заходів: оптимальні умови реалізації, часові межі та прийоми корекції, заходи стимулювання самовиховання, орієнтири для контролю та оцінки змін.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Плешакова В. А. Криминология и организация предупреждения преступлений: учеб. пособие / отв. ред. Э.И. Петров. – М., 1995.
2. Коновалова В.Е., Сербулов А.М. Следственная тактика: принципы и функции. – К., 1983.
3. Кудрявцев В.Н. Социально-психологические аспекты поведения // Вопросы философии. – 1974. – № 1. – С. 108.
4. Бурлаков В.Н. Криминогенная личность и индивидуальное предупреждение преступлений: проблемы моделирования. – СПб., 1998.
5. Бандурка О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія / О.М. Бандурка, О.М. Литвинов. – Х., 2011.

**Гладкова Е.А. Индивидуальная профилактика насильственных преступлений против работников органов внутренних дел Украины.** Освещены проблемы индивидуальной профилактики насильственных преступлений против сотрудников внутренних дел.

**Ключевые слова:** *сотрудники органов внутренних дел, индивидуальная профилактика, риск, выполнение служебных обязанностей.*

**Gladkova Ye.O. Individual prevention of violent crimes against police officers of Ukraine.** The article deals with the problem of individual prevention of violent crimes against police officers.

Every year the number of violent crimes against law enforcement officers is increasing. The trend of attacks on the life of law enforcement officers in connection with their official duties does not also decrease.

Individual prevention is targeted to work with a specific person, prone to illegal behavior and with his/her immediate environment. Person's position in life is the basis for use to him/her of special preventive measures when his/her views, motives, orientation manifested in antisocial behavior.

Individual prevention of violent crimes against police officers is largely associated with such changes affect the persons from whom you can expect to commit such crimes and their social environment (eg., a small social group). According to many scientists, the object of this activity should be certain contingent of people that live in a defined territory, behavior and lifestyle which indicate the real possibility of committing crimes.

Complex process of interaction predict individual criminal behavior and individual preventive effect on the example of the violent perpetrator may be represented as follows: identified in the analysis and synthesis of the personal property, the quality, the factors underlying the creation psychogramme relevant offender - the original model of the optimal set of qualities necessary for probable committing certain crimes in certain circumstances.

Recommendations for personal prevention of violent crimes against police officers should include: 1) a theoretical justification for the possibility of correction or elimination of social and psychological causes of crime and improving operational reliability of certain categories of persons; 2) proposals for the formulation of a decision to such effects, taking into account social and psychological qualities contingent; 3) the characteristics and peculiarities of the individual precautions: optimal conditions for implementation timeframes and methods of correction, self-incentives, guidelines for monitoring and evaluation of changes.

**Keywords:** *police officers, individual prevention, risk, execution of official duties.*

*Надійшла до редакції 15.01.2013*

**Г.В. Кириченко**

викладач

(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.359.3(575)

## **ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ КОНТРАБАНДІ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ: НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ**

Розглянуто загальносоціальні заходи запобігання контрабанді наркотичних засобів.

*Ключові слова:* загальносоціальне запобігання злочинності, наркоіндустрія, заходи вдосконалення соціальної сфери, попереджувальна діяльність.

**Постановка проблеми.** Незаконний обіг наркотичних засобів в останні роки набув тотального характеру та становить реальну та безпосередню загрозу суспільству, генофонду нації, забезпеченню правопорядку, національній безпеці країни. У зв'язку з цим істотним резервом підвищення ефективності боротьби зі злочинами у цій сфері є їх запобігання. В основу цього визначення покладено аксіоматичне положення про те, що «мудрий законодавець попередить злочин, щоб не бути змушеним карати за нього» [3].

Багаторічний досвід людства у сфері протидії злочинності неминуче призводить до логічного висновку, що легше та гуманніше попередити злочин, ніж його розкрити та покарати винного. Розуміння цього і зумовило формування та розвиток самостійного напрямку в діяльності правоохоронних органів. Запобігання злочинності – одне з основних завдань держави, тому розгляд цього питання завжди викликає безперечний інтерес як серед фахівців-практиків, так і серед дослідників-науковців. Отже, одним із основних напрямів протидії злочинності є її запобігання (профілактика, попередження). Водночас запобігання вчиненню правопорушень і злочинів взагалі є головним соціальним призначенням правоохоронних органів та пріоритетним напрямом їх багатофункціональної діяльності.

У цілому ж, враховуючи певну умовність, у юридичній літературі і на практиці часто вживаються такі терміни як “запобіжна”, “профілактична”, “попереджувальна” діяльність, які фіксують як загальне, так і особливе в процесі боротьби зі злочинами та правопорушеннями. У кримінологічній літературі “запобігання” (попередження) визначається як складна, багаторівнева система державних органів та громадських організацій, які здійснюють антикриміногенний вплив на соціальні об'єкти з метою недопущення порушень кримінально-правових норм і усунення (нейтралізації) чинників, що їх детермінують [6].

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета.** Незважаючи на те, що теорія запобігання злочинам розроблялася протягом тривалого часу й відображена у кримінологічних дослідженнях відомих вітчизняних та російських учених: Г. А. Аванесова, А. А. Андрєєв, О. А. Герцензона, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, П. С. Дагеля, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, А. І. Долгової, А. П. Закалюка,

А. Ф. Зелінського, О. М. Костенка, В. Г. Лихолоба, І. П. Лановенка, Ф. О. Лопушанського, П. П. Михайленка, О. Б. Сахарова, І. К. Туркевич, В. І. Шакуна, С. С. Яценка та ін., донині залишаються певні питання щодо її понятійно-категоріального апарату. З огляду на визначену ситуацію, слід підтримати бачення вчених, які пропонують досягти домовленості щодо змісту таких понять [4].

**Виклад основного матеріалу.** Вважаємо за потрібне використовувати термін “запобігання”, ґрунтуючись на тому, що саме ним тепер оперує законодавець у чинному кримінальному законодавстві та нормативно-правових актах кримінологічного спрямування [9], зокрема в ч. 1 ст. 1 КК України. У кримінологічній літературі зазначене поняття розглядається як діяльність, спрямована на перешкоджання здійсненню злочинного наміру конкретної особи до початку посягання на стадіях виявлення наміру або готування до злочину. Але, на нашу думку, це вузьке розуміння такого поняття, у більш широкому розумінні, як ми зазначали вище, цей термін ототожнюється з попередженням і профілактикою.

Тому, на нашу думку, під “запобіганням” (профілактикою, попередженням) злочинів слід розуміти особливий вид соціальної діяльності, що забезпечує таке перетворення суспільних відносин, у результаті якого усуваються, нейтралізуються чи блокуються детермінанти злочинної поведінки. Це стосується усієї злочинності.

Здійснення запобіжної діяльності забезпечує не тільки захист суспільних відносин від небезпечних посягань, але і захист нестійких членів суспільства від подальшої моральної деградації, оскільки це не дає їм стати злочинцями, тим самим позбавляє їх від неминучого наслідку злочину у вигляді відповідного покарання. Саме тому запобігання злочинності є головним напрямом і практичною задачею всіх різноманітних зусиль держави і суспільства у сфері протидії злочинним проявам. Одним із таких питань є проблема співвідношення загальносоціального і спеціально-кримінологічного запобігання злочинності.

Загальносоціальне запобігання злочинності – це комплекс перспективних соціально-економічних, культурно-виховних і правових заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин і усунення (нейтралізацію) факторів, причин і умов злочинності [5]. Згідно з проведеним В. Ф. Оболенцевим опитуванням експертів (практичних працівників і науковців) стосовно способів зниження латентної злочинності, 75 % опитаних вказали на необхідність удосконалення соціальної сфери життя суспільства (поліпшення матеріального добробуту населення, підняття рівня його правової культури і правосвідомості, збільшення вимог до державних службовців) [8].

Зазначене слід обов’язково мати на увазі при розробленні заходів запобігання такому високолатентному злочину, як контрабанда наркотичних засобів. Для протидії контрабанді наркотичних засобів науковці та практики все частіше пропонують переходити до комплексного застосування можливостей держави і суспільства, передусім на основі пріоритетності здійснення системних запобіжних заходів. Ця робота має поєднуватися з

нейтралізацією конкретних особливо небезпечних загроз шляхом усунення джерел їх появи. Безперечно, що запобігання наркобізнесу, як і розкриття його проявів, виходячи із глобальності загроз для людства, потребує скоординованих дій світової спільноти. Можна погодитися з думкою колишнього голови Державного митного комітету РФ В. Г. Драганова, який безпідставно вважає, що боротьбу з контрабандою та іншими митними правопорушеннями треба розгорнути не тільки на кордоні, але й перш за все всередині країни.

Загальносоціальні заходи здійснюються поза рамками запобігання злочинності і спрямовані на виконання загальносоціальних завдань (стабілізацію економіки, розв'язання проблем у соціальній сфері, поліпшення морально-психологічної атмосфери у суспільстві та ін.). Та ці заходи потрібно враховувати під час організації запобігання злочинності, тому що вони створюють умови для усунення та послаблення криміногенних чинників, що детермінують злочинність. Наприклад, заходи щодо вдосконалення соціальної сфери безпосередньо спрямовані на підвищення життєвого рівня громадян.

Загальна профілактика злочинів спрямована на виявлення та усунення причин злочину та умов, які їх спонукають. Митні органи, як один із суб'єктів профілактичної діяльності, здійснюють її на кримінологічному рівні, що зумовлено змістом їхніх функцій і завдань у боротьбі зі злочинністю.

У діяльності митних органів щодо запобігання контрабанді наркотичних засобів варто виділити такі ступені мети: 1) виявлення та усунення (нейтралізація) обставин, які можуть викликати їх вчинення; 2) попередження реально можливих (у тому числі тих, що готуються) злочинів і перехід на злочинний шлях певних осіб; 3) припинення злочинів, які вчиняються; 4) виявлення та усунення обставин, які сприяють їх вчиненню і які можуть сприяти новим злочинам [7].

Успіх у досягненні мети може бути в результаті організації та здійснення низки спланованих профілактичних заходів, які базуються на вивченні кримінологічних характеристик усіх видів контрабанди наркотичних засобів, осіб, які її вчинили, причин і умов, які сприяють вчиненню зазначених злочинів.

Наркоіндустрія є досить стійкою через постійний попит і приносить чималі прибутки. Обіг світової наркоіндустрії оцінюється експертами ООН приблизно у 400 млрд. доларів на рік, що складає близько 8 % обігу усієї міжнародної торгівлі [11]. Наркобізнес створює диво, заперечуючи всі закони попиту та пропозиції: із збільшенням продажу наркосировини, кількість покупців не зменшується, а зростає.

До недавнього часу підхід до питання боротьби з незаконним обігом наркотиків, в основному, зосереджувався на зниженні пропозиції, а не попиту. На нашу думку, довгостроковий підхід до скорочення попиту на наркотики – найкраща і прийнятна у фінансовому плані стратегія. Каральні заходи, боротьба з виробництвом і торгівлею наркотиками повинні підкріплюватися заходами із запобігання зловживанню наркотиками, зниження попиту. Дії, спрямовані на обмеження попиту, найбільш дієві, оскільки во-

ни зменшують величину споживання.

Результатом буде зменшення розмірів злочинності, у тому числі у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. Комплекс цих заходів повинен здійснюватися, безперечно, багатоступінчасто – на усіх рівнях – міжнародному, державному, регіональному.

Зокрема, зменшення попиту та пропонування на ринку наркотичних засобів та прекурсорів визнається одним із шляхів розв'язання проблеми згідно з Концепцією реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, та прекурсорів на 2011–2015 роки, а також одним із очікуваних результатів її реалізації [10].

Аналіз зловживання наркотиками передбачає дослідження поширеності наркотиків серед населення, частоти та інтенсивності вживання, способу вживання та інших факторів.

Оцінка поширеності наркотиків серед населення – одне з головних завдань збору інформації про них. Найбільш ефективним методом, очевидно, є загальний огляд інформації у досліджуваній сфері. Подібний метод був розроблений фахівцями ООН з метою протидії незаконному обігу наркотиків [2].

Огляди можуть дати також інформацію щодо соціально-демографічних „груп ризику” – таким чином, вони мають значення і для попередження поширення наркотиків.

Огляди у першу чергу повинні містити інформацію про тривалість використання наркотику, про його поширеність (кількість осіб, які вживають той чи інший наркотик), інтенсивність вживання (систематичне чи випадкове). Огляди, які здійснюються систематично, впродовж тривалого періоду часу, здатні дати цілком достовірну інформацію про тенденції проблеми, особливо якщо методологічні підходи, застосовувані при одержанні інформації, не змінюються занадто часто.

Інформація, отримана методом загального огляду, повинна піддаватися подальшій обробці для забезпечення всебічного бачення проблеми наркотизації. Методи обробки засновані на більш глибокому вивченні проблеми і пов'язаних із нею явищ: злочинності та смертності.

Для одержання достовірних результатів необхідне створення інформаційних систем на національному і регіональних рівнях. Ефективність застосування методу загального огляду також залежить від рівня поінформованості населення про проблему наркотиків. Дана інформація повинна бути доступна для широкого кола населення, інакше про проблему будуть поінформовані тільки відповідні органи. Невипадково у Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів та прекурсорів на 2011–2015 роки однією із основних проблем, які потребують розв'язання, є низький рівень поінформованості населення щодо наслідків розповсюдження наркотичних засобів та прекурсорів, а також лікарських засобів, зловживання якими може викликати наркотичну залежність, вживання зазначених засобів та речовин не за медичним призначенням. Підвищити рівень поінформованості населення щодо наслідків розповсюдження наркотичних засобів та прекурсорів,



а також лікарських засобів, зловживання якими може викликати наркотичну залежність, вживання зазначених засобів та речовин не за медичним призначенням можливо шляхом: 1) інформування населення про заходи щодо запобігання незаконному обігу наркотичних засобів, прекурсорів, а також лікарських засобів, зловживання якими може викликати наркотичну залежність, через засоби масової інформації, проведення просвітницької роботи серед дітей, учнівської та студентської молоді, інших верств населення; 2) розширення мережі установ, які на постійній основі проводять серед населення роз'яснювальну роботу із зазначеної проблематики.

Зокрема, реалізація зазначених заходів з підвищення рівня поінформованості населення щодо наслідків вживання наркотичних засобів повинна здійснюватися із залученням неурядових організацій, територіальних громад та засобів масової інформації.

Під час просвітницької роботи із населенням стосовно питань наркоманії, вживання наркотиків не за призначенням, контрабанди наркотичних засобів слід наголошувати на тому, що в житті людини трапляється безліч ситуацій, як здатні дестабілізувати її фізичний та психічний стан, спровокувати протиправну поведінку всупереч раніше сформованим позитивним правовим переконанням. Подібну поведінку можна пояснити терміном «правові емоції» – важливий елемент правової психології, правосвідомості, специфічна форма ставлення людини до права та правових явищ. Правові емоції дають поштовх до правомірної або протиправної поведінки чи утримують від будь-якої дії. Джерелом або поштовхом для певного типу правових емоцій, які викликають відповідний специфічний характер поведінки, найчастіше бувають якась стресова життєва ситуація або протиріччя між потребами, бажаннями та реальними можливостями людини. Найпоширенішими емоціями у правових сферах є емоції страху, обурення, невдоволення, здивування, радощів, надії. Не слід забувати, що характер правових емоцій може змінюватися під впливом наркотичних засобів, токсичних речовин, алкоголю тощо.

Досить доречними будуть поради емоційно неврівноваженим особам, які опинилися у несприятливій життєвій ситуації, вчасно звертатися за допомогою до центральних органів виконавчої влади у сфері обігу наркотичних засобів, спеціалізованих медичних закладів, зокрема наркологічних та психіатричних закладів (відділень або кабінетів), які у встановленому законом порядку надають наркологічну та психіатричну допомогу.

У свою чергу, рівень міжвідомчої координації та практичної взаємодії центральних органів виконавчої влади у сфері обігу наркотичних засобів та прекурсорів можна підвищити шляхом створення системи обміну інформацією, пов'язаною з обігом наркотичних засобів та прекурсорів, а також лікарських засобів, зловживання якими може викликати наркотичну залежність.

Потрібна система моніторингу ситуації, при наявності якої можна на основі аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду визначити ту систему заходів, від реалізації яких можна очікувати поступового поліпшення несприятливої ситуації, обґрунтувати необхідні для реалізації цих заходів організаційно-тактичні рішення і фінансові витрати, а потім – об'єктивно

оцінити їх результативність.

Крім того, вкрай важливо формувати у суспільстві думку, що зі злочинністю у сфері незаконного обігу наркотичних засобів можна боротися, що навіть у найбільш корумпованій державі здорові сили суспільства здатні не тільки протистояти, але й впливати на процеси боротьби з наркозлочинністю. І тут важлива роль належить засобам масової інформації, політичним і суспільним рухам, науковій громадськості.

Об'єктивно і реально повинна висвітлюватися робота спецорганів по боротьбі з незаконним обігом наркотиків: їх успіхи і невдачі, а також причини цих невдач повинні ставати надбанням громадськості. У цьому випадку звичайна людина буде бачити, що робиться для боротьби з повсюдною наркотизацією суспільства у цілому, а якщо не робиться – то чому, хто цьому перешкоджає. Незважаючи на простоту, цей засіб – інформування громадськості – може стати найефективнішим, особливо на місцевому рівні.

**Висновки.** Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що загальносоціальні заходи запобігання контрабанді наркотичних засобів полягають у виявленні специфічних криміногенних умов, що сприяють втягуванню населення у наркоманію, з подальшим здійсненням заходів щодо припинення або зменшення їх впливу. Виявлення причин і умов, які сприяють розвитку попиту на наркотики, досягається узагальненням аналізу таких правопорушень, за допомогою інших даних, що стали відомими правоохоронним органам. Такий аналіз-узагальнення складає інформаційну базу для планування необхідних загальнопрофілактичних заходів щодо запобігання контрабанді наркотичних засобів.

Для успішного вирішення цих завдань правоохоронні органи розробляють довгострокові програми ранньої профілактики злочинів, здійснюють комплекс оперативно-розшукових заходів і намагаються перш за все протидіяти розповсюдженню незаконного обігу наркотиків. З метою виявлення джерел надходження наркотичних засобів важливо враховувати ймовірне середовище, в якому можуть перебувати споживачі, збувачі й самі контрабандисти (як правило, це раніше судимі за злочини, пов'язані з наркотиками).

Цілеспрямована боротьба зі злочинністю не може бути успішною, якщо ґрунтуватиметься на разових і короткочасних акціях будь-якого ступеня активності та суворості. Вона потребує довготривалих соціально-економічних і правових перетворень. Ця діяльність має ґрунтуватися на поєднанні профілактичних і репресивних заходів. При цьому пріоритетна роль має надаватися профілактичним заходам загальносоціального і спеціально-кримінологічного характеру – основі прозорої системи для ефективного контролю.

#### ***Бібліографічні посилання***

1. Борьба с наркобизнесом в Центральной Азии // Борьба с преступностью за рубежом. – 2001. – № 5.
2. Всемирный доклад о наркотиках (World drug report 2000). – Режим доступа : [www.crime.vl.ru](http://www.crime.vl.ru).
3. Галахов С.С. Роль органов внутренних дел в системе профилактики наркомагии и предупреждения правонарушений, связанных с незаконным оборотом наркотиков (особенности работы с несовершеннолетними) : учеб. пособие / Галахов С.С., Дра-

ган Г.Н., Кондратюк Л.В. – М., 2004.

4. Даньшин І. М. До питання про кримінологічне поняття економічної злочинності / І. М. Даньшин // Проблеми боротьби зі злочинністю в сфері економічної діяльності : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. 15–16 груд. 1998. – Х., 1999. – С. 66–70.

5. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : підручник / за ред. І. М. Даньшина. – Х., 2003.

6. Курс кримінології: Загальна частина : підручник / за заг. ред. О. Джужі : у 2-х кн.– Кн. 1. Заг. част.– К., 2001.

7. Миньковский Г.М. Особенности характеристики некоторых субъектов предупредительной деятельности // Теоретические основы предупреждения преступности / Миньковский Г.М., Танасевич В.Г., Ястребов В.Б. – М., 1977.

8. Оболенцев В. Ф. Актуальні проблеми латентної злочинності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. Ф. Оболенцев. – Х., 2001.

9. Про запобігання та протидію легалізації 'відмиванню' доходів, одержаних злочинним шляхом: Закон України від 28 листоп. 2002 р. // ВВР України. – 2002. – № 5.

10. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів на 2011–2015 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2010 р. № 1808-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua> 216

11. Шакун В. І. Урбанізація і злочинність / Шакун В. І. – К., 1996.

**Кириченко А.В. Общесоциальные мероприятия предотвращения контрабанды наркотических средств: необходимость реформирования.** Рассмотрены общесоциальные способы предотвращения контрабанды наркотических веществ.

*Ключевые слова: общесоциальное предотвращение преступности, наркоиндустрия, способы усовершенствования социальной сферы, предупредительная деятельность.*

**Kirichenko A.V. Societal measures to prevent drugs smuggling: the need for reform.** In recent years drug trafficking has acquired all-embracing and poses a real and immediate threat to the public, the gene pool of the nation, law enforcement, national security. In this regard a significant potential for raising the efficiency of the fight against crime in this area is to prevent them. The basis of this definition laid axiomatic position that the "wise legislator prevent crime, not to be compelled to punish for it".

Long experience of humanity in combating crime inevitably leads to the inference that it is easier and more humane to prevent crime than to reveal it and punish the guilty. Understanding this and led to the formation and development of self-contained direction in law enforcement. Prevention of crime is one of the main tasks of the state, so the consideration of this question always causes considerable interest among practitioners and among researchers and scientists. So, one of the main areas of fighting crime is its prevention. However, prevention of crime and crime in general is the main social purpose of law enforcement and a priority of the multifunctional activity.

Societal measures to prevent smuggling of narcotics is to identify the specific criminogenic conditions conducive to being pulled people into drug addiction, followed by measures to stop or reduce their impact. Detection of causes and conditions that contribute to the development of drug demand is achieved by a general analysis of such offenses, with other data were known to law enforcement. Such an analysis-synthesis is the information base for planning general preventive measures necessary to prevent drug smuggling.

Targeted fight against crime can not be successful if based on one-time and short-term actions of any level of activity and severity. It requires long-term socio-economic and legal reforms. This activity should be based on a combination of preventive and repressive measures. Thus the primary role should be given to prophylactic measures general social and special-criminological nature – base of transparent system for effective control.

**Keywords:** *general social crime prevention, drug industry, measures to improve social services, preventive activities.*

*Надійшла до редакції 09.01.2013*

**С.І. Ковальов**

здобувач

(Харківський національний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.8

## **ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ВЧИНЕННЮ ЗЛОЧИНІВ ОСОБАМИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ ПІД АДМІНІСТРАТИВНИМ НАГЛЯДОМ**

Розглянуто проблему вироблення загальносоціальних заходів запобігання вчиненню злочинів особами, які перебувають під адміністративним наглядом.

*Ключові слова:* запобігання, злочинність, загальносоціальні заходи, адміністративний нагляд.

**Постановка проблеми.** У кримінології запобігання злочинності розглядається як багаторівнева система державних та громадських заходів, спрямованих на усунення, послаблення або ж нейтралізацію причин та умов злочинності. У комплексі заходів, спрямованих на запобігання злочинності в цілому, значна увага приділяється проблемі запобігання повторного вчинення злочинів з боку осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Цей підхід знайшов своє відображення у вітчизняній кримінологічній і пенітенціарній науці [2].

Як і будь-яка діяльність, запобігання злочинам має об'єкт впливу, зі зміною якого пов'язує свої завдання. Мета запобіжної роботи міліції щодо запобігання вчиненню злочинів особами, які перебувають під адміністративним наглядом, – стримання, подолання процесів, що породжують злочинність з боку осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, тому об'єкт впливу визначається та описується в межах кримінологічної теорії причинності.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** В юридичній літературі проблемам запобігання злочинності, у тому числі й рецидивної, приділяли увагу такі вчені: П. П. Андрушко, Л. В. Багрій-Шахматов, В. С. Батиргарєєва, М. О. Беляєв, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, І. М. Гальперін, В. В. Голіна, В. О. Глушков, І. М. Даньшин, О. М. Джу́жа, Т. А. Денисова, В. М. Дрьомін, А. П. Закалюк, І. І. Карпець, В. А. Мисливий, В. О. Негодченко, І. С. Ной, С. В. Полубінська, О. Б. Сахаров, М. О. Стручков, О. Г. Фролова, С. І. Халимон, М. Д. Шаргородський, І. В. Шмаров та ін.

З повагою ставлячись до робіт поіменованих вчених та використовуючи їх у даній статті, слід наголосити на тому, що до теперішнього часу у кримінологічній науці не проводилося комплексного дослідження заходів (у т. ч. загальносоціальних) запобігання вчиненню злочинів особами, які перебувають під адміністративним наглядом.

**Метою** статті є спроба вироблення системи загальносоціальних заходів запобігання вчиненню злочинів, які перебувають під адміністративним наглядом.

**Виклад основного матеріалу.** Не викликає сумніву твердження О. Б. Сахарова, що запобігання злочинам є багатоплановим, комплексним завданням і повинно вирішуватися сукупними зусиллями всього суспільства, всіх ланок його соціального організму [11, с. 67]. У кримінологічній літературі залежно від ієрархії причин і умов злочинності традиційно розрізняють два рівні запобігання злочинності: загальносоціальний (загальний) і спеціально-кримінологічний (спеціальний), а також індивідуальне запобігання (у межах загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів).

Розглядаючи питання про запобігання вчиненню злочинів особами, які перебувають під адміністративним наглядом, необхідно виділити загальносоціальні заходи. Запобігання злочинам та іншим правопорушенням на загальносоціальному рівні (загальна профілактика) містить у собі діяльність держави, суспільства, їхніх інститутів, що спрямована не на боротьбу зі злочинністю, а на вирішення відповідних програм, завдань у сфері політики, економіки, соціального життя, морально-духовній сфері і т. д. У той же час при вирішенні цих завдань створюються умови, що усувають або зменшують саму можливість вчинення тих чи інших протиправних діянь. Профілактичний ефект у цьому випадку досягається внаслідок успішного проведення державою соціально-економічної політики загалом.

Загальносоціальне запобігання, на думку А. Е. Жалинського, здійснюється різними органами держави, суспільними формуваннями, для яких функція протидії злочинності не є головною чи професійною. Спроби виключити загальні заходи соціального попередження із системи заходів боротьби зі злочинністю, що пропонувалися в науковій літературі, і розглядати їх тільки як сприятливі умови для діяльності органів кримінальної юстиції не одержали підтримки [3].

Про беззаперечний позитивний вплив на злочинність всіх загальних заходів і в повному обсязі, як це стверджували деякі автори [7, с. 34], говорити не доводиться. Справа в тому, що основний тягар впливу на злочинність припадає на загальні заходи соціального запобігання, а спеціальні заходи, частину яких реалізують органи кримінальної юстиції, відіграють важливу, але ж все-таки не головну роль.

Беззаперечним фактом є те, що побороти злочинність не під силу одним спеціалізованим суб'єктам (правоохоронним і судовим органам), адже вирішення такого важливого завдання для людства лежить у площині докорінної перебудови суспільства, сфери економіки, соціального життя, ідеології виховання людини. Головним аспектом у проведенні загальносоціальних заходів запобігання є такий вплив на свідомість, особливо на свідомість нестійких у криміногенному відношенні громадян, яка спонукала б до правомірної поведінки і переконувала б у невігоді вчиняти будь-які злочини.

До загальносоціальних заходів запобігання злочинам належать практично всі соціально-економічні перетворення нашого суспільства на сучасному етапі. Загальносоціальний рівень запобігання злочинам значною мірою визначається станом економіки держави, політичної обстановки, рівнем матеріального стану населення.

Соціальний контроль являє собою сукупність норм, інститутів та від-

носин, що спрямовані на забезпечення поведінки людей відповідно до інтересів даної соціальної групи, суспільства загалом. Соціальний контроль включає інституційний, ціннісний та поведінковий аспекти. Норми та цінності моралі, права, релігії, етики є джерелами мотивації і прийняття рішень, еталонами для вироблення зразків поведінки, і одночасно вони виступають в якості інструментів соціального контролю, встановлюючи межі допустимих відхилень у поведінці від загальноприйнятних стандартів і даючи принципову основу для застосування моральних, правових та інших санкцій. Соціальний контроль може бути формальним (інституційним) і неформальним. Формальний здійснюється системою державних правоохоронних органів (системою юстиції) [6, с. 279–281].

Як зазначають автори, від того, як втілюються в життя вимоги соціального контролю, значною мірою залежить реалізація в суспільстві профілактичних функцій, оскільки цей контроль сприяє регуляції соціальних процесів та впливу на особу, завдяки яким, у свою чергу, підвищується ефективність попереджувальних заходів [4, с. 5]. Це пов'язано з тим, що соціальний контроль ставить дії суб'єктів у певні рамки, що не дозволяють порушити приписи моралі та права чи ускладнюють такі порушення. Розвиток соціального контролю виступає як необхідна передумова та як найважливіший фактор подальшого удосконалення діяльності, що спрямована на попередження аморальних виявів та злочинів, що перетворює контроль на один із найважливіших засобів запобігання злочинам.

Відомо, що профілактика злочинності як компонент входить у більш масштабну профілактику, яку в теорії визначають терміном «соціальна профілактика». Її найважливіше завдання полягає в тому, щоб не допустити злочинної поведінки [1, с. 395]. Очевидно, що ефективність запобігання злочинності перебуває в прямій залежності від використання максимуму можливостей, які знаходяться в розпорядженні суспільства та держави, а останні не обмежуються лише сферою спеціально спрямованих на вирішення даного завдання зусиль. Справедливо зазначається, що при всьому значенні адміністративних та правових заходів вирішальна роль в подоланні антисуспільних явищ належить соціальній профілактиці, усуненню тих конкретних економічних факторів, які так або інакше підтримують існування моральних аномалій [10, с. 9–10].

Виходячи з цього, соціальне запобігання досить часто називають загальносоціальним, маючи на увазі, що до загальносоціальних заходів запобігання необхідно віднести широку сферу економічних, політичних, ідеологічних, культурних, побутових та інших заходів, спрямованих на вирішення завдання усунення причин і умов злочинності [12, с. 44]. Тобто відбувається непрямий вплив соціального на криміногенне середовище.

Ще один компонент запобігання – правова профілактика, спрямована на недопущення вчинення різних правопорушень, включає адміністративно-правову, цивільно-правову та інші види профілактики, у тому числі і кримінологічну (профілактику злочинної поведінки), яка являє спеціально-кримінологічний рівень запобігання злочинам. Послідовна реалізація означених заходів створює атмосферу у суспільстві, що утрудняє вчинення злочинів

і формування їхньої мотивації у сприяючих ситуаціях.

Враховуючи вищевикладене, до загальносоціальних заходів запобігання вчиненню злочинів особами, які перебувають під адміністративним наглядом, ми відносимо: 1) видання законодавчих актів, нормативне визначення участі громадськості у процесі запобіжної діяльності міліції, у тому числі щодо осіб, які перебувають під адміністративним наглядом; 2) інформування широких кіл населення через засоби масової інформації про відповідальність за злочини; 3) покращення соціальних та економічних умов, що позначаються на життєдіяльності населення; 4) розбудова державних інституцій, що ведуть боротьбу зі злочинністю (суди, органи внутрішніх справ, прокуратура, органи і установи виконання покарань).

Більш ефективному функціонуванню підрозділів місцевої міліції, у тому числі у напрямі запобігання вчиненню злочинів особами, які перебувають під адміністративним наглядом, сприятиме прийняття Закону України «Про профілактику правопорушень», норми якого повинні визначити коло суб'єктів профілактичної діяльності, їх обов'язки та права, форми й методи такої діяльності, порядок планування і здійснення профілактичних заходів державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, окремими громадянами, а також інші питання запобігання правопорушенням.

Загальносоціальні заходи запобігання вчиненню нових умисних злочинів особами, які перебувають під адміністративним наглядом, спрямовані на виявлення та усунення причин і умов, які сприяють їхньому вчиненню не конкретною особою, а взагалі. До таких заходів перш за все необхідно віднести систематичний аналіз статистичних даних як загалом по обслуговуваній дільничним інспектором території, так і по окремих об'єктах про вчиненні правопорушення, їхній характер, місце, час вчинення, контингент правопорушників тощо.

Загальносоціальні заходи запобігання, на нашу думку, – це такі заходи, які усувають можливість кримінальної мотивації осіб, які перебувають під адміністративним наглядом.

Відомий британський кримінолог Дж. Янг у своїй статті, присвяченій найбільш фундаментальним проблемам попередження злочинності в сучасному суспільстві, підсумовує можливі шляхи, що забезпечують зниження злочинності, і пропонує такі заходи для їхнього усунення: 1) усунення причин злочинності: соціальних умов нерівності, поганого житла, безробіття і т. д., що у першу чергу призводять до зростання злочинності; 2) збільшення зв'язків усередині громади: шляхом дотримання моральних норм і покращення системи неформального контролю, яка б утруднила для конкретної людини вибір неправомірної поведінки; 3) створення перепон при вчиненні злочинів: ситуаційна профілактика і віктимологічна профілактика; 4) пошук і покарання злочинців засобами системи кримінальної юстиції з використанням покарання і реабілітації; 5) зниження впливу злочинності.

Злочинність, як соціальне явище, включає в свій вплив і правопорушника як такого, і його жертву. Знижуючи тягар злочинності для жертви, суспільство в буквальному розумінні зменшує злочинність як проблему [13,

с. 150–151].

Таким чином, в умовах соціально-економічної кризи, яка, у свою чергу, не сприяє формуванню в суспільстві міцних громадянських інститутів, морально-ідеологічного вакууму загальні заходи запобігання рецидивним злочинам серед осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, мають бути спрямовані на виявлення та усунення причин і умов, які сприяють їхньому вчиненню не конкретною особою, а взагалі.

Дуже важливо у запобіжній роботі максимально зайняти вільний час осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, корисними і такими, що їх цікавлять, справами. Поведінка піднаглядних у вільний час є одним із основних чинників, що визначає ступінь їхнього виправлення, а також можливість рецидиву злочинів.

Враховуючи, що більше половини піднаглядних складають особи порівняно молодого віку (від 25 до 40 років), і саме вони ж вчиняють основну частку рецидивних злочинів, треба максимум зусиль спрямувати на залучення їх до роботи. З метою запобігання новим злочинам серед осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, досить важливим є вирішення питання трудового влаштування. Проведені нами опитування 320 осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, показало, що переважна більшість піднаглядних не працюють.

Викликає занепокоєність обставина, що державні органи, органи місцевого самоврядування не сприяють працевлаштуванню таких осіб. Адже завдання ресоціалізації та соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, і зокрема тих, щодо яких встановлено адміністративний нагляд, покладається не лише на установи виконання покарань. Суспільство через певні соціальні інститути має брати в цьому процесі активну участь, здійснюючи належний соціальний контроль за даною категорією звільнених від відбування покарання, з метою запобігання вчиненню ними рецидивних злочинів.

Детальну правову регламентацію цієї діяльності, з-поміж інших нормативно-правових актів, здійснює Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [9]. На нашу думку, визначені Законом поняття «соціальна адаптація» та «соціальний патронаж» є досить дієвими загальносоціальними заходами запобігання вчиненню злочинів особами, які перебувають під адміністративним наглядом.

Щодо суб'єктів такої діяльності, слід зазначити, що загальну координацію соціального патронажу звільнених осіб віком до 35 років включно здійснює центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, молоді та спорту, а після 35 років – центральний орган виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики. Порядок взаємодії суб'єктів соціального патронажу затверджується наказом центральних органів виконавчої влади у сфері праці та соціальної політики, у справах сім'ї, молоді та спорту, у сфері охорони здоров'я, з питань виконання покарань та Міністерства внутрішніх справ України. Суб'єкти соціального патронажу в разі звернення до них звільнених осіб зобов'язані невідкладно розпочати здійснення стосовно таких осіб заходів соціального патронажу. Суб'єктами соціального



патронажу надаються послуги тимчасового притулку, а також соціальні, медичні, юридичні, освітні, реабілітаційні та інші послуги. Послуги надаються звільненим особам, які звернулися до суб'єктів соціального патронажу, в установленому законодавством порядку.

Звільненим особам забезпечується надання медичної та медико-санітарної допомоги в установленому законодавством порядку. У разі відсутності у звільненої особи реєстрації місця проживання або перебування надання їй медичної допомоги здійснюється за направленням суб'єктів соціального патронажу. Звільнені особи, які хворіють на особливо небезпечні інфекційні хвороби або є носіями збудників таких хвороб, підлягають медичному нагляду і лікуванню в порядку, передбаченому законом. Особи, які на день звільнення потребують стаціонарної медичної допомоги, направляються до закладів охорони здоров'я на підставах і в порядку, передбачених законодавством.

До звільнення з установ виконання покарань за особами, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, зберігається жила приміщення, що вони займали на законних підставах до засудження.

Звільнені особи, які потребують поліпшення житлових умов, мають право на отримання житлового приміщення в порядку, передбаченому законодавством. Звільненим особам, які не мають жилої площі, після прибуття до обраного місця проживання на період до отримання такої площі місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування надається місце для тимчасового проживання в соціальних чи спеціальних гуртожитках, створених цими органами. Місце для проживання в зазначених гуртожитках надається також звільненим особам, жила площа яких тимчасово заселена, на період до її звільнення, та звільненим особам, яким повернути колишнє жила приміщення немає можливості, – на період до поліпшення їх житлових умов у порядку, передбаченому законом.

Держава забезпечує надання додаткових гарантій щодо працевлаштування звільнених осіб. Статті 15–23 Закону закріплюють повноваження відповідних суб'єктів соціального патронажу, котрі за умови їх належної реалізації також виступають як ефективні загальносоціальні заходи запобігання вчиненню злочинів особами, звільненими з місць позбавлення волі, щодо яких встановлено адміністративний нагляд.

**Висновки.** Таким чином, система запобігання злочинності у своїй основі виходить із загальних теоретичних та практичних підходів, визначених кримінологічною наукою, які передбачають загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи запобігання злочинам.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Аванесов Г. А. Криминология / Аванесов Г. А. – М., 1984.
2. Батиргарєєва В. Соціальна адаптація осіб, звільнених із місць позбавлення волі, – найважливіша умова запобігання рецидивній злочинності / В. Батиргарєєва // Юридична Україна. – 2009. – № 11–12. – С. 94–101.
3. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СРСР (вопросы теории) / Жалинский А. Э. – Львов, 1976.
4. Игошев К. Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений /

К. Е. Игошев, И. В. Шмаров. – М., 1980.

5. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К., 2010.

6. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / Кудрявцев В. Н. – М., 1978.

7. Кудрявцев В. Н. Эффективность закона как средства осуществления уголовной политики / В. Н. Кудрявцев // Основные направления борьбы с преступностью. – М., 1975.

8. Науково-практичний коментар до Кримінально-виконавчого кодексу України / І. Г. Богатирьов, О. М. Джужа, О. І. Богатирьова, Є. М. Бодюл та ін.; за заг. ред. І. Г. Богатирьова. – К., 2010.

9. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17 березня 2011 року № 3160-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3160-17>.

10. Роговин В. З. Социальная политика и ее влияние на общественные нравы / В. З. Роговин // Вопросы философии. – 1978. – № 8. – С. 9–12.

11. Сахаров А. Б. Социальная система предупреждения преступлений / А. Б. Сахаров // Сов. гос-во и право. – 1972. – № 11. – С. 66–72.

12. Социальная профилактика правонарушений в социалистическом обществе / Редкол. : Керимов Д. А., Мицкевич А. В., Шамба Т. М. – М., 1978.

13. Weeks J. Sex, Politics and Society. The Regulation of Sexuality Since 1800. – London and New York : Longman, 1992.

**Ковалев С.І. Общесоциальные мероприятия предупреждения совершения преступлений лицами, находящимися под административным надзором.** Рассмотрена проблема разработки общесоциальных мер предупреждения совершения преступлений лицами, находящимися под административным надзором.

**Ключевые слова:** предупреждение, преступность, общесоциальные меры, административный надзор.

---

**Kovalyov S.I. Societal measures to prevent commitment of offenses by persons who are under administrative supervision.** This paper considers the problem of elaboration of general measures to prevent commitment of offenses by persons who are under administrative supervision.

In criminology crime prevention is seen as a multilevel system of government and public measures to eliminate, reduce or neutralize the causes and conditions of crime. The complex of measures aimed to prevent crime in general, much attention is paid to the prevention of repetition of offenses by persons released from prison. This approach is reflected in the national penal and criminological science.

As with any activity, crime prevention should receptor, which binds with a change in their job. The purpose of preventive police work is to prevent the commitment of offenses by persons who are under administrative supervision – self-control, overcoming the processes that generate crime by persons who are under administrative supervision, as determined by the receptor and described within the criminological theory of causality.

Crime as a social phenomenon, involves influence and as such offender and his victim. Reducing the burden of crime on victims and society literally reduces crime as a problem.

In terms of socio-economic crisis, which, in turn, contributes to a strong civil society institutions, moral and ideological vacuum general measures preventing recurrent crime among people who are under administrative arrest should be made to identify and remove the causes and conditions that facilitate their commitment by not a specific person, but in general.

It is important in the preventive work to occupy in maximum free time of persons who are under administrative supervision, and so useful that they are interested in affairs. The supervised behavior in free time is one of the main factors that determines the degree of their treatment and the possibility of recidivism.

Crime prevention system basically comes from general theoretical and practical approaches identified by criminological science, involving societal, special-criminological and individual crime prevention measures.

**Keywords:** prevention, criminality, common-social means, administrative supervision.

*Надійшла до редакції 26.03.2013*

**Н.О. Овчарик**

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.7

## **НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ВИКРАДЕННЯМ ЧУЖОГО МАЙНА З АВТОМОБІЛІВ**

Здійснено узагальнення отриманих даних спеціального дослідження напрямків діяльності органів внутрішніх справ із запобігання викраденням чужого майна з автомобілів.

*Ключові слова:* власність, чуже майно, злочинність, органи внутрішніх справ, запобігання злочинам.

**Постановка проблеми.** Радикальні економічні реформи здійснили руйнівний вплив на соціальну сферу нашого суспільства, призвели до виникнення і зростання безробіття, різкого розшарування населення за майновою ознакою і зубожіння більшої його частини. Ці негативні соціальні процеси внесли зміни у мотивацію посягань на чуже майно: значна кількість розкрадань вчиняється під впливом матеріальної потреби, щоб добути засоби для задоволення елементарних необхідних потреб.

Загальновідомим є той факт, що у структурі загальнокримінальної злочинності корисливі посягання на власність завжди становлять понад половину від всіх зареєстрованих злочинів. Протидія таким злочинам завжди буде актуальною [1, с. 297]. Одним із таких злочинів є викрадення чужого майна з автомобілів, який характеризується значним ступенем поширеності та надзвичайно високим рівнем латентності. Про це свідчать результати опитування автовласників, яке показало, що 45 % респондентів ставали жертвами викрадення їх майна з автомобілів (4 % з них – 2 і більше разів). Разом з тим лише 15 % з них зверталися до органів внутрішніх справ (далі – ОВС) із заявами про подібні злочини. Про мотиви цього йтиметься далі.

Ось чому **метою** статті є узагальнення отриманих даних спеціального дослідження напрямків діяльності органів внутрішніх справ із запобігання викраденням чужого майна з автомобілів.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** У зв'язку із цим слід зазначити, що кримінально-правові та кримінологічні проблеми запобігання злочинам проти власності у різні роки розглядалися такими вітчизняними та зарубіжними вченими: М.І. Бажанов, В.С. Батиргарєєва, Л.С. Білогриць-Котляревський, Г.М. Борзенков, В.О. Владіміров, Л.Д. Гаухман, М.А. Гельфер, В.О. Глушков, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, В.Г. Гончаренко, О.О. Горішний, В.П. Ємельянов, А.Ф. Зелінський, М.М. Ісаєв, М.Й. Коржанський, Г.Л. Кривоченко, Г.А. Крігер, В.Г. Кундеус, Н.О. Лопашенко, Ю.І. Ляпунов, В.В. Мальцев, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, М.П. Михайлов, Б.С. Нікіфоров, М.І. Панов, В.Я. Тацій, І.С. Тишкевич, М.Д. Шаргородський та ін.

**Виклад основного матеріалу.** Заходи запобігання викраденням чу-

жого майна з автомобілів можуть бути розроблені і здійснені тільки на підставі глибоких знань всіх причин і умов, які сприяють вчиненню цих злочинів, за наявності чітких критеріїв визначення ефективності прийнятих спеціальних заходів. При цьому необхідно визначити, які зі спеціальних заходів є найбільш важливими, які з них можуть дати найбільш швидкий і значний ефект, які заходи вимагають значних матеріальних та інтелектуальних затрат та ін.

ОВС накопичено певний досвід щодо попередження злочинів проти власності в цілому, що вимагає теоретичного осмислення і подальшого розвитку. Аналіз результатів проведеного нами дослідження, а також вивчення спеціальної літератури, присвяченої викладу досвіду ОВС у вказаній діяльності, дозволяють зробити висновок про те, що успіх досягається в результаті відповідних профілактичних заходів, заснованих на глибокому знанні кримінологічної характеристики злочинів, причин та умов, що сприяють їх вчиненню, а також особи злочинця.

Зміст цих заходів різноманітний:

- організація профілактичної роботи з особами, від яких можна очікувати вчинення викрадення чужого майна з автомобілів;
- організація профілактичної роботи з населенням;
- усунення обставин, що зумовлюють вчинення викрадення чужого майна з автомобілів.

Серед осіб, від яких можна очікувати вчинення викрадення чужого майна з автомобілів, можна виділити такі групи:

- підозрювані чи обвинувачені, які залишаються на період слідства на волі без оперативного контролю з боку ОВС;
- особи, які прибувають до місця постійного проживання після відбуття покарання з місць позбавлення волі або умовно-достроково звільнені, умовно засуджені, а також засуджені до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;
- особи, раніше не судимі, але щодо яких є інформація, що вони вчиняють викрадення чужого майна з автомобілів або готують їх вчинення.

Багато осіб, яким на період слідства обрано запобіжний захід – підписка про невиїзд, залишаючись на волі, продовжують злочинну діяльність.

З подібними особами доцільно проводити активну індивідуально-попереджувальну роботу. На нашу думку, вона включає такі етапи:

- систематичний збір інформації про цих осіб та їх оточення;
- оцінка інформації з точки зору ймовірності здійснення своїх злочинних намірів і їх суспільної небезпеки;
- визначення способів попереджувального впливу, в тому числі з використанням спеціальних методів роботи органів внутрішніх справ;
- організація контролю за зазначеними особами та робота по їх виправленню заходами соціального впливу.

У разі неможливості або неефективності виправлення такої особи необхідно сприяти тому, щоб до неї було застосовано більш суворий запобіжний захід. Разом з тим навряд чи можна погодитися із окремими авторами, які вважають, що у таких випадках обов'язковим є взяття під варту [2, с. 59].

Індивідуально-профілактична робота з особами, які прибули до місця постійного проживання після відбуття покарання або умовно-дострокового звільнення, не може успішно проводитися без чітко налагодженого інформаційного забезпечення. Однак бази даних більшості інформаційних центрів системи МВС України рідко використовуються у вирішенні практичних завдань, тому багато питань, пов'язаних з процесом запобігання викраденням чужого майна з автомобілів, вимагають свого вирішення. Так, для ефективного виховного впливу на цих осіб і досягнення певних результатів важливо отримати:

- відомості про особу (характер, темперамент, здібності, мотиви діяльності, захоплення, інтереси, рівень інтелектуального розвитку, освіта, судимості);

- відомості про умови її життя (одружений, неодружений, діти, житло, матеріальна забезпеченість, місце та умови роботи і т.п.);

- відомості про процес виникнення і формування у злочинця антигромадських поглядів, переконань (коли, де, в силу впливу яких причин і умов (об'єктивних, суб'єктивних) стали зароджуватися такі погляди, під впливом яких обставин вони сформувалися, в яких конкретно діях виражалися);

- відомості про найближче оточення (характер зв'язків з друзями, сусідами, товаришами по службі, родичами, хто впливає на оцінку життєвих ситуацій і пристосованість до умов свободи, що може викликати незадоволеність, озлобленість і т.д.);

- відомості про шкідливі звички (схильність до пияцтва, наркотиків).

Значний обсяг такої інформації розосереджений у різних службах і підрозділах МВС, ГУМВС, УМВС. Це ускладнює можливість її комплексного аналізу та подальшого використання. Для усунення такого положення необхідно створити між зацікавленими службами стійкі інформаційні зв'язки, коли інформація про осіб, з боку яких можна очікувати вчинення викрадення чужого майна з автомобілів, збиралася б у єдиному центрі. Акумуляція інформації з різних джерел дозволяла б використовувати її більш ефективно для вироблення рекомендацій по боротьбі з крадіжками.

Таким чином, якщо раніше у кримінальній справі інформація про осіб, з боку яких після відбуття покарання можна буде очікувати вчинення викрадення чужого майна з автомобілів, про їх соціально-психологічні характеристики і злочинний досвід, місця збуту викраденого, фактично втрачалася після розгляду справи в суді, то після заповнення і направлення формалізованого бланка в єдиний центр ця інформація не тільки зберігається для узагальнення досвіду, але при необхідності може бути використана в ході індивідуально-профілактичної роботи.

Важливе місце, особливо в боротьбі зі спеціальним рецидивом, відводиться адміністративному нагляду як ефективному методу профілактичної дії. З урахуванням протиправної поведінки постановка на такий облік є актом, що тягне за собою необхідність проведення систематичної, цілеспрямованої виховної роботи, виходячи з індивідуальних особливостей особи і специфіки її оточення. Це також вимагає комплексного використання сил, засобів і методів ОВС, можливостей громадськості і трудових колективів для виправлення раніше засуджених осіб [3, с. 42].

Однак, як показало дослідження, існуючі наглядові обмеження не орієнтовані на ресоціалізацію і виправлення піднаглядних. Нерідко вони встановлюються без урахування реальної можливості їх дотримання.

Наприклад, злочинцю-рецидивісту встановлюється обмеження на вихід з дому після 19 чи 20 години. У той же час більшість вчинених ним викрадень чужого майна з автомобілів відбувалися у світлу пору доби. Подібний підхід зумовлений спотвореними уявленнями про призначення адміністративного нагляду, коли замість кропіткої індивідуальної профілактичної роботи працівники ОВС вдаються до формальної фіксації найменших порушень його правил з подальшим засудженням піднаглядного за злісне порушення. Така практика складалася роками, що не могло не позначитися негативно на рівні рецидиву та стані злочинності в цілому.

У комплексі заходів щодо запобігання викраденням чужого майна з автомобілів важливе місце займає пропаганда правових знань серед населення. У подібні матеріали необхідно включати інформацію такого змісту:

- де і коли переважно вчиняються подібні злочини;
- найбільш типові способи їх вчинення;
- визначення найбільш ефективних засобів захисту автомобілів, приміщень та інших сховищ (гаражів) від незаконного проникнення;
- роз'яснення переваг використання охоронної сигналізації, зберігання автомобілів у спеціально відведених місцях.

Важливим показником діяльності органів внутрішніх справ є ставлення до них населення і його оцінка. Одним з показників довіри громадян до правоохоронних органів є їх звернення в ОВС за допомогою.

Знижує авторитет міліції, на думку респондентів, насамперед байдужість, низька культура спілкування з громадянами, хабарництво, здирництво, використання службового становища в особистих цілях. Зниження авторитету міліції сприяють і такі фактори, як низький професіоналізм, некомпетентність.

Існує певна напруженість у відносинах населення та ОВС. Її основою є незадоволеність значної частини населення діяльністю правоохоронних органів. Ця незадоволеність певною мірою пов'язана з тим, що реально функціонуючі ОВС не відповідають тому образу правоохоронця, який створений уявою населення і розглядається в якості зразка для порівняння.

У досить значної частини громадян склався негативний стереотип міліції. Причому значну роль в цьому відіграє безпосереднє спілкування з працівниками ОВС. Саме впевненість у безперспективності розгляду заяви про викрадення майна з автомобіля є однією з причин латентності цих злочинів.

Слід зазначити, що певну роль у поліпшенні відносин міліції і населення можуть відіграти засоби масової інформації (далі – ЗМІ).

Вміле використання ЗМІ сприяє швидкому і повному розкриттю злочинів, тим самим підвищує авторитет ОВС. У даний час розвиваються і такі форми роботи з населенням, як проведення прямих радіо- і телеефірів, «прямих телефонів», «телефонів довіри», що зв'язують населення безпосередньо з керівниками ОВС.

Наприклад, основним завданням «телефону довіри» є надання консультаційно-правової допомоги населенню, збір і аналіз пропозицій, скарг і заяв

громадян про роботу ОВС, отримання інформації про криміногенні місця, осіб, які переховуються від правоохоронних органів [2, с. 60].

Разом з тим найчастіше ЗМІ висвітлюють негативні сторони діяльності міліції, оскільки це підвищує рейтинги відповідних проєктів. Дуже рідко повсякденна робота правоохоронця висвітлюється об'єктивно та з позитивного боку.

Слід також нагадати, що досить часто викрадення чужого майна з автомобілів вчиняється через неухважність або безпечність автовласників, злочинці просто користуються сприятливими для них обставинами – у 2-х випадках із 10-ти їм навіть не доводилося застосовувати спеціальних прийомів для проникнення в салон автомобіля.

Важливу роль у запобіганні викраденню чужого майна з автомобілів відіграють повідомлення слідчого, дізнавача в місцевій пресі, по радіо і телебаченню про факти вчинення таких злочинів, які стали можливими в силу конкретних криміногенних обставин, у тому числі віктимної поведінки жертви. Необхідну допомогу в цьому здатні надати функціонуючі в кожному міськрайліноргані відділи (відділення) зв'язків з громадськістю.

**Висновки.** Отже, під спеціальними заходами запобігання викраденням чужого майна з автомобілів, на нашу думку, слід розуміти заходи, спеціально направлені на усунення або мінімізацію причин та умов, які сприяють чи полегшують вчинення таких злочинів, у тому числі і заходи, пов'язані із впливом на осіб, які вчинили або мають намір вчинити злочин, що вживаються переважно ОВС на підставі професійних знань, у тому числі з використанням спеціальних сил і засобів.

Кримінологами давно вже доведено, що злочинність неможливо подолати чи побороти, можна лише мінімізувати вплив криміногенних факторів на суспільство і тим самим на декілька відсотків знизити її показники. Саме тому для досягнення найбільш ефективного скорочення випадків викрадення чужого майна з автомобілів оптимальним для ОВС є об'єднання профілактики, оперативного реагування та роботи з жертвами злочинів.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Профілактика злочинів : підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Гіда та ін. ; за заг. ред. О. М. Джу́жи. – К., 2011.
2. Криминологическая характеристика и предупреждение краж, совершаемых в общественных местах : монография. – Челябинск, 2004. – 114 с.
3. Веремченко М. В. Правовые вопросы организации борьбы с кражами из автотранспортных средств / М. В. Веремченко // Российский следователь. – 2006. – № 9. – С. 41-43.

**Овчарик Н.О. Направления деятельности органов внутренних дел по предотвращению хищений чужого имущества с автомобилями.** Осуществлено обобщение полученных данных специального исследования направлений деятельности органов внутренних дел по предупреждению похищений чужого имущества из автомобилей.

**Ключевые слова:** *собственность, чужое имущество, преступность, органы внутренних дел, предотвращение преступлений.*

**Ovcharyk N.O. Directions of internal affairs bodies activity to prevent theft from vehicles.** The article presents a generalization of the data specific research of activities of the Interior for the prevention of theft from vehicles.

It is noted that measures to prevent theft from vehicles can be developed and implemented only on the basis of in-depth knowledge of all the causes and conditions that contribute to the commitment of these crimes, the presence of clear criteria for determining the effec-

tiveness of adopted special measures. It is necessary to determine which of the special measures are most important, which ones can give the most rapid and significant effect measures require considerable intellectual and expenses and so on.

The internal affairs bodies have accumulated some experience to prevent crimes against property as a whole, which requires theoretical understanding and further development. Analysis of the results of this research and the study of literature, devoted to the presentation of the experience of the police in that activity, suggest that success is achieved by appropriate preventive measures based on a thorough knowledge of criminological characteristics of crime, the causes and conditions that contribute to their commitment, and also a criminal identity.

Under the special measures preventing theft from vehicles, in author's opinion, should be understood measures specifically aimed at eliminating or minimizing the causes and conditions that promote or facilitate the commitment of such crimes, including activities related to the impact on individuals who have committed or intend to commit a crime that the police used mainly on the basis of professional knowledge, including the use of special capabilities.

Criminologists have long been proven that crime can not be overcome or defeat can only minimize the impact of criminogenic factors in society and thus to a few percent lower its performance. Therefore, to achieve the most effective reduction in cases of theft from vehicles is optimal for the police to combine prevention, rapid response and working with victims of crime.

**Keywords:** *property, someone else's property, crime, law enforcement, prevention of crime.*

*Надійшла до редакції 23.01.2013*

**Д.Ю. Степаненко**

здобувач

*(Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)*

УДК 343.359.2

## **ЗМІСТ ДІЯННЯ У СКЛАДІ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 212-1 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

Здійснено комплексний аналіз змісту діяння «ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого 212-1 КК України. Запропоновано шляхи вдосконалення його опису.

**Ключові слова:** *склад злочину, об'єктивна сторона складу злочину, ухилення від сплати страхових внесків, порушення порядку нарахування, обчислення та сплати страхових внесків.*

**Постановка проблеми.** Стаття 11 КК України визначає злочин як передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Із цього випливає, що будь-який злочин – це діяння (дія або бездіяльність), яке є суспільно небезпечним, протиправним, винним і вчиненим суб'єктом злочину. Без діяння як справедливо зазначається в науці кримінального права не існує й не може існувати злочину.

Діяння як ознака об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України, знаходить своє вираження у словах: «ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».



Із наведеного тексту, а також тієї обставини, що ухилення від сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування поза ухиленням від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування може мати місце лише у випадку ухилення від сплати збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування<sup>1</sup>, впливає, що зазначене суспільно небезпечне діяння може проявлятися або в ухиленні від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, або в ухиленні від сплати збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Утім, неважко помітити, що суспільно небезпечне діяння, як ознака об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України, сформульоване в законі за допомогою такого вельми неоднозначного слова як «ухилення»<sup>2</sup>, що викликало не лише низку наукових дискусій щодо його змісту, а й призвело до неоднакового застосування приписів ст. 212-1 КК України в судовій і слідчій практиці.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Характеристика діяння як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, описаного ст. 212-1 КК України, містилася та міститься здебільшого на сторінках науково-практичних коментарів та підручників з кримінального права і здійснювалася П.П. Андрушком, О.О. Дудоровим, В.М. Киричком, М.Й. Коржанським, В.С. Кошевським, Я.М. Кураш, О.І. Перепелицею, В.Я. Тацієм та деякими іншими криміналістами сучасності.

Помітний вклад у розробку цього питання зробили й ті криміналісти, які досліджували зміст аналогічного діяння у складі злочину, передбаченого ст. 212 КК України. Поряд із цим ця проблема потребує подальшого аналізу, адже наразі немає єдиної позиції щодо розуміння змісту діяння «ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», що, вочевидь, не сприяє укріпленню законності в нашій державі.

**Метою** статті є комплексний аналіз змісту діяння «ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 212-1 КК України, а також пошук шляхів удосконалення його опису.

**Виклад основного матеріалу.** За твердженнями українських і російських філологів, слово «ухилення» утворено від дієслова «ухилитися» (російською – «уклоняться»), що означає: а) рухаючись, переміститися вбік від попереднього напрямку [1, с. 1380]; б) відходити від первинного, початого, переходячи до іншого [2, с. 1127]; в) відходити від прямої дороги, напряду [2, с. 1127; 3, с. 912]; г) відсторонитися, відхилитися, відсовуватися убік [2, с. 1127]; д) відступати, відхилитися, відскакувати тощо назад чи

<sup>1</sup> Це твердження обґрунтоване нами в межах окремої наукової публікації.

<sup>2</sup> Таким же чином визначено зміст діяння й у ст. 212 КК України, а тому у ході аналізу його змісту ми використовуватимемо напрацювання й тих криміналістів, які вивчали питання кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів).

вбік від кого-небудь чи чого-небудь [4, с. 1522]; е) відсторонятися, відхилитися для того, щоб уникнути чогось [3, с. 912; 11, с. 1380]; є) прагнути уникнути чого-небудь [2, с. 1127]; ж) уникаючи чогось, відсторонитися, відмовитися від чого-небудь [3, с. 912]; з) перестати дотримуватися чого-небудь, відхилитися, відійти від чого-небудь первинного, головного, правильного [1, с. 1380]; и) утримавшись від учинення якогось вчинку, шагу, зуміти уникнути чогось, усунутися від чогось [1, с. 1380].

Через таку неоднозначність у вживанні термінології під час опису суспільно небезпечних діянь, передбачених статтями 212, 212-1 КК України, в кримінально-правовій доктрині виникло кілька істотно різних підходів до тлумачення змісту цих діянь.

Так, переважна більшість дослідників положень статей 212 і 212-1 КК України висловила думку, що ухилення від сплати відповідних платежів може проявлятися як у діях винного, так і бездіяльності [5; 6, с. 65–66; 7, с. 23; 8, с. 418–423; 9, с. 11–14]. Цілком очевидно, що такий підхід ґрунтується як на загальнотеоретичному розумінні змісту слова «ухилення», так і досить чіткому усвідомленні того, яким саме чином відбувається та може відбуватися таке ухилення у реальній дійсності.

Наприклад, Л.П. Брич і В.О. Навроцький обстоюють думку, що сформульоване за допомогою цього терміна суспільно небезпечне діяння має складний характер, включає водночас як діяння (дію чи бездіяльність) у вигляді створення умов для ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, так і бездіяльність у вигляді їх фактичної несплати [10, с. 203]. Послідовним прибічником аналогічного підходу є й О.О. Дудоров, котрий протягом останнього десятиріччя наполягає саме на такому розумінні змісту ухилення у межах статей 212 і 212-1 КК України [11, с. 116–117].

Протилежний погляд полягає в тому, що ухиленням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (аналогічно – ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування) вважають лише бездіяльність – просту або складну (багатоактну) [12, с. 171]. Активні ж дії, на думку цих криміналістів, складом цих злочинів не охоплюються. Такий висновок вони пов'язують з етимологічним значенням слова «ухилення», а також систематичним тлумаченням кримінального закону. Зокрема, Я.М. Кураш зазначає, що розуміння ухилення як одночасно дії і бездіяльності не відбиває суті ухилення, бо останнє може виражатися лише в бездіяльності [13, с. 14–15]. Цієї ж позиції додержуються й О.І. Перепелиця [14, с. 12], В.В.Молодик [15, с. 3] та Н.О. Гуторова. Так, Н.О. Гуторова зазначає, що «суспільно небезпечне діяння, як ознака об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 212 КК, полягає лише у вчиненні бездіяльності – відмови суб'єкта злочину від виконання обов'язків щодо сплати обов'язкових внесків до бюджетів чи державних цільових фондів, покладених на нього податковим законодавством» [16, с. 154].

Умовами кримінальної відповідальності за бездіяльність у вигляді ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, на думку Н.О. Гуторової, є: 1) правовий обов'язок особи сплатити обов'язкові

внески до бюджетів або до державних цільових фондів; 2) наявність в особі можливості вчинити такі діяння. Крім того, вона стверджує, що початком злочинної бездіяльності, як обов'язкової ознаки ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, є настання передбаченого законом терміну сплати певного виду платежу до бюджетів чи державних цільових фондів за умови наявності в особи правового обов'язку й реальної можливості його сплатити, а моментом її закінчення – настання суспільно небезпечних наслідків, тобто ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів податків, зборів, інших обов'язкових платежів у встановленій кримінальним законом сумі. Момент закінчення цього злочину може або співпадати з одним актом злочинної бездіяльності або настати внаслідок учинення декількох актів бездіяльності (несплати декількох видів платежів та (або) протягом декількох періодів) [16, с. 154–157].

Детально проаналізувавши аргументи представників різних підходів у цьому питанні, ми дійшли висновку, що все ж таки більш правильним (принаймні, більш переконливим і таким, що відповідає загальному розумінню слова «ухилення») є підхід, згідно з яким під ухиленням від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування слід розуміти як дії, так і бездіяльність винного, спрямовані на несплату чи неповну сплату відповідних страхових внесків.

Надзвичайно складним було й залишається питання про те, чи передбачає ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів та ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування або збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування застосування *обману* як визначального способу вчинення цих злочинів. Зокрема, О.О. Дудоров погоджується із дослідниками, які вважають, що суспільна небезпека ухилення від сплати податків визначається не тільки розміром несплаченого податку, а й фактом приховування об'єкта оподаткування, обманом податкових органів, латентністю вчинюваних дій, що перешкоджає державі примусово вилучити суми добровільно не сплаченого податку [17, с. 22–31], стверджує, що диспозиція ст. 212 КК України з її формулюванням «ухилення від сплати» передбачає, що істотну шкоду фіскальним інтересам держави платник може заподіяти, увівши державу в оману і створивши перешкоди для правильного нарахування податкового платежу. Якщо ж платник у звітній документації правильно відображає свої податкові зобов'язання, але своєчасно їх не сплачує, підстав для застосування ст. 212 КК України немає [11, с. 116–117].

На підтримку своєї позиції О.О. Дудоров наводить міркування Пленуму ВСУ, який у п. 3 своєї постанови від 8 жовтня 2004 року № 15 «Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів» вказав на те, що ст. 212 КК України передбачено відповідальність не за сам факт несплати в установленій строк податків, зборів, інших обов'язкових платежів, а за умисне ухилення від їх сплати. Аналіз приблизного, невичерпного переліку обставин, які, на погляд Пленуму ВСУ, можуть свідчити про уми-

сний характер поведінки порушника податкового законодавства (перекручування документації, неоприбуткування готівки, ведення подвійного обліку, використання «таємних» банківських рахунків тощо), схиляє до думки про те, що саме обман держави в особі її контролюючих органів слід визнавати серцевиною складу злочину «ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)» [11, с. 117].

Щоправда, далі автор визнає, «що ці міркування є результатом доктринального і судового тлумачення кримінального закону, який прямо не називає обман як спосіб вчинення розглядуваного податкового злочину. Також досить важко побачити обман у поведінці того платника податків, який вчиняє ухилення шляхом бездіяльності, не подаючи відповідні документи до контролюючих органів. Останні у такій ситуації просто позбавляються будь-якої інформації про оподатковувану діяльність платника» [11, с. 117–118]. На сьогодні підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності за ст. 212 КК України (якщо виходити з тексту закону, а не займатись його тлумаченням), – пише О.О. Дудоров, – фактично виступає розмір шкоди державі, для якої не має значення те, яким чином їй цю шкоду заподіяно. Цей невтішний висновок, незважаючи на згадану вище виважену позицію Пленуму ВСУ, впливає і з п. 13 його постанови від 8 жовтня 2004 року № 15 «Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів»: роз'яснення щодо того, якого вигляду може набувати ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, Пленум ВСУ був змушений розпочати із застереження про те, що вказаний ним перелік способів вчинення цього злочину є приблизним (незакритим) [11, с. 119].

Схожі міркування щодо центрального місця обману в механізмі ухилення від сплати податків і зборів висловлювалися й Л. П. Брич [10, с. 203] і В. О. Навроцьким [18, с. 38–39].

З різкою критикою такого підходу виступає Н.О. Гуторова, котра наполягає на тому, що основним способом вчинення злочинів проти державних фінансів, який детермінується перш за все механізмом заподіяння шкоди об'єкту злочину, є зловживання довірою [16, с. 190–205]. Обманні ж дії, на думку цієї криміналістки, в переважній більшості випадків являють собою не способи безпосереднього виконання, а способи приховування цього злочину. За таких обставин віднесення їх до способів вчинення злочину призводить до неправильного тлумачення норм кримінального права, що тягне за собою порушення законності [16, с. 204–205].

Із вживанням слова «ухилення» для позначення змісту суспільно небезпечних діянь, описаних статтями 212 і 212-1 КК України, пов'язана й низка інших важливих питань (про стадії вчинення цих злочинів, про, так би мовити, «правомірне» ухилення від сплати податків тощо).

Не маючи можливості викласти в повному обсязі власні міркування щодо кожної проблеми у цій сфері, хотілося б зазначити, що застосування логіко-граматичного тлумачення положень ст. 212-1 КК України, дослідження етимологічного змісту слова «ухилення», усвідомлення антисоціальної спрямованості діяння, описаного ст. 212-1 КК України (зокрема в час-

тині основного безпосереднього об'єкта цього злочину), а також здійснення критичного аналізу кримінально-правової літератури привело нас до висновку, що з точки зору нині чинного законодавства (а не бажаного) *під ухиленням* від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування в ст. 212-1 КК України слід розуміти *будь-які умисні дії або бездіяльність, якими суб'єкт цього злочину порушив встановлений законодавством порядок нарахування, обчислення або сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, і які призвели до фактичного ненадходження до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування коштів у значних розмірах.*

Якщо ж говорити не про чинну, а про бажану редакцію ст. 212-1 КК України, то перш за все в ній слід позбутися такого «мегаабстрактного», «гумового» терміна як «ухилення». Незважаючи на існування різних підходів щодо розуміння його змісту, всі науковці одностайні у тому, що цьому та подібним до нього термінам не місце у кримінальному законі, який має бути максимально чітким і визначеним.

Правий О.О. Дудоров, коли зазначає, що існування терміна «ухилення» в межах статей 212 і 212-1 КК України призводить до неможливості чітко розмежувати злочинну та незлочинну поведінку (зокрема в частині оптимізації оподаткування); суперечить принципу законності як одному з основних принципів юридичної відповідальності; явно не узгоджується зі ст. 57 Конституції України, відповідно до якої кожному гарантується право знати, зокрема, свої обов'язки; суттєво ускладнює виконання кримінальним законом такого завдання, як запобігання злочинам, адже потенційний злочинець не має чіткої інформації про суть кримінально караної поведінки [11, с. 114–115].

Ураховуючи викладене, пропонуємо назву та діяння, передбачене ст. 212 КК України, сформулювати таким чином: *«Умисне порушення порядку нарахування, обчислення або сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».*

Важаємо, що використання такого формулювання суспільно небезпечного діяння, з одного боку, значно покращило б розуміння змісту цієї норми (зокрема, стало б зрозуміло, що приписами ст. 212-1 КК України охоплюються як дії, так і бездіяльність винного), а з іншого – прямо наголошувало б на тому, що йдеться виключно про протиправні вчинки особи (тобто про такі вчинки, які порушують встановлений законодавством порядок нарахування, обчислення або сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування).

Крім того, формулювання змісту цього діяння як «умисне порушення порядку нарахування, обчислення або сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» дозволило б чітко та досить легко здійснювати відмежування складу злочину, передбаченого ст. 212-1

КК України, від складу адміністративного правопорушення, описаного ст. 165 КпАП України («Порушення законодавства про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»), за ознаками об'єктивної сторони законодавчих моделей цих правопорушень.

**Висновки.** Під ухиленням від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування у ст. 212-1 КК України слід розуміти будь-які умисні дії або бездіяльність, якими суб'єкт цього злочину порушив встановлений законодавством порядок нарахування, обчислення або сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, і які призвели до фактичного ненадходження до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування коштів у значних розмірах.

Абстрактний характер терміна «ухилення», що вживається у тексті ст. 212-1 КК України для позначення змісту суспільно небезпечного діяння, свідчить про порушення законодавцем низки правил конструювання кримінально-правових норм (точності, однозначності юридичної термінології тощо), а також принципу законності (зокрема через те, що суб'єкти господарювання, а також їх службові особи не мають чіткої інформації про суть кримінально караної поведінки, описаної цією статтею), що призводить до висновку про потребу опису назви та діяння, передбаченого ст. 212-1 КК України, за допомогою слів: «Умисне порушення порядку нарахування, обчислення або сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

#### **Бібліографічні посилання**

1. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб., 2000.
2. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка : толково-словообразовательный / под. ред. Т. Ф. Ефремовой. – М., 2000.
3. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю Шведова. – 4-е изд., доп. – М., 1999.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь, 2005.
5. Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів : рішення Верховного Суду України від 08 жовтня 2004 року № 15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-04>;
6. Мойсик Р.В. Відповідальність за ухилення від сплати податків: законодавство, практика застосування і напрямки вдосконалення / Р. В. Мойсик, П. П. Андрушко // Коментар судової практики в кримінальних та адміністративних справах. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995–1997). – К., 1998 – С. 65–66.
7. Дудоров О. Відповідальність за посадові злочини у сфері оподаткування: питання кваліфікації та вдосконалення законодавства / О. Дудоров // Предпринимательство, хозяйство, право. – № 12. – 1999. – С. 19–23; № 1. – 2000. – С. 23.
8. Андрушко П. П. Проблеми відповідальності за умисну несвоєчасну сплату податків, зборів, інших обов'язкових платежів / П. П. Андрушко // Держава і право. – Вип. 11. – 2001. – С. 418–423.
9. Дудоров О. Особливості відповідальності посадових осіб підприємств за кримінально-карні порушення податкового законодавства / О. Дудоров // Предпринимательство, хозяйство, право. – 1999. – № 4. – С. 11–14.

10. Брич Л. П. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні : монографія / Л. П. Брич, В. О. Навроцький. – К., 2000.
11. Дудоров О. О. Проблеми кримінально-правової охорони системи оподаткування України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Дудоров О. О. – Луганськ, 2007.
12. Уголовное право Украины. Особенная часть : учебник / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. – Х., 2009.
13. Кураш Я. М. Кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (аналіз складу злочину) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Я. М. Кураш. – Х., 1998.
14. Перепелица А.И. Уголовная ответственность за преступления в сфере финансовой деятельности и обращения ценных бумаг. Комментарий к действующему законодательству. – Х., 1998.
15. Молодик В. В. Кримінологічні та кримінально-правові аспекти відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Молодик. – Х., 1999.
16. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08/ Н. О. Гуторова. – Х., 2002.
17. Макаров Д. Г. Проблемы и пути криминализации явлений, связанных с уклонением от уплаты налогов / Д. Г. Макаров // Юридический мир. – 2002. – № 2. – С. 22–31.
18. Навроцький В. О. Господарські злочини. Лекції для студентів юридичного факультету / В. О. Навроцький. – Львів, 1997.

**Степаненко Д.Ю. Содержание деяния в составе преступления, предусмотренного ст. 212-1 Уголовного кодекса Украины.** Осуществлен комплексный анализ содержания деяния «уклонение от уплаты единого взноса на общеобязательное государственное социальное страхование и страховых взносов на общеобязательное государственное пенсионное страхование» как признака объективной стороны состава преступления, предусмотренного 212-1 УК Украины. Предложены пути совершенствования его описания.

**Ключевые слова:** состав преступления, объективная сторона состава преступления, уклонение от уплаты страховых взносов, нарушение порядка начисления, исчисления и уплаты страховых взносов.

**Stepanenko D.Yu. Content of act of corpus delicti under art. 212-1 of the Criminal Code of Ukraine.** The article presents a comprehensive analysis of the content of the act "avoidance of single fee for obligatory state social insurance and premiums on obligatory state pension insurance" as a feature of the objective of the offense under the art. 212-1 of the Criminal Code of Ukraine. The ways are offered to improve its description. Acts as a sign of the objective side of the crime under Art. 212-1 of the Criminal Code of Ukraine, is expressed in the words: "avoidance of single fee for obligatory state social insurance or insurance contributions for compulsory pension insurance". The author offered the name of acts under art. 212 of the Criminal Code of Ukraine, and it is formulated as follows: "Intentional violation of calculation or payment of a single fee for obligatory state social insurance or tax on Mandatory State Pension Insurance".

Using this formulation socially dangerous act, on the one hand, have considerably improved the understanding of the meaning of this rule (such as would be clear that the requirements of art. 212-1 of the Criminal Code of Ukraine encompassed both actions and omissions of a guilty person), and the other – just emphasized least because the question is only about the illegal actions of the person (that is about such acts that violate the laws of procedure of calculation or payment of a single fee for obligatory state social insurance or fees for obligatory state pension insurance).

Under avoidance of a single fee for obligatory state social insurance or premiums for obligatory state pension insurance in the art. 212-1 of the Criminal Code of Ukraine shall mean any intentional act or omission, which the subject of the offense violated the statutory procedure for calculation or payment of a single fee for obligatory state social insurance or insurance contributions for compulsory pension insurance, and that led to the actual shortfall in funds of obligatory state social insurance funds in large amounts.

**Keywords:** corpus delicti, objective side of corpus delicti, avoidanse of insurance fee payment, violation of calculation and payment of insurance fee.

Надійшла до редакції 01.03.2013

## КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІ ЗЛОЧИННОСТІ

**І.В. Озерський**

доктор юридичних наук, доцент  
(Запорізький національний університет)

УДК 343.1 (478)

### СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТА ІНШІ ОБСТАВИНИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ У СВІТЛІ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Висвітлено окремі теоретико-правові питання призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань з урахуванням прийнятого нового Кримінального процесуального кодексу України.

*Ключові слова:* психологічна експертиза, психіатрична експертиза, спеціальні знання, перевиховання, спеціаліст-психолог, переконання, докази.

**Постановка проблеми.** Проблема призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань завжди була в центрі уваги юридичної науки, а з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) стала нагальною для науковців та практиків, діяльність яких пов'язана зі сферою юридичної психології та кримінально-процесуального права.

**Метою** статті є дослідження організаційно-правових чинників удосконалення призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань з урахуванням прийнятого нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Окремим організаційно-правовим аспектам проблеми призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі України присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, В.Г. Андросюка, О.М. Гребенюка, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєва, В.О. Коновалової, Р.Я. Лемик, В.М. Шерстюк, О.В. Яроша та ін., проте на сьогодні не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження питань призначення та проведення судово-психологічної експертизи.



пертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань у векторі нового КПК України.

Основний зміст психологічної експертизи полягає в аналізі певних даних з метою встановлення нових фактів, які мають значення для кримінального провадження. Судово-психологічна експертиза, як зазначає Р.Я. Лемик, це інститут юридичної психології, що, як правило, застосовується в цивільному, кримінальному і, рідше, в адміністративному провадженні, тобто у справах, підвідомчих суду [1, с.10].

Судово-психологічна експертиза (далі – СПЕ), за словами О.В. Яроша, дозволяє об'єктивно визначати міру покарання з урахуванням реальної мотивації, рівня усвідомленості підлітками їхніх дій, індивідуально-психологічних якостей особистості обвинувачених і особливостей поведінки, що не може бути правильно оцінене без застосування психологічних методів [2, с. 18]. Саме судова експертиза, на думку В.М. Шерстюк, відіграє пріоритетну роль у впровадженні передових досягнень науки і техніки у практику боротьби зі злочинністю та сприяє надійності системи доказування по справі [3, с. 4].

**Виклад основного матеріалу.** У новому кримінально-процесуальному законі немає спеціальних норм, що регулюють порядок призначення, специфіку проведення судово-психологічних експертиз (за винятком ст. 486 КПК України) [4], отже, загальні норми застосування спеціального експертного знання дозволяють призначати судово-психологічну експертизу. У процесі розгляду кримінальних справ у злочинах, скоєних неповнолітніми, судово-психологічна експертиза застосовується й у тих випадках, коли сумнівів у психічному здоров'ї досліджуваної особи не виникає. Це пояснюється необхідністю встановлення здатності неповнолітнього усвідомлювати зміст та значення своїх дій та керувати ними [5, с. 15].

Виходячи з вимог кримінального процесуального законодавства, а саме ч. 1 ст. 486 КПК України [4], у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримання психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації, призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Варто зазначити, що в ч. 2 ст. 486 КПК України [4] законодавець прямо вказав на випадки призначення саме психологічної експертизи, зокрема для:

- з'ясування рівня розвитку неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 2 ст. 486 КПК України);
- соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно врахувати при призначенні покарання і обранні заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 486 КПК України) [4].

Якщо звернутися до положень нового КПК України, то слід нагадати, що спеціальні знання психолога можуть знадобитися і для з'ясування певного кола питань при проведенні судово-психологічної експертизи. Наприклад, такі положення п. 3, 4 та 5 ч. 2 ст. 242 КПК України [4], як визначен-

ня психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності (п. 3); встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, якщо іншим способом неможливо отримати ці відомості (п. 4); встановлення статевої зрілості потерпілої особи у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 КК України [4].

Узагальнення матеріалів судово-психологічних експертиз, проведене науковцями Національної академії внутрішніх справ показало, що прокурорсько-слідчі працівники і спеціалісти-експерти доволі часто припускаються помилок і хиб, що негативно впливає на результативність проведення експертиз. Серед них у першу чергу необхідно назвати такі.

*1. Недоліки, що мали місце при прийнятті рішення про необхідність проведення у справі експертизи і визначення кола питань до експерта.*

Наприклад, у справах щодо статевих злочинів експертизу призначали без достатньої підстави, в результаті чого питання, поставлені перед експертом, не мали суттєвого значення для справи. Трапляються випадки, коли експертів ставляться запитання, що виходять за межі його спеціальних знань. Мабуть саме тому в новому КПК України в ч. 4 ст. 101 чітко вписано, що “запитання, які ставляться експертів, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта” [4]. У більшості розслідуваних справ, кваліфікованих як вбивство або заподіяння різної тяжкості тілесних ушкоджень у стані сильного душевного хвилювання, психологічну експертизу (для того щоб визначити, чи перебував підозрюваний чи обвинувачений у стані фізіологічного афекту) не призначали. За дослідженнями деяких вчених, сьогодні близько 78 % слідчих і суддів прагнуть самостійно відповідати на запитання психологічного характеру, тому й проблема залучення експерта-психолога до вирішення завдань кримінального судочинства вирішується незадовільно [6, с. 35].

*2. Помилки, допущені при доборі експерта.* Слідчі і прокурори доручали проведення експертиз за формальними підставами (кандидат наук, доцент, доктор наук тощо) без попереднього з'ясування сфери їхніх наукових інтересів і компетентності у вирішенні питань, з яких призначалася конкретна експертиза, зокрема, без урахування професійних навичок володіння експериментально-психологічними методиками. Вважаємо, що як прокурор, так і слідчий повинен пересвідчитися у компетенції експерта-психолога чи спеціаліста-психолога, завчасно з'ясувавши наявність в останніх досвіду використання психодіагностичних методів, методик.

*3. Недостатність методичної бази досліджень, сумбурність у викладенні результатів обстеження осіб, що підлягають експертизі, поверховий характер і недостатня обґрунтованість окремих висновків.*

*4. Помилки, допущені при застосуванні експертних висновків.* Досить часто слідчі і суди використовували експертні висновки без належної оцінки їх обґрунтування і достовірності. Навіть коли в окремих випадках висновки експерта явно суперечили іншим зібраним у справі доказам, замість того, аби мотивувати свою незгоду з актом експертизи, його просто не зга-

дувати в обвинувальному висновку і вироку. А відтак, не було жодного факту призначення повторної і додаткової експертизи, хоча іноді для цього були серйозні підстави [7, с. 319]. Відрадно, що у новому КПК України в ч. 10 ст. 101 законодавець зобов'язав особу чи орган, які здійснюють провадження, незгоду з висновком експерта вмотивовувати у відповідних постанові, ухвалі, вироку.

До цього переліку, на нашу думку слід додати ще й те, що прокурорсько-слідчими працівниками у зв'язку з *невмінням розмежовувати питання психіатрії та психології (іншими словами, предмет дослідження)* частіше за все (87 % випадків) призначаються комплексні психолого-психіатричні експертизи. У цьому разі прокурорсько-слідчим працівникам необхідно чітко окреслити предмет дослідження психіатричної та психологічної експертизи. Така проблема виникла й у законодавця при написанні нового, сьогодні вже чинного КПК України (2012 р.), оскільки як виходить зі змісту ч. 6 ст. 101 КПК України [4], експертиза з кримінального провадження проводиться лише щодо психічного стану підозрюваного та обвинуваченого, а куди поділася експертиза стосовно психологічного стану – невідомо. На нашу думку, психологічна експертиза обов'язково повинна передувати психіатричній.

Більше того, законодавець у ст. 509 КПК України (“Психіатрична експертиза”) в п. 2 ч. 1 наводить такі підстави для призначення психіатричної експертизи: “затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо” [4], наголошуючи, що всі ці категорії стосуються неадекватної поведінки особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння або після нього. Однак означені категорії не лише є психологічними, а й безпосередньо характеризують особу цілком психічно здоровою, котрій можуть бути притаманні такі психологічні процеси: затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті унаслідок стресу, психологічної травми, переляку, симуляції тощо. Відтак ці явища можуть бути тимчасовим розладом, а для психіатричної експертизи потрібна їх сталість. Тому таку поведінку особи варто досліджувати на перетині двох видів експертиз, комплексно призначивши психолого-психіатричну експертизу, де вже самі експерти розмежують спірні питання двох суміжних наук.

Академік В.О. Коновалова, до предмета судово-психологічної експертизи відносить не лише психіку здорової людини, а й вивчення психічної діяльності в нормі, тобто закономірностей психічної діяльності здорової людини [8, с.155], що є цілком слушним, на нашу думку. Психіатрія ж досліджує і вивчає патологічні зміни психіки людини, що й становить предмет судово-психіатричної експертизи [1, с. 112].

Щодо використання такої форми психологічних знань як надання психологічної допомоги (ч. 3 ст. 71 КПК України), то варто згадати п. 4 ст.75 КПК України, в якому йде мова про те, що однією з умов, котра виключає участь слідчого судді, судді або присяжного у кримінальному провадженні, є наявність певних обставин, які викликають сумнів у його неупередженості [4], а відтак це, на нашу думку, дає підстави для застосування психологічних навичок щодо діагностування психологом сумнівної по-

ведінки чи інших психофізіологічних ознак зазначених вище учасників процесу. Оскільки у наведеній нами правовій процедурі переважає суб'єктивний (психологічний) чинник – “сумнів у неупередженості”, то щоб його фахово діагностувати, потрібні спеціальні психологічні знання, адже, на відміну від психолога, прокурор чи то слідчий керуються у цьому разі лише внутрішнім переконанням, що переважно ґрунтується на правових знаннях (ст. 94 КПК України) [4], а тому лишає поза увагою його “сумнів”, тобто психологічну сутність.

Схожа підстава для застосування спеціальних психологічних знань щодо діагностування психологом сумнівної поведінки таких учасників процесу, як прокурор та слідчий, міститься в п. 3 ч. 1 ст. 77 КПК України. А саме, прокурор, слідчий не має права брати участь у кримінальному провадженні, якщо існують обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в їх неупередженості. Такі сумніви можуть виникнути у будь-якого учасника процесу, навіть у свідка чи понятого, але щоб вмотивувати свої сумніви в неупередженості прокурора чи слідчого потрібно звернутися за допомогою до спеціаліста-психолога. Відрадно, що новий КПК такі обставини передбачив, адже в ч. 3 ст. 71 КПК України чітко виписано: “Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги” [4]. Тому обґрунтувати такі сумніви доцільно висновком спеціаліста-психолога та іншими вагомими аргументами.

До речі, наявність обставин, які викликають сумнів у неупередженості будь-якого учасника процесу, іноді стають підставою для заявлення останньому відводу (ст. 80 КПК України), який, відповідно до ч. 5 ст. 80 КПК України, повинен бути вмотивованим [4], а отже, як і в попередніх ситуаціях, вимагає залучення спеціаліста-психолога для діагностики сумніву та складення на підставі цього відповідного висновку. Спеціальні психологічні знання потрібні також в окремих випадках визнання допустимості зібраних по справі доказів.

Так, наприклад, у ч. 3 ст. 88 КПК України зазначено: “Докази щодо певної звички або звичайної ділової практики підозрюваного, обвинуваченого є допустимими для доведення того, що певне кримінальне правопорушення узгоджувалося із цією звичкою підозрюваного, обвинуваченого” [4]. Для того щоб це встановити, потрібно провести психологічне дослідження (експертизу), адже “звички” – це більше категорія психологічної науки. В іншому разі спеціаліст-психолог (експерт) може усно проконсультувати прокурора, суд чи інших учасників процесу стосовно доведення того, що певне кримінальне правопорушення узгоджувалося із звичкою підозрюваного, обвинуваченого. Більше того, спеціаліст-психолог при нагоді може бути допитаним у суді з приводу відомих йому обставин, за яких ним досліджувалися звички підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 95 КПК України) [4] та їх причинно-наслідковий зв'язок із скоєним кримінальним правопорушенням.

Таким чином, висновок або думка понятого, свідка, підозрюваного чи обвинуваченого, який дає показання щодо якихось психологічних чинни-

ків скоєння кримінального правопорушення, може визнаватися судом доказом, лише якщо такий висновок або думка корисні для ясного розуміння показань (їх частини) і ґрунтується на спеціальних (ч. 6 ст. 95 КПК України) [4], у нашому випадку, психологічних знаннях, тобто із залученням до процесу спеціаліста-психолога. Втім, якщо такі показання суд не визнав допустимими доказами в порядку ч. 2 ст. 89 КПК України [4], то інша сторона (наприклад, прокурор чи адвокат) має право допитати особу (спеціаліста-психолога) згідно з правилами допиту експерта.

Також суд може визнати допустимим доказом показання з чужих слів незалежно від можливості допитати особу, яка надала первинні пояснення, у виняткових випадках, якщо такі показання є допустимим доказом згідно з іншими правилами допустимості доказів (ч. 2 ст. 97 КПК України) [4]. Натомість перед прийняттям такого рішення суд зобов'язаний врахувати переконливість відомостей щодо факту надання первинних пояснень (п. 4 ч. 2 ст. 97 КПК України) [4]. Такий психологічний чинник як “переконливість” можна оцінити лише завдяки залученню до цього процесу спеціаліста-психолога. Сам термін «переконання» означає “тверду впевненість, певність у чому-небудь; віру у щось” або “тверду, міцну усталену думку про що-небудь, погляд на щось” [9, с.729]. У психологічному словнику М.Г Петровського переконання тлумачиться як усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій [10, с. 413]. В.О. Коновалова та В.Ю. Шепітько визначають, що переконання, як ставлення суб'єкта до своїх знань, висновків і рішень, як почуття впевненості, є психологічною категорією” [11, с.133].

Академік Ю.М. Грошевий вважає, що переконання у психологічному плані характеризується впевненістю у правильності прийнятого по справі рішення, яке базується на дослідженні зібраних по справі доказів в їх повноті і сукупності, при неухильному дотриманні вимог закону, а також почуттям довіри до свого висновку з точки зору відповідності закону, цілям і завданням правосуддя [12, с. 214]. Наявність повної переконаності, на думку академіка В.О. Коновалової, слугує психологічною гарантією правильності вирішення кримінальних справ, рішень, що приймаються [13, с. 171].

Щодо застосування психологічних знань у формі надання консультацій, то в цьому переконує аналіз практики, за даними якої (76,5 % випадків), психологічна консультація в багатьох випадках передує призначенню судово-психологічної експертизи, а тому допомагає правильно кваліфікувати дії обвинуваченого, встановити належну міру покарання, правильно оцінити показання свідка, потерпілого тощо. Як пише О.М. Гребенюк, “за змістом консультація є досить близькою до такої форми використання спеціальних психологічних знань, як психологічна експертиза, і може надаватися тією ж особою, яка в подальшому буде проводити судово-психологічну експертизу” [14, с. 147].

Вважаємо, що навіть при застосуванні неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому певного запобіжного заходу потрібно залучати спеціаліста-психолога, адже, як наголошує сама диспозиція ч. 1 ст. 492 КПК України, обрання такого заходу повинно відбуватися з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх правопорушників [4].

Наприклад, при передачі неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – під нагляд адміністрації цієї установи, суд за допомогою спеціаліста-психолога зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім (ч. 4 ст. 493 КПК України) [4].

Так само, хоча в статті 495 КПК України таке й не передбачено, спеціаліст-психолог може знадобитися при вирішенні суддею питання про тимчасове видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на останнього (ч. 1 ст. 495 КПК України) [4]. Такому рішення судді можуть слугувати міркування прокурора, захисника і законного представника, які, на нашу думку, повинні спиратися на психологічні спостереження спеціаліста-психолога, адже обставини дослідження справи можуть бути пов'язані з психотравмуючими чинниками впливу на свідомість, психологічний та фізіологічний стан неповнолітнього (деталізація події звалтування, вбивства, розчленування, розбещення тощо). Отже, таке рішення повинно прийматися суддею лише на підставі письмових чи усних роз'яснень спеціаліста-психолога щодо доцільності видалення неповнолітнього із зали судового засідання.

Також, на нашу думку, варто представникам служби у справах дітей та кримінальної міліції перед висловленням у суді позиції з приводу найбільш доцільних заходів стосовно перевиховання неповнолітнього обвинуваченого (ч. 2 ст. 496 КПК України) [4] залучати спеціаліста-психолога, який зможе проконсультувати останніх про ефективність пропонованих заходів профілактики поведінки правопорушника чи порекомендувати оптимальні. Вважаємо, що прокурор під час досудового розслідування кримінального проступку, вчиненого вперше неповнолітнім чи скоєння останнім злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості без застосування кримінального покарання, має провести низку консультацій зі спеціалістом-психологом (*про можливість та доцільність примусового перевиховання неповнолітнього*) за внутрішнім переконанням та в порядку ч. 1 ст. 497 КПК України письмово звернутися з клопотанням до суду про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру [4].

За аналогією, вже під час постановлення ухвали у кримінальному провадженні щодо застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру суд має з'ясувати чи слід застосовувати до нього означений захід, і якщо слід, то який саме (п. 3 ч. 1 ст. 501 КПК України) [4]. Вважаємо, що для прийняття такого рішення суд повинен викликати в судове засідання спеціаліста-психолога та ще раз переконатися про доцільність та ефективність застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру. Спеціаліст-психолог має надати усні роз'яснення щодо свого висновку, на яких ґрунтувалося клопотання прокурора в порядку ч. 1 ст. 497 КПК України [4].

**Висновок.** Таким чином, нормативні параметри нового Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) [4] розширюють можливості

призначення судово-психологічної експертизи та використання інших ефективних форм застосування спеціальних психологічних знань, що слугують додатковим аргументом (доказом) у кримінальному провадженні.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Лемик Р. Я. — К., 2004.
2. Ярош О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06 / О. В. Ярош. — Х., 2008.
3. Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шерстюк В. М. — Х., 2007.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» : чинне законодавство від 19 листопада. — К., 2012.
5. Максимова Н. Ю. Курс лекцій по детской психологии : учеб. пособ. / Н.Ю. Максимова, Е. Л. Милютин. — Ростов н/Д., 2000.
6. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. / Н.В. Алікіна, П.Д. Біленчук, М. А. Зубань та ін. — К., 1993.
7. Юридична психологія : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв та ін. ; за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. — К., 1999.
8. Коновалова В.Е. Правовая психология : учеб. пособ. [для студ. юрид. вузов и фак., обуч. по спец. «Правоведение»] / Коновалова В. Е. — Х., 1990.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь, 2003.
10. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1990.
11. Коновалова В. О. Юридична психологія. Акад. курс : підруч. / В.О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. — К., 2004.
12. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве / Ю.М. Грошевой. — Х., 1975.
13. Коновалова В.О. Юридична психологія: проблеми інтеграції / В.О. Коновалова // Вісник Академії правових наук України. — № 2 (37). — 2004. — С.168–174.
14. Гребенюк М. О. Юридико-психологічні засади розслідування злочинів, вчинених із особливою жорстокістю : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06 / Гребенюк М. О. — К., 2009.

**Озерский И.В. Судебно-психологическая экспертиза и другие обстоятельства применения специальных психологических знаний в свете нового уголовного процессуального кодекса Украины.** Освещены отдельные теоретико-правовые вопросы назначения судебно-психологической экспертизы и других форм использования специальных психологических знаний с учетом принятия нового Уголовного процессуального кодекса Украины.

*Ключевые слова:* психологическая экспертиза, психиатрическая экспертиза, оптимизация, специальные знания, перевоспитание, специалист-психолог, убеждения, доказательства.

**Ozersky I.V. Forensic and psychological inquiry and other cases of special psychological knowledge application in the light of the new Criminal procedural code of Ukraine.** The problem of the purpose and conduct of forensic and psychological inquiry and other uses of special psychological knowledge has always been the focus of legal science, and since the adoption of the new Criminal Procedure Code of Ukraine (2012) has become imperative for researchers and practitioners whose activities are related to the scope of legal psychology and procedural criminal law.

The new Criminal Procedure Code has no special norms governing the appointment specificity of forensic and psychological inquiry (except for Art. 486 CPC of Ukraine), so the general norms of specific expert knowledge application may appoint a forensic and

psychological inquiry. In the course of criminal cases assize for crimes committed by juveniles, forensic and psychological inquiry is applied when there is no doubt in mental health of investigated person. This is because of the need to establish the ability of the juvenile to realize the content and meaning of their actions and to control them. It is believed that the prosecutor during the preliminary investigation of the criminal offense committed by the juvenile for the first time or the last committed a minor offense or careless crime of medium gravity without the use of criminal sanctions has to hold a series of consultations with a professional psychologist on the basis of moral certainty and in order to Part 1 of Art. 497 CPC Ukraine to seize the court with petition in written form as to the application to the juvenile defendant of compulsory educational measures. Thus, the regulatory characteristics of the new Criminal Procedure Code of Ukraine (2012) allow and extend the appointment of forensic and psychological inquiry and the use of other forms of effective application of special psychological knowledge that serve as an additional argument (proof) in criminal proceedings.

**Keywords:** *psychological examination, psychiatric examination, optimization, special knowledge, re-education, specialist-psychologist, persuasions, proofs.*

*Надійшла до редакції 27.11.2012*

**В.О. Біляєв**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.97

## **СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ПОБУДОВИ ПІДРОЗДІЛІВ КАРНОГО РОЗШУКУ**

З використанням системного аналізу розглянуто проблеми структурно-функціональної побудови підрозділів карного розшуку, надано пропозиції щодо її удосконалення відповідно до сучасних правових умов.

**Ключові слова:** *підрозділи карного розшуку, структурно-функціональна побудова, принцип спеціалізації.*

**Постановка проблеми.** Забезпечення та захист особистих прав і свобод людини, захист власності від злочинних посягань є основними пріоритетними завданнями підрозділів карного розшуку ОВС України. Структурно підрозділи карного розшуку входять до складу кримінальної міліції та є найбільш численною та розгалуженою її ланкою. Головне навантаження працівників даної служби полягає у безпосередній протидії злочинності через здійснення оперативно-розшукових заходів з метою виявлення, попередження, припинення злочинних посягань та для забезпечення інтересів досудового слідства. Значний перелік функціональних обов'язків оперуповноважених визначає необхідність їх спеціалізації відповідно до завдань, що реалізуються оперативними підрозділами.

Оперативно-розшукова протидія злочинності здійснюється як в окремих напрямках щодо найбільш небезпечних видів злочинів, так і під час оперативного обслуговування населених пунктів, об'єктів, відповідно до територіальної дислокації та функціональної спеціалізації окремих підрозділів. Численний штат оперативних працівників служби карного розшуку та ши-



рокий перелік завдань, що ними вирішуються, визначають необхідність наукової організації системи їх структурно-функціональної побудови. В її основу має бути покладено оптимальний розподіл обов'язків між оперуєвними важеними на основі попередньо визначеної спеціалізації.

Особливості організації діяльності оперативних працівників, утворення та функціонування окремих відділів, відділень та груп, що спеціалізуються на певних напрямках роботи підрозділу, залежать від багатьох факторів. Серед них, як правило, виділяють особливості оперативної обстановки (зовнішні фактори) та наявні можливості використання власних сил щодо протидії злочинності відповідно до стратегічних пріоритетів функціонування підрозділів (внутрішні фактори). Плинність як зовнішніх, так і внутрішніх факторів зумовлює необхідність постійного удосконалення структурно-функціональної побудови підрозділів КР на усіх рівнях системи, а це визначає потребу своєчасного наукового аналізу та розробок з метою їх впровадження у практичну діяльність.

Актуальність дослідження відповідних питань додатково пов'язана із сучасними умовами реформування правоохоронної системи та запровадженням у практичну діяльність оперативних підрозділів положень нового кримінального процесуального законодавства. Це визначає потребу суттєвої реорганізації структури оперативних підрозділів ОВС України, в тому числі й служби карного розшуку. Тому питання удосконалення їх структурно-функціональної побудови та її оптимізації необхідно додатково розглядати також у контексті сучасних стратегічних пріоритетів відомчої науки.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Проблеми удосконалення структурно-функціональної побудови підрозділів карного розшуку раніше розглядалися в дослідженнях В.А. Ільчова, А.І. Капітанського, І. І. Карпця, В.Г. Камиша, Н.П. Ковирдіна, В.А. Лукашова, В.Н. Лукач, А.Н. Мещерякова та ін. [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. Сучасні українські науковці досліджували зазначені питання здебільшого у комплексі інших проблем удосконалення діяльності підрозділів карного розшуку та протидії окремим видам злочинів. Серед них потрібно назвати дисертаційні дослідження Г.М. Бірюкова [8], О.А. Гапона [9], І.М. Колошко [10], В.В. Поливоди [11], В.О. Селюкова [12], В.С. Тарасенко [13] та деякі інші [14]. Проте, на сьогодні відсутні сучасні дослідження діяльності підрозділів карного розшуку під час здійснення оперативно-розшукової протидії злочинності в якості окремого комплексного предмета. Відповідно, питання структурно-функціональної побудови підрозділів карного розшуку ОВС України у даному контексті розглядаються вперше.

**Метою** дослідження є визначення недоліків функціонування підрозділів карного розшуку, що зумовлені їх структурою, а також визначення напрямів удосконалення структурно-функціональної побудови підрозділів КР з урахуванням особливості реформування їх системи відповідно до сучасних правових умов.

**Виклад основного матеріалу.** Підрозділи карного розшуку ОВС України потрібно розглядати в якості цілісної соціальної системи, яка склада-

ється з окремих структурних ланок, що пов'язані між собою постійними відносинами координації та взаємодії з метою реалізації головного стратегічного завдання усієї системи – ефективної протидії злочинності. Кожна умовна ланка цієї складної системи має певне функціональне призначення. Уся система, у свою чергу, складається з окремих підсистем, усередині яких відносини між окремими ланками також побудовані на певних принципах та мають характерні особливості, що визначаються спеціалізацією оперативних працівників. Спеціалізація в підрозділах карного розшуку пов'язана з виконанням оперуповноваженими певних завдань, що, зрештою, визначає принципи розподілу праці між ними, які покладені в основу структурно-функціональної побудови підрозділів. За організаційним принципом спеціалізації, але в більш складних формах, будуються й усі інші структурні елементи системи: групи, відділення, відділи, сектори, управління карного розшуку. Таким чином, потрібно зазначити, що організаційно-функціональна побудова підрозділів карного розшуку є своєрідним фундаментом організації їх діяльності, що визначає спрямованість використання сил окремих підрозділів під час протидії злочинності.

Складність структурної побудови підрозділів карного розшуку додатково визначається існуванням між окремими ланками системи двох видів зв'язку та взаємодії: взаємовідносини субординації (підпорядкування та супідрядність), які характерні між управлінськими та підпорядкованими їм ланками, та відносини взаємодії і координації, що існують між ланками одного рівня [14, с. 120–125]. Зрештою, особливості зв'язків між окремими структурними елементами системи підрозділів карного розшуку також визначають характерні особливості функціональної спеціалізації, зокрема, за організаційно-управлінським принципом.

Загальний розподіл функціональних обов'язків між оперативними працівниками та первинними організаційними ланками підрозділів визначає на сьогодні такі загальні види, або напрями, їх спеціалізації: оперативно-територіальну; оперативно-лінійну, організаційно-управлінську [15, с. 17–20; 10, с. 118–120; 14, с. 121]. Розглянемо особливості функціонування структурних елементів системи відповідно до означених напрямів.

*1. Оперативно-територіальний (об'єктовий) організаційний принцип спеціалізації.*

На нашу думку, даний принцип спеціалізації потрібно розглядати як у широкому, так і у більш вузькому розумінні. В першому випадку оперативно-територіальна спеціалізація властива для усього підрозділу КР, що перебуває у складі кримінальної міліції районного (міського) відділу внутрішніх справ та обслуговує певну територію або об'єкти, якщо мова йде про відділення карного розшуку транспортної та спеціальної міліції. Комплексне оперативне обслуговування території населеного пункту за місцем дислокації ОВС є основним завданням територіального підрозділу карного розшуку. Якщо ж деталізувати діяльність такого підрозділу, то в його структурі потрібно виділити лінійну (щодо протидії окремим видам злочинів) та оперативно-територіальну ланку спеціалізації, якій відповідають територіальні (зональні) відділення відповідних підрозділів. У даному ви-

падку за оперативними працівниками закріплюються певні території в межах території обслуговування ОВС – мікрорайони та вулиці.

Аналіз практики діяльності оперативно-територіальної (зональної) ланки підрозділів карного розшуку, що складалася протягом років незалежності України [9, с. 118–120; 14, с. 131–134; 16, с. 119–120], дозволяє виділити позитивні аспекти та недоліки у їх функціонуванні. Серед позитивних аспектів потрібно назвати такі:

1. Під час оперативного обслуговування території оперативні працівники отримують значні обсяги первинної (раніше невідомої) оперативної інформації, що надходить у результаті перевірки заяв та повідомлень про злочини.

2. Активна робота серед населення сприяє вивченню території оперативного обслуговування, що сприяє обізнаності оперуповноважених про особливості криміногенного контингенту та формуванню оперативних позицій.

Недоліки організації протидії злочинності силами оперативно-територіальних ланок підрозділів КР пов'язані з надмірною завантаженістю оперативних працівників розглядом значної кількості заяв та повідомлень, що надходять, зокрема, від населення, установ, організацій та суб'єктів господарювання. Це негативно впливає на:

1. Можливості якісного документування злочинної діяльності під час оперативної розробки та ефективність реалізації оперативної інформації. Як наслідок, значні обсяги інформації, яка надходить під час оперативного пошуку та становить оперативну цінність, не використовуються через недостатність можливостей для її перевірки оперативними працівниками.

2. Якість роботи з негласним апаратом через складнощі в реалізації індивідуального підходу під час керівництва конфідентами, що потребує використання необхідного часу.

### *2. Лінійний принцип спеціалізації.*

Лінійна спеціалізація передбачає організацію і здійснення оперативними працівниками протидії окремим видам злочинів, або спеціалізацію в окремих напрямках роботи (наприклад – лінія розшуку злочинців та безвісно відсутніх). Саме поняття лінії в роботі підрозділів карного розшуку є досить умовним, адже лінія роботи закріплюється як за окремим працівником, так і за спеціалізованими відділеннями та групами, у складі яких також виділяються окремі лінії. Так, за лінією протидії майновим злочинам виділяють лінії роботи щодо протидії грабеджам та розбійним нападам, крадіжкам, шахрайствам тощо. Лінійний принцип спеціалізації присутній на усіх рівнях системи підрозділів карного розшуку. До основних ліній роботи в підрозділах карного розшуку щодо протидії окремим видам злочинної діяльності належать лінії організації та здійснення протидії: 1) тяжким та особливо тяжким злочинам проти особи; 2) тяжким та особливо тяжким злочинам проти власності; 3) груповим злочинам.

Лінійний принцип спеціалізації сприяє:

1. Удосконаленню індивідуальної професійності оперативних працівників шляхом накопичення ними досвіду, знань та напрацювань при орга-

нізації і здійсненні оперативно-розшукових заходів щодо протидії злочинній діяльності за окремими напрямками.

2. Якісному проведенню оперативних розробок та реалізації їх матеріалів, що досягається ретельним плануванням та необхідним зосередженням сил та можливостей оперативного підрозділу.

3. Формуванню спеціалізованого негласного апарату та можливостей його ефективного використання стосовно осіб, що становлять оперативний інтерес.

4. Можливості ретельного аналізу недоліків та результатів проведеної роботи.

Як основний недолік у діяльності оперативних працівників лінійної форми спеціалізації потрібно назвати загальний низький рівень їх пошукової активності в напрямку виявлення первинної оперативної інформації.

### *3. Організаційно-управлінський принцип спеціалізації.*

Організаційно-управлінська спеціалізація властива організації роботи керівників структурних ланок усіх рівнів системи підрозділів карного розшуку. Її основне призначення полягає у здійсненні керівниками підрозділів ефективно організації оперативно-розшукової діяльності підлеглими підрозділами та працівниками. У більш широкому контексті організаційно-управлінську спеціалізацію потрібно розглядати й стосовно управлінських підрозділів, які здійснюють систематичне управлінське та методичне забезпечення підпорядкованих підрозділів.

Сучасний стан ефективності функціонування організаційно-управлінської ланки підрозділів карного розшуку визначається багатьма суб'єктивними та об'єктивними факторами. До суб'єктивних належать індивідуальні та професійні якості, якими мають бути наділені керівники оперативних підрозділів та їх структурних ланок. Об'єктивні чинники, на наш погляд, визначаються нормативно-правовими умовами функціонування системи та дієвістю механізмів реалізації керівниками управлінських повноважень. У сукупності зазначені фактори визначають як певні позитивні досягнення, так і недоліки у функціонуванні організаційно-управлінської підсистеми.

**Висновки.** Ми вважаємо, що запровадження у практичну діяльність підрозділів карного розшуку положень нового КПК має суттєво вплинути на організацію їх структурно-функціональної побудови. З урахуванням розглянутих раніше особливостей, а також чинних нормативно-правових вимог, що визначають завдання та повноваження оперативних підрозділів, потрібно означити найбільш перспективні напрями реорганізації структурно-функціональної побудови підрозділів карного розшуку в сучасних умовах:

1. Новим законодавством не передбачена процесуальна стадія перевірки заяв і повідомлень про злочини та прийняття оперативними працівниками рішень за результатами їх розгляду. Це має суттєво позначитися на організації роботи оперативно-територіальної ланки підрозділів карного розшуку, адже така діяльність є для них однією з основних. Ми вважаємо, що оперативно-територіальні (зональні) відділення карного розшуку в нових умо-

вах мають забезпечувати цілеспрямовану реалізацію оперативно-пошукової функції, оперативного обслуговування та оперативно-профілактичне відпрацювання території та злочинного контингенту. Основним навантаженням під час їх діяльності має стати комплексний оперативний пошук на території обслуговування підрозділу з метою його оптимального та своєчасного інформаційно-аналітичного забезпечення шляхом організації системи постійного надходження, накопичення і аналізу оперативної інформації про раніше невідомі об'єкти оперативної уваги.

Оптимальна реорганізація розглядуваної ланки з метою закріплення за нею оперативно-пошукової функції в якості головної потребує звільнення оперативних працівників від обов'язку заведення оперативно-розшукових справ та провадження за ними, що додатково сприятиме їх професіоналізації саме у пошуковому напрямі. В той же час на відомчому нормативному рівні має бути закріплено особливості та порядок перевірки первинної інформації, а також порядок її надання до лінійної ланки для подальшого проведення оперативної розробки.

2. Іншим основним напрямом діяльності оперативно-територіальних відділень має стати виконання доручень слідчих щодо проведення негласних слідчих дій у кримінальному провадженні. З метою недопущення плутанини щодо розподілу відповідних доручень між територіальною та лінійною ланками підрозділів, вважаємо необхідним відомче нормативне закріплення порядку розподілу таких доручень на підставі визначених об'єктивних критеріїв. Ми вважаємо, що оперативно-територіальні відділення мають бути спеціалізовані на виконання доручень з розслідування злочинної діяльності, що не пов'язана з численними епізодами та без ознак організованості.

3. Головною особливістю лінійного принципу спеціалізації оперуповноважених має стати організація і здійснення оперативно-розшукової протидії окремим видам злочинів, відповідно до визначених у їх роботі пріоритетів. Їх діяльність має поєднувати активне виявлення первинної інформації про ознаки підготовки та вчинення злочинів за лінією роботи, перевірку такої інформації та організацію оперативної розробки встановлених та невстановлених осіб з метою попередження та припинення злочинів. Додатковим джерелом інформаційно-аналітичного забезпечення лінійної ланки має стати оперативна інформація, що надходитиме від оперативно-територіальних відділень для її подальшої перевірки та використання з метою комплексного негласного документування злочинної діяльності.

До основних функцій оперативних працівників, які здійснюють оперативно-розшукову протидію окремим видам злочинів, мають бути нормативно віднесені й функції з оперативно-розшукового супроводження процесу досудового слідства за результатами реалізації матеріалів оперативних розробок, ініціаторами яких вони є. Така практика позитивно зарекомендувала себе і раніше, а тому має бути продовженою у нових правових умовах, а це потребує нормативного закріплення, на розвиток відповідних положень КПК, тактичних основ взаємодії слідчих та оперативних підрозділів.

**Бібліографічні посилання**

1. Ильичев В. А. Некоторые проблемы организационно-функционального построения аппаратов уголовного розыска / Актуальные проблемы управления оперативно-розыскными аппаратами органов внутренних дел. – М., 1985.
2. Карпец И.И. Некоторые вопросы совершенствования аппаратов уголовного розыска по раскрытию преступлений. – М., 1982.
3. Камыш В.Г. Оперативное обслуживание аппаратами уголовного розыска криминогенных контингентов и объектов: учебное пособие. – Минск, 1988.
4. Капитанский А.И. Совершенствование структурно-функционального обеспечения оперативного обслуживания криминогенных объектов в условиях крупного города // Вопросы совершенствования ОРД ОВД: сб. науч. трудов. – К., 1992.
5. Ковырдин Н.П., Лукач В.Н. Некоторые проблемы совершенствования организационной структуры аппаратов уголовного розыска в современных условиях // Совершенствование оперативно-розыскной деятельности в современных условиях. – Омск, 1990.
6. Лукашов В.А. Вопросы организации деятельности аппаратов уголовного розыска. – М., 1969.
7. Мещеряков А.Н. О понятии оперативного обслуживания территорий (объектов) низовыми аппаратами уголовного розыска // Актуальные вопросы получения, оценки и использования информации в оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. – К., 1988.
8. Бірюков Г.М. Основи оперативно-тактичного забезпечення розкриття підрозділами карного розшуку злочинів, що вчиняються групами осіб, які мають ознаки організованих злочинних груп: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 21.07.04. – К., 1999.
9. Гапон О.А. Організація і тактика розкриття квартирних крадіжок у великих містах: дис. ... канд. юрид. наук: 21.07.04. – Х., 2002.
10. Колошко І.М. Організація і тактика боротьби апаратів карного розшуку з навмисними вбивствами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х., 1996.
11. Поливода В.В. Оперативне обслуговування за зональним принципом об'єктів та територій підрозділами карного розшуку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 21.07.04. – К., 2007.
12. Сілюков В.О. Організація і тактика розкриття серійних розбійних нападів: дис. ... канд. юрид. наук: 21.07.04. – Х., 2003.
13. Тарасенко В.Є. Удосконалення агентурної роботи підрозділів карного розшуку міськрайвідділів органів внутрішніх справ (за матеріалами східного регіону): дис. ... канд. юрид. наук: 21.07.04. – Луганськ, 2006.
14. Біляев В. О. Організаційно-тактичні основи оперативного пошуку в місцях зі складною оперативною обстановкою (за матеріалами діяльності підрозділів карного розшуку МВС України) : дис. канд. юрид. наук : 21.07.04 / В. О. Біляев. – Запоріжжя, 2005.
15. Попередження і розкриття злочинів підрозділами карного розшуку: підручник / за заг. ред. Ю.Ф. Кравченка. – К., 2000.
16. Конопльов В.В. Окремі напрямки удосконалення структурно-функціональної побудови підрозділів карного розшуку ОВС України / В.В. Конопльов // Сторічча розшуку: історія, сучасність та перспективи: матер. наук.-практ. конф. (Одеса, 24 жовтня 2008 р.) – Одеса, 2008.

**Біляев В.А. Современные проблемы усовершенствования структурно-функционального построения подразделений уголовного розыска.** С использованием системного анализа рассмотрены проблемы структурно-функционального построения подразделений уголовного розыска, внесены предложения о его усовершенствовании в соответствии с современными правовыми условиями.

**Ключевые слова:** подразделения уголовного розыска, структурно-функциональное построение, принцип специализации.

**Bilyayev V.O. Today problems of improving of tructural and functional construction of the criminal investigation units.** This paper deals with the problem of structural and functional constructionof criminal investigation units. The relevance of research concerned the present conditions of reforming the law enforcement system and the

implementation into operational units practice of provisions of the new Criminal Procedural Code of Ukraine. It forms the need for a substantial reorganization of internal affairs operational units of Ukraine, including the criminal investigation service. Therefore the issue of improving their structural and functional construction and its optimization is necessary to further consider in the context of modern science departmental strategic priorities.

The results of the study of recent publications on issues of structural and functional construction of criminal investigation units showed that there was no current research activities of criminal investigation departments in the implementation of operational fighting crime as a single complex object. Accordingly, the issue of structural and functional construction of criminal investigation units of the internal affairs bodies of Ukraine in this context are considered first.

The aim of the study is to determine shortcomings in functioning of criminal investigation units, which due to their structure and identification of areas of improvement of the structural and functional construction of criminal investigation units based on the features of the reform of their system according to the current legal environment.

As a result of the study suggestions are given for improvement according to current legal environment. To major functions of operational officers who carry out operational investigative counteraction of certain types of crimes the author suggests to include regulatory functions concerning operational and investigative support in the process of preliminary investigation on the results of material operational developments, which they are initiated. This practice is a proven technology before, and therefore should be continued under the new law, which requires regulatory consolidation, the development of the relevant provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine, tactical fundamentals of the interaction of investigative and operational units.

**Keywords:** *criminal investigation units, structural-functional construction, principle of specialization*

*Надійшло до редакції 02.02.2013*

**В.В. Ключ**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.85:343.3:343.341(477)

## **ЗАХИСТ ОБ'ЄКТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Зосереджено увагу на новому напрямі забезпечення національної безпеки держави, підкреслено роль органів внутрішніх справ у регулюванні духовно-релігійних відносин в Україні, що простежуються на тривалому історичному шляху. Розкрито причини зростання кількості правопорушень, які вчиняються релігійно-політичними групами, організованими злочинними угрупованнями, злочинними організаціями, та запропоновано шляхи боротьби з ними.

**Ключові слова:** *духовна безпека держави, національна безпека, релігійно-політична група, організоване злочинне угруповання, злочинна організація, глобалізація, глобальні проблеми.*

**Постановка проблеми.** Правоохоронними органами України впродовж останніх років зафіксовано активізацію протиправної діяльності тоталітарних сектантських організацій, зростання кількості правопорушень, які вчиняються релігійно-політичними групами, організованими злочинними угрупованнями, злочинними організаціями на релігійному ґрунті.

Сьогодні в Україні діє безліч різних старих і нових сект, у тому числі тоталітарних, які мають апарат керівництва за кордоном. Тільки великих сект у нашій країні нараховується більше півсотні. Кількість дрібних сект взагалі невідома, але дуже багато. Спостерігається криміналізація сект. Роль релігійної безпеки України останнім часом набирає значних обертів. Безперечно, саме релігійна складова духовної безпеки держави, а загалом і національної безпеки України, не може бути забезпечена належним чином, якщо організація роботи з виявлення загроз національним інтересам і релігійній безпеці, визначення шляхів та засобів їх запобігання та нейтралізації не буде пріоритетом державної політики у сфері національної безпеки. Актуальність вибраного напряму не викликає заперечень в умовах світової нестабільності, глобалізації, новітніх глобальних проблем та ролі правоохоронних органів у забезпеченні національної безпеки України.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Окремі складові забезпечення національної безпеки держави були досліджені в роботах українських та зарубіжних учених: В.Г. Беспалько, В.О. Глушкова, О.Ф. Долженкова, М.М. Галамби, В.В. Крутова, Т.В. Кузнецової, В.В. Костицького, А.Г. Лекаря, А.В. Лукашова, С.С. Овчинського, В.М. Петрика, М.В. Палія, М.Б. Сакаяна, І.В. Слюсарчука, А.І. Хвилі-Олінтера тощо.

**Виклад основного матеріалу.** Духовні цінності посідають значне місце в системі забезпечення релігійної безпеки держави. Згідно зі ст. 3 Закону України „Про основи національної безпеки України” об'єктами національної безпеки є:

- людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи;
- суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси;
- держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Головним об'єктом національної безпеки визнана особа, її права та свободи, суспільство, його духовні та матеріальні цінності, держава, її конституційний устрій, суверенітет і територіальна цілісність. Суб'єктом забезпечення національної безпеки є держава, що здійснює функції в цій галузі через органи всіх гілок влади, а також громадяни, громадські організації і об'єднання, що беруть участь у цій діяльності [1].

Національна безпека будь-якої країни залежатиме від того, на основі якої культури будується держава. У зв'язку з цим необхідно зупинитися на особливостях сучасної тенденції світової і безпосередньо нашої української культури. Особливість будь-якої культури найвиразніше проявляється в особливостях ментальності, суспільного мислення. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що основною тенденцією сучасної світової культури є посилення окультного мислення, окультних рухів у різних формах прояву та на всіх рівнях суспільства: від масової культури, де найпопулярнішим героями стали „бабки”, екстрасенси, маги білої та чорної масті, різні „народні цілителі”, до інтелектуальних верств, які цікавляться науково-



релігійним сурогатом сайєнтології, кабалістики і різних духовно-медитативних практик, які популяризують „зірки” мистецтва і політики. Останнім часом псевдонаукові неорелігійні організації активно почали шукати шляхи до державної системи вищих освітніх закладів [2].

Досвід деяких країн світу може стати в нагоді при розгляді гострих питань національної безпеки: Китай забороняє інтернет-провайдерам відкривати доступ до інформації насильницького, аморального змісту та критики країни; в США з 1981 року прийнято закон про застосування морально-ціннісного підходу до статевого виховання – зниження розбещеності в середовищі підлітків; у Білорусії прийнято закон, згідно з яким іноземним проповідникам буде дуже важко потрапити в країну; в Саудівській Аравії, Ірані тощо релігійна поліція пильно слідкує за моральним життям громадян; у Росії „православну культуру” вивчають майбутні офіцери Збройних сил, Служби безпеки, правоохоронних органів тощо, як засіб, який допомагає уникнути явищ „дідівщини” і допомагає усвідомити поняття служіння Вітчизні та забезпечити національну безпеку країни [3].

Проблема протидії новим релігіям в Україні існує й її потрібно вирішувати негайно як законодавчо, так і шляхом створення потужних дослідних центрів. Необхідно законодавчо розкрити поняття нових релігій, сект та способів їх деструктивної діяльності. Також слід сформулювати доктрину духовного оздоровлення нації та започаткування відновлення ідентичності через притаманну українцям православну традиційну церкву, яка не є радикальною і є поміркованою у відносинах із суспільством. Одним із основних пріоритетів розвитку національних інтересів слід поставити розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення [4].

В.Т. Маляренко наголошує, що консолідуючим фактором майже в кожній успішній країні є релігія. На жаль, в Україні це мало хто усвідомлює. У нас безліч сект і конфесій, які розмножуються. Все це шкодить Україні [5]. Аналіз наукової літератури, присвяченої вивченню проблеми, розкриває поняття релігійно-духовної безпеки, під якою розуміють процес релігійно-церковного життя нації (її державно-церковних, міжцерковних та внутрішньоцерковних стосунків), процес управління загрозами та небезпеками, за якого унеможлиблюється окультний, деструктивний вплив на духовний світ людини, суспільства та держави. Це стан захищеності життєво важливих духовно-релігійних інтересів українського суспільства (особи, груп віруючих, суспільства та держави) від внутрішніх загроз і зовнішнього втручання та система суспільно-політичних заходів, яка забезпечує цю захищеність. Сучасні загрози, що стосуються цієї сфери, є дуже гострими проблемами сьогодення, оскільки це діяльність колдунів, шаманів, цілителів, тоталітарних сект, релігійна експансія окультних організацій, радикальних релігійних клубів, космополітизму, глобалізму та мондіалізму, які загрожують особі, родині, суспільству та державі в цілому [6].

Під тоталітарною релігійною сектою розуміємо релігійну організацію, діяльність якої спрямована на порушення прав і свобод громадян шляхом

використання заходів небезпечного деструктивного впливу на духовний світ людини. Під деструктивним впливом на духовний світ людини можна розуміти окультний, руйнівний вплив та інші маніпуляції з емоційно-вольовою сферою людини, з використанням емоційних та психологічних перенавантажень, стресів, індивідуальної схильності до навіюваності, слабкої волі, недостатнім розумовим розвитком і незрілістю емоційно-вольової сфери особи, що веде до втрати соціальних орієнтирів або цінностей, зниження власної самооцінки, тимчасового розладу психічної діяльності.

Ще в 1996 році Державна дума у своєму зверненні “До Президента Російської Федерації про небезпечні наслідки впливу деяких релігійних організацій на здоров'я суспільства, родини, громадян Росії” запропонувала “вважати релігійну безпеку російського суспільства важливим пріоритетом національної безпеки поряд із військовою, політичною, економічною, екологічною і соціальною”. Духовність є основою практично усього, що стосується самореалізації особистості. Можна стверджувати, що ті чи інші духовні установки явно чи приховано направляють будь-яку діяльність кожної людини і всіх соціальних структур. Духовна безпека містить у собі систему відносин між суб'єктами громадського життя, що забезпечує сприятливі умови для творчого духовного життя і здорового соціально-морального розвитку. Феномен «духовна безпека» є невід'ємною частиною національної і конституційної безпеки. Так, релігійні цінності нерідко виступають як джерела права і стратегічних політичних цілей, а релігійні установки населення явно чи приховано впливають на політичні процеси, культуру, правосвідомість, правопорядок, сімейний побут і статус людини [7].

Суттєвою соціально-психологічною проблемою сучасного українського суспільства є психологічне насильство та маніпуляція свідомістю населення з боку тоталітарних деструктивних сект. І знову ж таки причиною потрапляння молоді в тоталітарні деструктивні секти є бездуховність сучасного суспільства, з одного боку, та потреба людини в духовному зростанні – з іншого. Крім того, відомо, що потреба в духовних пошуках особистості особливо зростає в кризовому суспільстві, яким і є сьогодні українське суспільство. Відповідно, шукаючи духовності при відсутності чітких духовних орієнтирів, молоді люди потрапляють у тоталітарні деструктивні секти, в яких, як відомо, способи втягування та маніпулювання свідомістю своїх adeptів відпрацьовані професійно. Виходом з такої ситуації є перш за все підвищення духовної культури нації, надання народу і молоді чітких духовних орієнтирів. Очевидно, що будуватися така робота повинна на тій духовній традиції, яка лежить в основі національного архетипу, тобто – на православ'ї. Враховуючи все вищевикладене, ми вважаємо, що сьогодні одним з провідних способів вирішення соціальних проблем є активне залучення підрастаючого покоління до духовно-моральної спадщини українського народу – православної культури, православної духовності [8].

Указом Президента України “Про Стратегію національної безпеки України” від 12.02.2007 № 105/2007 (в редакції указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012) проголошено, що “національна єдність, як запорука забезпечення ефективного захисту інтересів особи, сус-

пільства і держави, досягається за умов поваги до гідності людини та реалізації таких життєво важливих національних інтересів України як збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства”, а оцінюючи зарубіжне законодавство, необхідно зазначити, що духовній та релігійній безпеці надають великого значення, розуміючи її важливість для людини, родини, громадських інститутів та держави. Щодо релігійних цінностей, то у міжнародному законодавстві вони також набувають значущості. У “Стратегії національної безпеки Росії до 2020 року” від 26.05.2009 № 537 духовні цінності займають значне місце. У розділі “Загальні положення” особливо підкреслено, що “відроджуються вікові російські ідеали, духовність, культурні цінності”. У розділі “Підвищення якості життя російських громадян” ці цінності пов’язують зі знаннями, що суспільство одержує з усіх сфер духовного життя: “Збереження культурної і духовної спадщини є запорукою протидії загрозам національної безпеки в галузі підвищення якості життя російських громадян та у забезпеченні національної безпеки”. Мирному духовному життю, як зазначається у Стратегії, протистоїть релігійний екстремізм і радикалізм. У розділі “Державна і суспільна безпека” цю загрозу конкретизовано стосовно Росії: “Екстремістська діяльність націоналістичних, релігійних, етнічних та інших організацій і структур, спрямована на порушення єдності і територіальної цілісності Російської Федерації, дестабілізацію внутрішньополітичної і соціальної ситуації в країні”. Крім того, Стратегія повідомляє, що в країні вже існує Національний план протидії корупції, а також “розвивається система виявлення і протидії глобальним викликам і кризам сучасності, включаючи міжнародний і національний тероризм, політичний і релігійний екстремізм” [9].

Однак, усвідомлюючи велику відповідальність держави перед народом України, правоохоронні органи повинні ефективно протидіяти сучасним загрозам релігійної безпеки як складової духовної безпеки України, а саме деструктивним тоталітарним сектам, таємним товариствам, релігійно-політичним клубам. Наприклад, видатний вчений І.О. Ільїн ще у 1938 році в проекті “Основного Закону Росії”, у п. 6 Розділу 2 “Про віру та релігії” проголошував, що “всі віросповідання, які діють у Росії, мають бути зареєстрованими у Вищому Церковному Суді. Громади, які належать до заборонених віровчень, не повинні бути зареєстровані”, в п. 19 Розділу 3 “Про права та обов’язки російських громадян” зазначав, що “таємні товариства та спілки забороняються” [10]. Чому саме таємні релігійні товариства та спілки мають загрозу для релігійної безпеки держави. На це питання дає відповідь відомий дослідник М.І. Сенченко, який розкриває суть таємного товариства. Таємне товариство (далі – ТТ) – це більш-менш значна група людей, які час від часу проводять зібрання лише для своїх членів і старанно оберігають таємниці обрядів та ритуалів за символами, які кожна організація бере на озброєння. ТТ може проголошувати різні цілі: економічні, релігійні, політичні, кримінальні, філософські. Проте між ними не завжди є чітка межа. Крім того, як свідчить історія ТТ, їхні цілі часто перетинаються, наприклад, вони можуть мати кілька ієрархій, частина з яких є видимою, а частина – латентною. ТТ є іноземними шпигунами й зрадницькими

агентурами. Вони являють загрозу для свободи й незалежності нашого народу й нашої країни [11]. Необхідно вказати на видимі товариства, до такої категорії можна віднести тоталітарні секти, які мають транснаціональний характер, скоюють злочини у багатьох державах, прикриваючись іноді добрими справами. Часто неправдиві вчення сект та деструктивних культів мають значну загрозу для людини, родини, інститутів, суспільства та держави. Неодноразово на ці питання зверталася увага на державному рівні, так, наприклад, голова обласної Кіровоградської ради М. Сухомлин висловив занепокоєння на колегії Кіровоградської ОДА з приводу релігійної ситуації, яка склалася в державі, та діяльності релігійних організацій далеких від української традиції, особливо – зростання в області кількості харизматичних релігійних громад, які завдають шкоди суспільству [12].

Слід погодитися із А.І. Хвилею-Олінтиром стосовно деструктивної діяльності сект та ТТ. Висока криміногенна небезпека деструктивних релігійних організацій зумовлюється їхньою природою. Повна непередбачуваність дій та очікувана імовірність участі adeptів деструктивних релігійних організацій в антигромадських виступах, терористичних актах чи масових самогубствах зумовлені багатьма кримінальними чинниками. Безумовно, на ступінь контролю свідомості adeptів впливають різні фактори, але серед маси adeptів керівники деструктивної релігійної організації мають змогу відібрати групу таких, котрі за їх наказом підуть на будь-який злочин і пожертвують власним життям. Значне поширення в середовищі деструктивних релігійних організацій має практична відмова керівництва від свого adeptа, обвинуваченого у скоєнні злочину. Нібито він діяв самостійно, маючи особисту мету. Культовий контроль свідомості, що практикується у деяких деструктивних релігійних організаціях, не стільки маніпулює свідомістю, скільки створює нову особистість, щоб придушити стару. Наукові дані дозволяють стверджувати, що в результаті досить тривалого застосування в деяких деструктивних релігійних організаціях технік контролю свідомості призводить людину до стану психічної безпорадності, знесилює і дискредитує. Замість неї цілеспрямовано вибудовується особистість "культовий А.", яка призначена для виконання ідей і волі лідера (лідерів) культу, і яка володіє не власною, а ілюзорною, культовою "самостійністю". При інтенсивному процесі результат досягається іноді за кілька днів, у більшості випадків вистачає декількох тижнів чи місяців. Можливість перетворення adeptів деяких деструктивних релігійних організацій у свого роду "біороботів", запрограмованих на беззаперечне виконання будь-яких наказів свого керівництва, фанатично відданих йому і готових віддати своє життя в ім'я досягнення цілей культу, зумовлюється впливом на adeptа та маніпулюванням його свідомістю [13].

В.Г. Беспалько виокремлює два напрями у сфері духовної безпеки, її місця і значення в системі суспільної безпеки й інших об'єктів кримінально-правової охорони: 1) удосконалення правових механізмів регулювання суспільних відносин, що виникають у духовній сфері життя суспільства, повинне стати пріоритетним напрямком державної політики, у тому числі і кримінальної політики, в галузі забезпечення духовної безпеки особистості,

російського суспільства і держави; 2) здійснення такої політики припускає, зокрема, і удосконалення наявної системи юридичних ознак складу відповідних злочинів, а також розробку нових складів злочинів (з урахуванням специфіки як кримінальної відповідальності, так і духовної сфери життя) і включення відповідних правових норм у чинному КК РФ [14].

Із досвіду Російської Федерації можна констатувати, що вже сьогодні якість забезпечення релігійної безпеки покращується у зв'язку із заборонаю матеріалів, які становлять загрозу для релігійної безпеки. Згідно зі ст. 13 Федерального закону “Про протидію екстремістській діяльності” від 25.07.2002 №114, зі змінами на 29.04.2008, вже на сучасному етапі заборонено видавничу діяльність таких тоталітарних сект: Свідки Ієгови, сайентологи, Біле братство тощо.

Враховуючи викладене, з метою покращення ефективної діяльності правоохоронних органів України пропонуємо зосередити увагу законодавців у цьому напрямі. Держава повинна чітко реагувати на протиправну діяльність таких організацій, тому потрібно внести зміни до Кримінального кодексу України з метою належної кваліфікації злочинів, які вчиняються на релігійному ґрунті, порушують релігійну безпеку особи, суспільства і держави. Крім того, треба внести зміни до КПК України, чітко визначити підслідність вищезазначених видів злочинів.

**Висновки.** Отже, пропонуємо, по-перше, підготувати суб'єктам законодавчої ініціативи нові законопроекти щодо кримінально-правової охорони об'єктів релігійної безпеки та підготувати правоохоронним органам програму дій щодо координації роботи між правоохоронними органами з виявлення та запобігання загрозам релігійної безпеки України та визначення шляхів та засобів їх відвернення та нейтралізації у сфері релігійної безпеки. По-друге, внести зміни до Стратегії національної безпеки України щодо пріоритету релігійної безпеки. По-третє, розробити нову редакцію Закону України „Про основи національної безпеки України” із врахуванням сучасних загроз та їх нейтралізації щодо релігійної безпеки України.

З огляду на викладене зазначимо, що духовна безпека є фундаментальною складовою національної безпеки України, а тому тільки при швидкому законодавчому реагуванні на новітні виклики у сфері духовної безпеки можна ефективно забезпечити сталий та міцний захист об'єктів національної безпеки та впровадити чіткий механізм протидії новим загрозам у контексті національної безпеки України.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Копан О.В. Організована злочинність як загроза національній безпеці України // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (5–6 листопада, м. Кіровоград). – Кіровоград, 2009. – С. 8–16.

2. Ігнат'єв В.А. Окультизм – основна загроза сучасного мислення // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (19 березня 2008 р., м. Кіровоград) / за заг. ред. В.П. Петкова. – Кіровоград, 2008. – С. 129–132.

3. Ткаченко С.П. Знайомство молоді з православ'ям як стратегічне завдання держави по вихованню духовно здорових громадян // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (19 березня 2008 р.,

м. Кіровоград) / за заг. ред. В.П. Петкова. – Кіровоград, 2008. – С. 119–121.

4. Погребняк О.О. Національна ідентичність як національний інтерес та деструктивний вплив „нових релігій” на суспільство громадян // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (19 березня 2008 р., м. Кіровоград) / за заг. ред. В.П. Петкова. – Кіровоград, 2008. – С. 134–136.

5. Маляренко В.Т. Чому Україна? / Голос України. – 2010. – 25 верес.

6. Ключ В.В. Духовна безпека: сучасні загрози та шляхи протидії // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (5–6 листопада, м. Кіровоград). – Кіровоград, 2009. – С. 146–149.

7. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.portal-missia.ru/node/9>.

8. Міненко О.О. Роль православної духовності у вирішенні соціально-психологічних проблем сучасного українського суспільства // Національні інтереси та проблеми забезпечення безпеки України: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (19 березня 2008 р., м. Кіровоград) / за заг. ред. В.П. Петкова. – Кіровоград, 2008. – С. 127–129.

9. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.sclj.ru/news/detail.php?ID=2401>.

10. Ильин И.А. Основы государственного устройства. Проект основного Закона России. – М., 1996. – С. 67–74.

11. Сенченко М.І. Латентні структури світової політики: нариси з конспірології. – 2-ге вид., стереотип. – К., 2005.

12. Газета “21-й канал”. – 2020. – № 06 (938). – С. 2–3.

13. Хвьяля-Олинтер А.И, Лукьянов С.А. Опасные тоталитарные формы религиозных сект. – М., 1996.

14. Електронний ресурс. – Режим доступу: [http://dpr.ru/pravo/pravo\\_19\\_33.htm](http://dpr.ru/pravo/pravo_19_33.htm).

15. Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.minjust.ru/ru/activity/nko/fedspisok/>.

16. Ключ В.В. Тоталітарні секти як загроза релігійній безпеці. Кримінальна юстиція в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: Спец. випуск: зб. наук. пр. – Луганськ, 2010. – № 6. – Ч. 2. – С. 82–84.

17. Про основи національної безпеки України: Закон України № 964-IV // ВВР. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

18. Про стратегію національної безпеки України : указ Президента України, затверджений постановою КМ України № 105 від 12 лютого 2007 р. (в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14823.html>.

**Ключ В.В. Защита объектов национальной безопасности в контексте обеспечения религиозной безопасности Украины.** Сосредоточено внимание на новом направлении обеспечения национальной безопасности государства, подчеркнута важная роль органов внутренних дел в регулировании духовно-религиозных отношений в Украине, которые прослеживаются на длительном историческом пути. Раскрыты причины увеличения количества правонарушений со стороны религиозно-политических групп, организованных преступных группировок, преступных организаций и предложены пути борьбы с ними.

**Ключевые слова:** *духовная безопасность государства, национальная безопасность, религиозно-политическая группа, организованная преступная группировка, преступная организация, глобализация, глобальные проблемы.*

**Klyus V.V. Protection of national security objects in the context of religious safety in ukraine.** This article focuses on the activization of illegal activity of totalitarian sectarian organizations, religious and political groups and other criminal organizations on religious grounds. It's noted that the national security of any country depend on on which culture the state is constructed.

The author showed examples of legislative experience of some countries, such as China, the U.S., Iran, Saudi Arabia, Russia, which can be useful when considering the sensitive issues of national security, strengthening law enforcement, increasing the prestige of the state internationally.

The author mentioned the urgent need for the formation of the doctrine of healing the nation, national unity through the traditional Orthodox Church, which is not radical and is moderate in its relations with society. The author outlines the priority of national interests in the development of the spiritual, moral and intellectual potential of the Ukrainian people, strengthening the physical health of the nation, creating conditions for the expanded reproduction of the population.

The article deals with the concept of religious and spiritual security, by which the author understands the process of the religious life of the nation, the management of threats and dangers in which occult impossible, destructive impact on the spiritual world of man, society and the state, and other manipulations of emotional and volitional man's sphere.

According to the above mentioned law enforcement agencies must effectively counteract actual threats to security as a component of religious spiritual security of Ukraine, namely destructive totalitarian sects, secret societies, religious and political clubs, whose actions are not predictable, ensuring participation of followers of such organizations in anti-social interventions terrorist acts or mass suicide, using such activities impact on followers and manipulation of consciousness.

Due to national security in this area, in order to enhance effective law enforcement by offering Ukraine lawmakers to focus in this direction, namely to amend the Criminal Code of Ukraine to ensure proper qualification of crimes that are committed on religious grounds, violate the security of religious individuals, society and the state. In addition, it is necessary to amend the Criminal Procedural Code of Ukraine, to clear determine investigative jurisdiction of aforementioned crimes.

The author also proposes to prepare the subjects of legislative initiative new laws on criminal-legal protection of religious security and prepare a program of action for coordination among law enforcement agencies to detect and prevent threats to religious security of Ukraine, to amend the National Security Strategy of Ukraine on priority religious security to develop a new version of the Law of Ukraine "On National Security of Ukraine" in view of threats and neutralize them on the religious security of Ukraine.

**Keywords:** *spiritual security of state, national safety, religious-political group, organized criminal group, criminal organizations, globalization, global problems.*

*Надійшла до редакції 02.02.2013*

**Ю.М. Крамаренко**

кандидат юридичних наук, доцент

**І.В. Потайчук**

кандидат юридичних наук

*(Запорізький національний технічний університет)*

УДК 343.123.1

## **ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИЯВЛЕННЯ ОРГАНІЗОВАНИХ ЗЛОЧИННИХ ГРУП ЗАГАЛЬНОКРИМІНАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ**

Досліджено окремі аспекти інформаційно-аналітичного забезпечення підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю щодо виявлення діяльності організованих злочинних груп, а саме: питання організаційно-структурного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного, інформаційного і наукового забезпечення вказаних підрозділів.

**Ключові слова:** *інформаційно-аналітичне забезпечення, корупція, оперативно-розшукова діяльність, організована злочинна група.*

**Постановка проблеми.** Організаційне забезпечення ефективності дій по боротьбі з організованою злочинністю передбачає насамперед визначення стратегічних цілей, пріоритетності завдань, розроблення адекватних заходів протидії, з'ясування необхідних сил і засобів, а також забезпечення ефективного задоволення потреб у ресурсах [1, с. 56; 2; 3, с. 231–237; 4]. Усі ці заходи можуть бути реалізовані лише на основі ґрунтовного наукового аналізу причин та умов виникнення організованої злочинності, стану та тенденцій її розвитку, що зумовлює актуальність обраної теми.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета.** Питання забезпечення діяльності підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю в тій чи іншій мірі розглядали у свої працях В.Л. Грохольський, О.Ф. Долженков, О.А. Жилін, В.Г. Самойлов, Н.Е. Філіпенко, В.П. Хомколов та ін. Однак, зважаючи на важливість протидії організованій злочинності, а особливо її проявам в економічній сфері держави, подальші дослідження з даної теми є доречними.

**Виклад основного матеріалу.** Останнім часом у нашій державі неодноразово організовувалися кампанії, що, в основному, зводилися до виголошення гучних гасел про необхідність боротьби з організованою злочинністю й корупцією, прийняття "суворих" програм, постанов і указів, проведення показових нарад на найвищому рівні тощо. Однак відчутних результатів такого роду заходи не дали і дати не могли. Більше того, масштаби цих негативних явищ збільшилися до нечуваного рівня загрози національній безпеці, а це, у свою чергу, негативно позначилося на всіх сферах соціального життя, включаючи переорієнтацію цінностей населення в бік більшої терпимості, а іноді й соціальної підтримки проявів організованої злочинності, поширення кримінальної субкультури.

При цьому сама постановка завдання – повне викорінення організованої злочинності й корупції в конкретно визначений строк, що має місце не лише на рівні політичних заяв, а міститься в окремих нормативно-правових актах, є хибною. Невиконання такого завдання вже закладене в самій його постановці. Нереальність цього завдання підтверджується всією історією людства. Жодній із соціально-політичних систем не вдавалося повністю викоринити організовану злочинність, а тим більше корупцію.

Злочинні групи (особливо ті, що відрізняються високим рівнем організації), як правило, мають у своєму складі або підтримують зв'язки з окремими несумлінними працівниками правоохоронних органів, а також державними службовцями різних рівнів. За даними, отриманими В.М. Бурикіним та А.І. Гуровим понад 20 років тому, такі зв'язки має кожна четверта група [5, с. 50]. До аналогічного висновку приходять В.П. Корж, яка зазначає, що 85% опитаних слідчих вважають основним способом протидії розслідуванню втручання посадових осіб органів внутрішніх справ, прокуратури, виконавчої влади [6, с. 255]. В.М. Варцаба зазначає, що 82% слідчих прокуратури та МВС вказали, що рисами психологічного механізму функціонування ОЗГ є використання корумпованості з посадовими особами органів влади та управління [7, с. 9].

Отже, вважаємо, що реальними завданнями боротьби з організованою



злочинністю і корупцією повинні стати:

а) підрив живильної основи цих негативних явищ шляхом усунення причин та умов, які їх породжують;

б) ліквідація конкретних організованих злочинних угруповань, застосування адміністративних, кримінальних та інших репресивних заходів щодо конкретних лідерів й учасників організованих злочинних груп та корупціонерів;

в) обмеження впливу "п'ятої влади" на соціально-економічну, загальнополітичну та криміногенну ситуацію в суспільстві, недопущення загарбання легітимної влади з боку організованої злочинності і перетворення держави у кримінально-корумпований режим;

г) мінімізація та локалізація негативних наслідків організованої злочинної діяльності;

д) детінізація економіки.

Ефективна протидія проявам організованої злочинності, тінізації економіки, ліквідації та запобігання пов'язаним із цим негативним явищам в економіці держави неможлива без створення системи комплексного аналізу, проведення постійної наполегливої і цілеспрямованої політики в цьому напрямі за умов об'єднання зусиль усіх державних органів та установ, їх постійної взаємодії (у тому числі і в першу чергу на інформаційному рівні).

З метою створення комплексної системи розвідувально-інформаційного та аналітичного забезпечення слід вжити таких заходів:

- у рамках концепції кримінальної розвідки розробити та затвердити положення про систему інформаційно-аналітичного забезпечення;

- створити схему та налагодити надходження інформаційних потоків із внутрішніх та зовнішніх джерел як по офіційних каналах, так і за допомогою гласних та негласних методів оперативно-розшукової діяльності;

- провести відповідні структурні та організаційно-штатні зміни в ГУ-БОЗ МВС України та його регіональних підрозділах;

- провести заходи із цілеспрямованого зміцнення оперативних позицій у середовищі організованої злочинності та спрямування оперативно-агентурного апарату не тільки на тактичне документування конкретних злочинів, що, як правило, вчиняють низові ланки організованих злочинних груп, а й на стратегічні цілі злочинних економічних схем, викриття лідерів організованих злочинних груп, їх корумпованих зв'язків, реального, а не задекларованого підриву економічної основи;

- ініціювати та лобювати прийняття низки нормативних внутрішньо-відомчих і міжвідомчих нормативних актів та відповідних змін до чинного законодавства, спрямованих на безумовне забезпечення комплексної системи інформаційно-аналітичного забезпечення.

Система розвідувально-інформаційного та аналітичного забезпечення підрозділів БОЗ повинна бути створена для підвищення ефективності й цілеспрямованості протидії організованим злочинним угрупованням шляхом використання всіх наявних у системі МВС України, інших державних і недержавних структурах сил та засобів для збирання, оброблення, нагромадження та аналізу інформації щодо проявів організованої злочинності й

корупції в державі. З огляду на світовий досвід, інформаційне забезпечення повинне здійснюватися шляхом формування електронних досьє за такими пов'язаними між собою основними базами даних, як злочинні групи; події та злочини; особи; оперативна та інша інформація; кримінальні та оперативні справи; об'єкти; транспортні засоби; документи на основі нагромадження та систематизації в електронному вигляді всієї інформації, здобутої як у результаті оперативно-службової діяльності безпосередньо підрозділів БОЗ та інших служб і органів внутрішніх справ (внутрішні джерела інформації), так і наданої (або здобутої із застосуванням гласних і негласних методів оперативної роботи) іншими державними і недержавними структурами оперативної, облікової, статистичної та аналітичної інформації (зовнішні джерела інформації).

До найвагоміших зовнішніх джерел інформації слід віднести такі автоматизовані обліки: абонентів телефонної та інших телекомунікаційних мереж (організації зв'язку); суб'єктів господарської діяльності та їх засновників (Держкомстат); фізичних та юридичних осіб платників податків (ДПА); суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (МЗС); вантажні митні декларації (Митна служба); власників нерухомості (БТІ); зареєстрованого АМТ, зброї, охоронних структур, закордонних паспортів (ОВС); інформація по великомасштабних та сумнівних операціях по рахунках клієнтів (НБУ, комерційні банки); оплата з пластикових карток (процесингові центри); інтернет та інші відкриті джерела інформації.

Впровадження такої системи дасть змогу виявляти нові злочинні та корупційні зв'язки, схеми, економічне підґрунтя та відмивання коштів шляхом накладання та аналізу оперативної інформації та довідкових обліків.

Ураховуючи досвід створення розвідувально-аналітичних систем у спецслужбах інших країн, аналітична робота у вказаній системі повинна вестися за такими напрямками: регіональний; проблемно-пріоритетний або галузевий; персонально-об'єктовий.

Поліпшення організаційного забезпечення можливе за умови вертикального підпорядкування служби. Навіть без відокремлення спецпідрозділів у незалежний правоохоронний орган це значно розширить можливості служби, а разом із прямим підпорядкуванням слідчих підрозділів та іншими вищерозглянутими доповненнями значно поліпшить кінцеві результати з ліквідації організованих злочинних угруповань. Таким чином, було б вкрай доцільним внести відповідні зміни й доповнення до закону.

Закордонний досвід свідчить, що необхідною умовою ефективної боротьби з організованою злочинністю є створення незалежних відокремлених від поліції та інших правоохоронних органів спеціалізованих підрозділів, які безпосередньо підпорядковуються найвищому політичному керівництву держави, зміцнення їх потенціалу та надання надзвичайних повноважень. Практично всі країни, які досягли успіху в боротьбі з організованою злочинністю, йшли цим шляхом.

На нашу думку, вбачається надзвичайно доцільним впровадження такого досвіду в Україні. Спеціалізовані групи могли б створюватися під егідою та керівництвом Координаційного комітету. Проте можливі й інші ва-

ріанти, що, безумовно, вимагатиме більш ґрунтовного та всебічного вивчення цього питання з неодмінним урахуванням думок із цього приводу представників заінтересованих міністерств і відомств.

Однією з проблем, яка заважає підвищенню ефективності роботи спецпідрозділів, є поширення традиційних підходів та оцінок, які використовуються у виявленні загальнокримінальних злочинів, на організовану злочинність.

Слід зазначити, що на цей час оцінка результатів роботи оперативно-розшукової діяльності спецпідрозділів БОЗ за аналогією з іншими оперативними службами базується, головним чином, на кількості виявлених та розкритих злочинів та викритих злочинних груп. При цьому не береться до уваги, що собою являють ці злочинні групи (об'єднання), ступінь їх організованості, кількість членів, наявність економічного підґрунтя, тривалість існування, вплив на криміногенну, економічну та загальнополітичну ситуацію в регіоні, державі або навіть на міжнародному рівні. При такому підході виявлення злочинної групи з двох осіб та ліквідація сталого організованого об'єднання, яке налічує десятки або сотні членів і діє протягом тривалого часу, розцінюються й відображаються у статистичній звітності як рівнозначні результати оперативної діяльності. Існуючі критерії оцінки не враховують складність виявлення таких організованих злочинних груп, необхідність агентурного проникнення у кримінальне середовище офіцерів-нелегалів та негласних співробітників, використання оперативно-технічних заходів, витрачання більш тривалого часу для документування їх злочинної діяльності, відпрацювання об'єктів, які складають економічну основу кримінальних структур, з метою їх ліквідації, забезпечення відшкодування збитків, супроводження кримінальних справ стосовно учасників організованих злочинних груп від порушення до їх розгляду в судах, оперативний контроль за ходом судового розслідування, запобігання необґрунтованому звільненню злочинців з-під варті.

Наявні різні підходи у критеріях оцінки, що знаходить своє відображення в численних формах статистичної звітності. На нашу думку, запровадження єдиної форми звітності сприяло б підвищенню ефективності роботи всіх служб. При цьому основним критерієм роботи по лінії боротьби з організованою злочинністю повинно стати: припинення діяльності організованих злочинних груп як внаслідок притягнення до кримінальної відповідальності у складі організованої злочинної групи або за іншими статтями Кримінального кодексу, так і в результаті проведення оперативно-розшукових та профілактичних заходів; відшкодування збитків, співвідношення ліквідованих організованих злочинних груп до загальної кількості груп, взятих на облік.

Основними тезами при формуванні звітності, з огляду на міжнародний досвід, мають бути такі: відстеження нейтралізації організованих злочинних груп від моменту постановки на оперативний облік до повної ліквідації та створення умов, які унеможливають їх відновлення; урахування ступеня організованості кримінальних структур, тривалості їхньої діяльності та рівня небезпечності, що дозволить відійти від хибної практики

гонитви за кількісними показниками за рахунок віднесення до організованих злочинних груп незначних груп, які лише формально підпадають під ознаки організованості, можуть розроблятися і вже зараз успішно викриваються іншими оперативними кримінальними службами, зосередивши основні зусилля спецпідрозділів на протидії найбільш соціально небезпечним організованим злочинним групам та їх об'єднанням.

Ще одним проявом застосування традиційних підходів у практиці спеціальних підрозділів є спроби проведення аналогій при побудові та оптимізації структури спеціальних підрозділів зі структурою загальнокримінального блоку. Одним із наслідків такого підходу було, наприклад, початкове формування відділів по боротьбі з організованою злочинністю на основі залучення фахівців кримінального розшуку. Нині реальне життя внесло свої корективи і пріоритетом служби є спрямованість на ліквідацію економічного підґрунтя організованої злочинності, протидію проникненню організованої злочинності в економіку. Проте і зараз формування структури спеціальних підрозділів та основних напрямів роботи здійснюється на основі традиційного розподілу за лінійним та галузевим принципами, що потребує постійних змін структури підрозділів, введення нових відділів залежно від спрямування діяльності організованої злочинності на ту чи іншу галузь економіки. Але це спрямування може мати і, як правило, має тимчасовий характер. Оптимальнішим із точки зору світового досвіду є формування структури за функціонально-регіональним принципом. Процес протидії організованій злочинності умовно можна поділити на чотири основні функціональні етапи:

- виявлення організованих злочинних груп шляхом збирання, оброблення та аналізу інформації (розвідка);
- практична реалізація отриманої інформації, нейтралізація організованих злочинних груп;
- ліквідація наслідків злочинної діяльності, їх локалізація та мінімізація (боротьба з відмиванням коштів, корупцією, адміністративно-профілактична діяльність);
- управління, координація сил і заходів по боротьбі зі злочинністю.

Міжнародний досвід свідчить про те, що в боротьбі з організованою злочинністю найефективніше проводять свою діяльність правоохоронні підрозділи, які складаються, в основному, із цих чотирьох блоків. Це не виключає певної спеціалізації в кожному з наведених блоків. Проте марно шукати у структурі спецслужб будь-яких країн, крім постсоціалістичних, підрозділи по боротьбі з організованими злочинними групами в агропромисловому, паливно-енергетичному комплексах або інших галузях економіки.

Істотне криміногенне значення продовжує мати зростаюча розбіжність між завданнями, покладеними на правоохоронні органи в боротьбі з організованою злочинністю, і ресурсним забезпеченням. Особливо це стосується кадрового, фінансового й матеріально-технічного забезпечення.

Протягом останніх років триває неухильне скорочення витрат, передбачених Державним бюджетом України на утримання органів внутрішніх справ. Останні чотири роки на МВС України виділяється лише третина від

потреби. Таким чином, така система, як Міністерство внутрішніх справ, практично існує в борг. Аналогічна ситуація утворилася з фінансуванням й інших правоохоронних органів та судів.

В умовах недостатнього фінансування фонду грошового утримання МВС України єдиною можливістю збереження дієздатності правоохоронних органів є проведення скорочення особового складу й оптимізація структури підрозділів. Проте здійснення таких заходів повинно відбуватися на основі всебічного і ґрунтовного аналізу.

За таких умов служба в органах внутрішніх справ взагалі і в спецпідрозділах БОЗ зокрема залишається малопрестижною. Відчувається гострий дефіцит висококваліфікованих кадрів.

Відсутність або недостатність фахівців з економіки не дає змоги ефективно викривати злочини у пріоритетних галузях економіки. Крім того, дедалі важче стає взяти на службу до органів внутрішніх справ цивільну особу відповідної спеціальності з майбутньою її атестацією в органах внутрішніх справ. У свою чергу, постає питання про можливість комплектування служби саме такими фахівцями. Слід урахувати й те, що підготовка деяких спеціальностей взагалі не проводиться в системі МВС України, наприклад спеціалістів із викриття комп'ютерних злочинів. Крім того, фахівець, який не має юридичної освіти, має здобути її. При цьому одержання другої освіти проводиться, зазвичай, на платній основі.

Залишається високою плінність кадрів.

**Висновки.** Отже, підсумовуючи вищевикладене, наголошуємо, що основними проблемами кадрового забезпечення є висока плінність кадрів, недостатній досвід працівників та проблеми перепідготовки фахівців служби БОЗ.

Не менш гострими є проблеми, пов'язані з фінансовим і матеріально-технічним забезпеченням служби по боротьбі з організованою злочинністю.

Як було сказано вище, у зв'язку зі змінами до Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" спецпідрозділи БОЗ МВС України не фінансуються окремо, бюджету "ОЗ" у ФЕУ МВС України немає, окремі обліки не ведуться.

Отже, можна дійти таких висновків. Ситуація, яка склалася в Україні по лінії протидії організованій злочинності, значною мірою стала наслідком того, що ця боротьба не мала належного науково-аналітичного забезпечення, а тому здійснювалася безсистемно, за відсутності стратегії запобігання й протидії організованій злочинності і корупції.

Можна констатувати, що необхідні політичні, економічні, законодавчо-правові, організаційні, наукові передумови для ефективної протидії організованій злочинності і корупції в Україні поки ще не створені.

Не було розроблено (не кажучи вже про реалізацію) стратегічних основ протидії організованій злочинності, внаслідок чого реальної боротьби з "п'ятою владою", спрямованої на підрив передумов і основ існування держави, поки що не було.

Незважаючи на величезний обсяг роботи оперативних служб, значні зусилля і самовіддану працю в умовах фізичних і психологічних переван-

тажень працівників цих підрозділів, корінного перелому у приборканні "п'ятої влади" силами тільки правоохоронних органів не може бути здійснено.

За умов, коли головні зусилля витрачаються на реагування на окремі злочинні прояви, а не на усунення причин та умов, які сприяють їм, зменшення рівня організованої злочинності навряд чи можна очікувати. При цьому можна прогнозувати щорічне зростання кількісних показників виявлених організованих злочинних груп і вчинених ними злочинів до якогось максимального рівня, зумовленого об'єктивними можливостями і ресурсами правоохоронних органів, після чого цей рівень буде залишатися стабільно високим.

Розв'язання проблеми протидії подальшій криміналізації життєво важливих складових суспільства, пов'язаної з недопущенням загарбання влади організованою злочинністю в Україні, усунення причин та умов, що їй сприяють, потребує реалізації комплексу заходів політичного, економічного, соціального та правового характеру.

Основними стратегічними напрямками протидії організованій злочинності і корупції повинні стати такі:

а) своєчасний ґрунтований аналіз, реальна оцінка й прогнозування ситуації;

б) усунення причин і умов існування організованої злочинності й корупції, створення передумов для ефективної протидії цим негативним явищам у суспільстві;

в) установа контролю над ситуацією, локалізація, нейтралізація та ліквідація організованих злочинних груп, їх лідерів, учасників, а також економічної основи засобами і методами правоохоронної діяльності.

Для забезпечення ефективності дій по боротьбі з організованою злочинністю необхідно:

а) визначити пріоритетні завдання й забезпечити ефективне задоволення потреб у ресурсах, при цьому необхідно вирішити, яким формам організованої злочинності слід приділяти особливу увагу з урахуванням обмеженості ресурсів;

б) здійснити комплексну реформу законодавства, прийнявши пакет нових законів, доповнень і змін до чинних при наданні особливої уваги таким питанням: запровадження обов'язкового декларування доходів для всіх фізичних осіб; прийняття жорстких майнових санкцій та конфіскаційних заходів по всіх справах, пов'язаних з організованою злочинністю й корупцією; обмеження банківської таємниці; законодавчо визначати пріоритет Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" над іншими відомчими нормативно-правовими актами у разі виникнення правових колізій;

в) створити незалежний від міліції та інших служб спеціалізований вертикально підпорядкований орган по боротьбі з організованою злочинністю й корупцією, здійснити заходи із забезпечення його необхідними ресурсами;

г) посилити роль Координаційного комітету з питань боротьби з орга-

нізованою злочинністю і корупцією при Президентові України, перевівши його діяльність з площини контрольно-дорадчих функцій до практичних координуючих дій, для чого з метою залучення до протидії організованій злочинності державних органів всіх гілок влади та координації їх зусиль створити при Координаційному комітеті тимчасові групи на зразок "ударних сил" США;

д) з урахуванням того, що тіньова економіка, кримінально-тіньова субкультура може бути звужена лише внаслідок здійснення глибоких загальноекономічних реформ, прийняти програму з їх проведення, розпочавши зі зменшення податкового тиску, створення сприятливого податкового клімату.

Боротьба з корупцією й організованою злочинністю – це, передусім, політична справа. Чи матиме вона успіх, залежить не стільки від правоохоронців, скільки від політичного керівництва держави, яке визначає основну політику в цій сфері.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Жилин О.А. Основы организации и тактики борьбы оперативных подразделений милиции с преступными группами: учебное пособие / О.А. Жилин. – М., 1990.
2. Грохольський В.Л. Управління діяльністю спеціальних підрозділів МВС України по боротьбі з організованою злочинністю: дис. ... д-ра юрид. наук / В.Л. Грохольський. – Х., 2004.
3. Потайчук І.В. Кримінально-процесуальна компетенція органів досудового розслідування / І.В. Потайчук // Науковий вісник Київського нац. ун-ту внутр. справ. – К., 2006. – № 2. – С. 231–237.
4. Филипенко Н.Э. Организационно-тактические особенности предупреждения раскрытия правонарушений оперативными аппаратами УИН и взаимодействие этих подразделений с ОВД: лекция / Н.Э. Филипенко. – Х., 2000.
5. Бурыкин В.М., Гуров А.И. Внимание, организованные преступные группы. — М., 1987.
6. Корж В.П. Методика расследования экономических преступлений, совершаемых организованными группами, преступными организациями. Руководство для следователей: научно-практ. пособие. — Х., 2002.
7. Варцаба В.М. Розслідування злочинів організованих злочинних груп (тактико-психологічні основи) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2003.

**Крамаренко Ю.Н., Потайчук І.В. Информационно-аналитическое обеспечение выявления организованных преступных групп общеуголовной направленности.** Исследованы отдельные аспекты информационно-аналитического обеспечения подразделений по борьбе с организованной преступностью по выявлению деятельности организованных преступных групп, а именно: вопросы организационно-структурного, кадрового, финансового, материально-технического, информационного и научного обеспечения указанных подразделений.

*Ключевые слова:* информационно-аналитическое обеспечение, коррупция, оперативно-розыскная деятельность, организованная преступная группа.

**Kramarenko Yu.M., Potaychuk I.V. Informational analytical support of detection of organized criminal groups of general criminal orientation.** The author researched some aspects of informational analytical support of organized crime combating units in detection of organized criminal groups activity, namely: issues of organizational-structural, staff, financial, logistical, informative and scientific support of these units.

Effective counteraction to the displays of the organized crime, hiding of economy, liquidation and prevention constrained from in the economy of the state impossible these negative phenomena without creation of the system of complex analysis, realization of

permanent persistent and purposeful politics in this direction at the terms of combining effort of all public bodies and establishments, permanent cooperation (including first of all at informative level).

The system of the reconnaissance-informative and analytical support must be created for the increase of efficiency and purposefulness of counteraction to the organized criminal groupments by the use of all present in the system Ministry of Internal Affairs of Ukraine, other state and non-state structures of forces and facilities for collection, treatment, piling up and analysis of information on the displays of the organized crime and corruption in the state.

Taking into account world experience, a dataware must come true by forming of electronic dossiers. Introduction of such system will give an opportunity to detect new criminal and corruption copulas, charts, economic soil and money laundering by imposition and analysis of operative information and certificate accounts.

Thus, a situation that was folded to Ukraine for the lines of counteraction to the organized crime became the consequence of that this fight hadn't the proper scientifically-analytical support largely, and that is why it took place unsystematically, in default of strategy of prevention and counteraction to the organized crime and corruption.

Political, economic, legislatively-legal, organizational, scientific pre-conditions are needed for effective counteraction to the organized crime and corruption in Ukraine are not established yet.

Solving problem of counteraction to further criminalization vitally important constituents of society, power related to non-admission of enthrallment by the organized crime in Ukraine, the removal causes and conditions, that they are assisted, needs realization of complex of events of political, economic, social and legal character.

**Keywords:** *informational and analitical support, corruption, operational-search activity, organized crime.*

*Надійшла до редакції 13.02.2013*

**О.В. Одерій**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Донецький юридичний  
інститут МВС України)

УДК 343.98 : 161.111 : 124.4:504

## **АНАЛІЗ СТАНУ ТА ПРИЧИН ЗЛОЧИННОСТІ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНІ: КОМПЛЕКСНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ**

З комплексно-криміналістичних позицій проаналізовано сучасний стан злочинності проти довкілля та причини цього явища.

**Ключові слова:** *злочини проти довкілля, екологічне законодавство, латентність, особливості розслідування.*

**Постановка проблеми.** Боротьба зі злочинністю стала одним із головних державних завдань економічного та соціального становлення незалежної України. Зростання кількості злочинів проти довкілля завдає не тільки матеріальних, але й моральних втрат суспільству і державі, заподіює непоправної шкоди природі і, на жаль, здоров'ю людей. Злочини проти навколишнього природного середовища в Україні набувають все більш значних масштабів, стають досить серйозним соціальним чинником,



який негативно впливає і на стан здоров'я людей, і на розвиток суспільства в цілому.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** У юридичній літературі різні аспекти екологічної злочинності розглядалися в роботах вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі кримінології, кримінального та екологічного права, криміналістики, зокрема, В.І. Андрейцева, М.І. Веревичева, О.В. Виноградової, С.Б. Гавриша, В.О. Глушкова, А.П. Гетьмана, С.А. Голуб, В.К. Грищука, О.М. Джузи, О.О. Дудорова, С.О. Книженко, А.Г. Князева, М.Й. Коржанського, Т.В. Корнякової, В.В. Костицького, З.Г. Корчевої, В.А. Ландіної, Б.М. Леонтєва, Н.О. Лопашенко, В.К. Матвійчука, М.І. Мельника, І.І. Митрофанова, В.О. Навроцького, В.Д. Пакутіна, Є.А. Плотнікова, Г.С. Поліщука, В.М. Присяжного, А.М. Притули, Б.Г. Розовського, Н.Л. Романова, О.В. Сасова, Т.Л. Сергєєва, О.В. Скворцової, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, Ю.М. Туровця, В.П. Тихого, М.І. Хавронюка, І.О. Харь, С.В. Хилюк, Д.Б. Чуракова, О.І. Чучаєва, Ю.С. Шемшученка, В.А. Широкова, А.М. Шульги. Однак комплексно-криміналістичний аналіз сучасного стану злочинності проти довкілля та з цієї позиції причини цього явища були поза увагою дослідників, що і є **метою** даної статті.

**Виклад основного матеріалу.** У VIII розділі Кримінального кодексу України «Злочини проти довкілля» законодавець окреслив дії, за вчинення яких передбачено кримінальну відповідальність. Однак, за наявності 21 статті, винні особи практично засуджуються лише за 10 статтями (статті 239, 240-242, 245, 246, 248, 249, 252 та 254). Стосовно складів злочинів щодо порушення законодавства про континентальний шельф України (ст. 244 КК) та проведення вибухових робіт із порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 250 КК) не проведено жодного кримінального провадження. На думку Т.В. Корнякової, переважну більшість злочинів у сфері довкілля (89,42 %) становлять: 1) незаконна порубка лісу (ст. 246 КК) – 46,64 %, або майже кожний другий злочин у цій сфері; 2) незаконне зайняття рибним, тваринним або іншим водним добувним промислом (ст. 249 КК) – 27, 68 %, або більш ніж кожний четвертий злочин, 3) порушення правил охорони надр (ст. 240 КК) – 15,1 %, або близько однієї шостої частини таких злочинів [1, с. 176-178].

Наведені цифри певною мірою підтверджено й результатами проведеного нами емпіричного спостереження. Так, на думку слідчих, першу п'ятірку найбільш поширених злочинів проти довкілля склали: 1) незаконна порубка лісу (ст. 246) – 54 %; 2) порушення правил охорони або використання надр – 37 %; 3) незаконне полювання (ст. 248 КК) – 19 %; 4) незаконне зайняття рибним, звіриним або іншими водним добувним промислом (ст. 249 КК) – 19 %; 5) забруднення або псування земель (ст. 239 КК) – 17 %.

Разом з тим, якщо звернутися до статистики, то слід зауважити, що протягом останніх років зареєстровано незначну кількість злочинів проти довкілля. Так, за шість років (2002–2007 рр.) становить 0,384 %, за п'ять років (2003–2007 рр.) – 0,404; за чотири (2008–2011 рр.) – 0,4205 % і це

при загальній кількості злочинів, наприклад у 2011 році – 3139173 (проти довкілля 2115). Але настільки низькі показники у відсотковому співвідношенні від усього числа злочинів не можна визнати такими, що об'єктивно відображають стан злочинності проти довкілля, тому що настільки низькі показники за його порушення свідчать про високий ступінь латентності даних видів злочинів. З іншого боку, значна кількість виявлених заподіювачів екологічної шкоди не притягуються до судової відповідальності в силу складності доведення їхнього безпосереднього відношення до вчиненого діяння. Факт, що судова статистика по справах про відповідальність за екологічні злочини вкрай замала, а реальне положення в галузі охорони навколишнього середовища варто визнати критичним – очевидний.

Дійсно, кримінологи відносять злочини проти довкілля до високого рівня латентності – у статистиці відображається лише невелика їх частина. За твердженням Г.А. Аванесова, С.М. Іншакова, С.Я. Лебедева і Н.Д. Еріашвілі, основна маса екологічних злочинів взагалі не реєструється [2, с. 441]. На думку І.А. Соболя, рівень латентності екологічних злочинів сягає 95–99 % [3, с. 438], а Р.М. Акутаєв, Р.Ф. Ісмагілов і Г.Л. Касторський визначають величину питомої ваги латентного браконьєрства у 72 % [4, с. 60]. Результатами соціологічного дослідження доведено, що за порушення лісового законодавства в Росії до кримінальної відповідальності притягується лише 1 із 400 порушників, до адміністративної відповідальності – 1 із 40 [5, с. 519]. Більше того, Т.В. Корнякова стверджує, що загальна кількість кримінальних справ, що порушуються щорічно за фактами злочинів, які були виявлені у сфері довкілля, явно не відповідає чисельності повідомлень про них, що надійшли до правоохоронних органів. Вичерпна інформація про реальну розповсюдженість екологічних злочинів на сьогодні відсутня. З урахуванням латентності питома вага екологічних злочинів у загальній структурі злочинності, за експертними оцінками, становить не менш ніж 15–20 % [1, с. 189]. Звідси можна стверджувати, що в Україні злочинність у сфері довкілля характеризується високим ступенем латентності, підтвердженням чому є їх питома вага впродовж дев'яти (2001–2010) років у загальній структурі злочинності, яка дорівнює лише 0,384 %!

З'ясовуючи специфічні причини і механізми латентизації злочинів проти довкілля, слід підкреслити їх неоднорідність, тобто вони мають бути поділені на окремі групи (цей поділ обумовлений конкретними обставинами, за якими вчинені окремі підгрупи злочинів).

Незначна кількість зареєстрованих фактів забруднення навколишнього природного середовища пояснюється надто високою латентністю саме цієї частки злочинів у сфері довкілля, необґрунтовано широким застосуванням заходів адміністративної відповідальності, а також тим, що основна маса викидів і скидань забруднюючих речовин припадає на виробничі і комунально-побутові підприємства, чия природоохоронна діяльність регулюється, головним чином, шляхом застосування заходів економічної відповідальності (обов'язковими платежами за викиди і скидання забруднюючих речовин, зберігання твердих відходів у певних межах та понад ліміти таких меж). Характерним, наприклад, є той факт, що у випадках аварійних

та залпових викидів (скидань) забруднюючих речовин, якщо справа доходить до суду, то суди у більшості випадків обмежуються рішеннями про відшкодування завданої шкоди відповідно до норм цивільно-правової відповідальності [5, с. 520]. Знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245 КК), незаконна порубка лісу (ст. 246 КК), незаконне полювання (ст. 248 КК), незаконне зайняття рибним, тваринним або іншим добувним промислом (ст. 249 КК), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК) у переважній більшості вчиняються сільськими мешканцями, що, у свою чергу, значно впливає на рівень латентності таких злочинів.

По-перше, традиції природокористування, а саме звичка, що сформувалася протягом багатьох років, щодо використання полювання, риболовлі, порубок лісу як засобу забезпечення їжею і будівельними матеріалами, призвели до того, що посягання на суспільні відносини щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів, незаконне захоплення природних ресурсів навіть не визнаються злочинними.

По-друге, висока латентність наведених злочинів пояснюється і притаманній сільській місцевості круговою порукою, попусканням злочинцям, а також тими економічними труднощами, які найбільш характерні для сільської місцевості та які дуже часто супроводжуються озлобленням та недовірою до офіційної влади, пасивним ставленням громадян до виконання свого конституційного та громадянського обов'язку щодо охорони навколишнього природного середовища. Більше того, деякі з них оцінюють свою відмову від співробітництва з правоохоронними органами як форму соціального протесту, протистояння інститутам влади [6, с. 82].

Поряд з тим при таких показниках латентності злочинів проти довкілля виникає питання щодо ефективності діяльності державних контролюючих, правоохоронних (у тому числі і природоохоронних) органів. Якщо звернутися до досвіду закордонних країн, де створено ефективні моделі реалізації норм кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, то можна спостерігати, що резидентами цієї моделі є не тільки спеціалізовані суди, прокуратури, а й спеціальна (екологічна) поліція [7, с. 280; 8; 9], до створення якої вдалися і в певних регіонах України [10], що можливо призведе до такого кроку і в межах всієї країни.

На жаль, працівники правоохоронних органів досить часто погано обізнані з екологічним законодавством, не усвідомлюють пріоритетності екологічних проблем, своєї ролі в їх вирішенні. Навіть на сайті МВС України, наприклад, ветеринарна міліція визначена, а інформація про неї відсутня (на відміну від інших підрозділів) [11].

Серед причин та умов існування злочинності проти навколишнього природного середовища в Україні практики надають пріоритет складній економічній обстановці (41 %) та нашому менталітету (34 %), а вже потім має місце недосконалість та незнання екологічного законодавства (16 %). На відміну від слідчих, інспектори державних екологічних інспекцій серед основних причин вбачають: 1) низький рівень правосвідомості громадян –

38 %; 2) недосконалість чинного екологічного законодавства – 32 %; 3) недооцінка суспільної небезпеки екологічних правопорушень – 24 %; 4) і лише 7 % визначили наслідки неконтрольованого розвитку ринкової економіки. Практично кожний третій інспектор (30 %) оцінив стан екологічної політики держави незадовільною. Цікаво зауважити, що й серед чинників, які заважають ефективній боротьбі з розглядуваними видами злочинів були названі: низька правосвідомість населення та його менталітет, корупція, недосконале законодавство, у тому числі стосовно відповідальності за злочини проти довкілля, складна економічна обстановка та ін. При дослідженні чинників, що негативно впливають саме на якість розслідування злочинів проти довкілля, респонденти назвали такі: 1) недосконалість або відсутність методик розслідування певних екологічних злочинів – 28 %, а звідси; 2) незнання специфіки розслідування – 28 %; 3) недосконалість екологічного законодавства 29 %. Поряд з ними, вказали й на відсутність досвіду – 13 %, складність проведення експертиз 14 %.

Отже, наведене, у тому числі й результати проведеного анкетування компетентних респондентів (інспектори державних екологічних інспекцій, слідчі МВС та прокуратури, співробітники природоохоронних прокуратур), дозволяє говорити про певні системні причини, які впливають на стан злочинності проти навколишнього природного середовища, серед яких домінують, з одного боку – складне економічне становище в Україні; менталітет населення; корупція; а з іншого – відсутність відповідних методик розслідування; відсутність досвіду розслідування цих злочинів; недосконалість законодавства.

Серед наведених причин слід звернути увагу на відсутність належного методико-криміналістичного забезпечення розслідування цих видів злочинів. Так, з часу видання навчального посібника «Экологические преступления: квалификация и методика расследования» (1994 р.) [12] проблемі розроблення методик розслідування злочинів саме проти довкілля не приділялося належної уваги вітчизняними науковцями. Можна назвати поодинокі роботи, які вирішували лише локальні питання (С.О. Книженко [13], Ю.М. Туровець [14]). Опитування слідчих засвідчило, що компенсування відсутності належного методико-криміналістичного забезпечення ними здійснювалося за рахунок звернення до підручників з криміналістики та навчальних посібників – 37 % (на жаль, монографічні дослідження з цієї проблематики відсутні), передової судово-слідчої практики – 29 %, порад більш досвідчених колег – 27 %, власного досвіду – 11 % та ін.

При цьому слід наголосити, що у підручниках надаються зазвичай лише основи або особливості методики, які лише орієнтують слідчого щодо напрямів його дій, а про повноцінну методику мова не йде. Переважно зазначене стосується й навчальних посібників та керівництв для слідчих, за винятком випадків, коли вони спеціально присвячені розглядуваній проблематиці.

Напевно й відсутність достатнього досвіду розслідування означеної категорії кримінальних справ пов'язано з: а) латентністю, а звідси замалою кількістю внесених відомостей до Єдиного реєстру досудових розслі-

дувань; б) плинністю слідчих кадрів; в) нераціональним розподілом серед них кримінальних проваджень. На жаль, у деяких слідчих підрозділах найбільш досвідченими є слідчі з практичним стажем не більше 3 років. При такому стані сама обстановка диктує вирішення проблеми шляхом закріплення за певними слідчими такої категорії кримінальних справ у силу специфічності їх розслідування. Звичайно, це лише один з кроків, який може покращити ситуацію.

Щодо недосконалості законодавства, то серед науковців і практиків існує думка, щодо необхідності кодифікації національного екологічного законодавства [15, с. 17], де варто чітко виписати принципові засади застосування до порушників екологічних правил цивільної, кримінальної, адміністративної, дисциплінарної відповідальності, передбачити надійні гарантії відшкодування у відповідних випадках екологічної шкоди, а на міжнародному рівні – прийняти Екологічну конституцію Землі [16, с. 7; 17, с. 31]. Такі пропозиції витікають з того, що на теперішній час діє майже 250 багатосторонніх міжнародних екологічних договорів. Вони прийняті у різні роки, не є достатньо узгодженими між собою, а частина вичерпала свій ресурс, що в цілому є причиною недостатньої ефективності чинного міжнародного екологічного права. Більше того, екологічні делікти мають специфічні особливості, що зумовлює необхідність їх судового розгляду суддями з еколого-правовою підготовкою [16, с. 6]. Такий підхід можна рекомендувати і до слідчих.

Крім того, викликає питання й надмірна гуманність вітчизняного законодавця стосовно санкцій за правопорушення природоохоронного законодавства. Зокрема, результати узагальнення засвідчують, що за ст. 248 КК (незаконне полювання) лише 5 злочинців з 92-х засуджено до позбавлення волі, а решту – до громадських робіт (43), штрафу (24) та обмеження волі (20). До речі, за часів Древньої Русі ступінь відповідальності за порушення правил поведінки стосовно природокористування була вельми суворою. Наприклад, якщо за вбивство селянина злочинець повинен був сплатити 12 гривень штрафу (за холопа – 5 гр.), то штраф за викраденого з нори бобра дорівнювався також 12 гривням [18], тобто як за вбивство селянина!

Існують певні проблеми і в господарській сфері, де переважна більшість суб'єктів підприємницької діяльності зволікають, а інколи не бажають перевести своє виробництво на нові технології, бо їм економічно вигідніше сплатити відповідні штрафи. Тобто законодавець незначними санкціями навіть сприяє цим правопорушенням. Цікаво, що, на відміну від вітчизняних, європейські компанії ретельно дотримуються існуючих міжнародних екологічних норм, бо при найменшому їх порушенні відразу накладаються штрафні санкції у таких розмірах, що дешевше перейти на цілком нову технологію, аніж їх сплачувати або зовсім позбавитися ліцензії [19]. На сьогодні ситуація виправляється й в Україні, бо законодавець значно збільшив розмір екологічних штрафів [20]. Однак суспільство, громадяни, юридична спільнота ще не надають належного значення екологічним правопорушенням і у переважній більшості сприймають їх як другорядні.

**Висновки.** Таким чином, системними причинами наявності в Україні злочинності проти довкілля є, з одного боку складне економічне становище в Україні; менталітет населення; корупція; а з іншого – відсутність відповідних методик розслідування та досвіду; недосконалість законодавства. А тому відсутність серйозної правової теоретичної бази є нездоланною перешкодою для слідчих органів. Без чіткого розуміння норм, що регулюють природоохоронні правовідносини, вони не мають можливості правильно визначити коло питань, що підлягають доказуванню, а згодом і правильно кваліфікувати виявлені події злочинів. Без такого розуміння неможливим уявляється й створення відповідних методик розслідування злочинів проти довкілля.

### *Бібліографічні посилання*

1. Корнякова Т.В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія / Т.В.Корнякова. – К., 2011.
2. Криминология : учебник / Г.А. Аванесов, С.М. Иншаков, С.Я. Лебедев, Н.Д. Эриашвили ; под ред. Г.А. Аванесова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2005.
3. Криминология : учебник / под ред. В.Н.Бурлакова, В.П.Сальникова. – СПб., 1998.
4. Криминология : учебник / под ред. В.Н.Бурлакова, В.П.Сальникова. – СПб., 1998.
5. Криминология : учебник / под общ. ред. А.И. Долговой. – М., 1997.
6. Голина В.В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом. Соціально-правове і кримінологічне дослідження / В.В.Голина. – Х., 2004.
7. Хіміч О.М. Забезпечення екологічної безпеки адміністративно-правовими заходами, які застосовуються міліцією : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. – К., 2006.
8. В Греции создается экологическая полиция/ портал «Русские Афины» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://russianathens.gr/2010-06-24-20-51-35/1847-2010-07-07-18-15-41.html>.
9. Экологическая полиция Эквадора в действии /портал «Эквадор сегодня» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rusecuador.ru/ecuador-novedades/diferente/9266-ekologicheskaya-policziya-ekvadora-v-dejstvii.html>
10. В Одессе появилась экологическая милиция / информация с портала newstube от 03.07.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newstube.ru/media/v-odesse-poyavilas-ehkologicheskaya-miliciya>
11. Сайт МВС України. Інформація на 18.09.2012 р. – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/524421>
12. Гавриш С.Б. Экологические преступления: квалификация и методика расследования / Гавриш С.Б., Грузкова В.Г., Дудников А.Л. и др.; под ред. В.Е. Коноваловой, Г.А.Матусовского. – Х., 1994.
13. Книженко С.О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. – Х., 2005.
14. Туровець Ю.М. Початковий етап розслідування злочинів проти довкілля : дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. – К., 2012.
15. Гетьман А. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля / А.Гетьман // Право України. – 2011. – № 2. – С. 114-19.
16. Шемшученко Ю. Актуальні проблеми кодифікації національного та міжнародного екологічного права / Ю. Шемшученко // Право України. – 2011. – № 2. – С. 4-10.
17. Костицький В. Міжнародно-правовий етичний імператив як основа теоретико-методологічного забезпечення розвитку екологічного права / В.Костицький // Право України. – 2011. – № 2. – С. 20-33
18. Российское законодательство X–XX веков: в 10 т. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – М., 1984. – С. 48-50.
19. Кузнецов И. Производство и экология. Что дешевле? // Экология и жизнь. – № 9 (70). – 2007. – С. 28-29.
20. Податковий кодекс України // ВВР. – 2011. – № 13–17. – Ст.112.

**Одерий А.В. Анализ состояния преступности против окружающей среды в Украине: комплексно-криминалистический аспект.** С комплексно-криминалистических позиций проанализировано современное состояние экологической преступности и причины этого явления.

*Ключевые слова:* экологические преступления, экологическое законодательство, латентность, особенности расследования.

**Oderiy O.V. The analysis of the recorded crime against environment in Ukraine: complex criminalistics aspect.** Determining quantitative crimes against environment the author indicates that they are largely latent. In confirmation of the expressed opinion scientists' views and data of conducted empirical observation are given. Equally compelling is the evidence that highlights statistics for crimes against environment in Ukraine.

At the same time the author pointed out that a significant number of identified environmental damage injurers are not brought to justice because of the complexity of the proof of their direct relation to dissolved in action. The fact that the court statistics on cases of liability for environmental crimes are extremely too small, but the real situation in the field of environmental protection is to recognize critical.

A small number of registered cases of environmental pollution is explained very high latency of this share of crime issues, unduly broad application of administrative responsibility and the fact that the bulk of emissions and discharges of pollutants accounted for industrial and municipal and domestic companies, whose environmental regulated mainly by the application of economic responsibility.

The conclusions of the article indicate the causes of crime against environment in Ukraine and ways of their solution.

*Keywords:* ecological crimes, ecolaw, latency, features of investigation.

*Надійшла до редакції 08.02.2013*

**І.В. Пиріг**

кандидат юридичних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

## **ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ДО ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ**

На основі порівняльного дослідження кримінально-процесуального законодавства та думок науковців визначено поняття спеціаліста у кримінальному процесі та розглянуто проблемні питання залучення співробітників експертної служби органів внутрішніх справ до проведення слідчих дій.

*Ключові слова:* спеціаліст, органи внутрішніх справ, слідчі дії.

**Постановка проблеми.** З набуттям чинності нового КПК України та поступовим переходом до змагальної системи судочинства видозмінюються процесуальний статус, права та обов'язки окремих суб'єктів кримінального судочинства, конкретизується зміст та види виконуваних ними функцій, що потребує ґрунтовного наукового аналізу. Одним з проблемних питань кримінального судочинства залишається питання залучення спеціалістів до проведення слідчих дій. У практиці розслідування кримінальних проступків виникають проблеми з приводу процесуального порядку залу-

чення спеціаліста, його компетенції, взаємодії зі слідчим та іншими учасниками розслідування, меж використання ним спеціальних знань, оформлення результатів діяльності тощо. Неоднозначними у вирішенні зазначених питань є і думки науковців.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Залученню спеціалістів до проведення слідчих дій приділялася значна увага з боку науковців як окремо, так і при розробці методик розслідування певних видів злочинів. Проблема залучення спеціалістів до проведення розслідування у різні часи займалися провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя: Т.В. Авер'янова, В.Д. Арсеньєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович, А.В. Дулов, А.В. Іщенко, П.П. Іщенко, Н.І. Клименко, В.Я. Колдін, В.О. Коновалова, Ю.Г. Корухов, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Г.А. Матусовський, Г.М. Надгорний, О.Р. Россинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, Г.М. Соколовський, І.М. Сорокотягін, В.В. Циркаль, В.Ю. Шепітько, О.Р. Шляхов та інші. Вони зробили значний внесок у вирішення визначених нами проблеми, але багато з них залишаються дискусійними і сьогодні. Саме тому їх розгляд є актуальним як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

**Метою** статті є конкретизація визначення процесуальної фігури спеціаліста у кримінальному процесі на основі аналізу відповідних норм КПК України та думок науковців, а також окреслення проблемних питань практики залучення спеціалістів до проведення слідчих дій.

**Виклад основного матеріалу.** Участь спеціаліста у кримінальному процесі, включаючи проведення слідчих дій, регламентується ст. 71, 72, 79, 80, 83, 105, 122, 126, 228, 236, 237, 240, 245, 262, 266, 327, 329, 357, 358, 359, 360, 361, 496, 517 КПК України. У ст. 71 КПК України зазначено: “1. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. 2. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду” [1]. Визначення спеціаліста, наведене у новому КПК України, є позитивною тенденцією розвитку законодавства, оскільки у КПК України 1960 року чіткого визначення спеціаліста взагалі не було, а лише вказувалося, що “у необхідних випадках для участі у проведенні слідчої дії може бути залучений спеціаліст” (ст. 128<sup>1</sup>) [2].

Конкретизовано та розширено у новому КПК також права та обов'язки спеціаліста: “4. Спеціаліст має право: 1) ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду; 2) користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням; 3) звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи



особливості речей і документів; 4) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження; 5) одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження; 6) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

5. Спеціаліст зобов'язаний: 1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади; 2) виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань; 3) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків; 4) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом.” (ст. 71) [1]. У попередньому КПК права та обов'язки спеціаліста не відокремлювалися і були сформульовані так: “Спеціаліст зобов'язаний: з'явитися на виклик; брати участь у проведенні слідчої дії, використовуючи свої спеціальні знання і навички для сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів; звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають при проведенні слідчої дії. Спеціаліст вправі: звертатися з дозволу слідчого із запитаннями до осіб, які беруть участь у проведенні слідчої дії; робити заяви, пов'язані з виявленням, закріпленням і вилученням доказів. Спеціаліст за наявності відповідних підстав має право на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів, передбачених законами України.” [2]. У порівнянні зрозуміло, що права та обов'язки спеціаліста у новому КПК систематизовано та визначено більш чітко.

Наведене у новому КПК визначення спеціаліста в достатньому обсязі окреслює знання, якими він володіє, але називає лише два види діяльності спеціалістів: надання консультацій та технічна допомога. Проте основний вид діяльності – сприяння слідчому у виявленні, фіксації та вилученні об'єктів, що мають інформацію про злочин, не зазначено. Не доцільно, на наш погляд, розбивати види діяльності спеціаліста на дві частини, виділяючи окремо технічну допомогу спеціаліста. До того ж фотографування (наприклад макрозйомка) та відбір зразків для проведення експертизи в багатьох випадках є не звичайною технічною допомогою, а складною роботою, що потребує використання спеціальних знань, яких немає у слідчого.

Більш повно, на наш погляд, види діяльності спеціаліста сформульовано у визначенні, що надається у ст. 58 КПК Російської Федерації: “Спеціаліст – особа, що володіє спеціальними знаннями та залучається до участі в процесуальних діях у порядку, встановленому цим Кодексом, для сприяння у виявленні, закріпленні й вилученні предметів і документів, використання технічних засобів у дослідженні матеріалів кримінальної справи, для постановки питань експерту, а також для роз'яснення сторонам і суду питань, що входять до його професійної компетенції” [3].

Щодо думок науковців, то більшість з них визначають спеціаліста як

особу, що допомагає суб'єктам, які проводять розслідування. Так, за І.М. Сорокотягиним, “спеціаліст – особа, яка володіє спеціальними знаннями в окремій галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла і залучається органами дізнання, слідства, прокуратури чи судом для участі у розслідуванні та розгляді справи з метою надання вказаним органам допомоги у виявленні, закріпленні та вилученні доказів” [4, с. 3–4]. На думку П.П. Іщенка, “спеціаліст у кримінальному судочинстві – особа, яка володіє знаннями і навичками та залучається органом дізнання, слідства, прокурором чи судом для сприяння у виявленні, закріпленні та вилученні доказів” [5, с. 10]. У цих визначеннях діяльність спеціаліста описується не в повному обсязі та обмежується процесом виявлення, закріплення та вилучення доказів, хоча існують непроцесуальні форми використання спеціальних знань – консультативна та технічна допомоги, котрі не можна не враховувати. У визначенні В.В. Циркаля, розширюються види діяльності спеціаліста, а саме: “спеціалістом є особа, яка володіє певними науковими, технічними та іншими професіональними знаннями та яку залучають до участі у слідчих діях з метою сприяння у виявленні, закріпленні, вилученні доказів і дачі пояснень за спеціальними питаннями” [6, с. 12].

У більшості запропонованих науковцями визначеннях спеціаліста автори намагаються спочатку охарактеризувати спеціальні знання, якими він володіє. Але в жодній дефініції такі знання не описані у повному обсязі. Серед спеціальних знань виділяють наукові та технічні, не зазначаючи інших. Більшість з них неприпустимо звужують можливості спеціаліста, інші, навпаки, трактують їх досить широко.

Отже, з урахуванням викладеного та на основі аналізу поглядів науковців на цю проблему, вважаємо більш вдалим та науково обґрунтованим визначення, що пропонувалося нами раніше: “Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надати допомогу у виявленні, фіксації та вилученні об'єктів, що мають інформацію про злочин, здійснити консультації та технічну допомогу під час досудового розслідування і судового розгляду справи” [7, с. 197]. В цьому визначенні названо основні види діяльності спеціалістів, але не обмежуються види спеціальних знань, які можуть бути використані. Вони визначаються особою, яка проводить дізнання, та слідчим при проведенні слідчих дій, і суддею або складом суду – при проведенні судових дій. Термін “спеціальні знання” достатньо визначений у науковій літературі і не потребує на сьогодні окремого тлумачення у кримінально-процесуальному законодавстві.

У практиці органів внутрішніх справ при залученні як спеціалістів працівників НДЕКЦ виникають певні проблеми, пов'язані з наданням технічної допомоги при розслідуванні. Ці обов'язки повинні виконувати техніки-криміналісти, штатна чисельність яких складає близько 5 % загальної кількості працівників експертної служби, чого, звісно, замало у масштабах всієї країни. Тому технічну допомогу на вимогу слідчого надають штатні експерти поза основною роботою – проведенням досліджень. Іноді технічну роботу можуть без зайвих зусиль виконати співробітники органів діз-

нання та слідства, але, маючи можливість задіяти до розслідування додаткові сили, використовують їх без належної цілеспрямованості та обґрунтованості. Чинний КПК України прямо або опосередковано дозволяє залучати спеціалістів до участі майже у всіх слідчих діях. Але, зрозуміло, доцільним буде використовувати експертів НДЕКЦ як спеціалістів у слідчих діях, пов'язаних з виявленням, фіксацією, вилученням матеріально-фіксованих джерел інформації про злочин або проведенням іншої дослідницької роботи, заснованої на спеціальних знаннях. Фотографування, складання схем, використання нескладних техніко-криміналістичних засобів (щуп, металошукач, ультрафіолетове освітлення тощо) є прерогативою не тільки експертів-криміналістів, а і слідчих, оперуповноважених, які в повному обсязі засвоїли курс криміналістики. Працівники НДЕКЦ можуть виконувати зазначену роботу лише поряд з основною і найбільш важливою – збиранням слідів злочину. Залучення експертів НДЕКЦ суто для надання технічної допомоги, на нашу думку, є недоцільним. Наприклад, у практиці роботи ОВС зустрічаються випадки залучення спеціалістів для фіксації обстановки місця затримання з поличним кишенькового крадія, або місця бійки чоловіка з жінкою, що виникла на побутовому ґрунті.

Спеціаліст, залучений до проведення слідчої дії, володіє необхідними спеціальними знаннями та, користуючись ними, надає допомогу слідчому. При наданні криміналістичної допомоги, що полягає у виявленні, фіксації та вилученні об'єктів, що мають значення для справи, та технічної (використання пошукових приладів, сприяння огляду у важкодоступних місцях із залученням спеціального обладнання тощо) спеціаліст обов'язково пояснює слідчому та іншим учасникам, у тому числі понятим, які дії він виконує, які пристрої застосовує, наслідки та результати використання спеціальних знань, вмій та навичок. Матеріальні об'єкти, виявлені та вилучені під час проведення слідчої дії, описуються у протоколі та належним чином упаковуються. Відомості про технічні засоби, що використовувалися під час проведення слідчих дій, та результати їх застосування також містяться у протоколах або додатках до них (наприклад, фототаблицях).

У попередньому КПК були відсутні норми, що регламентували форми фіксації консультативної допомоги спеціалістів і результатів дослідницької роботи, що проводяться під час слідчих дій. Ст. 105 чинного КПК України визначає, що додатками до протоколів є “письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії”. Тобто дане питання у новому законі вирішене і спеціаліст при необхідності може викласти свої пояснення суті тих чи інших процесів та явищ, у тому числі передбачення щодо механізму утворення певних слідів або дій злочинця у довідці, яка є додатком до протоколу. На наш погляд, додатком до протоколу можуть бути і результати попередніх досліджень, проведених безпосередньо на місці події.

**Висновок.** Підсумовуючи, слід зазначити, що нами проаналізовано положення чинного КПК України щодо процесуальної фігури спеціаліста у порівнянні з попереднім законодавством, думки науковців стосовно видів діяльності спеціаліста як суб'єкта використання спеціальних знань у кри-

мінальному судочинстві, на підставі чого надано власне визначення. Також окреслено проблемні питання, що виникають у практиці розслідування під час залучення як спеціалістів експертів-криміналістів органів внутрішніх справ. Зі змінами змісту окремих слідчих дій у новому КПК України виникає питання уточнення видів діяльності спеціалістів при участі в них. Вирішення зазначених завдань є перспективним для подальших наукових розробок у даному напрямку.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий Верховною Радою України Законом № 4651-VI від 13.04.2012 р. – Х., 2012.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України : затверджений Законом від 28.12.1960 р. //ВВР. – 1961. – № 2. – Ст. 15. – К., 2008.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. – М., 2006.
4. *Сорокотягин И.Н.* Системно-структурная характеристика специальных познаний и формы их использования в борьбе с преступностью / И. Н. Сорокотягин // Применение специальных познаний в борьбе с преступностью : межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1983. – С. 3–10.
5. *Ищенко П.П.* Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) / П.П. Ищенко – М., 1990.
6. *Циркаль В.В.* Тактика производства следственных действий с участием специалистов : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. В. Циркаль. – К., 1984.
7. *Пиріг І. В.* Процесуальний статус спеціаліста та можливості залучення працівників експертної служби МВС до проведення слідчих дій / І. В. Пиріг // Науковий вісник ДДУВС : зб. наук. праць. – 2010. – № 2 (48). – С. 193–200.

#### **Пирог И.В. Привлечение специалиста к проведению следственных действий.**

На основе сравнительного исследования уголовно-процессуального законодательства и мнений ученых дано определение понятия специалиста в уголовном процессе и рассмотрены проблемные вопросы привлечения сотрудников экспертной службы органов внутренних дел к проведению следственных действий.

**Ключевые слова:** *специалист, органы внутренних дел, следственные действия.*

**Pyrig I.V. Drawing expert to investigatory actions.** Based on a comparative study of the criminal procedural law and scholars' views the author defined the concept of an expert in criminal procedure and problematic aspects of drawing interior expert service employees to conduct investigations.

The content of the Criminal Procedural Code of an expert in sufficient volume outlines the knowledge that he has, but calls just two expert activities: giving advice and technical assistance. However, the main activity – promoting the investigator in detecting, fixing and removing objects with information about the crime – is not specified. In author's opinion it's not advisable to divide expert activities in two parts, separating expert technical support. In addition, photographing and sampling for examination in many cases is not the usual technical assistance, but complex work that requires the use of specialized knowledge, which an investigator does not have.

Based on the analysis of scholars' views the author believes that an expert in criminal procedure should be regarded as a person who has special knowledge and skills of use of technology and can assist in detection, fixing and removing objects with information about the crime, can give advice and technical assistance during the preliminary investigation and trial. This definition outlines the experts activities, but is not limited to specific types of knowledge that can be used. They are defined by the person conducting the inquiry and the investigator during the investigation, and the judge or court staff in the course of judicial proceedings.

Attention is paid to the fact that the internal affairs practice in drawing experts as Research Forensic Centre employees, there are some problems connected with the provision of technical assistance in the investigation. It is noted that Research Forensic Centre experts

will be use as specialists in the investigation relating to the detection, fixing, removing material and fixed sources of information about crime or conduct other research based on specialized knowledge. Photographing, charting, using simple technical and forensic tools is the prerogative of not only experts, but also to investigators, operational officers who are fully mastered in science of criminalistics.

*Keywords: specialist, internal affairs agencies, inquisitional actions.*

*Надійшла до редакції 09.01.2013*

**Р.В. Тарасенко**

кандидат юридичних наук

(Одеський державний

університет внутрішніх справ)

УДК 343.12

## **ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПОЗИТИВНОГО ДОСВІДУ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ У ФОРМУВАННІ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ**

Досліджено основні положення законодавства США, що торкаються питань забезпечення безпеки свідків, набутий позитивний досвід, прийнятний для запозичення при формуванні національної системи забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства.

*Ключові слова: учасник кримінального судочинства, свідок, агент, організована злочинність, заходи безпеки, програма забезпечення безпеки свідків, оперативно-розшукова діяльність.*

**Постановка проблеми.** Ефективність кримінально-процесуальної діяльності багато в чому залежить від можливості створення умов для належної реалізації прав учасниками кримінального судочинства, що значним чином пов'язано з дотриманням їх особистої безпеки, нейтралізацією можливого протиправного впливу на них. Інтереси прав людини, її безпека у кримінальному судочинстві реалізуються через владні повноваження компетентних учасників кримінального процесу – органів дізнання, досудового слідства, прокурора та суду, а також передбачені правовими нормами конкретні положення та механізми. Удосконалення цих правових інструментів не можна переоцінити, адже вони створюють можливість для свідків та потерпілих безперешкодно свідчити в ході досудового розслідування чи надавати допомогу органам дізнання та слідства, давати свідчення у суді, не піддаючись залякуванню та не боячись відплати з боку кримінальних елементів. При вдосконаленні існуючої правової бази забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства варто спиратися на нормативні положення, що апробовані та перевірені практикою діяльності судових і правоохоронних органів розвинених країн світу. Піонером у цій галузі є Сполучені Штати Америки.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної про-**

**блеми.** Проблемам забезпеченню безпеки учасників кримінального судочинства з початку 90-х років минулого століття приділено багато уваги у працях вітчизняних процесуалістів, криміналістів та вчених у галузі оперативно-розшукової діяльності, зокрема К.В. Антонова, М.П. Водька, Е.О. Дідоренка, О.Ф. Долженкова, В.П. Захарова, А.В. Іщенко, І.П. Козаченка, Я.Ю. Кондратьєва, Д.Й. Никифорчука, С.С. Овчинського, Ю.Ю. Орлова, В.Г. Самойлова, Г.К. Синілова, О.П. Снігерьова, В.Л. Ортинського та інших.

Однак, здебільшого у роботах вітчизняних науковців питання забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства розглядалися з загальних позицій здійснення цієї діяльності, подолання кримінальної протидії розслідуванню чи проведенню окремих оперативно-розшукових заходів, стосовно окремих категорій осіб. При цьому відсутнє концептуальне бачення функціонування ефективної системи забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, впровадження ефективних правових механізмів, особливо тих, які вже засвідчили свою ефективність будучи складовими правових систем розвинених зарубіжних країн.

**Виклад основного матеріалу.** При розробці нормативних положень національної стратегії захисту учасників кримінального судочинства слід враховувати міжнародний досвід та позитивну практику інших розвинених держав, аналізувати існуючі за кордоном та прийнятні для запозичення позиції. У демократичних державах світу вже у другій половині ХХ ст. суспільство почало замислюватися про величезну користь сприяння громадянами державі у боротьбі зі злочинністю в будь-якій формі, про необхідність надання правових гарантій особам, що співробітничать з правоохоронними органами, беруть участь у кримінальному процесі. Верховний Суд США навіть підкреслює право поліції на отримання інформації через інформаторів, необхідність їх участі у процесі в якості свідків [1, с. 209].

У Сполучених Штатах Америки найбільш багатий досвід застосування заходів безпеки свідків та інших учасників кримінального судочинства. Сьогодні найбільш ефективними способами, застосовуваними організованою злочинністю у відповідь на кримінальне переслідування, є або вбивство свідків, яких державне обвинувачення планує використовувати, або залякування з метою змусити їх відмовитися від дачі показань. У Сполучених Штатах до 1970 року реалізація такого роду контрзаходів практично не була проблемою для злочинного світу, і дуже часто осіб, які поставали перед судом для дачі показань, згодом піддавали жорстоким тортурам або вбивали [9, с. 7–8].

У 1966 році Комісія з проблем злочинності при президенті США зацікавилася проблемою забезпечення безпеки свідків і поклала відповідальність за це на Маршалську службу (US Marshals Service) Міністерства юстиції, покликану забезпечувати безпеку судів та суддів. Тоді завдання забезпечення безпеки свідків виконувалися за допомогою створення серії конспіративних помешкань, розкиданих по всій території країни [11, с. 18]. На цій стадії програма переживала гостру нестачу кадрів і жорсткий брак фінансування, на конспіративних квартирах спеціально приставлені мар-

шали двадцять чотири години на добу несли охорону свідків до того моменту, коли ті викликалися до суду для надання свідчень. Як свідчить Денніс Фітцджеральд, «...даний метод зарекомендував себе як дуже короткозорий підхід до проблеми, правильне рішення якої могло б у буквальному розумінні продовжити життя багатьом свідкам. Вбивства агентів, вчинені через досить тривалий період часу після завершення слухань у відповідних справах, показали, що в організованій злочинності хороша пам'ять. Успіх програмі могли принести тільки кардинальні зміни...» [11, с. 18].

Це зумовило подальше удосконалення законодавства в зазначеній сфері та прийняття в 1970 році Закону «Про боротьбу з організованою злочинністю». Хоча захист не передбачався для свідків по справах про злочини загальнокримінальної спрямованості, втім, запроваджена Федеральна програма забезпечення безпеки свідків привнесла багато користі у протидії організованій злочинності, передбачала захист свідків від фізичної розправи, в основному, шляхом переселення в інше місце проживання зі зміною імені та інших особистих даних [9, с. 7–8]. У 1982 році Конгресом США був прийнятий Закон «Про захист жертв і свідків злочинів» [12], згідно з яким захист міг здійснюватися у випадках, коли свідок надає усю відому йому інформацію для відправлення правосуддя; відповідні гарантії безпеки отримували і члени родини свідка. У 1984 році на доопрацювання та виправлення ряду недоліків був прийнятий Закон «Про реформу безпеки свідків» [13], яким суттєво розширено коло потенційних учасників Програми, а право на захист отримали особи, які тісно пов'язані зі свідком, якщо вони піддаються небезпеці через його участь у судочинстві [9, с. 8].

У науково-практичній літературі [3, с. 31] дуже часто механізм застосування заходів захисту свідків у США досліджують у контексті або ототожнюють з існуючою Програмою забезпечення безпеки свідків. Проте надання державного захисту учасникам кримінального судочинства може здійснюватися як у межах зазначеної Програми, так і в межах альтернативних способів захисту з боку правозастосовчих органів з повноваженнями проведення розслідувань та оперативно-розшукової діяльності (Федеральне бюро розслідувань Міністерства юстиції США, Митна служба США тощо).

Так, Адміністрація по застосуванню законів про наркотики Міністерства юстиції пропонує фінансову допомогу з переселення своїх агентів із засобів власного бюджету за внутрішніми видатками [11, с. 21]. Такі кошти можуть бути використані для перевезення предметів побуту, орендної плати за квартиру, покриття витрат у зв'язку з переїздом. Бюро по контролю за торгівлею алкогольними напоями, тютюновими виробам і вогнепальною зброєю Міністерства фінансів має у своєму розпорядженні секретні фонди, які за екстраординарних обставин дозволяють убезпечувати агентів і свідків, чия співпраця з Бюро тягне за собою загрозу їхньому життю [11, с. 22].

Додаткові заходи захисту та допомога надаються учасникам процесу, які потерпіли внаслідок співпраці з судовими та правоохоронними органами, у відповідності з прийнятим у 1990 році Законом «Про права жертв злочинів та реституції» [14]. Згідно із Законом, для потерпілих по федеральних злочинах передбачено всі види допомоги і пільг, які можуть бути їм

надані, а федеральна система кримінальної юстиції забезпечується програмою, розробленою з метою надання уніфікованої допомоги свідкам злочинів і потерпілим [4, с. 38]. Дана програма самостійна і не стосується Програми забезпечення безпеки свідків.

Абсолютно природно, що розглянуті альтернативні заходи захисту учасників судочинства є нетривалими та менш ефективними у порівнянні з більш кардинальними заходами, передбаченими Програмою забезпечення безпеки свідків. Прийом кандидатів та реалізацію Програми забезпечення безпеки свідків здійснює спеціальна Маршальська служба Міністерства юстиції, яка має штаб-квартиру, регіональні представництва й офіси у поліції кожного міста, де працює інспектор із захисту свідків [2, с. 38]. Через значні фінансові зобов'язання допуск до Програми ретельно контролюється, а кандидат перевіряється. При цьому запит про допуск до Програми не може виходити від оперативного співробітника, який веде дану справу, або співробітника федеральної окружної прокуратури, який працює зі свідком, а тільки від центрального відомства органу, звідки виходить запит [6, с. 157].

Будь-який свідок має пройти досить детальні співбесіди, які проводяться співробітниками Маршальської служби, психологом, а в деяких випадках необхідно пройти перевірку на поліграфі [5, с. 37–38]. Після отримання результатів співбесіди орган, що займається перевіркою свідка, має підготувати звіт і направити його у Відділ правозастосовчих операцій Управління по кримінальних справах Міністерства юстиції, на підставі чого і вирішується питання про придатність свідка для участі у Програмі [10, с. 45]. Фактично офіційні запити про поміщення у Програму задовольняє Директор Відділу правозастосовчих операцій Управління по кримінальних справах Міністерства юстиції. У разі задоволення такого запиту Директор Маршальської служби сповіщається меморандумом, а співробітники правозастосовчого органу, що працювали зі свідком, повідомляються через центральні апарати [11, с. 27].

Перш ніж будь-якому громадянину буде надано захист, Генеральний прокурор повинен укласти з такою особою «Угоду про взаєморозуміння», в якій зазначено умови забезпечення заходів безпеки, попередження, що у разі їх невиконання заходи буде скасовано. У цілому кожна така угода, яку обов'язково підписує свідок, встановлює обов'язки поміщеної під захист особи [11, с. 27]. Після ухвалення кандидатури та підписання угоди зі свідком представники Маршальської служби забезпечують його безпеку, а також безпеку його близьких родичів шляхом переміщення у безпечне місце, при цьому усім переміщеним особам видають нові документи, медичну страховку, надають допомогу у працевлаштуванні, забезпечують необхідними коштами, здійснюють цілодобову охорону під час судового процесу тощо [10, с. 45].

Можна стверджувати, що починаючи з 60-х років минулого сторіччя у Сполучених Штатах Америки було сформовано ефективно діючу та ретельно опрацьовану систему забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства. Ця система, як і будь-яка інша, має певні недоліки, проте переваг суттєво більше. Набутий позитивний досвід створення правової бази та механізмів реалізації заходів безпеки має бути врахований та використаний раціонально при побудові національної системи забезпечення



безпеки учасників кримінального судочинства в Україні. При цьому потрібно врахувати особливості нашої національної правової системи, її традиції, структуру та повноваження органів, покликаних забезпечувати правопорядок, підслідність та ін. Адже «механічне перенесення у вітчизняний кримінальний процес окремих норм та інститутів зарубіжних держав без узгодження з відповідними правовими інститутами вітчизняного законодавства і окремими його нормами та без урахування вітчизняних реалій може призвести до дисбалансу» [8, с. 7-8].

Проаналізувавши генезу розвитку системи захисту свідків у США, з упевненістю можна стверджувати, що прототип Маршальської служби часів минулого сторіччя уособлює на сучасному етапі розвитку України відповідний структурний підрозділ МВС – спеціальний підрозділ судової міліції «Грифон» [7]. На останній також покладено обов'язки «забезпечення безпеки судів та суддів», підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, охорони приміщень суду, фізичного захисту учасників кримінального судочинства, що дають свідчення на судовому процесі. Зазначені співпадіння у компетенції цих поріднених структур дають підстави прогнозувати перспективу подальшої еволюції «Грифону» від структури з функціями охорони та фізичного захисту до центрального державного органу у сфері забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, наділеного правом проведення комплексних та довгострокових заходів безпеки. Саме таким чином у свій час було трансформовано Маршальську службу.

Потрібно зважати на те, що система захисту учасників судочинства у США є неоднорідною. Як було розглянуто вище, такі функції виконуються окремими підрозділами федеральних правозастосовчих органів. Подібні галузеві органи з аналогічною компетенцією існують і в Україні, проте наразі завдання щодо забезпечення безпеки не виконують. Наприклад, функції Адміністрації по застосуванню законів про наркотики Міністерства юстиції США в Україні виконують підрозділи БНОН МВС, функції Бюро по контролю за торгівлею алкогольними напоями, тютюновими виробам і вогнепальною зброєю Міністерства фінансів США – підрозділи ДСБЕЗ та КР МВС України, функції Митної служби США – Державна митна служба України та ін.

**Висновки.** На нашу думку, слідуючи позитивному досвідові Сполучених Штатів, доцільно у складі департаментів (головних управлінь) основних галузевих підрозділів правоохоронних органів України (суб'єктів ОРД) утворити підрозділи з захисту свідків, на які покласти обов'язки вжиття альтернативних заходів захисту учасників судочинства на стадіях дізнання й досудового слідства (тимчасове переселення, короткочасний захист, обмеження інформації про особу, подолання протидії з боку злочинних угруповань тощо). Вважаємо, що ні в якому разі до цього напрямку діяльності не можна залучати підрозділи внутрішньої безпеки ГУБОЗ МВС України, адже не можна, виходячи зі здорового глузду, щоб одна й та сама структура одночасно виконувати каральні та захисні функції. До того ж, як свідчать результати опитування та анкетування працівників МВС, склався

високий ступінь недовіри до цієї служби та вкрай різке негативне ставлення, що виключає продуктивну співпрацю.

### **Бібліографічні посилання**

1. Адашкевич Ю.Н. Агентурный метод в борьбе с преступностью в зарубежных странах // Выступления в рамках "круглого стола" "Организованная преступность-2" / Криминологическая Ассоциация. – М., 1993. – С. 208–220.
2. Брусницын Л.В. Проблемы формирования российского законодательства о защите лиц, содействующих уголовному правосудию / Л.В. Брусницын // Государство и право. – 2004. – № 2. – С. 32–40.
3. Гриньків О.О. Заходи забезпечення безпеки у кримінальному судочинстві : монографія / О.О. Гриньків, А.О. Ляш. – Тернопіль, 2012.
4. Дубровин В.В. Правовое регулирование возмещения вреда, причиненного преступлением, по законодательству США / В.В. Дубровин, А.Г. Волеводз // Юридический мир. – 2010. – № 4. – С. 35–41.
5. Забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз : навч. посібник / [В.К. Шкарупа, М.В. Коваль, В.М. Андрущук та ін.]. – Ірпінь, 2007.
6. Зайцев О.А. Государственная защита участников уголовного процесса / О.А. Зайцев. – М., 2002.
7. Про затвердження Положення про спеціальний підрозділ судової міліції «Грифон» : наказ МВС України № 1390 від 19 листопада 2003 року.
8. Погорецкий Н.А. Концептуальные подходы к реформированию уголовной юстиции Украины / Н.А. Погорецкий // Процесуальні, тактичні та психологічні проблеми, тенденції і перспективи вдосконалення досудового слідства : матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. (Одеса, 30 травня 2008 року). – Одеса, 2008. – С. 3–8.
9. Рекомендательные виды практики в области защиты свидетелей при производстве по уголовным делам, касающимся организованной преступности/ Управление Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности. – Нью-Йорк, 2008.
10. Ромодановский К.О. Сравнительный анализ законодательств различных стран в области государственной защиты потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства / К.О. Ромодановский // Российский следователь. – 2005. – № 10. – С. 44–46.
11. Служба маршалов США: организация, функции, деятельность: Совместный проект по оказанию содействия реформы уголовной юстиции / Американская ассоциация юристов, Министерство юстиции США. – М., 1998.
12. Victim and Witness Protection Act of 1982. Public Law. 97-291. – Oct. 12.1982. – Режим доступу: <http://codes.lp.findlaw.com>.
13. Witness Security Reform Act of 1984. Public Law. 98-473. – Oct. 12.1984. – Режим доступу: <http://codes.lp.findlaw.com>.
14. Victims Rights and Restitution Act of 1990. – Режим доступу: <http://codes.lp.findlaw.com>.

**Тарасенко Р.В. Об использовании положительного опыта США в формировании системы обеспечения безопасности участников уголовного судопроизводства в Украине.** Исследованы основные положения законодательства США, которые касаются вопросов обеспечения безопасности свидетелей, приобретённый позитивный опыт, приемлемый для заимствования при формировании национальной системы обеспечения безопасности участников уголовного судопроизводства.

**Ключевые слова:** участник уголовного судопроизводства, свидетель, агент, организованная преступность, меры безопасности, программа обеспечения безопасности свидетелей, оперативно-розыскная деятельность.

**Tarasenko R.V. Use of the United States of America positive experience in the formation of safety for criminal procedure participants in Ukraine.** The article studies the main provisions of U.S. law that affect issues of security of witnesses for the purpose of drawing a positive experience in the formation of the national security system participants in the criminal justice system.

The effectiveness of the criminal procedural activities depends largely on the ability to create conditions for the proper implementation of the rights of participants in the criminal justice system, which is largely due to the observance of their personal safety, the neutralization of possible unlawful influence on them.

Analysis of recent publications allowed to come to the conclusion that most of the works of local scholars question the safety of participants of criminal proceedings dealt with the implementation of the common ground and combat counter criminal investigation or conduct certain search operations in respect of certain categories of people. In this case, there is no conceptual vision of an effective security system participants in criminal proceedings, the introduction of effective legal mechanisms, especially those who have proved their effectiveness as components of the legal systems of developed foreign countries.

The study showed that it is appropriate within departments (main offices) major field divisions of law enforcement bodies of Ukraine (entities of operational search activity) form of witness protection units, which put a duty to take alternative measures to protect participants in judicial proceedings at the inquiry stage and preliminary investigation (temporary relocation, short-term protection, restriction of information about a person, overcoming opposition from gangs etc.). By this line of activity in any case can not involve the internal security departments of the Main departments of organized crime combating of the MIA of Ukraine, it is not possible, based on common sense, to one and the same structure simultaneously executes punitive and protective functions. In addition, under the results of the poll and questioning of internal affairs officers, a high degree of distrust has developed to this service, and extremely negative attitude that excludes productive cooperation.

**Keywords:** *criminal procedure participant, witness, agent, organized crime, security, application security testing, operational-search activity.*

*Надійшла до редакції 03.12.2012*

**В.Г. Уваров**

кандидат юридичних наук,  
заслужений юрист України  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.132

## **СИСТЕМА НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ЗА НОВИМ КПК УКРАЇНИ**

Проаналізовано проблеми становлення системи негласних слідчих дій за новим КПК України.

**Ключові слова:** *слідчі дії, негласні слідчі дії, система негласних слідчих дій, міжнародні стандарти.*

**Постановка проблеми.** Після введення в дію нового КПК України слідча практика показала безліч проблем застосування системи негласних слідчих (розшукових) дій, які пов'язані як з недоліками їх регламентування, так і відсутністю належного досвіду застосування.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у тому, що на сьогодні закладена в новому КПК України система і процесуальна форма негласних слідчих (розшукових) дій ще не отримала належного наукового аналізу.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної про-**

**блеми**, показує, що проблеми становлення інституту негласних слідчих (розшукових) дій стають все більш активними, але не вичерпали усю складну проблему, а, скоріше, являють собою важливу теоретичну базу для подальшого дослідження даної важливої і багатоаспектної проблеми [1–12].

**Мета** даної роботи – визначити основні алгоритми подальшого реформування системи негласних слідчих (розшукових) дій з урахуванням Конституції України, практики Європейського Суду з прав людини та вітчизняних наукових напрацювань.

**Виклад основного матеріалу.** Доказування за новим Кримінально-процесуальним кодексом буде здійснюватися шляхом провадження слідчих та негласних слідчих (розшукових), які регулюються в главі 20 цього кодексу. Однак закон не вирізняє понять слідчі і розшукові дії, змішуючи їх в єдину систему пізнавальних актів у сфері судочинства.

Відповідно до ст. 223 Кримінально-процесуального кодексу України, «слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні».

За текстом закону всі слідчі дії потрапляють до двох широких груп:

1) традиційні слідчі дії: огляд (стаття 237), допит (стаття 224), пред'явлення для впізнання (статті 228–231), обшук (стаття 234), слідчий експеримент (стаття 240), освідування (стаття 241), отримання зразків для експертного дослідження (стаття 245), провадження експертизи (статті 241–244);

2) негласні слідчі (розшукові) дії: аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з електронних інформаційних систем і т. д.

*Негласні слідчі (розшукові) дії*, як визначено у ст. 246 КПК України, – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом.

Система негласних слідчих (розшукових) дій складається з двох блоків.

*До першого блоку* входять слідчі дії, які пов'язані з *втручанням у приватне спілкування*: 1) аудіо-, відеоконтроль особи; 2) арешт, огляд та вилучення кореспонденції; 3) зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; 4) зняття інформації з електронних інформаційних систем. Принаймні зазначимо, що не завжди аудіо-, відеоконтроль особи може мати характер втручання у приватне спілкування, бо особа, дії якої спостерігаються і фіксуються, може здійснювати злочин без будь-якого спілкування з іншими людьми взагалі і приватного спілкування зокрема. Наприклад, особа вчиняє таємне викрадення майна. Такі її дії мають потребу в застосуванні аудіо-, відеоконтролю, тут є ознаки таємних дій, але відсутні ознаки приватного спілкування. Те саме можна говорити і про зняття інформації з електронних інформаційних систем. Тож запропонована законом класифікація слідчих дій досить умовна і не досить вдала.

*До другого блоку* негласних (слідчих) належать *інші негласні слідчі (розшукові) дії* (чіткої і характерної саме для них назви закон так і не ви-

значив):

1) обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267);

2) установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268);

3) спостереження за особою, місцем або річчю (ст. 269);

4) аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270);

5) контроль за вчиненням злочину (ст. 271);

6) виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації;

7) негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження.

У той же час контроль за вчинення злочину включає в себе ще одну підсистему негласних слідчих (розшукових), які до цього регулювалися як оперативно-розшукові заходи і комбінації.

Так, відповідно до ст. 271 КПК України, «контроль за вчиненням злочину може здійснюватися у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, та проводиться в таких формах: 1) контрольована поставка; 2) контрольована та оперативна закупка; 3) спеціальний слідчий експеримент; 4) імітування обстановки злочину.

Аналіз викладеної в законі системи негласних слідчих дій показує ряд істотних недоліків.

По-перше, регулювання ряду слідчих (розшукових) дій здійснюється з наявними серйозними обмеженнями конституційних прав і свобод людини. Наприклад, обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи шляхом таємного проникнення в них слідчого практично анулює наявні конституційні гарантії недоторканності житла людини, всупереч вимогам 22 Конституції України.

По-друге, регулювання слідчих (розшукових) дій здійснюється без чіткого визначення понятійного апарату, належної системності і логічності, часто-густо створюючи штучну конкуренцію правових норм.

Таку конкуренцію важко зрозуміти при практичному застосуванні окремих дій.

Наприклад, автори новітнього Науково-практичного коментаря КПК України, роблячи спробу диференціації окремих слідчих дій, зазначають, що відмінність аудіо-, відеоконтролю особи від спостереження за особою та аудіо-, відеоконтролем місця полягає у використанні аудіо-, відеозаписуючих пристроїв, встановлених всередині публічно недоступних місць для фіксації поведінки особи [3, с. 474].

Інші автори зазначають, що аудіо-, відеоконтроль місця «відрізняється від аналогічної негласної слідчої (розшукової) дії із аудіоконтролю та відеоконтролю особи передусім місцем її проведення, а також організаційно-тактичними особливостями здійснення. Регламентована цією статтею КПК негласна слідча (розшукова) дія може проводитися у громадських місцях та в місцях загального користування, доступ до яких необмежений,

тобто всередині публічно доступних місць, до яких, згідно із тлумаченням положень ч. 2 та 3 ст. 267 КК, можна увійти або в яких можна перебувати на правових підставах без відома її власника, володільця або присутніх у цьому місці осіб» [2, с. 659].

Між тим зазначимо, що аудіо-, відеоконтроль місця без контролю самої особи не має ніякого сенсу для кримінального процесу, який має справу завжди із суб'єктами злочину.

Фактично в законі такий метод отримання доказів, як візуальне спостереження, регламентований аж трьома різними за процесуальною формою слідчими діями: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260); спостереження за особою, місцем або річчю (ст. 269); 4) аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270). Хоча за своїми об'єктом і предметом, змістом, методологією, а, відповідно і процесуальною формою, це могла б бути єдина універсальна для даного методу слідча дія.

По-третє, інститут негласних слідчих (розшукових) дій не отримав необхідної та досконалої процесуальної форми, яка б слугувала в якості достатньої гарантії отримання надійних доказів та належного захисту прав і свобод людини.

З прийняттям нового КПК України виникла досить пікантна ситуація з визначенням меж втручання правоохоронних органів у приватне життя та інші права і свободи людини. При цьому пікантність полягає не стільки в конкуренції норм нового КПК України і законодавства про оперативно-розшукову діяльність, стільки в тому, що новий КПК України, звужуючи існуючі гарантії прав і свобод людини, надає правоохоронним органам практично необмежені можливості для тотального контролю за людиною, не створюючи для неї належних гарантій захисту прав і свобод.

Наприклад, обшуку може передувати такий оперативний захід, як «негласне проникнення оперативного працівника в приміщення». Згідно зі ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, «проводиться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника. Про отримання такого дозволу суду або про відмову в ньому зазначені особи повідомляють прокурору протягом доби. Застосування цих заходів проводиться виключно з метою запобігти злочинові чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо».

Небезпечність полягає в тому, що орган дізнання, який наділений оперативно-розшуковими повноваженнями і проводить дізнання, має можливість як проводити «негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи», так і невідкладно проваджувати обшук у житловому приміщенні такої особи. Тут існує не тільки конкуренція оперативно-розшукової і процесуальної діяльності. Існує можливість поєднання повноважень, які можуть принести як користь, так і шкоду правосуддю. Але законом не закладено належних механізмів протидії проти можливих при цьому зловживань (провокацій).

Як зазначає В. М. Тертишник, «негласне проникнення оперативного

працівника в житло людини може мати тільки характер негласних розвідувальних та контррозвідувальних оперативно-розшукових заходів і не може бути засобом отримання доказів» [10, с. 76].

За такої концепції стає недоцільним передбачати процесуальну регламентацію та процесуальне документування «негласного проникнення до житла чи до іншого володіння особи», а таємний характер провадження указанного заходу робить неможливим використання результатів такого заходу в доказуванні. І це було б логічним.

Вважаємо, що ст. 267 нового КПК України «Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи» слід взагалі виключити із Кримінально-процесуального кодексу України як норму, яка не відповідає вимогам передбачуваності та належної «якості закону», не створює належних механізмів стримувань і противаг проти можливих помилок, зловживань чи свавілля. Подібна норма може бути доречною лише в законодавстві, що регламентує до розвідувальну та контррозвідувальну діяльність.

Відповідно до ст. 271 нового КПК України, «контроль за вчиненням злочину може здійснюватися у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, та проводиться в таких формах: 1) контрольована поставка; 2) контрольована та оперативна закупка; 3) спеціальний слідчий експеримент; 4) імітування обстановки злочину.

Безумовно, мета даних заходів зрозуміла. Але в законі фактично відсутня регламентація порядку проведення даних дій. Як зазначає М. Шумило, без чітко визначених засобів мета втрачає свою реальність [12, с. 454].

Із названих заходів в якості слідчих дій можна розглядати лише контрольовану поставку та закупку, проблеми якої уже отримали певне дослідження [7].

Такий пізнавальний захід як «імітування обстановки злочину» не має усіх необхідних атрибутів для віднесення його до окремої слідчої дії, оскільки зазвичай має цілий комплекс оперативних та слідчо-оперативних комбінацій.

Для того щоб певний захід став визнаним ЕСПЛ, передбачуваним, законним, він повинен бути якісним, зрозумілим, доступним для сприйняття і прозорим.

Включати до КПК України треба тільки ті пізнавальні заходи, процедура яких може бути настільки прозорою, щоб бути детально регламентованою законом, настільки передбачуваною і контрольованою суспільством, щоб мати змогу зробити висновок щодо допустимості і достовірності отриманих доказів.

**Висновок.** Відповідно до вимог Конституції України та рішень Європейського Суду з прав людини, які орієнтують у законодавчій діяльності дотримуватись принципу передбачуваності та верховенства права, система слідчих дій має бути переглянута з урахуванням даних принципів та кодифікована з урахуванням існуючої міжгалузевої та внутрішньогалузевої конкуренції правових норм і інститутів.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробці

пропозицій щодо універсальної регламентації безпосереднього спостереження та аудіо-, відеоконтролю особи і місця як окремої єдиної слідчої дії.

### **Бібліографічні посилання**

1. Буткевич В. Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського Суду з прав людини судами України / В. Буткевич // *Право України*. – 2011. – № 7. – С. 48-63.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1./ О. М. Бандурка, Э. М. Блажівський та ін., за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х., 2012.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар/ за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М. Є. Шумила. – К., 2012.
4. *Маляренко В. Т.* Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: монографія / В. Т. Маляренко. – К., 2004.
5. *Молдован В. В.* Порівняльне кримінально-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навч. посіб. / В. В. Молдован, А. В. Молдован. – К., 1998.
6. *Садова Т. В.* Обмеження прав і свобод у кримінальному судочинстві України та держав англосаксонської правової системи в контексті міжнародних стандартів: монографія / Т. В. Садова. – Івано-Франківськ, Надвірна, 2011.
7. *Сачко О. В.* Безпосереднє виявлення та дослідча перевірка фактів незаконного обігу наркотичних засобів: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. В. Сачко. – Дніпропетровськ, 2012.
8. *Сімонович Д. В.* Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України: монографія / Д. В. Сімонович. – Х., 2011.
9. *Тертишник В.* Гострі кути реформування кримінального процесу: сім раз... не для нас / В. Тертишник // *Право і суспільство*. – 2012. – № 1. – С. 259-262.
10. *Тертишник В. М.* Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : монографія / В. М. Тертишник. – Дніпропетровськ, 2009.
11. *Уваров В.* Проблеми реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів / В. Уваров // *Право України*. — 2012. – № 1–2. – С. 307-312.
12. *Шумило М.* Оперативно-розшукові заходи у структурі досудового розслідування в проєкті КПК України (проблеми унормування і правозастосування) / М. Шумило // *Право України*. — 2012. – № 3–4. – С. 452-462.

**Уваров В.Г. Система негласних слідствених (розыскных) дійствий согласно новому укп украины.** Проанализированы проблемы становления института негласных следственных (розыскных) действий, предусмотренного новым УПК Украины.

**Ключевые слова:** следственные действия, негласные следственные действия, система негласных следственных действий, международные стандарты.

**Uvarov V.G. System of undercover investigative (search) actions according to the new Criminal Procedural Code of Ukraine.** In the article problems of establishment of the institute of the private investigatory (search) actions provided by the new CPC of Ukraine are analyzed.

The analysis of set out in the law of undercover investigation reveals some significant drawbacks.

First, the regulation of a number of investigative (search) actions is carried out with existing of severe restrictions of constitutional rights and freedoms. For example, a survey of publicly inaccessible places, home or other property by secret infiltration of investigating practically void the existing constitutional guarantees of the inviolability of human habitation, contrary to the art. 22 of the Constitution of Ukraine.

Second, regulation of investigative (search) actions is carried out without a clear definition of the conceptual apparatus of proper consistency and logic, often creating an artificial competition of legal norms.



Thirdly, the institute of undercover investigative (search) actions has not received the required and perfect procedural form that would be a sufficient guarantee to obtain reliable evidence and protection of human rights and freedoms.

Article 267 of the new Criminal Procedural Code of Ukraine "Examination of the reach of public places home or other property" should be excluded altogether from this Code as a rule, which does not meet the requirements of foreseeability and sufficient "quality of law" does not create proper mechanisms of checks and balances against possible errors, fraud or arbitrariness. This provision may be appropriate in the legislation that governs intelligence and counter-intelligence work.

In accordance with the Constitution of Ukraine and the decisions of the European Court on Human Rights, which orient in legislative activity to observe the principle of predictability and the rule of law, a system of investigational actions should be revised taking into account these principles codified and based on the existing inter-and intra-field competition of legal norms and institutions.

**Keywords:** *investigatory actions, undercover investigatory actions, international standards.*

*Надійшла до редакції 21.02.2013*

**Л.А. Філянiна**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 341.45

## **МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ**

Здійснено аналіз міжнародних норм і національного законодавства України щодо надання правової допомоги під час кримінального провадження.

**Ключові слова:** *кримінальне провадження, міжнародна правова допомога.*

**Постановка проблеми.** Розвиток співробітництва держав у сфері боротьби зі злочинністю пройшов довгий та тривалий шлях становлення. Спочатку використовувалися спрощені форми, наприклад, досягнення домовленості про видачу особи, яка вчинила правопорушення, або про будь-які інші дії, пов'язані з тим чи іншим злочином. У подальшому виникла необхідність обмінюватися інформацією, обсяг якої постійно зростає. Якщо раніше вона стосувалася окремих злочинців та злочинів, то тепер наповнюється новим змістом, стосується практично всіх сфер боротьби зі злочинністю, а також статистичні та наукові дані про причини, тенденції, прогнози злочинності та ін.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Дослідженням даної проблеми в різні часи займалися російські й вітчизняні вчені, а саме: П. Біленчук, І. Бліщенко, М. Валєєв, О. Закалюк, С. Іванов, О. Литвинов, І. Фісенко та ін.

**Метою** даної статті є дослідження проблеми надання міжнародної правової допомоги під час кримінального провадження.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі основні завдання: 1) проаналізувати міжнародно-правові акти щодо надання правової допомоги під час кримінального провадження; 2) окреслити основні шляхи взаємодії держав щодо надання міжнародної правової допомоги у кримінальному провадженні.

**Виклад основного матеріалу.** Правова допомога під час кримінального провадження як правовий інститут утворилася у післявоєнні часи та характеризується трьома ознаками:

- юридична єдність правових норм;
- повнота регулювання визначеної сукупності міжнародних відносин;
- відокремлення норм, що створюють правовий інститут, у главах, розділах, частинах та інших структурних одиницях законів, а також інших нормативно-правових актах [6, с. 18].

Галузі міжнародного, кримінального та кримінально-процесуального права об'єднали в собі норми, що регулюють відносини у сфері взаємної правової допомоги у кримінальних справах між компетентними органами (національними та зарубіжними). Характерною особливістю, яка відрізняє правову допомогу під час кримінального провадження від інших форм співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю, є передача державою-ініціатором компетенції щодо окремого кримінального провадження державі-контрагенту. Під «компетенцією» (від лат. *competentio* від *competo* – відповідність, узгодженість, відповідати, підходити) розуміється «сукупність встановлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав і обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу або посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організувати та контролювати виконання тощо ...» [7, с. 196].

Саме повноваження щодо отримання, виконання та здійснення оперативно-розшукових заходів передаються при взаємній правовій допомозі компетентним органом однієї держави компетентному органу іншої держави. Ця передача компетенції виражається в допущенні державою можливості збирання доказів під час кримінального провадження, що здійснюється іноземним компетентним органом, а також у визнанні доказів, отриманих на засадах зарубіжного законодавства, припустимими та задовольняючими вигоди національного законодавства держави, що запитує [8, с. 3–4].

У ситуації порушення кримінального переслідування на території іншої держави та видачі обвинуваченого ніякої передачі компетенції не виникає. В такому випадку всі слідчі дії і, що суттєво особливо, рішення приймаються виключно державою, яка безпосередньо здійснює відповідне кримінальне переслідування. Але взаємодія компетентних органів (правоохоронних та судових) двох держав не повинна впливати на сутність справи, що розслідується, оскільки запитувана держава лише приймає рішення про можливість або неможливість видачі конкретної особи з урахуванням дотримання державою, що запитує, сукупності обов'язкових формальностей. Так, відповідно до ст. 541 КПК України, міжнародна правова допомога – це проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необ-

хідне для досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави або міжнародною судовою установою [9, с. 250].

Тобто *міжнародне співробітництво держав під час кримінального провадження* розглядається як обґрунтована на внутрішньому законодавстві діяльність компетентного органу держави-контрагента щодо виконання ним у формах, межах та умовах передбачених міжнародними (багатосторонніми чи двосторонніми) договорами, процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом держави-ініціатора або міжнародною судовою установою.

Можливо визначити принципи надання міжнародної правової допомоги під час кримінального провадження, а саме:

- взаємодія в питаннях обов'язковості для сторін умов договору, а також повага та дотримання суверенітету та безпеки сторін;
- зумовленість нормами договору порядку, меж і форм правової допомоги;
- визнання компетенції зарубіжної держави у кримінальному провадженні, у зв'язку з яким запитується допомога;
- втрата частини суверенітету у провадженні дій з участю громадян іншої держави;
- припустимість застосування зарубіжного законодавства при виконанні процесуальних дій, а також оперативно-розшукових заходів за запитом іншої держави – в тих межах, що не суперечать основним принципам міжнародного права та принципам держави-контрагента.

З розвитком співробітництва між державами досить швидко виявилось, що не можна обмежитися двосторонніми і регіональними угодами. З'ясувалося, що деякі види злочинів, такі як наркоторгівля; торгівля жінками та дітьми; міжнародний тероризм; захоплення заручників; фальшивомонетництво, легалізація злочинних доходів та ін., стосуються інтересів всього світового співтовариства і створюють передумови для виходу співробітництва держав у даній галузі на універсальний рівень.

Правовідносини, що пов'язані з наданням міжнародної правової допомоги під час кримінального провадження, регулюються або нормами багатосторонніх міжнародних конвенцій про боротьбу зі злочинами міжнародного характеру, або спеціальними договорами щодо правового співробітництва. До міжнародних джерел щодо надання правової допомоги у кримінальному провадженні належать: Європейська конвенція про взаємну допомогу в кримінальних справах 1959 р. та Додатковий протокол 1978 р., ратифікований Україною 16 січня 1998 р.; Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах 1972 р. (міститься механізм передачі провадження у кримінальних справах); Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 р. та Додаткові протоколи до неї (конвенція регулює питання видачі правопорушників); Європейська конвенція про передачу засуджених осіб 1983 р. (регулюються питання передачі засуджених осіб для відбуття покарання); Європейська конвенція про захист

прав і основних свобод людини 1950 р., підписана Україною в липні 1997 р., ратифікована 11 вересня 1997 р.; Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом 1977 р., підписана Україною 8 червня 2000 р., набула чинності для України 14 червня 2002 р. (регулює питання видачі осіб, які скоїли злочин неполітичного характеру); Європейська конвенція про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру 1981 р.; Європейська конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом 1990 р., підписана Україною 29 травня 1997 р., ратифікована 16 січня 1998 р.; Європейська кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією 1999 р., підписана Україною 27 січня 1999 р., ратифікована 18 жовтня 2006 р.; Європейська цивільна конвенція про боротьбу з корупцією 1999 р., підписана Україною 4 листопада 1999 р., набула чинності для України 1 січня 2006 р., та інші. До національного законодавства, що передбачає надання правової допомоги іншим державам у сфері кримінального судочинства, належать: Конституція України; Кримінальний процесуальний кодекс України; Кримінальний кодекс України; Закони України.

Водночас порядок направлення запиту до іншої держави, порядок розгляду уповноваженим (центральним) органом України запиту іншої держави або міжнародної судової установи про таку допомогу і порядок виконання такого запиту визначаються чинними міжнародними договорами України та національним законодавством України.

Так, відповідно до ст. 544 КПК України, міжнародна правова допомога чи інше співробітництво за відсутності міжнародного договору України може бути здійснено на підставі запиту іншої держави чи запитано на засадах взаємності. З цією метою уповноважений (центральний) орган України, направляє до держави-контрагента запит про надання правової допомоги. При направленні такого запиту Україна письмово гарантує, що у разі надходження аналогічного запиту від держави, до якої зверталися по допомогу, розглянути її запит про надання такого самого виду міжнародної правової допомоги. У свою чергу, наша держава, у разі відсутності договору про надання правової допомоги, розглядає запит іноземної держави тільки при наявності письмових гарантій про надання у майбутньому аналогічної допомоги. За відсутності міжнародного договору з відповідною державою уповноважений (центральний) орган України направляє (отримує) запит про надання правової допомоги дипломатичним шляхом, а саме – через Міністерство закордонних справ України.

Правова допомога у кримінальному провадженні здійснюється за участю уповноваженого (центрального) органу України. До переліку таких органів відповідно до ст. 545 КПК України належать: Генеральна прокуратура України, яка повноважна звертатись із запитом про міжнародну правову допомогу у кримінальному провадженні під час досудового розслідування та розглядати відповідні запити іноземних компетентних органів; Міністерство юстиції України, що звертається із запитом судів про міжнародну правову допомогу у кримінальному провадженні під час судового провадження та розглядає відповідні запити судів іноземних держав.

З метою виконання окремих процесуальних дій консульські установи або дипломатичні представництва інших держав в Україні мають право одержувати на добровільній основі пояснення, речі, документи від громадян держави, яку вони представляють, а також вручати документи таким особам (ст. 547 КПК України).

Ініціатором направлення запиту про міжнародну правову допомогу у кримінальному провадженні виступають: орган досудового розслідування, слідчий, прокурор, суддя, які за погодженням з прокурором надсилають запит до уповноваженого (центрального) органу України.

Разом з тим, держава-ініціатор, з дозволу держави-контрагента, може направити представника свого компетентного органу для участі у процесуальних діях. Дозвіл на присутність представника компетентного органу держави-ініціатора на території України надається відповідно до КПК України. Представник компетентного органу держави-ініціатора не має права самостійно проводити на території України будь-які процесуальні дії; у разі присутності під час проведення процесуальних дій повинен дотримуватися вимог законів України; має право спостерігати за проведенням процесуальних дій, вносити зауваження та пропозиції щодо їх проведення, з дозволу слідчого, прокурора або суду ставити запитання, а також робити записи, у тому числі із застосуванням технічних засобів.

**Висновок.** Міжнародна правова допомога під час кримінального провадження здійснюється на основі двосторонніх та багатосторонніх міжнародних договорів, але у відповідності до національного законодавства держав-контрагентів з урахуванням законодавства держави-ініціатора.

*Перспективи подальшого дослідження проблеми* вбачаються в розробці концептуальної моделі надання правової допомоги під час кримінального провадження.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Конституція (Основний Закон) України. – К., 1996.
2. Європейська конвенція про правову допомогу з питань карних справ від 20 квітня 1959 р. // Україна в міжнародно-правових відносинах. Боротьба зі злочинністю та взаємна правова допомога (книга перша) : зб. документів. – К., 1996.
3. Конвенція Європейського Союзу о видаче преступников, 1957 г. – Режим доступу : [www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
4. Типовое соглашение о передаче уголовного судопроизводства, принятое резолюцией ГА ООН 14 декабря 1990 г. – Режим доступу : [www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
5. Типовой договор о взаимной помощи в области уголовного правосудия, принятый резолюцией ГА ООН 16 декабря 1990 г. – Режим доступу : [www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)
6. Сырых В.М. Теория государства и права : учебник для вузов. – М., 1998.
7. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол.: Ю.С.Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К., 2001.
8. Международная правовая помощь в уголовных делах. Инструкция. Издание № 8. – Швейцария, Берн. – Федеральное полицейское ведомство. – 1998. – С. 3–4.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України. – К., 2012.

**Филянина Л.А. Международно-правовые аспекты предоставления правовой помощи в уголовном производстве.** Осуществлен анализ международных норм и национального законодательства Украины по оказанию международной правовой помощи в уголовном производстве.

**Ключевые слова:** уголовное производство, международная правовая помощь.

**Filyanina L.A. International legal aspects of legal assistance in criminal proceedings.** The main purpose of national and international policy of providing legal assistance in criminal proceedings is the establishment of an effective system of cooperation between law enforcement agencies in preventing, combating and searching persons who committed acts falling under the international nature of a crime, revealing and overcoming social conditions and consequences, providing of implementation of one of the basic principles of obligatory liability of guilty persons who committed them.

Analysis of practice and scientific research shows that the main cause of the process of criminalization of society is the sphere of social and economic relations. Criminogenic potential creates diverse in nature phenomena and trends in this area.

The author determined that the legal assistance in criminal proceedings is carried out with the participation of the Commissioner (central) agency of Ukraine. A list of these agencies is presented in art. 545 of the Criminal Procedural Code of Ukraine.

The paper examines the conditions that have to create an unfavorable basis for international crime and, consequently, to minimize it as much as possible to complicate the conduct of international criminal operations. The attention is paid that the cooperation of nations to provide legal assistance in criminal proceedings is not the only condition for crime fighting, but also an important preventive measure. The nations realize that no one of them is immune to penetration of transnational crime, and understand the urgent need to unite efforts to develop a flexible and uniform use of enforcement space that will contribute to any kind of limitation for criminal offenses.

The conclusion is made that the international legal assistance in criminal proceedings is based on bilateral or multilateral agreements but in accordance with the national legislation of the counterparty based on law of the initiator.

**Keywords:** *criminal proceedings, international legal assistance.*

*Надійшла до редакції 26.03.2013*

**С.І. Халимон**

кандидат юридичних наук  
(Чернігівський юридичний  
коледж ДПтС України)

УДК 343.3 : 343.985

## **РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ КОНФІДЕНЦІЙНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В ОРГАНАХ І УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ**

Проаналізовано принципи конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань та їх реалізацію. Визначено систему принципів конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань.

**Ключові слова:** *конфіденційне співробітництво, принципи, негласний апарат, органи і установи виконання покарань.*

**Постановка проблеми.** Як будь-яка правова наука, оперативно-розшукова діяльність (далі – ОРД) базується на відповідних керівних ідеях, вироблених практикою і закріплених у нормах законодавства про ОРД. Згідно зі ст. 4 Закону України „Про оперативно-розшукову діяльність”, ОРД ґрунтується на принципах верховенства права, законності, дотримання прав і свобод людини [19].

Очевидно, що принципи конфіденційного співробітництва в органах і

установах виконання покарань мають відповідати принципам ОРД. Тож для вирішення окресленого завдання необхідно розкрити систему принципів ОРД.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Проблема принципів ОРД досить повно досліджена в теорії. До них відносять поєднання негласних і гласних заходів у боротьбі зі злочинністю; дотримання конспірації; наступальність при здійсненні оперативно-розшукових заходів; чіткий поділ функцій і взаємодію оперативних служб (апаратів) між собою, з іншими службами, а також з іншими державними органами, що виконують функції боротьби зі злочинністю. Вони є, по суті, і принципами права, оскільки прямо або побічно закріплені в підзаконних нормативно-правових актах, що регламентують ОРД [5, с. 25].

Теоретики оперативно-розшукового права К. К. Горяїнов, В. С. Овчинський, Г. К. Сінілов, А. Ю. Шумілов вважають, що принципи ОРД мають не лише теоретико-пізнавальне, а й прикладне значення. Саме принципи визначають поведінку суб'єктів ОРД, коли прогалини в законодавстві спричиняють сумніви у тому, як потрібно діяти в тій чи іншій ситуації [14, с. 18].

Систему принципів ОРД досить докладно дослідив у своїй дисертації В. Л. Грохольський, зазначивши, що система принципів ОРД – це складна і динамічна структура нормативно-правових вимог та приписів, зв'язків і відносин, оптимального співвідношення і взаємозв'язку, які мають визначальне, принципове значення для ОРД й специфічне віддзеркалення у процесі проведення гласних та негласних заходів і застосування оперативно-технічних засобів [7, с. 7].

З точки зору гносеології, підкреслює А. Колодій, категорія „принцип” тісно пов'язана з категоріями „закономірність” і „сутність”. Поняття „принцип” співвідноситься з категорією „ідея” у тому випадку, коли під останньою філософи розуміють внутрішню логіку, закон існування об'єкта, те, що складає його внутрішню сутність [9, с. 16–17]. У найширшому розумінні принцип є начало, вихідний пункт, становлення буття – у даному випадку існування тієї чи іншої діяльності. Даного положення, в основному, і дотримуються вчені-правознавці. Зокрема, А. Денисов наголошує, що правові принципи являють собою правові ідеї, які пронизують все право в цілому чи окремі групи правових норм, інститутів чи галузей права. Це ті ідеї, які надають праву єдності змісту [10, с. 250]. А. Колодій вважає принципи права такими правовими явищами, які безпосередньо пов'язують зміст права з його соціальними основами – тими закономірностями суспільного життя, на яких дана правова система побудована і які вона закріплює. Принципи права є формою суспільної свідомості, яка здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру, тобто виконує функцію загального закріплення суспільних відносин, що і дає можливість розглянути їх з позиції певних ідей, керівних основ [9, с. 21].

О. Ф. Скакун визначає принципи права як об'єктивно властиві праву відправні засади, безперечні вимоги (позитивні зобов'язання), котрі висувуються до учасників суспільних відносин з метою гармонійного поєднан-

ня індивідуальних, групових і суспільних інтересів [23, с. 240].

Отже, принципи права – це керівні начала, ідеї, які характеризують його зміст і створюють основу для розуміння правової системи даної держави. У теорії права принципи прийнято класифікувати у такі групи: а) загальні; б) галузеві; в) міжгалузеві.

Закон України „Про оперативно-розшукову діяльність” визначає лише найбільш загальні, принципові вказівки щодо проведення суб’єктами ОРД гласних і негласних розвідувальних і контррозвідувальних заходів, здійснюваних з використанням оперативних та оперативно-технічних засобів. При цьому принципи конфіденційного співробітництва залишилися поза увагою законодавця, у зв’язку з чим їх розробка і тлумачення віддані на відкуп доктрині оперативно-розшукового права [22, с. 196].

Авторський колектив навчального посібника „Оперативно-розшукова діяльність” вважає, що принципи ОРД можна поділити на конституційні, загальні та спеціальні [13, с. 22]. У підручнику „Оперативно-розшукова діяльність” за загальною редакцією О. М. Бандурки виокремлено дві групи принципів ОРД: загальноправові та галузеві [1]. В. Л. Грохольський до принципів ОРД відносить конституційні, загальні (організаційно-управлінські) і спеціальні принципи [7, с. 7].

Виходячи зі змісту ст. 4 Закону України „Про оперативно-розшукову діяльність”, О. М. Бандурка, Б. І. Бараненко, Е. О. Дідоренко, О. Ф. Долженков, А. Ф. Думко та інші науковці виокремлюють три загальні принципи цієї діяльності (законність, дотримання прав і свобод людини, взаємодія з органами управління і населенням) [1, с. 58; 15, с. 31–33; 2, с. 515–517; 8, с. 60–63].

І. П. Козаченко, Я. Ю. Кондратьєв, В. П. Пилипчук, В. Л. Регульський, Р. А. Халілев, А. М. Щуровський, В. А. Ященко та інші вчені конкретизують принцип дотримання прав і свобод людини шляхом його поділу на частини з посиланням на ст. 28–32 Конституції України. На основі цього вчені виділяють конституційні принципи ОРД, до яких відносять: принцип особистої недоторканності людини і громадянина; принцип недоторканності житла; принцип таємниці листування, принцип таємниці телефонних переговорів, телеграфної та іншої кореспонденції; принцип поваги до гідності особи; принцип невтручання в особисте і сімейне життя особи [6; 15; 18; 20; 26].

Однією із ключових груп принципів є галузеві принципи ОРД. У спеціальній літературі з приводу їх переліку до сьогодні відсутня єдність думок. До таких принципів відносять: поєднання гласних і негласних заходів, наступальності, конспірації. Окрім перелічених принципів ОРД, у юридичній літературі зустрічаються і такі принципи як: безперервність; мобільність; забезпечення безпеки всіх учасників ОРД; повнота фіксації злочинних дій фігурантів і результатів, отриманих під час ОРД; достовірність та повнота відображення фактів [26, с. 330], конфіденційності негласного співробітництва [18, с. 153], оптимізації, раціональності, економії та організації оперативно-розшукових заходів [15, с. 35], цілеспрямованості, доцільності [21, с. 157–160] та ін.



**Мета статті.** Всі зазначені принципи, на нашу думку, потребують дослідження у площині діяльності оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань з конфідентами. Проте їх значна кількість, суперечливість класифікацій та різне розуміння науковцями сутності окремих із них вимагає комплексної наукової розробки з метою створення єдиної обґрунтованої концепції принципів ОРД. У рамках даної статті ми спробуємо здійснити аналіз реалізації принципів ОРД, притаманних такому ключовому аспекту ОРД як сприяння оперативним підрозділами органів і установ виконання покарань на конфіденційній основі.

**Виклад основного матеріалу.** Одним із головних принципів конфіденційного співробітництва є *принцип законності*. Принцип законності – це вимога нормативного характеру, яка зобов'язує суб'єктів ОРД, а також усіх осіб, які залучаються до виконання завдань цієї діяльності, неухильно і точно виконувати норми Конституції, чинного оперативно-розшукового, кримінального і кримінального процесуального та іншого законодавства [7, с. 11]. Законність в ОРД – це нормативно-правові вимоги (положення), що виконують конкретні регулятивні функції і зобов'язують усіх посадових осіб, які провадять ОРД, неухильно виконувати всі норми Конституції, чинного кримінального, кримінального процесуального та оперативно-розшукового законодавства [4, с. 99].

Сутність принципу законності конфіденційного співробітництва полягає в тому, що оперативні підрозділи органів і установ виконання покарань, використовуючи у практичній діяльності агентурний метод, керуються нормами оперативно-розшукового законодавства та інших законів, які визначають ОРД легітимною правоохоронною діяльністю і є її правовою основою. Згідно з п. 13 ст. 8 Закону України „Про оперативно-розшукову діяльність”, суб'єкти ОРД мають право „встановлювати конфіденційне співробітництво з особами на засадах добровільності” [19]. На основі цього положення ми можемо зробити висновок, що під час здійснення конфіденційного співробітництва відносини між його суб'єктами не можуть виходити за межі визначеного законодавцем правового простору.

*Принцип взаємодії оперативних підрозділів* має розглядатися як спільна діяльність з обміну конфіденційною інформацією, проведення спеціальних операцій, застосування оперативно-технічних засобів.

Органи державної влади й управління, їх службові особи в межах своєї компетенції, згідно з Конституцією України та іншими законами й нормативно-правовими актами, сприяють правоохоронній діяльності. До об'єктів правоохоронної діяльності належать також трудові колективи, громадські об'єднання та громадяни, які самостійно чи разом із працівниками оперативних підрозділів у межах своєї компетенції охороняють громадський порядок, протидіють злочинності, а саме: постійні комісії місцевих органів влади, громадські об'єднання, трудові колективи підприємств, установ, організацій, органи громадського самоврядування за місцем дислокації органів і установ виконання покарань [22, с. 198]. Слід зазначити, що при конфіденційному співробітництві названий принцип практично не проявляється, однак для ОРД він має важливе значення, адже одним із ос-

новних завдань ОРД в органах і установах виконання покарань є надання правоохоронним органам, які здійснюють ОРД, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні злочинів, що є однією із форм прояву принципу взаємодії.

Детальний аналіз Закону України „Про оперативно-розшукову діяльність” [19] надає можливість вважати, що проведення оперативно-розшукових заходів оперативними підрозділами неможливе без дотримання інших принципів, що визначають специфіку і характер ОРД і належать до групи галузевих принципів.

Такими принципами прийнято вважати: поєднання гласних і негласних заходів; добровільність; конфіденційність; конспірація; наступальність.

*Принцип поєднання гласних і негласних заходів* впливає зі змісту самого поняття „оперативно-розшукова діяльність”, що являє собою систему гласних і негласних пошукових розвідувальних і контррозвідувальних заходів. Головним завданням ОРД є забезпечення інтересів кримінального судочинства. Найбільш результативно і повно гласні та негласні заходи поєднуються у процесі документування й реалізації оперативно-розшукових справ, комплексного проведення оперативно-розшукових заходів з участю інших служб, населення та громадських об’єднань [7, с. 13].

Під *принципом негласності діяльності* оперативних підрозділів необхідно розуміти правило збереження у суворій таємниці персональних даних особового складу, місць дислокації службових приміщень та інформації щодо діяльності оперативних підрозділів.

Вірно з цього приводу пише І. В. Сервецький: „...попередній, пошуковий характер розшукової діяльності визначає межі її гласності. Природно, що гласність виявляється в поінформованості громадян з приводу: цілей і завдань органів, що здійснюють розшукову діяльність; принципів їх роботи; законних меж їхнього втручання у сферу, що охороняється правом суспільних відносин; взаємних прав й обов’язків цих органів, з одного боку, і громадян, посадових осіб, інших державних органів і громадських організацій – з іншого; гарантій діяльності правоохоронних органів тільки в межах установленної компетенції” [22, с. 198].

Враховуючи те, що конфіденційне співробітництво є негласною частиною діяльності оперативних підрозділів, зазначений принцип безпосередньо стосується організації агентурної мережі в органах і установах виконання покарань. Така діяльність має виключно негласний характер, що кореспондується з такими принципами конфіденційного співробітництва – конфіденційність, конспірація і добровільність.

Одним із дискусійних принципів конфіденційного співробітництва є принцип добровільності. Принцип добровільності забезпечує залучення громадян до виконання завдань ОРД з їх власного бажання, доброї волі, без насилля і примусу.

Вирішуючи завдання ОРД, оперативні підрозділи повинні залучати до співробітництва окремих громадян лише на добровільній основі. Стаття 23 Конституції України проголошує, що кожна людина має право на вільний розвиток, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей,

та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Ці положення Основного Закону держави, трансформовані на конфіденційне співробітництво, означають, що кожен громадянин України чи особа, яка проживає в Україні, має право вільно визначитися: співпрацювати їй з оперативними апаратами органів, що мають право здійснювати ОРД, чи відмовитися від такого співробітництва. Але вона має обов'язок перед суспільством і цей обов'язок може виявитися в тому ж співробітництві, оскільки вільний і всебічний розвиток її особистості може здійснюватися лише в суспільстві, в якому діє належний правопорядок. Кожен, хто його порушує, мусить знати, що він буде покараний за це [24, с. 58]. Проблеми реалізації принципу добровільності при здійсненні конфіденційного співробітництва більш детально нами розглядалися у попередніх публікаціях [25]. У зв'язку з цим ми лише констатуємо, що принцип добровільності у конфіденційному співробітництві відіграє особливу роль, його дотримання сприятиме ефективному виконанню завдань, які покладаються на осіб, що надають допомогу оперативним підрозділами на конфіденційній основі.

Наступним принципом агентурної роботи є принцип *конфіденційності*. За тлумачним словником української мови термін „конфіденційний”, „конфіденційність” тлумачаться як „інформація, яка не підлягає розголосу; довірчий, таємний; інформація, яка доступна лише адресату” [3, с. 570]. Конфіденційність – це чітке, неухильне дотримання й виконання конституційних, законодавчих і нормативних вимог, що стосуються прав, свобод і обов'язків особи, прав і обов'язків оперативних підрозділів правоохоронних органів, які здійснюють це співробітництво.

У контексті діяльності оперативних підрозділів принцип конфіденційності [14, с. 24; 1, с. 66; 12, с. 89; 21, с. 158] реалізується через систему правил збереження у таємниці інформації про факт та зміст конфіденційного співробітництва засуджених та інших осіб з оперативними працівниками.

Оперативні працівники, які здійснюють роботу з особами, залученими до конфіденційного співробітництва, зобов'язані: роз'яснювати їм мету співробітництва, їх права та обов'язки; допомагати їм під час виконання завдань; консультувати їх з правових питань та проводити з ними спеціальну підготовку; забезпечувати дотримання умов конспірації у роботі, не допускати розшифровки оперативно-розшукових заходів, що проводяться з їх участю та попереджувати інші негативні наслідки, які можуть виникнути під час конфіденційного співробітництва; вживати передбачених законом заходів щодо запобігання загрозам життю, здоров'ю або майну, конфіденційним джерелам, а також членам їх сімей, що виникли у зв'язку зі співробітництвом; зберігати в таємниці співробітництво та суворо дотримуватися визначених законом вимог, згідно з якими відомості про осіб, які співробітничать або раніше співробітничали з правоохоронними органами, можуть бути розголошені тільки з їх письмової згоди або в інших надзвичайних випадках, передбачених законом; приділяти постійну увагу вихованню громадян, залучених до конфіденційного співробітництва [17].

Організація секретного документообігу та співпраця з конфідентами в

органах і установах виконання покарань організована таким чином, що принцип конфіденційного співробітництва не може бути у повній мірі дотриманий. Проблема полягає у тому, що процедура залучення конфідента передбачає можливість ознайомлення з документами на залучення ряду співробітників, наприклад начальника оперативного підрозділу, начальника органу чи установи, а також співробітників обліково-реєстраційного підрозділу, які здійснюють перевірку кандидатів за обліками, а це, у свою чергу, до певної міри нівелює принцип конфіденційності.

Конспірація при здійсненні конфіденційного співробітництва передбачає проведення всіх заходів у повній таємниці від осіб, яких перевіряють і розробляють, а також від інших осіб, які не мають прямого службового відношення до організації і виконання таких заходів. Питання конспірації в агентурній роботі було в центрі уваги в усіх нормативних актах МВС СРСР [27, с. 37]. Воно посідає значне місце і в чинних нормативних актах Державної пенітенціарної служби України, а також впливає з вимог Закону України „Про оперативно-розшукову діяльність” [19].

Посилаючись на принцип конспірації, законодавець звертає увагу на одну з найважливіших рис ОРД – забезпечення негласності засобів і джерел отримання інформації. Таке ставлення до конспірації абсолютно виправдане. Адже від ступеня скритності в негласній роботі залежить не тільки успіх ОРД, а й життя і здоров'я негласного працівника та членів його сім'ї [24, с. 76].

Н. В. Павличенко здійснив детальний аналіз правил конспірації як моделі суспільних відносин, що виникають у сфері ОРД, та дійшов висновку про необхідність підготовки нормативно-правового акта у вигляді „Правил конспірації при проведенні оперативно-розшукової діяльності”. Ми цілком підтримуємо таку пропозицію автора і погоджуємося із його твердженнями, що розгалужена систем законодавства як в Російській Федерації, так і в Україні не дає чіткої відповіді на питання, що собою являють правила конспірації [16, с. 109–115].

Вважаємо за потрібне зазначити, що в умовах установ виконання покарань принцип конспірації порушується набагато частіше, ніж в умовах вільного суспільства, і досягти повного його виконання дуже складно. Існують непоодинокі факти, коли самі засуджені (залучені до конфіденційного співробітництва) повідомляють іншим засудженим чи адміністрації, що вони співпрацюють з оперативним відділом. Тобто самі конфіденти порушують принцип конспірації, не побоюючись розправи з боку інших засуджених, а навпаки, використовують співробітництво як певний „захист” від інших засуджених. Як правило, це відбувається у так званих „червоних зонах”, де адміністрація керує всіма процесами, що відбуваються в установі виконання покарань.

Важливим галузевим принципом ОРД, який виокремлюється вченими, є принцип *наступальності* [8, с. 66; 12, с. 91]. До змісту принципу наступальності можна віднести правила безперервності; мобільності; динамічності, які Р. А. Халілев вважає самостійними принципами [26].

Принцип наступальності полягає в тому, що оперативні працівники

зобов'язані своєчасно організовувати і здійснювати оперативно-розшукові заходи, спрямовані у першу чергу на своєчасне попередження, виявлення і розкриття злочинів, здійснення упереджувачих дій стосовно осіб із протиправною спрямованістю. У цьому принципі знаходить своє відображення захисна функція ОРД, розкривається пошуковий та упереджувачий характер цього самостійного виду юридичної державної діяльності [11, с. 81].

**Висновки.** Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що теоретична розробка принципів конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань заслуговує на уважний і фундаментальний розгляд. Необхідно детально регламентувати у національному законодавстві систему принципів конфіденційного співробітництва, що, безперечно, оптимізуватиме та сприятиме ефективному здійсненню ОРД.

### *Бібліографічні посилання*

1. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Ч. 1 : підручник / Бандурка О. М. – Х., 2002.
2. Бараненко Б. И. Методология теории и практики ОРД в современных условиях: проблемы и перспективы (фрагменты из монографии) / Б. И. Бараненко, Э. А. Дидоренко // Вісн. Луганського держ. ун-ту внутр. справ імені Е. О. Дідоренка. – 2010. – Спец. вип. № 4. – Ч. 4. – С. 467–571.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь, 2007.
4. Віговський В. Л. Реалізація принципу законності в оперативно-розшуковій діяльності / В. Л. Віговський // Захист прав і свобод людини і громадянина в Україні : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Бровари, 11–12 лют. 2010 р.). – Чернігів, 2010. – С. 97–101.
5. Вольдман Ю. Я. Об оперативно-розыском праве как отрасли советского права / Ю. Я. Вольдман // Актуальные вопросы работы со спецаппаратом. – Омск, 1981.
6. Грохольський В. Л. Призначення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ і деякі принципи її здійснення / В. Л. Грохольський // Вісник Одеського ін-ту внутр. справ. – 1997. – № 1. – С. 43–45.
7. Грохольський В. Л. Система принципів оперативно-розшукової діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 21.00.06 / Грохольський В. Л. – К., 1999.
8. Долженков О. Ф. Оперативно-розшукова діяльність як правоохоронна функція кримінальної міліції. / Долженков О. Ф., Думко А. Ф., Козаченко І. П. – Одеса, 2000.
9. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / Колодій А. М. – К., 1998.
10. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Основные институты и понятия / Братусь С. Н., Гулиев В. Е., Денисов А. И. и др. ; редкол. : В. Е. Гулиев, Г. Н. Манов (отв. ред.), Н. П. Фарберов, Р. О. Халфина. – М., 1970.
11. Мишугис Г. С. Наступательность как принцип оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел / Г. С. Мишугис // Место и роль органов внутренних дел в системе уголовной юстиции : матер. межвуз. науч. конф. слушателей, курсантов и студентов (Омск, май 2007 г.). – Омск, 2008. – Вып. 12. – С. 81–82.
12. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: Заг. частина : підручник / Дідоренко Е. О., Козаченко І. П., Кондратьев Я. Ю. та ін. ; за ред. Л. В. Бородича. – Луганськ, 1999.
13. Оперативно-розшукова діяльність : навч. посіб. / Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Никифорчук Д. Й. та ін. ; за ред. проф. О. М. Джужі. – К., 2009.
14. Оперативно-розыскная деятельность : учебник. – 2-е изд., доп. и перераб. / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова, А. Ю. Шумилова. – М., 2004.
15. Основы оперативно-розыскной деятельности в Украине : учеб. пособие / Дидоренко Э. А., Бараненко Б. И., Глазков В. А. и др. ; под. ред. Э. В. Виленской. – К., 2007.

16. Павличенко Н. В. Правила конспирации как модель регулируемых общественных отношений, возникающих в оперативно-розыскной деятельности / Н. В. Павличенко // Вестник Владимир. юрид. ин-та. – 2009. – № 3. – С. 109–115.

17. Павличенко Н. В. О месте и роли принципов охраны конфиденциального содействия в системе основополагающих идей оперативно-розыскной деятельности / Н. В. Павличенко // Современное право. – 2009. – № 11. – С. 137–141.

18. Принципи оперативно-розшукової діяльності / Козаченко І. П., Грохольський В. Л., Ященко В. А., Щуровський А. М. ; за ред. І. П. Козаченка. – К., 1999.

19. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ // ВВР. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

20. Регульський В. Л. Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: правові та організаційні основи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 21.00.06 / Регульський В. Л. – К., 1997.

21. Сервецький І. В. Науково-практичний коментар Закону України „Про оперативно-розшукову діяльність” / І. В. Сервецький, В. А. Дашко. – 3-тє вид., доп. (Станом на 1 червня 2006 року). – К., 2006.

22. Сервецький І. В. Принципи розшукового права / І. В. Сервецький // Юридична наука. – № 3. – 2011. – С. 196–204.

23. Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник. – Х., 2000.

24. Усенко В. Ф. Використання конфіденційної допомоги громадян у боротьбі зі злочинами: погляд сьогодення : монографія / Усенко В. Ф., Некрасов В. А., Мацюк В. Я. – К., 2007.

25. Халимон С. І. Проблеми реалізації принципу добровільності при конфіденційному співробітництві з оперативними підрозділами органів і установ виконання покарань / С. І. Халимон // Протидія наркозлочинності: досвід установ виконання покарань і слідчих ізоляторів: матер. наук.-практ. конф. (Чернігів, 16 бер. 2012 р.). – Чернігів, 2012. – С. 92–94.

26. Халілев Р. А. Система принципів оперативно-розшукової політики з протидії злочинності на ґрунті етно-конфесійних суперечностей / Р. А. Халілев // Учені зап. Таврійського нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки. – 2010. – Т. 23 (62). – № 1. – 2010. – С. 328–336.

27. Хлобустов О. М. О назначении и содержании принципов конспирации, сочетания гласных и негласных методов и средств в оперативно-розыскной деятельности / О. М. Хлобустов // Оперативник (сыщик). – 2008. – № 3 (16). – С. 35–40.

**Халимон С.І. Реализация принципов конфиденциального сотрудничества в органах и учреждениях исполнения наказаний.** Проанализированы принципы конфиденциального сотрудничества в органах и учреждениях исполнения наказаний. Определена система принципов конфиденциального сотрудничества в органах и учреждениях исполнения наказаний.

**Ключевые слова:** *конфиденциальное сотрудничество, принципы, негласный аппарат, органы и учреждения исполнения наказаний.*

**Khalymon S.I. Realization of principles of confidential cooperation in correctional bodies and institutions.** There is the analysis of principles of confidential cooperation in correctional bodies and institutions and their realisation.

Realizing tasks of operational-search activity, operational units should involve the cooperation of individuals only on a voluntary basis. Article 23 of the Constitution of Ukraine declares that everyone has the right to free development, if it does not violate the rights and freedoms of others, and has duties to the society in which the free and comprehensive development of his personality. These provisions of the Basic Law of the State, transformed into a confidential cooperation, mean that every citizen of Ukraine or a person living in Ukraine, is free to decide: to cooperate with operational bodies entitled to carry out operational-search activity or refuse such cooperation.

Problem of operational-search activity principles is sufficiently researched in theory. These include a combination of undercover and open actions in crime fighting, observance of

secrecy; offensiveness in carrying out search operations, a clear separation of functions and the interaction of operational services (devices) together with other agencies, and with other government agencies that perform functions to combat crime.

As part of this paper the author analyzes the realisation of principles of operational search activity inherent in such key aspects of operational activities as the promotion of operational units and correctional institutions on a confidential basis.

The analysis of the realisation of the principles of operational activities allow to conclude that the theoretical development of the principles of a confidential cooperation in correctional bodies and institutions are worthy of careful and fundamental consideration. It's necessary to specify in detail the national legislation of principles of confidential cooperation which surely will optimize and facilitate the effective realization of operational search activity.

*Keywords:* confidential cooperation, principles, secret apparatus, correctional institutions.

Надійшла до редакції 18.02.2013

**О.Л. Христов, Ю.В. Христова**  
кандидати юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 342.6 : 351.74

## **ВІДПОВІДНІСТЬ НЕГЛАСНОЇ СЛІДЧОЇ (РОЗШУКОВОЇ) ДІЇ ДО ПОСТАНОВЛЕННЯ УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ ВИМОГАМ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ**

Сформульовано напрями приведення у відповідність Конституції України норм Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у питанні проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

*Ключові слова:* Кримінальний процесуальний кодекс України, оперативно-розшуковий захід, негласні слідчі (розшукові) дії.

**Постановка проблеми.** Реформування системи кримінальної юстиції у напрямі подальшої демократизації, забезпечення верховенства права, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини зумовлено докорінними змінами в соціально-політичних та інших умовах життя суспільства і держави на нинішньому етапі розвитку України відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством.

Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI [1] (далі – КПК) покликаний удосконалити правове регулювання у сфері кримінального судочинства. Проте, у зв'язку зі зміною процесуального порядку досудового розслідування кримінальних правопорушень, виникають протиріччя щодо співвідношення норм кримінально-процесуального та оперативно-розшукового законодавства та їх відповідності Конституції України.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Дослідженню проблем реформування кримінальної юстиції в Україні присвячені праці В.О. Глушкова, Ю.М. Грошевого, Л.М. Лобойка,

В.В. Речицького, В.І. Сліпченка та інших. Зазначені науковці зробили вагомий внесок у дослідження вказаної проблематики. В той же час питанню регулювання процесуального порядку проведення негласних слідчих (розшукових) дій в науковій літературі приділено недостатньо уваги, що зумовило актуальність теми даного дослідження.

**Метою** даної статті є вироблення пропозицій стосовно приведення у відповідність норм КПК Конституції України у питанні проведення негласних слідчих (розшукових) дій до постановлення ухвали слідчого судді.

**Виклад основного матеріалу.** Сьогодні у кримінальному провадженні істотних змін зазнала система слідчих дій. До їх числа законодавець увів негласні слідчі (розшукові) дії, які за походженням є оперативно-розшуковими заходами. Так, у главі 21 КПК закріплено вичерпний перелік слідчих (розшукових) дій, зокрема: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260), накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261), огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268), спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269), аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270), контроль за вчиненням злочину (ст. 271) та виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272) [1].

Запропонована КПК «процесуалізація» оперативно-розшукової діяльності запозичена з європейського та світового досвіду. Зокрема, такі негласні слідчі (розшукові) дії регламентовано нормативно-правовими актами в США, а також у різних європейських державах – Німеччина, Бельгія, Італія, Естонія, Литва тощо [2, с. 199].

На нашу думку, запровадження у КПК негласних слідчих (розшукових) дій у редакції, передбаченій главою 21 проекту КПК, є не зовсім обґрунтованим та корисним, оскільки *зміни у законодавстві насамперед повинні забезпечувати збалансовану діяльність правоохоронних органів, компетенція і порядок дій яких чітко визначені законодавством*. Будь-які зміни у законодавстві повинні відповідати потребам практики, рівню розвитку суспільства, історії розвитку законодавства та менталітету тієї країни, де діятиме зазначене законодавство.

Такої ж думки дотримується і В.О. Глушков, який зазначає, що запровадження у Кримінальному процесуальному кодексі України «негласних слідчих дій» у редакції, передбаченій главою 21, є не зовсім обґрунтованим, оскільки не відповідає основним принципам кримінального процесу та реаліям правозастосовчої практики [3, с. 49].

Негласними слідчими (розшуковими) діями держава, по суті, втручається у приватне життя людини. Це, у свою чергу, зумовило потребу проаналізувати положення глави 21 КПК на предмет їх відповідності чинній Конституції України та міжнародним стандартам захисту прав і свобод людини.

Сьогодні в Україні визнаний та діє принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, відповідно до якого Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові



акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Насамперед, верховенство права передбачає відповідність законів та інших нормативно-правових актів Конституції України як основному втіленню загальної ідеї щодо визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю [4].

Ч. 2 ст. 8 КПК вказує на те, що принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [1].

Згідно з ч. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції [5]. Проте жоден із зазначених елементів права не має подальшого роз'яснення. Європейський суд з прав людини (далі – Суд) також не дав їм точного визначення. Так, у питанні про приватне життя Суд дійшов висновку, що «поняття приватного життя є широким і не може бути визначене вичерпно» (рішення у справі «Костелло Робертс проти Сполученого Королівства», 1993 р.) і «немає ні можливості, ні необхідності намагатися визначити вичерпним чином поняття приватного життя» (рішення у справі «Німці проти Німеччини», 1992 р.).

У разі необхідності Суд розглядає факт втручання у приватне життя людини в кожному окремому випадку на предмет відповідності вимогам, указаним у ч. 2 ст. 8 Конвенції: органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права, за винятком випадків, коли таке втручання передбачене законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моральності, або захисту прав і свобод інших осіб [5].

Умови правомірного обмеження права на приватне життя відображені в ст.ст. 30–32 Конституції України, де гарантовано недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, а також захист від втручання в особисте та сімейне життя. Основний Закон допускає можливість обмеження конституційного права без рішення суду, проте *це обмеження стосується тільки тимчасового порушення недоторканності житла (ст. 30)*. Крім цього, винятковими визнаються «невідкладні випадки, пов'язані із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину» [6].

Не викликає сумнівів твердження ст. 13 КПК, що «не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим судовим рішенням, крім випадків, передбачених цим Кодексом» [1].

Однак, всупереч Основному Закону України, у ст. 250 КПК спостерігається ряд невідповідностей:

- по-перше – окрім обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267), допускається можливість розпочати проведення *будь-якої негласної слідчої (розшукової) дії* (не пов'язаної з об-

*меженнями, які стосуються недоторканності житла*) до постановлення ухвали слідчого судді.

- по-друге – стаття містить і інші (не зазначені у Конституції України) виняткові невідкладні випадки, при настанні яких можливо проводити негласні слідчі (розшукові) дії до постановлення ухвали слідчого судді, а саме: *запобігання вчиненню тяжкого або особливо тяжкого злочину*;

- по-третє – у положенні статті не зазначено можливості проведення негласної слідчої (розшукової) дії до постановлення ухвали слідчого судді у винятковому невідкладному випадку, пов'язаному із *врятуванням майна людей* [1].

У цьому контексті цікавою є думка В.І. Сліпченка про те, що положення ч. 1 ст. 250 здатне безпідставно обмежити конституційні права та свободи особи. Такі негласні слідчі (розшукові) дії можуть бути розпочаті вже до постановлення ухвали слідчого судді за рішенням слідчого, узгодженим з прокурором, або прокурора.

Зазначене тимчасове обмеження конституційних прав і свобод громадян під час здійснення оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД) уповноваженим органом або посадовою особою можливе лише у випадках, передбачених Конституцією України, та в порядку, встановленому законами України [7].

Згідно ч. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» *до постановлення ухвали слідчого судді* підрозділам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, надається право прийняти рішення про проведення оперативно-розшукових заходів, подання та розгляд відповідних клопотань, проведення оперативно-розшукових заходів, фіксацію та використання їх результатів, проведення цих заходів та інші питання їх проведення. Ці питання також регулюються главою 21 КПК.

Таким чином, положення ч. 2 ст. 8 Закону виключає можливість проведення ОРЗ з метою швидкого і повного попередження, виявлення та припинення злочинів, оскільки процедурно затягується процес здійснення тих чи інших заходів. Крім того, ч. 2 ст. 41 КПК забороняє співробітникам оперативних підрозділів здійснювати процесуальні дії навіть у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотаннями до слідчого судді чи прокурора [8].

**Висновки.** 1. У КПК України знайшли відображення багато позитивних змін щодо удосконалення правового регулювання у сфері кримінального судочинства. Однак він не позбавлений низки концептуальних невідповідностей Конституції України, які мають бути усунені шляхом внесення відповідних змін до його тексту, а також до чинних законів.

2. Зокрема, потребують приведення у відповідність до Конституції України положення статті 250 КПК України «Проведення негласної слідчої (розшукової) дії до постановлення ухвали слідчого судді».

#### **Бібліографічні посилання**

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України» станом на 01 червня 2012 року. – К., 2012.

2. Грошевий Ю.М. Шляхи вдосконалення судоустрою та судочинства України / Ю.М. Грошевий // Науковий вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ : зб. наук. праць. – 2009. – № 4. – С. 193–203.

3. Глушков В.О. Актуалізація проблеми вдосконалення законодавства України про оперативно-розшукову діяльність / В.О. Глушков // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2 (6). – С. 42–50.

4. Рожнова В.В. Верховенство права у системі принципів кримінального провадження / В.В. Рожнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // dduvs.dp.ua/assets/files/news3/КПК/2.docx.

5. Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004). 10.

6. Конституція України : станом на 1 січня 2010 р. / Верховна Рада України. – К., 2010.

7. Сліпченко В.І. Перспективи реформування оперативно-розшукової діяльності (в контексті розробки нового КПК України) / В.І. Сліпченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://corp-lguvd.lg.ua/d120108.html>.

8. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 р. № 2135-ХІІ / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

**Христов А.Л., Христова Ю.В. Соответствие негласного следственного (розыскного) действия до постановления определения следственного судьи требованиям Конституции Украины.** Сформулированы основные направления приведения в соответствие с Конституцией Украины норм Уголовного процессуального кодекса Украины и Закона Украины «Об оперативно-розыскной деятельности» в вопросе проведения негласных следственных (розыскных) мероприятий.

**Ключевые слова:** Уголовный процессуальный кодекс Украины, оперативно-розыскное мероприятие, негласные следственные (розыскные) действия.

**Khrystov O.L., Khrystova Yu.V. Compliance of undercover investigational (search) actions to investigator-judge's issuing of a decree with the Constitution of Ukraine.** This article is about the latest changes that took place in the reform of criminal justice in Ukraine. The main attention is paid to the new provisions set out in the Criminal Procedural Code of Ukraine from 13.04.2012, № 4651 -VI.

The paper presents a theoretical and formal-legal analysis of national and international regulations, providing possibility of a temporary restriction of the rights of man and citizen in this country to address the challenges related to the protection of society against illegal encroachments.

The authors highlighted issues of inconsistencies of some of the current legislation providing for the possibility of tacit investigational (search) action up to enactment of the decree by an investigator-judge with the Constitution of Ukraine.

Discrepancy is noted in art. 250 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, as well as Part 2 of Art. 8 of the Law of Ukraine "On Operational-Search Activity", which recognizes the need to be guided by the operatives of Chapter 21 of this Code in the exercise of their rights.

The authors proposed to amend art. 250 of the Criminal Procedural Code of Ukraine in order to bring it into conformity with art. 30-32 of the Constitution of Ukraine.

The coverage of these issues will allow to hold scientific research in the direction of improving the legal framework of law enforcement. It seems that the results and conclusions can be used in legislative practice.

**Keywords:** the Criminal Procedural Code of Ukraine, operational-search measure, undercover investigational (search) actions.

Надійшла до редакції 26.03.2013

**Ю.А. Чаплинська**  
кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

## **ОДНОЧАСНИЙ ДОПИТ ДВОХ РАНІШЕ ДОПИТАНИХ ОСІБ (ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ)**

Досліджено актуальні проблемні питання організаційного забезпечення проведення одночасного допиту двох раніше допитаних осіб. Розглянуто організаційно-підготовчі заходи до проведення одночасного допиту за участю підозрюваних і обвинувачених.

*Ключові слова:* організація, організаційне забезпечення, слідчі дії, одночасний допит.

**Постановка проблеми.** Одночасний допит двох раніше допитаних осіб («очна ставка») є найбільш розповсюдженою та ефективною слідчою дією, за допомогою якої збирається інформація про кримінальне правопорушення і злочинну діяльність певних осіб. Це зумовлюється високими інформативними можливостями одночасного допиту та надійністю, простотою та швидкістю отримання результату. У той же час одночасний допит є однією з найскладніших слідчих дій. З одного боку, складність слідчої дії визначається тим, що слідчий не володіє до моменту слідчої дії вичерпними даними про особу злочинця і певною сукупністю доказів, які можна використати під час її проведення. З іншого боку, підозрювані (обвинувачені) не завжди зацікавлені у повному й всебічному розкритті та розслідуванні кримінального правопорушення, що не може не впливати на правдивість їх показань. Окрім того, на потерпілих і свідків здійснюється негативний вплив з боку злочинців, що нерідко призводить до зміни їхніх показань. Зважаючи на це, успішне проведення очної ставки і отримання позитивних результатів залежить від якості володіння слідчими знаннями про закони мислення, логічні методи і прийоми, закономірності психології та тактичні прийоми, що розроблені у криміналістиці.

Узагальнення слідчої практики показало, що очна ставка проводилася при розслідуванні кримінальних правопорушень: проти життя, здоров'я та статевої свободи особи – 81 %; учинених злочинними угрупованнями – 80 %; проти власності – 78 %; у сфері господарської діяльності – 51 %; проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності – 49 %; у сфері службової діяльності – 13 %. Однак незважаючи на її розповсюдженість, дана слідча дія має досить низьку результативність. На сьогодні значний відсоток співробітників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ (71 %) вважає одночасний допит неефективним і досить часто використовує її лише для підтвердження раніше даних показань учасників, тобто для їх закріплення. Такий підхід необґрунтовано звужує можливості слідчої дії як способу отримання доказів з особистісних джерел. Ситуація, що склала-

ся, з одного боку, зумовлена певною складністю і трудомісткістю при підготовці і проведенні даної слідчої дії, а з іншого – недостатністю криміналістичних знань і професійних комунікативних вмінь слідчого стосовно одночасного допиту. Зважаючи на це, питання організаційного забезпечення одночасного допиту раніше допитаних осіб на сьогодні має низку не вирішених організаційно-тактичних проблем.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Загальна тактика одночасного допиту раніше допитаних осіб досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Зокрема, вагомий внесок у розробку наукових основ проведення слідчої дії зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема, М.В. Бахарев, О.М. Васильєв, В.К. Весельський, Ф.В. Глазирін, А.В. Дулов, Л.М. Карнеєва, В.О. Коновалова, Є.Д. Лук'янчиков, М.І. Порубов, О.В. Соловйов, С.М. Стахівський, О.Р. Ратінов, В.М. Тертишник, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько та інші. Значущість проведених досліджень зумовлюється створенням ґрунтовної бази для подальших наукових пошуків удосконалення тактики провадження цієї слідчої дії, яка достатньо широко застосовується у правоохоронній практиці і є досить розповсюдженим способом збирання фактичних даних з особистісних джерел. Разом з тим на теперішній час відсутня комплексна розробка з тактичного забезпечення проведення одночасного допиту раніше допитаних осіб. Не повною мірою досліджені чинники, що впливають на ефективність проведення даної слідчої дії. В літературі не розглядалися і не були піддані аналізу типові тактичні помилки слідчих, які впливають на результативність одночасного допиту.

**Метою** статті є висвітлення проблемних питань організаційного забезпечення одночасного допиту раніше допитаних осіб із урахуванням сучасних потреб слідчої практики.

**Виклад основного матеріалу.** У кримінальному судочинстві одночасний допит раніше допитаних осіб відомий як ефективний спосіб перевірки наявних і одержання нових доказів. Відповідно до п. 9 ст. 224 Кримінального процесуального кодексу України, слідчий, прокурор має право провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей у їхніх показаннях.

Можна погодитися з думкою Є.Д. Лук'янчикова, що підставою для проведення одночасного допиту є наявність суттєвих протиріч у показаннях раніше допитаних осіб [1, с. 30].

Важливе місце в тактиці одночасного допиту займають організаційно-підготовчі заходи до її проведення. Добре організована слідча дія повинна проводитися активно, наступально, в максимально короткий проміжок часу, а керуючий вплив має бути спрямований на вирішення тактичних завдань.

У науковій літературі автори неоднозначно підходять до визначення необхідних підготовчих заходів. Так, на думку Ю.В. Гавриліна, підготовка до проведення одночасного допиту повинна включати: вивчення раніше отриманих показань; з'ясування змісту протиріч; вивчення особи допитуваних; з'ясування обставин, що належить встановити; визначення послідо-

вності допиту; вибір місця та часу проведення; підбір та систематизація доказів; формулювання питань та визначення їх послідовності [2, с. 51].

М.Г. Шурухнов додає визначення місця, часу та способу виклику на допит; створення необхідної обстановки допиту; визначення кола учасників слідчої дії; визначення засобів фіксації слідчої дії; складання плану слідчої дії [3, с. 389].

Узагальнюючи погляди вчених та результати вивчення кримінальних проваджень, а також матеріали проведеного опитування співробітників слідчих і оперативних підрозділів, можна дійти висновків, що до найбільш суттєвих організаційно-підготовчих заходів до проведення одночасного допиту можна віднести такі:

1. Вивчення матеріалів кримінального провадження дозволяє слідчому, насамперед, вирішити питання про доцільність проведення одночасного допиту. Вказаний захід дозволяє вивчити показання допитуваних, визначити ступінь їх взаємовідносин та сутність розбіжностей у показаннях, визначити перелік питань і їх послідовність, обрати найбільш ефективні прийоми слідчої дії.

2. Прийняття рішення про проведення одночасного допиту. Приймаючи рішення і визначаючи момент проведення очної ставки, потрібно враховувати характер показань, що підлягають перевірці, їх місце в системі інших доказів, а також психологічні якості її учасників та існуючі між ними стосунки. Слідчий повинен враховувати суттєвість протиріч, які містяться в показаннях. Якщо протиріччя в показаннях можна усунути іншими засобами з меншим тактичним ризиком, то одночасний допит проводити недоцільно і слідчий повинен відмовитися від його проведення. Особливо це стосується проведення одночасних допитів між членами злочинних угруповань та їх лідерами. Нерідко адвокати клопочуть про проведення слідчої дії із сумлінними її учасниками з метою психологічного впливу, з'ясування поінформованості слідчого.

При прийнятті рішення слідчий повинен проаналізувати і оцінити зібрану інформацію та слідчу ситуацію, що склалася на певному етапі досудового розслідування. Не можна проводити одночасний допит між двома особами для «закріплення» їх показань, які не містять протиріч. Ніякого доказового значення така слідча дія не має. Існує неправильна тактика проведення одночасного допиту, при якій слідчий у присутності її учасників лише зачитує їх показання, які раніше отримані при їх допиті. Значення слідчої дії міститься саме в одночасному допиті двох осіб, у показаннях яких є суперечності.

3. Визначення часу і місця проведення одночасного допиту. Проведення слідчої дії повинно мати раптовий характер. Будь-яке зволікання з проведенням одночасного допиту може призвести до зниження можливості отримання позитивних її результатів. Звідси, правильне визначення часу проведення одночасного допиту має важливу роль у її підготовці. Вивчення кримінальних проваджень, за якими проводилися одночасні допити, дозволило дійти висновку, що їх результативність прямо залежить від часу та раптовості проведення. Чим більше часу минало з моменту виникнення

необхідності проведення слідчої дії, тим меншою була її результативність. Будь-які невиправдані зволікання з її проведенням тягнуть отримання неправдивих показань або взагалі відмову від їх надання.

Під час проведення слідчої дії слідчий має вжити заходів із тим, щоб про час й місце її проведення знало якомога менше осіб. В одних випадках її доцільно провести безпосередньо після допиту особи, в показаннях якої з'ясувалися суттєві суперечності, перш ніж допитані встигнуть зустрітися та погодити подальші показання. В інших випадках, навпаки, не слід поспішати з одночасним допитом, щоб уникнути передчасної поінформованості допитуваних про характер показань один одного. Наприклад, передчасна поінформованість обвинуваченого про зміст показань його співучасника або свідка, очевидно, не допомагає успіху розслідування.

4. Встановлення обставин, які підлягають з'ясуванню. Предметом слідчої дії є обставини, з приводу яких виникли істотні суперечності в показаннях раніше допитаних осіб. Слідчий повинен визначити коло питань, які підлягають з'ясуванню, і завчасно сформулювати питання та визначити їх послідовність. Особливо уважно необхідно підійти до формулювання запитань. Спочатку необхідно з'ясувати загальні питання, а далі з метою їх уточнення і деталізації обставин підготувати уточнюючі і контрольні питання.

5. Проведення додаткового допиту. За необхідності слідчий може провести додатковий допит для з'ясування тих чи інших обставин, що мають значення для кримінального провадження. Кожен з учасників може бути перед одночасним допитом повторно допитаний, якщо в їх показаннях є протиріччя, прогалини або неточності. Втім, неприпустимо готувати учасників до одночасного допиту, рекомендувати, наприклад, «впевнено триматись», «активно викривати» тощо.

6. Визначення осіб, між якими буде проведений одночасний допит, та черговості їх допиту. Під час цього заходу слідчий повинен враховувати можливість допитуваних осіб впливати один на одного із урахуванням позитивних і негативних якостей, «слабких місць», нестійкості психіки та ін. Необхідно прогнозувати можливість зміни показань.

Аналіз правоохоронної практики і узагальнення поглядів вчених, дозволяє зробити висновок, що недоцільно проводити слідчу дію:

- між особами, які дають завідомо неправдиві показання;
- між співучасниками кримінального правопорушення на первісному етапі розслідування. Це зумовлено тим, що злочинці можуть, скориставшись навіть короткочасним контактом, обрати загальну лінію поведінки;
- між обвинуваченими, які частково визнають свою вину і схильні змінити показання або негативно вплинути на інших учасників;
- між особами, які намагаються погодити свою позиції стосовно один до одного або обмінятися певною інформацією;
- між особами, із яких той, хто дає правдиві показання, перебуває у матеріальній, родинній або іншій залежності від іншого учасника;
- коли один із учасників очної ставки відмовляється давати показання у присутності іншої особи.

У вказаних випадках слідчим недоцільно йти на тактичний ризик, а

необхідно замінити одні дії або засоби на інші.

Важливим тактичним заходом у підготовці до проведення одночасного допиту є вибір її учасника, який буде давати показання першим. На це вказують і співробітники слідчих підрозділів. Так, 79 % вказують, що правильне визначення черговості дачі показань сприяє отриманню доказів та схилення несумлінного учасника до дачі правдивих показань.

У науковій літературі справедливо зазначено, що першою надають можливість висловитися особі, яка, на думку слідчого, дає правдиві показання, що відповідають дійсності і викривають підозрюваного у злочинній діяльності; наполягає дати показання у присутності іншої особи; показання якої підтверджуються іншими матеріалами справи.

Проаналізувавши слідчу практику і погляди вчених, необхідно зазначити, що несумлінного учасника слідчої дії доцільно допитувати першим у таких випадках, коли:

- у слідчого є впевненість, що сумлінний учасник слідчої дії чітко дотримується займаної позиції і не піддається негативному впливу;
- слідчий вважає, що сумлінний учасник, почувши неправду, більш повно і аргументовано обґрунтує свою позицію;
- показання несумлінного учасника можуть настільки обурити іншого допитуваного, що він повідомить слідству нові відомості;
- несумлінний учасник просить про це, маючи за мету схилити до зміни показань на свою користь, а слідчий впевнений у протилежному і має намір використати ситуацію для одержання правдивих відомостей;
- слідчий знає про намір несумлінного учасника використати одночасний допит для впливу на іншого допитуваного, але при цьому впевнений у неспроможності таких намагань і планує використати таку ситуацію для отримання достовірних показань.

Надання права несумлінному учаснику слідчої дії відповідати на запитання першим повинно здійснюватися слідчим у виняткових випадках. Опитування слідчих з цього питання дозволяє дійти висновків, що 88 % – вказують на неприпустимість допитувати першим несумлінного учасника; 12 % – допускають таку можливість, але винятково з тактичних міркувань слідчого.

7. Добір учасників для проведення одночасного допиту. До основних учасників слідчої дії можна віднести особу, яка проводить слідчу дію, та двох раніше допитаних осіб, у показаннях яких є протиріччя. Одночасний допит проводиться між ними у будь-якій конфігурації, у тому числі і між учасниками, які мають однаковий статус. З метою запобігання негативному впливу на сумлінного учасника слідчої дії, або обміну інформацією для погодження у займаній позиції до слідчої дії доцільно залучати співробітників оперативних підрозділів. Такі особи здійснюють спостереження за поведінкою допитуваних.

8. Психологічна підготовка учасників одночасного допиту. До проведення слідчої дії слідчий повинен повідомити сумлінних учасників одночасного допиту про можливі складнощі психологічного характеру (погрози, компрометація), що можуть виникнути під час її проведення, та надати рекомендації, які дозволять запобігти негативному впливу.



На думку П.Д. Біленчука, В.К. Лисиченка і Н.І. Клименко, слідчий повинен забезпечити психологічну готовність учасників до проведення одночасного допиту, якої особливо потребують потерпілі та свідки, які вперше залучаються до сфери кримінального процесу і можуть неадекватно зреагувати на спілкування з підозрюваним, внаслідок чого мета слідчої дії не буде досягнута. У необхідних випадках, для уточнення показань осіб, у яких є суперечності, слідчий може їх додатково допитати перед проведенням одночасного допиту [4, с. 334]. Попередня психологічна підготовка посилює вольові якості сумлінного учасника слідчої дії з метою запобігання негативному впливу.

Слідчим необхідно враховувати, що одночасний допит може мати і негативний вплив на сумлінних учасників. Під час проведення допиту учасники з різним процесуальним статусом знаходяться в межах візуального спостереження один одного і мають можливість психологічного впливу своєю поведінкою, жестами, інтонацією. Свідки, потерпілі, спостерігаючи таку поведінку обвинуваченого, який дає неправдиві показання під час реалізації слідчим повноважень щодо провадження слідчої дії, не розуміють, чому слідчий «дозволяє» такі показання, відчувають сумніви в своїх показаннях, зневіру в правосудді, яке вони пов'язують не тільки з повноваженнями суду, а й з повноваженнями слідчого і прокурора. У такій ситуації вони спостерігають безкарність обвинуваченого, який говорить неправду.

9. Визначення та підготовка технічних засобів фіксації одночасного допиту. Використання технічних засобів є досить ефективним під час проведення слідчої дії за участю іноземців, осіб з фізіологічними вадами, оскільки дозволяє перевірити правильність і повноту перекладу та усунути недоліки. Так, опитування співробітників слідчих підрозділів дозволяє зробити висновок, що при проведенні слідчої дії слідчі далеко не завжди (9 %) використовують технічні можливості. Аналіз кримінальних проваджень свідчить, що відеозапис проводився у співвідношенні 1 на 290 справ.

10. Складання плану проведення одночасного допиту. Планування слідчої дії повинно вміщувати: формулювання запитань, які будуть застосовані під час допиту; визначення черговості допиту; визначення тактичних прийомів очної ставки; створення умов, які будуть повною мірою забезпечувати безпеку її учасників. Однак опитування слідчих свідчить, що жодний з опитаних не складав плану проведення слідчої дії, 3 % обмежувалися чорновими нотатками.

**Висновок.** У підсумку необхідно зазначити, що загальна поведінка підозрюваних і обвинувачених, як правило, спрямована на зменшення своєї ролі у вчинених кримінальних правопорушеннях, приховування минулої злочинної діяльності. Вони впливають на стійкі позиції потерпілих та свідків, зволікають терміни досудового слідства, створюють перешкоди розслідуванню, тому проведення між ними одночасних допитів є найвідповідальнішою слідчою дією. Звідси проведення одночасних допитів з такою категорією осіб багато у чому залежить від правильного та ефективного володіння й оперування слідчими тактичними прийомами і застосування їх на практиці. Неналежна підготовка до проведення одночасного допиту тіс-

но пов'язана із ризиком можливої зміни правдивих показань сумлінного учасника, відмови від дачі показань або розголошення даних слідства. Невиправдане зволікання з провадженням одночасного допиту може призвести до втрати фактора раптовості, який сприяє успішному досягненню мети слідчої дії [5, с. 275]. Тактично грамотно проведений одночасний допит раніше допитаних осіб, навіть якщо і не вдалося подолати істотних суперечностей в показаннях, повинен справити на несумлінного учасника психологічний вплив, розхитати його установку на неправду, допомогти слідчому перевірити правдивість показань учасників, глибше вивчити їх психологічні якості, розробити нові напрямки досудового розслідування.

### **Бібліографічні посилання**

1. Лукьянчиков Е.Д. Особенности расследования преступлений несовершеннолетних : учебное пособие / Е.Д. Лукьянчиков. – К., 1990.
2. Гаврилин Ю.В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных видов преступлений в определениях и схемах : учебное пособие / Ю.В. Гаврилин. – М., 2004.
3. Шурухнов Н.Г. Криминалистика : учебник / Н.Г. Шурухнов. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2008.
4. Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін. Криміналістика : підручник. / за ред. П.Д. Біленчука. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2001.
5. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монографія / Чаплинський К.О. – Дніпропетровськ, 2011.

**Чаплинская Ю.А. Одновременный допрос двоих ранее допрошенных лиц (организационный аспект).** Исследованы актуальные проблемные вопросы организационного обеспечения проведения одновременного допроса двух ранее допрошенных лиц. Рассмотрены организационно-подготовительные мероприятия проведения одновременного допроса с участием подозреваемых и обвиняемых.

**Ключевые слова:** *организация, организационное обеспечение, следственные действия, одновременный допрос.*

---

**Chaplynska Yu.A. Simultaneous interrogation of two previously interrogated persons (organizational aspect).** The article deals with the actual problematic issues of organizational support of the simultaneous holding of the interrogation of two previously interrogated persons and organizational-preparatory activities of the simultaneous holding of interrogation with the participation of suspects and the accused.

In criminal proceedings the simultaneous interrogation previously interrogated persons known as an effective way to check available and generating new evidence. An important place in the tactics of simultaneous interrogation occupies organizational and preparatory measures for its implementation. A well-organized investigative action should be active, aggressive, in a very short period of time and the control action shall be directed to the solution of tactical tasks. An important tactical event in the preparation of simultaneous questioning the choice of a party, who would testify first.

The author indicates that the investigators need to consider that the simultaneous interrogation may have a negative effect on bona fide its participants. During the conference the participants with various procedural status are within visual observation of each other and have the possibility of psychological influence their behavior, gestures, intonation. Witnesses, victims, observing this behavior of the accused, who gives false testimony during implementation of the investigator powers with respect to the production of the investigative actions do not understand why the investigator «allows» such testimony, a seed of doubt in their testimony of faith in justice, that they are connected not only with the authority of the court, but with the powers of the investigator and Prosecutor. In such a situation they watch the impunity of the accused, who is telling the truth.

The author noted that the general behavior of suspects and accused persons, as a rule, is directed on reduction of its role in the committed criminal offences, the concealment of the past criminal activity. They affect the stable position of victims and witnesses, tighten terms of pre-trial investigation, interfere with the investigation, therefore, holding between them simultaneous interrogation is the most important investigative action. Hence simultaneous interrogations with such a category of persons depend on the correct and effective ownership and operation of the investigators tactical methods and their use in practice. Inadequate preparation of simultaneous interrogation closely associated with a risk of possible changes truthful testimony good party, to refuse to give testimony or disclosure of the data of the investigation. Unjustified delay of holding simultaneous interrogation may lead to the loss factor of surprise that contributes to the successful achievement of the goals of the investigation. Tactically held simultaneous interrogation previously interrogated persons, even if it failed to overcome the substantial contradictions in the testimony should make for defaulting participant psychological impact, loosening its installation on a lie, helps the investigator to check the truthfulness of the testimony of participants, further explore their psychological qualities, to develop new directions of pre-trial investigation.

**Keywords:** *organisation, organisation support, invvstigatinal actions, Simultaneous interrogation.*

*Надійшла до редакції 27.03.2013*

**Н.П. Черняк**

кандидат юридичних наук  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.13

## ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ

Розглянуто постановку та розв'язання окремих теоретичних та практичних питань щодо процесуальних особливостей проведення такої процесуальної дії, як повідомлення про підозру, та кола суб'єктів, які беруть у ній участь.

**Ключові слова:** *повідомлення про підозру, підозрюваний, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, досудове розслідування.*

**Постановка проблеми.** Реалізація кримінальної відповідальності є можливою лише у межах кримінального провадження. Останнє виникає у кримінальному процесі одночасно з прийняттям заяви про кримінальне правопорушення та повідомлення про підозру у випадках, коли для цього є відповідні підстави. Встановлення підстав повідомлення про підозру є початковим етапом у розкритті кримінального правопорушення та доведенні винуватості особи.

Даний акт означає появу у кримінальному судочинстві нового учасника процесу – підозрюваного. Підозрюваний є центральною фігурою у кримінальному процесі, навколо якої концентруються процесуальні дії органів досудового розслідування, прокурора, суду та інших учасників процесу.

Правильне вирішення питання про повідомлення особі про підозру сприяє досягненню таких перспективних завдань кримінального провадження, як зміцнення законності та правопорядку, охорона інтересів суспі-

льства, прав і свобод громадян та виховання їх у дусі дотримання Конституції України та відповідних законів.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** В Україні проблемі повідомлення особі про підозру присвячено роботи таких вчених: О.М. Бандурка, Ю.Ф. Жаріков, В.Ю. Журавльов, І.П. Козаченко, В.П. Кувалдін, С.С. Овчинський, В.Л. Регульський, І.Р. Шинкаренко, М.Я. Никоненко, І.В. Рогатюк, Л.Д. Удалова, О.О. Чепурний, М. Ю. Черкова, І.В. Озерський та ін.

**Метою** дослідження є постановка та розв'язання окремих теоретичних та практичних питань щодо процесуальних особливостей проведення такої процесуальної дії, як повідомлення особі про підозру, та кола суб'єктів, які беруть у ній участь.

**Виклад основного матеріалу.** Відповідно до положень ст. 2 КПК України, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до кримінальної відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура, є завданнями кримінального провадження [1, с. 3].

Досудове розслідування спрямоване на виконання цих завдань, а точніше — на встановлення конкретної особи, винної у вчиненні кримінального правопорушення, за ознаками якого розпочато кримінальне провадження.

У разі виконання цього завдання повною мірою починає реалізовуватися функція обвинувачення у кримінальному процесі.

Повідомлення особі про підозру – це одне із важливих процесуальних рішень, яке приймає прокурор або слідчий за погодженням з прокурором до закінчення розслідування у кримінальному провадженні. В цьому процесуальному рішенні на основі доказів, зібраних у ході проведення досудового розслідування, конкретна особа набуває статусу підозрюваного.

Акт повідомлення особі про підозру має важливе юридичне значення:

1. Він служить одним із засобів забезпечення невідворотності відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення.

2. Обґрунтована підозра дозволяє призначити таким особам справедливе покарання відповідно до характеру і тяжкості скоєного кримінального правопорушення.

3. Акт повідомлення особі про підозру є початковим моментом реалізації функції обвинувачення.

4. Акт повідомлення особі про підозру є початковим моментом забезпечення кримінальної відповідальності особи, винуватої у скоєнні кримінального правопорушення.

5. Після повідомлення особі про підозру процесуальне становище даної особи погіршується (її можна оголосити в розшук, відсторонити від займаної посади тощо).

Якщо у кримінальному провадженні здобуті докази (ст. 93 КПК України), що вказують на вчинення кримінального правопорушення конкрет-

ною особою, слідчий зобов'язаний, згідно зі ст. 276 КПК України, повідомити їй про підозру. Згідно з чинним Кримінальним процесуальним кодексом України, існують такі випадки повідомлення про підозру:

- 1) затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення;
- 2) обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів;
- 3) наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

У випадках, передбачених ч. 1 ст. 276 КПК України, слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа (службова особа, якій законом надано право здійснювати затримання) зобов'язані невідкладно повідомити підозрюваному про його права, передбачені ст. 42 КПК України. Після чого слідчий, прокурор або інша уповноважена службова особа на прохання підозрюваного зобов'язані детально роз'яснити кожне із зазначених прав.

Після повідомлення особі про підозру слідчий набуває права застосувати до підозрюваного заходи забезпечення кримінального провадження:

- 1) виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід;
- 2) накладення грошового стягнення;
- 3) тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом;
- 4) відсторонення від посади;
- 5) тимчасовий доступ до речей і документів;
- 6) тимчасове вилучення майна;
- 7) арешт майна;
- 8) затримання особи;
- 9) запобіжні заходи.

По-перше, повідомлення про підозру обов'язково здійснюється у разі затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення. Це положення КПК України означає, що уповноважена службова особа має право без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках:

а) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення; б) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин.

Згідно зі ст. 277 КПК України, письмове повідомлення про підозру складається прокурором або слідчим за погодженням з прокурором.

Слід також зазначити, що повідомлення про підозру повинно містити такі відомості: 1) прізвище та посаду слідчого, прокурора, який здійснює повідомлення; 2) анкетні відомості особи (прізвище, ім'я, по батькові, дату та місце народження, місце проживання, громадянство), яка повідомляється про підозру; 3) найменування (номер) кримінального провадження, в рамках якого здійснюється повідомлення; 4) зміст підозри; 5) правову кваліфікацію кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, з зазначенням статті (частини статті) закону України про криміна-

льну відповідальність; б) стислий виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, у вчиненні якого підозрюється особа, у тому числі зазначення часу, місця його вчинення, а також інших суттєвих обставин, відомих на момент повідомлення про підозру; 7) права підозрюваного; 8) підпис слідчого, прокурора, який здійснив повідомлення [1, с. 148].

Письмове повідомлення про підозру обов'язково вручається в день його складення прокурором або слідчим, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений КПК України для вручення повідомлень.

У кримінальному процесуальному законодавстві України також зазначено і той факт, що письмове повідомлення про підозру затриманій особі вручається не пізніше 24 годин з моменту її затримання, а у випадку, якщо особі не вручено повідомлення про підозру після спливу 24 годин з моменту затримання, така особа підлягає негайному звільненню, що є гарантією реалізації права на захист у кримінальному процесі.

Також слід наголосити на тому, що особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи у приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою. Строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати сімдесяти двох годин з моменту затримання.

Після затримання особи, уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана надати можливість негайно повідомити про своє затримання та місце перебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи.

Затримана без ухвали слідчого судді, суду особа не пізніше шістдесяти годин з моменту затримання повинна бути звільнена або доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу.

Згідно з ч. 1 ст. 213 КПК України, якщо уповноважена службова особа, що здійснила затримання, має підстави для обґрунтованої підозри, що при повідомленні про затримання ця особа може зашкодити досудовому розслідуванню, вона може здійснити таке повідомлення самостійно, проте без порушення вимоги щодо його негайності.

У разі затримання неповнолітньої особи уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це її батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування.

Відповідно до положень ч. 4 ст. 213 КПК України, уповноважена службова особа, що здійснила затримання, зобов'язана негайно повідомити про це орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги. У разі неприбуття в установленій законодавством строк захисника, призначеного органом (установою), уповноваженим законом на надання безоплатної правової допомоги, уповноважена службова особа негайно повідомляє про це відповідний орган (установу), уповноважений законом на надання безоплатної правової допомоги [1, с. 111].

По-друге, повідомлення про підозру обов'язково здійснюється у разі обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів, а саме: 1) особисте зобов'язання; 2) особиста порука; 3) застава; 4) домаш-

ній арешт; 5) тримання під вартою.

Тимчасовим запобіжним заходом є затримання особи.

Запобіжні заходи застосовуються: під час досудового розслідування – слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора, а під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора.

По-третє, у разі наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Достатніми доказами стосовно акту повідомлення особи про підозру слід розуміти достовірні відомості, зібрані, перевірені і оцінені слідчим у встановленому законом порядку, які у своїй сукупності приводять до єдиного висновку на даний момент розслідування про те, що конкретна особа вчинила кримінальне правопорушення, яке передбачене Кримінальним кодексом України, і не підлягає звільненню від відповідальності за нього.

Отже, підозрюваним у кримінальному процесі є особа, якій у порядку, передбаченому ст. ст. 276–279 КПК України, повідомлено про підозру, або особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення.

Проаналізувавши норми кримінально-процесуального законодавства, можна зробити висновок щодо прав та обов'язків особи, якій повідомлено про підозру у кримінальному провадженні: 1) знати, у вчиненні якого кримінального правопорушення її підозрюють, обвинувачують; 2) бути чітко і своєчасно повідомленим про свої права, передбачені КПК України, а також отримати їх роз'яснення; 3) на першу вимогу мати захисника і побачення з ним до першого допиту з дотриманням умов, що забезпечують конфіденційність спілкування, а також після першого допиту – мати такі побачення без обмеження їх кількості й тривалості; на участь захисника у проведенні допиту та інших процесуальних дій; на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження; на отримання правової допомоги захисника за рахунок держави у випадках, передбачених КПК України або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, в тому числі у зв'язку з відсутністю коштів на її оплату; 4) не говорити нічого з приводу підозри проти нього або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; 5) давати пояснення, показання з приводу підозри чи в будь-який момент відмовитися їх давати; 6) вимагати перевірки обґрунтованості затримання; 7) у разі затримання або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – на негайне повідомлення членів сім'ї, близьких родичів чи інших осіб про затримання і місце свого перебування, згідно з положеннями ст. 213 КПК України; 8) збирати і подавати слідчому, прокурору, слідчому судді докази; 9) брати участь у проведенні процесуальних дій; 10) під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу; 11) застосовувати з дотриманням вимог КПК України технічні засоби при проведенні процесуальних дій, в яких він бере участь. Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають право заборонити застосування технічних засобів при проведенні окремої процесуальної дії чи на певній стадії кримінального провадження з

метою нерозголошення відомостей, які містять таємницю, що охороняється законом, чи стосуються інтимного життя особи, про що виноситься (постановляється) вмотивована постанова (ухвала); 12) заявляти клопотання про проведення процесуальних дій, про забезпечення безпеки щодо себе, членів своєї сім'ї, близьких родичів, майна, житла тощо; 13) заявляти відводи; 14) ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування в порядку, передбаченому ст. 221 КПК України, та вимагати відкриття матеріалів згідно зі ст. 290 КПК України; 15) одержувати копії процесуальних документів та письмові повідомлення; 16) оскаржувати рішення, дії та бездіяльність слідчого, прокурора, слідчого судді в порядку, передбаченому КПК України; 17) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не підтвердилися; 18) користуватися рідною мовою, отримувати копії процесуальних документів рідною або іншою мовою, якою він володіє, та в разі необхідності користуватися послугами перекладача за рахунок держави.

До обов'язків особи, якій повідомлено про підозру, можна віднести: 1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а в разі неможливості прибути за викликом у призначений строк – заздалегідь повідомити про це зазначених осіб; 2) виконувати обов'язки, покладені на неї рішенням про застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 3) підкорятися законним вимогам та розпорядженням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду.

Підозрюваному обов'язково вручається пам'ятка про його процесуальні права та обов'язки одночасно з їх повідомленням особою, яка здійснює таке повідомлення.

**Висновок.** Правильне вирішення питання щодо повідомлення особи про підозру сприяє досягненню таких перспективних завдань кримінального провадження, як зміцнення законності та правопорядку, охорона інтересів суспільства, прав і свобод громадян та виховання їх у дусі дотримання Конституції України та відповідних законів.

Юридичне значення акту повідомлення особи про підозру складається також із того, що у стадії досудового розслідування настає новий етап, пов'язаний з тим, що у процесі досудового розслідування накопичено достатньо доказів для підозри у вчиненні кримінального правопорушення конкретної особи. Ця підозра вперше чітко сформульована в офіційному документі – повідомленні особи про підозру. В ній слідчий дає початковий висновок про наявність і суть кримінально караного діяння, вчиненого конкретною особою.

#### ***Бібліографічні посилання***

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України". – Х., 2012.



**Черняк Н.П. Процессуальные особенности сообщения лицу о подозрении.** Рассмотрена постановка и решение отдельных теоретических и практических вопросов процессуальных особенностей проведения такого процессуального действия, как сообщение о подозрении, и круга субъектов, которые принимают в нем участие.

**Ключевые слова:** сообщение о подозрении, подозреваемый, уголовное правонарушение, уголовное производство, досудебное расследование.

**Chernyak N.P. Remedial features of informing person about suspicion.** The article is about the formulation and solution of some theoretical and practical issues regarding procedural peculiarities of such action, as informing person about suspicion and agents that take part in it.

The correct decision on notification of suspected person contributes to future challenges such criminal proceedings as strengthening the rule of law, protection of public interest and the citizens' rights and freedoms, and nurturing them in the spirit of the Constitution of Ukraine and the relevant laws.

As of this informong the person suspected of a criminal offense should be collected enough evidence to indicate that: 1) a criminal offense actually took place, a record of it included in the Unified Register of pre-trial investigation, and 2) it is committed by a person in respect of whom settled issue of handing him/her a notification of suspicion, and 3) a socially dangerous act contains a classification of the criminal offense.

Since the presentation of the person written notice of the suspicion of a criminal offense he/she takes the procedural status of the suspect.

The legal significance of the act of notifying the person suspected consists of the fact that the pretrial investigation begins a new phase, due to the fact that during the preliminary investigation has accumulated enough evidence to suspect a specific person in criminal offense. This suspicion was first articulated in an official document – a notification of the person in suspection. In it the investigator gives the original spirit conclusion about the existence and nature of criminal offense committed by a specific person .

**Keywords:** notification of the suspicion, suspect, offence, criminal procedure, pretrial investigation.

*Надійшла до редакції 27.03.2013*

**І.О. Шинкаренко**

кандидат психологічних наук, доцент  
(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.132.1 : 159.99

## **ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ І ПРАВОВІ ВИМОГИ ЗАКОННОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО СЛІДЧОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ**

Висвітлено проблеми психологічного забезпечення негласної слідчої дії – спеціального слідчого експерименту. Визначено вимоги до психологічної підготовки проведення експерименту та наведено чинники впливу на об'єкт експерименту, правові умови досягнення мети експерименту, способи або тактичні прийоми доведення інформаційно-психологічних чинників впливу, психологічні вимоги до ролевої поведінки особи впливу та правові умови законності здійснення негласної слідчої дії.

**Ключові слова:** негласні слідчі дії, форми контролю за вчиненням злочину, спеціальний слідчий експеримент, психологічні чинники, правові умови, психологічний вплив.

**Постановка проблеми.** Реформування кримінального судочинства та системи кримінального досудового провадження вимагає використання негласних слідчих дій, систему яких запроваджено новітнім Кримінальним процесуальним кодексом з 20 листопада 2012 р.

До негласних слідчих (розшукових) дій законодавець відносить такі: аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК); накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК); огляд і виїмка кореспонденції (ст. 262 КПК); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК); спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК); аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК); контроль за вчиненням злочину (ст. 271 КПК); виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272 КПК); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК) [1].

Ст. 271 запровадила слідчу дію *контроль за вчиненням злочину*. Однією з форм контролю за вчиненням злочину у законі визначено спеціальний слідчий експеримент. Означена негласна дія є новітньою у системі слідчих дій, тому її психологічні основи фактично не розроблені.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Враховуючи думки правознавців країн Європи (ОБСЄ), у 2007 році відділом стратегічних питань поліційної діяльності Управління Генерального Секретаря Організації з Безпеки та Співробітництва в Європі (ОБСЄ), підготовлено Довідкове керівництво з кримінального судочинства з переліком та вимогами до спеціальних слідчих методів та прийомів (ССМП) [2]. Означене стало початком розробки реформування кримінально-процесуального законодавства. З 2007 року та після прийняття у квітні 2012 р. нового КПК, наукова думка була спрямована на розробку загальних правових основ імплементації оперативно-розшукових заходів у кримінальній процес, результатом стало запровадження 21 глави «Негласні слідчі дії». Загальні правові основи використання спеціального слідчого експерименту у кримінальному провадженні та його співвідношення з оперативним експериментом висвітлено в роботах таких вчених: О.М. Бандурка, О.А. Банчук, В.О. Боняк, В.В. Варава, М.П. Водько, В.О. Глушков, Ю.М. Грошевой, Л.М. Лобойко, В.П. Меживой, О.В. Меживой, А.В. Мовчан, Д.И. Никифорчук, В.В. Речицький, Є.Д. Скулиш, В.І. Сліпченко. О.Ю. Татаров, В.О. Черков та ін. [3–17].

В той же час немає жодної наукової роботи, присвяченої психологічним основам спеціального слідчого експерименту як негласної слідчої дії. Психологічним основам окремих слідчих дій та оперативно-розшукових заходів присвячені праці Б.І. Бараненка, В.Д. Берназ, Я.Ю. Кондратьєва, В.О. Коновалової, В.Ю. Шепітька [18–22, с. 244]. Враховуючи означене наразі є нагальною потреба розробки психологічних та тактичних основ спеціального слідчого експерименту.

**Метою** статті є визначення проблем психологічного забезпечення та

правових умов здійснення спеціального слідчого експерименту та особливостей досягнення мети з використанням психологічних методів впливу.

**Виклад основного матеріалу.** Слід зазначити, що категорія «експеримент» раніше використовувався як слідча дія у кримінальному процесі (слідчий експеримент) та в оперативно-розшуковій діяльності (оперативний експеримент). У межах означеної діяльності та відповідних галузей знань розроблялися тактичні основи їх здійснення, рекомендації з психологічних моделей.

Так, у криміналістиці та кримінальному процесі *слідчий експеримент* – слідча дія, яка полягає у проведенні спеціальних дослідів з метою перевірки зібраних доказів, одержання нових доказів, перевірки й оцінки слідчих версій про можливість існування тих чи інших фактів, що мають значення для розслідування кримінальної справи. До психологічної характеристики слідчого експерименту, як слідчої дії, належать дані обстановки та його умови, а також можливість відтворити емоційний стан особи у процесі проведення експерименту [22, с. 246].

У теорії оперативно-розшукової діяльності розглядають оперативний експеримент як контрольоване відтворення реальної обстановки дій або подій з метою встановлення характеру поведінки в запропонованих умовах особи, стосовно якої отримано інформацію про її причетність до протиправної діяльності, для виявлення ознак злочину, засобів його вчинення, інших фактичних даних щодо її протиправної діяльності [23, с. 4]. Інші дослідники стверджують, що оперативний експеримент є ОРЗ, що полягає у створенні і використанні негласно контрольованих штучних умов та об'єктів для прояву злочинних намірів осіб, які готують, вчиняють або вже вчинили злочини [24, с. 45].

Таким чином, основними складовими елементами оперативного експерименту є:

- створення і контроль штучних умов, близьких до природних ситуацій;
- сприяння прояву злочинних намірів;
- активне спостереження за особою, що вивчається, з метою перевірки її намірів та дій;
- отримання інформації, яка дозволяє перевірити та уточнити дані про можливу підготовку та скоєння злочину.

Згідно з Інструкцією «Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», спеціальний слідчий експеримент є однією із форм контролю за вчиненням злочину, який може здійснюватися у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, та полягає у створенні слідчим та оперативним підрозділом відповідних умов в обстановці, максимально наближеній до реальної, з метою перевірки дійсних намірів певної особи, у діях якої вбачаються ознаки тяжкого чи особливо тяжкого злочину, спостереження за певних процесуальних умов [25].

До основних рис спеціального слідчого експерименту належать:

- 1) його застосування потребує певних процесуальних умов;

2) він відтворює явище не повністю, а лише деякі умови, за яких відбувалися події або мали місце факти, що цікавлять слідчого та оперативного працівника [26].

Враховуючи психологічні особливості проведення слідчого та оперативного експерименту та їх спільні риси зі спеціальним слідчим експериментом, вважаємо можливим визначити його психологічну модель, основні психологічні особливості підготовки та проведення.

Підготовка до проведення спеціального слідчого експерименту вимагає від його учасників (слідчий та за його дорученням працівники оперативних підрозділів – п. 6 ст. 246 КПК) та ініціаторів (прокурор – ст. 271 КПК) формування моделі майбутнього способу дій ініціатора експерименту та відповідної ролі поведінки джерела впливу по відтворенню контрольованих або керованих умов, які б не допускали елементів провокації і не ініціювали злочинну поведінку об'єкта спеціального слідчого експерименту. Зазначене зумовлюється такою характеристикою вимог до змісту інформаційних чинників впливу та способів їх доведення фігуранту:

1. Інформаційний зміст чинників впливу нерозривно пов'язаний із версією спеціального слідчого експерименту; він не повинен обмежувати дії фігуранта, лишати його можливостей задовольняти правомірні потреби; разом з тим фрагменти інформації такого змісту можуть торкатися певних проблемних питань щодо умов реалізації фігурантом прихованої протиправної діяльності, яку він за версіями, ймовірно, виконує або може виконувати.

2. Інформаційні чинники впливу можуть бути природно зумовлені об'єктивною необхідністю втручання адміністративних дій (наприклад діями посадових осіб – шляхом надання керівних вказівок, розпоряджень, наказів, приписів тощо) в оточення об'єкта негласної слідчої дії та можуть вплинути на процес досягнення ним протиправної мети.

3. Зміст інформаційних чинників впливу повинен стати предметом оцінки об'єкта експерименту і відображати фрагментарну інформацію про події, обставини, які ймовірно є об'єктами його протиправних спрямувань та обізнаності. За задумом експерименту, зміст чинників впливу розрахований на асоціативне сприйняття об'єктом (за контрастом, схожістю, суміжністю, "деталізацією", "перефразуванням", "наочністю") та створення таким чином передумови до виникнення:

- ситуації несподіваності, раптовості (звичайним ходом подій і новою інформацією про зміни, яка може вплинути на реалізацію прихованих потреб);
- ситуації невизначеності (недостатності даних для прийняття рішення);
- ситуації невідповідності (старими теоретичними знаннями і новими соціальними фактами);
- ситуації конфлікту (умови якої мають умовно-утруднюючий або характер сприяння, за умов відсутності необхідних засобів або часу).

4. Для дотримання чистоти експерименту та недопущення провокації при доведенні змісту інформаційних чинників впливу до об'єкта будь-які примусові або заохочувальні дії, що можуть спонукати його до протиправної діяльності, заборонені.

5. Зміст факторів впливу повинен передбачати природну легендованість, що відповідала би вимогам стійкості та переконливості.

Практика слідчої діяльності використовує такі способи або тактичні прийоми введення інформаційних чинників впливу, які можуть забезпечити вірогідність їх асоціативного сприйняття та актуалізації об'єктом негласної слідчої дії:

- доведення до фігуранта повідомлення про обстановку і умови, у яких йому надалі необхідно буде діяти (напр.: повідомлення про арешт співучасника; про приховані контакти його близьких із працівниками правоохоронних органів; неупереджене для об'єкта справи повідомлення про інформацію, яка є вкрай важливою для співучасників злочину і може сприяти активній протидії кримінальному судочинству, і т. ін.);

- демонстрація в оточенні об'єкта фрагментарної інформації, що окреслює певні значущі проблеми, які, за версіями, є об'єктом злочинних спрямувань;

- імітація певної вербальної ситуації між двома суб'єктами в оточенні фігуранта з проблемних питань, сутність яких для останнього є невідомою, але зміст спілкування містить фрагментарну інформацію про вірогідний предмет прихованого інтересу фігуранта. Може вживатися при виявленні корумпованих осіб, які сприяють злочинній діяльності;

- демонстрація особою (джерело впливу з рольовою поведінкою) певних потенційних можливостей реалізації злочинних намірів об'єкта спеціального слідчого експерименту, які йому не вдається здійснити;

- інсценування певної події, обстановки, що має значення для реалізації злочинних інтересів;

- неупереджена (за відсутності ознак взаємообізнаності та взаємоузгодженості дій джерела впливу до намірів фігуранта) імітація певної поведінки особи, у тому числі протиправної, в оточенні об'єкта негласної слідчої дії.

При реалізації задуму спеціального слідчого експерименту відтворені умови впливу не повинні провокувати фігуранта справи до здійснення протиправних дій.

Ми згодні з представниками психологічної та юридичної науки, які виділяють такі критерії допустимості засобів психологічного впливу при здійсненні слідчого експерименту: 1) такий вплив не може бути спрямований на примушування особи, показання якої перевіряються, до участі в перевірці її показань на місці; 2) вплив не повинен обмежувати самостійність дій цієї особи при демонстрації обстановки і окремих дій; 3) не допускається передача їй інформації навісного характеру [27, с. 197]. Вони повною мірою стосуються і спеціального слідчого експерименту.

В умовах правомірного впливу ініціювати визначену поведінку, у тому числі протиправну, може тільки сам фігурант. Для цього при реалізації експерименту необхідно уникати двостороннього суб'єктивного зв'язку між джерелом впливу та фігурантом на вчинення будь-яких дій, зокрема протиправних або злочину. Так, вербальні пропозиції об'єкту негласної слідчої дії щодо здійснення ним протиправних дій або тих, які передбачені

діями підбурювача або пособника (умовляння, погрози, примус, шантаж, підкуп, надання допомоги при взаємній обізнаності та домовленості на вчинення злочину), свідчать про встановлення двостороннього суб'єктивного зв'язку та спрямованості умислу співучасників на вчинення злочину. Уникнення такого зв'язку при реалізації задуму спеціального слідчого експерименту вимагає від джерела впливу дотримуватися розробленої рольової поведінки. Така поведінка складає неупереджену, без взаємної узгодженості (згоди та домовленості), демонстрацію інформації про події, явища, що можуть ставати тільки для об'єкта справи значущими в реалізації ймовірних посягань.

Для реалізації експерименту існування вірогідного одностороннього суб'єктивного зв'язку між джерелом впливу та об'єктом справи не відтворює складу провокації. Зокрема, у процесі наглядно-демонстраційного введення контрольованих чинників впливу, при вірогідному односторонньому суб'єктивному зв'язку ініціатора експерименту, відтворені події не можуть спонукати об'єкта справи до вчинення протиправної поведінки, злочину. У таких умовах об'єкт справи діє самостійно. Разом з тим такі умови експерименту не повинні створювати ситуацію та ставати через дії ініціатора експерименту наслідками тих протиправних об'єктивних дій, які нібито вчинив сам фігурант, зокрема штучно створювати докази причетності останнього до предметів злочинних посягань (наприклад шляхом підкидання до власного одягу, житла, робочого місця фігуранта предметів, обіг яких заборонений законодавством, після чого останнього захоплюють на "гарячому"; вчиняти дії та підтасовувати протиправні факти, до яких насправді останній не мав відношення).

Небезпека виникнення спільного умислу та співучасті може поставати після вербальної комунікації джерела впливу і фігуранта, коли останній розкриється у своїх намірах перед джерелом впливу. Після взаємної обізнаності щодо причетності об'єкта справи до протиправної діяльності будь-яке узгоджене сприяння (дієва допомога, порада) джерела впливу у підготовці до злочину за згодою, домовленістю з фігурантом зумовлює настання взаємної узгодженості дій вже співучасників на вчинення злочину.

При існуванні лише взаємної обізнаності джерела впливу і фігуранта спільного умислу та причинного зв'язку здійснення злочину ще немає, оскільки відсутня взаємна узгодженість і насамперед вольовий момент умислу до наступних дій. Так, джерело впливу, вступаючи у контакт з особою, яка має наміри або готується до вчинення злочину, і навіть проявляючи солідарність з нею у розмовах, не підлягає кримінальній відповідальності!, оскільки висловлювання злочинних намірів або участь у їх обговоренні не утворюють кримінально-карного діяння. У разі взаємної обізнаності про приховані протиправні наміри фігуранта будь-який натяк джерела впливу, що містить фрагментарну інформацію про об'єкт посягань, з акцентуванням уваги на неможливості вчинення протиправних дій, формує певну психологічну узгодженість на вчинення злочину, а отже і вольовий момент умислу на вчинення злочину, що вже не є експериментом.

Взаємна узгодженість джерела впливу і фігуранта передбачає взаємні

способи власних дій, наприклад пособництва для досягнення злочинної мети. Неприховане бажання джерела впливу здійснити протиправні дії для фігуранта формує вольовий момент умислу у діях вже співучасників на вчинення злочину, зумовлює домовленість та наступне рішення об'єкта справи і таким чином унеможливорює реалізацію експерименту. Будь-яке прохання, звернення та інша подібна дія до об'єкта негласної слідчої дії вчинити певні дії або прийняти однозначне рішення необхідно розцінювати як вплив на його волю.

Рольова поведінка джерела впливу у такому разі стає умовами та обставинами для здійснення злочину фігурантом, а не тими передумовами, що передбачають вільний вибір реагування останнього.

Зважаючи на це, незалежно від стану взаємної обізнаності, уникаючи взаємної узгодженості та вольового моменту умислу у рольовій поведінці джерела впливу при вербально-демонстраційному або наглядно-демонстраційному способі введення інформаційних чинників впливу, їх зміст може містити фрагментарну інформацію, яка вірогідно буде врахована фігурантом для реалізації прихованих намірів. Це дає змогу більш цілеспрямовано підбирати та відтворювати зміст факторів впливу для отримання об'єктивних результатів реагування фігуранта, які дозволять викрити приховані елементи його поведінки.

Коли ми говоримо, що зміст інформаційних чинників впливу тільки ймовірно може бути використаний об'єктом експерименту, то ініціатор експерименту, як і джерело впливу, не повністю обізнані у механізмі його злочинної поведінки, а отже, говорити про взаємну узгодженість у такому разі неможна, у цьому випадку спеціальний слідчий експеримент є правомірним.

При наглядно-демонстраційному способі введення інформаційних чинників впливу, за умов відсутності спільності умислу на вчинення злочину, протиправної діяльності, поведінка фігуранта лишається вільною за будь-яких зовнішніх обставин та чинників, включно і в умовах експериментального впливу, коли фігурант власною волею вирішує напрямок та зміст своєї поведінки. Його поведінка не визначається впливом інших осіб з такою ж неминучістю, як наслідок причиною.

При цьому слід враховувати, що процес вибору форми впливу на об'єкт негласної слідчої дії може передбачати: моделювання психологічних умов (об'єктів для злочинних зазіхань), при зіткненні з якими особа, підозрювана в здійсненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, постане перед добровільним вибором здійснення тих чи інших дій. При цьому не бажано створювати в ході експерименту умов, у яких фігурант вчинить протизаконні дії, які він не зробив би за інших обставин; вербального контакту з об'єктом негласної слідчої дії з доведення до нього обставин, що вимагають вибору здійснення чи нездійснення протиправних дій; вербального контакту із фігурантом для уточнення характеру чинених ним дій, спрямованості наміру і т. ін.

**Висновки.** Отже, при проведенні спеціального слідчого експерименту інформаційно-психологічні чинники впливу не повинні мати на меті вчинення злочину та ініціювати злочинну поведінку об'єкта експерименту,

в тому числі у процесі втручання в уже розпочату реалізацію ним злочинного умислу. Їх зміст може лише засвідчувати зовнішні події та факти, що об'єктивно будуть пов'язані із вірогідною діяльністю об'єкта дії.

Зокрема:

1. Демонстраційне введення інформаційних чинників впливу в оточення об'єкта негласної дії, що містять вірогідний елемент значущості згідно з висунутими версіями, без акцентування його уваги у вербальній або невербальній формі на вчинення протиправної поведінки. Такі чинники підбираються чи відтворюються у полі зору фігуранта і при вербальному спілкуванні мають цілком нейтральний характер.

2. Вірогідний елемент значущості в інформаційних чинниках впливу має легітимну або правомірну мету його демонстрації джерелом впливу, який водночас може бути використаний фігурантом для реалізації прихованих нелегітимних потреб. У даному випадку необхідно виходити із того, що фігурант повинен усвідомлювати легітимний або неупереджений до його прихованої діяльності інформаційний характер чинників впливу.

3. Зміст та спосіб уведення інформаційних чинників впливу:

- не повинні впливати на свободу вибору реагування об'єкта дії, включно і його права добровільної відмови від доведення злочину до кінця;
- не повинні принижувати честі та гідності фігуранта, створювати стан непереборної сили або загрозливого становища для життя та здоров'я його учасників, а також штучної підробки доказів здійснення злочину;
- не повинні примушувати (зобов'язувати) та спонукати (заохочувати) до протиправної поведінки фігуранта, створювати відчуття упевненості та необхідності в її здійсненні.

4. Відсутність ознак суб'єктивної сторони спільності співучасті; сприятлива зумовленість зовнішніх обставин до вчинення злочину буде мати взаємоузгоджений характер тільки у випадку двостороннього суб'єктивного зв'язку. Зокрема, дії ініціатора спеціального слідчого експерименту, які опосередковані через вербальну рольову поведінку джерела впливу з фігурантом, не повинні містити взаємної узгодженості на досягнення прихованих протиправних намірів та взаємного передбачення результатів дій останнього, крім того, будь-якої домовленості з ним, а також схиляння джерела впливу на реалізацію конкретних протиправних намірів і вчинення певних дій.

5. Інформація, яка доводиться до об'єкта спеціального слідчого експерименту конкретним джерелом впливу, не містить способів підбурення та акцентування уваги на реалізацію злочину.

#### ***Бібліографічні посилання***

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. №4651-VI // Голос України. – 2012. – № 90-91.
2. Справочное руководство по уголовному судопроизводству [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polis.osce.org/library /f/3071/1897/OSCE- AUS-SPM-3071-RU>
3. Бандурка А.М. Новый Уголовно-процессуальный кодекс более европейский (Основные изменения) // Городской дозор. – 2012. – 2 сент.
4. Банчук О.А. 5 недоліків проекту нового Кримінально-процесуального кодексу



[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Politics/40984>.

5. Боняк В.О. Щодо відповідності проекту Кримінального процесуального кодексу України Основному закону // Науковий вісник ДДУВС: зб. наук. праць. – 2012. – № 1. – С. 61–68.

6. Варава В.В. Концепт інституту негласних слідчих дій у контексті нового кримінального процесуального законодавства України / В.В. Варава/ Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 21 верес. 2012 р.). – Дніпропетровськ, 2012.

7. Водько М. П. Гармонізація кримінально-процесуальних і оперативно-розшукових правових норм у проекті нового КПК України / М. П. Водько // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 1. – С. 197–201.

8. Глушков В.О. Актуалізація проблеми вдосконалення законодавства України про оперативно-розшукову діяльність В.О. Глушков // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2 (6). – С. 42-50.

9. Грошевий Ю.М. Шляхи вдосконалення судоустрою та судочинства України / Ю.М. Грошевий // Науковий вісник ДДУВС: зб. наук. праць. – 2009. – № 4. – С. 193-203, 193-194.

10. Лобойко Л.М. Реформування кримінально-процесуального законодавства в Україні (2006–2011 роки). Частина 1. Загальні положення і досудове провадження : монографія. – К., 2012. – 288 с.

11. Меживой О.В. Роль оперативного експерименту в тактичному арсеналі оперативних підрозділів ОВС України / О.В. Меживой // Південноукраїнський правничий часопис : науковий журнал. – Одеса, 2009. – № 4. – С. 239-242.

12. Мовчан А.В. Співвідношення термінів „оперативно-розшукові заходи” та „негласні слідчі (розшукові) дії” / А.В. Мовчан/ Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 21 верес. 2012 р.). – Дніпропетровськ, 2012. – 248 с.

13. Скулиш Є. Негласні слідчі (розшукові) дії за кримінально-процесуальним законодавством України / Є. Скулиш // Вісник Нац. акад. прокуратури України. – 2012. – № 2. – С. 15–23.

14. Черков В. О. До питання про співвідношення оперативно-розшукової діяльності й негласних слідчих (розшукових) дій за проектом нового КПК України / В. О. Черков, О. М. Чистолінов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.corp.lduvd.lg.ua/d120106.html>

15. Негласні слідчі (розшукові) дії: курс лекцій / за заг. ред. Д.Й. Никифорчука. – К., 2012.

16. Речицький В.В. Висновок щодо відповідності положень проекту Кримінально-процесуального кодексу України вимогам чинної конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1330943011>.

17. Сліпченко В.І. Перспективи реформування оперативно-розшукової діяльності (в контексті розробки нового КПК України) / В.І. Сліпченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://corp-lguvd.lg.ua/d120108.html>.

18. Бараненко Б.І. Психологія оперативно-розшукової діяльності. Загальна частина. – Луганськ, 2003.

19. Медведєв В.С. Кримінальна психологія. – К., 2004.

20. Тимченко А.В., Христенко В.Е. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности. – Х., 2004.

21. Берназ В.Д. Психология как средство решения задач следственной деятельности: монография. – Одесса, 2003.

22. Коновалова В. О. Юридична психологія: Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько. — К., 2004.

23. Рудік В.М., Шинкаренко І.О. Використання оперативного експеримента для вирішення завдань оперативно-розшукового забезпечення кримінального судочинства : метод. рекомендації. – Дніпропетровськ, 2006.

24. Меживой О.В. Використання у кримінальному судочинстві результатів проведення оперативних комбінацій підрозділами ОВС України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. В. Меживой. – Донецьк, 2012.

25. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні / наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16 листопада 2012 року №№ 114/1042/516/936/16875/5.

26. Корчовий М.М. Контроль за вчиненням злочину : лекція (т. 9) з негласних слідчих дій (за заг. ред. Д.Й. Никифорчука). – К., 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.naiu.kiev.ua/osvitamvs/index.php/kurs-lektsij-z-z-neglasnikh-slidchikh-dij>.

27. Бобченко Н. Основи загальної та юридичної психології: курс лекцій / Н. Бобченко, В. Бойко, І. Жолнович, І. Когутич; за ред. В. Т. Нора. – К., 2011.

**Шинкаренко І.А. Психологические основы и правовые требования законности осуществления специального следственного эксперимента.** Освещены проблемы психологического обеспечения негласного следственного действия – специального следственного эксперимента. Определены требования к психологической подготовке проведения эксперимента, психологические факторы влияния на объект эксперимента, правовые условия достижения цели эксперимента, способы или тактические приемы доведения информационно-психологических факторов влияния, психологические требования к ролевому поведению лица влияния и правовые условия законности осуществления негласного следственного действия.

---

*Ключевые слова: негласные следственные действия, формы контроля за совершением преступления, специальный следственный эксперимент, психологические факторы, правовые условия, психологическое влияние.*

---

**Shynkarenko I.O. Psychological basis and legal requirements of legality of the special investigative experiment.** The paper highlights the problem of psychological support of undercover investigative action – special investigative experiment. The author defined the requirements for the psychological preparation of the experiment and the following factors influence the object of the experiment, the legal terms of the goal of the experiment, the methods and tactics of informational-psychological factors of influence the psychological requirements for role-behavior of individuals and legal issues that impact the legality of the undercover investigative action.

Solving problems determined by the aim of this article allowed to obtain a model of psychological support and legal conditions for the realisation of special investigative experiment.

Holding special investigative experiment concentrates on that information and the impact of psychological factors should not be aimed at initiating the offense and the criminal behavior of the object of the experiment, including during the intervention has begun implementing his criminal intent. Their meaning can only witness external events and facts objectively likely to be associated with the probable work of object's action.

The probable significance of the element in the information factor influencing a legitimate or lawful purpose of his demonstration source of influence, who is also a defendant can be used to implement hidden illegitimate purposes. No symptoms subjectively community participation ; conditionality favorable external circumstances to commit a crime will be mutually character only in the case of bilateral subjective communication. In particular, the actions of the initiator of special investigative experiment are mediated by verbal role behavior influence the source of a defendant must have no consistency to achieve hidden wrongful intent prediction results and mutual action of the latter, in addition, any arrangement with him, and worship of source impact on the realisation of specific wrongful intent and perform certain actions.

**Keywords:** *undercover investigational action, control forms after the commitment of crime, special investigation experiment, psychological factors, legal terms, psychological influence.*

*Надійшла до редакції 05.02.2013*

**М.М. Єфімов**

викладач

(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985

## **ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ ХУЛІГАНСТВА ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ**

Досліджено деякі аспекти криміналістичної характеристики хуліганства. Розглянуто обстановку вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики хуліганства, а також її зв'язок з іншими елементами.

**Ключові слова:** хуліганство, громадський порядок, криміналістична характеристика, обстановка вчинення злочину.

**Постановка проблеми.** Дослідження обстановки вчинення хуліганства повинно бути однією з важливих дій працівників правоохоронних органів. Адже в подальшому воно забезпечує усунення причин та умов вчинення злочинів, їх можливих проявів у схожих умовах тощо. Відомості про обстановку вчинення хуліганства як елемента криміналістичної характеристики дозволяють виокремити ті відомості, що потрібні для організації найбільш продуктивного збирання та дослідження доказової інформації. А це, у свою чергу, сприяє швидкому та ефективному розкриттю та розслідуванню злочинів досліджуваної категорії.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Серед науковців, які в своїх роботах розглядали питання обстановки вчинення злочину, слід назвати таких: В.В. Агафонов, В.П. Анциферов, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.О. Возгрін, А.Ф. Волобуєв, А.В. Іщенко, О.М. Колесніченко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, М.І. Панов, М.І. Порубов, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько, О.Г. Філіппов, М.П. Яблоков та інші. У свою чергу, обстановку вчинення хуліганства досліджували Ю.А. Віленський, В.П. Власов, В.І. Захаревський, А.О. Крикунов, В.В. Налуцишин, О.І. Овчаренко, Г.І. Піщенко та інші. Але в їх роботах обстановка вчинення хуліганства як елемент криміналістичної характеристики тільки згадувалася, а докладно досліджувалася лише з кримінально-правової чи кримінологічної точки зору. Потрібно зазначити, що наше дослідження є комплексним підходом до вивчення обстановки вчинення хуліганства крізь призму вивчення різних думок науковців та емпіричного матеріалу.

**Метою** даної статті є дослідження обстановки вчинення злочину як елемента криміналістичної характеристики хуліганства, а також визначення її взаємозв'язків з іншими елементами.

Для вирішення зазначеної мети, автором поставлені такі завдання:

- 1) дослідивши обстановку вчинення хуліганства сформулювати її загальну характеристику;
- 2) визначити взаємозв'язки обстановки вчинення злочину з іншими елементами криміналістичної характеристики хуліганства.

**Виклад основного матеріалу.** Важливим елементом криміналістичної характеристики хуліганства є обстановка вчинення злочину. Ми погоджуємося з В.Ю. Шепітьком, який її визначає як частину матеріального середовища, що містить, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні взаємовідносини між ними [8, с. 184]. Також до ознак обстановки, про що зазначає О.М. Колісниченко, належать ознаки речового середовища, в якому вчиняється злочин, та його об'єктивні умови [5, с. 41].

Тобто обстановка місця вчинення злочину – це частина матеріального середовища, в якому вчиняється злочин. Вона, як наголошує Ен Рул, своїми деталями, різними фрагментами розкриває сутність вчиненого злочину, вказує на особливості способу вчинення злочину та особи злочинця [11, с. 15]. Саме в цьому й полягає важливість дослідження обстановки вчинення злочину. Адже її криміналістичні ознаки можуть мати взаємозумовлені зв'язки з іншими елементами криміналістичної характеристики.

Обстановка вчинення злочину у криміналістиці об'єднує ряд елементів (час, місце тощо), що мають значення для повного дослідження події злочину. У свою чергу, послідовний розгляд усіх складових обстановки вчинення злочину, передбаченого ст. 296 КК України, надасть змогу більш точно побудувати її цілісну систему.

Спочатку розглянемо місце вчинення злочину. Хуліганство, як правило, вчиняється у громадському місці. Це твердження є прикладом не тільки практичного, а й правового висвітлення цього суспільно небезпечного діяння. Адже хуліганство як злочин за родовим об'єктом посягає на громадський порядок, а в диспозиції ст. 296 КК України чітко передбачено, що хуліганство – це «...грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом» [7].

Потрібно мати на увазі, що в законі відсутня вимога, стосовно якої місце вчинення хуліганства повинно бути громадським. Тобто вчинення злочину, передбаченого ст. 296 КК України, здебільшого в громадських місцях є не причиною, а наслідком того, що дане діяння посягає на певні суспільні відносини.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення», «...під громадським місцем мається на увазі частина будь-якої будівлі, споруди, яка доступна або відкрита для населення вільно, за запрошенням, або за плату; постійно, періодично або час від часу. У тому числі це під'їзди, а також підземні стадіони, переходи» [3]. Під цим поняттям слід розуміти будь-яке місце, що є в загальному користуванні усіх членів суспільства і яке можуть відвідувати люди незалежно від їх статусу чи наявності дозволу.

Однак з цього правила є винятки. По-перше, існують громадські місця, прохід у які пов'язаний з певними матеріальними затратами (наприклад, стадіони, театри, кінотеатри, спортивні комплекси). Але і в цьому випадку коло осіб, що перебувають у даному місці, не визначено задале-

гідь. На нашу думку, при проведенні футбольних матчів, під час яких нерідко вчиняються хуліганські дії, це є нагальною проблемою. Для її розв'язання можна використати досвід зарубіжних країн, у яких більшість квитків на матчі продається з занесенням паспортних даних осіб до загальної бази. Це надає змогу не лише встановити осіб, які могли вчинити хуліганські дії в певному секторі, а й визначити коло свідків даного діяння. Що ж до другого випадку, то тут не можна виключити з переліку громадських місць ті об'єкти, прохід на які пов'язаний з дотриманням певного пропускового режиму (наприклад, гуртожитки, підприємства тощо).

У руслі нашого дослідження необхідно визначитися з поняттям громадського транспорту. З цього приводу ми погоджуємося з О.І. Овчаренко, яка зазначає, що визначальною ознакою транспорту є його функціональність. Тобто в тому випадку, коли автобус рухається маршрутом, його салон вважається громадським місцем. У ситуації, коли автобус знаходиться в автопарку, його салон під категорію громадських місць не підпадає [9, с. 29]. У свою чергу, в постанові Пленуму Верховного Суду України визначено, що «за ознакою особливої зухвалості хуліганством може бути визнано таке грубе порушення громадського порядку, яке супроводжувалося, наприклад, ...тимчасовим припиненням ...руху громадського транспорту» [10].

Якщо класифікувати громадські місця залежно від часу доби та наявності людей, можна виділити універсальні й тимчасові. До універсальних слід віднести вулиці, сквери, площі тощо, а до тимчасових – театри, стадіони, громадський транспорт. Але помилково було б вважати, що хуліганство скоюється лише в громадських місцях. На практиці часто виникають випадки, коли хуліганство вчиняється в таких місцях, які до громадських не мають жодного відношення. Наприклад, це можуть бути безлюдна місцевість, нежилі будівлі та ін.

Хуліганські дії можуть вчинятися у безлюдних місцях, особливо тоді, коли винний вважає таким чином уникнути виявлення злочину і покарання. Тому, наприклад, знищення газонів, зривання афіш, пошкодження дерматину на дверях квартир у момент вчинення ні в кого не викликає почуття тривоги, збентеження, обурення через відсутність очевидців і потерпілих. Та тільки громадяни виявляють наслідки суспільно небезпечного діяння, одразу виникає великий спектр негативних емоцій. Подібні дії визнаються хуліганськими незалежно від того, вчинені вони публічно чи за відсутності людей, оскільки ними грубо порушується громадський порядок і проявляється явна неповага до суспільства.

Виходячи з вищезазначеного, місця вчинення хуліганства було класифіковано так: 1) місця загального користування – парки, вулиці, сквери тощо; 2) розважальні заклади – бари, кафе, дискотеки і т.п.; 3) спортивно-масові заклади – стадіони, спортивні комплекси, манежі; 4) місця проживання населення – квартири багатоповерхівок, приватні будівлі; 5) громадський транспорт – автобуси, трамваї, тролейбуси тощо; 6) місця культурного відпочинку – театри, кінотеатри; 7) інші місця – нежилі будівлі тощо.

Ця класифікація ґрунтується на результатах вивчення кримінальних справ, порушених за ст. 296 КК України. Їх аналізом встановлено, що міс-

цями вчинення хуліганства були: 1) місця загального користування – 32%; 2) розважальні заклади – 34%; 3) спортивно-масові заклади – 11%; 4) місця проживання населення – 5%; 5) громадський транспорт – 4%; 6) місця культурного відпочинку – 3%; 7) інші місця – 1%.

Розглядаючи час вчинення хуліганства, слід мати на увазі, що дана характеристика обстановки вчинення злочину не має значення для юридичної кваліфікації діяння. Тобто суспільно небезпечне діяння може бути кваліфіковане за ст. 296 КК України незалежно від часу доби, пори року тощо. Але з позиції криміналістичної характеристики час вчинення хуліганства досить важливий для встановлення суспільної небезпечності діяння, висунення та перевірки версій стосовно вчиненого злочину, а в деяких випадках – для встановлення певних осіб.

Час учинення злочину має кримінально-правове, процесуальне та криміналістичне значення. Останнє полягає в тому, що під час вчинення злочинів має місце певна вибірковість у часі дій злочинців. І хоча хуліганство – це здебільшого спонтанне діяння, але певні часові фактори також мають на нього вплив (велике скупчення людей з негативними емоціями під час проведення футбольного матчу тощо). Та одразу зазначимо, що хуліганство, про що доречно наголошує В.І. Захаревський, може вчинюватися у будь-який час доби [4, с. 14]. У свою чергу, О.Г. Філіппов та В.В. Агафонов зазначають, що частіше за все хуліганство скоюють у години відпочинку (з 18 до 24 години) [1, с. 213]. Однак вечірній та нічний час, в основному, свідчить про більш високий ступінь суспільної небезпеки хуліганства стосовно аналогічних дій, вчинених в інший час доби. Адже у вказаний час люди відпочивають після роботи, займаються підготовкою до наступного робочого дня, відвідують культурно-розважальні заклади тощо.

Вивченням кримінальних справ, порушених за ст. 296 КК України, нами встановлено, що показник вчинення даного злочину відповідно до часу доби є неоднорідним. З цього приводу можна навести такі дані: вранці вчиняються 2 % злочинів, вдень – 13 %, ввечері – 68 %, вночі – 17 %. Важливе значення має також характеристика дня тижня вчинення хуліганських дій: у вихідні дні вони складають 74 % випадків.

У свою чергу, О.І. Овчаренко доречно зазначає, що вечірній та нічний час доби має найбільшу цінність для людей, оскільки залежно від того, як вони його проведуть, залежить їхній настрій на наступну добу. Діти та підлітки також більш активні в даний час, у зв'язку з чим вони можуть отримати моральну травму від злочину, що вчиняється перед їх очима [9, с. 31]. Саме цим і зумовлена найбільш висока суспільна небезпека хуліганства, що вчинюється у вечірній та нічний час.

Проаналізувавши день тижня та час доби вчинення хуліганства, можна дійти висновку, що найбільша їх кількість припадає саме на вихідні дні та час відпочинку (тобто з 18 до 24 години). Відповідно, наслідки вчинення даного злочину – це перешкоджання нормальному відпочинку людей, протиставлення себе суспільним інтересам і, звичайно, грубе порушення громадського порядку.

Не менш важливою є пора року вчинення злочину, кваліфікованого за

ст. 296 КК України. Так, зазначені суспільно небезпечні діяння вчиняються: влітку – у 34 % випадків; восени – 30 %; взимку – 15 %; навесні – 21 %.

Отримані відомості можуть пояснюватися тим, що літо – сезон відпусток та канікул, тобто населення відпочиває, більше відвідує бари, дискотеки, перебуває на вулиці, що створює віктимні зони для вчинення хуліганських дій. Восени навчальні заклади наповнюються великою кількістю нових студентів, що зумовлює прояви самоствердження серед колективів шляхом вчинення різних дій, в тому числі і хуліганських. Взимку літні кафе, дискотеки, бари не працюють, на вулицях та подвір'ях також не можна довго перебувати, тому кількість даних злочинів суттєво зменшується. Навесні знову активізується проведення відпочинку на відкритих місцевостях з великою кількістю людей, що, у свою чергу, викликає збільшення проявів хуліганських дій.

Важливою характеристикою злочину, передбаченого ст. 296 КК України, є визначення проміжку часу, що витрачається особою на його вчинення. З цього приводу В.П. Анциферов зазначив, що обов'язковими елементами криміналістичних характеристик злочинів є сукупності відомостей, що характеризують місце, тривалість (час), обстановку тощо [2, с. 45]. Тривалість вчинення хуліганства має значення з кількох позицій: по-перше, визначення тривалості суспільно небезпечного діяння необхідне для його розмежування з дрібним хуліганством, за яке встановлено адміністративну відповідальність; по-друге, для оцінки дій особи злочинця в суді, оскільки з її збільшенням відповідно зростає суспільна небезпечність і подовженість порушення громадського порядку (наприклад, нанесення одного удару при вчиненні хуліганських дій чи тривала бійка, довготривале висловлення в нецензурній формі тощо).

Так, наприклад, 7 жовтня 2007 р. близько 22 год. 30 хв. гр. С., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, у приміщенні гуртожитку ДУПЦ-2 в м. Дніпропетровську підійшов до кімнати № 84 та з хуліганських мотивів, грубо порушуючи громадський порядок з винятковим цинізмом, почав нецензурно лаятися, бити у двері та викликати з кімнати гр. Г. Це тривало протягом 15 хвилин, за цей час було порушено спокій інших мешканців гуртожитку. Після того як гр. Г. вийшов у коридор, гр. С. не припинив злословити та почав його принижувати. Приблизно через 5 хвилин гр. С. попросив у гр. Г. 5 гривень, взяв їх та, не припиняючи лаятись, пішов [6].

Обстановка вчинення хуліганства також, як правило, характеризується накопиченням людей, нерідко відсутністю поблизу постів міліції, представників громадськості. У зв'язку з цим ступінь грубого порушення порядку також потребує уточнення, адже він залежить від багатьох чинників. До них можна віднести: тривалість хуліганських дій, місце і час їх учинення, кількість людей, на яких вони спрямовані, вік і стать, стан здоров'я потерпілих тощо.

Хуліганство, що вчинюється під час проведення футбольних матчів, яскраво демонструє вплив обстановки вчинення цього злочину на особу злочинця. Має місце велике скупчення людей, викид негативних емоцій, зустріч протилежних інтересів уболівальників, у багатьох випадках – алко-

гольне сп'яніння учасників даного діяння. Як наслідок, через незначні приводи маємо грубе порушення громадського порядку, що здебільшого супроводжується особливою зухвалістю (насильством із нанесенням потерпілій особі побоїв або заподіянням тілесних ушкоджень, знуцанням над нею, знищенням чи пошкодженням майна, зривом масового заходу тощо), а в деяких випадках і винятковим цинізмом – оголенням різних частин тіла, проявом грубої непристойності і т. ін.

Також потрібно зазначити, що нашим дослідженням встановлено залежність між часом вчинення хуліганства, місцем і обстановкою вчинення злочину, а також місцем проживання злочинця. Так, з 18 до 24 години найбільш часто вчиняються хуліганські дії: на вулицях, площах, подвір'ях – 42%; у барах, кафе, дискотеках – 28%; квартирах, гуртожитках – 9%. Не можна оминати увагою і стадіони під час проведення футбольних матчів – у визначений час там вчиняється 18% даних злочинів. У свою чергу, вночі (з 0 до 6 години) хуліганство здебільшого вчиняється на дискотеках, у барах (84%), що пояснюється великим скупченням людей, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння. За нашими даними, місце вчинення злочину відповідало району проживання злочинців у 79% випадків; співпадало з місцем проживання в квартирі, будинку, гуртожитку – 8%; не пов'язане з місцем проживання – 13%.

Вчинення хуліганства у певний час у багатьох випадках дозволяє висунути та перевірити версію про те, чи належить злочинець до певної категорії осіб. Наприклад, якщо хуліганство було вчинене у вечірній час особою у стані алкогольного сп'яніння, ймовірно, вдень дана особа працює, має схильність до вживання алкогольних напоїв, вживала їх перед вчиненням суспільно небезпечного діяння і може проживати в даній місцевості. Також момент вчинення хуліганських дій можна зіставити з розкладом руху громадського транспорту і, як наслідок, визначити можливість прибуття особи злочинця на ньому.

**Висновки.** Підводячи підсумки, слід зазначити, що було досліджено обстановку вчинення хуліганства як елемент криміналістичної характеристики, а також розглянуто її складові. Місце вчинення злочину розподілено на такі категорії: 1) місця загального користування – парки, вулиці, сквери тощо; 2) розважальні заклади – бари, кафе, дискотеки і т.п.; 3) спортивно-масові заклади – стадіони, спортивні комплекси, манежі; 4) місця проживання населення – квартири багатоповерхівок, приватні будівлі; 5) громадський транспорт – автобуси, трамваї, тролейбуси тощо; 6) місця культурного відпочинку – театри, кінотеатри; 7) інші місця – нежилі будівлі. Час вчинення хуліганства вирізняється тим, що досліджуваний злочин у більшості випадків вчиняється ввечері з 18 до 24 години у вихідні дні. Обстановка також характеризується накопиченням громадян, проведенням масових заходів (футбол, хокей), відсутністю поблизу постів міліції, представників громадськості.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Агафонов В.В. Криміналістика: посібник для здачі екзамена / В.В. Агафонов, А.Г. Филиппов. – М., 2006.
2. Анциферов В.П. К вопросу структуре криминалистических характеристик



преступлений. Вопросы совершенствования криминалистической методики: сб. науч. трудов МВД СССР / В.П. Анциферов. – Волгоград, 1991.

3. Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення: Закон України від 22.09.2005 року.

4. Захаревский В.И. Характеристика и методы разрешения следственных ситуаций по делам о хулиганстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. / В.И. Захаревский. – М., 1990.

5. Колесниченко А.Н. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособ. / А.Н. Колесниченко, В.Е. Коновалова. – Х., 1985.

6. Кримінальна справа № 1-27/08. – Архів Красногвардійського районного суду м. Дніпропетровська, 2008 р.

7. Кримінальний кодекс України від 2001 року.

8. Настільна книга слідчого: наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 2007.

9. Овчаренко Е.И. Доказывание по уголовным делам о хулиганстве (досудебное производство): науч.-практ. пособие / под ред. А.В. Гриненко. – М., 2006.

10. Про судову практику в справах про хулиганство: постанова № 10 Пленуму Верховного Суду України від 22.12.2006 р.

11. Ann Rule. A rage to kill and other true cases. – New York, 1999.

**Ефимов Н.Н. Обстановка совершения хулиганства как элемент криминалистической характеристики.** Исследованы некоторые аспекты криминалистической характеристики хулиганства. Рассмотрена обстановка совершения преступления как элемент криминалистической характеристики хулиганства, а также ее связь с другими элементами.

**Ключевые слова:** хулиганство, общественный порядок, криминалистическая характеристика, обстановка совершения преступления.

**Yefimov M.M. Condition of committing hooliganism as a part of its forensic description.** The article is about some aspects of forensic description of hooliganism. The author consider the situation of committing a crime as a part of forensic description of hooliganism and its relation with other elements.

An important element of forensic description of hooliganism is a condition of crime commitment. Condition crime scene - is a part of the material environment in which a crime is being committed. It by its parts, various fragments reveals the essence of the offense indicates particular way of offense and offender. Therein is the importance of the study of crime situation. Because of forensic evidence may have inter- relationships with other elements of forensic description.

In researchers' works the committing hooliganism situation as a part of forensic description has only been mentioned and studied in detail only with the criminal legal or criminological perspectives. It should be noted that this study is a comprehensive approach to the study of committing hooliganism situation in the light of studying scholars' different opinions and empirical material.

Research of committing hooliganism situation should be one of the most important actions of law-enforcement officers. After all, it provides further eliminate causes and conditions of crime and their possible manifestations in similar conditions and so on. For information about the situation of committing hooliganism as part of forensic description can provide as much information as necessary for the collection of the most productive research and evidence-based information. This, in turn, promotes fast and effective detection and investigation of crimes of analyzed category.

The situation of committing a crime in criminalistics combines a number of elements (time, location etc.) that are important for a full investigation of a crime. In turn, consistent review of all components of the condition of commitment an offense under art. 296 of the Criminal Code of Ukraine, will allow more accurate build of an integrated system.

**Keywords:** hooliganism, public order, forensic description, condition of a crime commitment.

Надійшла до редакції 25.01.2013

**М.О. Заремба**

здобувач

(*Національна академія внутрішніх справ*)

УДК 343.1/37

## **ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВ ПРО ФІКТИВНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО**

Розглянуто проблеми розслідування фіктивного підприємництва в Україні. Нада-  
но кримінально-правову та криміналістичну характеристику цього злочину.

**Ключові слова:** *фіктивне підприємництво, розслідування, докази.*

**Постановка проблеми.** Проведення реформування соціально-  
економічних відносин, окрім значних позитивних перетворень, призвело до  
численних зловживань у сфері господарської діяльності сучасної України.  
Легальні інструменти ринкової економіки почали широко використовуватися  
з метою протиправного збагачення окремих верств населення.

Саме тому в умовах розвитку ринкової економіки забезпечення нале-  
жної охорони фінансової системи держави від злочинних посягань набуває  
особливої актуальності. Учасниками таких посягань є фіктивні підприєм-  
ницькі структури, які постають знаряддям вчинення цілої низки корисли-  
вих злочинів: ухилення від сплати податків, контрабанди, шахрайства з фі-  
нансовими ресурсами та ін. Діяльність таких структур заподіює державі  
багатомільйонних збитків у формі відтоку коштів із офіційного обігу в ті-  
ньовий та за кордон. До того ж у результаті функціонування розгалуженої  
мережі фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності та їх високооргані-  
зованих неформальних об'єднань щорічно зазнає значних втрат велика кі-  
лькість громадян та юридичних осіб.

Сьогодні механізм створення і подальшого використання фіктивних  
підприємств продовжує невпинно удосконалюватися, що потребує засто-  
сування адекватних засобів стратегічного і тактичного порядку боротьби з  
фіктивним підприємництвом, розробки відповідних наукових рекоменда-  
цій, а також подолання наявних прогалин і недоліків у сфері регулювання  
таких відносин.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної про-  
блеми.** Значний вклад у розвиток теорії і практики розкриття та розсліду-  
вання економічних злочинів, зокрема фіктивного підприємництва, зробили  
такі вчені, як В.Т. Білоус, А. Ф. Волобуєв, В.І. Василичук, Л.М. Дудник,  
В.В. Лисенко, Д.Г. Мулявка, В.К.Шкарупа та інші, що створило значне нау-  
кове підґрунтя для подальших досліджень. Але варто звернути увагу на те,  
що цілий ряд важливих для теорії кримінального процесу та правоохоронної  
практики напрямів цієї проблеми продовжують залишатися недосліджени-  
ми. Більшість науковців розглядає кримінально-процесуальні проблеми фік-  
тивного підприємництва лише у межах загального класу економічних зло-  
чинів. Саме тому **метою** написання статті є виявлення існуючих проблем  
розслідування фіктивного підприємництва в Україні, а також пропонування

можливих шляхів їх вирішення.

**Виклад основного матеріалу.** Фіктивне підприємництво – новий вид злочинних посягань у сфері економіки України. Як суспільно небезпечне явище, воно виникло практично одночасно з появою підприємницької діяльності. Фіктивне підприємництво, у свою чергу, проявлялося, видозмінювалося та набувало нових форм злочинної діяльності залежно від державно-правового регулювання підприємництва.

В українському радянському законодавстві вперше термін „фіктивний” (слово „фіктивний” походить від латинського *fictio* – вигадка, нереальне, неправильне, хибне, вигадане з певною метою, а також від французького *fictif* – вигаданий, недійсний, який насправді не існує [1, с. 936]) з’явився у кримінальному кодексі УРСР у 1927 році. За статтею 135-2 КК УРСР (1927 р.) встановлювалася кримінальна відповідальність за утворення приватного підприємництва у формі фіктивного кооперативу.

Практика діяльності правоохоронних органів свідчить, що шахрайство з фінансами учинялося і вчинюється часто за допомогою реально зареєстрованих фірм, що, відповідно до вітчизняного законодавства, вважається фіктивним підприємництвом.

У теорії і практиці радянського, пізніше українського кримінального права і в судовій практиці відбувається розмежування понять шахрайства, шахрайства з фінансовими ресурсами і фіктивного підприємництва [2, с. 111].

Серед основних причин існування фіктивного підприємництва є недоліки кримінального законодавства, пов’язані з визначенням поняття фіктивного підприємництва, реєстрацією суб’єктів господарювання, неврегульованістю законодавчими актами інших економічних відносин, давно сформованим негативним ставленням окремих платників податків до виконання своїх обов’язків.

Зокрема, на даний момент жодним нормативно-правовим актом України не визначено поняття «фіктивне підприємство» та ознаки фіктивності. Як наслідок – протидія цьому явищу не має системного характеру.

На практиці поки що є три тлумачення цього питання, і, відповідно, можна спрогнозувати три варіанти подальшого розвитку подій [7].

Перше – суто фіскальне. Так як брак чітких ознак фіктивного підприємства у податковому законодавстві дає перевіряючим змогу трактувати поняття на власний розсуд, тому у практиці перевірок такими ознаками вважається: неподання підприємством протягом тривалого часу звітності, передбаченої чинним законодавством; відсутність самого підприємства за юридичною адресою; неможливість знайти директора; хронічна несплата податків у комплексі з попередніми ознаками [5].

Друге визначення сформувалося у Ліцензійній палаті України, де фіктивними підприємствами вважаються ті, що створюються "за фіктивними даними". Йдеться про подання на державну реєстрацію суб’єкта підприємництва документів, що містять недостовірні дані про засновників: вкрадені паспорти або документи на підставних осіб, на померлих тощо. До такої ж думки схиляються і судді арбітражних судів, на думку яких, фіктивним під-

приємство можна визнати лише після скасування у судовому порядку його державної реєстрації. Цікаво, що судова практика не визнає за податковими органами права на подібні позови [3].

Третє являє собою застосування так званої аналогії закону, тобто звернення до ст. 205 Кримінального кодексу України. Тут «фіктивне підприємство» визначається як створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона [4].

У свою чергу, кримінально-правова норма „створення або придбання” не відповідає нормі Закону України „Про підприємство в Україні”, де зазначено, що підприємство набуває прав юридичної особи від дня його реєстрації в державних органах.

Розслідуючи фіктивне підприємство, необхідно знати кримінально-правову характеристику цього виду злочину. Кримінальний кодекс України, передбачаючи відповідальність за фіктивне підприємство, у ст. 205 подає ряд ознак, характерних цьому виду злочинів, які є основними доказами фіктивності:

- реєстрація підприємства на підставну особу або за винагороду, за підробленими, викраденими, позиченими або втраченими документами;
- реєстрація підприємства за вигаданою юридичною адресою;
- внесення в установчі документи неправдивих даних про засновників і керівників підприємств або інші обставини;
- залучення до протиправної діяльності формально призначених на посаду керівників реально існуючого громадянина із специфічним соціальним статусом (малозабезпечених, психічно- і тяжкохворих, інвалідів, малозабезпечених, алкоголіків, наркоманів тощо);
- відсутність ознак діяльності фірми, зазначеної в установчих документах;
- короткий термін існування підприємства;
- відсутність руху коштів підприємства на його банківських рахунках або, навпаки, занадто великий обсяг фінансових операцій по банківських рахунках підприємства, яке нещодавно зареєстровано, та інші.

Основною ознакою фіктивності за Кримінальним кодексом є відсутність в осіб, які займаються фіктивним підприємством, справжнього наміру здійснювати підприємницьку діяльність, зафіксовану в установчих документах і пов'язану з виробництвом товарів, виконанням робіт або наданням послуг і використанням суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких є заборона.

Названі ознаки стосуються і криміналістичної характеристики фіктивного підприємства і, відповідно, належать до виду або групи однорідних злочинів, які виділено і систематизовано у результаті узагальнення слідчої практики.

При розслідуванні фіктивного підприємства перш за все необхідно з'ясувати ряд таких положень:

- а) сферу підприємницької діяльності, у якій скоєно злочин, коло учасників та їх кваліфікацію;

б) вивчити статут підприємницької структури (засновницькі документи) і закони України, що регулюють діяльність такого виду підприємництва. При вивченні слід звернути увагу на умови діяльності, звітність, особливості контролю, документообігу тощо;

в) конкретною умовою розслідування кожного випадку фіктивного підприємництва є з'ясування характеру протиправної дії (чи бездіяльності) причетних до злочину осіб, яку заподіяли шкоду державним і суспільним інтересам або інтересам і правам громадян, що охороняються законом;

г) необхідно встановити вину осіб. Фіктивне підприємництво відбувається тільки з прямим умислом, тому, проводячи комплекс слідчих дій, потрібно довести навмисність здійснення фіктивного підприємництва;

д) повинен також бути установлений причинний зв'язок між діями (бездіяльністю) осіб та їх наслідками. Потрібно точно встановити роль особи у тому чи іншому процесі, взаємозв'язок її дій (бездіяльності), результатів, характеру, причинної необхідності чи казуальності наслідків;

е) будь-який злочин у підприємстві передбачає наслідки, що проявляються в заподіянні, як правило, значної шкоди. Тому встановлення характеру і розміру заподіяної шкоди є складовою частиною предмета доказування і важливим елементом методики в розслідуванні фіктивного підприємництва;

ж) спільним при розслідуванні фіктивного підприємництва є також те, що вони часто бувають пов'язані з іншими злочинами (ст. 190, 201, 202, 203, 209, 212, 218, 222, 223 та інші). Усі ці кримінально-правові і криміналістичні явища становлять систему обставин, які потрібно встановити при розслідуванні фіктивного підприємництва [6, с. 146–148].

Таким чином, основні завдання правоохоронних органів полягають у посиленні організації боротьби щодо попередження, виявлення, викриття фіктивного підприємництва та інших злочинів, що скоюються з використанням фіктивних підприємств, широкому використанні нових механізмів, методик і прийомів виявлення незаконної діяльності.

Особливу увагу потрібно приділяти встановленню фактичних даних, уже на підставі яких орган, що проводить дізнання та досудове слідство, встановлює винність осіб – організаторів фіктивного підприємництва, кваліфікацію злочинів.

Розслідування фіктивного підприємництва супроводжується збиранням, перевіркою і безпосередньою оцінкою наявних доказів.

При зборі доказів, пов'язаних із розслідуванням фіктивного підприємництва, орган, який розслідує злочин, має право викликати будь-яких осіб як свідків, осіб, які були залучені до створення фіктивного підприємства, потерпілих від цієї незаконної діяльності, для допиту. Велике значення також мають показання експертів-спеціалістів. А без таких доказів, які свідчать про господарську діяльність установи, підприємства, організації, актів проведення ревізій та документальних перевірок, інформації від банків, яка містить банківську таємницю (обов'язково з дозволу суду) та ін. документів, не можна стверджувати про всебічне та глибоке розслідування у справі по фіктивному підприємству.

Після збирання усіх можливих доказів, які саме засвідчують чи не за-

свідчують факт фіктивного підприємництва, обов'язково орган, який проводить дізнання чи досудове слідство, повинен перевірити справжність і достовірність цих доказів. У практиці податкових органів зустрічалися випадки дезінформації та введення в оману з метою спрямувати розслідування справи у хибному напрямі.

І вирішальною стадією роботи з доказами є їх безпосередня оцінка, коли слідчий або орган дізнання, який провадить дізнання, має усі матеріали, які засвідчують або не засвідчують факт фіктивного підприємництва. Оцінка доказів відбувається за своїм внутрішнім переконанням, та повинна обов'язково ґрунтуватися на всебічному, неупередженому, повному та об'єктивному розгляді всіх обставин справи, що розслідується.

**Висновки.** Отже, проблеми існування фіктивного підприємництва потребують якнайшвидшого законодавчого врегулювання, адже саме через існуючі невирішені проблеми, пов'язані з діяльністю так званих фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності, спостерігається зростання злочинів та їх укриття у системі оподаткування. Суспільна небезпека фіктивного підприємництва полягає в заподіянні майнової шкоди юридичним і фізичним особам, а також державі, що виражається в розширенні масштабів недобросовісної конкуренції, незаконній конвертації безготівкових коштів у готівку, у сприянні легалізації (відмиванню) коштів, здобутих злочинним шляхом, приховуванні фактів заняття забороненими видами діяльності, створенні передумов для ухилення від оподаткування і для досягнення інших протиправних цілей. Фіктивне підприємництво викликає у законослухняних громадян і організацій, а також у державних підприємств, побоювання щодо вступу у правовідносини з будь-якими комерційними структурами, тим самим порушує стабільність господарського обігу, дискредитує підприємницьку діяльність.

Кримінальне законодавство сьогодні не забезпечує можливості ефективно притягувати винних до кримінальної відповідальності за соціально небезпечні для суспільства і держави дії, пов'язані з фіктивною діяльністю суб'єктів підприємництва, ні у сфері підприємницької діяльності, ні господарської діяльності загалом. Саме тому першочерговим завданням у сучасних умовах господарювання повинно бути вжиття необхідних заходів для усунення низки факторів, що створюють умови для вчинення різних зловживань у сфері економіки.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Словник іншомовних слів. – К., 2000.
2. Про зміни і доповнення до кримінально-процесуального законодавства: постановою Верховної Ради України від 28 січня 1994 р. // ВВР України. – 1994. – № 19.
3. Фіктивність фірми доводять у суді // Всеукраїнський центр сприяння підприємницькій діяльності [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://acba.com.ua/node/14>.
4. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [zakon.rada.gov.ua](http://zakon.rada.gov.ua).
5. Фіктивні підприємства в Україні: причини виникнення і шляхи протидії // Методичні матеріали з питань державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців [Електронний ресурс]. — Режим доступу : [www.vlasnasprava.info/ua/business\\_az/how\\_to\\_start](http://www.vlasnasprava.info/ua/business_az/how_to_start).

6. Дудник Л.М., Васильчик В.І., Опалінський Ю.В. та ін. Фіктивне підприємство, шляхи боротьби з ним: навч. посібник. – Ірпінь, 2005.
7. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://archive.kontrakty.ua/ukr/gc/nomer/1999/18-99/18fikt.htm>.

**Заремба М.А. Проблемные вопросы расследования преступлений о фиктивном предпринимательстве.** Рассмотрены проблемы расследования фиктивного предпринимательства в Украине. Предоставлено уголовно-правовой и криминалистической характеристике этого преступления.

*Ключевые слова:* фиктивное предпринимательство, расследования, доказательства.

**Zaremba M.O. Problematic issues of investigating fictitious business.** Analysis of current legislation of Ukraine concerning problematic issues of investigating fictitious business is made. The main issues that take place in the process of investigating fictitious business. The list of attributes of fictitious companies is given.

The author suggests to consider the concept of fictitious business as a new type of crime in the economy of Ukraine. As a socially dangerous phenomenon it appeared almost simultaneously with the emergence of entrepreneurial activity. Fictitious business, in turn, manifest, altered and acquired new forms of criminal activity based on state-legal regulation of business.

The author also highlights the main reasons for the existence of a fictitious business, including deficiencies of criminal law relating to the definition of a fictitious business, registration of business entities, unresolved by legislation other economic relations, long-established negative attitudes of some parts of taxpayers to fulfill their duties.

It is noted that the criminal law today does not provide opportunities to effectively prosecute perpetrators criminally liable for socially dangerous for the society and state actions related to fictitious entities activities, either in the field of entrepreneurship or economic activity in general. It is therefore a priority in the current economic conditions should be taking the necessary steps to eliminate the range of factors that make conditions for committing various abuses in the economy.

*Keywords:* fictitious business, investigation, evidence.

*Надійшла до редакції 05.03.2013*

**А.В. Іваниця**

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

## **ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ВБИВСТВ ЧЕРЕЗ НЕОБЕРЕЖНІСТЬ**

Наведено конкретні постановки питань перед експертом та види експертиз, які проводяться у справах про необережні вбивства, що зумовлюють ефективність розкриття та розслідування злочину.

*Ключові слова:* експертиза, судово-медична експертиза, необережне вбивство.

**Постановка проблеми.** Розкриття вбивств через необережність може бути пов'язане з деякими складнощами як у кваліфікації, так і в самому процесі розслідування. Тому у випадках, коли слідчий у процесі розсліду-

вання виявляє заплутані обставини, можуть призначатися різноманітні експертизи. Підставами для їхнього проведення є версії слідчого щодо характеру та обставин, які пов'язані з учиненням певного злочину.

Загалом проведення судових експертиз при розслідуванні вбивств через необережність є одним із засобів одержання доказової інформації. У свою чергу, результати їх проведення будуть підтверджувати або спростовувати уявлення слідчого про обстановку та механізм вчинення вбивства, мотиви й наміри злочинця. Адже непоодинокі випадки, коли складні питання, пов'язані, наприклад, зі встановленням причини смерті, вирішувалися на основі висновку певної експертизи.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Теоретичним підґрунтям питань стали роботи вітчизняних та іноземних вчених, зокрема В.Б. Авер'янова, Т.В. Авер'янової, І.А. Алієва, Л.Ю. Ароцкера, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, А.І. Вінберга, Г.Л. Грановського, В.К. Гіжевського, В.Г. Гончаренка, В.Г. Грузкової, В.І. Грязіна, І.В. Гори, Ф.М. Джавадова, О.В. Жгенті, А.В. Іщенко, Т.О. Коломоєць, В.О. Коновалової, В.Б. Кисельова, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченка, Н.П. Майліс, І.В. Пирога, Г.В. Прохорова-Лукіна, О.Р. Россінської, О.І. Рощина, М.В. Салтевського, І.М. Сорокотягіна, Д.О. Сорокотягіної, О.М. Фількової, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковського та ін.

**Метою** даної статті є визначення судових експертиз, що проводяться при розслідуванні вбивств через необережність, дослідження особливостей їх призначення, а також формулювання відповідного кола питань.

**Виклад основного матеріалу.** Відповідно до чинного Кримінально-процесуального кодексу України, експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання [7]. У свою чергу, дослідження матеріалів кримінальних справ доводить, що проведення різних видів експертних досліджень надає відповідь на запитання щодо розмежування діяння на вбивство, самогубство або нещасний випадок.

Вивченням матеріалів кримінальних справ, порушених за ст. 119 КК України, з'ясовано, що під час досудового розслідування вбивств через необережність обов'язково призначалася судово-медична експертиза трупа – у 100 % випадків. З числа інших експертиз, що проводяться по досліджуваних злочинах, найбільш характерними є криміналістична експертиза (у 10% випадків); судово-психіатрична експертиза підозрюваного (у 10%); різні матеріалознавчі експертизи (у 10%); судово-хімічна (у 5%); судово-грунтознавча (близько 1%). У 22% випадках при розслідуванні вбивств через необережність призначалися комплексні експертизи.

Анкетуванням працівників слідчих підрозділів встановлено, що основним видом експертизи, яка застосовується при розслідуванні вбивств через необережність, є судово-медична експертиза (100%). Це пояснюється як потребами практики, так і прямою вказівкою кримінально-процесуального законодавства України.

Так, згідно з п. 1 ч. 2 ст. 242 КПК України, слідчий або прокурор зо-



бов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо встановлення причин смерті [7]. Тому найбільш розповсюдженою та важливою експертизою при розслідуванні необережних вбивств є судово-медичне дослідження трупа. Проведення експертизи у зазначеному випадку, про що доречно наголошує А.В. Гриненко, має складатися з декількох етапів: підготовки та призначення експертизи, взаємодії слідчого та експерта, отримання висновку та його оцінки [9, с. 509].

Висновки судово-медичної експертизи є важливим джерелом інформації, яку слідство отримує під час розслідування вбивств через необережність. Але для найбільш повного її отримання потрібно дотримуватися певних рекомендацій. Насамперед, перед експертом потрібно поставити вичерпний перелік питань, пов'язаних із встановленням характеру вбивства та встановленням наявності маніпуляцій з трупом. Експертиза, як зазначає, О.П. Кучинська, повинна проводитися експертом, який брав участь в огляді місця події і трупа [8, с. 214].

Крім того, при проведенні експертизи бажана присутність слідчого, який здійснює дане кримінальне провадження. Судово-медичне дослідження трупа проводиться не на місці події, а у спеціально обладнаному приміщенні. І, якщо на місці події слідчий перебуває у складі слідчо-оперативної групи та спілкується з судово-медичним експертом, то в моргу його може і не бути.

На обов'язковість присутності слідчого при розтині трупа вказує М.П. Климчук [6, с. 339]. Ми погоджуємося з цією думкою, оскільки участь слідчого при судово-медичному дослідженні трупа надає оперативні відомості про причини настання смерті особи, дозволяє поставити додаткові питання, вилучити витягнуті з тіла предмети для огляду та подальших досліджень (кулі, дріб, уламки ножа, мікрочастинки).

На важливість правильної постановки питань перед судовим експертом та надання йому всієї необхідної інформації під час розслідування убивств вказував А.А. Степанов. Відсутність на момент проведення експертизи необхідної інформації про обставини події та переліку питань, що цікавлять органи розслідування, ускладнюють проведення вичерпного дослідження трупа і породжують прогалини в судово-медичних висновках і тому виникає необхідність призначення додаткових, а іноді й повторних експертиз [12, с.75]. А це призводить до втрати часу, і, як наслідок, злочин може залишитися нерозкритим, а винні особи не встановленими.

Грунтуючись на аналізі слідчої та судової практики у справах про необережні вбивства, серед питань, які можуть бути поставлені на вирішення судово-медичним експертом та мають практичне значення для отримання доказової інформації, нами були визначені такі:

- Яка причина смерті потерпілого?
- Яка давність настання смерті?
- Через який час після спричинення ушкоджень наступила смерть?
- Чи міг потерпілий після спричинення ушкоджень якийсь час чинити опір, пересуватися, звати на допомогу, якщо так, то який проміжок часу?
- Який характер, розташування, кількість і тяжкість кожного з ушко-

джень?

- Яка кількість дій, якими заподіяні ушкодження?
- У який проміжок часу наносилися ушкодження і яка послідовність їхнього нанесення?
- Яким знаряддям (знаряддями) наносилися ушкодження?
- Який механізм нанесення пошкоджень?
- Чи вживався незадовго до настання смерті алкоголь, якщо так, то в якій кількості, за який час до настання смерті і якому ступеню сп'яніння відповідає?
- Чи існує прямий причинно-наслідковий зв'язок між заподіяними ушкодженнями і смертю потерпілого?
- Чи страждав потерпілий захворюваннями, які могли призвести до нещасного випадку?
- Яка ймовірність утворення всіх ушкоджень у заданих умовах?
- Чи могло бути спричинено тілесне ушкодження внаслідок падіння з висоту власного зросту?

Одночасно необхідно враховувати, що у компетенцію судово-медичного експерта не входить встановлення того, чи вчинено вбивство з необережності. Однак висновки про наявність прямого причинно-наслідкового зв'язку між діями (бездіяльністю) підозрюваного і смертю потерпілого, які може зробити судово-медичний експерт, сприяють доказуванню наявності ознак необережного вбивства.

При виникненні питань про можливе перебування підозрюваного в стані сильного душевного хвилювання під час заподіяння смерті потерпілому при кримінальному провадженні вбивств через необережність може призначатися, як зазначає С.В. Страхова, судово-психологічна експертиза емоційного стану підозрюваного [13, с. 361].

Ми поділяємо думку В.П. Смірнова, який серед питань, необхідних для постановки експертів-психологів, виділяє такі:

- Які індивідуально-психологічні особливості має підозрюваний?
- Які особливості мають міжособистісні відносини жертви і підозрюваного (соціально-психологічна характеристика динаміки їхніх міжособистісних взаємовідносин, їх конфлікту, аналіз способів вирішення конфліктних ситуацій)?
- Яким чином виявлені особистісні характеристики могли вплинути на особливості поведінки підозрюваного в досліджуваній ситуації?
- Чи знаходився підозрюваний у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту [2].

Вивченням матеріалів кримінальних справ встановлено, що 63% вбивств даної категорії вчинені у стані алкогольного сп'яніння. Тому можна погодитися із А.С. Дмитрієвим, який зазначає, що емоційне збудження виникає на тлі алкогольного сп'яніння і найчастіше є проявом розгальмування афективних реакцій. У зв'язку з цим експерти-психологи повинні мати у своєму розпорядженні висновок судово-наркологічної експертизи про наявність або відсутність у підозрюваного в момент вчинення право-

порушення алкогольного сп'яніння, а також його ступінь [3, с. 408].

Потрібно зазначити, що особливе значення під час розслідування необережних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство, мають знання в галузі судової психіатрії. Використання психіатричних знань необхідне для правильної кваліфікації злочину, визначення психічного стану підозрюваного, свідка або очевидця, висування та перевірки обґрунтованих слідчих версій, підвищення ефективності тактики проведення слідчих та оперативно-розшукових дій і методичних рекомендацій, встановлення конкретних причин та умов, що сприяли вчиненню даного злочину.

Вивчення психологічних якостей, мотивів поведінки потерпілого, його психічного стану в період, що передував смерті, дозволяє спеціалісту-психологу передбачити або спростувати наявність такої конфліктної ситуації, яка б була здатна навести на думку про самогубство.

З урахуванням проведеного аналізу матеріалів кримінальних справ, можна наголосити, що іноді виникає необхідність призначення незвичайних для даного виду злочинів експертиз. Так, може виникнути необхідність у проведенні судово-хімічної експертизи, судової інженерно-транспортної, судово-біологічної, судової експертизи з техніки безпеки праці та ін.

Зокрема В.В. Семенов, досліджуючи методику розслідування вбивств, прихованих інсценуванням, вказує, що під час проведення судово-хімічної експертизи, крім залишків отрути, органів людини, різних плям (крім крові), повинні досліджуватися частки металу, скла, ґрунту, шматочки штукатурки, крейди, цегли, знайдені на місці виявлення трупа, на його одязі, на знаряддях злочину, на одязі підозрюваного. Речові докази, що необхідно дослідити, часто відіграють вирішальну роль у розкритті убивств [11, с. 125]. Дана експертиза дозволяє визначати наявність чи відсутність у досліджуваних об'єктах хімічних речовин, їх склад.

У свою чергу, Є.В. Банцер наголошує, що допомогу в розкритті злочину і встановленні вбивці може надати судово-біологічна експертиза, за допомогою якої встановлюється групова належність крові, що виявлена на одязі або взутті підозрюваного і потерпілого, статева належність при дослідженні слини на недопалках, виявлених та вилучених з місця події [1, с. 64].

З ним погоджується М.Я. Сегай, зазначаючи, що відмінна особливість методик, що застосовуються сьогодні експертами-біологами, полягає в тому, що вони направлені на вивчення таких об'єктів рослинного та тваринного походження, які в силу їх розмірів або умов існування не піддаються визначенню (виду, роду, родини) за допомогою класичних методів ботаніки і зоології, що потребують для встановлення таксономічної категорії подібних об'єктів усієї сукупності їх анатомо-морфологічних ознак. В орбіту кримінального процесу при розслідуванні необережних убивств частіше потрапляють лише подрібнені частинки листів або оболонки, що покривають зерна, тирса і сколки деревини, частинки кори або обвуглені залишки дерев'яних предметів, одиничні волосся тварин, їх кісткові останки або частинки пір'я птахів, пластинки луски риб тощо [10, с. 54].

За допомогою криміналістичних експертиз встановлюється особа зло-

чинця, потерпілого, вирішується багато інших питань. Криміналістичні експертизи призначаються для встановлення факту взаємодії підозрюваного з потерпілим, предметами його одягу, а також обстановки вчинення злочину по слідах-нашаруваннях різного роду мікрочастинок [5, с. 73]. При досить щільному зіткненні двох об'єктів між ними відбувається своєрідний обмін мікрочастинками, що входять до складу їх матеріалів або є сторонніми нашаруваннями.

Висновок експерта про контактну взаємодію тим надійніший, чим більший комплекс різних мікрочастинок виявляється на об'єкті. Через важливість мікрочастинок як речових доказів зусилля, що витрачаються на їх виявлення, не пропадають марно. Найчастіше вони досить міцно фіксуються на предметах-носіях і не втрачаються навіть під дією несприятливих умов.

Досить часто при необережних вбивствах, як зазначає С.А. Тимофеєнко, як правило, з метою їх відмежування від умисних тяжких тілесних ушкоджень, що завдали смерть потерпілому, проводиться комплексна експертиза [14, с. 454]. На це вказує і вивчення матеріалів кримінальних справ.

Так, гр. А., перебуваючи поблизу кафе «Візит» на вул. Мічуріна в м. Сарни, під час суперечки через неприязні відносини, що виникли із гр. В., не передбачаючи можливості настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій, хоча повинен був і міг їх передбачити, кулаком лівої руки наніс останньому два удари в праву частину обличчя, в результаті чого потерпілий отримав тяжкі тілесні ушкодження, небезпечні для життя в момент заподіяння і які знаходяться в прямому причинному зв'язку з фактом смерті потерпілого, що настала о 1 год. 30 хв., вчинивши вбивство через необережність [4]. Даний висновок був отриманий лише після проведення комплексної експертизи.

Комплексність експертизи зумовлюється декількома факторами. По-перше, характером обставин, які належить з'ясувати на підставі зібраних інформативних даних; по-друге, сукупністю слідів, що утворилися під час злочину; по-третє, неможливістю за допомогою знань в одній галузі з'ясувати його механізм, характер взаємодії об'єктів, їх природу, індивідуальні якості, роль кожного в цьому процесі; по-четверте, об'єктивною наявністю апробованих методик дослідження даних об'єктів із залученням спеціального знання спеціалістів – представників різних наук і методик дослідження для розв'язання запропонованих завдань розслідування.

Комплексна експертиза, як зазначає А.Р. Шляхов, призначається не стільки при необхідності дослідження одного об'єкта, скільки для розв'язання питання, що можливо лише при використанні одночасно різних, суміжних галузей знань і при сумісних дослідженнях [15, с. 89]. Таким чином, комплексна експертиза є там, де знання різних наукових, технічних та інших галузей використовуються фахівцями для розв'язання одного чи декількох спільних питань.

**Висновки.** Підсумовуючи, слід зазначити, що від якості, оперативності, кваліфікації, своєчасності та, головне, правильної організації проведення судової експертизи трупа та речових доказів, правильного обрання

предмета дослідження, конкретної постановки питань перед експертом залежить ефективність розкриття та розслідування злочину. Висновок експерта має значення не лише для успішного та швидкого розкриття необережного убивства, але й для вірної кваліфікації злочину з відмежування його від умисного вбивства чи умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, нещасного випадку або самогубства.

Щодо видів експертиз, які проводяться у справах про необережні вбивства, то їх можна розділити на основну, яка проводиться незалежно від способу вбивства (судово-медична експертиза трупа), та похідні, які призначаються та проводяться залежно від способу та умов вбивства, а саме: судово-хімічна; судово-грунтознавча; судово-психіатрична експертиза підозрюваного, матеріалознавчі експертизи; судово-наркологічна; судова інженерно-транспортна; судово-біологічна; судова експертиза з техніки безпеки праці; криміналістична експертиза (трасологічна, балістична, дактилоскопічна, почеркознавча та ін.) та ін.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Банцер Е.В. Теория и практика расследования дел о насильственной смерти на железнодорожном транспорте: учебное пособие. – Минск, 2004.
2. Васильев В. Л., Смирнов В. П., Мамайчук И. И. Использование психолога в качестве консультанта, специалиста и эксперта на предварительном следствии: Юридическая психология: хрестоматия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yurpsy.fatal.ru/help/xrest/text/spe/05.htm>
3. Дмитриев А.С. Судебная психиатрия: учебник / А.С. Дмитриев, Т.В. Клименко. – М., 1998.
4. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25702247>
5. Использование специальных познаний при расследовании преступлений: учебное пособие / Сорокотягин И.Н., Глазырин Ф.В., Евдокимов Н.С. и др.; отв. ред. Ф.В. Глазырин. – Свердловск, 1978.
6. Климчук М.П., Марко С.І. Організація розкриття та розслідування вбивств при виявленні невідомого трупа / М.П. Климчук С.І. Марко // Митна справа. – 2011. – №6 (78). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 334-340.
7. Кримінально-процесуальний кодекс України від 2012 року.
8. Кучинська О.П. Деякі особливості розслідування серійних убивств // Вісник Запорізького нац. ун-ту. – 2010. – № 4. – С. 212-216.
9. Руководство по расследованию преступлений: науч.-практ. пособие / А.В. Гриненко, Т.В. Каткова, Г.К. Кожевников. – Х., 2001.
10. Сегай М.Я. Современные возможности судебных экспертиз в свете достижений науки и техники. – К., 1987.
11. Семенов В.В. Методика розслідування вбивств, прихованих інсценуванням: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х., 2004.
12. Степанов А.А. Использование возможностей судебно-медицинской экспертизы при расследовании убийств, совершенных на железных дорогах / А.А. Степанов // Актуальные проблемы раскрытия преступлений. – М., 1985.
13. Страхова С.В. Криміналістичні аспекти доказування у кримінальних справах про вбивства, вчинені з особливою жорстокістю // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Том 22 (61). – 2009. – № 1. – С. 357–366.
14. Тимофеєнко С.А. Ознаки комплексної судової експертизи в кримінальному процесі / С.А. Тимофеєнко // Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 452-456.
15. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение / А. Р. Шляхов. – М., 1979.

**Иваница А.В. Отдельные аспекты назначения экспертизы при расследовании убийств по неосторожности.** Приведены конкретные постановки вопросов перед экспертом и виды экспертиз, проводимых по делам о неосторожном убийстве, обуславливающие эффективность раскрытия и расследования преступления.

**Ключевые слова:** экспертиза, судебно-медицинская экспертиза, неосторожное убийство.

**Ivanytsya A.V. Some aspects of examination assignment in reckless homicides investigations.** Conducting forensic examination in the investigation of reckless homicides is one of means of obtaining evidence-based information. The results of their conduct will confirm or refute the investigator's idea about conditions and mechanism of the murder, the perpetrator's motives and intentions.

The main type of expertise that is used in the investigation of reckless homicides is a forensic medical examination.

The efficiency of detection and investigation of a crime depends on the quality, speed, skill, timing and proper organization of the forensic examination of the corpse and evidence, the proper selection of the research subject, a specific statement of the expert. The expert's report is important not only for successful and rapid detection of reckless murder, but for true crime assessment, distinguishing it from murder or grievous bodily harm that caused the victim's death, an accident or suicide.

Examinations, which are conducted in cases of reckless murder, are: 1) primary, which is held regardless of the method of murder (forensic medical examination of a corpse), and 2) derivatives that are assigned and carried out depending on the method and conditions of murder, namely forensic and chemical, forensic soil science, forensic psychiatric examination of a suspect, material science expertise, forensic narcological, forensic engineering and transport, forensic biology, forensic examination of safety standards, forensic examination (trasological, ballistic, fingerprint, handwriting, etc.).

**Keywords:** examination, forensic examination, reckless homicide.

*Надійшла до редакції 02.02.2013*

**М.М. Ляшенко**

здобувач

(Національний університет

державної податкової служби України)

УДК 343.98

## **ВИДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ**

Розглянуто поняття криміналістичної профілактики економічних злочинів та здійснено аналіз видів вказаної профілактики за різними критеріями.

**Ключові слова:** економічні злочини, попередження, загальна профілактика, індивідуальна профілактика, припинення.

**Постановка проблеми. Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** В криміналістичній літературі як види профілактичної діяльності направленої на боротьбу зі злочинністю взагалі і економічної зокрема вживаються такі терміни як «запобігання», «профілактика», «попередження».

Попередження злочинів – це система методів і заходів, що характери-

зують напрям боротьби зі злочинністю та злочинами як її складовими, яка впроваджується суспільством через усунення її причин і сприятливих умов, а також шляхом запобігання і припинення конкретних злочинів.

Попередження злочинів є сукупністю різних взаємопов'язаних між собою заходів, що проводяться як державними, так і громадськими організаціями, спрямованих на те, щоб не допустити злочини і умови, які їх породжують.

З кримінологічної точки зору, попередження правопорушень є системою загальних та спеціальних заходів, що застосовуються органами державної влади, громадськими організаціями, правоохоронними органами з метою нейтралізації, ослаблення чи усунення факторів, що спричиняють злочини та інші правопорушення, вплив на потенційних правопорушників, щоб утримати їх від вчинення протиправних дій.

Попередження злочину починається з моменту виникнення теоретичної можливості настання небажаного (злочину) і триває до моменту настання небажаного (вчинення злочину). Якщо говорити про попереджувальну діяльність щодо не конкретного злочину, а злочинів взагалі, то вона повинна тривати безперервно, охоплюючи всі етапи, пов'язані зі злочинною діяльністю.

Основними завданнями з попередження економічної злочинності є: профілактичний вплив на динаміку, структуру, причини економічної злочинності; попередження видів і форм злочинної поведінки; виявлення організованої діяльності кримінальних структур, спрямованої на виведення в тіньову економіку грошових коштів з використанням недосконалості чинного законодавства; залучення громадськості до роботи з попередження економічних злочинів і правопорушень [13, с. 94].

Об'єктами діяльності з попередження економічних злочинів і правопорушень є: причини і умови, що сприяли вчиненню цих злочинів фізичними і юридичними особами; особи, які готують економічні злочини; співробітники міліції, податкової міліції, інших правоохоронних органів, інші особи, які сприяють вчиненню економічних злочинів фізичними і юридичними особами; співробітники правоохоронних і податкових органів, які створюють передумови витоку інформації, яка становить державну, службову, комерційну таємницю [13, с. 94].

Суб'єкти, які зобов'язані попереджувати злочинність, поділяють на спеціалізовані та неспеціалізовані. До спеціалізованих відносять правоохоронні органи і суди, а до неспеціалізованих – законодавчі органи, органи виконавчої влади, адміністрації підприємств, установ, організацій, громадські об'єднання, окремих громадян [12, с. 6–7].

До головних спеціалізованих суб'єктів, які в ході своєї діяльності проводять роботу з попередження економічних злочинів і правопорушень, належать органи МВС, СБУ, митні та податкові органи України тощо.

Попередження економічних злочинів і правопорушень являє собою комплекс організаційних, оперативно-розшукових та кримінально-процесуальних заходів, здійснених на стадії формування умислу і підготовки злочинів з метою їх недопущення.

При цьому основними тактичними прийомами попередження економі-

чних злочинів, що готуються, є: усунення обставин, якими намагається скористатися особа при скоєнні злочину; штучне створення обстановки, що включає або суттєво ускладнює можливість вчинення злочину чи правопорушення; притягнення особи до кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та іншої відповідальності за вчинення підготовчих дій [13, с. 98].

На сьогодні залишається досить актуальною проблема попередження і боротьби з економічними правопорушеннями, які можна визначити як протиправні, винні діяння, що виражаються в невиконанні або неналежному виконанні податкових зобов'язань, у порушенні прав і законних інтересів суб'єктів [17, с. 155].

Попередження економічних злочинів – це багатостороння діяльність державних органів та громадських організацій, спрямована на розробку і втілення в життя системи пов'язаних між собою заходів економічного, політичного, культурно-виховного, правового та організаційного характеру, здійснення яких усуває причини і умови, що сприяли вчиненню правопорушень, і забезпечує викорінення злочинів [15, с.121].

В умовах становлення правової держави в Україні, що супроводжується зростанням кількості економічних правопорушень, підвищується роль юридичної науки. Одним із основних завдань є наукове осмислення і розробка аргументованих пропозицій щодо створення та подальшого вдосконалення методик попередження правопорушень із використанням сучасних досягнень інформаційних технологій, обґрунтування законності їх застосування [17, с. 155].

Попередження вчинення економічних злочинів повинне здійснюватися на різних рівнях і в декількох напрямках.

На загальнодержавному рівні необхідне якнайшвидше завершення економічних перетворень, прийняття комплексних заходів щодо припинення падіння виробництва і підвищення платоспроможності суб'єктів господарювання.

Особливу роль у системі попередження економічних злочинів займає вдосконалення правової бази, своєчасний, мобільний обмін інформацією між різними правоохоронними органами.

**Мета.** Одним із можливих варіантів підвищення оперативності, мобільності взаємного обміну інформацією між зацікавленими органами є створення єдиної інтегрованої інформаційно-аналітичної системи, завданнями якої стане підвищення оперативності, достовірності та якості використовуваної інформації, зменшення суб'єктивного фактора впливу; створення системи інформування населення з метою підвищення юридичної грамотності і запобігання фактам вчинення злочинів у сфері економіки.

**Виклад основного матеріалу.** Таким чином, попередження економічних злочинів є складним процесом, його зміст відрізняється від інших видів діяльності. При цьому виділяють ряд складових частин, до яких належить профілактика запобігання та припинення злочинів. Кожний із цих елементів є відносно самостійним, проте всі вони взаємопов'язані між собою, мають одну і ту ж мету – не допустити вчинення злочину.

Разом з тим існують деякі відмінності попередження від профілактики-



ки, запобігання та припинення.

У спеціальній літературі відсутнє загально визнане концептуальне розуміння відповідних понять та їх співвідношення. Зазначені поняття не визначено й у правових актах, хоча вони часто в них використовуються.

Профілактика злочинів є особливим видом соціального управління, що покликаний гарантувати безпеку правоохоронних цінностей і полягає в розробленні і здійсненні системи цілеспрямованих заходів щодо виявлення та усунення причин злочинів, умов, які сприяють їх здійсненню, а також запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки.

Профілактика (від гр. *prophylakticos* – охоронний, запобіжний) – це сукупність заходів щодо запобігання чомусь небажаному [11, с. 667].

Під профілактикою також розуміють сукупність державних і суспільних заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію причин і умов злочинів [14, с. 66–67].

Профілактика – це частина попереджувальної діяльності щодо усунення чи послаблення чинників, що спричиняють учинення злочинів серед певних соціальних груп або з боку конкретних осіб.

Крім того, профілактику злочинів можна визначати як: систему заходів протидії злочинності; особливий вид соціального управління; різноманітну за характером діяльність; практику впливу на негативні явища та процеси; органічну єдність, інтегровану взаємодію різних елементів системи [6, с. 82].

Профілактика злочинності – це комплекс заходів, спрямованих на виявлення, обмеження або усунення чинників злочинності загалом та її окремих видів, суспільної небезпеки особистості злочинця [2, с. 502].

До профілактики злочинів відносять діяльність, яка об'єктивно допомагає зміцненню законності та правопорядку в державі. Водночас таке тлумачення профілактики поширює її у численних і різноманітних процесах соціального розвитку. Як вважає О.М. Макаренко, відрізнити профілактику правопорушень від інших видів соціального управління необхідно за ознакою цілеспрямованості [10, с. 118]. Таке трактування поняття профілактики правопорушень дозволяє виділити більш конкретні ознаки профілактики [5, с. 18].

Найбільш повно поняття профілактики розглядає кримінологічна наука, складовою якої є вивчення проблем попередження злочинності.

О.С. Шляпочников зазначав, що теоретичні основи попередження злочинів повинні розроблятися у зв'язку і на базі загальнокримінологічної теорії причин злочинності [19, с. 3–10]. Однак і тут серед науковців не досягнуто єдності поглядів щодо сутності проблеми, що розглядається.

У профілактиці правопорушень відокремлюють два основні моменти – теорію та практику. Як теоретична концепція, профілактика правопорушень є певною системою знань, здобутих у процесі узагальнення й аналізу практики боротьби з правопорушеннями. У цьому плані вона виступає як сукупність ідей, концепцій, наукових гіпотез, що акумулюють знання про профілактичну діяльність суспільства, соціальних груп, колективів, громадян, а також держави, її органів та інститутів [3, с. 160].

Профілактика як вид соціальної практики – це гуманний, дієвий та надійний спосіб зменшення кількості порушень правових норм, оскільки вона пов'язана з такими заходами з боку держави і суспільства, що можуть не лише виявити й усунути причини і умови правопорушень, але й стримати людину від їх вчинення [3, с. 160].

Сутність кримінологічної профілактики, як зазначає О.Г. Кальман полягає у реалізації таких заходів, які були б безпосередньо спрямовані на випередження, обмеження, усунення кримінологічних чинників і захист економіки від злочинних посягань на різних етапах розвитку злочинної економічної діяльності [9].

Профілактика злочинів щодо соціальної профілактики антигромадських явищ є порівняно самостійним, складним утворенням, що, у свою чергу, складається із двох груп: правові методи та неформалізовані методи – кримінологічні, кримінальні, криміналістичні та інші методи і засоби впливу на злочинну поведінку людей. Слід зазначити, що методи та засоби неформалізованої групи профілактики не можуть суперечити положенням правової групи.

На думку спеціалістів, результати профілактичної роботи при її правильній організації в цілеспрямованому здійсненні суттєво впливають на рівень, структуру і динаміку злочинності, забезпечують послідовне зниження кількості вчинених злочинів і мають важливе криміналістичне значення [18, с. 276].

Г.А. Аванесов поділяє профілактику на ранню і безпосередню [1, с. 20]. Йдеться про види профілактичного впливу, підставою для виділення яких є об'єкт – особа, хоча можна говорити і про соціальну групу, яка перебуває на різноманітних стадіях «готовності» до вчинення злочину.

Профілактику поділяють на загальну, індивідуальну та попередження злочинів, що готуються [13, с. 96].

Більш складну будову структури профілактичної діяльності наводить Г.А. Аванесов. Він поділяє профілактику злочинів на загальну, спеціальну й індивідуальну, а також на моральну, кримінально-правову, кримінологічну та спеціальну [1, с. 339–401].

Деякі науковці пропонують додати ще і посткримінологічну профілактику, в якій виділяють повторну та рецидивну профілактику, і зазначають, що вона здійснюється щодо осіб, які перебувають в установах виконання покарань [16, с. 179].

Загальна профілактика – це заходи, спрямовані на виявлення причин і умов, що сприяють учиненню правопорушень на всій території України, в її окремому регіоні, галузі господарства щодо частини населення чи групи осіб, а також на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності.

До заходів загальної профілактики злочинів відносять: профілактичну перевірку; профілактичний припис; повідомлення про невиконання профілактичного припису; кримінологічне дослідження; роз'яснення положень законодавства України з питань профілактики злочинів; інформування населення про стан злочинності; засоби та методи захисту населення від зло-

чинних посягань.

До загальнопрофілактичних заходів також відносять використання центральних і місцевих засобів інформації для роз'яснення основних положень існуючого законодавства, прав і обов'язків органів міліції, формування у громадян поваги до їх діяльності, підвищення правової культури, виховання законослухняних громадян; внесення, відповідно до закону, у відповідні державні, комерційні і некомерційні організації подань про усунення причин та умов, що сприяли вчиненню економічних злочинів; здійснення взаємодії з державними органами, громадськими об'єднаннями в роботі з попередження економічних злочинів.

При цьому основою взаємодії органів міліції з податковими і державними органами є забезпечення контролю за дотриманням існуючого законодавства та виявлення фактів його порушення [12, с. 96–96].

Це включає в себе вироблення відповідної загальнодержавної програми по формуванню у населення правової культури; створення координаційного комітету з представників правоохоронних органів, Мін'юсту, Міністерства фінансів, Міністерства освіти та науки України та інших органів для розробки проекту програми, яка б передбачала комплекс заходів, направлених на роз'яснення законодавчих актів у забезпеченні нормально-го життя держави, основних напрямів економічної політики.

Значне навантаження з профілактики економічних злочинів повинні нести спеціальні засоби масової інформації, де б викривалися факти розкрадань державного майна і застосовувались фактори профілактичного характеру.

Під віктимологічною профілактикою правопорушень розуміють систему взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських та індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою правопорушення.

Під такою профілактикою розуміють заходи щодо усунення або нейтралізації криміногенних чинників [7, с. 12–14].

Індивідуальна профілактика – система цілеспрямованого, організованого з урахуванням педагогічних вимог виховного впливу на свідомість, почуття, волю профілактованої особи з метою усунення, нейтралізації, блокування у неї негативних і одночасно формування позитивних якостей, стереотипів і звичок законослухняної поведінки, тобто здійснення профілактичного впливу, а саме сукупності різного роду дій, спрямованих на позбавлення та усунення антисуспільних намірів у свідомості осіб, які вчиняють або потенційно здатні допустити правопорушення.

Таким чином, індивідуальна профілактика являє собою комплекс заходів виховного і дисциплінарного впливу відносно конкретних осіб, від яких, судячи з окремих ознак їх поведінки, можна чекати вчинення податкового злочину.

До заходів індивідуальної профілактики злочинів належать: роз'яснення суспільної небезпечності поведінки особи, яка скоїла правопорушення, та усне її попередження про неприпустимість протиправних і антигромадсь-

ких дій; офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки; профілактичний облік в органах внутрішніх справ чи Служби безпеки і здійснювані у зв'язку з цим заходи; адміністративний нагляд ОВС; соціальний патронаж.

Розглядаючи структуру профілактики злочинів з точки зору конкретної спрямованості превентивних заходів, у літературі виділяють два види цієї діяльності. До першого з них – загальної профілактики – зараховують заходи, мета яких полягає у створенні об'єктивних умов, що виключають або ускладнюють учинення злочинів. Другий вид – індивідуальну профілактику – становлять заходи, спрямовані на недопущення злочинної поведінки з боку конкретної особи [8, с. 141].

**Висновок.** Таким чином, завданням криміналістичної профілактики є постійне вдосконалення науково-технічних засобів, тактичних прийомів і методів розслідування злочинів, що підвищують ефективність та науково-методичний рівень розслідування злочинів в цілому й поділяє криміналістичну профілактичну діяльність на два види, а саме – слідчу профілактику та експертно-кримінологічну [21, с. 111–112].

Вирішення зазначених завдань криміналістичної профілактики злочинів неможливе без реалізації інших, а саме: виділення об'єктів профілактичного вивчення в кожному конкретному випадку розслідування; розробка й вдосконалення методів і прийомів виявлення причин вчинення злочинів та умов, що їм сприяють; розробка запобіжних заходів щодо злочину, який почався і, який готується; виявлення й дослідження особливостей типових слідчих ситуацій профілактичного характеру, що виникають при розслідуванні злочинів та правопорушень.

Саме комплекс цих завдань, що можуть бути вирішеними специфічними криміналістичними методами і засобами, визначає предмет криміналістичної науково-профілактичної діяльності по запобіганню злочинам та правопорушенням [4].

На думку окремих вчених суб'єкти, які зобов'язані попереджувати злочинність, поділяються на спеціальні та неспеціальні. До спеціальних відносять правоохоронні органи і суди, а до неспеціальних – законодавчі органи, органи виконавчої влади, адміністрації підприємств, установ, організацій, громадські об'єднання та окремих громадян [12, с. 6–7].

За видом суб'єкта профілактичну діяльність можна поділити на слідчу профілактику, яку здійснює слідчий; експертну, яку здійснюють експерти та експертні установи; оперативну, яку здійснюють органи дізнання; судову, яку здійснює суд, але це окремо буде предметом розгляду в наступному підрозділі [20, с. 38].

#### **Бібліографічні посилання**

1. Аванесов В.А. Криминология: [учебник] / В.А. Аванесов – М.: Акад. МВД СССР, 1984. – 500 с.
2. Большой юридический словарь / под. ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Кругекис. – [2-е изд., передел. и доп.]. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 704 с.
3. Біленчук П.Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вивчення особи обвинуваченого на стадії попереднього слідства): [монографія] / П.Д. Біленчук.– К.: Атіка, 1999. – 457 с.

4. Борідько О.А. Криміналістична профілактика як структурний елемент методики розслідування злочинів: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Запоріжжя, 2005. – 20 с.
5. Борідько О.А. Криміналістична профілактика як структурний елемент методики розслідування злочинів: дис. ... канд. юрид. наук / О.А. Борідько. – Запоріжжя, 2005. – 191 с.
6. Бурлаков В.Н. Индивидуальная профилактика правонарушений: проблемы и суждения / В.Н. Бурлаков // Вестник Ленинградского у-та. Сер.: Экономика. Философия. Право. – 1982. – № 23. – С. 103–108.
7. Зелинский А.Ф. Криминология: [курс лекций] / А.Ф. Зелинский. – Харків: Прапор, 1996. – 260 с.
8. Джужа О.М. Курс криминології: загальна частина: [підручник] / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
9. Кальман О.Г. Злочинність в сфері економіки України: теоретичні та практичні проблеми попередження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / О.Г. Кальман. – 2004. – 34 с.
10. Макаренко О.М. Щодо з'ясування терміна “профілактика правопорушень” та суміжних з ним понять / О.М. Макаренко // Право и безпека. – 2004. – № 3. – С. 118–120.
11. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – М.: АСТ, 2001. – 976 с.
12. Паламар Л.В. Криміналістична профілактика злочинів, пов'язаних з незаконним отриманням банківських кредитів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л.В. Паламар. – К., 2008. – 16 с.
13. Платов Л.В. Профилактика и предупреждение налоговой преступности / Л.В. Платов // Труды Московской государственной юридической академии. – М., 1997. – С. 94–98.
14. Сахаров А.Б. Социальная система предупреждения преступлений / А.Б. Сахаров // Советское государство и право. – 1972. – № 2. – С. 66–72.
15. Тертишник В.М. Науково-процесуальний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В.М. Тертишник. – К.: А.С.К., 2007. – 1056 с.
16. Филонов В.П. Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение: [монография] / В.П. Филонов. – Донецк, 1999. – 640 с.
17. Цимбал П.В. Попередження податкових правопорушень в умовах використання інформаційних технологій / П.В. Цимбал, Н.С. Постіл // Проблеми впровадження інформаційних технологій в економіці: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції). – Ірпінь, 2002. – 16–17 травня. – С. 155–157.
18. Черкасов В.Н. Экспертная профилактика преступлений в сфере компьютерных технологий / В.Н. Черкасов, А.Б. Нехорошев // Информатизация правоохранительных систем. X Международная научная конференция 22–23 мая 2001 г.: сборник трудов. – М., 2001. – С. 276–277.
19. Шванков В.М. Теоретические основы координации и взаимодействия в органах внутренних дел / В.М. Шванков. – М., 1978. – С. 10–26.
20. Шепітько В.Ю. Криміналістика – К., Концерн «Видавничий дім Ін-юре», 2004. – 728 с.
21. Яблоков Н.П. О предмете криминалистического предупреждения // Тезисы республ. науч. конф. – К., 1983. – С. 112.

**Ляшенко Н.Н. Виды криминалистической профилактики экономических преступлений.** Рассмотрено понятие криминалистической профилактики экономических преступлений и осуществлен анализ видов указанной профилактики по разным критериям.

*Ключевые слова:* экономические преступления, предупреждение, общая профилактика, индивидуальная профилактика, пресечение.

**Lyashenko M.M. Forms of criminalistics prevention of economic crimes.** The main objectives of the prevention of economic crime are: preventive effect on the dynamics, structure, causes of economic crime, prevention of types and forms of criminal behavior and to detect activities of organized criminal groups to draw cash into the shadow economy using imperfections of current legislation; involvement public in the work of prevention of economic crimes and offenses.

The objects of economic activity in the prevention of crime and delinquency are: the causes and conditions that contributed to the commission of these crimes by physical and

legal entities, persons who prepare economic crime, police, tax police and other law enforcement agencies, and other entities that contribute to the occurrence of economic crimes of physical and legal entities, law enforcement and tax authorities, which set the stage leakage of information of public, proprietary and trade secret.

Prevention of economic crime and delinquency is a complex of organizational, operational and investigative and criminal procedural measures taken at the stage of preparation and intent crime in order to prevent them.

The major tactical methods of prevention of economic crimes that are prepared are: elimination of the circumstances in which a person is trying to use in the commission of a crime; artificially create an environment that enables or significantly hinders the possibility of committing a crime or offense, making the criminal, administrative, disciplinary or other liability for preparatory actions.

The main specialized subjects, which in the course of the activity carried out work on the prevention of economic crimes and offenses include internal affairs agencies, The Security Service of Ukraine, customs and tax authorities of Ukraine and others.

Entities are required to prevent crime, divided into specialized and unspecialized. Specialized ones include police and courts, and unspecialized - legislative bodies, executive, management of enterprises, institutions, organizations, associations and individuals.

**Keywords:** *economic crimes, prevention, general prevention, individual prevention, stopping.*

*Надійшла до редакції 17.04.2013*

**І.М. Одинцова**

викладач

*(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.12

## **ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ ЧИ БЕЗДІЯЛЬНОСТІ НА ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ**

Висвітлено проблеми законодавчого врегулювання заходів захисту у кримінальному процесі, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів та Конституції України.

**Ключові слова:** *оскарження рішень, право на захист, складність кримінального провадження, поведінка учасників кримінального провадження.*

**Постановка проблеми.** Новий Кодекс вступив у дію 20 листопада 2012 року. Відтоді міліція та суди працюють по-новому. Враховуючи деякі аспекти та принципові зміни у кодексі, їх застосування буде пов'язано з проблемами правотлумачення і правозастосування.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в уточненні механізму оскарження рішень чи дій органу досудового розслідування, розширенні прав на захист і більшому удосконаленні дій захисника у зв'язку з порушенням процесуальних норм на етапі кримінального провадження.

Оскарження рішень, дій чи бездіяльності на досудовому розслідуванні є дієвим засобом поновлення порушених прав і законних інтересів осіб, виправленню недоліків.

Але чинне законодавство не до кінця вирішує виниклі питання, а тільки дає поняття для детального вивчення та узагальнення.

**Мета** даної роботи – розглянути варіанти здійснення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності як таких, що відіграють вагому роль у досягненні ефективності досудового провадження.

**Виклад основного матеріалу.** Розбудова держави, яка захищає інтереси простих громадян, створення незалежного суду, що надійно захистить права простих людей, недопущення приниження людської гідності – все це налагодження взаєморозуміння з суспільством, є важливим кроком. Турбота про життєво важливі інтереси громадян, повне усунення недоліків та негативних явищ у роботі державних органів, у тому числі органів досудового розслідування, прокуратури і суду, – це запорука функціонування демократичної держави.

Завдяки постійному зв'язку між державою та громадянином вирішуються важливі проблемні питання окремої людини та суспільства в цілому, реалізуються конституційні права і свободи людини і громадянина, утверджується статус демократичної, соціальної, правової держави. Відповідно, держава створила певний механізм, завдяки поступовому впровадженню якого громадянам забезпечується можливість легітимно реалізувати своє право на звернення зі скаргою про порушення прав і законних інтересів, тобто право на оскарження.

Принцип «Свобода принципів захисту усіх осіб, до яких застосовується затримання чи арешт в будь-якій формі», конкретизує право оскарження та закріплює право затриманої, ув'язненої особи або їх адвоката направити скарги відповідним органам, уповноваженим розглядати скарги або надавати засоби захисту. Загальні принципи, визначені в Мінімальних стандартних правилах ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила), містять правові гарантії щодо права правопорушника подавати скаргу в судовий чи інший компетентний незалежний орган з питань, які зачіпають його особисті права у процесі застосування заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (п. 3.6). Україна приєдналася до Статуту Ради Європи 31 жовтня 1995 року. З набуттям членства у Раді Європи та обранням шляху розвитку на побудову міцної правової держави, де справді діятиме верховенство права, Україна вже взяла на себе обов'язок дотримання міжнародних стандартів у сфері прав та свобод людини. 17 липня 1997 року було прийнято Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року та протоколів до неї». Європейська конвенція з прав людини в статті 6 закріпила міжнародну систему захисту прав та свобод людини. Стаття 13 цієї Конвенції проголошує, що кожна людина, права та свободи якої викладені в тексті Конвенції, порушені, має ефективні засоби правового захисту перед державними органами, навіть якщо таке порушення було вчинено особами, які діяли офіційно. Відтепер існує новий офіційний переклад Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який трактує назву конвенції з вживанням терміна «основоположних» свобод, тобто свобод, які становлять основу, базу, підґрунтя, розвиваються в інші свободи і за самою сво-

єю природою не є вичерпними – на відміну від колишньої назви «основні», яка за своїм значенням передбачає наявність якихось «неосновних», тобто другорядних свобод.

Під час кримінального провадження вельми значущою є стадія досудового провадження, саме на цьому етапові формується інформація, що може мати характер доказової.

Досудове розслідування – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Даний вид діяльності не може проводитися лише на підставі внутрішнього переконання або відповідно до особистого бажання службової особи. Незалежно від суб'єкта, який веде провадження, зазначена діяльність може проводитися лише в межах та формі, що прямо визначені кримінально-процесуальним законом.

З метою чіткого та неухильного виконання вимог законодавством передбачено сукупність певних правових засобів, призначення яких полягає в забезпеченні правильної реалізації закону під час розслідування кримінальних правопорушень. У теорії кримінального процесу такі засоби мають назву гарантій. Кримінально-процесуальні гарантії у своїй сукупності забезпечують виконання суспільних інтересів, а їх реалізація сприяє вирішенню завдань кримінального судочинства.

Реалізація ефективної прозорості державної політики повинна бути не лише зрозумілою громадянам, а й сприяти реальному впливу людей, їх думок на прийняття владних рішень.

Зростаюча кількість звернень громадян до ОВС вимагає підвищеної уваги та посилення роботи, спрямованої на своєчасне реагування на них, повний і об'єктивний їх розгляд. Реакція на звернення громадян має бути бездоганною. Реагувати слід оперативну.

Захист прав, свобод та законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві України, законодавчо врегульований завдяки існуванню інституту оскарження у кримінально-процесуальному праві. Вітчизняні джерела кримінально-процесуального права мають відповідати міжнародним стандартам механізму забезпечення прав людини, оскільки за ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Основні права та свободи людини – це певні можливості, необхідні для існування та розвитку в конкретно історичних умовах. Вони об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними і рівними для усіх людей. Широко закріплені основні права людини у визначених та зазначених нижче міжнародно-правових актах. Створені й функціонують спеціальні міжнародні органи з контролю за їх дотриманням та захистом. Загальна Декларація прав людини вперше у світовій історії сформулювала основні права та свободи лю-



дини, які у всьому світі розцінюються як стандарти, зразки для відповідних національних юридичних документів (з урахуванням національних умов). Декларація проголошує, що всі люди є вільними й рівними у своїй гідності та правах (ст.7). Стаття 8 Декларації надає кожній людині право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом. У Міжнародному Пакті про громадянські та політичні права, вказується, що «...усі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист законом» (ст. 26). Незважаючи на те, що в самому Пакті прямо не вказано про право оскарження, ч. 2 ст. 5 передбачає, що: «...жодне обмеження чи применшення будь-яких основних прав людини, що визнаються або існують силою закону, конвенцій, правил чи звичаїв у якій-небудь країні – стороні цього Пакту, не допускається з того приводу, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються в меншому об'ємі». Одночасно з Пактом про права людини було прийнято Факультативний протокол до Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, в якому визначено механізм для розгляду скарг окремих осіб у конкретних обставинах. У Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою під терміном «жертви» злочинів та зловживання владою розуміють осіб, яким було завдано шкоду, включаючи суттєве ураження їхніх основних прав у результаті дій чи бездіяльності, що є порушенням міжнародно визнаних норм, що стосуються прав людини (п. 18). Оскарження рішень, дій чи бездіяльності на досудовому розслідуванні є дієвим засобом поновлення порушених прав і законних інтересів осіб, виправлення недоліків. Воно виступає гарантією збереження прав і свобод особи.

Згідно з ч. 2 ст. 303 нового КПК, скарги на окремі рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора не розглядаються під час досудового розслідування і можуть бути предметом розгляду під час підготовчого провадження у суді згідно з правилами статей 314–316 цього Кодексу. За змістом цієї статті в цілому йдеться про дії та бездіяльність, які стосуються безпосередньо процесу розслідування кримінальної справи (наприклад, невиправдане зволікання у здійсненні слідчих та оперативно-розшукових дій).

Такий концептуальний підхід існує і зараз. Згідно зі ст. 234 діючого КПК України, дії слідчого можуть бути оскаржені до суду. Скарги на дії слідчого розглядаються судом першої інстанції при попередньому розгляді справи або при розгляді її по суті, якщо інше не передбачено цим Кодексом. Як норми діючого КПК, так і вищезазначена норма нового КПК протирічать нормам ст. 55, ст. 124 Конституції України щодо права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також щодо того, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. У даному випадку, оскільки бездіяльністю слідчого (прокурора) закінчення досудового слідства фактично відкладається на невизначений термін, то одночасно це унеможливує оскарження цієї бездіяльності на стадії судового розгляду. На неприпустимість такої ситуації вказано Європейським Судом з

прав людини у п. 65 рішення від 30.03.2004 р. по справі "Меріт проти України" (заява № 66561/01), де зазначено: «Таким чином, оскільки вище було запропоновано, що заявник повинен був використати засіб, передбачений статтею 234 КПК, Суд зазначає, що цей засіб міг бути використаний з 29.06.2001 лише у випадку попереднього засідання суду чи у випадку слухання справи по суті. Суд доходить висновку, що цей засіб не відповідає вимогам статті 35 параграфу 1 з питань доступності, оскільки було запропоновано, що скарги на тривалість розслідування можуть подаватися лише після закінчення самого розслідування, і не було надано жодної можливості оскарження таких дій у процесі розслідування». Аналогічна правова позиція міститься у рішенні Конституційного Суду України № 6-рп/2001 від 23.05.2001, де, зокрема, зазначено: «Виходячи з положень статей 55, 64, 124 Конституції України передбачене відповідними законами України право громадян на позасудове оскарження актів, дій або бездіяльності посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства і прокуратури (в порядку підлеглості) не позбавляє громадян можливості звернутися безпосередньо до суду, як і не виключає їхнього права на інші законні засоби захисту своїх прав і свобод, у тому числі на позасудове оскарження».

У юридичній літературі оскарження розглядається з різних позицій:

- як одне з основних прав людини, що відобразилося у законодавстві України та міжнародних правових актах;
- як інститут кримінально-процесуального права;
- як кримінально-процесуальна гарантія, тобто важливий засіб забезпечення прав, свобод і законних інтересів кожного суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, виконання вимог закону про всебічне, повне, об'єктивне дослідження обставин справи.

Конфлікти, що виникають між людьми і пошуки виходу з цих ситуацій, прагнення будь-якими правовими методами та засобами врегулювати суперечку мирним шляхом заохочується державою, забезпечується встановленням доступних, простих процедур у кримінальному процесі. Такою процедурою у кримінальному провадженні є оскарження рішень, дій чи бездіяльності осіб, які ведуть процес. Під процедурою оскарження у праві розуміється офіційно встановлений порядок дій при формуванні матеріалів. Розглядаючи теоретичні положення процедури, зазначимо, що вона є системою контролю, що включає досягнення конкретного результату та порядок реалізації правовідносин, «що знаходяться в певній динаміці». Важливим є те, що правова процедура володіє всіма названими ознаками, а її особливість полягає у тому, що вона діє у правовому полі. Різновид юридичної процедури, направлений на виявлення й реалізацію матеріальних правовідносин, входить до юридичного процесу.

У юридичній літературі висловлено різні наукові погляди щодо поняття оскарження у кримінальному процесі та його ознак. Видається, що оскарження – це заснована на кримінально-процесуальному законі діяльність з подання (направлення), прийому, реєстрації, розгляду та вирішення скарги про порушення (або можливе порушення) прав, свобод та законних інтересів осіб кримінально-процесуальною дією, рішенням чи бездіяльніс-

тю службових осіб, що ведуть процес.

Обов'язковим елементом інституту оскарження є скарга, яка водночас є самостійним засобом правового захисту прав і законних інтересів учасників кримінально-процесуальних відносин. Даний процесуальний документ – суттєве джерело інформації про недоліки у роботі органу досудового розслідування, який сприяє виявленню порушень закону, допущених при провадженні по кримінальній справі, та виступає важливим засобом відновлення порушених прав, зводить нанівець тяганину в діяльності.

Аналіз різних точок зору науковців щодо визначення поняття «скарга» дає можливість запропонувати поняття скарги на дії (бездіяльність) та рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді як усне або письмове звернення особи до компетентного органу (прокурора, суду) з приводу прав, свобод і законних інтересів осіб, які є порушеними або можуть бути порушені, прийнятим уповноваженою особою, що веде процес, рішенням, дією, бездіяльністю, з вимогою відновити порушені права, усунути чи попередити порушення. Варто зауважити, що скарга слідчого на рішення, дію чи бездіяльність прокурора подається лише в письмовій формі. Скарга є засобом захисту, що має за мету відновлення порушеного права та законного інтересу учасника кримінально-процесуальної діяльності. Оскарження є формою правового захисту, особливості якого полягають у тому, що воно виникає лише за умови вільного волевиявлення зацікавленої особи (учасника кримінально-процесуального провадження) скористатися правовим засобом захисту – правом подання скарги.

Оскарження виступає у двоєдиному виді. У вузькому розумінні слова – подача скарги на процесуальні рішення та дії слідчого, прокурора чи слідчого судді. У широкому – діяльність судді по прийняттю, розгляду та вирішенню скарг заінтересованих осіб. Предметом оскарження дій та рішень органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді є: процесуальні рішення; процесуальні дії; їх непроцесуальні дії; їх процесуальна бездіяльність. До основних рис оскарження дій (бездіяльності) та рішень органів досудового розслідування, прокурора чи слідчого судді належать:

1) свобода оскарження, яка зумовлена правом усіх громадян направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40 Конституції України). Будь-яке процесуальне рішення, дії чи бездіяльність, якщо вони порушують конституційні права за законні інтереси, підлягають оскарженню. Відсутність окремо встановленої законом форми подання скарги та можливість звернення особи зі скаргою на рідній мові або на іншій мові, якою вона володіє, і недопустимість переслідування за подання скарги – все це належить до свободи оскарження;

2) гарантованість оскарження забезпечує кожній особі, яка бере участь у кримінально-процесуальних відносинах та звертається зі скаргою, що її скарга надійде, буде прийнята і розглянута, за нею буде проведено необхідну перевірку та, в залежності від результатів перевірки, прийнято відповідне рішення і

вжито заходів з відновлення порушених справ;

3) демократизм оскарження під час досудового розслідування полягає у відсутності обмежень та привілеїв, наявності рівноправ'я в поданні скарги та у забезпеченні рівноправ'я встановленими обов'язками прийняти, розглянути, розрішити скаргу;

4) відсутність обов'язкової форми скарги втілюється у тому, що суб'єкт (у тому числі і слідчий), який направляє скаргу посадовій особі, має право викласти її у вільній письмовій чи усній формі, не дотримуючись конкретної послідовності, а використовуючи бажаний йому зміст;

5) обов'язковість прийняття і розгляду скарги передбачено кримінально-процесуальним законодавством. Скарги приймаються, оформлюються, розглядаються й вирішуються у процесуальному режимі відповідно до КПК України;

6) ревізійний порядок розгляду скарги полягає у тому, що уповноважений орган, який розглядає скаргу (прокурор, суд) не зв'язаний доводами, які містяться у скарзі, і зобов'язаний всебічно, ретельно, у повному обсязі перевірити законність і обґрунтованість усіх процесуальних дій і рішень органу дізнання;

7) оптимальний режим перевірки скарги і прийняття за нею рішення, включає: інформаційність, реальний строк розгляду скарги та ознайомлення з провадженням по скарзі зацікавлених осіб.

Процесуальні строки оскарження дій та рішень органу досудового розслідування розрізняються за рядом підстав.

За способом регламентації кримінально-процесуальної діяльності такі строки поділяються на дві групи: строки-моменти та строки-періоди. Строки-періоди оскарження діляться на строки невизначеної тривалості (ч. I ст. 308 КПК) і певної тривалості – визначені строки (наприклад, ч. I ст. 304 КПК).

За правовими наслідками строки оскарження поділяються на строки здійснення права та виконання обов'язків.

Таким чином, Законом не передбачено будь-яких обмежень щодо можливості одержання судового захисту, про що свідчить глава 26 КПК України. Діючий КПК України надає гарантії реалізації даного припису в контексті захисту прав особи на досудовому розслідуванні шляхом оскарження рішень, дій чи бездіяльності осіб, які ведуть кримінальне провадження. Загальна тенденція гуманізації та верховенства права у конгломераті з іншими засадами кримінального провадження веде до поліпшення якості кримінального провадження, формування достатньої, належної і допустимої доказової бази, відсутності порушення прав, свобод, інтересів фізичних, юридичних осіб і випадків неприйняття судом доказів, зібраних з порушенням законодавства України, зменшення випадків несправедливого правосуддя, яке здійснюватиметься в розумні терміни.

Оскарження дій чи бездіяльності та рішень під час досудового розслідування є інститутом кримінально-процесуального права, який спрямований на забезпечення законності під час кримінального провадження. Право на оскарження виникає із забезпечення особі права на захист. Забезпечення

такого права – найважливіша гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина, що закріплена у ст. 59 Конституції України. Це право гарантується також засобами судового захисту, включаючи право звернення відповідно до міжнародних договорів України в міждержавні органи правосуддя щодо захисту прав і свобод людини.

**Висновок.** Конфлікти, що виникають у сфері людської діяльності і пошуки виходу із таких ситуацій, прагнення будь-якими правовими методами та засобами врегулювати суперечку мирним шляхом заохочується державою, забезпечується встановленням доступних, простих процедур у кримінальному провадженні. У цьому і полягає аксіологічне значення інституту оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів, які ведуть досудове кримінальне провадження. Можливість звернення за судовим захистом є гарантією забезпечення доступності правосуддя на досудовому провадженні. Відповідно запровадження такої засади, що передбачається в п. 17 ч. 1 ст. 7 КПК України – забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності є такою, що відіграє вагомую роль для досягнення ефективності досудового провадження.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в удосконаленні нормативно-процесуальної бази для здійснення ефективного механізму застосування оскарження дій та рішень органу досудового розслідування.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Конституція України від 28.06.96 р. (із змінами та доповненнями) // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Тертишник В.М. Функція захисту у кримінальному судочинстві / В.М. Тертишник, Н.В. Михайлова // Право і суспільство. – 2010. – № 6. – С. 229–233.
3. Сімонович Д.В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України: монографія / Д.В. Сімонович. – Х., 2011.
4. Тертишник В.М. Захисник у змагальному кримінальному процесі / В. Тертишник // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 12. – С. 90–95.
5. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання порядку оскарження рішень, дій чи бездіяльності під час досудового розслідування» / Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ / Лист від 09.11.2012 № 1640/0/4-12.
6. Кримінальний кодекс України, зі змінами та доп. на 18 січня 2011 року. – К., 2011.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. – К., 2011.
8. Європейська конвенція з прав людини (Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 року) // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – Амстердам – Київ, 1996.
9. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року // Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К., 1992.
10. Ковальчук С.В. Здійснення захисту у кримінальних справах на засадах змагальності та диспозитивності: дис. ... канд. юрид. наук. / С.В. Ковальчук. – Івано-Франківськ, 2007.
11. Тертишник В.М. Компроміс у кримінальному процесі / Тертишник В.М. // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 11.
12. Когутич І.І. Криміналістичні знання, їх сутність і потреба розширення меж використання: монографія / І.І. Когутич. – Львів, 2008.
13. Адвокатура України: навчальний посібник. – У 2 кн. / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К., 2007. – Кн. 1.

14. Басиста І.В. Прийняття і виконання рішень слідчого на стадії досудового розслідування: монографія. – Івано-Франківськ, 2011.
15. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: монографія. – Х., 2008.
16. Корчева Т.В. Проблеми діяльності захисника в досудовому провадженні та в суді першої інстанції: монографія. – Х., 2007.
17. Тітко І.А. Оцінні поняття у кримінально-процесуальному праві України: монографія. – Х., 2010.
18. Смоков С.М., Горелкіна К.Г. Гарантії застосування заходів процесуального примусу у кримінальному судочинстві. – Одеса, 2012.
19. Статіва І.І. Початковий етап досудового провадження в сучасному кримінальному процесі: український і західний контексти: монографія. – Дніпропетровськ, 2012.
20. Удалова Л.Д., Корсун В.Я. Суд як суб'єкт кримінально-процесуального доказування: монографія. – К., 2012.
21. Узагальнення Верховного Суду України судової практики в кримінальних справах / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. – К., 2010.
22. Маринів В. Конституційні гарантії забезпечення права людини на свободу й особисту недоторканність та їх реалізація в кримінально-процесуальному законодавстві України / В. Маринів // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 1.
23. Молдован В. В. Порівняльне кримінально-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навч. посіб. / В. В. Молдован, А. В. Молдован. – К., 1998.
24. Тertiшник В.М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / Тertiшник В. М. – К., 2007. - 1056 с.
25. Тесленко М. Право кожного бути вільним у виборі захисника своїх прав / М. Тесленко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 55–58.

**Одинцова И.Н. Обжалование решений, действий или бездействий на досудебном расследовании стороной защиты.** Проанализированы проблемы реализации права на защиту в уголовном процессе, приведения его в соответствие с международными стандартами и Конституцией Украины.

**Ключевые слова:** обжалование решений, право на защиту, сложность уголовного производства, поведение участников уголовного производства.

**Odintsova I.M. Defense's appeals against decisions, actions or omissions of the pre-trial investigation.** Appeals against decisions, actions or omissions of the pre-trial investigation is an effective means to restore legal interests, and correcting deficiencies.

Variants of the right to appeal judicial decisions, acts or omissions as such, which play an important role in achieving the efficiency of pre-trial proceedings.

In a narrow sense appeal is a complaint on procedural decisions and actions of the investigator, the prosecutor or the investigator-judge. Broadly – are judge's activities of admitting, reviewing and resolving concerned persons' complaints. Objects of complained of actions and decisions of the preliminary investigation, prosecutor, investigator-judge are: procedural decisions, proceedings, and their non-procedural actions, their procedural omissions.

Analysis of different scholars' opinions of regarding the definition of concept "complaint" allows to offer the concept of complaint against actions (omissions) and decisions of the preliminary investigation, prosecutor, investigator-judge as an oral or written request of the competent authority (prosecutor, courts ) on the rights, freedoms and legal interests of persons who are violated or may be violated, taken by an authorized person leading the process, decision, action, omissions, demanding to restore the violated rights, eliminate or prevent fraud.

**Keywords:** appeals against decisions, the right to protection, the complexity of the criminal proceedings, the behavior of the participants of criminal proceedings.

*Надійшла до редакції 03.02.2013*

**Е.І. Оржинська**

здобувач

*(Національна академія внутрішніх справ)*

УДК 343.98

**ЗМІСТ ЕЛЕМЕНТІВ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Розкрито сутність основних елементів механізму злочинної діяльності, які запропоновані сучасною криміналістичною наукою.

**Ключові слова:** криміналістика, суб'єкт злочинної діяльності, об'єкт, мотив, мета, механізм злочинної діяльності, час, місце, знаряддя і засоби вчинення злочину.

**Постановка проблеми.** На сьогодні немає єдиного підходу до визначення елементів змісту механізму злочинної діяльності. Здебільшого вчені основними у змісті механізму злочинної діяльності виділяють такі елементи: суб'єкт, об'єкт (предмет), мета, мотив та процес діяльності. При цьому, досліджуючи закономірні зв'язки між елементами механізму злочинної діяльності, вчені підкреслюють важливість слідів у структурі цього механізму (З.І. Кірсанов, М.В. Салтевський та Ю.Г. Корюхов) і, на власний розсуд, додають такі елементи: час, місце події, результат, засоби, вина, мотив.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Питання «злочинної діяльності» не є новим для проблематики криміналістики. Воно висвітлювалася у працях Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, Ф.В. Глазиріна, В.Г. Гончаренка, А.В. Дулова, А.Ф. Зелінського, М.К. Камінського, Н.С. Карпового, В.П. Колмакова, В.О. Коновалової, В.К. Лисиченка, І.М. Лузгіна, В.О. Образцова, М.В. Салтевського, М.Я. Сегая, Н.П. Яблокова та ін. На сучасному етапі розвитку криміналістики дослідження цієї проблеми отримало новий імпульс у вигляді дисертаційних робіт С.В. Євдокіменко (2002), В.О. Сакало (2002).

**Метою** статті є розкриття сутності основних елементів механізму злочинної діяльності, які запропоновані сучасною криміналістичною наукою.

**Виклад основного матеріалу.** *Суб'єкт злочинної діяльності.* Розглядаючи суб'єкт злочинної діяльності у криміналістиці, не можна не порівняти його з поняттям суб'єкта злочину як одного з елементів складу злочину у кримінально-правовій науці. За кримінальним законодавством України, суб'єктом злочину визначається фізична особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, яке містить склад злочину, передбачений Кримінальним кодексом України (дію чи бездіяльність), у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ст.ст. 2, 18, 23 Кримінального Кодексу України). При цьому така особа повинна бути фізично осудною (ст. 18 Кримінального Кодексу України). Зазначені ознаки є обов'язковими для складу злочину за кримінальним правом. Отже, у кримінальному праві суб'єкт розглядається як індивід. Що ж стосується криміналістики, то ознаки індивіда злочинця не зводяться до ознак складу злочину. Н.С. Карпов у своїх працях, присвячених злочинній діяльності, зазначав, що «суб'єкт злочинної діяльності є діяльним, як і будь яка інша людина, у процесі праці, але він дуже специфічний за низкою своїх характеристик»

[1, с. 7].

Так, суб'єкт злочинної діяльності у криміналістиці включає такі компоненти: а) соціальний статус особистості, який визначає приналежність особи до певної соціальної групи, та соціально-демографічні характеристики (стать, вік, освіта, сімейний стан); б) соціальні функції особи, які включають сукупність видів діяльності в системі суспільних відносин як громадянина, члена трудового колективу, сім'янина; в) морально-психологічна характеристика особистості, яка відображає її ставлення до соціальних цінностей і виконуваних соціальних функцій (випадкові злочинці, професійні злочинці) [4, с. 29].

До зазначених компонентів Н.С. Карпов додає й «знання, уміння, навички, а нерідко і риси характеру, що дозволяють йти на жорстокі та зухвалі дії». І далі роз'яснює, що «як і при будь-якому іншому виді діяльності, злочинці використовують у своїй злочинній діяльності накопичений досвід попередників і свій власний злочинний досвід, що дозволяє їм, досягаючи поставлених цілей, нерідко залишатися безкарними й удосконалювати способи злочинної діяльності. Індивідуальний досвід, що відображається в способах здійснення злочинів, має винятково важливе значення для боротьби зі злочинністю, оскільки надає можливість за ознаками попередніх дій (раніше вчинених злочинів) встановити виконавця нових злочинних акцій. Кожному виду діяльності властивий свій специфічний набір методів, заходів і способів їх використання» [1, с. 7].

Також, необхідно зазначити, що деякі ознаки особистості злочинця можуть і не мати кримінально-правового значення, проте вони відіграють важливу роль для розкриття, розслідування та попередження злочинів.

Для криміналістики являють інтерес ті їх особливості, які досить легко встановлюються, є стійкими, наочними, легко кваліфікуються та є ефективними для вирішення різноманітних задач розслідування. Це соціально-демографічні («анкетні») дані, статистичні та динамічні властивості ознак зовнішності, малюнки папілярних узорів пальців рук та т.п. Важливі для криміналістики і психічні, психологічні та соціальні властивості, що характеризують ту чи іншу сторону особи, яка потрапила до сфери криміналістичної уваги (особливо підозрюваний та обвинувачений); цілеспрямованість особистості, тобто інтереси та потреби, знання та переконання, інтелектуальні якості; моральні почуття, вольові властивості, темперамент, установки, професійні навички та навикки.

*Мотив злочинної діяльності.* Із суб'єктом злочинної діяльності нерозривно пов'язаний її мотив. Фактично мотив злочинної діяльності – це внутрішні (психологічні) явища, невіддільні від суб'єкта. Мотивом називаються зумовлені потребами та інтересами внутрішні спонукання, які викликають у суб'єкта рішучість до вчинення злочину, і якими він керується при його вчиненні.

Криміналістичне значення мотивів досить вагоме. Мотив закономірно взаємопов'язаний з іншими елементами механізму злочинної діяльності, в першу чергу із способом вчинення злочину, предметом посягання, якістьми суб'єкта та ін. Пізнання цих взаємозв'язків допомагає при висуванні



версій під час розкриття та розслідування злочинів. Так, встановивши спосіб злочину, необхідно висунути обґрунтовані здогадки стосовно мотиву, а вже знаючи мотив діяльності суб'єкта, можна значно звузити коло осіб, яких необхідно перевірити на приналежність до злочину. Дані знання можуть допомогти в попередженні та припиненні злочинних дій [4, с. 33–37].

*Мета.* Під метою розуміють розумову модель майбутнього результату, досягнути яку прагне суб'єкт. Мета формується на підставі її мотиву (та тих потреб, які зумовили мотив).

За часом мотив передує меті. Спочатку у людини виникають потреби, а вже потім він створює у своїй свідомості модель результату своєї діяльності, при якій ці потреби будуть задоволені, тобто утворюється мету, до якої суб'єкт починає прагнути. Мета є обов'язковим елементом механізму злочинної діяльності, всіх злочинів, вчинених з прямим умислом [4, с. 37].

Так, мета кримінальної діяльності може бути представлена як «программно-цільовий комплекс», який включає в себе всю суб'єктивну сторону складу злочину: мотив; мету, тобто бажаний результат певного злочинного акту; установку, тобто підсвідому готовність до певних злочинних дій; план вчинення задуманого злочину; психічну оцінку та ставлення до своїх дій та їх наслідків (форма вини) [2, с. 23].

Знання мети є однією з умов швидкого та якісного розкриття та розслідування злочинів. Мета, як і мотив, тісно пов'язана з іншими елементами механізму злочинної діяльності. Вони можуть зумовлювати способи вчинення та приховування злочинів, вибір знарядь та засобів злочину, ступінь підготовки, вибір жертв і т.п.

Мотив зумовлює мету, а мета – певні дії (бездіяльність) по вчиненню та приховуванню злочину, яке знаходить відображення у предметах (об'єктах) та матеріальних слідах [4, с. 38].

Інформація про мету протиправної поведінки дозволяє будувати версії про особу злочинця та може використовуватися для вибору тактики спілкування з підозрюваним та обвинуваченим [2, с. 23].

*Об'єкт або предмет (жертва) механізму злочинної діяльності.* Об'єктом злочинної діяльності виступає те, на що спрямовано цю діяльність для реалізації її цілей. У найбільш загальному плані це об'єктивна дійсність... Об'єкт злочинної діяльності складають речі матеріального світу, люди і правові відносини, оскільки злочин завжди спрямований на перетворення матеріальних об'єктів (руйнування, знищення, заміна), вплив на людину (від елементарного обману до вбивства), зміну характеру правових відносин (позбавлення прав власності, переадресування їх іншим суб'єктам і т.п.). Таким чином, і об'єкт злочинної діяльності відповідає поняттю даного елемента людської діяльності» [1, с. 6].

Не можна не вказати, що зазначене поняття об'єкта механізму злочинної діяльності досить широке та розмите. Так, дослідники на один рівень ставлять різні явища: матеріальні речі, людину та правовідносини, які склалися в суспільстві. Хоча є беззаперечним те, що в окремому злочині або у триваючій злочинній діяльності можуть бути присутніми усі три елементи одразу: матеріальні предмети, на які впливає злочинець; особа, яка при цьому страждає,

та суспільні відносини, які порушуються.

М.В. Салтевський, розглядаючи злочинну діяльність, також інтерпретував предмет злочинної діяльності до «природного середовища перебування людини». Проте, на відміну від Н.С. Карпова, В.П. Бахіна та С.В. Євдокіменко, він з предметом злочинної діяльності ототожнював матеріальне середовище на місці події, яке вважав «універсальним» предметом будь-якої діяльності, в тому числі і злочинної. Та пояснюючи свою точку зору зазначав, що «предмет злочинної діяльності треба відрізнити від кримінально-правового поняття «предмет злочину». Останнє лежить у сфері суспільних відносин, тоді як предмет злочинної діяльності – найчастіше поза сферою суспільних відносин. Предмет злочинної діяльності – це об'єкт, із яким безпосередньо взаємодіє суб'єкт, хоча сам об'єкт не завжди є предметом злочину» [3, с. 41].

За М.В. Салтевським, предмет злочинної діяльності – це «фізичне тіло живої і неживої природи, органічного або неорганічного походження, яке перебуває у твердому, сипучому, рідкому або газоподібному стані, піддається безпосередньому впливу і відображає його механізм» [3, с. 41].

Так, дійсно криміналістику, як науку по розкриттю та розслідуванню злочинів, більше цікавлять предмети (об'єкти), які залишилися з події злочину та які мають інформаційне значення. Проте М.В. Салтевський, зводячи предмет механізму злочинної діяльності до слідової «картини» злочину, виключає саме предмет (жертву) злочинного посягання, які не можна недооцінювати під час розслідування злочинної події. Предмети (об'єкти) злочинного посягання та їх ознаки, в силу своїх зв'язків з особою злочинця, можуть свідчити про його програмно-цільовий комплекс. Наприклад, при вбивствах суттєве значення мають виявлення та вивчення демографічних якостей, особистих особливостей, родинних, дружніх та інших зв'язків та взаємовідносин, способу життя, намірів жертви, як та з ким був проведений час перед загибеллю та т.п. Саме такі відомості допомагають під час висунення версій щодо зацікавлених у смерті вбитого та т.п.

М.П. Яблоков у своїх роботах не дає визначення предмета механізму злочинної діяльності та, на відміну від М.В. Салтевського, ділить об'єкт механізму злочинної діяльності на предмет (речі матеріально світу) та жертву (особу потерпілого) [2, с. 23].

Зазначене дає нам можливість говорити про те, що доречніше вести мову про об'єкт діяльності як про матеріальний прояв суспільних відносин, а саме – речі та людей.

*Процес злочинної діяльності.* По суті, даний елемент є найголовнішим, оскільки саме він визначає специфічність певних видів злочинів, розмежовує їх між собою. Процес злочинної діяльності загалом уявляється як певна активність суб'єкта, направлена на об'єкт, для отримання бажаного результату. У такому загальному вигляді він однорідний з процесом праці – процесом одержання необхідного результату діяльності. Проте процес саме злочинної діяльності дуже специфічний і своєрідний. Про що Н.С. Карпов у співавторстві з В.П. Бахіним, С.В. Євдокіменко зазначали: «...це активна діяльність суб'єкта. Вона містить у собі не тільки конкретний акт здійснен-

ня злочину, але і більш широке коло дій щодо забезпечення життя злочинця, а нерідко і його близьких: створення умов для здійснення злочинної діяльності (формування злочинних груп, підготовка «кадрів», вирішення проблем «спеціалізації» і розподілу «сфер впливу», організація розвідки і контррозвідки тощо), підготовку і здійснення злочинів (акти конкретної злочинної поведінки), маскування злочинної поведінки і приховування слідів вчинених злочинів, реалізацію (збут і використання) придбаного в результаті злочинної діяльності, заходи для забезпечення діяльності злочинних організацій (протидія розслідуванню, створення фондів допомоги «постраждалим» у результаті викриття злочинної діяльності тощо)» [1, с. 8]. І далі: «Таким чином, потрібно розмежовувати злочин, як одиничний (нерідко випадковий чи емоційний) акт, і злочинну діяльність, як цілеспрямоване здійснення дій для забезпечення свого існування. Перше – це елемент (частка) другого – злочинної діяльності» [1, с. 8].

У цілому, на перший погляд, у зазначене визначення, надане дослідниками, увійшов весь спектр процесу злочинної діяльності. В той же час розуміння досліджуваного процесу як дій для забезпечення свого існування здається нам достатньо широким.

Д.С. Хайрусов та Л.О. Щербич умовно розділяли стадії процесу злочинної діяльності для двох видів злочинів: корисливих та злочинів з іншими мотивами (політичні, хуліганські, сексуальні тощо).

Так, для корисливих злочинів дослідники виділяли такі стадії: 1) підготовка злочинних актів; 2) безпосереднє вчинення злочинних актів, отримання злочинного доходу; 3) розподіл та споживання злочинного доходу; 4) ухилення від кримінальної відповідальності.

Інші ж злочини, на думку дослідників, не мають стадії розподілу, споживання доходів та мають такі стадії: 1) підготовка злочинних акцій; 2) безпосереднє вчинення злочинних дій; 3) ухилення від кримінальної відповідальності [4, с. 44].

М.П. Яблоков виділяв таку систему процесу злочинної діяльності (у вигляді поведінкових актів): підготовка до злочину – вчинення – приховування слідів злочину, та вважав, що під час розгляду процесу злочинної діяльності необхідно розмежовувати технологічний, тактичний та стратегічний рівень, про що зазначав: «В усіх випадках злочинної поведінки, крім технологічного рівня (детального поведінкового акту), наявний і певний тактичний рівень (не лише способи та прийоми самої поведінки, але і всі можливі прийоми та хитрощі в цій поведінці, які направлені на дезорієнтацію слідства). У кримінальній діяльності в рамках злочинної організації зустрічається і стратегічний рівень, але він завжди пов'язаний з керівництвом цілої системи...» [2, с. 24].

Не можна не звернути увагу на ідентичність системи «поведінкових актів», за М.П. Яблоковим, та виділення стадій процесу злочинної діяльності, за Д.С. Хайрусовим та Л.О. Щербич, з криміналістичним способом вчинення злочину.

Так, у криміналістичній літературі процес злочинної діяльності характеризується за допомогою поняття способу злочину. У криміналістиці існує за-

гальна модель способу вчинення злочину: 1) формування злочинної групи; 2) вибір об'єкта злочину, збір інформації про нього; 3) розподіл ролей; 4) безпосередня реалізація злочинного замаху; 5) приховування злочину.

Вважаємо, що і сам процес механізму злочинної діяльності повинен мати в основі зазначені елементи способу вчинення злочину. Це пов'язано з тим, що спосіб – це зовнішня форма, в якій виражаються злочинні дії, тобто конкретні прийоми та методи, які застосовуються під час злочинного посягання. Під способом злочинної діяльності розуміється комплекс (система) об'єктивно і суб'єктивно детермінованих дій з підготовки, вчинення та приховування злочину, які відповідають загальному злочинному наміру по досягненню поставленої мети.

Вважаємо, що вищенаведене визначення способу злочину відповідає сутності процесу злочинної діяльності.

Отже, визначаючи злочинну діяльність у вигляді певної триваючої у часі системи життєдіяльності злочинців, а не у вигляді одиничних злочинних актів, найбільш доцільно розглядати процес злочинної діяльності через вищенаведену загальну модель способу злочину, яка забезпечує не лише вчинення певних злочинних актів, але і відтворює всю систему діяльності.

*Знаряддя і засоби механізму злочинної діяльності.* Знаряддя та засоби включаються багатьма філософами в загальну структуру діяльності поряд з іншими елементами.

*Питання знарядь та засобів злочинної діяльності* досить змістовно розглянуто у науках кримінально-правового циклу.

У криміналістиці під знаряддями розуміють матеріальні речі і предмети, що використовуються для вчинення злочину і мають прямий зв'язок зі способом вчинення злочину, а під засобами – речі, предмети і процеси, які використовуються під час вчинення злочину для створення необхідних умов реалізації злочинного наміру та опосередковано пов'язані зі способом злочину. Тобто одна і та сама річ може виступати в одних випадках в якості знаряддя, а в інших – як засіб злочинної діяльності. Наприклад, якщо автомобіль використовувався злочинцем для прибуття на місце вчинення злочину, його необхідно розглядати як засіб, а якщо для того, щоб вчинити наїзд для спричинення смерті – як знаряддя.

Не можна не помітити, що елементи механізму злочинної діяльності ідентичні елементам такого об'ємного розділу криміналістики, як «криміналістична характеристика злочину». Тому деякі вчені, для усунення недоліків, пропонують у криміналістиці використовувати термін «криміналістична характеристика злочинної діяльності». Проте із введенням та використанням такого терміна у криміналістиці ми не можемо погодитися. Оскільки вважаємо, що розглядувані категорії співвідносяться між собою як мета та засіб: криміналістична характеристика виступає метою, а механізм злочину – засобом її досягнення.

**Висновки.** Зазначимо, що дослідження злочинної діяльності не обмежується лише розглянутими нами елементами. Будь-яка злочинна діяльність відбувається у певному місці, за умови певного часу, обстановки, а також призводить до виникнення певного наслідку (результату).

**Бібліографічні посилання**

1. Бахин В.П. Преступная деятельность как объект криминалистического изучения : лекция /В.П. Бахин, Н.С. Карпов. – К., 1999.
2. Криминалистика : учебник для вузов / отв. ред. Н.П. Яблоков. – М., 1995.
3. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М.В. Салтевський. – К., 2005.
4. Хайрусов Д.С. Источники и методы криминалистического исследования преступной деятельности. / Д.С. Хайрусов, Л.А. Щербич. – М., 2008.

**Оржинская Э.И. Содержание элементов преступной деятельности.** Раскрыта суть основных элементов механизма преступной деятельности, которые предложены современной криминалистической наукой.

**Ключевые слова:** криминалистика, субъект преступной деятельности, объект, мотив, цель, механизм преступной деятельности, время, место, орудие и способы совершения преступления.

**Orzhynska E.I. Content of criminal activity elements.** The author revealed the essence of the main elements of criminal activity mechanism, proposed by modern forensic science. These include: subject, motive, purpose, object or subject (victim) of mechanism criminal activity, the process, the means of criminal activity mechanism.

The most important element of the mechanism is considered criminal activity, since it determines the specificity of certain types of crimes, separates them together.

It is believed that the mechanism and the process of criminal activity should be based on these elements of the method of crime. This is due to the fact that the way - is the external form, which expressed the criminal acts that specific techniques and methods used during the criminal assault. The author suggests to understand the way of criminal activity as a complex (system) of objectively and subjectively determined action to prepare, commit and conceal a crime that meet the general criminal intent to achieve this goal. It is believed that this definition of the way of crime corresponds to nature of the process of criminal activity.

By defining criminal activity as some ongoing at the time of system of criminals vital activity, rather than as individual criminal acts, the most expedient proposed to consider the process of criminal activity by the above general model method of crime, which provides not only the commitment of certain criminal acts, but also recreates all system activity. The research of criminal activity is not limited to the items discussed. Any criminal activity occurs in a certain place at a certain time conditions, environment, and leads to a certain outcome (result).

**Keywords:** criminalistics, subject of criminal activity, object, reason, purpose, mechanism of criminal activity, time, place, instruments and facilities of commission of crime.

Надійшла до редакції 13.02.2013

**М. І. Паславський**  
здобувач  
(Львівський державний  
університет внутрішніх справ)

УДК 343.85

## **ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ОЗНАЧЕННЯ І ВЖИВАННЯ ТЕРМІНА «ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИННОСТІ»**

Розкрито значення різних термінів, якими в науковому світі визначено діяльність з протистояння держави організованій злочинності, та обґрунтовано доцільність вживання узагальненого терміна «протидія злочинності».

**Ключові слова:** організована злочинність, протистояння суспільства, боротьба із злочинністю, протидія злочинності, попередження, запобігання, профілактика.

**Постановка проблеми.** Організована злочинність в Україні є реальною силою, яка загрожує безпеці суспільства і держави, оскільки не тільки дестабілізує різні інститути громадського життя, але й намагається взяти на себе функції державного управління з метою впливу на прийняття рішень органами державної влади з вигодою для себе. Підвищення ефективності боротьби з нею є одним з найважливіших завдань, що впливає з оцінки сучасної кримінальної ситуації в країні.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Проблема реактування суспільства в особі уповноважених державою органів на існування та прояви організованої злочинності присвячено багато досліджень, зокрема наукові праці таких українських і зарубіжних учених, як П.П. Андрушко, О.М. Бандурка, А.А. Бова, В.О. Глушков, Л.Ф. Гула, Н.А. Гуророва, А.Н. Джужа, А.І. Долгова, А.П. Закалюк, В.П. Захаров, А.Ф. Зелінський, В.С. Зеленецький, І.І. Карпець, О.А. Кваша, Н.Й. Коржанський, Я.Ю. Кондратьєв, М.В. Корнієнко, А.Г. Лекарь, А.А. Музика, В.А. Навроцький, В.Л. Ортинський, В.В. Петров, Б.В. Романюк, Г.С. Саркісов, В.В. Скибицький, В.Я. Тацій, Н.І. Хавронюк, В.І. Шакун, В.В. Шендрик та ін. Аналіз наукових розвідок показав, що в українській юридичній науці є розбіжності у визначенні змісту і вживання термінів, якими окреслюється діяльність держави та її уповноважених органів проти організованої злочинності, а, відтак, і відсутність узгодженої наукової думки щодо можливості існування найбільш прийняттого терміна, який би в цілому вірно відображав зазначений вид протистояння.

**Метою** дослідження є уникнення суперечностей щодо об'єму та меж застосування термінів, якими визначається протистояння держави організованої злочинності та акцентування уваги науковців і дослідників на означенні такої діяльності саме терміном «протидія злочинності».

**Виклад основного матеріалу.** Реформування законодавства та самої системи органів внутрішніх справ України є невід'ємною частиною демократизації суспільства та побудови правової держави. За означеної моделі діяльності кожен оперативний підрозділ органів внутрішніх справ повинен захищати громадськість у цілому, нести перед нею відповідальність та бути їй підзвітним, а також діяти на випередження дій злочинців, тобто здійснювати ефективну попереджувальну діяльність [1, с. 5]. Успіх попереджувальної діяльності залежить від комплексу правових і організаційно-тактичних заходів, серед яких важливе місце займає удосконалення діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ.

Попередження – гуманний, дієвий і надійний засіб скорочення кількості порушень правових норм, оскільки воно пов'язане з такими заходами з боку держави і суспільства, які спрямовані не лише на виявлення і усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, а й на утримання людини від їх вчинення. Разом з тим попередження є складною формою боротьби зі злочинністю. Воно може призвести до бажаного результату лише тоді, коли правильно організоване і базується на наукових теоретичних основах [2]. Наукові дослідження в галузях кримінології та оперативно-розшукової діяльності засвідчують, що розвиток суспільних відносин

безпосередньо впливає на сферу попередження злочинів і правопорушень, а протидія злочинності – це справа всього цивілізованого суспільства [3].

Процес вироблення єдиної термінології щодо реакції держави та суспільства на організовану злочинність ще не завершився, тому навіть у науковій літературі часто вживаються як рівнозначні терміни: "попередження", "боротьба", "соціальний контроль", "управління", "протидія" [4, с. 135–191; 5, с. 21–46]. Представники споріднених правничих шкіл не знайшли уніфікованого підходу до визначення родової, термінологічної основи такої діяльності. Зазначена діяльність у науковій літературі називається по-різному, зокрема – «боротьба з організованою злочинністю», «протидія організованій злочинності», «запобігання організованій злочинності», «контроль над організованою злочинністю» тощо. Як вірно зазначив Г.С. Саркісов, множинність термінів сама собою говорить про нечіткі, а то й суперечливі уявлення стосовно понять, що, очевидно, є наслідком недостатньої розробки самої проблеми [6]. Доволі часто терміном «боротьба з організованою злочинністю» зовсім не охоплюються профілактичні заходи; термін «запобігання організованій злочинності» вживається як синонім терміна «контроль над організованою злочинністю». Серед кримінологів, фахівців з оперативно-розшукової діяльності боротьба зі злочинністю – це особливий вид взаємодії двох протилежних сторін, причому це не одnobічний вплив і саме тому організована злочинність суттєво впливає на соціальні процеси, у тому числі на процеси протистояння їй.

Боротьба із злочинністю – це активне зіткнення суспільства із злочинністю, а протидія – недопущення порушення закону. Запобігання злочинності – це здійснення економічних, політичних, ідеологічних, виховних, правових та інших заходів; це діяльність із виявлення і усунення причин злочинності, окремих видів та груп злочинів, конкретних злочинів, із недопущення завершення злочинів на різних етапах розвитку злочинної поведінки. [7]. Боротьба – це завжди активне протистояння протилежних інтересів, мета якого – панування одних над іншими [8].

Ми спробуємо проаналізувати існуючі погляди щодо визначення суспільної діяльності проти організованої злочинності, узагальнити їх та вирізнити найбільш прийнятний. Наукова новизна нашої спроби полягає у формулюванні авторської точки зору щодо назви та змісту зазначеної діяльності в рамках обраного напрямку дослідження.

Проблема термінологічного визначення такої діяльності є похідною від невирішеної загальної проблеми означення діяльності, спрямованої протистояти будь-яким проявам злочинності та її формам. Найбільш точно зміст цієї діяльності, як зазначає А. І. Долгова, відображає поняття «боротьба зі злочинністю». На її думку, воно, по-перше, охоплює вплив і на причини злочинності, і на саму злочинність, показує складний, об'ємний характер такого впливу; по-друге, підкреслює активний момент наступу на злочинність при її протидії [9, с. 27]. Об'ємність терміна «боротьба» свідчить про те, що він є лише однією зі складових частин протидії, яка підкреслює активну стадію наступу на злочинність і не може охоплювати решти напрямків. Для внесення чіткості необхідно звернутися до першопочаткового змісту

слів «боротьба» та «протидія». Термін «боротьба» визначається як активне протиборство, зіткнення між протилежними соціальними групами, станами, протилежними напрямками, течіями в суспільстві; діяльність, що має на меті подолати або знищити кого-, що-небудь. Відтак боротьба, як це впливає з визначення терміна «боротися», в кінцевому результаті передбачає або перемогу, або поразку [10, с. 220–221].

Боротьба зі злочинністю, на думку І. І. Карпеця, складається з таких елементів: 1) попередження злочинів; 2) їх розкриття; 3) розслідування кримінальних справ; 4) судового розгляду та покарання винних осіб; 5) перевиховання та виправлення засуджених; 6) нагляду за звільненими з місць позбавлення волі, проведення з ними спеціальної виховної роботи [11]. У свою чергу, «протидія» подається як дія, що спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй. «Протидіяти» означає спрямовувати дію проти кого-, чого-небудь, діяти всупереч комусь, чомусь; спрямовуватися проти іншої дії [12, с. 317]. При цьому протидія не передбачає як результат обов'язкової перемоги чи поразки однієї із сторін. Спільним для цих понять є те, що вони спрямовані проти когось чи чогось. Але ця спрямованість має різні зміст і мету. Боротьбі притаманна активність, яка орієнтована на чітко визначений результат (на виявлення, локалізацію, знешкодження). Вона обмежена часом, обов'язково має завершитися на певному етапі.

Слід звернути увагу на ще один важливий і визначальний момент: «боротьба» і «протидія» не визнаються словами-синонімами. Синонімами слова «боротьба» є «війна», «наступ», «битва», «бій» [13, с. 85], а «протидіяти» – слова «протистояти», «протівитися», «протиборствувати» [14, с. 493–494]. Відтак можна зробити логічний висновок, що знищити організовану злочинність як явище неможливо. Тому в зазначеному напрямі боротьба з нею втрачає сенс, оскільки досягнути її кінцевої мети неможливо. Деякі автори вважають, що поняття «протидія злочинності» і «боротьба зі злочинністю» можуть використовуватися як тотожні, з усіма наслідками, що впливають у вигляді поширення ознак і характеристик [15, с. 11].

Розглянемо другий термін – попередження організованої злочинності. На погляд О. І. Пономарьова, зазначена діяльність складається з двох груп заходів – перша група являє собою профілактичні заходи, направлені на виявлення та усунення причин і умов організованої злочинності, які їй сприяють; другу групу заходів зорієнтовано на утримання громадян від учинення злочинів. Відмінність першої групи заходів від другої полягає в тому, що профілактичні заходи можуть застосовуватися як до вчинення злочинів, так і після – на стадії ресоціалізації засуджених. Реалізація другої групи заходів можлива до констатації факту організованої злочинної діяльності. Ефективність застосування названих заходів залежить від того, наскільки комплексно вони будуть застосовуватися, оскільки кожен із них доповнює інший [16, с. 102].

А.Ф. Зелінський належить до науковців, які переконані у загальності терміна «попередження злочинності», приймають його за родове поняття [17]. А.Г. Лекарь під поняттям «попередження» розуміє практичну діяльність не лише відповідних державних органів, а й громадськості щодо вияв-



лення осіб, які мають намір вчинити злочин, з метою недопущення реалізації цих намірів у злочинні дії [18]. У словнику оперативно-розшукових термінів попередження злочинів розглядається як «...комплекс оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на виявлення і усунення причин та умов злочину, а також виявлення осіб, від котрих можливо очікувати скоєння злочину [19]. Відтак є очевидним, що термін «попередження» не може охоплювати всієї соціальної діяльності, спрямованої проти організованої злочинності. А тому він є лише одним із важливих напрямів протидії, наповнює змістом визначення цієї діяльності.

Окремі дослідники вважають найбільш загальним терміном визначення досліджуваної діяльності з протистояння держави організованій злочинності – «запобігання злочинності». С.С. Малигін та А.Є. Чечетін запобігання злочину визначають як виявлення осіб, що перебувають на стадії формування задуму щодо скоєння злочину, та недопущення реалізації їх задуму. Припинення злочину, на їхню думку, – це виявлення осіб, що намагаються вчинити злочин, тобто недопущення скоєння злочину на стадії замаху на нього. «Завдання запобігання злочинам (включаючи завдання щодо припинення) полягає у застосуванні оперативно-розшукових заходів, спрямованих на недопущення здійснення протиправних діянь або усунення причин і умов, що сприяють їх здійсненню. Способи припинення злочинів залежать від конкретних обставин і можуть бути різними: порушення кримінальної справи, затримання на місці злочину, застосування кримінально-процесуальних запобіжних заходів. Саме поняття припинення злочинів означає вживання оперативно-розшукових заходів до конкретної особи або групи осіб з метою створення умов, що перешкоджають продовженню початого злочину» [20].

Я. Ю. Кондратьєв розглядає профілактику, попередження, припинення та розкриття злочинів як стадії, етапи, що складають зміст головного напрямку боротьби – запобігання злочинам [21].

З таким твердженням не погоджується В.В. Шендрік, який вважає, що запобігання злочину є доволі вузьким поняттям і не може охоплювати поняття попередження та профілактики [1, с. 16].

М.І. Мельник та М.І. Хавронюк дають визначення запобіганню злочинності – як здійснення економічних, політичних, ідеологічних, виховних, правових та інших заходів; це діяльність по виявленню та усуненню причин злочинності, окремих видів та груп злочинів, конкретних злочинів, по недопущенню завершення злочинів на різних етапах розвитку злочинної поведінки [22].

О. Ключєв запобіганням злочину вважає вжиття необхідних заходів недопущення вчинення правопорушень, встановлення осіб, які намагаються скоїти правопорушення, та вжиття до них певних заходів з метою недопущення реалізації її протиправних намірів [23].

Наведемо для прикладу інше поняття, яке іноді зустрічається в науковій літературі, – контроль над злочинністю. Термін «боротьба» охоплює лише одну із сторін реакції суспільства на злочинність – репресивну. «Соціальний контроль» та «контроль злочинності» є близькими до терміна

«управління злочинністю» [24, с. 101–112; 25; 26, с. 12–13], саме вони відображають діяльність держави і суспільства не тільки до осіб, що вчиняють злочини, але й самої злочинності, що є невід'ємною ознакою суспільних відносин. Загальноприйнятим у кримінології є визначення контролю за злочинністю як суспільного механізму, що стимулює дотримання норм права в поведінці громадян, послаблення причин вчинення злочинів, зменшення небезпеки злочинності.

Вважаємо, що поняття «контроль над злочинністю» є недостатньо обґрунтованим для позначення досліджуваної діяльності, оскільки цей термін не найбільш точний для означення того змісту, який у нього вкладається окремими авторами. Термін «контроль над злочинністю» визначається за допомогою понять, які в оперативно-розшуковому аспекті претендують на самостійне застосування. Зазначений термін не охоплює всіх напрямків антикриміногенної діяльності.

Протидія організованій злочинності, на думку Ю. Б. Мельникова, являє собою ціленаправлений вплив на причини та умови, які її породжують і впливають на її розвиток, вплив на неї як на негативне явище з метою недопущення членами організованих злочинних груп учинення злочинів та її самодетермінація, зокрема у правоохоронну діяльність з розкриття і попередження злочинів, учинених організованими злочинними групами, виявлення винних та їх покарання [27, с. 25].

Процес протидії транснаціональній організованій злочинності, як пише І. В. Годунов, являє собою регламентовану нормами права діяльність державних, муніципальних органів, а також недержавних організацій, направлену на попередження, виявлення і припинення транснаціональних злочинів [28, с. 217]. Автор не згадав загальносоціальне попередження, яке не визначається на законодавчому рівні.

Протидію організованій злочинності О. І. Пономарьов визначає як історично сформовану систему заходів політичного, соціально-економічного, інформаційно-пропагандистського, організаційного, правового та іншого характеру, направлену на виявлення, попередження та усунення об'єктивних і суб'єктивних причин і умов, що породжують і сприяють організованій злочинності, припинення організованої злочинної діяльності, а також мінімізацію наслідків її діяльності, що здійснюються ціленаправленою діяльністю всіх інститутів суспільства. Ця протидія, на думку автора, повинна відповідати таким ознакам: заходи політичного, соціально-економічного, інформаційно-пропагандистського, організаційного, правового та іншого характеру повинні мати системний характер, що проявляється в постійності їх виконання і взаємозв'язку між собою; протидія організованій злочинності повинна бути направлена на виявлення, попередження та усунення об'єктивних і суб'єктивних причин та умов, що породжують і сприяють організованій злочинності, припинення організованої злочинної діяльності, а також мінімізацію наслідків її діяльності. Мінімізація наслідків діяльності організованої злочинності передбачає собою низку заходів, направлених на відновлення порушених прав; у реалізації зазначених заходів повинні бути задіяні всі інститути суспільства. Для якісної протидії органі-

зованій злочинності в теперішній час необхідний новий підхід до консолідації держави і громадського суспільства [16, с. 102–103].

О. М. Бандурка та О. М. Литвинов зазначають, що протидія злочинності – це особливий інтегрований, багаторівневий об'єкт соціального управління, який складає різноманітна за формами діяльність відповідних суб'єктів (державних, недержавних органів та установ, громадських формувань та окремих громадян), які взаємодіють у вигляді системи різнорідних заходів, спрямованих на пошук способів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність із метою зниження інтенсивності процесів детермінації злочинності на всіх рівнях, нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних проявів до соціально толерантного рівня [29, с. 44–45]. Ми погоджуємося з думкою авторів і вважаємо, що таке визначення найбільш повно відображає зміст суспільного (державного) спротиву організованій злочинності.

Організована злочинність виступає тим негативним соціальним явищем, метою якого є перешкоджання позитивному державному впливу на управлінські структури суспільства. Також вона є невід'ємною частиною суспільства, а тому найбільш прийнятним для визначення реакції держави на організовану злочинність є термін «протидія». На підтвердження зазначеного можна навести вислів Е. Феррі, що «...сили природи не можна подолати інакше, ніж протиставивши їм інші сили природи, протилежні чи відмінні від них». Ось чому криміналіст-соціолог, відкинувши безплідну ілюзію, що злочин народжується із вільної думки, насамперед, «старається визначити напрям і інтенсивність сил, які продукують злочин, щоб потім протиставити їм інші суспільні сили, що охороняють право, підтримують законну діяльність і чесну працю» [30, с. 174]. Організована злочинність є найнебезпечнішим видом професійної злочинності, оскільки вона виступає каталізатором відносин, які складаються поміж кримінальних елементів, їх об'єднує, направляє та контролює, змушуючи ефективніше проводити злочинну діяльність. На думку фахівців, вона має форму піраміди, де на її вершині перебувають корумповані чиновники, в середині — тіньовики-господарники, а в основі — кримінальні елементи. Ці три групи тісно пов'язані між собою [31, с. 11].

Протидія організованій злочинності здійснюється у трьох напрямках: шляхом використання превентивного і виховного впливу кримінального законодавства; застосуванням кримінально-правових норм; спеціальним кримінологічним попередженням злочинності (профілактикою, запобіганням реально можливим злочинам та припиненням розпочатої злочинної діяльності) [32, с. 5].

Ряд дослідників указують, що протидія організованій злочинності охоплює три сфери суспільних відносин: загальна організація протидії злочинності – це сукупність організаційних (облік, реєстрація), управлінських (прогнозування, планування, координація, визначення стратегії і тактики), профілактичних (реалізація програм і планів, здійснення профілактичних заходів), контрольних (вивчення практики, встановлення тенденцій злочинності) та інших дій різноманітних органів та установ, які взаємоді-

ють для досягнення спільних результатів; правоохоронна діяльність – система заходів з реалізації правоохоронних та/або правозастосовних функцій державними органами, громадськими організаціями чи громадянами; попередження злочинності – це здійснення спеціальними суб'єктами передбачених законом заходів для недопущення розвитку злочинного наміру на попередніх стадіях учинення злочину, виявлення ознак скоєних злочинів, установлення осіб, які їх скоїли, притягненню цих осіб до відповідальності, відновлення порушених прав, свобод і законних інтересів громадян та відшкодування збитків від злочинних дій [29, с. 45].

Таким чином, ефективність протидії організованій злочинності значною мірою залежить від того, наскільки різнопланово і комплексно здійснюється підхід до цієї вельми складної та актуальної проблеми. Активна протидія організованій злочинності на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному, оперативно-службовому рівнях профілактики при чіткій взаємодії всіх її суб'єктів, тісному міжнародному співробітництві у цій сфері дасть змогу значно скоротити всілякі прояви організованої злочинності та мінімізувати її небезпеку та негативні наслідки для суспільства.

**Висновок.** Розглянувши співвідношення понять «боротьба зі злочинністю», «запобігання (попередження) злочинності», «наступ на злочинність», «контроль над злочинністю» із протидією злочинності, можна цілком обґрунтовано констатувати, що змістовний, логічний та семантичний аналіз дають підстави стверджувати, що найбільш адекватним термінологічним позначенням суспільної діяльності, спрямованої проти організованої злочинності, є протидія організованій злочинності. Використання уніфікованого поняття дозволить усунути неоднозначності й суперечності в розумінні окремих проявів та протиправної діяльності організованих злочинних груп у цілому.

#### *Бібліографічні посилання*

1. Шендрік В.В. Теорія і практика попередження злочинів оперативними підрозділами ОВС України : монографія / В.В. Шендрік. – Д., 2012.
2. Профилактика правонарушений : учеб.-метод. пособие / науч. ред. А.К. Мишин. – Казань, 1989.
3. Холыст Б. Криминология. Основные проблемы / Б. Холыст; под. ред. Н.А. Стручкова. – М., 1980.
4. Бова А.А. Організована злочинність: спроба структурно-функціонального аналізу // Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою : міжвідомчий наук. зб. – Т. 22. – К., 2001.
5. Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей). – Х., 1999.
6. Саркисов Г.С. Социальная система предупреждения преступности / Г.С. Саркисов. – Ереван, 1975.
7. Криминология : учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А.И. Долговой. – М., 1999.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / голов. ред. кол. Ю. С. Шемшученко. – К., 1998–2004. – Т. 1 : А – Г. – 1998.
9. Криминология : учебник для юрид. вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. – М., 1997.
10. Словник української мови. – Т. 1. – К., 1971.
11. Карпец И.И. Проблема преступности / И.И. Карпец. – М., 1969.

12. Словник української мови. – Т. 8. – К., 1977.
13. Словник синонімів української мови. – Т. 1. – К., 1999.
14. Словник синонімів української мови. – Т. 2. – К., 2000.
15. Давыденко Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы : монография / Л. М. Давыденко, А. М. Бандурка. – Х., 2005.
16. Пономарев А. И. Организованная преступность: особенности противодействия на федеральном и региональном уровнях : монография / под ред. Н.А. Лопашенко/ А. И. Пономарев. – М., 2010.
17. Зелинский А.Ф. О некоторых вопросах предупреждения преступлений / А.Ф. Зелинский // Вопросы уголовного права : сб. науч. ст. – М., 1968.
18. Лекарь А.Г. Профилактика преступлений. – М., 1972.
19. Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел. Термины и определения : учеб. пособие. – К., 1988.
20. Малыгин С.С. Основы оперативно-розыскной деятельности : курс лекций / С.С. Малыгин, А.Е. Чечетин. – Екатеринбург, 2001.
21. Кондратьев Я.Ю. Теоретичні, правові та оперативно-тактичні засади запобігання злочинам оперативними підрозділами кримінальної міліції : монографія / Я. Ю. Кондратьев. – К., 2004.
22. Мельник М.І. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність : закони і коментарі : навч. посібн. / М.І. Мельник, М.І. Хавронюк. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2001.
23. Ключев О. Розмежування запобіжної профілактики і профілактичної діяльності органів внутрішніх справ / О. Ключев // Право України. – 2005. – № 3.
24. Корнієнко М.В. Особливості розвитку і сучасний стан організованої злочинності в Україні// Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрбандою : міжвідомчий наук. зб. – Т. 22. – К., 2001.
25. Graham J., Bennet T. Crime Prevention Strategies in Europe and North America. – Helsinki, 1995.
26. Шестаков Д. А. Об управлении преступностью //Проблемы совершенствования использования уголовных наказаний /под ред. А.И. Васильева. – Рязань, 1992.
27. Мельников Ю. Б. Противодействие организованной преступности и роль прокуратуры в этом процессе : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. Б. Мельников. – Владивосток, 2002.
28. Годунов И. В. Противодействие организованной преступности / И. В. Годунов. – М., 2003.
29. Бандурка О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов. – Х., 2011.
30. Ферри Э. Уголовная социология. – М., 1908.
31. Коций В. Три кита организованной преступности // Финансовая Украина. – 1996. – 3 сент. – С. 11.
32. Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: кримінол.-прав. дослідж. – К., 2000.

**Паславский М.И.** Исследование терминологического определения и употребления термина «Противодействие преступности». Раскрыто значение разных терминов, которыми в научном мире обозначена деятельность по противостоянию государства организованной преступности, и обоснована целесообразность употребления обобщенного термина «противодействие преступности».

**Ключевые слова:** организованная преступность, противостояние общества, борьба с преступностью, противодействие преступности, предупреждение, предотвращение, профилактика.

---

**Paslavsky M.I.** Research of terminological definition and use of the term "counteraction against crime". The effectiveness of counteraction against organized crime largely depends on how versatile and comprehensive approach is made to this very difficult and urgent problem. Active counteraction against organized crime on general social, special criminological, operational-search levels of prevention in strict interaction of all its subjects, close international cooperation in this area will help to significantly reduce the various

manifestations of organized crime and minimize its risks and negative consequences for society.

Examined the correlation between the concepts "fight against crime", "prevention crime," "offensive against crime", "crime control" with the counteraction against crime, the author stated that meaningful, logical and semantic analysis gives reason to believe that the most appropriate terminology designation social activities against organized crime is to counteract against organized crime. The use of a unified concept will allow to eliminate ambiguity and contradictions in understanding of some displays and illegal activities of organized criminal groups in general.

**Keywords:** *the organized crime, opposition of society, fight against criminality, counteraction of criminality, warning, prevention, prophylaxis.*

*Надійшла до редакції 13.02.2013*

**С.А. Савенко**

здобувач

*(Дніпропетровський державний  
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.985

## **ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Проаналізовано окремі аспекти оперативно-розшукового забезпечення судового розгляду. На основі аналізу матеріалів практики та наукової літератури визначено основні напрями діяльності оперативних підрозділів під час співпраці з прокурором у стадії судового розгляду.

**Ключові слова:** *оперативно-розшукове забезпечення, державне обвинувачення, судовий розгляд.*

**Постановка проблеми.** Центральною частиною судового провадження є судовий розгляд, що особливо актуалізує наукове дослідження оперативно-розшукового забезпечення цієї стадії кримінального провадження. У раніше чинному КПК України законодавець виокремлював самостійну стадію судового розгляду – судове слідство. Прийнятий Кримінальний процесуальний кодекс України не виокремлює судове слідство в самостійну стадію судового розгляду. Водночас аналіз норм КПК України свідчить, що значна кількість процесуальних заходів та слідчих дій, які були характерними для судового слідства, знайшли закріплення у законі, що потребує їх дослідження у контексті нової пізнавальної ситуації.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Зважаючи на спільність окремих процесуальних заходів як для стадії судового слідства, так і для сучасної стадії судового розгляду, на нашу думку, заслуговують на увагу напрацювання вчених щодо судового слідства. Цьому питанню присвячено наукові праці К. В. Антонова, О. М. Бандурки, Р. С. Белкіна, В. Д. Берназа, Ю. М. Грошевого, Е. О. Дідоренка, В. С. Кузьмічова, М. А. Погорецького, М. В. Салтевського, О. П. Снігерьова, С. М. Смокова, М. Є. Шуило та інших науковців.

**Метою** статті є формулювання пропозицій щодо вдосконалення організації і тактики оперативно-розшукового забезпечення судового розгляду.

**Виклад основного матеріалу.** Ми підтримуємо позицію О. І. Коровайка, який зазначає, що судове слідство є центральною частиною судового розгляду, в якій суд в особливих процесуальних умовах за участі сторін здійснює збирання, перевірку та оцінку доказів з метою постановлення законного та обґрунтованого вироку, ухвали, постанови [1, с. 13].

Власне, на цій стадії реалізується гносеологічна функція суду – пізнання та оцінка доказів. У свою чергу, під час судового розгляду державний обвинувач аргументує обвинувачення, працюючи з доказовим матеріалом. Результатом дії суду та учасників судового розгляду є вирішення головного питання кримінального судочинства – про винуватість чи невинуватість особи, притягнутої до кримінальної відповідальності. Тільки докази, досліджені в ході судового розгляду, можуть бути покладені в основу обвинувального чи виправдовувального вироку або іншого акту правосуддя.

Звернемо увагу, що власне на цій стадії відбувається формування внутрішнього переконання судді, яке відіграє ключову роль під час постановлення вироку у кримінальному провадженні. Суддя, вивчаючи докази, спрямовує свою діяльність на усунення виниклих сумнівів, а можливі припущення підтверджує або приходять до висновку, що вони були необґрунтованими. З цього приводу наголосимо, що право суду перевіряти, досліджувати надані в судове засідання докази, уточнювати для себе ті питання, що викликають у суду сумніви, після того як буде вичерпано активність сторін, повністю відповідає його функціям у кримінальному судочинстві і не суперечить принципу змагальності.

Проблема формування внутрішнього переконання судді є однією з малодосліджених у кримінальному процесі. Відомий фахівець у галузі кримінального процесу Ю. М. Грошевий вважає, що формування суддівського переконання – не просто результат дії на свідомість суддів певної сукупності доказів, встановленої і перевіреної в ході судового розгляду. Воно завжди складається на основі раціонального пізнання причинно-наслідкових і інших зв'язків між фактами об'єктивної дійсності, ціннісного до них підходу, їх співвідношення із заборонами кримінального права, чуттєвого переживання одержаних у кримінальній справі результатів пізнання і зроблених правових висновків [2, с. 24].

У процесі дослідження цієї проблематики Ю. М. Грошевий виділив такі етапи формування суддівського переконання: попереднє вивчення матеріалів кримінальної справи з метою розв'язання питання про передачу обвинуваченого до суду; планування судового розгляду і висунення судових версій; перевірка матеріалів досудового слідства в судовому розгляді; судові дебати і зіставлення своїх оцінок з оцінками обвинувачення і захисту; остаточне формування переконання судді у нарадчій кімнаті. В подальшому теоретичний підхід щодо формування переконання судді та його визначення був підтриманий іншими науковцями без суттєвих змін [3]. В останніх дисертаційних дослідженнях з цієї проблематики науковці наголошують, що внутрішнє переконання необхідно розуміти як результат розумової

суб'єктивної діяльності судді у процесі судочинства щодо оцінки доказів з метою достовірного встановлення фактичних обставин конкретної кримінальної справи, що входять до предмета доказування, і втілюється у судовому рішенні [4, с. 10].

Під час судового розгляду державний обвинувач представляє доказову базу обвинувачення, яка була сформована під час досудового розслідування, та підтверджує вину підсудного в інкримінованому злочині. Водночас ст. 22 КПК України закріплює принципи змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Згідно з чинним законодавством, прокурор є лише одним з учасників судового розгляду і користується рівними з іншими учасниками правами щодо подання доказів, участі в їх дослідженні і заявленні клопотань. На ньому лежить основний обов'язок доказування у судовому розгляді. Тому, реалізуючи функцію обвинувачення, прокурор, окрім представлення власних доказів, повинен спростувати чи обґрунтувати недопустимість доказів, поданих стороною захисту.

Власне тому, на нашу думку, на стадії судового розгляду у концентрованому вигляді знаходить своє вираження оперативно-розшукове забезпечення процесу доказування, адже основні зусилля учасників кримінального процесу та суду спрямовані на з'ясування обставин справи та встановлення об'єктивної істини. При цьому наголосимо, що обов'язком обвинувачення є представлення сформованої під час досудового розслідування доказової бази таким чином, щоб уникнути розумних сумнівів суду.

Продовжуючи аналіз проблематики, необхідно фрагментарно окреслити особливості судового розгляду, які безпосередньо впливають на співпрацю між оперативними підрозділами та державним обвинувачем, з метою встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

Так, першим чинником є безпосереднє сприйняття доказової інформації судом (наприклад, допит свідка у залі суду). Інший чинник, який характеризує судову ситуацію та впливає на особливості судового розгляду – значний часовий проміжок між фактичним отриманням доказів під час досудового розслідування та поданням їх для вивчення та оцінки судом. Означена проблематика вже давно обговорюється як у юридичній, так і у психологічній науці. У практичній діяльності традиційними є випадки, коли між подією, яку спостерігав свідок, та його допитом у суді проходить декілька місяців, іноді й років, що суттєво впливає на детальність показань та їх об'єктивність. У зв'язку з цим під час допиту свідку необхідно ставити запитання, спрямовані на розширення й доповнення показань, запитання про обставини, які свідок не виклав у своїй розповіді, конкретизуючи запитання, спрямовані на уточнення окремих фактів, нагадувальні питання, які викликають відповідні асоціації з досліджуваною подією, чим допомагають пригадати значимі для справи обставини, контрольні запитання спрямовані на перевірку правильності наданих свідком відповідей. У процесі допиту, – підкреслює О.М. Балинська, – для «художньої» людини найбільш дієвими будуть такі аргументи, як фотографії, речові докази, фоторобот і т.д. «Абстрактному» типу людей варто наводити точні факти, статистичні дані, експерт-



ні висновки, логічний аналіз доказів [5].

Наступний чинник також стосується допитів, зокрема особливість показань, які дають свідки у суді, полягає в тому, що до їх структури входять не лише відомості про подію кримінального правопорушення, які є їх особистими спогадами, оскільки для них характерні зміни внаслідок спілкування із працівниками оперативних підрозділів, слідчим, прокурором та захисником. Так, під впливом питань слідчого, допитуваний піддається відповідному впливу, що змінює його сприйняття події кримінального правопорушення. Крім того, у даному випадку слушно врахувати факт обізнаності свідка про предмет допиту у суді. Так, під час першого допиту у слідчого, свідок, як правило, не знає точно, про що його питатимуть, які питання будуть цікавити слідчого. Водночас перед допитом у суді свідок, як правило, заздалегідь обдумує варіанти відповідей, готується до питань, які можуть бути задані раптово.

Фактично, до початку судового розгляду сторонам вже відомо позицію супротивника, проаналізовано сформовані під час досудового розслідування докази і діяльність під час судового розгляду спрямовується на переконання судді, тобто переважає аргументаційний аспект. Але вивчення матеріалів кримінальних проваджень свідчить, у судових засіданнях частими є випадки зміни свідком своїх показань або взагалі відмова від показань, даних під час досудового розслідування. Означена проблема була ґрунтовно досліджена О. Я. Переверзою [6]. Первинні показання свідків переважно у 80 % випадків були правдивими, але потім змінювалися на хибні у судовому засіданні, – пише А. Р. Михайленко, – слідчі не завжди використовують свої можливості з метою уникнення того, щоб свідки у суді не змінювали своїх показань, їх потрібно прискіпливо допитувати [7, с. 332]. Виникнення такої судової ситуації повертає суб'єктів доказування у площину пізнавальної діяльності, метою якої є з'ясування мотивів такої поведінки свідка. Як зазначає О. В. Ряшко, мотивами завідомо неправдивих показань можуть бути особиста зацікавленість, співчуття до підсудного чи потерпілого, шантаж та погрози з боку зацікавлених осіб. Ознаками пасивної неправди є незнання обставин, які мали б запам'ятатися, нездатність деталізувати події, бідність емоційного фону, стереотипне співпадання показань декількох осіб [8].

Наступним чинником, який впливає на особливості взаємодії державного обвинувача з оперативними підрозділами, є усність судових дій. Фактично, суддя безпосередньо сприймає інформацію свідка, аналізуючи при цьому його міміку, психологічний та емоційний стан, поведінку, спроби встановлення візуального контакту з особами, які знаходяться у залі суду. Вважаємо, що аналіз цієї складової процесу дачі показань свідком займає вагоме місце серед чинників, які формують внутрішнє переконання судді.

Проаналізувавши особливості судового розгляду, які здійснюють безпосередній вплив на організацію і тактику взаємодії між державним обвинувачем і оперативним підрозділом, який здійснює оперативно-розшукове забезпечення, можна виділити такі напрями цієї діяльності:

- сприяння прокурору та суду під час проведення слідчих дій, зокрема допитів свідків в умовах анонімності;

- участь працівників оперативних підрозділів, які безпосередньо проводили оперативно-розшукові заходи, в якості свідків під час судового розгляду;

- надання прокурору оперативно-розшукової інформації щодо свідків, експертів та спеціалістів захисту;

- недопущення протиправних дій щодо учасників судового розгляду у будівлі суду.

Розглянемо зазначені напрями оперативно-розшукового забезпечення судового слідства більш детально.

Найчастіше під час судового слідства використовується така слідча дія як допит. Державний обвинувач, як суб'єкт доказування, має право на проведення судового допиту тих осіб, які за законом зобов'язані або мають право надавати відомості про обставини, що входять у предмет обвинувачення.

Неналежна підготовка державного обвинувача до допиту свідка може призвести до втрати важливої складової доказової бази. У даному випадку завданням оперативно-розшукового забезпечення є збереження сформованої доказової бази, зокрема надання допомоги прокурору під час допиту свідка з метою отримання повних і достовірних відомостей про подію кримінального правопорушення.

У випадках, коли свідок змінює свої показання, відмовляється підтвердити у судовому засіданні показання, які були ним надані на досудовому слідстві, або вказує на те, що показання на досудовому слідстві були отримані від нього під примусом або іншим незаконним шляхом, тоді державний обвинувач змушений вдаватися до прийомів перехресного допиту: викривати свідка у брехні, контролювати його відповіді.

У такій ситуації важливим для державного обвинувача є своєчасне отримання інформації про можливі причини відмови свідка від раніше наданих показань. Така інформація може бути отримана від працівників оперативних підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукове забезпечення, оскільки під час виявлення та документування злочину ними, як правило, збирається інформація про особу свідка, а також їм відомі обставини його допиту під час досудового слідства. З тактичних міркувань прокурор може заявити клопотання про відкладення судового засідання і доручити підрозділу, який здійснює оперативно-розшукове забезпечення судового розгляду, проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на отримання додаткової інформації про свідка, спосіб та обставини його життя, зв'язки та інші факти, які могли вплинути на зміну показань у судовому засіданні. Вирішення цього завдання можливе шляхом використання особистого пошуку та оперативної установки.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень свідчить, що значні труднощі виникають під час допиту на досудовому слідстві понятих, які брали участь у проведенні окремих слідчих дій. У переважній більшості випадків клопотання про їх виклик до суду заявляє сторона захисту, сподіваючись дискредитувати матеріали досудового розслідування шляхом визнання недопустимими протоколів слідчих дій. На жаль, іноді такі дії захисту мають успіх. Так, вивчення матеріалів оперативно-розшукових та кримінальних

провадження свідчить, що найчастіше у результаті допиту понятих визнаються недопустимими протоколи огляду місця події та оперативної закупівлі наркотичних засобів, їх аналогів чи прекурсорів.

З метою запобігання втрати допустимості протоколами тих слідчих дій, в яких брали участь поняті, прокурору слушно звернутися за допомогою до підрозділу, який здійснює оперативно-розшукове забезпечення. В цьому випадку працівнику оперативного підрозділу слушно провести розвідувальне опитування, під час якого з'ясувати рівень обізнаності особи щодо предмета майбутнього допиту, спроб встановлення з ним контакту з боку захисника та результати такого контакту.

Виклик у судове засідання понятих на сучасному етапі, по суті, перетворюється у складову тактики діяльності захисника, яка спрямована на спростування обвинувачення. У переважній більшості випадків захисник проводить попередню бесіду з такими свідками, застосовуючи при цьому методи переконання, примусу чи відвертого підкупу. У випадку досягнення «позитивного» результату протоколи окремих слідчих дій визнаються у судовому засіданні недопустими, що значно ускладнює підтримання державного обвинувачення, а в окремих випадках взагалі робить цю діяльність неможливою (наприклад, визнання недопустимим протоколу оперативної закупівлі наркотичних засобів).

З тактичного боку заява захисника про виклик у судове засідання для дачі показань понятих має стати сигналом для активних дій з боку державного обвинувача та підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукове забезпечення кримінального провадження. Водночас наголосимо, що в окремих випадках потрібно із самого початку процесу мати на увазі таку загрозу і діяти на попередження, включаючи «перевербовку» потенційних свідків захисту.

У разі виникнення такої тактичної ситуації працівникам оперативного підрозділу необхідно з використанням оперативно-технічних засобів задокументувати факт зустрічі захисника і свідка. Вивчення матеріалів оперативно-розшукових справ свідчить, що під час таких зустрічей свідка схиляють до дачі завідомо неправдивих показань шляхом шантажу, погроз чи підкупу. Напрями використання отриманої інформації обираються залежно від оперативно-тактичної ситуації. Водночас необхідно враховувати, якщо адвокат раніше працював слідчим або працівником оперативного підрозділу і обізнаний з методами оперативно-розшукової діяльності, він може автоматично враховувати ці обставини при обранні відповідної тактики захисту на досудовому слідстві і зазвичай вчиняє зі свого боку «попереджувальні» дії – для мінімізації негативних для підзахисного наслідків можливого застосування зазначених заходів [9].

Переконливий вплив на суд здійснюють результати використання відеозапису, інших технічних засобів, які зафіксували ті чи інші обставини, що мають значення для справи під час оперативно-розшукових заходів або слідчих дій. Важливо під час представлення такої інформації в суді обґрунтувати законність та допустимість їх отримання. Знову ж дуже важливу роль при цьому мають показання осіб, які проводили цей захід або слідчу дію. Їх показання мають працювати на посилення доказового значення об-

винувальних доказів.

**Висновок.** Зазначимо, що судовий розгляд є тією стадією кримінального провадження, яка потребує найконцентрованішого оперативно-розшукового забезпечення. Квінтесенцією судового розгляду виступає судове доказування, яке здійснюється усіма учасниками кримінального процесу. Оперативно-розшукове забезпечення судового розгляду здійснюється за такими напрямками: сприяння прокурору та суду під час проведення слідчих дій, зокрема допитів свідків в умовах анонімності; участь працівників оперативних підрозділів, які безпосередньо проводили оперативно-розшукові заходи, в якості свідків під час судового розгляду; надання прокурору оперативно-розшукової інформації щодо свідків, експертів та спеціалістів захисту; недопущення протиправних дій щодо учасників судового розгляду у будівлі суду.

Державний обвинувач у взаємодії з органами, що здійснюють оперативно-розшукове забезпечення судового розгляду, відіграє вирішальну роль у встановленні об'єктивної істини у справі. Процесуальна форма діяльності державного обвинувача в суді спрямована на забезпечення досягнення прокурором цієї мети. Державний обвинувач зобов'язаний використовувати весь арсенал засобів доказування, передбачених процесуальним законом, але також і можливості оперативних підрозділів для формування доказової бази, яка дозволить суду ухвалити законне, обґрунтоване і справедливе рішення у кримінальному провадженні.

Розширення джерел доказів відкриває нові можливості для встановлення істини у справі. Посилення змагальності, поява у сторони захисту нових засобів досягнення своїх процесуальних цілей робить роботу державного обвинувача в суді щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження фактичних обставин справи дуже творчою і в той же час дуже відповідальною. Державний обвинувач повинен активно використовувати можливості ОРД для подання та дослідження у суді доказів для того, щоб вирішити поставлені перед ним тактичні завдання і досягти стратегічної мети обвинувачення – істини у справі.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Коровайко О.І. Особливості провадження дій, спрямованих на збирання та перевірку доказів у ході судового слідства : автореф. дис....канд. юрид. наук : 12.00.09. – Одеса, 2010.
2. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. – Х., 1975.
3. Васильев В.А. Юридическая психология. – 3-е изд. – СПб., 2000.
4. Дроздович Н.Л. Формування внутрішнього переконання судді у кримінальному процесі України : автореф. дис....канд. юрид. наук : 12.00.09. – К., 2011.
5. Балинська О.М. Вербально-біхевіористський метод вирішення морально-правової конфліктної ситуації допиту / О.М. Балинська // Науковий вісник Львівського ін-ту внутр. справ. – 2003. – № 1. – С. 110-116.
6. Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О.Я. Переверза. – Х., 2000.
7. Михайленко А.Р. Расследование преступлений : законность и обеспечение прав граждан : научно-практ. изд. / А.Р. Михайленко. – К., 1999.
8. Ряшко О.В. Допит свідка та потерпілого на стадії досудового розслідування :

юридично-психологічний аспект // Вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – №3.

9. Бояров В.І., Кучинська О.П. Деякі питання тактики захисту за умови використання слідством інформації, отриманої під час проведення оперативно-розшукових заходів // Адвокат. – № 7. – 2010. – С. 39-42.

**Савенко С.А. Оперативно-розсыкное обеспечение судебного рассмотрения: организационно-тактический аспект.** Проанализированы отдельные аспекты оперативно-розсыкного обеспечения судебного разбирательства. На основе анализа материалов практики и научной литературы определены основные направления деятельности оперативных подразделений при сотрудничестве с прокурором в стадии судебного разбирательства.

**Ключевые слова:** оперативно-розсыкное обеспечение, государственное обвинение, судебное разбирательство.

**Savenko S.A. Operational-search support of trial: organizational and tactical aspect.** The author analyzed some aspects of operational-search support of trial. Based on the analysis of material practices and scientific literature he identifies the key activities in the units as they interact with the public prosecutor in the trial. Suggestions for improving the organization and tactics of the operational-search support of trial are given. Achieving the goal of the article, the author came to the conclusion that the trial is the one stage of the criminal proceedings, which requires the most concentrated operational-search support. The quintessence of the trial court acts as proof, which is carried by all participants in the criminal process. Operational-search support of trial is carried out in following areas: assistance to the prosecutor and the court during the investigation, including the interrogation of witnesses in condition of anonymity, participation of operational units officers who have directly carried out search operations, as witnesses during the trial, providing prosecutor operational information on the witnesses, experts and protection specialists, prevention of illegal actions against members of the trial in the courthouse.

The public prosecutor in cooperation with the agencies responsible for the operational-search support of trial acts for achieving by the prosecutor to establish the objective truth of the case. Expanding sources of evidence opens up new possibilities for the truth in the case. The public prosecutor should actively use the opportunities of operational search activity for presentation and research of evidence in court in order to solve tactical task and strategic goal of prosecution, namely the truth in criminal proceedings.

**Keywords:** operational-search support, public prosecution, trial.

Надійшла до редакції 22.02.2013

**К.В. Тарасюк**

аспірант

(Східноєвропейський університет  
імені Лесі Українки)

УДК 343.133.2

## **ЗАСТОСУВАННЯ УГОД ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КОНТЕКСТІ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

Висвітлено теоретично-правовий аспект основних положень використання інституту угоди про визнання винуватості у контексті чинного КПК України. Проаналізовано доцільність застосування зазначеної угоди у кримінальному процесі України.

**Ключові слова:** прокурор, угода про винуватість, підозрюваний, обвинувачений, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, винуватість.

**Постановка проблеми.** Впровадження та розвиток інституту угоди про визнання винуватості є одним із найважливіших шляхів реформування кримінальної юстиції у нашій державі. Дієвість та ефективність даного виду угод підтверджена більш ніж тридцятилітньою світовою практикою.

Практично в усіх європейських країнах при здійсненні кримінального провадження передбачено застосування угоди про визнання винуватості, основна мета якої утилітарна – якнайшвидше вирішити конфлікт з метою процесуальної економії [6, с.150].

Тобто це означає, що йдеться про перехід від принципу офіційності до принципу доцільності, а це не завжди є позитивним моментом при кримінальному провадженні, тому що суперечить принципу законності, оскільки заважає встановленню істини у справі.

Розвиток інституту угоди про визнання винуватості повинен бути незамінним інструментом для ефективної боротьби зі злочинністю; сприяти зменшенню витрат на таку державну діяльність; полегшити роботу судів.

Прийняття у квітні 2012 року нового Кримінального процесуального кодексу України дало поштовх для дискусій довкола угоди про визнання винуватості.

Новий Кримінальний процесуальний кодекс став "революційним" у багатьох процесуальних нюансах. У ньому знайшли відображення положення, раніше не відомі кримінально-процесуальному законодавству України, зокрема застосування угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні.

Таким чином, питання щодо застосування інституту угоди про визнання вини у кримінальному процесі України є досить актуальним і потребує глибокого дослідження.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Зазначене питання у своїх наукових працях досліджували такі видатні науковці, як О.М. Боброва, М.М. Полянський, М.С. Строгович, В.В. Землянська, А.С. Александров, В.Т. Маляренко та ін.

**Мета** нашої статті полягає у з'ясуванні особливостей та аналізі проблем застосування угод про визнання винуватості у кримінальному процесі України у зв'язку з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України, що конкретизовано у таких завданнях: 1) визначити сутність інституту угоди про визнання вини; 2) розглянути доцільність запровадження зазначеного інституту у кримінальному судочинстві України.

**Виклад основного матеріалу.** Кримінальне провадження на підставі угод є одним із особливих порядків кримінального процесу і регламентоване Кримінальним процесуальним кодексом України.

Відповідно до ст. 468 КПК передбачено два види угод – про примирення між потерпілим і підозрюваним, обвинуваченим чи підсудним і угода між прокурором та підозрюваним, обвинуваченим про визнання винуватості.

Угода про визнання винуватості – це угода між прокурором та підозрюваним (обвинуваченим), в якій узгоджуються умови відповідальності підозрюваного залежно від його дій після початку кримінального провадження або після вручення повідомлення про підозру щодо співпраці у ро-

зкритті кримінального правопорушення [5, с. 237].

Зазначену угоду може бути укладено між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим з часу появи у справі підозрюваного (тобто особи, якій повідомлено про підозру, або особи, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення) і аж до часу, поки обвинувачений не перетворився у засудженого або виправданого – до виходу суду у нарадчу кімнату для ухвалення вироку. На відміну від угоди про примирення, вона не може застосовуватися до особливо тяжких злочинів. Більше того, угода про визнання винуватості застосовується до злочинів, унаслідок яких шкоду завдано лише державним чи суспільним інтересам, і не допускається у кримінальному провадженні, у якому бере участь потерпілий. Однак із цього правила є виняток. Його передбачено ст. 477 КПК у випадках, коли конкретний злочин вчинений чоловіком (дружиною) потерпілого чи іншими близькими родичами або членом сім'ї потерпілого, або особою, яка щодо потерпілого була найманим працівником і завдала шкоду винятково власності потерпілого. Тобто йдеться про те, що домінуючим фактором угоди про визнання винуватості є інтереси держави і суспільства. У свою чергу, потерпілій особі надається право вибору захисту свого законного інтересу.

Важливим, на нашу думку, є посилення на необхідність прокурору при вирішенні питання про укладення угоди про визнання винуватості враховувати і таку обставину, як наявність суспільного інтересу в забезпеченні більш швидкого досудового розслідування і судового провадження, викритті більшої кількості кримінальних правопорушень.

Слідчий не має ролі у цій грі – з боку обвинувачення все вирішує сам прокурор. Лише йому надано право проявити ініціативу або відгукнутися на ініціативу підозрюваного чи обвинуваченого. Досить важливим є положення частини 6 ст. 469 КПК про те, що у разі недосягнення згоди щодо укладення угоди факт її ініціювання і твердження, що були зроблені з метою її досягнення, не можуть розглядатися як відмова від обвинувачення або як визнання своєї винуватості, що прямо впливає з принципів презумпції невинуватості і свободи від самовикриття.

У Кримінальному процесуальному кодексі України передбачено випадки, коли угоду не можна укласти лише у кримінальних провадженнях щодо:

- 1) особливо тяжких злочинів;
- 2) кримінальних правопорушень, внаслідок яких завдано шкоду інтересам особи (а не державним чи суспільним інтересам), і в цих провадженнях бере участь потерпілий [1, с. 90].

Однією із серйозних проблем у новому Кримінальному процесуальному кодексі України є суперечність між положенням частини 4 ст. 217 КПК, яким матеріали досудового розслідування заборонено виділяти в окреме провадження, якщо це може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду, і положенням ч. 8 ст. 469 КПК, згідно з яким кримінальне провадження щодо особи (осіб), з якими досягнуто згоди, підлягає виділенню в окреме провадження.

Відповідно до ст. 470 КПК України, призначення угоди про визнання винуватості полягає у такому:

- 1) найбільш активне і змістовне проведення кримінального провадження;
- 2) забезпечення швидкого досудового розслідування та судового провадження, розкриття більшого числа кримінальних правопорушень;
- 3) запобігання, виявлення чи припинення більшої кількості кримінальних правопорушень.

Угоду про визнання винуватості не може бути укладено:

- якщо сторони цієї угоди не дійшли згоди;
- прокурором з особою, звільненою після затримання, якщо їй не повідомлено про підозру протягом 24 годин з моменту затримання.

Якщо угоди досягнуто з підозрюваним, то складається і направляється до суду обвинувальний акт, відтак підозрюваний швидко стає обвинуваченим (підсудним). Винятки дозволені (але не обов'язкові) лише у випадках, коли необхідно отримати висновок експерта або завершити проведення інших слідчих дій, необхідних для збирання та фіксації доказів, які можуть бути втрачені з часом, або які неможливо буде провести пізніше без істотної шкоди для їх результату у разі відмови суду в затвердженні угоди. Знову виникає суперечність положень Кодексу ч. 1 ст. 62 Конституції України, ст. 17 КПК щодо необхідності доведення вини особи навіть у тих випадках, коли сама вона своєї винуватості не заперечує [2, с. 6].

Згідно з ч. 3 ст. 474 КПК, якщо угоди досягнуто під час судового провадження, суд невідкладно зупиняє проведення процесуальних дій і переходить до розгляду угоди. Отже, виходить: якщо з певних причин прокурор чи підозрюваний не змогли досягти угоди на стадії досудового розслідування, то вони роблять це за допомогою суду. А чи узгоджується це з принципами судочинства?

Відповідно до статті 472 КПК, в угоді мають бути вказані: формулювання підозри чи обвинувачення та його правова кваліфікація із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, узгоджене покарання та згода підозрюваного, обвинуваченого на його призначення або на призначення покарання і звільнення від його відбування з випробуванням.

Чинний КПК допускає можливість укладання угоди про визнання вини з підозрюваним, проте виникає така ситуація, що провадження лише відкрили, провели невідкладні слідчі дії – і вже можна пропонувати угоду. Доказів, які можуть бути використані для доведення винуватості, обмаль, вину по суті не доведено, відкривати всі матеріали провадження стороні захисту закон не вимагає.

Варто зазначити, що за таких обставин (у провадженні на стадії оголошення про підозру) є небезпека, що може бути дано неправильну кваліфікацію діянням особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Наприклад, не організація масових заворушень (ст. 294), а хуліганство (ст. 296), незаконне полювання не шляхом масового знищення звірів (ч. 2 ст. 248), а звичайне (ч. 1 ст. 248) тощо. Потрібно тільки дещо м'якше описувати об'єктивну і суб'єктивну сторони вчиненого діяння.

Ми вважаємо, що положення п. 1 ч. 7 ст. 474 КПК, згідно з яким суд



відмовляє в затвердженні угоди, якщо допущена неправильна правова кваліфікація кримінального правопорушення, яке є більш тяжким ніж те, щодо якого передбачена можливість укладення угоди, не достатньо виконується на практиці, оскільки все таки відчутний вплив прокуратури на діяльність суду, а тому зловживання у даній ситуації, на жаль, бувають.

Іншою проблемою угоди є положення про обов'язкове і беззастережне визнання підозрюваним (обвинуваченим) своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення. Дане положення може поставити у безвихідне становище багатьох людей з категорій раніше судимих, для яких простіше взяти на себе чужу вину за те чи інше правопорушення. Справедливий суддя слугить гарантом у цій ситуації.

Зміст угоди про визнання винуватості у КПК визначений чітко, тому її змістом не можуть бути, наприклад: передача іноземця, який вчинив злочин на території України і засуджений за нього на підставі КК України, для відбування покарання тій державі, громадянином якої він є (ст. 10); звільнення від покарання особи, яка вчинила злочин у стані осудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними (ст. 19); пом'якшення покарання з тієї причини, що особу визнано обмежено осудною (ст. 20); зарахування попереднього ув'язнення (ч. 5 ст. 72); видання стосовно даної особи акта про помилування (ст. 87); призначення чи непризначення примусового лікування (ст. 96) тощо [6, с.152].

Звільнення від кримінальної відповідальності, а також засудження без призначення покарання внаслідок укладання угоди законом не передбачені.

Відповідно до ч. 2 ст. 474 КПК розгляд щодо угоди проводиться судом під час підготовчого судового засідання. При цьому, крім сторін угоди (тобто прокурора і обвинуваченого), присутність інших учасників судового провадження не є обов'язковою. Тобто справу можна розглянути без захисника, законного представника, цивільного позивача. Однак суд, відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 474 КПК, має право з'ясувати, чи не хоче обвинувачений мати захисника. Але постає проблема: які будуть дії суду у разі позитивної відповіді? На жаль, законодавчої регламентації з цього приводу немає.

Наслідки укладення та затвердження угоди про визнання винуватості:

1) в апеляційному порядку оскаржити вирок суду першої інстанції, а також після його перегляду в апеляційному порядку, й судові рішення суду апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги на такий вирок у касаційному порядку можуть:

- обвинувачений, його захисник, законний представник – виключно з підстав: призначення судом покарання, суворішого, ніж узгоджене сторонами угоди; ухвалення вироку без згоди обвинуваченого на призначення покарання; невиконання судом вимог, встановлених частинами 4, 6, 7 ст. 474 КПК, у т.ч. нероз'яснення обвинуваченому наслідків укладення угоди;

- прокурор – виключно з підстав: призначення судом покарання, менш суворого, ніж узгоджене сторонами угоди; затвердження судом угоди у провадженні, в якому згідно з ч. 4 ст. 469 КПК угода не може бути укладена (статті 394 і 424 КПК);

2) підозрюваний (обвинувачений) відмовляється від здійснення права на судовий розгляд, а також від права допитати під час судового розгляду свідків обвинувачення, подати клопотання про виклик свідків і подати докази, що свідчать на його користь.

Кримінальний процесуальний кодекс України не визначає межі домовленостей щодо покарання між прокурором та підозрюваним (обвинуваченим), тому що це не є сферою процесуального кримінального права. Прокурор, надаючи певні обіцянки підозрюваному, повинен керуватися недвозначними положеннями Кримінального кодексу, зокрема, такими:

1) якщо мало місце готування до злочину – строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК (ч. 2 ст. 68);

2) якщо мав місце замах на злочин – строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК (ч. 3 ст. 68);

3) якщо особа виконувала роль пособника, підбурювача, організатора чи другорядного виконавця – покарання їй може бути призначено нижче меж, установлених у санкції статті (частини статті) Особливої частини КК, у разі наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання, або призначено більш м'який вид основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК (ч. 4 ст. 68, ч. 3 ст. 65, ст. 69);

4) якщо особа виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності, і у складі організованої групи чи злочинної організації умисно вчинила тяжкий злочин, пов'язаний з настанням тяжких наслідків, – покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин (ч. 3 ст. 43);

5) за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, – покарання може бути призначено нижче меж, установлених у санкції статті (частини статті), або призначено більш м'який вид основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК (ст. 69);

6) за наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених пунктами 1 і 2 ч. 1 ст. 66 КК, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні підсудним своєї вини, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК (ст. 69-1);

7) при сукупності злочинів остаточне покарання може бути визначене (після того, як воно призначене за кожний злочин окремо) шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим, а не шляхом часткового, а тим більше повного складання призначених покарань (ч. 1 ст. 70);

8) до основного покарання, призначеного за сукупністю злочинів, мо-

жуть не бути приєднані додаткові покарання, призначені судом за злочини, у вчиненні яких особу було визнано винною (ч. 3 ст. 70);

9) при сукупності вироків до покарання, призначеного за новим вироком, невідбута частина покарання за попереднім вироком може бути приєднана частково, а не повністю (частини 1 і 5 ст. 71);

10) при призначенні покарання неповнолітньому, крім обставин, передбачених у статтях 65–67 КК, мають бути враховані умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього (ст. 103).

Відповідно до ч. 1 ст. 476 КПК у разі невиконання угоди про визнання винуватості прокурор не зобов'язаний, а має право звернутися до суду, який затвердив таку угоду, з клопотанням про скасування вироку. Проте варто зазначити, що обов'язок довести, що засуджений не виконав умови угоди, лежить на прокурорі. На сьогодні передбачено кримінальну відповідальність за невиконання угоди про визнання вини засудженим.

Важливою є вимога ч. 6 ст. 474 КПК про те, що суд обов'язково має перевірити у судовому засіданні, чи добровільно сторони уклали угоду (наявність насильства, примусу, погроз або обіцянок) і чи відповідає вона закону. Добровільність укладення угоди є необхідною ознакою і полягає у принципово усвідомленій здатності особи, яка вчинила злочин, та прокурора самостійно приймати рішення та чинити дії для відновлення порушеного права [4, с. 7].

Щоб з'ясувати, чи добровільно укладено угоду, суд, у разі необхідності, має право витребувати документи, у тому числі скарги обвинуваченого та підозрюваного, подані ними під час кримінального провадження, та рішення за наслідками їх розгляду, а також викликати в судове засідання осіб та опитати їх.

Цікавим у контексті дослідження є положення статті 475 КПК, де зазначено, що на підставі угоди суд ухвалює обвинувальний вирок, яким затверджує угоду і призначає узгоджену сторонами міру покарання. На відміну від звичайного вироку, стосовно обвинувального вироку на підставі угоди існують певні застереження.

Зокрема, мотивувальна частина такого вироку повинна містити тільки:

– формулювання обвинувачення та статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, яка передбачає кримінальне правопорушення, у вчиненні якого обвинувачувалася особа;

– відомості про укладену угоду, її реквізити, зміст та визначену міру покарання;

– мотиви, з яких суд виходив при вирішенні питання щодо відповідності угоди вимогам КПК та закону і ухваленні вироку, та положення закону, якими він керувався [1, с. 91].

Тут не йдеться про головну складову мотивувальної частини вироку – про фактичні обставини вчинення злочину та про докази, якими вони підтверджуються. Зазначене спрощення судочинства може призвести до виникнення небезпеки безпідставного засудження осіб, винуватість яких належним чином не доказується, зростання ймовірності помилкових висновків

стосовно злочинності та караності певних діянь, прямих зловживань з боку представників правоохоронних органів.

У резолютивній частині вироку на підставі угоди повинно міститися рішення про затвердження угоди із зазначенням її реквізитів, рішення про винуватість особи із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, рішення про призначення узгодженої сторонами міри покарання щодо кожного з обвинувачень та остаточна міра покарання, а також деякі інші відомості, передбачені зазначеною статтею нового КПК.

Таким чином, створюються умови для досягнення компромісу, який задовольняє суд та сторони процесу: суд зацікавлений у швидкому судовому провадженні (економічна доцільність), прокурор, слідчий — у відкритті винних та розкритті тяжких злочинів, а підсудний та його захисник — у пом'якшенні покарання.

Але основною проблемою, що може виникнути під час практичного застосування такого інституту, як угода про визнання винуватості, є можливі корупційні прояви. У зв'язку із цим вчені та практики у сфері юриспруденції продовжують працювати над пошуком засобів (своєрідних гарантій), які допомогли б їх мінімізувати.

Такими реальними гарантіями для захисту доцільно було б введення заборон на:

1) ініціацію прокурором зміни обвинувачення або кваліфікації дій обвинуваченого у бік погіршення (порівняно з тим, що слугувало правовою основою угоди про визнання вини);

2) використання стороною обвинувачення інформації, документів, які надано (або складено) особою, яка визнає свою вину (обвинуваченим) або його захисником як обвинувальні докази, якщо угода про визнання вини втратила юридичну силу;

3) повернення прокурором справи або матеріалів, які виділені зі справи, слідчому для проведення додаткової перевірки, зміни обсягу обвинувачення або кваліфікації дій обвинуваченого, а також перескладання обвинувального акта.

Безумовно, що ці моменти необхідно в обов'язковому порядку обговорювати в тексті угоди про визнання вини, і це певною мірою можуть бути відповідні гарантії.

**Висновки.** Слід зауважити, що інститут угоди про визнання винуватості у контексті нового Кримінального процесуального кодексу України важко назвати досконалим. Ми вважаємо, що перш ніж запровадити даний вид угод у кримінальному провадженні, варто законодавцю було б більш ретельно вивчити досвід європейських країн. Проте, даний вид угод має посісти чільне місце у вітчизняній системі права, оскільки це буде сприяти наближенню до судочинства європейських країн, яке ґрунтується на принципі демократії. Для ефективного функціонування угоди про визнання винуватості необхідно, зокрема, врегулювати обов'язки доступу до правової допомоги під час укладання такої угоди ( участь захисника має бути обов'язковою ) та винесення рішення по ній судами під час публічного слухання (для забезпечення проце-

суальної процедури під час її прийняття). Перспективу подальших досліджень вбачаємо у пошуку шляхів удосконалення інституту угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі України.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // *Голос України*. – 2012. – №№ 90-91.
2. Хавронюк М. «Право прокурора», або Деякі проблеми угоди про визнання винуватості // *Юридичний вісник України*. – 2012. – № 28.
3. Пушкар П. В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі порівняльно-правове до слідження : дис. ... канд. юрид. наук / П. В. Пушкар. – Х., 2005.
4. Серета Г. Особливості угоди про визнання винуватості в кримінальному провадженні // *Вісник Національної академії прокуратури України*. – 2012. – № 2. – С. 5-9.
5. Пушкар П.В. Інститут угоди про визнання вини: поняття та визначення. // *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Юридичні науки*. – Вип. 47. – 2002. – С. 236 – 239.
6. Бояров В.І. Скорочена процедура судового слідства та угода про визнання вини: проблемні питання нового Кримінально процесуального кодексу України // *Часопис цивільного та кримінального судочинства*. – 2012. – № 4(7). – С. 150-154.

**Тарасюк К.В. Применение соглашений о признании виновности в контексте нового Уголовного процессуального кодекса Украины.** Освещен теоретико-правовой аспект основных положений использования института соглашений о признании виновности в контексте действующего УПК Украины. Проанализирована целесообразность применения указанного соглашения в уголовном процессе Украины.

**Ключевые слова:** прокурор, соглашение о виновности, подозреваемый, обвиняемый, уголовное производство, криминальное правонарушение, виновность.

**Tarasyuk K.I. The use of plea of guilt in the context of the new Criminal Procedural Code of Ukraine.** In the use of this institution, there is the establishment of conditions for a compromise that satisfies the court and the parties of the process: the court is interested in the rapid proceedings (economic feasibility), prosecutor and investigator – to find persons guilty and disclosure of serious crimes, and the defendant and his counsel - to mitigate punishment.

But the main problem that can occur with the practical use of such an institution as the plea of guilt is possible corrupt acts. In this regard scientists and practitioners in law continue to work hard to find means (original warranty) that would help to minimize them.

These real safeguards to protect it would be a ban on: 1) the initiation by public prosecutor changing qualification action accused the downside (compared to that served as the legal basis for agreement on the plea), 2) the use by the prosecution of information documents provided (or made) a person who admits his guilt (defendant) or his counsel as incriminating evidence, if the plea agreement is lost legal force, and 3) the return of the prosecutor of the case or the materials selected from the case, the investigator for additional review, changes amount charged or accused actions assessment and retake the indictment.

Of course, these moments it is mandatory to discuss the text of the agreement on the plea, and to some extent it may be appropriate safeguards.

Institute of plea of guilt in the context of the new Criminal Procedure Code of Ukraine is not perfect. It is believed that before implementation of this type of agreements in criminal proceedings the legislator should be more closely examine the European experience. However, this type of agreements should take the leading role in the domestic legal system, as it will contribute to bringing to justice of the European countries, based on the principle of democracy.

**Keywords:** the Prosecutor, the agreement on guilt, the suspect, the accused, the criminal proceeding, criminal offence, or the guilt.

*Надійшла до редакції 15.02.2013*

**І.В. Цюприк**

здобувач

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.14 : 341.45

## **ДО ПИТАННЯ ПРО ВИКОРИСТАННЯ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ У ДОКАЗУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ ЗЛОЧИННИМИ ГРУПАМИ**

Досліджено особливості використання міжнародної правової допомоги у доказуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами. Проаналізовано напрямки співпраці держав у сфері боротьби з організованою злочинністю, сформульовано шляхи підвищення ефективності міжнародної правової допомоги у цій сфері.

*Ключові слова:* організована група; злочини, вчинені організованою групою; правова допомога; доказування; допустимість доказів; належність доказів.

**Постановка проблеми.** На межі століть у більшості країн світу були зазначені такі негативні явища, як зростання числа терористичних актів, розширення сфер впливу міжнародної наркомафії, глобалізація економічного екстремізму, транснаціоналізація організованої злочинності, поява нових, раніше не існуючих, злочинів, пов'язаних з новітніми технологіями, інформатизацією і загальною комп'ютеризацією світу, що бурхливо розвиваються. Все це зумовлює нагальну необхідність міжнародного протистояння даній проблемі.

Державні органи, громадські організації не можуть протистояти їй поза правовим полем своєї країни або поза рамками міжнародного права.

**Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.** Варто зазначити, що окремі загальні питання міжнародної правової допомоги у доказуванні у кримінальних справах були предметом дослідження вітчизняних правників та зарубіжних фахівців, зокрема, проблеми використання міжнародної правової допомоги у доказуванні злочинів досліджували Буроменський М. В., Васильєв Ю. Г., Беляєв С. С., Виноградова О. Г., Гавриш Т. С., Гогусь О. В., Кравчук С., Мілінчук В. В., Смирнов М.

**Мета.** У даній статті вважаємо за потрібне дослідити особливості використання міжнародно-правової допомоги у справах про злочини, що вчиняються організованими злочинними групами. Це сприятиме не лише досягненню завдань кримінального судочинства, але й дозволить виробити рекомендації щодо удосконалення такої співпраці та боротьби з організованою злочинністю, в тому числі транснаціональною.

**Виклад основного матеріалу.** Зарубіжна нормотворча практика знає три основні підходи до створення законів, спрямованих на боротьбу з організованою злочинністю. Це узагальнені закони про боротьбу з організованою злочинністю; закони, що стосуються окремих видів злочинів, в яких найбільш яскраво виражена організованість протиправних структур; окремі положення, спрямовані на боротьбу з організованою злочинністю,

включені в нормативні акти більш широкого плану.

Розвиток співпраці держав у цій галузі пройшов тривалий шлях. Спочатку використовувалися найпростіші форми, наприклад досягнення домовленості про видачу особи, що вчинила злочин, або про які-небудь інші дії, пов'язані з тим або іншим злочином. Потім виникла необхідність обмінюватися інформацією, причому обсяг цієї інформації постійно розширювався. Якщо раніше вона торкалася окремих злочинців і злочинів, то поступово вона наповнюється новим змістом, торкається практично всіх сфер боротьби зі злочинністю, в т.ч. організованою, включаючи статистику і наукові дані про причини, тенденції, прогнози злочинності і т.п.

На певному етапі виникає необхідність обмінюватися досвідом. У міру розвитку науково-технічного прогресу співпраця в цій сфері також видозмінюється і відіграє все більш істотну роль у відносинах між державами. Те саме відбувається і з наданням правової допомоги по кримінальних справах, включаючи розшук злочинців, вручення документів, допит свідків, збір речових доказів і інші слідчі дії.

Співпраця держав розвивається на трьох рівнях. Перш за все це співпраця на двосторонньому рівні, яка не лише не втратила свого значення, але відіграє постійно зростаючу роль. Двосторонні угоди дозволяють більш повно враховувати характер відносин між двома державами, їх інтереси по кожній конкретній проблемі. Найбільшого поширення набули двосторонні угоди з таких питань, як надання правової допомоги по кримінальних справах, видача злочинців, передача засуджених осіб для відбування покарання в країні, громадянами якої вони є.

Крім двосторонньої, співпраця держав здійснюється також на регіональному рівні, що зумовлено збігом інтересів та характером відносин країн певного регіону.

Рада Безпеки ООН неодноразово підкреслювала, що найважливішою умовою ефективності співпраці держав у сфері боротьби зі злочинністю є наявність широкої і надійної міжнародно-правової бази. На перший погляд, значна кількість універсальних конвенцій у даній сфері, прийнятих під егідою ООН, є надійною основою міжнародної співпраці. Проте багато документів ООН через їх декларативний і рекомендаційний характер не мають необхідного для практичного застосування механізму. Крім того, неминуча колізійність ключових інтересів різних держав часто робить реалізацію програмних документів ООН у сфері боротьби із злочинністю, щонайменше, складною.

Альтернативний шлях до ефективної міжнародної співпраці у боротьбі зі злочинністю пов'язаний з формуванням правового поля боротьби зі злочинністю на субрегіональному рівні. Збіг ключових елементів правової системи, збіг кримінальної проблематики, схожість соціально-економічних і інших детермінант злочинності примушують ті або інші блоки держав, оформлені, як правило, за ознакою економічної, політичної, геокультурної близькості, формувати такі прикладні антикримінальні доктрини і конкретні правові рішення, які виявляються вельми ефективними саме для даної групи держав.

На нашу думку, модельні законодавчі акти, що приймаються на рівні

субрегіональної нормотворчості, об'єктивно сприяють уніфікації і гармонізації законодавства держав-учасниць СНД у сфері боротьби з організованою злочинністю. Норми права такого типу, хоча і є рекомендаційними, створюють правовий орієнтир для держав-учасниць, дозволяють сприйняти апробований досвід інших держав, підвищити ефективність власного законодавства і його «сумісність» із законодавством суміжних країн.

Для міжнародної правової допомоги у доказуванні злочинів зазначеної категорії є правова база, проте вона недостатньо ефективно використовується у вітчизняній правозастосовній діяльності. Основною причиною недостатнього використання правової допомоги у кримінальних справах зазначеної категорії, на нашу думку, є: недостатня теоретична розробленість проблем, пов'язаних із застосуванням норм міжнародних договорів у кримінальних справах; нечіткість визначення критеріїв допустимості фактичних даних, отриманих у ході міжнародної допомоги, як доказів у кримінальних справах цієї категорії; недостатня врегульованість екстрадиційного процесу тощо.

У науковій літературі слушно зазначено, що міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю є, з одного боку, умовою, а з іншого – засобом зміцнення та гарантією внутрішньодержавної і міжнародно-правової законності та правопорядку. Основною метою такого співробітництва є вироблення єдиної стратегії та узгодженості дій держав у попередженні злочинності й безпосередній боротьбі з нею, а також у виконанні покарань [4, с. 637].

Для дослідження проблемних питань правової допомоги у доказуванні у кримінальних справах про злочини, вчинені організованими злочинними групами, важливим є визначення поняття “правова допомога”, яке у правовій теорії є дискусійним. Докладний аналіз наукових поглядів з цього питання зроблений Т. С. Гавриш. В узагальненому вигляді суть їх зводиться до такого: під правовою допомогою розуміють: а) здійснення певних дій на прохання запитуючої сторони, виконання яких необхідне для розслідування, розгляду в суді кримінальної справи чи для виконання призначеного у справі покарання в іншій договірній країні; б) допомогу, що надається органам певної держави при розгляді конкретної кримінальної справи органами іншої держави; в) систему процесуальних, організаційно-правових заходів, механізмів, принципів, способів, методів, інститутів, сукупності та/або самостійності всього того, що застосовується в ході реалізації як міжнародного, так і національного права держав з метою вирішення на міжнародному рівні справ, пов'язаних із суспільно небезпечними діяннями, та будь-яких інших дій, що стосуються цих справ, при одночасному застосуванні й посиленні на норми національного, внутрішньодержавного законодавства України та держави або держав, з якими Україна перебуває у відносинах правового співробітництва у кримінальних справах та міжнародного права, на підставі домовленості або взаємності; г) підготовку, передачу до іноземних правоохоронних і судових органів, а також виконання на їх прохання звернень (клопотань, доручень, запитів) про: проведення процесуальних дій (виконання слідчих дій, вручення документів, передача предметів, надання документів і виконання інших процесуальних дій); екстрадицію осіб, які подо-



зрюються (обвинувачуються) у вчиненні злочинів; передачу або прийняття кримінального переслідування; д) відносини взаємного співробітництва між державами в галузі кримінального судочинства, які полягають у виконанні на підставі міжнародних угод і національного законодавства певних дій, необхідних для здійснення іноземною державою правосуддя в конкретній кримінальній справі; е) діяльність компетентних державних органів щодо виконання судових і слідчих доручень органів іншої держави про провадження на території запитуваної держави процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів для отримання доказів у кримінальній справі. Виходячи з аналізу наведених точок зору, дослідниця дає слушне визначення правової допомоги у кримінальних справах як передбаченої міжнародними договорами або заснованої на умовах взаємності діяльності компетентних органів запитуваної держави по провадженню на її території процесуальних дій (а у випадках, прямо передбачених міжнародним договором, і оперативно-розшукових заходів) у зв'язку з виконанням слідчих чи судових доручень компетентних органів запитуваної держави з метою надання сприяння в розслідуванні та розгляді кримінальної справи шляхом збирання і надання доказів, виконання процесуальних рішень, забезпечення відшкодування збитку, заподіяного злочинцем, а також прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства, здійснювана незалежно від територіальних меж, особливостей національного законодавства і правозастосовної практики держав, що співробітничать [1, с. 24–25]. Таке визначення правової допомоги доцільно використати й у правотворчому процесі при розробці правових актів у сфері кримінальної юстиції.

Угодою про правову допомогу та співробітництво між Генеральною прокуратурою України та прокуратурою Республіки Білорусь встановлені й такі види співробітництва, як надання можливості використання архівних матеріалів, не пов'язаних з державною таємницею; реабілітація незаконно засуджених і репресованих осіб (п. 1.1 ст. 1) [2, с. 119–121].

Угодою між Україною та Королівством Іспанія про співробітництво у галузі боротьби зі злочинністю від 7 листопада 2001 р., ст. 1 якої прямо визначає, що Сторони співпрацюватимуть у сфері боротьби зі злочинністю, співробітництво включатиме обмін інформацією та надання допомоги в оперативному супроводженні розслідування злочинів; при цьому ст. 5 містить зауваження – ця Угода не зачіпає питань, пов'язаних з наданням правової допомоги у кримінальних справах та екстрадицією [3, с. 119–121].

Основною метою надання міжнародної правової допомоги у кримінальних справах є сприяння іноземній державі у відправленні правосуддя, отриманні доказів, необхідних для розслідування і вирішення кримінальної справи, відшкодуванні шкоди, заподіяної злочинцем, відновленні порушених прав і законних інтересів учасників кримінального процесу. Проте розбіжності у законодавчих системах Договірних Сторін викликають низку проблем щодо здійснення співробітництва у цій сфері.

Однією з найбільш актуальних серед них є проблема допустимості фактичних даних, отриманих у ході міжнародної правової допомоги, наукова розробка її критеріїв, створення оптимального юридичного механізму

запитування доказів з території іноземної держави, який би належним чином забезпечував отримання документів, максимально адаптованих до національного процесуального законодавства.

При отриманні доказів у порядку надання міжнародної правової допомоги важливим є питання їх оцінки з точки зору допустимості. У цьому контексті слушною є думка, що оцінка допустимості доказів, отриманих за межами України, повинна бути проведена не лише з позиції їх допустимості відповідно до законодавства України, але й відповідно до застосованого під час їх збирання законодавства іноземної держави з точки зору дотримання прав людини.

Норми іноземного чи міжнародного права у випадку застосування їх під час оцінки доказів не конкурують з національним процесуальним законодавством (як це було під час їх застосування у процесі збирання доказів), а мають застосовуватися субсидіарно, тобто доповнюючи відповідні положення національного законодавства стосовно оцінки доказів за тими чи іншими критеріями. Вони мають застосовуватися лише до оцінки доказів, зібраних за межами держави, судом, суддею, слідчим, прокурором, у провадженні яких знаходиться кримінальна справа. Вказані норми можуть застосовуватися лише до оцінки доказів за таким критерієм як їх допустимість, тому що це єдина властивість доказу (за винятком хіба що його належності), яку можна встановити під час збирання доказу. Належність регламентується єдиним правилом, що діє практично в усіх доказових системах (у тому чи іншому формулюванні), відповідно до якого як докази можуть використовуватися відомості, які можуть встановити обставини, що мають значення для справи.

Ряд новел щодо міжнародного співробітництва під час кримінального провадження містить розділ IX КПК України 2012 року. Надано ґрунтовне роз'яснення вжитих у КПК та міжнародних угодах термінів, зокрема чітко роз'яснено значення міжнародної правової допомоги, видачі особи (екстрадиції), перейняття кримінального провадження, запитуючої та запитуваної сторін, уповноваженого (центрального) органу, компетентного органу, екстрадиційної перевірки та екстрадиційного арешту, тимчасового арешту, тимчасової видачі.

Крім того, нормативно урегульовано строк виконання запиту (доручення) про міжнародну правову допомогу на території України, а також можливість його продовження за необхідності виконання складних та великих за обсягами процесуальних дій, у тому числі таких, що потребують погодження прокурора або можуть бути проведені лише на підставі ухвали слідчого судді.

**Висновки.** Підсумовуючи викладене, ми дійшли висновку, що міжнародна співпраця по боротьбі зі злочинністю є діяльністю спеціальних суб'єктів (ООН, її органи і спеціалізовані установи; неурядові міжнародні організації; наддержавні органи; міжнародні об'єднання керівників поліцейських служб суверенних держав; правоохоронні органи суверенних держав, що здійснюють боротьбу із злочинністю; органи галузевої співпраці державно-політичних об'єднань), яка ґрунтується на нормах міжнародного і внутріш-

нюдержавного права, спрямована на протидію міжнародним злочинам, злочинам міжнародного характеру, транснаціональним злочинам.

На нашу думку, шлях боротьби з організованою злочинністю пов'язаний з формуванням правового поля боротьби із злочинністю на субрегіональному рівні.

#### **Бібліографічні посилання**

1. Гавриш Т. С. Проблеми допустимості доказів, отриманих в ході міжнародної правової допомоги в кримінальних справах : дис. ... канд. юрид. наук / Гавриш Т. С. – Х., 2004.
2. Угода про правову допомогу та співробітництво між Генеральною прокуратурою України та прокуратурою Республіки Білорусь // Вісник прокуратури. – 2002. – № 6 (18). – С. 119–121.
3. Угода між Україною та Королівством Іспанія про співробітництво у галузі боротьби зі злочинністю від 7 листоп. 2001 р. : затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 16 січ. 2003 р. № 43 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 4.
4. Уголовный процесс : учебник для вузов/ под общ. ред. В. И. Радченко. — М., 2003.

**Цюприк И.В. К вопросу об использовании международной правовой помощи в доказывании преступлений, совершаемых организованными преступными группами.** Исследованы особенности использования международной правовой помощи в доказывании преступлений, совершаемых организованными преступными группами. Проанализированы направления сотрудничества государств в сфере борьбы с организованной преступностью, сформулированы пути усовершенствования международной правовой помощи в этой сфере.

**Ключевые слова:** организованная группа; преступления, совершенные организованной группой; правовая помощь; доказывание; допустимость доказательств.

**Tsyupryk I.V. The use of international legal assistance in proving crimes committed by organized criminal groups.** The author analyzed current legislation of Ukraine on the issue of the use of international legal assistance in proving crimes committed by organized criminal groups.

The features of the use of international legal assistance in proving crimes committed by organized criminal groups are examined. There is the analysis of directions of cooperation of states in the fight against organized crime, the ways to improve international legal assistance in this area are formulated.

The author considered the problem of the admissibility of evidence obtained in the course of international legal assistance, the scientific development of criteria, the establishment of the optimal legal mechanism for request evidence from a foreign country that would adequately provide access to documents maximally adapted to national procedural law.

It is noted that international cooperation in the fight against crime is an activity of special subjects (the UN, its bodies and specialized agencies, international organizations, non-governmental, supranational bodies, international union leaders police services of sovereign states, law enforcement agencies of sovereign states engaged in combat crime, authorities of sectoral cooperation of public and political associations), based on the norms of international and domestic law aimed at combating international crime, crimes of an international character, transnational crimes. The main way to combat organized crime is associated with the formation of the legal framework to combat crime at the subregional level.

**Keywords:** organized group, crimes committed by organized group, international legal assistance, proving, admissibility of evidence.

Надійшла до редакції 05.03.2013

## ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

**Алфьорова Тетяна Миколаївна** – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Бабенко Анна Олександрівна** – юрист Апеляційного суду Дніпропетровської області

**Бабенко Віктор Миколайович** – начальник ГУМВС України в Дніпропетровській області

**Багмет Анатолій Михайлович** – директор Інституту підвищення кваліфікації Слідчого комітету Російської Федерації, кандидат юридичних наук

**Біляєв Володимир Олександрович** – доцент кафедри оперативної розшукової діяльності Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

**Боняк Валентина Олексіївна** – начальник кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Бочарникова Анастасія Сергіївна** – здобувач кафедри цивільного права та процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Бичков Василь Васильович** – учений секретар Інституту підвищення кваліфікації Слідчого комітету Російської Федерації, кандидат юридичних наук, доцент

**Васілін Микола Миколайович** – здобувач кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

**Вітвіцький Сергій Сергійович** – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Вознесенська Олена Володимирівна** – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

**Гладкова Євгенія Олексіївна** – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

**Градова Юлія Володимирівна** – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Грибан Віталій Григорович** – професор кафедри трудового та аграрного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор біологічних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України

**Гришук Оксана Вікторівна** – професор кафедри теорії та філософії права юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, доцент

**Єфімов Микола Миколайович** – викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного універси-

тету внутрішніх справ

**Завгородній Віталій Анатолійович** – старший викладач кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Заєць Олександр Миколайович** – старший викладач кафедри економічної безпеки Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, кандидат юридичних наук

**Заремба Михайло Олексійович** – здобувач Національної академії внутрішніх справ

**Зозуля Ігор Вікторович** – завідувач лабораторії з наукових проблем навчального процесу Навчально-наукового інституту права та комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

**Іваниця Андрій Володимирович** – здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Каглянчук Іван Васильович** – здобувач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ

**Кириченко Ганна Володимирівна** – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Кириченко Олег Вікторович** – начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Кириченко Юрій Вікторович** – доцент кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету, кандидат юридичних наук

**Кисельов Ілля Олександрович** – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Клюс Вадим Валерійович** – старший викладач кафедри оперативно-розшукової діяльності Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

**Коваль Олена Володимирівна** – аспірант Національної академії внутрішніх справ

**Ковальов Сергій Іванович** – здобувач кафедри кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ

**Колоколов Артем Євгенович** – слухач магістратури Навчально-наукового інституту права та безпеки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Кононець Віта Петрівна** – викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Копелєв Іюлій Юхимович** – доцент кафедри економіко-правових ди-

сциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук, доцент

**Корольов Юрій Олександрович** – менеджер ПАО „АктаБанк”, м. Дніпропетровськ

**Крамаренко Юрій Миколайович** – завідувач кафедри приватної охоронної діяльності Інституту управління та права Запорізького національного технічного університету, кандидат юридичних наук, доцент

**Кригіна Дар'я Григорівна** – студентка факультету підготовки юристів для МЗС України Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

**Крижановський Анатолій Станіславович** – асистент кафедри кримінального права і процесу Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»

**Кузьменко В'ячеслав Віталійович** – завідувач кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор філософських наук, професор

**Куракін Олександр Миколайович** – начальник кафедри теорії та історії держави і права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Лаба Оксана Володимирівна** – кандидат юридичних наук, доцент (Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки)

**Лазаренко Леся Анатоліївна** – старший викладач кафедри загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Лісний Дмитро В'ячеславович** – заступник начальника факультету заочного навчання працівників ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Логвиненко Борис Олексійович** – доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Людвік Валентин Дмитрович** – старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Ляшенко Микола Миколайович** – здобувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Національного університету державної податкової служби України

**Ляшук Роман Миколайович** – в. о. начальника кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького, кандидат юридичних наук

**Мислива Оксана Олегівна** – старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Московець Валерій Іванович** – директор Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного універ-

ситету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук, доцент

**Наливайко Лариса Романівна** – завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

**Ніщимна Світлана Олексіївна** – декан юридичного факультету Чернігівського державного інституту економіки і управління, кандидат юридичних наук, доцент

**Обушенко Олександр Миколайович** – перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Овчарик Наталія Олегівна** – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Одерій Олексій Володимирович** – начальник кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

**Одинцова Ірина Миколаївна** – викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Озерський Ігор Володимирович** – професор кафедри кримінального права та правосуддя Запорізького національного університету, доктор юридичних наук, доцент

**Оржинська Ельвіра Ігорівна** – здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

**Орлова Олена Олександрівна** – старший викладач кафедри теорії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Пальченкова Вікторія Михайлівна** – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), кандидат історичних наук, доцент

**Паславський Мар'ян Іванович** – здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності та спеціальної техніки Львівського державного університету внутрішніх справ

**Патерило Ірина Володимирівна** – доцент кафедри теорії держави і права, конституційного права та державного управління Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, кандидат юридичних наук, доцент

**Пиріг Ігор Володимирович** – професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Потайчук Ірина Володимирівна** – доцент кафедри приватної охоронної діяльності Інституту управління та права Запорізького національного технічного університету, кандидат юридичних наук

**Пустовіт Жанна Миколаївна** – професор кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Пшонка Артем Вікторович** – народний депутат України, кандидат юридичних наук

**Репан Микола Іванович** – викладач кафедри адміністративного пра-

ва та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Рибалка Наталія Олегівна** – здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

**Рибалкін Андрій Олександрович** – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Савенко Сергій Анатолійович** – здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Сайфуліна Юлія Василівна** – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Відокремленого структурного підрозділу «Чернівецький факультет Національного університету «Одеська юридична академія»», кандидат юридичних наук, доцент

**Самбор Микола Анатолійович** – заступник начальника штабу Прилуцького МВ (з обслуговування міста Прилук та Прилуцького району) УМВС України в Чернігівській області, кандидат юридичних наук

**Свистун Лариса Яківна** – доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Сердюк Ігор Анатолійович** – доцент кафедри теорії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Степакова Наталія Миколаївна** – викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Степаненко Дмитро Юрійович** – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

**Талдикін Олександр Васильович** – доцент кафедри теорії держави та права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Тарасенко Руслан Владиславович** – доцент кафедри економічної безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Тарасюк Карина Володимирівна** – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського університету імені Л. Українки

**Третяченко Максим Олександрович** – аспірант Запорізького національного університету

**Триньова Яна Олегівна** – професор кафедри кримінального права Національної академії прокуратури України, кандидат юридичних наук

**Уваров Володимир Геннадійович** – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, заступник юрист України



**Філонов Олександр Володимирович** – декан факультету права Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

**Філяніна Людмила Анатоліївна** – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Фоміна Ганна Володимирівна** – здобувач кафедри фінансового права Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого»

**Халимон Сергій Іванович** – старший викладач Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України, кандидат юридичних наук

**Христов Олександр Леонідович** – старший викладач кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Христова Юлія Леонідівна** – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

**Цюприк Ігор Володимирович** – здобувач Національної академії внутрішніх справ

**Чаплинська Юлія Анатоліївна** – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Черноп'ятов Станіслав Володимирович** – викладач кафедри трудового та аграрного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**Черняк Наталія Петрівна** – доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Чистяков Петро Михайлович** – доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Шаблистий Володимир Вікторович** – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Швед Іван Ярославович** – заступник декана факультету психології ННІ права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ

**Шинкаренко Інна Олександрівна** – доцент кафедри філософії та політології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент

**Школа Сергій Миколайович** – доцент кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

**Щербина Євген Миколайович** – викладач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

## З М І С Т

### ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ, ІСТОРИЧНІ ТА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

#### **О.В. Гришук**

Онтологічні особливості взаємозв'язку  
людини і права: філософсько-правовий вимір ..... 3

#### **В.В. Кузьменко**

Онтологический статус феноменов права гражданского общества  
и государства в «Философии права» Г. В. Ф. Гегеля ..... 12

#### **Л.Р. Наливайко, А.Є. Колоколов**

Сучасний стан інституту застережень до міжнародних договорів ..... 24

#### **В.О. Боняк**

Щодо визначення статусу органів охорони правопорядку  
(за матеріалами діяльності Конституційної Асамблеї) ..... 31

#### **С.С. Вітвіцький**

Інститут громадянського контролю в Україні:  
поняття, сутність, тенденції розвитку ..... 40

#### **Ю.В. Градова**

Конституційно-правове регулювання  
правового моніторингу в Україні ..... 48

#### **В.А. Завгородній**

Зарубіжний досвід виконання рішень  
Європейського Суду з прав людини  
(на прикладі деяких країн Європейського Союзу) ..... 57

#### **Ю.В. Кириченко**

Конституційне закріплення права на захист в Україні  
та європейських державах: порівняльно-правовий аналіз ..... 64

#### **О.М. Куракін**

Теоретико-правові проблеми нормативної регуляції  
суспільних відносин: стан наукової розробки ..... 72

**О.В. Лаба**

Теоретико-правова характеристика основних критеріїв  
щодо класифікації юридичної діяльності..... 81

**Л.А. Лазаренко**

Забезпечення судами конституційного права  
громадян України на звернення ..... 86

**О.О. Орлова**

Особливості правового мислення працівника міліції ..... 94

**В.М. Пальченкова**

Співвідношення формального та неформального (громадського)  
контролю з точки зору теорії права ..... 99

**Ж.М. Пустовіт**

Історичні передумови становлення і розвитку функцій  
Верховної Ради УРСР – попередниці Верховної Ради України ..... 107

**А.О. Рибалкін**

Сутність, юридична природа  
та класифікація соціальних конфліктів ..... 116

**Ю.В. Сайфуліна**

До питання визначення сутності права  
та його методологічні аспекти ..... 120

**І.А. Сердюк**

Функції держави та форми здійснення функцій держави:  
співвідношення понять ..... 127

**О.В. Талдикін**

Нетократія в інформаційному суспільстві:  
спроба класифікації в контексті теорії влади ..... 135

**О.В. Філонов**

Проблеми кадрового забезпечення органів, що здійснювали  
боротьбу з тероризмом в Російській імперії  
у другій половині XIX – на початку XX ст. .... 143

**І.В. Каглянчук**

Нормативно-правове забезпечення  
функціонування судової системи ..... 149

**М.О. Третяченко**

Федеративна форма політико-територіальної організації  
публічної влади в Європі: загальне та особливе ..... 156

**С.В. Черноп'ятов**

Позитивна юридична відповідальність  
як наукова та методологічна категорія ..... 164

**І.Я. Швед**

Розвиток охоронних структур  
на території царської Росії у дореволюційний період ..... 172

**ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО, ГОСПОДАРСЬКОГО,  
ТРУДОВОГО ПРАВА**

**А.О. Бабенко, В.Г. Грибан**

Судова практика з розгляду справ про відшкодування шкоди,  
заподіяної працівникові ушкодженням його здоров'я,  
пов'язаним із виконанням трудових обов'язків ..... 177

**О.М. Заєць, Д.Г. Кригіна**

Страховий стаж: поняття та умови обчислення ..... 185

**І.Ю. Копелєв**

Напрями зміцнення економічної безпеки підприємництва  
в умовах формування ринкової системи господарювання ..... 192

**О.М. Обушенко**

Співвідношення інституту охорони праці з іншими  
інститутами трудового права України ..... 198

**Л.Я. Свистун**

Суб'єкти зобов'язань за законодавством України ..... 205

**А.С. Бочарникова**

Правове регулювання охорони праці на підприємствах  
в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення ..... 213

**О.В. Коваль**

Набувальна давність та приватизація –  
похідні способи виникнення права власності на житло ..... 220

**Н.М. Степакова**

До проблеми визначення стадій  
правозастосування у трудовому праві ..... 225

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА АДМІНІСТРАТИВНА  
ДІЯЛЬНІСТЬ. ФІНАНСОВЕ ПРАВО**

**І.В. Зозуля**

Нормативно-правове регулювання Кабінетом Міністрів України  
питань діяльності та реформування МВС України: останні тенденції .... 232

**В.П. Кононець**

Удосконалення адміністративної діяльності міліції в аеропортах  
щодо охорони громадського порядку та безпеки .....240

**Д.В. Лісний**

Дисциплінарне провадження в органах внутрішніх  
справ України: новий погляд на стару проблему ..... 246

**Б.О. Логвиненко**

«Non liquet» у Кодексі України про адміністративні правопорушення ...252

**Р.М. Ляшук**

Правове регулювання складових прикордонного контролю ..... 259

**В.І. Московець**

Щодо класифікації недержавних правоохоронних формувань ..... 268

**С.О. Ніщимна**

Загальні фінансово-правові принципи у регулюванні  
публічної фінансової діяльності ..... 275

**І.В. Патерило**

Інститут інструментів діяльності публічної адміністрації  
у системі адміністративного права України ..... 283

**А.В. Пшонка**

Загальна характеристика соціально-правового  
забезпечення працівників прокуратури України ..... 290

**П.М. Чистяков**

Актуальні питання реформування оперативно-службової  
діяльності регіональних управлінь МВС України в областях ..... 300

**Є.М. Щербина**

Нормативно-правове регулювання адміністративної відповідальності за порушення державних стандартів, норм і правил у сфері благоустрою населених пунктів ..... 305

**Т.М. Алфьорова**

Щодо визначення юридичної сутності адміністративно-юрисдикційної діяльності державної автомобільної інспекції ..... 313

**Ю.О. Корольов**

Характеристика правового статусу Національного банку України ..... 319

**А.С. Крижановський**

Суб'єкти забезпечення охорони громадського порядку під час підготовки та проведення виборів та референдумів в Україні .... 330

**М.І. Репан**

Особливості прийняття дільничними інспекторами міліції заяв та повідомлень про насилля в сім'ї з набранням чинності Кримінально-процесуальним кодексом України ..... 337

**Н.О. Рибалка**

Форми управління в органах прокуратури України ..... 341

**Г.В. Фоміна**

Деякі питання суб'єктного складу податкових правовідносин ..... 349

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА  
ТА КРИМІНОЛОГІЇ

**В.М. Бабенко, О.В. Кириченко**

Кримінологічна характеристика умисних вбивств, вчинених організованими групами та злочинними організаціями ..... 355

**А.М. Багмет**

Причины и обстоятельства, способствующие совершению массовых беспорядков ..... 361

**В.В. Бычков**

Кримінологические особенности проявления бандитизма в Российской Федерации ..... 368

**В.Д. Людвік, І.О. Кисельов**

Кримінологічна характеристика особи  
злочинця-рецидивіста ..... 374

**О.О. Мислива**

Покарання за злочини у сфері трансплантації .....383

**М.А. Самбор**

Інститут кримінального проступку  
за законодавством України: вади та прогалини ..... 392

**Я.О. Триньова**

Кримінально-правове забезпечення протидії злочинності ..... 401

**В.В. Шаблистий**

Ефективність кримінально-правового забезпечення  
екологічної безпеки людини ..... 412

**С.М. Школа**

Деякі питання щодо порядку здійснення помилування в Україні ..... 418

**М.М. Васілін**

Озброєння особи з метою вчинення терористичного  
акту як форма сприяння вчиненню терористичного акту ..... 425

**О.В. Вознесенська**

Співвідношення понять «викрадення», «розкрадання», «грабіж» ..... 431

**Є.О. Гладкова**

Індивідуальна профілактика насильницьких злочинів  
проти працівників органів внутрішніх справ України ..... 439

**Г.В. Кириченко**

Загальносоціальні заходи запобігання контрабанді  
наркотичних засобів: необхідність реформування ..... 445

**С.І. Ковальов**

Загальносоціальні заходи запобігання вчиненню злочинів особами,  
які перебувають під адміністративним наглядом ..... 452

**Н.О. Овчарик**

Напрямки діяльності органів внутрішніх справ  
щодо запобігання викраденням чужого майна з автомобілів ..... 459

**Д.Ю. Степаненко**

Зміст діяння у складі злочину,  
передбаченого ст. 212-1 Кримінального кодексу України .....464

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.  
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

**І.В. Озерський**

Судово-психологічна експертиза та інші обставини  
застосування спеціальних психологічних знань  
у світлі нового Кримінального процесуального кодексу України ..... 472

**В.О. Біляєв**

Сучасні проблеми удосконалення структурно-функціональної  
побудови підрозділів карного розшуку ..... 480

**В.В. Ключ**

Захист об'єктів національної безпеки  
в контексті забезпечення релігійної безпеки України ..... 487

**Ю.М. Крамаренко, І.В. Потайчук**

Інформаційно-аналітичне забезпечення виявлення організованих  
злочинних груп загальнокримінальної спрямованості ..... 495

**О.В. Одерій**

Аналіз стану та причин злочинності проти довілля в Україні:  
комплексно-криміналістичний аспект ..... 504

**І.В. Пиріг**

Залучення спеціаліста до проведення слідчих дій ..... 511

**Р.В. Тарасенко**

Про використання позитивного досвіду Сполучених Штатів Америки  
у формуванні системи забезпечення безпеки учасників  
кримінального судочинства в Україні .....517

**В.Г. Уваров**

Система негласних слідчих (розшукових) дій  
за новим КПК України ..... 523

**Л.А. Філянїна**

Міжнародно-правові аспекти надання  
правової допомоги під час кримінального провадження ..... 529



**С.І. Халимон**

Реалізація принципів конфіденційного співробітництва  
в органах і установах виконання покарань ..... 534

**О.Л. Христов, Ю.В. Христова**

Відповідність негласної слідчої (розшукової) дії до постановлення  
ухвали слідчого судді вимогам Конституції України ..... 543

**Ю.А. Чаплинська**

Однотимчасний допит двох раніше допитаних  
осіб (організаційний аспект) ..... 548

**Н.П. Черняк**

Процесуальні особливості повідомлення особі про підозру ..... 555

**І.О. Шинкаренко**

Психологічні основи і правові вимоги законності  
здійснення спеціального слідчого експерименту ..... 561

**М.М. Єфімов**

Обстановка вчинення хуліганства як елемент  
криміналістичної характеристики ..... 571

**М.О. Заремба**

Проблемні питання розслідування справ  
про фіктивне підприємництво ..... 578

**А.В. Іваниця**

Окремі аспекти призначення експертизи  
при розслідуванні вбивств через необережність ..... 583

**М.М. Ляшенко**

Види криміналістичної профілактики економічних злочинів ..... 590

**І.М. Одинцова**

Оскарження рішень, дій чи бездіяльності  
на досудовому розслідуванні стороною захисту ..... 598

**Е.І. Оржинська**

Зміст елементів злочинної діяльності ..... 607

**М.І. Паславський**

Дослідження термінологічного означення  
і вживання протидії злочинності ..... 613

**С.А. Савенко**

Оперативно-розшукове забезпечення судового розгляду:  
організаційно-тактичний аспект ..... 622

**К.В. Тарасюк**

Застосування угод про визнання винуватості  
у контексті нового Кримінального процесуального кодексу України .... 629

**І.В. Цюприк**

До питання про використання міжнародної правової допомоги  
у доказуванні злочинів, що вчиняються організованими  
злочинними групами ..... 638

*Довідка про авторів* ..... 644

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК  
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО  
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

*Збірник наукових праць*

2013. – № 1 (65)

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*  
Редактори *Л.В. Омельченко, Н.Ю. Веріго*  
Коректори: *К.А. Ларіонова, Т.В. Толошина*

---

Підп. до друку 29.03.2013 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO.  
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк. 40,50. Обл.-вид. арк. 41,25. Тираж – 120 прим.

---

Відділ ОНР та РВД ДДУВС  
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

## НОВІ ВИМОГИ ДО ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ РУКОПИСІВ СТАТЕЙ З 2013 РОКУ

Редакція «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» повідомляє, що за науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», а саме: постановка проблеми; аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми; мета статті; виклад основного матеріалу; висновки. Назви цих структурних елементів виділяються в тексті статті напівжирним шрифтом.

Рукопис публікації має бути набраний у текстовому редакторі MicrosoftWord та роздрукований у 2-х прим. на одному боці білого стандартного аркуша формату А4 та відповідати таким вимогам: поля – 2 см, шрифт – TimesNewRoman, розмір (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5; сторінки не нумеруються; перед назвою статті, справа окремими рядками – прізвище та ініціали автора, науковий ступінь та вчене звання (за їх відсутності зазначається посада, напр., «викладач», «здобувач», «аспірант» та ін.), місце роботи; далі посередині – назва статті великими літерами, після назви – номер УДК, далі – анотація українською мовою (2-3 речення та 4-5 ключових слів), текст публікації, після тексту – перелік використаних джерел (в алфавітному порядку або в порядку використання) без повторів з дотриманням чинних вимог щодо бібліографічного оформлення (форма 23, затв. наказом ВАК України від 29 травня 2007 р. № 342). У самому тексті також зазначаються посилання на використані джерела (у квадратних дужках – номер посилання за списком, що в кінці тексту, та номери сторінок). Після переліку використаних джерел – анотація російською мовою (П.І.Б. автора і назва статті, 2-3 речення та 4-5 ключових слів), анотація англійською мовою (П.І.Б. автора і назва статті, текст на 1 стор., 4-5 ключових слів). В кінці рукопису – підпис автора і дата.

Обсяг рукопису статті (без урахування анотацій і переліку використаних джерел) – 8-12 сторінок.

До рукопису статті додаються:

- рецензія, завірена печаткою відповідної установи (для авторів, які мають наукові ступені або вчені звання, наявність рецензії не обов'язкова);
- витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;
- акт комісійної експертизи щодо відсутності у рукописі статті закритих для відкритого опублікування даних (для окремих тем зі спеціальностей 12.00.07, 12.00.08, 12.00.09 з питань охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю);
- довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), посада, місце роботи, науковий ступінь та вчене звання, службова адреса, контактні телефони, e-mail;
- електронний носій рукопису – компакт-диск (CD-R).
- Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються.
- Рукописи та електронні носії не повертаються.
- Редакція залишає за собою право без погодження з автором вносити до тексту рукопису зміни, доповнення, а також перейменовувати його.
- У разі надходження матеріалів з інших установ обов'язково здійснюється їх додаткове рецензування на відповідних кафедрах університету.
- За достовірність викладених у публікаціях фактів та результатів власних досліджень відповідальність несуть їхні автори.
- При цитуванні матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове.
- На приймаються для опублікування статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Про прийняття матеріалів до опублікування (перелік оновлюється щотижня) повідомляється на офіційному веб-сайті Університету <http://dduvs.in.ua/index.php?id=505>

*Адреса редакції:* 49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26,  
т. (056) 370-96-59, (097)274-47-90

**У в а г а! Матеріали надсилаються поштою із супровідним листом на ім'я  
голови редколегії або його заступника.**

**Терміни подання матеріалів:** для опублікування у № 1 – до 1 березня, у № 2  
– до 1 червня, у № 3 – до 1 вересня, у № 4 – до 1 грудня